

પૂ. સ્વ. ફોઈબાને

પૂત્યનાં સ્મરણે ચિત્ત
યુક્ત ધૈ સર્વ બંધથી,
નિર્વાજ લક્ષ્મીભાવેથી
અદા લિધ્વાંમુખી યઈ,
નમ્ર પ્રતાપકાચે ને
યુક્ત ધૈ પ્રેમભાવથી,
લીલયા ઢગતું પેલા
પુણ્યાશુ પ્રભુને પદે.

यथा समुद्रो भगवान्यथा च दिमयागिरिः ।

न्यातायुषो रत्ननिधौ तथा भारतमुच्यते ॥

आदिर्वा, अध्याय ५६, श्लोक २७.

ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝાંખી

મદાભારતના કનાં તરીકે ઝંની પ્રમિદિ છે તે મદામુનિ વ્યાસની વિમુતિને ભારતભવ્ય કદીએ તો આપજીને સંતોષ શી ગીતે થાય : ભારત તો એની કૃતિ છે. કૃતિ કરનાં કનાં તો દમગાં મોટો જ લેવાનો. છનાં મદાભારતનો વિચાર એટલો મોટો છે, અને ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ તરીકે એ પ્રથનાં વિષયોની એટલી મમદિ છે કે મદામુનિ વ્યાસને ભારતભવ્ય કદીને જ એમનો પરિચય અપાય. સંશોધકો ભણે પુરવાર કરી આપે કે વ્યાસ એટલે કેવળ કૃષ્ણ દેવપાત્ર નથી, એ તો અનેક કાલની અનેક વિમુનિઓનો સંગમ છે. આપજી સંશોધકોની વાત માનીને કરીએ કે આપજી ત્યારે વ્યાસની વાત કરીએ છીએ ત્યારે અનેક જમાનાઓને આવરી લેતી એ સંગમ-વ્યક્તિની જ વાત કરીએ છીએ. વેદકાળથી માંડીને પુરાણકાળના અંત સુધી ઝંની વિમુનિ કેટલાક છે તે વ્યાસને જ આપજી એક વ્યક્તિ તરીકે ઝાળખાએ છીએ અને એને આર્યોની ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિરૂપ ગણીએ છીએ.

એ મરળિ વ્યાસે જીવનના અસખ્ય પ્રસંગોમાંથી જે તત્વજ્ઞાન તારવી કાઢ્યું અને મદાભારતમાં અનેકાનેક સરાવોમાં ગોઠવી લેયું તે આપણી-ભારતના લોકોની મુઠ્ઠી મદત્વની મુઠી છે પુરાણકાળએ ભણે સાત વ્યક્તિઓને ચિરંજીવી તરીકે વર્ણવ્યા હોય પણ તેમાં ભારતીય હૃદયમાં સનત જીવન રહ્યા છે જે-એક તો રામબક્ષ, બ્રહ્મચર્ય, બુદ્ધિમતાવરિષ્ઠ હનુમાન અને બીજા તે આપણા ત્રિભુવનમાં વ્યાસ. એ અજરઅમર વ્યાસ જે આર્યવંશીય હતાપણુ મદાભારતના શ્લોકોમાં સંપ્રગી રાખ્યું છે તેનો ઉપયોગ દરેક જમાનાએ કર્યો છે. અને એ વ્યાસરાણી એટલી ગંધી જીવતી છે કે દરેક જમાનાએ એમાંથી નવી નવી પ્રેરણા મેળવી છે. કાલો લોકોએ, દરેક જમાનાએ, પોતપોતાની રીતે એ શ્લોકો નિર્વાચ્યા છતાં એમાંથી અણધારેનો નવો નવો સાર નીકળતો જ આવ્યો છે.

બીજીએ સંશોધનની કડાકટમા ઉતર્યા વગર હતાપણુ વાપરી ગયેર કંઈ કે, દુનિયામાં જે કાઈ ઉત્તરિનિર, સત્ય વચન જડે તે બુદ્ધવચન જ સમજાયુ, અને એનો આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરવો. આપજી પણ ગમે તે આર્યોચિત વચનને વ્યાસવચન તરીકે સ્વીકારનાં સંકેત અનુભવના નથી. શરત એટલી જ કે એ વચન સંસ્કૃત ભાષામાં અને શૌરસિક્ષક શૈલીમાં રૂઝેલું હોવું જોઈએ.

* અધ્યયમાં બલિધ્વાસો હનુમાથ વિમીષણ. ।

કૃપ. પરશુરામથ સર્વેતે ચિરજીવિનઃ ॥

વ્યક્તિની વર્ષગાંઠ હોય છે ત્યારે આ સાત ચિરંજીવીઓની અને માર્કંડેયની પણ કરતાંમા આવે છે. તેનો વિધિ સસ્કારાયોમાં આપેલા હોય છે.

મહાભારતમાથી પોતાને ગમેતા વચનોનો મમદ જૂના દાગથી તેડી કરના આગ્રહ છે અને એ પ્રતિ ધર્મ દાગ ધોખાની નથી દમગા દમગાં આપણા જમાનામા જ એવા કેવાય સંપ્રદો તૈયાર થયા છે “ભાગવત” એ એ જ વનનો ભાઈ ઉપેન્દ્રાય સદેશરાએ રીંગેનો મમદ છે, પણ બીજા સંપ્રદો કરના આ સંપ્રદ અને રીતે નોંખ્યા પડ છે આમા વચાંગમા વધાએ મોકો બેમા કરનાનો લોભ નથી પણ ભારતીય નમૂનિ સમજવા માટે જોડના મોકો જરૂરી જગ્યાયા તેના જ તકને એ દિશો પર તુલનાત્મક વિચયન મેનુ છે

મહાભારતની એ જમાનાની અને આપણા આર્પવગતી ચિંતાનો સાર્વ ભોમ વિષય ઠ ધર્મ આપણુ મમન ચિંતન એ ધર્મજિજ્ઞાસાની આમપાસ મોકલારેનુ ઠ ધર્મજિજ્ઞાસામાથી જ તત્ત્વજિજ્ઞાસા પરિભ્રમી, ક્ષત્રજિજ્ઞાસા ખોની, કર્મભીમાસા અવનગી અને સત્ય મથમ, સીન ભમિત આદિ જીવનત્વેની વિચારણા વડના તાગી આપમે જેનુ કે જીવનનો તમામ વિસ્તાર માને અધીન છે એમા આપણે પુનરાર્થ મ્મ પૂરતો જ છે એ કર્મદ્વારા જીવન જીવના આપમે માર્ગદર્શકર્મ ક્રમશઃ નક્કી કરી ગમ્યા એ મુદ્દમધર્મમા ચાર વર્ગ અને ચાર આયમ સમાયા મ્માભાવિક રીતે ધર્મની ક્ષેત્રીએ મુખદુ ખની મીમાસા મરવી પડી અર્થદોષ સમજાવવા પડ્યા વ્યસનો ઉગાડા પાડ્યા વગર અને એમ હતું જ નહીં તેથી જ મર્દનો દુર્ગતોનો રિવે મરવે પડ્યો અને ભારત એ મુઠ્ઠની મ્મા હોઈ મુઠ્ઠની નિર્થકતા પલુ મિદ કરવાનુ કમખાપ થયુ

આરી રીતે મોડા વિષયાર ગોળ્યા પડી એ જ અર્થના મોકો તાદ જોન કે રીત નાદિવ્યમા મ્મા - ત આવેના છે તે એમો યથામતિ યથાભૂતિ આપોને વિગ્નત રિતરણુ મ્મુ છે

એ રિતરણુમા અને એની પા નીપોમા રહસ્પરિરણ ઉપરાત મમદ માર વિદ્યતા પલુ દાતરી દીધી છે આપ રી સસ્કૃતિનુ રહમ્ય સમજવા માટે આ મથ ઉપોદગી નીનડને આપણે ત્યા ઈર્શનને ગમે તેના બને હોય અને એના વિવાદ અનતમાય મુધી બને અને આપણી જીવનદષ્ટિ અને સસ્કૃતિ એક જ છે એ વસ્તુ ચિત્ત પર કસાવવા માટે ભારત રત્ન નો પ્રસો ઉપયોગ થશે આપણા જગોયામા બધી જાનના દૂનજોડા બને હોય પલુ પુ પગુચોની શોભા અને ખુશમે એ ગુચ્છ બનાવનાર માગીને જ આભારી હોય છે એ ન્યાયે આપણને ‘ભારત રત્ન’મા ભાઈ ઉપેન્દ્રાયનુ અધ્યયન એમની અભિનય અને એમની જીવનદષ્ટિનુ ઈર્શન થાય છે અને તેથી જ એમનુ અભિનયન કરનાનુ મન થાય છે

કિચિન્માત્ર

પંડિત મુખસાસજી સંઘવી

શ્રીયુત ઉપેન્દ્રભાઈ સાંડેસરા, પ્રસ્તુત પુસ્તકનું લખાણ લખ્યે જતા દના, અને મને એ કકડે કકડે સંભળાવતા. એ લખાણમાં આવતી ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક સંખ્યાબંધ નોંધોથી હું એવો આકર્ષાયો કે, જેને લીધે મારી આજ લગી મુદ્દપત રહેલી મહાભારતના અધ્યયનની વાસના ઉત્કટપણે જાગી ઊઠી. મને થયું કે આખા મહાભારતનું અને તેટલું સાંગોપાંગ અવલોકન, મનન કરવું, આ દૃષ્ટિએ મેં શ્રી. મી. વી. વૈદ્યનું ‘એપિક ઇન્ડિયા’ સાંભળ્યું. ડૉ. વામુદેવશરણજીનાં મહાભારત વિષેનાં હિંદી વ્યાખ્યાનો સાંભળ્યાં, અને છેવટે ડૉ. વિન્ટર્નિટ્ઝના ‘ફિગ્યરિ એન્ડ ઇન્ડિયન લિટરેચર’ માનો મહાભારતને લગતો ભાગ ધણું વર્ષ પછી ફરીથી સાંભળ્યો. આ બધામાં મને ડૉ. વિન્ટર્નિટ્ઝનું લખાણ અપિકટરૂપે લાગેલું. એ લખાણથી મારી સહજવૃત્તિ એવી થઈ કે આપણે પણ આ દિશામાં કાંઈક પ્રયત્ન કરીએ તો સારું. પણ મારી એ વૃત્તિને તમિષ્ઠે અને ઉંમરે હજુ મુઠ્ઠી માથ આપ્યો નથી માટે પ્રસ્તુત પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં કાંઈક લખવાનો જે મનોરથ હતો તે મનોરથ આજે મનોરથ માત્ર રહ્યો છે. અને છતાં કાંઈક તો લખવાનું મન છે જ અને તે મન શ્રી. સાંડેસરાના લખાણની શુભવૃત્તાને કારણે છે. એટલે માત્ર એમના લખાણે મારા મન ઉપર જે આકર્ષક છાપ પાડી છે તેનું જ માત્ર સૂચન કરવા ધાર્યું છે. નહિ કે મહાભારતના એક અભ્યાસી લેખ.

પ્રસ્તુત પુસ્તકનું નામ “ભારત-રત્ન” રાખ્યું છે. આમાં સમગ્ર “ભારત”નું મંથન નથી પણ કેટલાક વિશિષ્ટ મુદ્દાઓને લઈ તેનો સાર આપી ઉપયુક્ત ચર્ચા કરી છે. પણ એ ચર્ચા કરતાં લેખકે જે દ્રતર અનેકવિધ સાહિત્યનું અવલોકન કરી તેમાંથી તુલનારૂપે કે ઇતિહાસના સૂચનરૂપે જે પાઠનોંધો લખ્યા છે તે કાંઈ પણ અભ્યાસીને આકર્ષે તેવી છે અને પ્રેરણા આપે તેવી પણ છે. આ દૃષ્ટિએ તેનું નામ ‘રત્ન’ હોય તો તે જુગતું છે. ‘રત્ન’નો અર્થ થાય છે પોતાનાં જાતિમાં શ્રેષ્ઠ વસ્તુ. “ભારત”નાં ખાસ અધ્યયનોમાંનું આ પણ એક અધ્યયન છે. અને તેનું ફળ જેનું તેનું નથી. વિગિષ્ટ છે. એટલે એ ફળને ‘રત્ન’ નામ શોભે. પણ આ ઉપરાંત ‘રત્ન’ પદ સાથે મારે એક ખીજ વસ્તુ પણ સૂચવવાની છે. જે શ્રી. સાંડેસરાને ન જાણનાર વાંચકોને જાણ્યે જ શ્રાવ્ય હોય. શ્રી.

સાંકેસરાએ સ્ફુલ્લનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો નથી. સંસ્કૃત એટલે એમનું પહેલી ચોપડીનું. સાંખ્યશાસ્ત્રમાં ત્રિવિધ તાપ કહ્યા છે, એવા ત્રિવિધ તાપથી એ ઘેરાયેલા. ગરીરનું અપેક્ષિત વ્યાતંત્ર નહિ. આર્થિક રીતે સ્વાધીન નહિ એટલે એ પણ માનસિક દુઃખ અને છેવટે ગેરગત્તરમાં પડ્યા ત્યારે આપારી ગત્તરના ગ્રાહો સાથે કામ લેવાનું અને કરવાનું. મન અપ્રમાણિકતાથી બચવા કહે, અને ગત્તર પ્રમાણિક માણસને ત્યાં રહેવાની ના પાડે. આવી એમની ત્રિવિધ તાપની ગિતિ, અને અભ્યાસની તદ્દન પ્રાથમિક ભૂમિકા.

પણ એમની વધારે જિજ્ઞાસા આવી માત્ર જિજ્ઞાસા નહિ પણ અદ્યક્ષ જિજ્ઞાસા. અને એની સાથે એમની પરંપરાગત ભક્તિ ભગી. આ બે તત્ત્વોએ એમને શાસ્ત્રદોહન માટે પ્રેર્યાં. પહેલાં એમણે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. આ બીજું છે. મહાભારતના મહોદધિમંથનમાંથી આ રત્ન બહાર આવ્યું છે. એ કૌસ્તુભ જેટલું કીમતી ભણે ન હોય પણ એની શ્રેષ્ઠતા ચોક્કસ છે. જે મહોદધિમંથન કહેવું ન હોય તો એ અભ્યાસને દધિમંથન કહી શકાય. અને દધિમંથનનું દ્વય નવનીન છે. જેમ મણિઓમાં કૌમુદ્ય મણિ શ્રેષ્ઠ ગણાય, તેમ પોષક તત્ત્વોમાં નવનીન પણ શ્રેષ્ઠ છે. એટલે આ 'રત્ન' ને નવનીનકંપ પણ કહી શકાય. અને એની મયાર્થનાનો ખ્યાલ તો વાચનારને વાંચ્યા પછી જ આવશે.

શ્રીયુત સાંકેસરાનો મનોરથ હજીએ વધારે નેદન કરી મહાભારતને લગતું કામ કરવાનો છે. એ દિશાના એમની પ્રવૃત્તિ પણ છે. પણ એમને જે અતિ અદ્યક્ષ સમય મળે છે, અને બીજા જે ભારણો છે, એ જોનાં આગળનું કામ હીક હીક સમય લેશે પણ ન્યારે એ કામ પૂરું થશે ત્યારે એમ જણાયા વિના નહિ રહે કે જોનામાં જિજ્ઞાસાનો તણખો છે એ વ્યક્તિ ગમે તેવી મુશ્કેલી વચ્ચે પણ કાંઈક નવું કરે છે. અને પોતે સંતોષ મેળવવા ઉપરાંત બીજાને પણ સંતોષનું સાધન પૂરું પાડે છે.

અંગ્રેજી અમલ પછી આ દેશમાં કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ ગથપાવા લાગી. કમે કમે વધતી ગઈ. આજે તો એક રીતે એનો રાફડો પણ ફાટ્યો છે. બીજી બાજુ પ્રાચીન પદ્ધતિથી ચાલતી સાંપ્રદાયિક અને અસાંપ્રદાયિક અનેક નાની મોટી સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ દેશમાં પથરાયેલી છે. પંડિતોનો પાર નથી. દોષેજ અને યુનિવર્સિટીઓના પ્રાધ્યાપકોની સંખ્યા પણ હવે તો એક મેના જેવી છે. તેમાંય સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલિ આદિના અધ્યાપકો ઘણા છે. અને એ ઘણામાંય કેટલાક તો શ્રેષ્ઠ છે. ભારતીય વાક્યમયનું પરિશીલન કરનાર તેને બગુનાર બહુવાનાર વર્ગ આપણે ત્યાં જોવા તેજો કે નાનકડો નથી.

મ છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે ભારતીય વાક્યમયનું આજની દૃષ્ટિએ

આપ- અને નમ્ર અવનોડા નનાર અને તે ઉપર પ્રમાણુભૂત લખનાર માણુઓ દેના કે આ માનના પાશ્ર્વ નેખકાનું આલિત્ય આપણી સમ । ડગનામ ન દેના ના એમાથી નક્કર ગ્રેગણુ મેળી મમ કરનાર આપણે ત્યા દેના અને કાણુ ૨ એ પ્રશ્નનો જવાબ વિવેકી વાચકો પોતે જ આપે

આવી ગિયતિમા કોઈ યુનિવર્સિટી કે કોનેજનુ આગણુ ન ખૂંદનાર અને માત્ર નમ્રગમા સમય અને ગતિ ખર્ચનાર એ ખૂણે મેરેન સાધારણુ વ્યક્તિ બે “ ભારત ” નુ પરિચીન કરી તે ઉપર પ્રમાણુભૂત લખે અને તેમા પોતાના વિવિધ વાંચનના પગિણાઓ ઉમેરે તો એને ‘ ૨ ન ’ કહેવામા કોઈ અત્યુક્તિ થાય છે એમ મને તો લાગનું નથી

પણ આ કથન કોઈ ચેખમ્ની પ્રશન્તિ અર્થે નથી લખાણુમા જે ગુણો મને લાગ્યા છે અને જે તત્ત્વથી મારુ આકર્ષણુ થયેનું તે જ મને આ કહેવા ગ્રે છે નુ વરાટે નહિ તો ગુજરાતના જે વિશિષ્ટ સમૃદ્ધ પડિતો કે અધ્યા પકો છે તેમને આ પુસ્તકમાની પાત્રીયો વાચી જવા અને તે ઉપરથી મોલખા ચેવા નમ્ર વિનતી કરુ છુ

પાશ્ર્વગાઓ અને કોનેજ યુનિવર્સિટીઓ ઉપરાંત હવે તો સસ્કૃત વિશ્વ પરિની પણ એક વધારા આપના થયેરી છે આવી પરિ તો જ શોને ને તે ભારતીય વાઙમયની જુદી જુદી નાખાઓના જ ડા અધ્યયન દારા આધુનિક દષ્ટિએ તે ઉપર નાના મોળા પુસ્તકો લખાવે જ્યા નગી આ કામ નહિ થાય ત્યા લગી પાશ્ર્વ સ્કોનરોની ગુ બુદ્ધિથી ઉપાસના જ મરવાની રહે છે અને તે કરવી એ અસધાને પણ નથી પણ એવી ગિયતિમા ભારતીય વાઙમયનો સર્વોત્તમ વારમો ધરાવવાની જે મિથ્યા અભિમાનહતિ ચિરકાળથી આપણામા પોતાતી આરી છે તે જ માત્ર પોતાની રહેશે અને ભારત સમક્ષ કે વિશ્વ સમક્ષ આપણા તરફથી અધ્યયનનો સર્વોત્તમ કાન અને થાળ ધરાવનું બાકી જ રહેશે

- મહાભારતનો પ્રાણ

નરરાશના સમયમા ઉત્તમ સાહિત્ય વાંચનાનો પ્રયત્ન કરતા કરતા, આજથી એાગણીસ વર્ષ પહેલા મે મહાભારતનુ વાચન, સ ૨૦૦૦-સને ૧૯૪૪ માં શરૂ કર્યું અને થોડાં વખતમા અનુભવ્યું કે આ મહાગ્રન્થ સ્વશિક્ષણનુ (Self Education) એક વિરલ સાધન છે અને તે દ્વારા મન શાંતિ પ્રાપ્ત કરાવનારી શક્તિ મળનાર છે વળી તે એનુ મધુર પણ હતુ કે તેની અથપ્રશસ્તિમા લખેની ઉક્તિ

ધુરગા ત્રિવિદ્યમુપાધ્યાયન ધ્યાવ્યમન્યન્ન રોચતે ।

પુસ્તક કિલ્લુત શ્રુત્વા રક્તા ખ્વાદ્સ્ય વાગિવ ॥ ૧-૨-૨૩૬

મારે માટે સાર્થક ઠરી છે

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધકે મર્યાદાનો ગુજરાતી અનુવાદ વાંચ્યા પછી, મૂળ સંસ્કૃત મહાભારતની ત્રિવિદ્યાના ગ્રેસની આવૃત્તિ મે વાંચી અને તુનનાત્મક અભ્યાસ માટે મહાભારતની ખીજ અનેક આવૃત્તિઓ તથા ભાંડારખર ઇન્ડિયન યૂટની સમીક્ષિત વાંચનાનો ઉપયોગ મ્યે સમર્થ ધરાવતા અનેક શાસ્ત્રો અને પ્રાચીન અર્ચાચીન ગ્રંથાદિ જ્ઞેાનો અને તે તે વિષયના નિષ્ણાત વિદ્વાનો સાથે ચર્ચા નિવારણ કરાવના પ્રસંગ પણ આ યો મહાભારતને કેન્દ્રમા રાખી અનેકવિધ નોંધો કરી અને તેમાથી મહાભારતની સાંકૃતિક સૂચિ (Cultural Index) તૈયાર કરવાની દૃષ્ટિએ સ ૨૦૦૭ સને ૧૯૫૧ માં આરભ કર્યો સે કડો વિશેષનુ વર્ગીકરણ ધરાવતા તેના ચાર વિભાગોનુ મન, ખીજન મહાભારત નેનુ એમને હાથે પાર પડી શકુ અસંભવ છે પણ તે ળતા મહાભારતની શીતળ મુગધભરી નિડુ જ્ઞેમાથી મનુસચય અને નિતરણ કરવાનો પ્રયત્ન આનુ છે, તે માટે માટે અનેગ લાભ છે

મહાભારતના દીર્ઘકાનિન પરિચયમાથી મને પ્રતીતિ થઈ છે કે પ્રાચીન ભારતીય સંકૃતિનો એ કેન્દ્રનું નિશ્ચકાશ નથી પ્રાચીન ભારતના ‘ ઇતિહાસ ’ નો માત્ર આકરમથ નથી માનવજીવના અપાર રવિધ્યને આનેખતો સાહિત્યગ્રન્થ જ નથી પણ ‘ વિરાટ ’ ગમ્ધના તમામ અર્થોને સાર્થક કરતો વ્યાપકમા વ્યાપક જીવનવર્ણન કરતો અને કરાવતો એ મહત્તમ ‘ ગ્રંથ-સાગર ’ છે એના સદવાસમા અનેક વર્ષો ગાળી શકાયા અને મેં નોં ગાળી શકામે એ મારે માટે પરમ સહભાગની વાત છે

એ સદ્સામનો કંઈક અગ્ર અગ્રમદ કરવાનો આ પુસ્તકમાં મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. આ અગાઉ સને ૧૯૫૩ માં ‘મહાભારત અને ઉત્તરાધ્યયન મૂત્ર’ એ સ્વાધ્યાય પુસ્તિકામાં મહાભારત અને જૈન આગમમાં સર્વસામાન્ય રૂપે જણાતા વિરક્તિ કાવ્ય (Ascetic poetry) નો એક તુલનાત્મક અભ્યાસ મેં રજુ કર્યો હતો. મહાભારતમાંથી જુદા જુદા વિષયના સ્તોત્રો લઈ એનું ઉદ્ઘાટન અર્થાત્ વિવેચન-સમાલોચન-અભ્યાસ-આવ્યાજ-મનન એનું કંઈ પ્રસ્તુત “ભારત-રત્ન” માં આપ્યું છે.

પ્રધાનતઃ સ્વાન્તઃસુખાય કંઠેષો આ પ્રયત્ન છાપવો જોઈએ એવો અનેક અધિકારી વિદ્વાનો, મુરખીઓ અને મિત્રોનો આગ્રહ હોઈ મને પણ છાપાવવો ફીક લાગવાથી એ પ્રયત્ન કર્યો છે.

શરૂ અગ્રમદના અન્ત સમય અને ધ્યાન ખેંચી લેનારા ધંધામાંથી કટકે કટકે, સમય ચોરીને આ કામ કર્યું હોઈ અને ફીક ફીક લાંબા સમયપટ પર એ પથરાયું હોઈ એમાં કંઈ તૂટીઓ રટી હશે. કાઈ મોટા પુસ્તકાલયની અંદર ખેમીને કામ કરવાનો લાભ પણ હું મેળવી શક્યો નથી. અનિવાર્ય સ્થિતિએ ક્ષીણે પુસ્તક છપાનાં પદ્ધતિ ફીક લાંબો સમય ગયો હોઈ પ્રત્યેક મુદ્દા વિશે છેવટનાં સંમોધનોનો સમાવેશ કાવ્ય આ લખાણમાં હું નહિ કરી શક્યો હોઉં. એમ કરવાનો માર્ગ હવે પપ્તુ નથી. ધન્યું વર્ષોના નિકટ પરિચયથી કેળવાયેલી, મહાભારતની સર્વગ્રંથી મહત્તા પ્રત્યેની ભક્તિ એ જ મારા આ ‘પ્રયત્ન’ મુખ્ય નિમિત્ત છે.

મહાભારત જે મહાકવિએ રચ્યું છે તે કાણ હતા ? આધુનિક પરિભાષામાં કહીએ તો અવસાયે અધ્યાપક. અને અધ્યાપકનું કાર્ય તો જ્ઞાન અને આરિય વિગ્નારનું ને ? એમનું આ વિદ્યાવિતરણનું, વેદવિતરણનું કાર્ય, કેવા ઝળુ હૃદયનું હતું, તે સમાવર્તન પછી તેમજ શિષ્યોને કરેલી આજ્ઞા ઉપરથી સમજાય છે.

સર્વેસ્તરણુ દુર્ગાણિ સર્વો મદ્રાણિ પરચલુ ।

ધારયેચ્ચતુરો યર્ણાન્કૃત્વા મ્રાદ્ધગમપ્રતઃ ॥ ૧૨-૩૧૪-૪૫

વેદસ્વાધ્યયનં દ્વોદ તર્ચ કાર્યં મહત્સ્મૃતમ્ ।

સ્તુત્યર્ચમિદ દેવાનાં વેદાઃ સૃષ્ટાઃ સ્વયમુતા । ૧૨-૩૧૪-૪૬

* આને પ્રાપ્ત થતા મહાભારત એ અનેક મહાન સર્જકોની કૃતિ છે. પણ જીવનના નિત્ય તત્ત્વને અર્થાત્ ધર્મને કાળમાં ચૂંચીને સવલ તેની જ અવેશણ કરવાનો આદેશ આપતા મહાભારતના આદિપર્વા કર્તા અર્જુન હશે છે, જેમને આપણે વેદવ્યાસ નામથી ઓળખીએ છીએ.

અને આમ શદ્દ સમેત ચારે વર્ણોને વેદ સંભળાવવાનો આદેશ આપતું આ વ્યાસવચન પંચીથી વધી પડેલી અને પરિણામે હિંદુસ્તાનને દારિદ્ર્ય, દુઃખ અને પરાવસંબંધનાં કસાવનારી સંકુચિતતા ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. વ્યાસના એ આદેશનું જો આપણા અધ્યાપકગણે (અને તેમની મારફત પ્રગળ્યે) યથાવત્ પાઠન કર્યું હોત તો હિંદુનો ઇતિહાસ કંઈ જુદો જ હોત. જૂતકાળમાં જે થયું તે ખરું, પણ આ આદેશનું હાર્દ સમજી, હાલ પ્રવર્તતી તમામ જાતની વર્ણ અને જાતિગત જિંવનીય ભાવનાઓનો અંત લાવી, સર્વત્ર સમાનભાવ રાખી, શીલ, ચારિત્ર્ય અને પ્રજ્ઞાના માપદંડથી કાર્યો થશે તો આ દેશનું ગૌરવ અનેકથાઃ ઓળખી થઈને ફરીથી અચૂક સ્થાપિત થશે.

અને આ વેદ-જ્ઞાન આપતાં, સંભળાવતાં બ્રાહ્મણ અર્થાત્ બ્રહ્મનિઃ પુત્રને સમીપમાં રાખવાનો આદેશ છે તે બ્રહ્મનિઃ પુત્ર કેવો હોય ?

દૃષ્ટોથ વિવિધા પ્રાપ્ય કતુર્થવાપદક્ષિણાન્ ।

નૈવ પ્રાપ્નોતિ બ્રાહ્મણ્યમભિષ્વાનાત્કથંચન ॥ ૧૨-૨૪૩-૪

ન યોતિર્નાપિ સત્કારો ન ધન મ ચ સતતિઃ ॥

કારણાનિ દ્વિજત્વસ્ય વૃત્તમેવ તુ કારણમ્ ॥ ૧૩-૧૪૩-૫૦

આવો ચારિત્ર્યશીલ બ્રાહ્મણ સમીપમાં રાખવાનું કારણ એ છે કે દુઃશીલ એવો જન્મે દ્વિજ વિદ્યાસભામાં પેસી ન જાય—એનો દુરુપયોગ ન કરી જાય અને મુશીલ એવો જન્મે શદ્દ માત્ર તેના જન્મના કારણે જ માતા સરસ્વતીની પ્રમાદીથી વંચિત ન રહી જાય.

એ વાત સાચી છે કે સર્વસંપ્રદાયમય મદાભારતના વિમાળ ફલક ઉપર જન્મજાત બ્રહ્મત્વ અને ચારિત્ર્યમૂલક બ્રહ્મત્વ એ બેનેના શ્રેયત્વ વિશે સારા પ્રમાણમાં વિમર્શ થયેલો છે; પણ મદામુનિ વ્યાસનાં મતે તો જન્મજાત બ્રાહ્મણત્વનું મહત્ત્વ અદ્ય છે, ચારિત્ર્ય અને પ્રજ્ઞાથી આવતું બ્રાહ્મણત્વ એમને માન્ય છે. એમ જ હોઈ શકે નહિ તો હિંદુધર્મને મજબૂત, સર્વસારમાદી, વિજ્ઞાન અને ચિરજીવ બનાવનાર એ મહર્ષિ, દામ માતા અને બ્રાહ્મણ પિતાના પુત્ર હોઈ જડ માન્યતા અનુસાર તો વર્ણમંકર કે તેથી ય જીતરતી કરાના ગણાય !—કે જેમણે ચાર વેદોને બરાબર અવરસિય કર્યાં, તેના કાળજીપૂર્વકના અભ્યાસની ગોઠવણ કરી, શીનાનું દિવ્ય જ્ઞાન માંભર્યું તથા સંભળાવ્યું, અને 'બ્રાહ્મણધર્મ'—વિજ્ઞાનનાના ધર્મ'ની પરંપરા અનુસારનો મદામંથ મદાભારત જગતને ભેટ ધર્યો. અને તેમનાં આ કાર્યોં નોટ એ મદાકવિની પ્રગંસા પદિકે મનાનુપાધી કવિઓએ તો કરી પણ 'નિષકમંજરી'નાં કનાં ધનપાપ

જેવા જૈન અને 'બુદ્ધચરિત'ના કર્તા અશ્વમેધ જેવા ઔદ્ધ દ્રવિઓએ પાનું કરી. જેઓ ધર્મ અને ધર્મના અનુષ્ઠાન, અર્થ અને અર્થના અનુષ્ઠાન, કામ અને કામના અનુષ્ઠાન તથા તે દંડના વિપરીત જવદારોનો બુદ્ધિથી ખરાબર વિચાર કરીને અમ્યગ્ર પ્રકારે વ્યવસ્થા કરના હતા, એ નકલિ વ્યાસ કંઈ દેખાયા નહોતા. તેઓ કાળા, પીંગળા જટાવાળા, પ્રદીપ્ત આંખો અને પીંગળા દાદીવાળા નગરને જોવાયે ગમે નહિ તેવા હતા. સામાન્યનઃ (અભિચર્ય) જનધારી એ મહાત્માએ માતાની હજીને માન આપી પાંડુ, ધૃતરાષ્ટ્ર અને વિદુરને જન્મ આપી કુરુવંશનું પુનઃસ્થાપન કર્યું હતું, અને એ વખતની પ્રથા અનુસાર માનુષ્યજનુ-માંથી મુક્ત થયા હતા. * પોતાના સંતાનો વચ્ચે થયેલા આંતરવિગ્રહના એ સાક્ષી રહ્યા હતા. કલગમદ દરેક પ્રસંગે એમણે સમતાપૂર્વક, ન્યાય અને ધર્માનુસાર સલાહ આપી વિગ્રહ ટાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. * એમા તેઓ નિર્દોષ ગયા અને તેમણે ભીષ્મ પ્રજ્ઞાશ જેવો, એ પ્રજ્ઞાશનો એમણે દનિદાસ આલેખ્યો. અને એવો દનિદાસ આલેખ્યો કે એ સામાન્ય સામાજિક, રાજકીય કે ધાર્મિક દનિદાસ ન રહેતાં માનવ-આત્માનો સનાતન દત્તિદાસ જતી રહ્યો. એણે યુગો મુધી ભારતને અને વિશ્વને પ્રેરણા આપી. એ મેકેંટ્રા વર્ષ પહેલા રચાયો છતાં હજુ આજે જ રચાયો હોય એવો તાત્કાલીકર્થો છે, અને આજે ય પ્રત્યક્ષ અનુભવાતો હોઈ આધુનિક પશુ છે.

એની મંધપ્રગતિમાં કષ્ણુ છે :

‘ દત્તિદામોત્તમાદત્તમાજ્ઞાવન્તે કવિવુદ્ધય :

વચ્ચ દત્ત મૂત્તેચ્ચો લોકમવિષ્ણુચ્ચ ॥ ૧-૨-૨૩૭

આની સાથે જ્યાં મહાત્મા ગાંધીજીનું મહાભારત વિષેનું કાર્પાલુ વાંચીએ છીએ ત્યાં ઉપરની પ્રગતિની યથાર્થતા નષ્ટ દેખાય છે. જેમાં પાશ્ચાત્ય અર્થમાં દનિદાસ એવાં જનના સર્વશ્રેષ્ઠ દનિદાસપ્રથો પૈકી એ (૧) ગિમન ફ્રી *Decline and Fall of the Roman Empire* અને ( ) મોટ્ઝે ફ્રી *Rise of the Dutch Republic* એ એ પ્રત્યેની મહાભારત સાથે સરખામણી કરતાં ગાંધીજીએ તેમને મહાભારતની ઉત્તરતી આટ્ટિઓ તરીકે ગણાવી છે.

વિશ્વના નામાંકિત પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદ જર્મન વિદ્વાન ડૉ. વિન્ટર્નીટ્ઝ આધુનિક અર્થમાં દનિદાસ અને પુરાતત્ત્વની દ્રષ્ટિથી મહાભારતનું મૂલ્યાંકન

* આનિ. અ. ૬૬.

* કુટુંબના મિત્રે વેદવ્યાસે પ્રાચૈતિદાસિક કાળથી લડતી માનવજાતને પિતૃ-દેવધી સંપત્તિને રહેવાનો આ 'દત્તિદાસ'થી જોષ કર્યો છે.

દરતા આ અચને વૈદિક સાહિત્ય, જૈન અને મોદ સાહિત્ય, ઉત્કૃષ્ટ લેખો, ઉત્તરકાળનું અમૃત સાહિત્ય અને પ્રાચીન તથા અર્વાચીન શ્રાવણધર્મનું સાહિત્ય એ બધાંયનું એન્ડ્ર્યુ કરતા કન્દ્ર તરીકે અથવા જોડામાં જોડું એમને પરસ્પર જોડતી પ્રમુખ કડી તરીકે જોવામાં છે, તેને ગાંધીજીના વિધાન સાથે સરખાવવાથી આ ઇતિહાસકથની આપખતાનો કિંચિત્ ખ્યાન આવશે (૧૧૬)

મહાભારત એ આત્માનો સનાતન ઇતિહાસ છે એ ચમત્તી જોવા માટે નીચેનું એક જ ઉદાહરણ પૂરતું થઈ પડશે સ્વર્ગારોહણ માટે જતા પાંડવ ધુધિઢિરને નેના જ્વન કન્દ્ર આપ્યો ત્યાં ધર્મરાજએ મહાપ્રસ્થાન દરમ્યાન તેમની સાથે રહેના જૂતરાને નાને ત્રીજે સ્વર્ગમાં લઈ જવા જ્ઞા કરી અને તેના વિના સ્વર્ગમાં જવાનું માડી વાળું સાખ્યમાર્ગીઓ પ્રમાણે સ્વર્ગ એમને મુખ્ય તે ધ્યાનમાં રાખીને અમેરિકાના સાધુચરિત પ્રેસિડેન્ટ નિંકનના જીવનનો પ્રમગ જોડે છે ૪ મ ૧૮૩૦ની સાલનો મ્હડતો શિયાળો અને એમાં જના અસાહ્ય નિમ્નનું નુકસાન રહેતું હતું તે મકેટર્ન વેરીમાં Milk Sicken-nessની મહામારી ફાગી નીકળી નિંકનના પિતાએ એનું ખેનર અને સરસામાન વેચી નાખ્યા તેમણે એમ ગાડામાં થોડા રાચરચીતું ભર્યું અને કુટુંબને પ્રેસાડ્યું અને ૨૧ વર્ષની ઉંમરના અસાહ્ય નિંકનને પરોણો આ રી હાકરા પ્રેસાડ્યો એ રગથિયુ ગાંધી ધીરે ધીરે મુમાકરી કરી ઈસીનોઈ નરદ આગળ રધના માડ્યું તેમનો પાળેનો જૂતરા ગાડાની પાછળ દોડતો આવતો હતો એમ મરના ગાડા રત્નામાં આપતી એમ અર્ધ મરદ થયેરી નદીને જેમ તેમ રીતે પાગ મરી મરુ પા પેનો રાગે તો એમાં ઉતરનાની દિંમન મરી મર્યો નહિ તે આ પાર તહા મરા અન નિરાશ થઈને મરા માડનો પપ્પ હવે આવા જોખમી રત્ને ગાડાને પાણી વાળી કૂતરાને રેવો એ મુ મોડુ પડે એનું હોવાથી એનું ત્રીસા વિના જ આગળ રધનાનું નિમ્ન ફક્કે મે ૧૩મતીથી નક્કી મ્યુ પલુ અસાહ્ય નિમ્ન નહે છે એ કૂતરાને પલુ તજી દેવાનો વિચાર સફળ કરી મર્યો નહિ અને મારા જૂર તથા મોળ કાઢી નાખીને (બરફની કડીમાં પથ ગુમારનો પોસાય પલુ જૂર મોળ ગુમાવના પોસાય નહિ એની એ નિકન કુટુંબની મરીમી હતી) મે મહામુસીયતે નદી પાર મરી અને એ મૂજતા પ્રાણીને બગનમાં નાખીને પાણી લાવવામાં વિજયી નીવડ્યો પછી આનંદથી બહારનાની જેમ એ કૂતરાએ મારેલા દેકડા અને એના મીઝ આભારસ્થ નક્કોએ મે ઉઠાવેના જોખમનો પૂરતો બદલો વાળી આપ્યો હતો *

સંતાનોનો આંતરવિગ્રહ, પાંડવોનો કારવો ઉપરનો જ્ય, ધર્મનો મન્યુ ઉપરનો જ્ય, ભૌતિક તત્ત્વોના માગખામાં આમુરિ તત્ત્વો ઉપરનો આત્માનો જ્ય આસેખનાં, નિંકામ કર્મ-કર્મક્રિયામક્તિ ત્યાગ-યજ્ઞાર્થ કર્મના મિદાંતનું, હિંદુધર્મે વેદોદ્ધારા જગનને ભેટ કહેવ મરશ્રેષ્ઠ મિદાંતનુ તેના અનેક પાત્રાઓ ઉપર નાન્ટિક અને વ્યાવહારિક વિચાર કરીને, અને નિંકામ ધર્મની પાવકતા તથા તેના વડે પ્રચલિત નીતિમૂલ્યોને મૂળમૂળ ગીતે પનકી નાખનારી ક્રતિકારી, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમતી અને સંવાદ મ્યાપનારી નિરૂપણદષ્ટિ વડે આ ક્રતિકામર્મા લાખ્ય કયું છે.

ઈગોપનિષદ, જેમાં કર્મ કરવાનો અને સાથે જ તેનો ત્યાગ અર્થાત્ ક્યાનક્રિા ત્યાગ કરવાનો આદેશ છે, તેના ઉપર પરમર્ષિ વ્યાસે કવિત્વમય વિવરણ આપ્યું છે :

શુકદેવે એમને પ્રશ્ન કર્યો,

યદિદ વેદવચન કુરુ કમ ત્યજેતિ ચ ।

કા દિશ વિદ્યાયા ચાન્તિ કા ચ વચ્છન્તિ કર્મણા ॥ ૧૭-૭૩૩-૧

જવાબ આપનાં વ્યાસે ‘ચાર આશ્રમને ચાર પગથિયાવાળી જામખોકમા પહોંચાડનારી નિમરણી સાથે મરખાવ્યા છે, ૩ જેના વડે મનુષ્ય અનુક્રમે વિકાસ સધી રાગદ્વેષ ઓઠા કરીને આમક્રિા નિર્મળ થાય તેની ગીતે કર્મ કરી-કર્મક્રિયામક્તિનો ત્યાગ કરી પરમ મતિ મેળવે છે,’ એમ કહીને ‘કર્મ-કળનો ત્યાગ કરવાથી કર્મ કર્તાને કોઈ ગીતે મધનમા નાખી ગરકતુ નથી,’ એમ અસહિનતાથી જણાવ્યું છે

તો વળી ખીજે એક સ્થળે આ વિચારનુ નિરૂપણ કરતો પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે, છૂનમાં દાર્યા પછી વનમા જતા પાંડવોના કસ્યાણુ અને મનોરજન માટે નિંકામ ભાવે-દાન કે વૃત્તિની લાખચ વિના-તેમની સાથેજવા અખ્યામધ જાજાજો તૈયાર થયા, ત્યાં અનિયમિતકાર માટે પામે પૂરતુ ધન નહિ હોવાને લીધે ગોદાનુર લુધિટ્ટે તેમને સાથે નહિ આવવાની વિનતી કરી જાહણુ ચન્દના ખરા અર્થમા જેઓ જાહણુ દતા એવા તે સર્વેએ તો ધર્મરાગને પોતાના પોતાણુની ચિંતા ન રાખવા કહ્યું અને જણાવ્યું કે અમે જાતે જ અમારા આહારની વ્યવસ્થા કરીશુ પણ ધર્મરાગનુ મન માન્યુ નહિ, અને બનુ ગોક કરવા લાગ્યા; એટલે યોગ અને આખ્યમા કુશળ ચૌનકે હાર્, ગોક અને દુખ વધારનારી તૃણા તથા ધનસચયની અનર્થકારિતા વિશે ચર્ચા કરી તેમને સમજવના કહ્યું, ‘મોહરાગથી આક્રાન્ત અને હિન્દિયોને વશ મૂખ

મનુષ્ય અનેક જનના 'વિવસ' યોગે છે, વિસો મેરે છે, અને પછી બ્રહ્માથી માડીને તૃણપર્યન્તની યોનિઓમા ભગ્ને ' પછી વિનુદ્ધ ચિત્ત અને નમ્રતા પૂર્વક ધર્મમાર્ગ આચરવાના આદેશ સાથે જો જનના અષ્ટાગિષ્ઠ માર્ગો મનાવ્યા એમા પ્રથમ અષ્ટાગિષ્ઠ માર્ગ વૈદિક પરપરા અનુસાર છે, અને બીજો અષ્ટાગિષ્ઠ માર્ગ જૌદ્ધ પરપરાને મળતો છે, જેમા ગોદ્ધ અનુગમન સારતત્ત્વ દુશ્મનાવી સમાવી લેવામા આવ્યું છે એવો ધર્મ મુલાની અને નમ્રતા રાખીને ધર્મથી મધાવામ નહિ માટે તેના જાળી આશાનો ત્યાગ કરવાની હિંસાવાચ્ય શ્રુતિની ચરિદ્ધ વેદવચન કુરુ કર્મ રચંતિ ચ । કહીને શૌનકે યાદ આપી (૫ ૨૭ ૨૮, ૩૬ થી ૩૮)

જો નિ કામ કર્મયોગનુ નિષ્પણ એમણે ક્યું તેનુ અને તેના અસ્તવધી સમતાનુ વેન્ત્રાસ પોતે કેવુ પાનન કરતા? મહાભારતમા છે કે વ્યાસને પાડવો પ્રત્યે પક્ષપાત હતો, કારણ એમને દીન જનો પ્રત્યે પપપાત હતો પાડવોને અન્યાય થતો ત્યાં તે ધૃતરાષ્ટ્ર અને દુર્યોધનને એમ ન કરવા સમજવતા એક વખત તો એમણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું હતુ પણ ખરે કે માટે જેવો પાક પુત્ર છે તેવો તુ અને વિદુર પણ છે તારે ૧૦૧ પુત્રો છ પાકુને પાવ તે ય હીન અને કુખી એટલે તેઓ કેમ આગી રીતે જીવે અને આગળ વધે એમ મારા મનમા થયા કદે છે વગી ને મોરો જીવના રહે એમ નમે ધન્યતા હો તો પણ દુર્યોધને પાડવો માથે મુનેહ કરા નેરિએ' ન વગી સમર્થો વ્યાસને જેમ પુત્રો પ્રતે સમભાવ છે તેમ પુત્રોના ઉત્તર પ્રત્યે પણ સમભાવ છે નિશાપુદમા પાડવમેના અને પાકુપુત્રોની હત્યા કરી અશ્વત્થામાએ વ્યામાનમમા આશ્રય લીધો ત્યા બીમ-અનુને તેનો પીટો પકડીને તેને હરાવ્યો સયમી નિવસકંપી અનુને ઝડપિઓના કહેવાથી પોતાના કષ્ટાત્મનો ઉપસહાર કર્યો, પણ અશ્વત્થામાથી તે ન મન્યું, એટલે તેણે ઉત્તરાના મર્મ ઉપર બ્રહ્માત્મથી મેરેની છીમ મૂળી આ પાપકૃત્યના બદનામા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેને ૩૦૦૦ વર્ષ સુધી કુખી હાનનમા જાળ ઉપર લટકવાનો સાપ આપ્યો અને અનુને તેના માથાનો અમૃત્ય મળિ બીધો એ પછી તદ્દન કુખી થયેના અશ્વત્થામાએ વ્યાસની જોડે રહેવાનુ નહીં ક્યું-વ્યાસનો આશ્રય માન્યો મન્ય દીનોના પપપાતી, સમભાવી વ્યાસે એનો તિરસ્કાર ન કર્યો

• અરપુરયો અન કલિતો જાતુ ગાધીહના પક્ષપાતનું બીજ વ્યાસની આ પરપરામા છે ગાધીહ પણ આજ રીતે અનેક વખત કહેના કે ' જો દિદુધર્મે છવડ દોષ તો અરપુરયોનો ઉદ્ધાવ અનિવાર્ય છે '

આ તો વ્યાવહારિક સમદષ્ટિની વાત થઈ; પણ સર્વોચ્ચ સમદષ્ટિમાં
 વ્યાસ પુત્ર શુકદેવ કરતાં ઓછા ઉતર્યા તે બનાવની રસમય કથા અન્યંત
 કાવ્યરસી, સર્વોત્તમ સમદષ્ટિની દુષ્કરતા અને પોતાના અતિશય અદ્વંદ્યોત્તેજો
 પણ વારંવાર સ્વીકાર કરીને સમીક્ષા કરવાની વિવેકી દષ્ટિનો પરિચય આપે
 છે. એ દ્વારા વેદવ્યાસે પોતાના લોકસંપ્રદી સમર્થનનું દર્શન પૂર્ણ પાડ્યું છે.
 વ્યાસે પુત્ર શુકદેવને યોગ અને સાંખ્યનો અભ્યાસ કરાવીને મિથિવાના જનક
 પાસે પ્રમાણુ લેવા મોકલ્યા. પ્રમાણુ-“સર્વિક્રિયે” ઘર્ષ કૃતકૃત્ય ધર્ષ પાછા
 આવેલા શુકદેવને વ્યાસે ખીજત ચાર શિષ્યોની સાથે દ્વિમાસ્ય ઉપર સંપૂર્ણ
 વેદાધ્યયન કરાવ્યું. અભ્યાસ પૂરો થતાં શિષ્યો નીચે આવ્યા. અને શુકદેવને
 વેદાધ્યયન કરવાની આજ્ઞા આપી વ્યાસઐભગંજા તરફ ગયા. દરમ્યાન નારદપરિચ્છે
 શુકદેવને કલ્યાણકારી ભાર્મ વિશે તત્ત્વોપદેશ કર્યો. પછી નારદની આજ્ઞા
 વધીને ત્રણે લોકમાં એકાન્તભાવ નિશ્ચિન કરીને અચ્ચત્ર, અકુતોબય અને
 એકાગ્ર મનવાળા શુકદેવ પરમશિદ્ધિ માટે યોગનો આશ્રય કરીને અતરીક્રમાં
 ગડયા. રસ્તામાં પંચથૂડા, ઉર્વશી, પૂર્વચિત્તિ વગેરે અપ્સરાઓએ ગુફની
 મિદિની પ્રશંસા કરી. વળી આગળ જતાં મંદાકિની-આકાશગંગામાં અપ્સ-
 રાઓ સ્નાન કરતી હતી પણ શુકદેવને ગ્રન્થ જેવા અને નિરાકાર જોઈને
 તેઓ વિવસ્થા જ રહી એમ પ્રયામ કરતાં નિર્ધૂમ અગ્નિની પેઠે ઝળદળતા
 શુકદેવે અનુક્રમે તમોગુણ, રમેગુણ અને સત્ત્વગુણનો ત્યાગ કરીને છેડે નિત્ય,
 નિર્ગુણ, ચિદ્ગરહિત બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કર્યો.

શુકદેવ ઉપરાંત પાંચાના સમાચાર મળતાં જ મહાયોગી વ્યાસ ક્રોડતા
 આવ્યા, અને યોગમતિનો આશ્રય કરીને તે પણ શુકદેવ જ્યાં ઉપરાંત પાંચા
 હતા ત્યાં આવીને ‘હે શુક ! હે શુક !’ એમ ઓભાવવા માડ્યા મર્વ્યાપી,
 મર્વના આત્મા અને સર્વસ્વરૂપ થયેલા શુકદેવે તેનો પડયો પાડ્યો.

પછી પુત્રના અપાર તેજનો વિચાર કરતા મહર્ષિ ત્યાં પર્વતશિખર
 ઉપર બેઠા. તેમને ત્યાં જોતાં જ ક્રોડા કરતી અપ્સરાઓ સભ્રમમાં આવી
 પડી, અને વિહ્વળ ધર્ષને જ્યાં લાગે મળ્યો ત્યાં સતાવા માડી-અથવા
 તેમણે કપડાં પહેરી લેવા માડ્યા આ જોઈને વ્યાસ મુનિ પુત્રની સુકાદશા
 જાણી રાજી થયા અને પોતાની આસક્તિ જોઈ-કારણ અપ્સરાઓ લગ્નવાર્ધ
 ગઈ તેથી-શરમાઈ ગયા, આ વાત, જેમા પોતે જિતરતા સામિત થયા તે
 વાત, વ્યાસ ખીજતોને કહેતા; કારણ નારદે આ વાત વૈગ પાવનને કહેલી;
 જ્યારે પોતાના શિષ્ય વૈશંપાયનને તો વ્યાસ આ કથા વારંવાર કહેતા
 હતા, એમ વૈશંપાયને જ જનમેજયને આ શબ્દોમાં જણાવ્યું છે:

વ્યાસદેવ મહાયોગી મજલ્લેષુ વદે વદે ૧ ૧૨-૩૨૦-૪૦

પહેલાં જોના ઉદ્દેશ્ય કર્યો તે નારદના તત્વોપદેશમા મહાભારતકો
જૈનધર્મની પરિચાની અનુસાગના કર્મનિમનુ રૂઢસ્ય 'ભગવાન તીર્થવિતે
કરેના ઉપદેશ' તરીકે સંગૃહીત કર્યું છે 'ચાન્તિપર્વ'ના ૩૧૬ મા અધ્યાયમા
સંગ્રહાયેના આ ઉપદેશની સાથે જૈન 'તત્ત્વાર્થ સૂત્ર' અ ૬-સૂત્ર ૧૧ થી
૩૬ અને અ ૬-સૂત્ર ૧ થી ૩ સાચતા આ વસ્તુ સાદુ દેખાય છે, અને
મહાભારતકાંડે એમની પરિચાની મુજબ જેમ વેદ, ઉપનિષદ અને બૌદ્ધ
પરંપરાનુ રૂઢસ્ય સરગનાપૂર્વક મૂકયું છે, એવી સરગનાપૂર્વક જૈન આગમનુ
રૂઢસ્ય સંક્ષેપમા પ્રગટ કર્યું છે, અને જ્યાં જે કંઈ સાદુ હોય તે આત્મ
સાત્ કરવાની ઉચ્ચ પ્રણાલિનુ તેજસ્વી ઉદાહરણ રજૂ કર્યું છે

(૫ ૨૪૪ થી ૨૪૬)

મહાભારતના જમાનામા પણ અર્થદાસત્વ આગના જેવું હતું વ્યાસે
નોંધ્યું છે એ પ્રમાણે દુર્યોધને પાડતપણને નિર્મળ કરના માટે બીજાને પગારથી,
દ્રોણને પગાર અને અશ્વથામા સાથેની મૈત્રીથી અને પ્રમ્લના પ્રતિષ્ઠિત વર્ગને
માનસ માનથી નવાજી, આ મુગના રાજ્યકર્તાઓની પેરે, પોતાના પત્નમા
વેવાની યોગના કરી હતી માત્ર વિદુરને કાંઈ રીતે બાધી લેવાય એમ
નહોતા, પણ એના વિદુરકંઈજ કરી નહિ શકે એમ માની એમની ઉપેક્ષા
કરી હતી વળી યુદ્ધ થતા અગાઉ શત્રુને સન્માનથી બોળાને પોતાના
પત્નમા ભઈ લીધા હોતા, પણ આ બધાથી અનોખા એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ
એ એક જ નક્કિ એવી હતી, જે અર્થદાસત્વથી તો મુક્ત હતી જ, પણ
તેના વિવિધ ઘાસનાઓ, સકલજો અને પકડથી માહિતગાર હતી, તથા
તેને તોડી નાખવાને કટિમદ્દ હતી અર્થસ્ય પુરુષો દામો દાસત્વધો ન કસ્યચિદ્ ।
એમ બીજા, દ્રોણ, કૃપ અને શય બોધ્યા, એ અગાઉ થોડા જ દિવસ
પહેલાં, વિષ્ટિ માટે જતા શ્રીકૃષ્ણને પોતાના પક્ષમા લેવા, જેમ શયને
ભરપૂર સત્કાર કરી તેને પોતાના પક્ષમા લીધા હોતા તેમ, એમના માનમા
દુર્યોધને હામ હામ ખાવાપીવા અને વૈભવની અમૂલ્ય સામગ્રીઓ સાથેના
રમણીય સમાગ્ધ્યો રચાવ્યા પણ ભગવાન તો તેની સામે નજર નાખ્યા
વિના સીધા જ હરિતનાપુર ચાલ્યા આના આમ જનાય શ્રીકૃષ્ણને લોભા-
વવા ધૃતરાષ્ટ્રે એમને ખૂબ માનપાન અને અમૂલ્ય બેટા આપવા અંગે વિદુર
સાથે મતભેદ કરી પણ વિદુરે તો બોખ્યું સભગાળ્યુ કે 'શ્રીકૃષ્ણને
આટલું માનપાન તો શુ પણ આખી પૃથ્વી સમર્પણ કરવા યોગ્ય છે, પણ
તમે જે અર્પણ કરવા ધારો છો તે ધર્મથી કે પ્રેમભાવથી નહિ પણ એમને

કમતા કરો છો; પરંતુ તમે ધન, ખટપટ કે નિંદાથી શ્રીકૃષ્ણને અનુનયી
જુગ નહિ પાડી રોકો એ શ્રીકૃષ્ણ તો જળથી ભરેલો કુભ, પગ ધોવાનુ
પાણી અને કુશળપ્રમ સિરામની તમારી કાઈ ચીજની સામે પણ નહિ જુએ
શ્રીકૃષ્ણે ખરેખર એમ જ કયું

નાહ કામાલ સરમાલ દ્વેષાભાર્ય કારણાત્ ॥

ન હેતુવાદાભોનાદા ધર્મ જગ્યા કયચન ॥ ૫-૮૬-૨૪

એમ કરીને એમણે વિદુરનુ આતિથ્ય સ્વીકાર્યું, દુર્યોધનનુ નહિ

અને પ્રયોગી શ્રીકૃષ્ણની નિષ્કામ કર્મ કરવાની નિજા પણ કેવી છે !
ગમે જમીને ચાતો કરના શાણા વિદુષે વિદિ દરમથી કંઈ વગે એમ નથી
માટે રિદિ માટે ન જનુ એવી શ્રીકૃષ્ણને મનાહ આપી કૃષ્ણે વિદુરના વચનોનુ
અભિનન કરના કયું, 'તમારી વાન ખરી છે, પણ જ્યારે આખી દુનિયા
નહિને નાશ પામના તંબાઈ થઈ છે, ત્યારે જે માણસ એને મૃત્યુપાશમાંથી
મક્તા કરશે તે અનિશ્ચય શ્રેષ્ઠ ધર્મને પામશે નહિત અનુસાર માણસ ધર્મકાર્ય
કરવા પ્રયત્ન કે જે યના કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો પણ એનુ પુણ્ય મગે છે જ
એમા નકા નથી માટે માટે દુર્યોધનને તથા એના મનીષોને હિનવચનો
કેના જરૂરી હ મારા હિનવચનો માટે દુર્યોધન સહકા ઉઠાવશે તો પણ મારા
કંઈમા કર્તવ્ય નમન્યાની ઝગમગીતો આન થશે વગી મૂર્ખ અધર્મજ
અને અમુક માણસો પાળગથી એમ ન કહી જાય કે, કૃષ્ણ સંકિતગાળી
હતો, પણ એને કોને ભરાયેના કૌરવ-પાંડવોને વાર્યા નહિ જે મારા
હિનવચનો દુર્યોધન નહિ સાંભળે તો તેના નસીમમા હશે તે થો યજુ
જે પાંડવોના હિતને નુકસાન કર્યા વિના સનાહ કરાનુ તો મે પુણ્યકાર્ય
ધ્યુ' ગણાય, અને કૌરવો મૃતુના જડમામાંથી છૂટી જાય'

શ્રીકૃષ્ણે સમાનન માટે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, અને તે નિર્દગ ગતા યુદ્ધ
થયુ. મને પક્ષોનો કચ્છરધાણુ નીમ્મી મરો વિજેતાને ફાળેય દન કરવાનુ
હતું પણ એનો એક બીજો પડવો પડ્યો સતી ગાધારીએ 'તમે સ્તમ્ભ
હોના છતાં પાંડવો અને કૌરવોના વિનાશની ઉપેક્ષા કરી છે, એમ કહી
ચંદુકવનો નાશ થાય અને સ્વય શ્રીકૃષ્ણને પણ કુત્સિત મૃત્યુ મગે એવો
સાપ આપ્યો કારણ ? વ્યાસના શ્રીકૃષ્ણ માનવ છે અને ભગવાન પણ છે
માનવ શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધ અગ્રમવા તેમનાથી ઘર્ષ શકે તેનો મધો પ્રયત્ન કર્યો,
તેથી પેતે નિષ્કામ કર્મ કરનારા દોષ લેપાય નહિ પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ
તો બધુ કરવા રમથ હતા, તો પછી તેમણે આ સત્વાનાસથી ધોર યુદ્ધ કેમ

ન અટકાવ્યું ? જાગવાન તરીકે તેઓ ધારે એ કરી શકે અને મુદ્દ અટકાવી શકે. એમ પોતે અર્થ હોવા છતાંય પૂરો પ્રયત્ન નહિ કરવા માટે કર્મથી સેવાય જ; કારણ વ્યાસ કહે છે :

જાનશ્ચપિ ચ ય. પાર્યં જક્ષિમાશ્ચ નિયચ્છિતિ ।

દેશ સન્તોડપિ તેર્નૈઃ કમણા સપ્રયુજ્યતે ॥ ૧-૧૭૧-૧૧

અને આવા તો કેટલા ઉગ્રહરણો આપનાં ? મહાભારત તો આવા ઇતિહાસો-દૃષ્ટાંતોનો સાગર છે વેદ-પ્રામાણ્ય વિગે વ્યાસ કહે છે, 'જે મનુષ્ય વેદો અને વેદિતવ્ય ધર્માત્મક જાણીને-વેદ અને તેનું રહસ્ય, જ્ઞાન અને કર્મ જાણીને-તે પ્રભાણે વર્તન કરે છે, તે જ વેદવેત્તા છે; બીજો તો વાયકું જોક્ષનાગે છે '

વેદાશ્ચ વેદિતવ્ય ચ વિદિત્વા ચ યથાસ્થિતિ ।

एवं वेदविदित्वाहुरतोऽन्यो वातरेटक ॥ ૧૨-૨૧૨-૪૦

તો વળી મુલાપિત માટે કહે છે,

असन्नुच्चैरपि श्रोत्रं शब्द समुपशाम्यति ।

दीप्यते त्वेव लोकेषु शनैरपि सुभाषितम् ॥ ૧૨-૨૭૬-૩૧

અહીંયાં 'મુલાપિત' શબ્દ કોઈ વિશિષ્ટ જાગવાન વિચારના અર્થમાં છે, કે જેના આદોક્ષનો અવન વિશ્વમાં પ્રસરી જાય છે.

ત્યારે સત્યની અક્ષેપમાં વ્યાખ્યા કરે છે.

न सा समा यत्र न सन्ति वृद्धा

न ते वृद्धा ये न वदन्ति धमम् ।

मातौ धर्मा यत्र न सत्यमस्ति

न तत्सत्यं यच्छ्रेयानुविदम् ॥ ૫-૩૧-૪૬

અને માતૃપ્રેમની સંજ્ઞાની વર્ણવતા કહે છે, -

पुत्रपौत्र समाक्षीणो जननी य समाधितः ।

अपि वर्षशतस्यान्ते स द्विहायनवचरेत् ॥ ૧૨-૨૫૮-૨૬

જ્યારે પત્નીનું મહત્વ ક્રેતું છે ?

कान्तारेष्वति विधामो नरस्याभनिकस्य च ।

यः मदारः ॥ विश्वास्यस्तमाहारा पग गतिः ॥ ૧-૬૮-૪૩

અને વિદ્વાન કેવો હોય !

ક્ષિપ્ર વિજાનાતિ ચિર શ્રુતોતિ ।

વિજ્ઞાય ચાર્થ મન્તે ન કામાત્ ।

નાસપૃષ્ઠોઽવ્યુપયુક્તે પરાથ

તત્પ્રજ્ઞાનં પ્રથમં પળેડતસ્ય ॥ ૫-૩૩-૨૨

મ્વર્ગ અને નરક કાઈએ નજાનગર નિદાણેણ ખૂન !

ન હ્યં પુરુષો દ્રષ્ટા સ્વર્ગસ્ય નરકસ્ય વા ।

આગમસ્તુ સર્તા ચ્ચતુરુપતે તમિહાચર ॥ ૧૨-૨૮-૫૩

તો સત્વસંગુદ્ધિ કેટલી અમૂલ્ય છે ?

ત્યજેત્કુલાર્થે પુરુષ પ્રામસ્યાર્થે કુલ ત્યજેત્ ।

પ્રામ જનપદસ્યાર્થે આત્માર્થે પૃથિવી ત્યજેત્ ॥ ૭-૫૫-૧૦

આમ કૃષ્ણ દ્વંપાયન વેદવ્યાસ સત્ય, અહિંસા અને નિષ્કામ કર્મયોગ ઉપર અનુભૂત વિવેચન કરે છે, અને વિશ્વને આચરણ તથા આદર્શની અદ્વિતીય ઉચ્ચતાનું દર્શન કરાવે છે. વર્ણ અને આશ્રમ, લક્ષ અને સંતાન, પરંપરોત્તર પ્રેમભાવ-પતિ-પત્ની, ભાઈઓ, માતા-પિતા અને સત્તાનો, મિત્રો-વગેરેની ચર્ચા કરી તેની મદત્તા અને મર્યાદા દર્શાવી સામાજિક જીવનને સાફ રાખનાર, અને ભૌતિક નુષ્ઠ ભોગવના આત્મિક ઉન્નતિ તરફ જવાનો માર્ગ ચીધે છે; અને મિલ્લાનામતુલો નાશ ક્ષિપ્રમેવ પ્રવર્તે ॥ (૧-૨૪-૧૪) એમ કદાંતે કથલ કદી સાબકારક ન હોય, તેનાથી તો વિનાશ જ થાય એમ સામિત કરે છે. કૂટ અને સૌમ્ય રાગનીનિઓનુ તથા કપટી અને સરળ વ્યવહારોનું રસમય નિરૂપણ કરી, સરળ વ્યવહાર એટલે મૂર્ખ વ્યવહાર નહિ, પણ જેમાં ઘટતા અનિવાર્ય અગ છ એવો નિઃકપટ વ્યવહાર એમ બતાવી સૌમ્ય નીતિ જ સફળ થાય છે એ બતાવે છે; અને અનુક્રમે સૌમ્ય નીતિનિપુણ થયા પછી આત્મવિદ્યા-અક્ષયવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા મળે છે એ દર્શાવે છે. એમણે આત્મા-પરમાત્મા-અક્ષ-ઈશ્વર વિશે અનેક પ્રવચનો આપ્યાં છે, અને વિશ્વના તંતુએ તંતુમાં એ એક પરમાત્માનો વાસ છે, બધી સત્તા એની છે, અને તેથી કાઈનુય કોઈની ઈચ્છા કર્યા વિના તેના નિમિત્તે કાર્યો કરવાથી પરમાત્મદશન થાય છે એ બતાવ્યું છે.

તો બીજી બાજુ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ મહાભારત એ ગ્રંથ નહિ હોતાં આખું સાહિત્ય, ગ્રંથ-સાગર જ છે. એમાં શકુનયોગાખ્યાન, નલોપાખ્યાન, સાવિત્રી પાખ્યાન અને ઋષ્યશૃંગોપાખ્યાન જેવાં મનોહર આખ્યાનો; રામોપાખ્યાન અને

વિદુરાપુત્રાનુશાસન જેવાં વીર કાવ્યો; તુલાધાર-અજ્ઞાતિ, વ્યાધ-પ્રાહ્લય અને જનક-સુક્રમા જેવાં રાજસંવાદો; ગૌતમી-કુલ્લક-વ્યાસ-મૃગ્યુ-કાલ-સંવાદ જેવાં અયપૂર્ણ દૃષ્ટાંતો આદિ અનેક દૃષ્ટિએ અભ્યસનીય વિભાગો છે. એના ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કાયદાની કે જડે ધર્મની કાઈ ચુંગાવમાં આવના નથી. પોતાની વિગુણ બુદ્ધિ અનુસાર એ પ્રાપ્ત સ્થિતિમાં સર્વોત્તમ રીતે વર્તે છે એના ધર્મરાજ અને બીજા મહાધાર્મિક હોવા છતાં ‘ધર્મ’ની સદ્મતામાં ક્યાંક અટવાઈ પડે છે. અર્જુન પાર્થસારથિને જ પોતાના રથની લગામ સોંપી દે છે અને પ્રભુનો પ્યાગે બને છે. શાણા વિદુર દમાયા વિના પોતાનો અભિપ્રાય બરાબર વ્યક્ત કરે છે. તે જગતો યુવાન વિકર્ણ દ્રૌપદીવત્સાહરણ પ્રસંગે-ત્યાગે બીજા, દ્રોણ અને વિદુર સુધ્ધાં અસહાય થઈને બેસી રહ્યા હતા ત્યાગે-અવર્મ મામે નીડરપણે પોતાનો બુધદ અગાજ કાઢે છે

એનાં સ્ત્રીપાત્રો પણ કેવા તેજસ્વી છે ! ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધનનો ત્યાગ કરવાનું કહેતાં, કે દ્રૌપદીવત્સાહરણનો વિરોધ કરતા કે દુર્યોધનને યતો ધર્મસ્તત્તો જયઃ । એવો જ આગીવાંદ આપતા સતી માંધારી; સુલકાનું હરણ કરી લાવનાર અર્જુનને તનડાવતી, કે સામ્રાજ્યનો આર્થિક વહીવટ કરતી, કે વત્સા-હરણ પ્રસંગે પોતાના શીતના આશ્રયે રહીને બીજા જેના વડિલો કે દુર્યોધન જેવા કુણોને પણ મુંઝવતી, કે પાડવોને પાનો ચઢાવતી દ્રૌપદી; જનકને સંસદમાં તત્ત્વજ્ઞાનની અર્ચામાં મહાત કરતી મુનલા; પોતાનો અસ્વીકાર કરતા દુર્યોધનને એ જૂઠું બાને છે તેથી એ પોતે જ એની સાથે રહેવા દેતી નથી એમ કહેતી માનિની શકુન્તલા અને એવા ‘બીજા’ આપાત્રો વ્યાસની સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કેવી દૃષ્ટિ હતા તે બતાવે છે. વળી બ્રાહ્મણોને ઉપદેશ આપનાર વ્યાસ, તુલાધાર કે આડાળ જેવાં શુદ્ધ કે વૈશ્ય પાત્રો, કે જનકની સંસદમાં વાદવિવાદ કરતો બાળક અણ્ણવક અને વડીલોને વેદાધ્યયન કરાવનાર બાળક સારસ્વત જેવાં પાત્રો-જોકે દરેક એક આખા વર્ગનું પ્રત્યેક કે પ્રતિનિધિત્વ કરે છે

મહાભારતનો મહિમા ગાતાં એને માટે

ધર્મં ચાર્યં ચ કામે ચ મોક્ષે ચ મરતર્કમ ।

યદિદાસ્તિ નદન્યથ યથેદાસ્તિ ન કુરવિત ॥ ૧-૫૬-૩૩

કહેવાય છે, તેને આખી વિવેકાનંદ, યોગી શ્રી અરવિંદ અને મહાત્મા ગાંધીજીએ વાજમી ઠરાવ્યું છે. (બુઓ પૃ. ૧૫, ૧૬). આ અનુપમ પ્રથના કેટલાય વિભાગ નિશ્ચયાદિત્યના અમર ભાગ બન્યા છે શ્રીમદ્ ભગ-

વદ્ધીના તો છે જ, તે ઉપરાંત મહાનંદોપાખ્યાન, નંદોપાખ્યાન, અશ્વમેધ-
પાખ્યાન, સાવિત્રીપાખ્યાન અને વિદુરોપનિષદનામન જેવા ભાગો વિશ્વ-
સાહિત્યમાં માનવંતુ ધ્યાન બોમવે છે. અને કાર્ધ પણ મંદ્રાવવાથી પર
એવું, વિખ્યાન ‘મધુમિન્દુ’ દટાંન જેને જૈનો પોતાનુ માને છે, બૌદ્ધો
પોતાનું માને છે અને જેણે ભારતના વૈદિકો, જૈનો અને બૌદ્ધોની જેમ
એકસરખી રીતે પ્રિત્તીઓ, મુસ્લિમો અને યહૂદીઓનું ઝંખીકરણ કર્યું છે,
તે મહાભારતનું છે. આ મિત્રાય પણ મહાભારતના કેટલાય વિભાગો એવા
છે કે જે યથાયોગ્ય અભ્યાસના અગાવે જ વિશ્વસાહિત્યમાં સ્થાન નથી પામ્યા.
જે કંઈ બહાર ગયું છે તે મોટે ભાગે વિદેશી વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓની
મહેનતથી ગયું છે.

આ જોતાં એટલું આશ્ચર્ય થાય છે કે, આવડો મોટો સંસ્કારવારસો-
જ્ઞાન અને અનુભવનો, વિદ્યા અને નિષ્કામ કર્મચોગનો-આપણી પામે હોવા
જનાં, તે વારમાના ક્ષત્રવશ રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, અરોહ, શંકરાચાર્ય
અને ગાંધીજી જેવા નામી (તથા અનેક નામી અનામી બીજા) નગેતમોનો
વિરક્ત સંસંગ મળવા જનાં, અને આપણા સંસ્કારવારમાનુ મહત્ત્વ કદી નહિ
વીક્ષરવા જનાં આપણે જ્ઞાન, શીવ અને કર્મમા કેમ દીન, દીન અને દયિત
થયા ? ગા માટે આપણે વિધર્મીઓને આત્મમાત્ કરી શક્યા નહિ ? ગા
માટે મુઠીભર વિદેશીઓએ આપણા જ બુદ્ધિ-અગ્રથી આપણને વારવાર
હરાવ્યા અને પરાધીન કર્યા ? જન્માય દેખાય છે, આપણે પ્રમાદી, દબી
અને દૂંડી સ્વાર્થબુદ્ધિથી લોનુપ-અંધ બન્યા, બેદરકાર બન્યા, જડ બન્યા.
પરમશ્રુતિ વ્યાસ જેવા સમભાવીને પણ ભારતના ગ્નેશુલ-તમોશુલથી આવૃત
જનોને ઉદ્દેશીને કહેવું પડ્યું,

કર્મમહુર્વિરોમ્યેષ ન ચ કશ્ચિદ્દુષ્ટોતિ મે । ૧૮-૫-૪૯ અમ

પણ જતાંય એ તો નિષ્કામ કર્મ કરનારા હતા એટલે પાછા બોલ્યા,
‘મિત્રા ! તમારે અર્થ જોઈએ છે ને ? નમારે મુખ જોઈએ છે ને ? તો
એ ધર્મથી જ મળશે. તમે એનું શા માટે મેવન કરતા નથી ?’—

ધર્માદર્શય કામથ ॥ કિમર્થ ન સેવ્યતે । ૧૮-૫-૪૯ કડ

* Ernst Kuhn in the “Festgruss and O. V. Böhtlingk”:
Stuttgart 1888. pp 68-76 Vide Some Problems of Indian
Literature pp 28 to 30. pp 6, to 67 and Hss. of Ind. Lit,
Vol. I p. 409.

પણ ખગેખર તો ધર્મનું મેન શા માટે કરવું જોઈએ ? 'ધર્મથી સુખ મળે છે માટે તે પાળવો', ઠીક છે, પણ ધર્મ તો અવિનાશી છે, 'સુખદુઃખ' વિનાશી છે, આ ગરીસની પાછળ ગૂંથેલો જીવ અમર છે, પણ મસાર નાશવત છે, માટે નિયંત્રી ઉપામના કરો અને તેથી કોઈ પણ 'સુખ'ની કામનાને અધીન થઈને, ક્રમચિત્ત કરી, કોઈનું પડાવી લેવાની પ્રતિષ્ઠા અને 'જીવતા' રૂઝી રાકાય એ માટે પણ કદી ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ 'સુખો' અને 'જીવતા' એ નષ્ટ થવાના જ છે એનું રક્ષણ કરવાના આકાશચંદ્રા ઉપાયોથી એ રક્ષાવાના નથી અને જનજનતા કાયદા ઉભા કરવાના છે, ઉભા થતા કાયદા સ્પષ્ટ દેખી ગયા છે પણ સાત્ત્વિકતાના પ્રકાશમાં આત્માની-ચૈતન્યની, અને ધર્મની-ધારણ કરનાર નિયમની, અમરતા જોવા પડી એ નિયમને અનુસરીને વર્તવામાં મધ્ય સુખન અને શાસ્ત્રોનું રહસ્ય સમાયેલું છે

તેથી મહાપ વ્યાસ સર્વ રીતે, સર્વ કાળમાં સમજવાના અને સમજીને આચરવાના ધર્મનું અને એમ કરતા એ ધર્મનું રહસ્ય સમજી, સત્ અસતનો વિવેક જાણી, વીતરાગભયકોપ ધર્મ, સદ્ગુણો વર્તવાનું આપ્યા મહાભારતમાં કહે છે તેનું, આ કેન્દ્રિત વિચારણીથી સમાગમણ કરો

ન જાતુ કામાન્ન મયાજ લોભા—

દર્મ ત્યજેજીવિતસ્માપિ હતો ।

નિત્યો ધર્મ મુલ્યદુઃશે ત્વનિત્યે

જીવો નિત્યો હેતુરત્ય ત્વનિત્ય ॥ ૧૮-૫-૫૦

આ અર્થમાં મૂકેલા શ્લોકો પસંદ કરવામાં, તેનો ક્રમ જોડવામાં અને અર્થ જોડવામાં પ્રિન્સિપાલ ડૉ. જિતેન્દ્ર સુ. જોશીએ લાંબા સમય સુધી મને મદદ કરી છે. કેટલાય રાત્રીના દિવસોએ સામઠા છ છ કલાક સુધી સાથે બેસીને અમે ચર્ચા-વિચારણા કરેલી વળી સામાન્યતઃ અપ્રાપ્ય એવા કેટલાક સદર્શ અથવા જોણી કાદી અને લાંબી આપીને ને મદદ કરી છે તે માટે તેમનો ખસી છું. પ્રો. ઉમાધર જોશી, પ્રો. નમીનદાસ પારેખ અને પૂ. અમૃતલાલ જોશીએ વિવિધ રીતે સલાહ સૂચન આપીને આ અર્થની જોડવામાં, સચિત્તે તૈયાર કરવામાં અને પ્રેરણા વધારવામાં તેમજ અન્ય કામગીરી સંભાળ કરી છે તે માટે તેમનો આભારી છું. પૂ. આનંદપ્રભાકર મુનિશ્રી પુરુષવિજયજી, સદાય કરી છે તે માટે તેમનો આભારી છું. પૂ. આનંદપ્રભાકર મુનિશ્રી પુરુષવિજયજી, પૂ. પંચાસજી રમણવિજયજી, ડૉ. ઉમાધર સાહ, ડૉ. રણજિત પટેલ, ડૉ. સોમાભાઈ પારેખ અને અન્ય પ્રો. પી. કે. જોશી એ સર્વનો ઉપયુક્ત પુસ્તકો મેં મળી આપવા માટે તેમજ અન્ય સદાય માટે ઉપકાર મળ્યું છે.

પૂન્ય જ્ઞાનયજ્ઞ પંડિત મુખવાણીએ “ભારત-રત્ન”નું સન્નિધિ રૂપ સાંભળ ને, નવેસરથી વિસ્તૃત રીતે લખાવવામા વર્ગો મુખી ભારે રસ અને ધમ લીધો છે. વ્યસ્ય સમીક્ષકની દૃષ્ટિએ માર્કેટર્સ અને પ્રોત્સાહન આપ્યા હયું છે, તથા તેમની નજળી તળિયત દોષા છર્વા, પુરોવચનરૂપે “રિવિન્માન” લખી આપ્યું છે, તેમ જ સારસ્વતવંશી અને ખરેખરા સારસ્વત એવા પૂ. કાશ્યપદેવ કાલેલકરે આશીર્વાચનરૂપે “ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝાંખી” લખી આપ્યું છે. ઋષિ સમા આ જન્મે મહાનુભાવોએ એ રીતે મ્વ પ્રત્યે તેમ જ મારા પ્રત્યે જે વાત્સલ્ય બ્યકત હયું છે તે માટે તેમને અત્યંત આભારી છું.

અને હવે મારા મુખગી મોટાભાઈ પ્રો. બોમીલાલ સહિસરાએ સરોધપ્રગીષ મહા ઉપરાંત આ કાર્યમાં આપેલ ફૂંક માટે તેમના પ્રત્યે, મારી કેમળ લાજણીઓ બ્યકત કરું છું.

‘શ્રી સત્યનારાયણ નિવાસ’
હાંસોલાવાડ, કડવાપોળ સામે

અમદાવાદ,

પ્રીય પૂર્ણિમા, સં. ૨૦૧૬

તા. ૯-૧-૧૯૧૩

ઉપેન્દ્રરાય જી. સાંહેસરા

ઉપયોગમાં લીધેલાં પુસ્તકોની યાદી

૧ સંસ્કૃત

ઉપનિષદ-ભાષ્ય ખંડ ૧ : (મૂળ, મૂળ શાકરભાષ્ય અને હિંદી અનુવાદ ઇશિ, કેન, કઠ, મુણ્ડક અને પ્રશ્ન ઉપનિષદ) —ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર.

અગ્નિ-સહિતા : —પ્રકાશક . પંચપકારિણી સભા, અમરેર, ચોથી આદિતિ, ૧૯૯૮

એકાદશ ઉપનિષદ : (મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ ઇશિ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુણ્ડક, માણ્ડૂક્ય, તૈત્તિરીય, ઐનરેય, શ્વેતાશ્વતર, કેવલ અને છાંદોગ્ય) —સરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, સં ૨૦૦૨

ગૌડપાદીય આગમશાસ્ત્રમ્ . (ગૌડપાદની માણ્ડૂક્યોપનિષદની કારિકા) —વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્યની વૃત્તિ સહિત, પ્રકાશક . કલકત્તા યુનિવર્સિટી, ૧૯૫૬

જ્યામ્ય સહિતા . (સંસ્કૃતમાં પ્રસ્તાવના સચિઓ વ સહિત) —સ પાદક : ઈ કૃષ્ણમાચાર્ય, પ્રકાશક : ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ, વડોદરા, ૧૯૩૧

જ્ઞાનસાર : —ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીકૃત

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર (ગુજરાતી વ્યાખ્યા સહિત) : —વિવેચક : પ. સુખનાનજી, દ્વિતીય આદિતિ, ૧૯૪૦

તત્ત્વાર્થસૂત્ર ભાષ્ય : —ઉમારવાતિ કૃત

તિનકમજરી . —ધનપાલ કૃત સ પાદક ૫ ભવદત્ત શાસ્ત્રી અને કારીનાથ પાડુરગ પરમ, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, ૧૯૦૩

ધર્મસિંધુ : —મૂળ અને મરાઠી અનુવાદ નિર્ણયસાગર પ્રેસ, ફટ્ટી આદિતિ નિવરુદ્ધસમન્વિત નિરુક્તમ્ : —સ પાદક . લક્ષ્મણસ્વરૂપ, પન્નમ યુનિ ૧૯૨૭

નિરુક્તમ્ (યાગ્યાચાર્ય પ્રણીત) . —અમરેર, પાચમી આદિતિ, સવન ૧૯૭૬

નીતિશતક . (ભર્તૃહરિ કૃત મૂળ અને અનુવાદ) —પ્રમથક . સરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ૪થી આદિતિ, સં ૨૦૧૦

શ્રી પચ્ચશી —નિઘારણ્ય સ્વામી કૃત મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ, સ પાદક અનુવાદક ભટ્ટ પુન્નભાઈ સોમેશ્વર ૧૯૧૭

શ્રી પાંચરાનાગમાન્તર્ગતા અહિર્મુદ્ધ-સહિતા, પુસ્તક ૧-૨ સ પાદક : એફ એટો શેટરના માર્ગદર્શન તળે એમ ડી રામાનુજચાર્ય, અઘાર વાયવેરી અઘાર, મદ્રાસ, ૧૯૧૬

પ્રમુખકોશ અથવા ચતુર્વિંશતિપ્રગ્ન્ય : -શર્માસ ગુજરાતી સભા, પ્રથમ
આવૃત્તિ, ૧૯૩૨.

પ્રત્યોપનિદ : -સંપાદક : સદાશીવ શાસ્ત્રી ત્રિહે, પ્રકાશક : ગુજરાત વર્નાક્યુલર
સોસાયટી, ૧૯૩૮

શુદ્ધચરિત : (બે પ્રથોમાં) -અધ્યોદયીય મૂળ અને અગ્રેજી અનુવાદ. સંપાદક,
અનુવાદક : ઈ. એચ. વ્હોન્ટન, ૧૯૩૫-૩૬

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ : (મૂળ, મૂળ શાંકરભાષ્ય અને હિંદી અનુવાદ)
-ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર, સં. ૨૦૧૨

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ : (મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ)-પ્રકાશક : સર્વ
સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, સં. ૨૦૦૩

અન્નમુત : (બે પ્રથ) -શાંકરભાષ્ય અને ગોવિન્દાનન્દની ટીકા સાથે, પ્રકાશક :
એશિઆટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ, ૧૮૬૩

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા : -શાંકરભાષ્ય અને બીજી પાંચ ટીકાઓ સાથે. પ્રકાશક :
નિર્ણયસાગર પ્રેસ, બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૩૬

શ્રીમદ્ ભાગવત : -નિર્ણયસાગર પ્રેસ, સને ૧૯૩૮

મનુસ્મૃતિ : (મૂળ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી અનુવાદ) -પં. નથુરામ મહાશંકર
અને શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિદર પંડ્યા ૧૯૨૪

મનુ-મુનિ :

(The Manusmriti with the Manvartha Mukdvali
commentary by Kullūka Bhaṭṭa)

-સંપાદક : ગોપાલ શાસ્ત્રી નેને, ચાખંબા સંસ્કૃત સીરીઝ, બનારસ,
૧૯૩૫

મહાભારત : -ચિત્રશાયા પ્રેમની પ. નીલકંઠ કૃત ' ભારતભાવદીપ ' ટીકા
સાથેની આવૃત્તિ, ૬ પ્રથોમાં.

મહાભારત (પર્વ ૧૩થી૧૮) : -સંપાદક ટી. આર. કૃષ્ણભાગ્યાર્થ, કુંભધોણુ,
૧૯૦૯

મહાભારત : -ભાંડારકર ઓરિ. ઇન્સ્ટિટ્યૂટની મ.લા.ની પ્રમાણમૂલ ગણાતી
સમીક્ષિત વાચના.

મહાન્યુ-પતિ : -પ્રકાશક : ગિન્ડીઓથીકા શુદ્ધિકા, XII, ૧૯૧૧

મોહમુદ્દર અને બીજાં દયારત્નો : (શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિરચિત) મૂળ અને
ગુજરાતી અનુવાદ. પ્રકાશક : સર્વ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય સં. ૨૦૦૩

યોગશાસ્ત્રમ્ (હિમચન્દ્રાચાર્ય પ્રણીત) :—ભાવનગર જૈનધર્મ પ્રચારક સભા, ૧૯૨૬
 યોગસૂત્ર :—આસલાખ્ય, એ ઉપરની વાચસ્પતિની ટીકા અને નાગોજી ભટ્ટની
 ટિપ્પણ સાથે, સંપાદક : વાસુદેવ શાસ્ત્રી, અમ્બાકર, ૧૯૧૭
 શ્રીમદ્ભાસ્કરીશ્વરાચાર્ય : (બે ગ્રંથ) —કુમ્ભધોણી, ૧૯૨૯-૩૦
 વિવેક ચૂડામણિ : (શંકરાચાર્ય પ્રણીત મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ) —સર્વજ્ઞ
 સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, સં. ૨૦૦૨

વિષ્ણુસહસ્રનામ અને સનતસુગતીયત્વ શાંકરભાષ્ય :

(The Works of Sri Sankarācārīya, Vol. 13)

વૃદ્ધચાર્યકથા : (મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ) —અનુવાદક : નારાયણરાવ ભારકર
 શાસ્ત્રી, હીથો આરુત્તિ, સં. ૧૯૩૪

શતશ્લોકી : (શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિરચિત. મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ.)
 —પ્રકાશક : સર્વજ્ઞ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય. સં. ૨૦૦૩

શ્રી શંકરાચાર્ય વિરચિત પ્રકરણગ્રંથા : —સંપાદક : હરિ રઘુનાથ ભાગવત,
 આપ્ટકર એન્ડ કં., પૂના, ૧૯૨૫

સમય (અર્થાત્ કાલમયૂખ) : —ભટ્ટ નીલકંઠ કૃત. સંપાદક : જી. આર. ધારપુરે.
 પ્રથમાવૃત્તિ, મુંબઈ, ૧૯૨૭

સિન્દૂર પ્રકર : —શૈત્થિક શ્રી સોમપ્રભસાર કૃત મુલાપિત સંગ્રહ. સંપાદક :
 માવજી દામજી ત્રીજી આરુત્તિ, ૧૯૩૨

સો ઉપનિષદો : (૨૩ ઉપનિષદ મૂળસહિત ગુજરાતી અનુવાદ તથા ૭૭ ઉપનિષદ-
 નો ગુજરાતી સાર) —પ્રકાશક : સર્વજ્ઞ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય સં. ૨૦૦૩

સ્તોત્ર સંગ્રહ : (શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિરચિત મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ)
 —પ્રકાશક : સર્વજ્ઞ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, સં. ૨૦૦૩

૨ પ્રાકૃત

આચારાંગ સૂત્ર : —(પાંચ ભાગ પૈકી પહેલો) મૂળ સાથે ગુજરાતી અનુવાદ
 સંપાદક : માણેકમુનિ (ભદ્રબાહુ રચિત નિર્ધુક્તિ અને શીલાંકાચાર્યની
 ટીકા સહિત) સને ૧૯૨૧

આવસ્થકનિર્ધુક્તિ : —આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ

આવસ્થક સૂત્ર : —આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ

ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર : —ડૉ. યાકોબીની વાચના

ઉત્તરાધ્યયન મુત્ર, અધ્યયન ૧-૧૮ : (મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ) -૩૧.

બોગીજાત ૬૪. સરિસરા ૧૯૫૨

ઉપાસક દયાંગ : -આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ

ન્યૂનૈકાલિક ચૂર્ણિ (૧૩મી સદીની હસ્તપ્રત) : -સ્થવિર અગત્યસિંહ, ૩૭ સદી.

સ્વર્ણકાલિક મુત્ર : -પ્રકાશક નમીનગસ ધે. ઝવેરી, સને ૧૯૧૮

નંદીમુત્ર : -આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ

નિયંત્ર ચૂર્ણિ : -સન્મતિ જ્ઞાનપીઠ, આગ્રા

વસુદેવ દિંદી : -સંપાદક : મુનિ ચતુરવિગ્રયજી અને મુનિ પુષ્પવિગ્રયજી

સમવાયંગ મુત્ર : -આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ

સંપ્રદાયી : -જિનમંદિરા

સિરિ સિરિવાસકન્દા : -રત્નગેખરમુરિકાન

મુત્રકૃતંગ મુત્ર : -આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ

મુત્રકૃતંગ મુત્ર : -સંપાદક : પી. એસ. વેંઘ

મ્યાનાંગ મુત્ર : -આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ.

૩ પાલિ

મનક, 'હદ્દુ' વોલ્યૂમ : -રોમનલિપિમાં સંપાદક : વી. ફોમ્બોલ (V Fausboll)

ધર્મપદ : (મૂળ અને અંગ્રેજી અનુવાદ) -સંપાદક : પી. એસ. વેંઘ

ધર્મપદ : (મૂળ, દિંદી અનુવાદ અને અટ્ટકથાનો સાર) -સંપાદક : બિંદુ

ધર્મરક્ષિત, પ્રકાશક : માન્નર ખેત્રાદીક્ષાત એન્ડ સન્સ બનારસ, ૧૯૫૩

ધર્મપદ : (મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ) -ધર્માનન્દ કોસળી અને રામનારાયણ

વિ. પાકક, ૧૯૨૪

મિલિંકપન્દો : -ટ્રેક્ટર, ૧૮૮૦

૪ ગુજરાતી

અખાતા હાપા : -સંપાદક : ઉમાચંદર વ્હેણી, ૧૯૫૩

અનાસક્તિયોગ : (ગીનાનો ગુજરાતી અનુવાદ) -ગાંધીજી, સં. ૧૯૮૬

અદિમા : -ગાંધીજી, પ્રથમ આવૃત્તિ, સં. ૧૯૯૦

અદિસાનો પહેલો પ્રયોગ : -ગાંધીજી, પ્રથમ આવૃત્તિ

આચારાંગ મુત્ર (ગુજરાતી અનુવાદ) -અનુવાદક : સંતખાલજી,

પ્રકાશક : મદાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર, ૧૯૩૬

આત્મકથા ખંડ ૧-૨ : -ગાંધીજી, પાંચમી આવૃત્તિ, સં. ૧૯૬૦

એકનો જાનેર : -મનુષ્યકેન ગાંધી, ૧૯૫૬

- એક સન્ધ્યારીની કથા અથવા સોક્રેટીસનો બચાવ :—ગાંધીજી, ૧૯૪૮
- ગીતા પ્રવચનો : —શ્રી વિનોબા ભાવેના પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ, ૧૯૫૪
- ગીતાબોધ : —ગાંધીજી, સં. ૧૯૮૮
- ચતુર્વિંશતિ પ્રમુખ : (ગુજરાતી અનુવાદ) —સંપાદક, અનુવાદક : પ્રો.
હીરાલાલ ર. કાપડિયા, સ. ૧૯૬૦
- દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ ભાગ ૧ : —ગાંધીજી, પ્રથમાવૃત્તિ,
સં. ૧૯૮૦
- દર્શન અને ચિંતન પુસ્તક ૧-૨ : —પં. સુખવાણ સધરી, પ્રકાશક :
સુખવાણ સન્માન સમિતિ, ૧૯૫૭
- ધર્મમથન : —ગાંધીજી, પ્રથમાવૃત્તિ, સ. ૧૯૬૧
- પરક્રમા : —ઝવેરચંદ મેઘાણી, પ્રથમાવૃત્તિ, ૧૯૪૬
- પવિત્ર શાસ્ત્ર : (બાઈબિયના જૂના કરારનો મૂળ હેતુ ભાષાભાષી અને નવા
કરારનો મૂળ ગ્રીકભાષાભાષી ગુજરાતી અનુવાદ) —દિલ્લ, પાકીસ્તાન
અને લકાની બાઈબિલ સોસાયટી, ૧૯૫૨
- પચત્ર : (ગુજરાતી અનુવાદ) —અનુવાદક : ડૉ. ભોગીરામ જે. સાહેસરા,
૧૯૪૪
- પાતળન યોગદર્શન : (મૂળ સૂત્રો અને ગુજરાતી અનુવાદ, બ્યાસભાષ્ય
અને તે ઉપર વાચ્યપતિ મિત્રની દીકાના અનુવાદ તથા અન્ય દીકાકારોના
બ્યાખ્યાનમેદના અનુવાદ સહિત) —અનુવાદક : જે જે કલ્પીયા, પ્રકાશક :
શ્રેય : સાધક અધિકારી વર્ગ, બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૬૬
- પુરાણોમા ગુજરાત (ભોગોનિક ખંડ) : —ઉમાશંકર જોશી, ૧૯૪૬
- પ્રાચીના : —ઉમાશંકર જોશી, ૧૯૫૭
- બાપુ-મારી મા : —મનુમહેન ગાંધી, ૪થી આવૃત્તિ, ૧૯૫૬
- શુદ્ધચરિત્ર : —ધર્માનંદ કોસંબી, ૧૯૫૦
- શુદ્ધચરિત્રસંગ્રહ : —ધર્માનંદ કોસંબી બીજી આવૃત્તિ સ. ૧૯૮૬
- શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા રહસ્ય : (લોકમાન્ય ટિળકના પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ)
—પ્રકાશક : બાપ ગંગાધર ટિળક, ૧૯૧૭
- ભાગવત પુરાણ : (ગુજરાતી અનુવાદ) —પ્રકાશક : સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક
કાર્યાલય, ૧૯૧૩
- ભારતીય જૈન શ્રમણમંડળ અને લેખનકળા : —મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી
- મહાદેવભાર્ગવી ડાવરી પુસ્તક ૧-૫ : —સંપાદક : નરહરિ દા. પરીખ

મહાભારત. : (૭ પ્રચીમાં ગુજરાતી અનુવાદ) - : પ્રકાશક : સરતું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

મહાભારત અને ઉત્તરાધ્યયન મૂલ : -ઉપેન્દ્રરાય જે. સાહેસરા, ૧૯૫૩

મંગળ પ્રમાન : -ગાંધીજી, ૭મી આવૃત્તિ, ૧૯૪૫

પરવશના અનુભવ : -ગાંધીજી, ૫મી આવૃત્તિ, ૧૯૫૬

વર્ણક-સમુચ્ચય ભાગ ૧ : -સંપાદક : ડૉ. ભોગીલાલ જે. સાહેસરા

વર્ણક-સમુચ્ચય ભાગ ૨ : -સંપાદક : ડૉ. ભોગીલાલ જે. સાહેસરા અને ડૉ. રમણલાલ ના. મહેતા

વનુવે હિંદી : (ગુજરાતી અનુવાદ.) -અનુવાદક : ડૉ. ભોગીલાલ જે.સાહેસરા, સં. ૨૦૦૩

વામ્બીકિ રામાયણ : (ગુજરાતી અનુવાદ) -પ્રકાશક : સરતું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, સં. ૧૯૯૨

વિશ્વસહિતા મંડળ ૧-૨ : -વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ, સં. ૨૦૦૬ - સં. ૨૦૧૦

વ્યાપક ધર્મભાવના : -ગાંધીજી, પ્રથમાવૃત્તિ, ૧૯૩૭

સમાધિ માર્ગ : -ધર્માનંદ કોસળી, ૧૯૨૫

સુતનિપાન : (ગુજરાતી અનુવાદ) -અનુવાદક : ધર્માનંદ કોસળી, ૧૯૩૧

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ : (ત્રીજા અને ચોથા આગમ અંશનું ગુજરાતી રૂપાંતર) -સંપાદક : દવસુખ માલવણિયા, ગુજ વિદ્યાપીઠ, ૧૯૫૫

સ્વામી વિવેકાનંદ ભાગ ૧૦-૧૧ : (‘ પાતજલ યોગસૂત્ર ’ ના સૂત્રો અને સ્વામી વિવેકાનંદની અગ્રેજી દીકાનો ગુજરાતી અનુવાદ વગેરે.) -પ્રકાશક : સરતું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, સં. ૧૯૯૩

૫ હિંદી

અહિંસાદિગ્દર્શન : -શ્રી વિજયધર્મમુરિ

‘ કલ્યાણ ’ - ઉપનિષદ-અંક : -ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર, ૧૯૪૯

ગતક, અંક ૧ થી ૬ : (હિંદી અનુવાદ) -અનુવાદક : આનંદ કૌશલ્યામન, પ્રકાશક : હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલન, પ્રયાગ.

‘ દર્શન ઔર ચિન્તન ખંડ ૧-૨. : (ખંડ ૨ = જૈન ધર્મ ઔર દર્શન) -પં.

સુખલાલજી સંઘવી, પ્રકાશક : સુખલાલજી સન્માન સમિતિ, ૧૯૫૭

દીપનિકાવ : (હિંદી અનુવાદ) -રાહુલ સાંકૃત્યામન અને જગદીશ કાશ્યપ, ૧૯૩૬

નિન્ય મનન : (મૂળ હિંદી અને ગુજરાતી અનુવાદ) -ગાંધીજી, ૧૯૫૨

રામાયણ : (ગોસ્વામી તુલસીદાસજીન મળ અને ગુજરાતી અનુવાદ) -પ્રકાશક :
સરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, સ ૨૦૧૩

૬ મરાઠી

મધ્યયુગીન ચરિત્રકોશ : સિદ્ધેશ્વર શાસ્ત્રી

૭ અંગ્રેજી

- An Index to the Names of Mahābhārata (13 Vols) -S Sorensen
Dynasties of Kali Age -Pargiter
Five Minute Biographies -Dale Carnegie II edition, 1955
Geographical and Economic studies in the Mahābhārata
Upayana Parva -Dr Moti Chandra, 1945
Hindu Dharma -Gāndhījī, 1950
History of Indian Literature Vol I, II
-Dr M Winternitz 1927 & 1934
How to win Friends & Influence People
-Dale Carnegie 19th Indian edition
How to Stop Worrying & Start Living -Dale Carnegie, 1953
Indian Inheritance Vol I
-Publisher Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1955
Introduction to the Pancarātra and the Ahirbudhnya Samhita
-by F Otto Schrader, Adyar Library, Adyar, Madras, 1916
Lincoln, the Unknown -Dale Carnegie, 1955
Non-violence in Peace & War Vols I, II
-Gāndhījī, 1948 & 1949
On the meaning of the Mahābhārata -V. S Sukhthankar
Shri Aurobindo came to me -Dilip Kumar Roy, 1952
Some Problems of Indian Literature -Dr M Winternitz, 1925
The Dialogues of Plato Vol II -B Jowett, III edition
The Great Epic of India -E W Hopkins, Yale Uni 1920
The Jātaka Vol VI, (English Translation) -by Cowell
The Laws of Manu Sacred Books of the East Vol XXV
-Translated by G Buhler, 1886
Uttarādhyayana Sutra & Sutrakritang Sutra Sacred Books
of the East Vol XLV -Translated by H. Jacobi
The Origin of Species -Charles Darwin
Valmiki Rāmāyan -Translation by Griffith

૮ કોશ

- અભિધાનરાત્રેન્દ્ર (પ્રાકૃત-સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કોશ) -વિજયરાત્રેન્દ્રસુરિ
 ગીતાપદ્યાર્થકોશ -ગાધીયજી, ૧૯૩૬
 પાઠ્ય-સા-મહાબળવો (પ્રાકૃત-હિંદી શબ્દકોશ) -પ હરગોવિન્દાસ ત્રિ શેઠ
 મુદ્રા સ ૧૯૮૫
 પૌરાણિક કથાકોશ -ડા.વાલાભાઈ પી દેસાસરી, સ ૧૯૮૮
 પ્રવરણ મહોદયિ (સંસ્કૃત-ગુજરાતી કોશ) -પન્થાસજી મુક્તિવિજયજી
 English Sanskrit Dictionary
 -by Sir M Monier Williams, II edition, 1956
 Sanskrit-English Dictionary
 -by Sir M Monier Williams II edition 1951
 The Practical Sanskrit-English Dictionary
 by V S Apte, 1890

૯ પ્રકીર્ણ

- આશ્રમ ભજનાવનિ -૧૪મી આવૃત્તિ ૧૯૪૪
 ૭૫૧૧૮ 'સંસ્કૃતિ', Illustrated Weekly Harijan વગેરે

સંકેતોની યાદી

અ. : અધ્યાય

અનુ. { (અ) મહાભારત-અનુશામનપર્વ
(બ) અનુવાદ

અ } શ્લોકનુ અનુક્રમે પ્રથમ,
અ } બીજું, ત્રીજું અને ચોથું
ક } ચરણ

અથો : રામાયણ-અથોધ્યાકાંડ

આદિ. : મહાભારત-આદિપર્વ

આર. } મહાભારત-આરણ્યકપર્વ
આરણ્યક.

આશ્વ. : મહાભારત-આશ્વમેધિકપર્વ

ક્રિ. ઉ. } ક્રિ ઉપનિષદ
ક્રિ ઉ. }
ક્રિ

ઉદ્યોગ : મહાભારત-ઉદ્યોગપર્વ

ઉ. કાં. : રામાયણ-ઉત્તરકાંડ

ઉત્તર પુ : ઉત્તરપુરાણ (જૈન)

ઉ. સૂત. } ઉત્તરાધ્યાયન મૂત્ર

ઉ. સૂ.

ઐત. ઉ : ઐતરેય ઉપનિષદ

કંક ઉ. } કંક ઉપનિષદ
કંક.

કર્મ પુ. : કર્મપુરાણ

કે. ઉ. } કેવલ્ય ઉપનિષદ
કેવ. ઉ. }
કેવલ્ય ઉ.

ગુજ. : ગુજરાતી

ગો. શ્વા. : ગોપથ શ્વાલ્પ

ગિ. : મહાભારત-ગિરશાસ્ત્ર પ્રેસની

વાચના

જાં. ઉ. } જાંદોઅ ઉપનિષદ
જાંદોઅ ઉપ.

ગુણ. રામા. } રામાયણ-ગુણમી-
ગુણ. રામાયણ } રાસજ કૃત

તેન્નેબિંદુ : તેન્નેબિંદુ ઉપનિષદ

તૈત્તિ. } તૈત્તિરીય ઉપનિષદ
તૈત્તિ. ઉ. }
તૈત્તિ. ઉપ.

ત્રિપણ્ડિ. } ત્રિપણ્ડિશાસ્ત્રા-
ત્રિપણ્ડિચરિત્ર } પુત્ર ચરિત્ર

દ. આ. ના સ. નો ઇતિહાસ :

દક્ષિણ આફ્રિકાના સંખ્યામહનો ઇતિહાસ

દશ : દર્શનકાલિક સૂત્ર

દા. ત. : દાખલા તરીકે

ધમ્મ. : ધમ્મપદ-ગુજરાતી અનુવાદ
સાથેનુ

ધમ્મ : ધમ્મપદ-હિંદી અનુવાદ સાથેનુ

ધા. : ધાતા

ધૃત. : ધૃતરાષ્ટ્ર

નારદ પરિવાજક ઉ. : નારદ પરિવા-
જક ઉપનિષદ

નીલ. } પંડિત નીલકંઠ
નીલ }

પદ્મ : પદ્મપુરાણ (વૈદિક)

પદ્મ. પુ. : પદ્મપુરાણ (જૈન)

પં. : પંડિત

પા. ટી. : પાટ્ટીપ

પા. નોં. : પાદનોંધ

પા. યો. ભાષ્ય : પાનંજય યોગમુત્ર
 ભાષ્ય
 પુ. : પુનઃ
 પ. : પૃઃ
 પ્ર. આ. : પ્રથમ આગતિ
 પ્ર. : પ્રકરણ
 પ્ર. ખંડ : પ્રથમ ખંડ
 પ્રા. : પ્રાકૃત
 ફે. : ફેરફાર સહિત
 આ. કાં. } રામાયણ આલકાંડ
 આય
 ભુ. ચ. : ભુદ ચરિત-ધર્માનંદ કોસમી
 કૃત
 બુ. ઉ. } બુદ્ધદારણ્યક ઉપનિષદ
 બુદ્ધ. ઉ.
 'અમિન્દુ ઉ : અભિમિન્દુ ઉપનિષદ
 ભાગવત } ભાગવત પુરાણ
 ભા. પુ.
 ભાગ. પુ.
 મનુ. : મનુસ્મૃતિ
 મ ભા. : મહાભારત
 મ. ભા. અને ઉ મૂલ : મહાભારત
 અને ઉત્તરાધ્યયન મૂલ
 માણુ ઉ. } માણુક્ય ઉપનિષદ
 માણુક્ય ઉપ.
 માર્કંડેય પુ. : માર્કંડેય પુરાણ
 મુવડક ઉ. : મુવડક ઉપનિષદ
 મૈત્રાયણી ઉ. : મૈત્રાયણી ઉપનિષદ
 યુધિ : યુધિષ્ઠિર
 યો. } યોગમુત્ર
 યો. મુ.
 વાયુ. : વાયુ પુરાણ
 વા. રા. : રામાયણ-વાસ્તીક કૃત
 વિ. : વિદ્યાતા

વિ. ચૂ. : વિવેક ચૂડામણિ
 વિ. સ. : વિંધુસદસનામ
 વિ. સં. મં. } વિશ્વમંદિતા,
 વિશ્વ સં. મં. } મંડળ
 ચન. ધા. } ચનપથ ધાત્વ
 ચનપથ ધા.
 યત્ય. : યદાભારત-યત્યપર્વ
 ચાં. ભા. } શાંકરભાષ્ય
 શાં. ભાષ્ય
 ગાંતિ : મહાભારત-શાંતિપર્વ
 શ્વેના. ઉ. : શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ
 સમા. : મહાભારત-સમાપર્વ
 સર : સરખાવો
 સં. : સસ્તૃત
 સ્ત્રી. : મહાભારત-સ્ત્રીપર્વ
 > } (ક) વશ પરપરા
 } (ખ) કાર્યકારણ પરપરા
 * નો સ્ત્રોકમા
 ત દેવ માર્કણ્ણવિદુ (મહાભારત)
 ત નય કૂમ માહણ (ઉત્તરાધ્યયન
 મૂલ)
 તમહ વ્રૂમે માર્કણ (ધર્મપર્વ)
 ચરણ આવે છે ત્યાં
 આ નિગાન મૂકયું છે.
 Adī Mahābhārata
 -Ādi Parvan
 B Mahābhārata
 -Bombay edition
 Crit Mahābhārata
 -Critical edition
 MWD . Sanskrit-English Dic-
 tionary by Sir M.
 Monier Williams II
 Edition
 N - Footnote

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ
ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝાંખી...	૫
ક્રિશ્ચિન્માત્ર...	૭
મહાભારતનો ગ્રાણ્ય	૧૦
ઉપયોગમાં લીધેલાં પુસ્તકોની યાદી...	૨૬
સંકેતોની યાદી	૨૪
૧ ઉપક્રમ	૧
ઉપક્રમ જ-અંત્ય મહિમા	૧૩
૨ ધર્મ	૨૩
૩ સત્ય	૬૪
૪ અહિંસા	૮૫
૫ જ્ઞાત્રવિદ્યા	૯૪
૬ ભક્તિ	૨૦૪
૭ ગાહર્સ્થ	૨૧૨
૮ અર્થક્રોધ	૨૨૬
૯ કર્મ	૨૪૦
૧૦ કાળી	૨૫૬
૧૧ વ્યસન	૨૬૭
૧૨ મુખકુંખ	૨૭૭
૧૩ મુદ્ધ-નિરર્થકતા	૨૯૦
૧૪ વિદ્યા	૩૦૮
૧૫ તત્ત્વજ્ઞાન	૩૨૩
૧૬ સજ્જન-દુર્જન વિવેક	૩૨૭
૧૭ યોગ	૩૪૬
૧૮ શીલ	૩૫૧
૧૯ સંયમ	૩૫૫
૨૦ પ્રકીર્ણ	૩૯૬
૨૧ ભારત સાવિત્રી	૪૨૩

પરિશિષ્ટ ૧ : અદાર	૪૩૬
પરિશિષ્ટ ૨ : લેસ્થા	૪૪૮
પ્રતીક સચિ (અ) અથમા સમાયોચિત મોડેલી	૪૫૩
પ્રતીક સચિ (બ) અવનરણોની	૪૫૭
સચિ	૪૬૭

પૂજ્યણી

પરિશિષ્ટ ૧ ના અંતે ઉમેરવું ૫૫૧

૬૬ લક્ષ્યપના પુનના અદાર સદ્ગુણ વિદ્યાચર તપચર, મશર, નપચી કાશી શ્રીથી દેહીપમાન મમારની ખ્યાનિનાગો તેજવી, મનવાન, મહાભાગ, મહારથી નિર્ભય, અનાધુન્ય (ખાળી ન ચકાય તેવો), મિત્રેતા અપરાજિત, દુર્જનોનો નિગ્રહ કરનાર ધર્મ-કાય । મુજમ આનનારનું રક્ષણ મરનાર નીર અને સત્ય પરાક્રમી ૬૮

૭૦ અદાર પ્રમારના કરવેશ દાપુ (જકાત) પૂછી (પૂછડાવેગે), હન, મોલ (ધરવેગે), ભાગ, બેટ (નગરાણ), તનારકક (રક્ષણ), વદાપન (વાનામણી), મનમક (સજાઈવેરો ?), બન (લશ્કર અગેનો), અચા (વાસની ચીગે ઉપરનો વેગે ?), ચારિકા (દોરની ચરાઈ), ગદ, વાગી (?) જન (કળવણી વેરો ?) આનહણુ (?) ચોટક (?) કુમારાઈ સુખડી (કુમારના જન્મ સમયે બેટ) ૬૯

૬૮ ઉદ્યોગપર્વ, ૧૩૪-૧૮ થી ૨૧.

૬૬ 'વર્ણક-સમુચ્ચય' ભાગ ૧, પૃ ૧૭૦, 'વર્ણક-સમુચ્ચય' ભાગ ૧,

“મહાભારતને કોઈ ઉપમા
 આપવી હોય તો તે ગણ્યાગાંઠ્યા
 મુદર જવાહિરોવાળા કોઈ તિમ્મેરીની
 સાથે ન આપી શકાય પણ કોઈ
 અખૂટ ખાણ સાથે જ સરખાવી
 શકાય કે જેને જેમ જોડે ખોદીએ
 તેમ તેમ તેમથી વવારે કીમતી
 જવાહિર નીકળતા જાય

—મહાત્મા ગાંધીજી.

ઉપક્રમ

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।
દેવીં સરસ્વતીં ચૈવ તતો જયમુદીરયેત્ ॥ (૧)

નારાયણ—નરોત્તમ નર અને દેવી સરસ્વતીને નમસ્કાર કરીને
'જય'નો—મન્યુ^૧ ઉપરના ધર્મના જયનું જેમાં કથન છે તેવા મહા-
ભારતનો—પ્રારંભ કરીએ.

આ નમસ્કાર શ્લોક મં ભાં ની દક્ષિણની વાચનાઓમાં નથી, તેથી ક્ષેપક
છે એ નિશ્ચિત છે. પરંતુ પ્રાચીન મગધ હોવાથી સમીક્ષિત વાચનાએ આદિપર્વના
પ્રારંભમાં સ્વીકારેલો છે.^૨

કેટલાક નિદાનો માને છે કે 'જય' મહાભારતના આદિપર્વનું નામ છે,
અથવા 'જય' રૂઢા મહાભારતમયનું જ નામ છે પણ એમ નથી કે આ
'જય' સંજ્ઞા મહાભારતને આપેલી છે, સાચે મહાભારતના એક ઉપાખ્યાન
'વિદુરાપુત્રાનુશાસન'ને^૩ મહાભારતમાં જ 'જય' સંજ્ઞા આપરામાં આવેલી છે.

૧ (૧) મન્યુ^૪ પર્વોક્તિ^૫ દેખીને થતો છર્પાસમુચિત કોટ અતઃ દેવ્ય, શોક અમૂલ્યા આદિ
લાગણીઓ જુઓ ૧ ૧-૬૫, ૧૧, ૮, ૧૮૩, ૫-૨૬-૪૫, ૪૯; ૧૧-૧-૩૬ થ
તથા એ શ્લોક ઉપરની ૫ નીચકંઠની ટીકા

(૨) ધર્મ : સદ્ગુણ, સુનીતિ, સત્કર્મ, કર્મ, ન્યાય, સદાચરણ, અનુગમ-પંથ ઇત્યાદિ
(જુદા જુદા સંદર્ભોના આધારે)

૨. મં ભાં ની સમીક્ષિત વાચના—આદિ ૫. ૯૮૩

૩. ૧-૫૧-૧૦; ચિ. ૧૮-૫ ૪૯, ૫૧.

૪. (૧) ૫-૧૨૪-૧૭

(૨) મં ભાં અતર્જિત 'નારાયણીય'માં રૂઢ-નામગણ્ય યુક્તિ કયા છે, તેનું 'નારાયણ
જય' (૧૨-૩ ૦-૬૭) નામ છે, એ અહીં સરખાવતુ પ્રયુક્ત છે વળી 'નારાયણીય'
(શાંતિ અ. ૩૨૧ થી ૩૪૦) ના ઉપરે મો ધ્વાનપૂર્વક તપાસતા ઉપરના નારાયણં
શ્લોકમાં કહેલો 'જય' શબ્દ પાન્યશત્ર પર્વના અનુસાર ભગવાન નારાયણ
-પરચક્ષના, આસુરી તત્વો ઉપરના 'જય'નું ઉચ્ચારણ સૂચવે છે (જુઓ
૧૨-૩૨૨-૩૧, ૩૨, ૩૨૩-૩૬, ૪૦; ૩૨૬-૧૨૨ થ)

૧૧ પાઞ્ચરાત્ર સંપ્રદાયની ત્રણ મુખ્ય સહિતાઓ, પેકી એકનું નામ 'જ્યાખ્ય-સહિતા' છે.

મહાભારતની ૧૧૫ એ મનુ ઉપરના ધર્મના જયની કથા છે. 'વિદુગ પુત્રાનુશાસન' માના કુતીએ, પાંડવોનો મુદ્દોત્સાહ પ્રજ્જવિત કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણ મારફતે તેમને સંદેશારૂપે કહેવાયું હતું. એમાં સિધુરાજ્યથી હારીને દીન તથા નારીપાસ થઈએલા સૌરીના રાજ સજ્જને, તેની વીર ક્ષત્રિયાણી માતા વિદુરાએ આપેના પ્રેત્સાહનથી ઉત્તેજિત થઈને એણે પોતાના શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો તેની કથા છે. 'જ્યાખ્ય સહિતા' જ્યારે ધર્મની વૃદ્ધિ થતી હતી અને અધર્મનો નાશ થતો હતો, ત્યારે ભક્તોના 'જય' માટે અને પોતાના હિત માટે નારદે પૂજાથી, ભગવાન કમલમેધન નારાયણે કહી હતી.

એટલે આ બધા ઉદ્યેઓ ઉપરથી જણાય છે કે 'જય' સંદર્ભે એમાં વિજયકથા હોય કે વિજય મેળવવા માટેનો ઉપદેશ હોય તેના જુદા જુદા અર્થો (અને કથાઓ કે આખ્યાનો) માટે એક સર્વ સામાન્ય નામ તરીકે વપરાતી હતી એ વિજય, ભૌતિક કે આધ્યાત્મિક ગમે તે પ્રકારનો હોઈ શકે મહાભારતના મગન તરીકે મુદ્રાપેના ઉપરના સ્તોત્રમાં 'જય' ભૌતિક વિજયની ક્યાના ચોક્કામાં સ્પષ્ટ રીતે આત્મિક વિજયને નિરૂપે છે.

૫ પાઞ્ચરાત્ર સંપ્રદાયની ત્રણ મુખ્ય સહિતાઓ સારતત્ત્વ, ધોષકર અને જય ક જયા છે. આ સહિતાઓ પ્રાચીન શાસ્ત્રના સંપ્રદાયના નિરત ગણાય છે 'એતરેય' અને 'શતપથ' બ્રાહ્મણમાં આ સંપ્રદાય વિશે ઉલ્લેખ હોઈ આ સંપ્રદાય ઈ સ 'પૂર્વે' દસમી શતાબ્દી જેટલો પ્રાચીન તે જ ('જ્યાખ્ય સહિતા' નો પ્રસ્તાવના પૃ. ૧, ૬, ૧૧ થી ૧૫ થી, Introduction to the Pancaratra and the Ahirbudhnya Samhitaમાં જુદા જુદા ઉદ્યેઓ અને 'જ્યાખ્ય સહિતા' પ્રાધિકાક ૧-૨) આ સહિતાઓ શ્રુતકાળ દરમ્યાન એને કે કથી કે પછી સતીમાં રચાયેલી ('જ્યાખ્યસહિતા' પ્રસ્તાવના).

૧. જુઓ નીચે સ્તોત્ર. ૧, ૭

૭. સપ્રવૃદ્ધે તથા ધર્મે અધર્મે નાશમાગતે ।

માલેન વથા પૃષ્ઠા દેન કમલલોચન ॥ ૧-૭૨

જયાર્યમપિ મક્તાનાં હિતાર્થમપિ ચાત્મનઃ ।

અનુષ્ટુપદ્વયદેવદેવ મારાત્માત્મા શુભા ॥ ૧ ૭૧

જયાદ્ય નિષદં તન્નં વ્રજમૂલાદ્વિનિસ્સૃમ્ ।

અનૂતાંત્રમનાયદ્વત્ નિર્ધાતો જાયતે સ્વયમ્ ॥ ૧-૭૪

અવતિ વિનલ નામ પ્રગૌત વિશ્વર્મણ ॥ ૧-૭૫

('જયાધ્યસહિતા' નં ૧)

‘જય’નો ઉપદ કરેલો અર્થ દિ. ૬ ૫૨ પગમાં વ્યાપક ગીને માન્ય થયેલો છે. માફતેય પુગાળમાં આવતો ‘સમગ્રનીપાક’ નારાયણ અને નરને વદન કરીને ચાલુ કરામાં આવે છે. દોનો વિગ્રહ એ ‘જય’ છે, અને તેનો પ્રાગંબ ના યગ નમરહય નરે. વગેરે બોલ્યા બાદ થાય છે.

નરરાત્રિવન પાળવાનું વર્ણન કરતાં ભટ્ટ નીચકકંઠે એમના ‘સમય’ અથવા ‘કાપમધૂખ’ નામના ગ્રંથસિદ્ધાન્તમાં ચંડીપાકનું કથ વર્ણવે છે, ત્યાં પ્રસંગશાત્ કહે છે કે ‘નારાયણાદિને નમરહય કરીને પાક કવો.’ અને પછી નારાયણે મનોક દાકીને કહે છે કે,

“‘અવિ’પુરાણ’માં ‘જય’ સમઘટી નીચે ગણુ વેના ગ્રંથોને સમગ્રવામાં આવે છે. અદાર પુરાણો, રામાયણ, વૈશ્ણવ ધર્મશાસ્ત્રો, શૈવ ધર્મશાસ્ત્રો, મદ્દામારત નામથી એકાગ્રપાતો કૃષ્ણ દ્વિપાલન-પ્રણીત પાંચમો વેદ, શિવે (કહેવા) ધર્મો અને મનુએ કહેના ધર્મો એટલાને મનીરીઓ ‘જય’ કહે છે.” ૧૦

૮. અથ ચણ્ડીપાઠપ્રકાર: । હસ્તલિખિતપુસ્તકં

સ્થાપયિત્વા નારાયણં નમસ્તુ-યેતિવચનાત્ ॥ નારાયણાય નમઃ
નરાય નરોત્તમાય નમઃ દેવે સત્સ્વરે નમઃ વ્યામાય નમઃ
ઈતિ નમસ્તુતય યગ્યમુચ્ચાર્ય સર્વજાતાન્તે પ્રગ્વં પટેત ।

[ધર્મવિનિષ્ઠ પૃ ૧૦]

૯ નીચકકંઠ ભટ્ટ (સ ૧૬૧૦-૧૫ આશપામ) આ ન્યારાયણ ભક્તના પૌત્ર હતા એમના પિતાનું નામ મંકર ભટ્ટ હતું. જમના અને ચંબનના સુત્ર પામે આવેલા ભટ્ટના રાત્ર ભ. ૧૧૮ કહે તેમને આશ્રય આપેલા હતા તેના આશ્રયે રહીને તેણે ‘અથવતમારકર’ નામી ગ્રંથ લખેલા હતા આ ગ્રંથના ૧૨ વિભાગ કરેલા છે સસ્કાર, આચાર, કાવ્ય, શ્રાદ્ધ, વ્રતિ, વ્યવહાર, જ્ઞાન, ઉત્સર્ગ, પ્રતિજ્ઞા પ્રાપ્તિ, શુદ્ધિ અને ગાન્તિ તે સર્વ ‘મધૂખ’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે આ સિવાય તેમણે ‘અથવતમારકર’ અને ‘કુટોષીત’ ગ્રંથો પણ રચેલા છે

[મધ્યયુગીન સામગ્રિક, પૃ ૪૧૧]

મંથાના ત્રીકાકાર ૫. નીચકકં યનુધર આ ભટ્ટ નીચકકંથી જુદા છે

૧૦. અઠાદશપુરાણાનિ ગમસ્ય ચરિતં તથા ।

વિગ્રુપર્વાદિગ્રાણિ શિવધર્મોગ્ય મારત ॥

જાગં ચ પવમો વેદો યન્મદામારત સ્વનમ્ ।

દૈવાય ધર્મા રાજેન્દ્ર માનગ્રાક્તા મહીપતે ।

અયંતે નામ ઇતેવા પ્રવદન્તિ મનીષિઃ ॥ ૬૮.

[ગમય અર્થાત્ કાલમયૂલ, પૃ. ૧૨] .

આઘ પુરુષમીશાનં પુરુહતં પુરુષ્ટુતમ્ ।

કતમે કાશ્ચરં બ્રહ્મ વ્યકાવ્યકં સનાતનમ્ ॥^૧ ૧-૧-૨૦ (૨)

અસત્ત્વ સત્ત્વૈવ ચ યદ્વિશ્વં સદસતઃ પરમ્ ।

પરાવરાણાં સ્પષ્ટારં પુરાણં પરમવ્યયમ્ ॥^૨ ૧-૧-૨૧ (૩)

મદ્ભલ્યં મદ્ભલં વિષ્ણું ચરેણ્યમનઘં શુચિમ્ ।

નમસ્કૃમ્ય હૃષીકેશં ચરાચરગુરું હરિમ્^૩ ૧-૧-૨૨ (૪)

મહર્ષેઃ પૂજિતસ્યેહ સર્વલોકે મદાત્મનઃ ।

પ્રવક્ષ્યામિ મતં કૃત્સ્નં વ્યાસસ્યામિતતેજસઃ^૪ ॥ ૧-૧-૨૩ (૫)

જે આદિપુરુષ છે. જે ઈશ છે, અસંખ્ય લોકો જેતું યજ્ઞમાં યજન કરે છે, સ્તવન કરે છે; જે પ્રત-ઈશ્વરી કાનૂન, એક અક્ષર બ્રહ્મ છે; જે વ્યકત અવ્યકત અને સનાતન છે; જે સત્ અસત્ અને સત્ અસત્થી પર એવું વિશ્વરૂપ છે (એટલે કે સર્વરૂપ છે); જે પરાવરના સદા છે, પુરાણ-અને પરમ અવ્યય છે; જે મંગલ કરનાર અને (સ્વયં) મંગલ છે, જે વિષ્ણુ (વ્યાપક) એક નિષ્પાપ અને પવિત્ર છે તેવા ચરાચરના ગુરુ હૃષીકેશ હરિને નમસ્કાર કરીને, અર્વ લોકમાં પૂજાએલ અમાપ તેજસ્વી મહાત્મા મહર્ષિ વ્યાસનો સંપૂર્ણ મત-સિદ્ધાંત કહીશ.

ત્રિભુવણમાં કુવપતિ શૌનકે બાર વર્ષના સત્રની હીસા લીધી હતી. હરિમાન લોમહર્ષણના પુત્ર ઉગ્રત્રતા સૂત્ર પુરાણી, જનમેજય પારિક્ષિતના સર્પ-સત્રમાં વૈશંપાયને કહેલી 'મહાભારતકથાનું' શ્રાવણ કર્યા બાદ ધાર્મી તીર્થો અને સમંતપંચકે અને કુરુક્ષેત્ર વગેરે સ્થળે ફરીને શૌનકના સત્રમાં આવ્યા ૪ સર્વ

૧. આ ૧૧૦૩ સાથે સર ૧-૧-૧૯૨ થી ૧૯૬; ૬-૩૦-૩, ૨૧ (ગીતા, ૮-૩, ૨૧); ૬-૩૧-૧૯ (ગીતા, ૯-૧૯); ૬-૩૩-૩૦ થી ૪૦ (ગીતા, ૧૧-૩૭ થી ૪૦); ૬-૩૫-૧૩ થી ૧૮ (ગીતા, ૧૩-૧૩ થી ૧૮), સર ૧૦૦૦૦૦ ૨૦૬-૧

૨. ર્દે. ૧-૫૫-૭; ૫૬ ૧૨ આ બંને સ્થળે વૈશંપાયને, અનુક્રમે પદેલા સંદર્ભમાં મળેલાં કથાવસ્તુ વર્ણવતાં અને બીજા સંદર્ભમાં વિસ્તૃત મત લાગુ કરવાની શરૂઆત કરતા આ ૧ લોક કથો છે

૩. સમંતપંચક એટલે કુરુક્ષેત્રનો એક વિભાગ જ્યાં કોરવી દુષ્ટત્રિયોનો એકવીસ વખત સંહાર ત્રી પરાગ્રામે તેમના વૈત્તીથી પાંચ ધરા ભર્યા હતા એટલે પદ્યથી તે વિભાગ 'સમંતપંચક' એ નામે ઓળખાતા માંઓ. ૧-૨-૧ થી ૯; ૩-૧૧૭-૫ થી ૧૦

૪. ૧-૧-૧ થી

કારિઓએ 'આખ્યાનરસિક', મુદ્ધમાર્થન્યાયયુક્ત, વેદાર્થબ્રૂષિન, ભાગનાતિદાસ
સન્નાતાની દેવતા પ્રદર્શિત મના મુન પુનઃપ્રિએ આ ચાર મોતોથી પરમાત્મ
અને પરમ કારિ બામને નમન કરી મમનાય જી કર્ણુ.

દુર્યોધનો મન્યુવયો મહાદ્રુમઃ

સ્કન્ધઃ વર્ણઃ શત્રુનિસ્તમ્ય શાસ્ત્રાઃ ।

દુઃશામનઃ પુષ્પફલે સમૃદ્ધે

મૂલં રાજા ધૃતરાષ્ટ્રોઽમનીષી' ॥

૧-૧-૬૫ (૬)

યુધિષ્ઠિનો ધર્મમયો મહાદ્રુમઃ

સ્વન્ધોઽર્જુનો ભીમન્વેનોઽસ્ય શાસ્ત્રાઃ ।

માદ્રીસુતૌ પુષ્પફલે સમૃદ્ધે

મૂલં પુષ્ણો દ્રુત ચ વાન્નજાશ્ચ' ॥

૧-૧-૬૬ (૭)

દુર્યોધનથી એક મન્યુના મહાદ્રુમ છે, અર્જુ તેનું ધર્મ છે, યુધિષ્ઠિ તેની
શાસિઓ છે, દુઃશામનથી રાજાની ને નયન છે અને દ્રુત દૃષ્ટિનો (અમનીષી)
ધૃતરાષ્ટ્ર તેનું મન છે

યુધિષ્ઠિથી એક ધર્મમય મહાદ્રુમ છે, અર્જુન તેનું ધર્મ છે, ભીમસેન તેની
શાસિઓ છે, માદ્રીપુત્રા (નકુલ, સહદેવ) થી રાજાની તે નયન છે, અને પુષ્ણ,
અર્જુન થી વાન્નજા-સત્રિપુત્રાનું મન છે

૫ ૧-૧-૬૫ થી

૧ ફે ૫-૨૬-૪૫

૨ ફે ૫ ૨૬-૪૫

૩. સર૦ (૧) પ્રતિષ્ઠાદમ નસ્યામ્યવસ્ય ચ ।

શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય દુર્વાર્તસ્ય વસ્ય ચ ॥ ૬-૨૬-૨૭ (ગાતા, ૧૪ ૨૦)

(શ્રીકૃષ્ણ) - 'હું જ અમૃત અને અમર મશીની, શાશ્વત સનાતન ધર્મની અને
એકાન્તિક પરાક્રમની પ્રતિષ્ઠા (સ્થિતિ) કરું'

(૨) તેનું ક્ષમા ગાતા નરનામયં ગુણ, તથાવિષ બ્યોમ મન્યતર્નં ધૃતમ્ ।

પૈતે શત્રૈર્ગમ્યને બુદ્ધિર્નિ-સ્તર્મ ગમો વ્રજાણ વ્રાજાગમ ॥ ૧૨-૨૬૯-૧૫

બુદ્ધિથી નેત્રવાગ્યો (સહય આશ્રય) તેજસ્વી, હૃદયસ્વી, (નિભાવ કરી કરવાય)
મોની શાન્તિ વડે દુઃખ રહિત, શુભ આગમ (ના એવું સહય રહિત) અશ્વિનિ (તત્ર
સત્ત્વ અગ્રથ અદૃશ્ય નીલ) સનાતન ધૃત એવા એ (અક્ષર) પ્રાપ્ત કરે છે તે
આશ્રય (૩થી) - અક્ષથી અક્ષિત અક્ષરેના (નીલ) - અક્ષરે નમસ્કાર

(૩) સર૦ ભગવાન વાસુદેવ વિષેના વચનો ૧ ૧ ૧૯૩ થી ૧૯૭

મંત્રાંની મર્યાદા કરનાં મને ઉપમા આપીને આ 'હનિદામ્' 'મન્યુ' અને 'પર્મ' તરંગેના પ્રદનો હનિદાસ છે એમ બતાવ્યું છે.

બંને પક્ષે મદાધુદની તૈયારીઓ પુર જાયે ચાલી રહી હતી તે વખતે દુર્ગોપન તરફથી દૂતકાચ માટે આવેલા સંજય સમક્ષ તેના વક્તવ્ય પછી પાંડવો માટે ન્યાયી રાજ્યભાગની માગણી મૂકના શીઘ્રબૂત પ્રયત્નમાં થોડા પાંડવો આ જોડા છે. શ્રીકૃષ્ણ તેમના પ્રયત્નમાં સંપૂર્ણ ગંભીર માટે (૧) 'વનના વાપ અને વન'ની તથા (૨) 'સના અને ચાવણ'ની ઉપમાઓ આપીને પ્રહાર થાય તો ન્યાયી અને

૪. બુદ્ધિ ક્ષેત્ર ૧

૫. બુદ્ધિ ઉપર પૃષ્ઠ ૬, પૃષ્ઠ ૫૦ ગી. ૧

૧. (૧) 'પુત્રો સદિત રાત્ર મૃતશબ્દ વન છે અને તે સંજય પાંડવો તેમના વાપ છે માટે વાપ આપેના વનને તપે કાપે નહિ તેમ જ વનમાંથી વાપને પાપ નાશ ન થાઓ વન વિનાનો વાપ માર્યો જાય છે અને વાપ વિનાના વનને યોગ કાપી નામે છે. આથી વાપ વનનું રક્ષણ કરે અને વન વાપનું પાલન કરે એ રીત છે.' (૫૨૬-૪૭,૪૮)

(૨) 'તે સંજય મૃતશબ્દના પ્રયોગ લતાને સ્થાને છે અને પાંડવો શાશ્વત્વના સ્થાને છે મદાધુદના પ્રાર્થના વિના ઘણા કદાચ વધારી નથી.' (૫૨૭-૪૯), વિદ્યુતે મૃતશબ્દને વિનુશીલિતા આગરકલ્પ અરકાવવા માટે અત્ય પાંડવો ઉપમા (૧)થી બે વખત સમજાવી લેયું. (૫૦૭-૪૧,૪૨ અને ૬૦) અને ઉપમા (૨) થી એક વખત (૫૩૭-૫૪) કહ્યું હતું.

પાંડવ ભવક ગૌર 'જ્ય-૧ બેનક'માં ઉપમા (૧) ને સ્ફુટ કરતી કથા આ પ્રમાણે છે: (આરી જ કોઈ એક પ્રવચન કથા ઉદરમાં આ ઉપમા પ્રચલિત થઈ હતી.)

'એક વનમાં ગોધિસાવ વનદેવતા થઈને જન્મ્યા હતા તેમનાથી થોડે દૂર બીજા વૃક્ષ ઉપર એક બીજે વનદેવતા રહેલા હતા એ વનમાં સિંહ અને વાઘ રહેતા હતા એટલે બીજે લીંબે દોઈ માણસ ત્યાં ખેતી કરતું નહોતું, તેમ જાક પગ કાપતું નહોતું એ વાળસિંહ ભવજનના રક્ષક કરીને આતા જાયે માસ (વર્ષ ત્યાં) મૂકીને થાક્યા જવા બેઠે નાસના સંક્રાંતી ત્યાં જૂઠા દુર્ગંધ આરવા લાગે.

ગોઠે મૂળ ગાસાના બાનવિનાશ, આઘવા (સમજ વગરના કે દુર્ગંધ દહિના) રીત વૃક્ષદેવતાએ દુર્ગંધથી કંટાળીને વાળસિંહને ભગવાનને વિચાર કર્યો એધિસરને ના પાળી અને કહ્યું કે તેમને લીંબે જ આપણ ધર સુન્દર છે.

પણ પગ મૂળ વનનાએ તો એક દિવસ અર્ધકર ૨૫ દિવસીને એ વાળસિંહને ભગાડી મૂક્યા ૨૫ મનુષ્યોએ વાળસિંહના પગલાના નિશાન જોયા નહિ, તેથી સમજ્યા કે વાળસિંહ બીજા વનમાં જતા રહ્યા છે એટલે તે ત્રણ વનના એક ભાગ કાપી નાખે તે રક્ષક ગોધિસર પાસે ગયા અને કહ્યું 'મિત્ર! મં તમારું વન આપણું નહિ અને તેને ન્યાયી મૂક્યા હવે તેમના જવાની વાત બાળીને અભ્યંતર વન કાપે છે તો શું કરવું ?'

'તેઓ બીજા વનમાં રહે છે ત્યાંથી ગોધિસર લાવે' ત્યાં જઈને વૃક્ષદેવતાએ હાથ જોડીને કહ્યું,

અન્યાયી બંને પક્ષના ભાવિ સર્વનાશની આગાહી કરી હતી, જે સાચી કરી ૭

રામ ધૃતરાષ્ટ્ર નિદુરના નીનિઉપદેશ પત્રી બ્રહ્મનિષ્ઠા મહત્ત્વ કરવા માટે કપિ સતસુગતનો ઉપદેશ સામગ્રતા તંબાર થયા ત્યારે આ જ 'અમીનીયી' રામને મર્દાપ વ્યામે 'મનીરી' કથા છે - મં ભાંભા અને ઠેકાણે વ્યક્ત થતી મદામિની પૂરવદ ગહિન ઉત્તના પેકીનો એ પખુ એ પ્રસંગ છે

૫ ગાંધીજીએ ભાગ્યનુદ્ધા ॥ ચર્ચા જતા તેને દેરી અને આસુરી વૃત્તિઓ વચ્ચેના યુદ્ધ સાથે સંજ્ઞાપના આ પ્રમાણે લખ્યું છે 'હું તો દુર્યોધનાદિને આસુરી વૃત્તિઓ ગણુ છું, અને અર્જુનાદિને દેવી વૃત્તિઓ ગણુ છું. ધર્મક્ષેત્ર એ આપણુ ચારીર છે તેમા દ્વંદ્વ આત્મ જ જય કે તેનુ આમેહ ॥ તર્જુન અનુભવી કપિકવિએ આપ્યું છે કૃષ્ણ એ અતર્કામી છે ન શુદ્ધ ચિત્તમાં તે હમેશા ધડિાગની જેમ ટકમ્કથા કરે છે જે તે ચિત્તને ચિત્તપુદ્ધિથી નારી ન આપી હોય તો અતર્કામી તા છે તો અરાજ પશુ મદક તો મધ ધર્મ જય છે ૬

મંભાં ધર્મ અને મ યુ-અધર્મ, દેરી ઓ આસુરી વૃત્તિઓ વચ્ચેના યુદ્ધનુ વર્ણન ર છે એ તેના ખીગ્ન નિરતન સ્પષ્ટ અને હેતુકર રચાવના ભાગેથી જાણ્ય છે આદિપર્વના 'આદિવાનગલ્ય વિભાગમા દુર્યોધનને કવિ તથા પૌતરત અસુરોના અરારી ઉત્પન્ન થોના અત યુનિધિરત ધર્મ તથા ખીગ્ન દેવોથી ઉત્પન થોના જ્ઞા છે ૧૦ ભગવા ૥ નૌકુ અને સનતન દેવ વિર નારાયણના અશયી

एव च वा निवत हा

ए-चमेध महावन,

मा वन उदिदि नि-वग्ग,

वग्ग मा हेसु नि-वग्ग ।

'ગાંધે વગેા પાઠા ચામે, પાઠા મહાવનમા ચામે, (૭મી) વાર વિનાના વનને નોકો કાપે નહિ અને વાન પેા વન વિના રહે નહિ'

૫ ૧ વાર સિદ્ધ પા ૧ ન આંખા અકરો દેસતા તાડે તાડે થોડા જ દિવસોમા દોાએ આખા વનને કાપી નાખ્યું અને ત્યા ખેતી થવા લાગી.

૭ કલહથી તેમા ય આતરકલહથી વિનાશ થાય છે જુઓ 'શુદ્ધનિર્યકતા (પ્રક્ર ૧૩)

૮ જુઓ ૫૪૨૧

૬ 'ધર્મમ યન'મા 'ગીતાનો અર્થ', પૃ ૪૮૬ ૪૭, વડુમા જુઓ ૫ ગાંધીજીના

Hindu Dharma'મા The Teaching of the Gita P 179

૧૦ આદિવ અ ૬૧

ઉત્પન્ન થયેલા વર્જ્યા છે.^{૧૧} આ અમારું અધર્મના જારથી પીડાની ધરાદેરીએ પરમેશ્વરી પ્રદાશને, અધર્મનો ત્રાસ દૂર કરવાની પ્રાર્થના કરી અને પ્રત્યાગે સર્વ દેવોને આશુરી તરવોનો નિર્દોષ કરતા માટે આદેશ આપ્યો તેનું પોરાણિક ઢાળું વર્ણન છે.^{૧૨}

આ વસ્તુ એનાથી ૫ વિશેષ રમણતાપૂર્વક અને હેતુભરી રીતે આરણ્યકધર્મમાં દર્શાવી છે.^{૧૩} પાંડવો નવરાત્રી દત્તા. દુર્યોધન સત્તા અને સમૃદ્ધિની ટોચે હોતા. એ સમયે પાંડવોને પોતાની સપત્તિ બનાવી શરમાવવા માટે દુર્યોધન અને તેના સામીતો દમસ્કે રથ અને હાથીઓ લઈને ભારે ઠાડથી દ્વિતનમાં ગયા. પણ માર્ગમાં ચિત્રરથ ગાંધર્વ સાથે લડાઈ થતાં બધા રૂદ પડ્યા, ભારે પાંડવોએ તેમને મદદ કરી બચાવ્યા. આનાથી અતિશય શરમાઈને તથા એક પામીને દુર્યોધને પ્રાયો-પવેશન-આમરણાંત ઉપવાસનો નિર્ણય કર્યો. આ નિર્ણયની ગતિ થતાં દેવો અને દાનવોએ દુર્યોધનને મંત્રક્રિયાઓથી પાતાળમાં જોડાવ્યો અને તેને તેના અન્યાયથી રાજ્ય કરવાના નિર્ણયને જરાય નરમ ન પાડતા સમગ્રનો વળી કહ્યું કે, બીજા, તેણી, ૬૫ જેવાના મનમાં અશુરો-આશુરી વિચારો-પ્રવેશ કરશે, તેઓ ધર્મને કોરે રૂપીને તારે માટે યુદ્ધ કરશે, તને વિજય મળશે ૧૪ વળી તું અમને વિપાદમાં લઈ જા-વિપાદ ન પમાડ, એ તને શીખતું નથી છે કૌરવ! તું નાશ પામે શી અમારો પક્ષ પણ ફીણ થાય તારે અન્ય પ્રકારની શુદ્ધિ કરવી નહિ જેમ પાંડવો દેવોની મનિ છે, તેમ સદાય તું અમારી મનિ છે ૧૫ એમ કહ્યા બાદ દુર્યોધનને

૧૧ ૧-૧૧-૬૦

૧૨ આદિ. ૭ ૫૮

૧૩ આરણ્યક. ૭ ૨૨૫ થી ૨૪૦

૧૪ ૩-૨૪૦-૨ થી ૨૨

૧૫. મા વિવાદં મયસ્વાસ્માઐતત્ત્વચ્યુતપદ્ધતે ।

વિનષ્ટે ત્વયિ ચાસ્માક પક્ષો હીયેન કૌરવ ॥ ૩-૨૪૦-૨૧

મત્ત ધીર ન તે શુદિરન્યા ક્ષર્વા કથચન ।

ત્વમસ્માક મતિનિત્ય દેવતાનાં ન પાણ્ડવા ॥ ૩-૨૪૦-૨૪

આમ જેમ દેવી અર્જુનને વિપાદ થયો હતો તેમ આશુરી દુર્યોધનને પણ વિપાદ થયો હતો. અર્જુનને જગમને વિપાદ બે ખેરી નાખવાની આત્મા કરી હતી.

ક્ષેપ મા સ્મ મમ. પાર્થ નેતત્ત્વચ્યુતપદ્ધતે

શુદં દ્વદયદૌર્વસ્ય ત્વત્ત્વોત્તિષ્ઠ પમ્તપ ॥ ૬-૨૪-૨ (ગીતા, ૫-૨)

‘તું જ્ય મેજન’ એમ આગીય આપીને, તેઓએ જવાની અનુદા આપી, ૧૬

ધૃત્વા હિ મમ વાક્યાનિ બુદ્ધ્યા યુક્તાનિ તત્ત્વતઃ ।

તતો માસ્યસિ માં સૌતે પ્રજાચક્ષુર્મિત્યુત ॥ ૧-૧-૧૦૧ (૮)

હે સૌતિ ! મારાં બુદ્ધિયુક્ત વચનોને બરાબર સાંભળીશ ત્યારે
તું મને (બરેબર) પ્રજાચક્ષુ બાણીશ.

દિષ્ટમેવ કૃત્ત્વ મયે વૌર્ણ તુ નિર્લયમ્. ૧ એવા ભાવનો સંખ્યાબંધ પ્રસંગોએ
પ્રવાપ કરનાર, અર્થચક્ષુથી તેમજ પુત્ર રોદ અને રાજ્યલોભથી અંધ બનેલ
તથા ‘કુળનો અંત ભલે થાય પણ મારા પુત્રો પાંડવો સાથે ફરીથી ઘુન રમે’ ૨
એમ કહેનાર ધૃતરાષ્ટ્ર, અધું નાશ પામી ગયું, યુધ્ધને અંતે અદાર અક્ષૌહિણી
સેનામયી ફક્ત દસ જ ગણનાપાત્ર પુરુષો બચ્યા ત્યારે પોતાના પુત્રોની આખા
જીવનની કરણીની (પોતાની કરણીની નહિ ।) ૩ સમીક્ષા સતપુત્ર સંજય આગળ

(પા. નો. ૧૫)

અને પછી નિઃકામ કર્મ કરવાનો ઉપદેશ કરી જય પામવાનું વચન આપ્યું હતું,
(સર ગીતા. ૨-૨,૩; ૧૧-૩૪ ઇત્યાદિ તથા યતો ધર્મદત્તો જયઃ । જુઓ
‘ધર્મ’ (પ્રક. ૨) શ્લોક ૩૬ તું ઉદ્ધાતન)

દેવ દાનવોએ પણ લગભગ એ રીતે અને એ ભાષામાં દુર્યોધનને જય થવાનું
વચન આપ્યું છે. વળી અનાસકત ધીકૃષ્ટ્ય અર્જુનને હૃદયર્પણ દ્વર કરવાની આજ્ઞા
કરે છે, તે સામે આસકત દેવ દાનવો દુર્યોધનને ‘તું’ અમને વિપાદ ન પમાડ’
એમ મિનંતી કરે છે એમાં દૈવી અને આમુરી વૃત્તિઓમાં રહેલી સખળતા અને
નિર્ભળતાનાં પાયાનો ભેદ દેખાઈ આવે છે.

૧૬ ગમ્નામિત્યનુજ્ઞાય જયમાન્નુહિ ચેત્યથ ॥ ૩-૨૪૦-૨૬

દૈવી અને આમુરી, ધર્મભય અને મ યુધ્ધ, બંને તત્ત્વોના તેના નેતા વિજય મળશે
એમ કહે છે પણ મહાકવિ વ્યારે ધર્મનો જ વિજય બતાવ્યો છે. એ સાચી મ. ભા. ના
પ્રત્યેક વાચકે આ મૂલમૂલ પ્રશ્ન ગંભીરતાપૂર્વક વિચારવા જેવા છે

૧ ૫-૪૦-૩૦; સર ૦ દ્રૌપદીને અર્જુન સ્વયંવરમાં પામ્યો તે પછી બાઈઓ અને
ગોડીયાઓ સાથેની વાતોમાં દુઃસાસન ખમ્ દેવ તુ પરમ મન્યે વૌર્ણ તુ નિર્લયમ્ ।
૧-૧૯૨-૧૨, બોલેલો, અને લાક્ષ્મણકા પાડેલો નાશ કરાવના નિષ્ફળ પ્રયત્નને તેણે
પાદ કરેલો. પ્રજાદીન માનુસો પોતાના કુલચતોભા નિર્લય જતા આભ જ દેવને બળવાન
જાણી પ્રવાપ કરે છે, અને સફળ થાય તો અડકાર કરે છે ।

૨ ૨-૧૬, ૩૬, ૩૭

૩ જુઓ ‘ભારત યાનિયો (પ્રક. ૨૧) શ્લોક ૧૧૧, ૧૯૨ પા નો. ૬ માંની ધૃતરાષ્ટ્રોક્તિ.

૨

પ્રારંભતા ઉપર પ્રમાણે બોલ્યા ! પચષિ ' હે સૌતિ ! હું' આધિજા હોવા છતાં દેખતો છું ' એમ ધૃતરાષ્ટ્રનું કહેવું થયું.

'હું તમસ અને મોહથી વેરાઈ ગયો છું, મારે લાભ જતુ રહ્યું છે અને મારું મન વિકૃત થઈ ગયું છે',^૪ એમ કહેવાની સાથે ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાને, ચર્મ ચમુન્દ્રિની હોવા છતાં ' પ્રજાસ્પી ચમુન્દ્રાગો છું ' એમ કહેવાની ધૃતતા કરે છે. પણ એની ' પ્રજા ' કયા પ્રકારની છે ? એ ' પ્રજા ' એટલે કુટિનબુદ્ધિ, કાનાદનાથી ખીમતુ હજમ કરવાની પ્રવૃત્તિ અને એ પ્રવૃત્તિ દરમ્યાન જે જે ભવચાનોતો એને ખ્યાલ આવેયો તેનું સ્મરણ કરીને તે તે સ્મરણે પોતાની દાર થવાના લક્ષણ જણાવેલા તેનું સિદ્ધાન્તોકન રાંધ્યા પછીનું ડહાપણ.

પરંતુ ખરેખર પ્રજા એટલે શું ? પ્રજા જે પ્રકારની છે એક તો ભૌતિક અથવા વ્યવહારુ પ્રજા, જેના વડે મનુષ્ય દુનિયાદારીની દૃષ્ટિએ આગળ વધે છે, સુખી થાય છે, ખીમતોને સુખી કરે છે, અને ખજ લોભની ખટપટ, કાનાદવા વગેરેને નિષ્ફળ કરે છે ખીમત પ્રકારની પ્રજા તે યોગસારપ્રમા જેને ઋતભરા પ્રજા^૫ કહી છે તે પ્રજા, અર્થાત્ સત્પરવશ પરમાત્માને સમજવારી પ્રજા. આગમ અને અનુમાન પ્રમાણ ઉપર આધારિત નહિ, અત્યક્ષથી પણ છેતરાતી નહિ એવી સત્પના અપરોક્ષાનુભવગાળી પ્રજા.^૬

રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને આવી ઋતભરા પ્રજાનાજો કહેવાનો ઋષિ વ્યાસનો આશય છે જ નહિ તેથી એ મહર્ષિ મ ભા મા અન્યન સાચો પ્રજાચક્ષુ કેવો હોય તે વર્ણવતા કહે છે.

• (૧) ' પ્રજાચક્ષુનાગો મનુષ્ય આ સસારમા (રામાદિ) દેખેથી રૂપાતો નથી તે પથેચ રીતે (નાસનામેનથી) સ્વચ્છ રહે છે અને ધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી^૭

૪ ૧-૧-૧૫૮

૫ જ્ઞાનભરા તત્ત્વ પ્રજા ॥ યો સુ. ૧-૪૮

૬ ધૃતાનુમાનપ્રજામયમવિષયા વિશેષાર્થત્વાત્ ॥ યો સુ. ૧-૪૯

આગમ અને અનુમાનપ્રમાણથી નવા પ્રજાનો વિચાર જુદો છે, કારણ કે એ પ્રજા વિરોધર અર્થને પ્રકાશનાર છે

મૂલ ઉપરનું વ્યાસમત્ત સાથે જુઓ

૭ (૧) ૩-૨૦૦-૪૮ = ૧૨-૨૬૫-૧૯

(૨) આ શ્લોક 'ધર્મ' (પ્રક ૨) શ્લોક ૩૦ તરીકે અથવા ૧૧ લીરેડો છે

(૩) આ શ્લોકમાના 'પ્રજાચક્ષુ' પદમાંનો 'પ્રજા' શબ્દ (આત્મા) જ્ઞાનના પર્વાય તરીકે વપરાયેડો છે જુઓ આગમનો શ્લોક

આ લોકને નાશવંત જોઈને તે સર્વ (કર્મફલાસક્તિનો) ત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને પાંડી દેવને આશ્રમે ન રહેતાં ઉપાધ્યયર્થક મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરે છે. ૮

(૨) (આ મોદમાંથી) પ્રજાવડે માણસ જનન થાય છે. પ્રજાચક્ષુ દુઃખી થતો નથી. કારણ પ્રજાવાત થયાથી પુરુષ શાસ્ત્રોનું અવલોકન કરે છે, પાંડી એનું સતત મનન કરી પુનઃ ધર્મ તરફ વળે છે, કે જે ધર્મનું દ્વી-અકાર્પમાં જન્મન-એ મુખ્ય અંગ છે. ૯

વળી કવિએ 'પ્રજા' એટલે 'બુદ્ધિ' એ અર્થનો ઉપયોગ કરી ગીતામાં સ્થિર થયેલી પ્રજાવાળાનું ૧૦-સ્થિતપ્રજનું વર્ણન કર્યું છે. અને અર્જુનના મિત્રે રથાંશુ છે કે જે સ્થિતપ્રજા છે, તે પ્રજા છે. બીજા તો પ્રાણોની જેમ ગાત્ર ગાત્ર બોલનારા છે. ૧૧

પ્રજાશ્પી અમુવાળાનું વર્ણન કરતાં વ્યાસસ્વયેના સાથે ઐતરેય ઉપનિષદનો આ મંત્ર સરખાવતાં (અનંજના) પ્રજાનું શું મહત્ત્વ છે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

'તે સર્વ (સ્થાવર જંગમ પ્રાણી) પ્રજાશ્પી નેત્રવાળાં છે, પ્રજાનમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, જન્મન પ્રજાશ્પ નેત્રવાળું છે, પ્રજાના આધારવાળું છે, પ્રજાન બ્રહ્મ છે. ૧૨

(પા. નો. ૭) (૩) ધર્મસ્ય ચ ફલં લબ્ધ્વા ન તૃપ્યતિ મહાદ્વિજ ।

અનૃપમાણો નિર્વેદમાદતો જ્ઞાનચક્ષુષા ॥ ૩-૨૦૦-૪૭=ફ. ૧૨-૨૬૫-૧૮

(૪) (અ) 'પ્રજાચક્ષુ'ની જેમ 'બુદ્ધિનેત્ર' માટે શુઓ ઉપક્રમ (પ્રક. ૧) ૧૫૦:૧, ૧૭ પા. નો. ૨; (ક) 'જ્ઞાનચક્ષુ' માટે શુઓ ૩-૧૮૧-૩૧; ૧ ૩૩-૧૦ (ગીતા ૧૫-૧૦) ૧-૧૫-૩૪ (ગીતા ૧૩-૩૪).

૮ સર્વસ્વાગે ચ ચતતે દૃષ્ટ્વા લોક ક્ષયારમકમ્ ।

તતો મોક્ષે પ્રવતતે નાનુપાયાદુપાયતઃ ॥ ૩-૨૦૦-૪૯
=ફ. ૧૨-૨૬૫-૨૦.

૯ તસ્ય પ્રબોધઃ પ્રજ્ઞૈવ પ્રજ્ઞાચક્ષુર્ન રિશ્યતિ ॥ ૫-૭૦-૩૪

પ્રજ્ઞાલાભે હિ પુરુષઃ શાસ્ત્રાણ્યેવાન્વક્ષતે ।

શાસ્ત્રનિત્યઃ પુનર્ધર્મ તસ્ય હ્રીરદ્વમુત્તમમ્ ॥ ૫-૭૦-૩૫

૧૦ ૧-૨૪-૫૫ થી ૭૨ (ગીતા ૨-૫૫ થી ૭૨).

૧૧ ૧-૨૪-૧૧ (ગીતા ૨-૧૧) ઇત્યાદિ.

૧૨ સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનેષુ પ્રજ્ઞાને પ્રતિષ્ઠિત પ્રજ્ઞાનેષુ લોકઃ પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠા પ્રજ્ઞાનં વ્રજ ॥ એ ૭ ૩-૧-૩ આમાનું છેલ્લું વાક્ય પ્રજ્ઞાનં વ્રજ વેદાંતના ચાર મહા વાક્યો પૈકીનું એક છે. વેદાંતમાં બીજાં ત્રણ વાક્યો આ પ્રમાણે છે. (૧) અવમાત્મા વ્રજ માતૃકમ્ ૭૫

જ્યારે કંઈ ઉપનિષદનો આ મંત્ર પ્રજ્ઞાપ્રાપ્તચક્ષુ વડે અન્તરાત્માને જોનાર ધીરપુરુષનું આત્મેહ્ય વર્ણન કરે છે.

‘સ્વપ્નભૂએ બધી ઇન્દ્રિયોને બહિર્મુખ બનાવી છે તેથી (મનુષ્ય સુદ્ધા સર્વ પ્રાણીઓ) બાહ્ય વિશ્વને જ જુએ છે. અન્તરાત્મા-અર્તિવિશ્વને નહિ પણ કોઈ ધીરપુરુષ અમૃતતત્ત્વની ઇચ્છાથી ચક્ષુ આદિ (ઇન્દ્રિયો)ને બહાર જતી પાછી વાળીને અન્તરાત્માને જુએ છે ૧૩

મહાકવિ વ્યાસ આના બુદ્ધિમાન, વિવેકી, ધીર, દંવના આશ્રયવાળો નહિ પણ પુરુષ થી, વાસનામેવ વિનાના, કર્મફાસકિતનો ત્યાગ કરનાર, ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર વિદરનાર અને મોહાધિ થયા વિના અન્તરાત્માને જોનાર, બધું સાફ દેખનાર મનુષ્યને પ્રજ્ઞાસ્પી ચક્ષુસાગી તરીકે-પ્રજ્ઞાચક્ષુ તરીકે નિરૂપે છે. ૧૪

(૫૧ મો. ૧૨) બૃહ ઉ. ૬-૫-૧૯ વગેરે, (૨) તત્ત્વમસિ (બ્રહ્મ સુ. ૬-૮-૭ વગેરે સપ્તમી સંદર્ભો) (૩) અહં બ્રહ્માસ્મિ (બૃહ ઉ. ૧-૪-૧૦)

૧૩ પરોષિ સાનિ ચતૃગત્ત્વયમૈસ્તસ્માત્પરોષ્પદયતિ નાન્તરાત્મન્ । કથિદ્ધૌરઃ પ્રત્યગાત્મામૈશ્વદાક્ષરચ્છુરમૃતત્વમિચ્છન્ ॥ ૬૬ ઉ ૨-૧-૧

(૨) આ મંત્રનો બીજો અર્થ આ રીતે ૫. સુખ છ કરે છે. ‘સ્વપ્ન-સિદ્ધ છવા-માલી ઇન્દ્રિયો બહિર્મુખ સ્વભાવવાળી સંબંધે છે, ઇત્યાદિ’

૧૪ ૨૨^૧ અંધા વહ નહીં ઝિગકી આંત્ર પૂટ મડ હૈ । અંધા વહ હૈ જો અગને દોષ દોષતા હૈ ॥ ‘નિત્ય મનન’ પ ૧૪૪. તા. ૧૦-૨-૪૫ ત્રું આંધીછત્રું વચન.

ઉપક્રમ. (વ. ગ્રંથમહિમા)

इतिदासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविबुद्धयः ।

पञ्चम्य इव भूतेभ्यो लोरुसंविद्यस्त्रयः ॥ १-२-२३७ (૧)

જેવી રીતે પંચભૂનોથી ત્રણે લોકનું સંવિધાન થાય છે તેવી રીતે આ ઉત્તમ ઇતિહાસમાંથી કવિબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે.

કવિબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરતો આ અસાધારણ ' ઇતિહાસ ' માનવ આત્માનો સનાતન ઇતિહાસ છે. જે દળરો વર્ષ થયાં છતાં દલ્લુ આજે જ લખાયો હોય એટલો તાજગીભર્યો છે અને પ્રસક્ત અનુભવી શકાય તેવો હોઈ આધુનિક પણ છે.

મહાત્મા ગાંધીએ ' ઇતિહાસ ' વિશે ચર્ચા કરતાં ' ચરવડાના અનુભવ ' માં લખ્યું છે તે રક્ષપદ તથા અનુભવસિદ્ધ હોય તેમાંથી કેટલોક ભાગ અહીં ઉદ્કૃત કર્યો છે.

' આ જે ઇતિહાસ અધ્યાપકે મોડું રાજનરીએ લખેલ પિટનું ચરિત્ર ઉમેરો, એટલે પછી તમે પણ મારી માફક કહેશો, ઇતિહાસ અને કલ્પના વચ્ચેનો ભેદ ખરું જોનાં બહુ જ આછો છે અને ખરી દ્રષ્ટીકતોને પણ આછામાં આછી જે બાજુઓ તો હોય છે જ, અથવા તો કાલદાસાસ્ત્રીઓ કહે છે તેમ ખરી વિગતો પણ આખરે તો અમુક મન જ રજૂ કરે છે. પણ આપણી પ્રગતિ વિકાસમાં મદદ તરીકે ઇતિહાસની કિંમત વિશેના મારા વિચારો પર વાચકનું મ્યાન રોકી રાખવા હું નથી ઇચ્છતો. હું પોતે તો એ કહેણીમાં માનનારો છું કે જે પ્રગતિને ઇતિહાસ નથી તે મુખી છે. મારી પ્રિય કલ્પના તો એવી છે કે આપણા હિન્દુ પૂર્વજોએ ઇતિહાસનો આજે જે અર્થ સમજવામાં આવે છે તે અર્થમાં ઇતિહાસ લખવા પ્રત્યે દુર્લ્લસ કરીને અને નાની નાની બાબતો ઉપર પોતાના તાર્કિક વિવેચનો રચીને આ સનાતનો ફડકો કરી આપ્યો છે. મહાભારત આવો જ ગ્રંથ છે; અને હું તો ગિબન અને મોટ્ઝેને મહાભારતની બીરતી આગ્રતિઓ જ ગણું^૩. મહાભારતનો અમર પણ અત્યંત કર્તા પોતાની

૧ ' ચરવડાના અનુભવ ' પ્રકરણ ૧૨. પૃ. ૭૭, ૭૮

૨ આ જે પુસ્તકો તે ગાંધીજીએ ચરવડાનિવાસ દરમ્યાન વાંચેલા ૧ ગિબનનું રામનો ઇતિહાસ અને ૨ મોટ્ઝેનું રાઈઝ ઓફ ધ ડચ રિપબ્લિક.

૩ ગિબન અને મોટ્ઝેની જૂનિઓ ઉત્તમ ઇતિહાસ ગ્રંથો છે. ગાંધીજીના મતે પણ આ

જ્યારે કહા ઉપનિષદનો આ મત પ્રતાપિત થયું વડે અંતરાત્માને જોનાર ધીરપુરુષનું આમેહન વર્ણન કરે છે

‘ ૨૧૫ જુએ બધી ઇદ્રિયોને બંધિયું જ મનાતી છે તેથી (મનુષ્ય સુદ્ધા સર્વ પ્રાણીઓ) બાહ્ય વિશ્વને જ જુએ છે અંતરાત્મા-અતર્વિશ્વને નહિ પગુ કોઈ ધીરપુરુષ અમૃતત્વની ઈચ્છાથી ગત્યુ આદિ (ઇદ્રિયો)ને બંધાર જતી પાછી વાળીને અંતરાત્માને જુએ છે ૧૩

મહાકવિ પાસ આના બુદ્ધિમાન, રિવેળ, ધીર, દેનના આશ્રયનાળો નહિ પણ પુરુષ, નાસનામેન પિનાના, મર્મનાસકિતો ત્યાગ કરનાર, ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર રિવરનાર અને મોહાધ યથા નિના અંતરાત્માને જોનાર, બધું સાર દેખનાર મનુષ્યો પ્રતાપી અત્યુનાગી તરીકે નિર્ણય તરીકે નિર્ણય છે ૧૪

(પા નો ૧૨) બૃહ ૭ ૧૫-૧૯ વર્ગે (૨) તત્ત્વમસિ (બ્રહ્મ ૧-૮-૭ વર્ગે સપ્તામધ સદ્ભો) (૩) મહાં વ્રદ્ધાસ્મિ (બૃહ ૭ ૧-૪ ૧૦)

૧૩ પરાયિ જ્ઞાને ચ્ચમૃગત્સ્વયંમૂલ્યસ્માત્પરાક્ષ્પસ્યતિ નાતરામન્ । કવિદ્વાર પ્રત્યગામાનમૈવદાગ્તગુરુસતત્ત્વમિચ્છન્ ૭ ૨૪ ૭ ૨૧૧

(૨) આ મતને ખીરે અર્થ આ રીતે ૫ સુખ છ કરે છે ‘સ્વત શિષ્ય છવા મનાતી ઇદ્રિયો બંધિયું જ સ્વભાવનાથી સંબંધ છે, ઇચ્છાદિ’

૧૪ સર્વ અંધા વહ નહીં જિગર્હી આંખ પૂટ મદ દેઃ બધા વહ હૈ જો અપને દોષ દોષતા દે ૧૧ ‘ નિત્ય મનન ’ પૃ ૧૪૪ તા. ૧૦-૬ ‘૪૫ નુ આપીછનું વચન

ઉપક્રમ. (વ. અંશમહિમા)

इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविवृद्धयः ।

पञ्चम्य इव भूतेभ्यो लोकसंघिघयस्त्रयः ॥ १-२-२३७ (९)

તેવી રીતે પચ્ચમીથી ત્રણે લોકનું અંવિધાન થાય છે તેવી રીતે આ ઉત્તમ ઇતિહાસમાંથી કવિબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે

કવિબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરતો આ અસાધારણ ' ઇતિહાસ ' માનવ આત્માનો સનાતન ઇતિહાસ છે. જે દગ્ગરો વર્ષ થયાં છતાં દલુ આજે જ લખાયો હોય એટલો તાઝગીભર્યો છે અને પ્રવક્તા અનુભવી શકાય તેવો હોઈ આધુનિક પણ છે

મહાત્મા ગાંધીએ ' ઇતિહાસ ' વિશે ચર્ચા કરતાં ' યરવડાના અનુભવ ' માં લખ્યું છે તે સમગ્ર તથા અનુભવસિદ્ધ હોય તેમાથી કેટલોક ભાગ અહીં ઉદ્ઘટન કર્યો છે

' આ એ ઇતિહાસ ગ્રંથોમાંકે મોડું રાજમરીએ વખેન પિટનું ચરિત્ર ઉમેરો, એટલે પછી તમે પણ મારી માફક કહેશો, ઇતિહાસ અને કદપના વચ્ચેનો ભેદ ખરું જોના બહુ જ આડો છે અને ખરી લક્ષીકનેતે પણ ઓઝામા ઓઝી એ જાણુઓ તો હોય છે જ, અથવા તો કાવદાસાસ્ત્રીઓ કહે છે તેમ ખરી રિગતો પણ આખરે તો અમુક મન જ રગૂ કરે છે પણ આપણી પ્રજના વિકાસમા મદદ તરીકે ઇતિહાસની કિંમત રિતેના મારા મિયારો પર વાચકનું ધ્યાન રાખી રાખના હું નથી ઇચ્છતો. હું પોતે તો એ કહેણીમાં માનનારો છું કે જે પ્રજાને ઇતિહાસ નથી તે સુખી છે. મારી પ્રિય કદપના તો એવી છે કે આપણા હિન્દુ પૂર્વજોએ ઇતિહાસનો આજે જે અર્થ સમજનામા આવે છે તે અર્થમા ઇતિહાસ લખવા પ્રત્યે દુર્નિશ્ચય કરીને અને નાની નાની બાગતો ઉપર પોતાનાં તારિકા રિવેચનો રચીને આ સનાતનો ફડવો કરી આપ્યો છે મહા ભારત આવો જ અથ છે; અને હું તો જિવન અને મોટવેને મહાભારતની બેરતી આદતિઓ જ ગણું ૩ મહાભારતનો અમર પણ અદ્યત કર્તા પોતાની

૧ ' યરવડાના અનુભવ ' પ્રકરણ ૧૦ પૃ ૭૭, ૭૮

૨ આ મે પુસ્તકો તે ગાંધીજીએ યરવડાનિવાસ દરમ્યાન લખેલા ૧ જિવનપત્ર કેળવેલો ઇતિહાસ અને ૨ મોટવેશ્વર રાઈચ નાઈક ધ દેવ રિપબ્લિક

૩ જિવન અને મોટવેની કૃતિઓ ઉત્તમ ઇતિહાસ ગ્રંથો છે ગાંધીજીના મતે પણ આ

ગાયામાં અતૌકિક બનાવોને એવી રીતે વર્ગી દે છે કે તે ॥ અમરને વળગવાની સામે તમને રત્ની એતશ્ચી મળી જાય ગિમન અને મોટું પોતે સસ દહીકનો અને કેમકે સત્ય જ દહીકનો આપી રહ્યા છે એ વાત તમને હસારવા પાળી નાદક તૂટી મરે છે લોડ રાજગરી આગાંથી તમને ત્યાવે છે અને કહે છે કે જે છેના શમ્ભો પિટે ઉચ્ચારેના મ્હેનાય છે તે વિશે ખુબ તેને ૫૧૨મી જ ભુદી માત કરે છે સારાંશ એટલે જ કે નામરૂપ ગૌરુ રસુ છે ઉત્પત્તિ અને લયની ધ્રુમળ આત્મા જ કરે છે જે શાશ્વત અને તેથી અગલ્યુ છે તેની આગળ બનાવોની નોંધ લેનાર ઇતિહાસમતની વિસ્તાર અપ છે સત્ય ઇતિહાસથી ૫૨ છે

યો વિદ્યાચ્છતુરો વેદાન્સાક્ષોપનિષદાન્દિજ ।

ન ચાચ્ચાનમિદ વિદ્યાન્નેવ સ સ્યાદિવક્ષણ. ॥ ૧-૨-૨૩૫ (૧૦)

કોઈ દિજ અગોસહિત આદે વેદ અને ઉપનિષદો જાણતો હોય પણ તે આ (મહાભારત) આખ્યાનને ન જાણે તો તે વિચક્ષણ નથી થતો

શ્રુત્વા ત્વિદમુપારવાન શ્રાવ્યમન્વન્ન રોચતે ।

પુસ્કોક્કિલક્ષ શ્રુત્વા રક્ષા ધ્યાદ્ક્ષમ્ય યાગિવ ॥ ૧-૨-૨૩૬ (૧૧)

જેમ નરકોકિલજી ક્ષુન્ન માલજ્યા પછી કાગડાનો દુક્ષ સ્પર્શ સાલ જવો નથી ગમતો તેવી રીતે આ આખ્યાન માલજ્યા પછી બીજી સાલ જવું ગમતું નથી

આ મ્નોક અને દેવે પછીના મ્નોકો અતિશયોક્તિપૂર્વક કંપના નથી અભ્યાસી મારે દહીમ્ત છે ૧

(પા નો ૩)

જેને ત્રયો ખૂન સુદર અને આ માના ઇતિહાસ જેવા છે (' વચ્ચેના અનુભવ ' પૃ ૭૬ ૭૭) પરંતુ મ. બા ડી તુવનાથ તે જિવરત ગચ્ચુ જ જ્યા ની તુવના સામાન્ય ઇતિહાસ ત્રયો સાથે તો થઈ જ ન શકે મદિ આપીછો આ બે અચરને સાથે તેને સરખાવ્યું છે

૧ સર વધુ ૧-૨૦૦

૫૪ ૫ ૨-૫૧

સર પાત્રુ વ વલિમાતને વ્યાસ સંવરતીમુત ।

યસ્ય વામદગધેન વાસિત મુન્નત્રયમ્ । આદિ ક્ષેપક ૪૭૧

પરરાજા જેનાના પોતાના પુસ્તકચાંચન વિષે લખતાં પૂ. માંથીએ મ. ભા. વિષે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરેલો છે. ૨ ' જે પુસ્તકો વિના હું ન જ ચલાવી શક્યો હોત તે દર્ના મદામાગન, રામાયણ અને ભાગવત, x x x મદ્દામારતના ૦ દળા પાતાનાં ગોટાં થોળાં જોખને હું ગમરાયો. દત્તો પણ અમુક ભાગ મિરાય એ એવું મોદક થન પડ્યું હતું કે એક વાર સર કર્યા પછી તે મંથ પૂરો કરાને હું અધીંગો થઈ ગયો હતો. આર મદિનામા એ પૂરો કર્યા પછી મને વાન્યું કે મદામારતને કોઈ ઉપમા આપવી હોય તો તે મદ્દામાગાંડ્યા મુંદર જ્વાલિરોનાગી કાષ્ટ નિજેરીની માથે ન આપી શકાય પણ કાષ્ટ અખૂટ ખાણ સાથે જ સરખાવી શકાય કે જેને જેમ ઊડે જોદીએ તેમ તેમ તેમાથી વધારે કીમતી જ્વાલિર નીકળનાં જાય ■ x x

' પ્રથમી સમાપ્તિ તો લખ્ય છે તેમા ઐદિક સત્તાની નશ્વરતા દર્શાવવામાં આવેલી છે. મરીમ મિખારીને પોતાનો આખરનો કાળિયો, પોતાનું અંતપ સર્વસ્વ આપી દેનાર મિખારીના હૃદય-મનિદાનની આગળ અતનો મહાપત કશી પુણ્યપાપી નથી એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે '

' x x x કારણ અને કાર્યના અકન નિભતો અપરાધ વિના સના-તન રીને અમન થનો કર્મવાયો છે એ અમત્કારિક કાલ્યને માટે એવો દાવો થાય છે કે તેમાં ઉપયોગી અને સરસ એવું અને જે જીવન પ્રથમા મળે એવું 'તું' ટોડી દેરામાં નથી આવ્યું. એ મહાકાવ્ય એ દાવો ઠીક સિદ્ધ કરે છે ૪ '

મદ્દામાગી શ્રી અરવિદે પણ વ્યાસ વિષે લખતા મ ભા મા વર્ણવેલા ' નિષ્કામ ધર્મ 'ની પાવકતા અને તે રહે પ્રથમનિ નીતિમુદ્દેને મૂળમૂલ રીતે પાનગી નાખનારી કાનિમરી તીલક જુદિમતી સરાદ રચાપનારી નિરપણદષ્ટિને

(પા નો ૧) જેની વાળીરથી મુવાસથી મોં બુરન વ્યાપ્ત છે એવા સત્યવતીના પુત્ર કવિનાનગ વ્યાસ તમાકું રક્ષામું કરે.

૨ ' યશ્વદાના અનુભવ ' પ્રકરણ ૧૨ પૃ ૭૧, ૭૨,

૩ જુઓ નીચે પ્રમાણે ૧૭

(૪) (૧)ધર્મે ચાર્યે ચ કામે ન મોક્ષે ચ મરતપંથ ।

યાદદારિત તદન્યથ યજ્ઞદારિત ન કુશ્ચિન્ ॥ ૧-૫૬-૩૩

દે બરતરબ । ધર્મ અર્થ (સાધન સક્તિ) કામ (સુખ) અને મોક્ષ (સર્વ પ્રકારના બંધનગાથી મુક્તિ) સળધમા જે અગી-આ પ્રથમા-હે તે જ જીને છે અને જે અહી નથી તે મી> ક્યાય નથી

(૨) જુઓ નીચે પ્રમાણે ૧૬

ભગ્ય અજ્ઞાપિ આપતા મધા જ રિપોનુ નિરૂપણ વાસે મ ભા મા કર્યુ છે એમ જણાયુ છે ૫ બીજા મહાભોગી રામી વિવેકાનંદે વ્યાસની અતુલ સામર્થ્ય-વતી પ્રતિભાએ નીપજનવેના મ. ભાનાં ભગ્ય તેજસ્વી પાત્રોના કારોની પૂરી રજુઆત કરવાનું પોતાનાથી શક્ય નથી એમ અમદિગ રીતે જણાવ્યું છે ૬

ભારતીય જ્યોતિર્રશ પોતાની સર્જિતના સર્વશ્રેષ્ઠ આકર ગ્રંથ અને પ્રેરક બળના કેન્દ્ર સ્થાન રિમે આમ લખે એ રામાચિક છે પણ રિખના નામાકિ ૧ અને તપસ્વ પ્રાચ્યરિષાવિશારદ જર્મન વિદ્વાન ડો. વિન્ડર્નિદ્ઝ, ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિથી મ ભા નું મૂલ્યાકન કરતા આ ગ્રંથને ભારતીય ઇતિહાસ, પ્રાચીન સાહિત્ય, ઉત્કૃષ્ટ લેખો અને ઉત્તર કાળનું સર્જન સાહિત્ય એ બધાયને પરસ્પર જોડતી પ્રમુખ કડી તરીકે ઓળખાવે છે.^૭

મહાભારતના મનોહર અને મધુર ઉપાખ્યાનો, તેને સર્વશાસ્ત્ર અને સર્વવિદ્યા સમૃદ્ધ ઉર્ધ્વન અત્યંત રસાગ તથા રોચક મનાવે છે, અને ધ્યાનપૂર્વક નાચનાર કે સાંભળનારને ઉચ્ચ કેટિનો રસાનુભવ કરાવે છે

૫ જુઓ Indian Inheritance મા શ્રી અરવિન્દો લેખ Valmiki, Vyasa and Kalidasa પૃ ૧૧૪ થી ૧૧૬ તેમાંથી જુઓ 'He touches in fact all subjects, and whatever he touches he makes fruitful and interesting by originality, penetration and a sane and bold vision (એ જ પૃ ૧૧૫)

૬ જુઓ Indian Inheritanceમાં રામી વિવેકાનંદો લેખ The Epic Story (Mahabharata) પૃ ૮૪

૭ The History of Indian literary and religious developement one of the most interesting subjects in the world is still very obscure but assiduous research has brought to light and settled one point after another so that in the course of time the whole subject will be settled in its principle outlines. These researches which start from different points such as Vedic literature the literature of the Buddhists and Jains the inscriptions and the more modern Sanskrit literature must ultimately converge in the Mahabharata which is or at least represents the connecting link between ancient and modern Brahmanical literature ડેનિશ વિદ્વાન ડો. એસ. રોરે સન ૮૧, 'An Index to the Names in the Mahabharata' એ નામના તેર પુસ્તકોમાં ઇતિહાસ વિશાળ સંદર્ભ ગ્રંથના વેદનમાં મુદ્રિત ડો. વિન્ડર્નિદ્ઝે લખેલ 'The Prospects માનુ અવતરણ આ ગ્રંથ લખના બાપીસ વર્ધના સવત પરિશ્રમથી તેજા થયેલા અને તેનું પહેલું પુસ્તક સને ૧૯૦૪ મા ઉપાયેલું, જ્યારે છેલ્લું સને ૧૯૨૫ મા

ક્રિયાગુણાના સર્વપામિદમાત્મ્યાનમાશ્રયઃ ।

इन्द्रियाणां समस्तानां चित्रा इव मनः क्रियाः ॥ १-२-२३९ (૧૨)

अनाश्रितस्तदास्थानं कथा भुवि न विद्यते ।

आहारमनपाश्रितं शरीरस्थेन धारणम् ॥ १-२-२४० (૧૩)

તેમ મનની બુદ્ધિ-બુદ્ધિ ક્રિયાઓ મનના ઇન્દ્રિયોના આશ્રય-
-સંગમ-ધાન છે, તે । આ આખ્યાન મર્વ ક્રિયાઓ (કર્મકાંડ) તથા
મર્વશુભોનુ આશ્રય-ધાન છે

તેમ આહારના આધાર મિવાય શરીર ધારણ ગ્રાહ્ય નથી તેમ આ
આખ્યાનના આશ્રય વિનાની (એક) કથા પૃથ્વી ઉપર વિદ્યમાન નથી

ઠપાપનોષ્ટ પુટનિ સુતમપ્રમેય

પુણ્ય પવિત્રમત્ર પાપહર શિવ ચ ।

यो भारत समधिगच्छति वाच्यमान

किं तस्य पुण्यरजलैरभिषेचनेन ॥ १-२-२४० (૧૪)

यो गोशतं वनशृङ्गमयं वदति

विप्राय घेदविदुषे सुबहुश्रुताय ।

पुण्या च भारतस्या सततं शृणोति

तुल्य फलं भवति तस्य च तस्य चૈવ ॥ ૧૮-૧ ૬૮ (૧૫)

(મહર્ષિ) દેખાયના આઠપુખાથી નીચળેના આ મપ્રમેય પુણ્ય
સાન, પવિત્ર, પાપહારક મને કયાબલક મહાભારતનુ, જે (એ)
વચ્ચાતુ હોય ત્યાર શ્રવણ કરે છે તેને પુ ગ્ના ગાથી જ્ઞાન કરવાથી
શુ (અધિક રૂપ મળે) ?

૧ આ સાથે વાચો-અસ્ય કાવ્યસ્ય કાળો ન સમથા વિશંખે ।

साधारणं गृहस्थस्य शेषाश्रय इवावसा ॥ आदिं क्षेत्र ૧૮૭

અમ પવિત્ર ગૃહસ્થાશ્રમ કરના બાકીના ન આશ્રયો અધ્યાના નથી તેવી રીતે આ
ગાથ કરતા કોઈ પણ કરિની રચના અધ્યાની નથી

૧ ચિ. ૧૮-૫-૬૭

૨ ચિ. ૧૮-૫ ૬૮

૩ ચિ. ૧૩-૧૧૦-૮૦ આદિ. મેષક ૧૫૧

કોઈ (મનુષ્ય) વેદવેદા બહુશ્રુત વિપ્રને સોનાની (સોને મહેલી) શિંગડીઓવાળી એકમો ગાયોનું દાન કરે અને (બીજો કોઈ) પુણ્ય આપનારી ભારતકથાનું મતલ શ્રવણ કરે, એ બંનેને મરણુ જ ફળ મળે છે.

અર્થશાસ્ત્રમિદં પુણ્યં ધર્મશાસ્ત્રમિદં પરમ્ ।

✓ મોક્ષશાસ્ત્રમિદં પ્રોકં વ્યાસેનામિતલુહિના^૧ ॥ ૧-૫૧-૨૧ (૧૬)

યથા સમુદ્રો મગવાન્યથા ચ હિમવાન્ગિરિઃ ।

સ્વાતાલુભી રત્નનિધી તથા ભારતમુચ્યતે^૨ ॥ ૧-૫૬-૨૭ (૧૭)

અમિતલુહિ વ્યાસે કહેલું આ (મહાભારત) પવિત્ર અર્થશાસ્ત્ર છે, શ્રેષ્ઠ ધર્મશાસ્ત્ર છે અને મોક્ષશાસ્ત્ર છે.

જેમ ભગવાન સમુદ્ર અને હિમવાન ગિરિ બંને રત્નનિધિ તરીકે પ્રખ્યાત છે તેમ મહાભારત પણ રત્નનિધિ કહેવાય છે.

શરીરેણ કૃતં પાપં ઘાત્તા ચ મનસૈવ ચ ।

સર્વં સત્યજતિ સ્ત્રિપ્રમિદં શૃણ્વન્નરઃ સદા^૩ ॥ ૧-૫૨-૨૩ (૧૮)

હમે સંઘે જપન્નિકિત્સયો મુચ્યેત કિલિપાત્ ।

અનુક્રમણ્યા યાવત્સ્વાદહારાગ્ન્યા ચ સંચિતમ્ ॥ ૧-૧-૨૦૦ (૧૯)

જે મનુષ્ય આનું શ્રવણ કરે છે, તેણે શરીર વાળી અને મનથી જે પાપ કર્યું હોય તે તરત જ છૂટી જાય છે.

અનુક્રમણિકા-અધ્યાયનો બંને મઠ્યા મમથે કિચિત્-થોડો પણ, જપ-૨૮ણ કરનાર દિવસે અને ગત્રે થયેલા નમામ કિન્નિપ્-કહેશોથી તરત જ મુક્ત થાય છે.

અન્ય પૌરાણિક કૃતિઓમાં દેખાય છે તેથી આ દનશ્રુતિઓ અર્થ અતિ શરૂઆત નથી (પણ સંતોષ માનસને મ. બા.ના કોઈ પણ ઉત્તમ ભાગના જગતી-

૧=દે. આદિ. ક્રેપ્ક ૧૮૬

૨=ક્રે. ૩૫૨ ક્રો. ૧૧ ની સમન્વીતિયા માધીચ્ચુ વખાણ

૩=દે. ૧૮-૫-૬૫

૪=ક્રે. ૩૫૨ ક્રો. ૧૧ ની સમન્વીતિયા માધીચ્ચુ વખાણ

૫ સર ૧-૧-૧૮૬, ૨૦૫, ૨૦૬; ૧-૫૬-૧-૬૫

રત્નથી-પ્રેમ અનુસીવનથી નરનજ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે એનો અનેકનો અનુભવ છે. જ્યાં કરનારની શ્રદ્ધા, રક્ષ અને વિકાસ અનુસાર શાંતિની માત્રામાં ફેરફાર હોઈ શકે. પણ (જાણે કે અજાણે) પણ કરનારને આત્મદૈવ્યથી ઊગાડીને સાચે રસ્તે દોરી જવાની તથા સંસારના કલેશોથી દુઃખ મનુષ્યને આશ્વાસ આપવાની મહાભારતમાં અસાધારણ ક્ષમિત છે. અનુક્રમણિકા-અધ્યાયનું રટણ કરતાં મ. જા.માં વર્ણવેલા પ્રસંગની યાદ નાછૂં થતાં, અને તેને અંગે વિચાર કરતાં વ્યાસનો ઉપદેશ નજર સમક્ષ આવે, જેને ક્ષીધે પાપ અને કલેશ દૂર થાય એવો આ જન્મે મોક્ષનો ભાવાર્થ છે.

નવો ન કલ્કોઽપ્યયનં ન કલ્કઃ

સ્વાભાવિકો વેદવિધિર્નં કલ્કઃ ।

પ્રતરા વિક્તાહરણં ન કલ્કઃ—

સ્લામ્યેય માયોપહતાનિ^૧ કલ્કઃ ॥ ૧-૧-૨૧૦ (૨૦)

તપ (સ્વતંત્રપણે) કલ્ક-મિદ્ધિનો ઉપાય-નથી, અધ્યયન કલ્ક નથી, સ્વાભાવિક વેદવિધિ (યજ્ઞયાગાદિ) કલ્ક નથી, પ્રસિદ્ધ વિક્તાહરણ (સર્વસ્વનું દાન) કલ્ક નથી, પણ ને જ (વસ્તુઓ) ભાવથી ભરપૂર હોય તો કલ્ક બને છે.

‘કલ્ક’ શબ્દ અહીં સિદ્ધિ એ અર્થમાં વપરાયો છે, સંસ્કૃતમાં સામાન્યતઃ ‘કલ્ક’ શબ્દ ‘પાપ’ ના અર્થમાં વપરાય છે આપુર્વેદમાં ઔપધોપચારમાં એક પ્રકારની બનાવટને ‘કલ્ક’ કહેવામાં આવે છે. આ ‘કલ્ક’ શબ્દ પરસ્મેપદી ‘કૃ’ ધાતુ ઉપરથી આવેલો છે તેનો અર્થ સર મોનિષેર વિભિન્નતા કાચમાં નીચે પ્રમાણે આપેલ છે. “કૃ ક, પરસ્મેપદી (કચિત્ આત્મનેપદી)

૧ (૧) મ. જા.ની મેયિથી વાચનાની હસ્તપ્રતમાં ‘લગ્નિતાનો’ પાડ છે, એ નોંધવું જરૂરી છે.

(૨) સર. તથાનિ માવેન વિગા દાગં નહુ સિદ્ધિમાદગં દોરે ।

સીરંચિ માવત્રિયલં ત્રિહલં ચિયં હોદ સ્તોગમિ ॥ ૧૧

માર્ગ વિગા તિત્રોત્રિહુ મતોદવિત્તારમાર્ગનં ચેવ ।

નમ્હા નિયમાનુચિય મુત્રિમુદ્ધો હોદ વાયમો ॥ ૨૦

(તિરિ તિરિવાલમ્હા-રત્નશેખરસંસ્કૃત)

એમાં પણ બાન વિનાયું દાન સિદ્ધિ સાધન ન થાય. બાન વિનાયું શીવ પણ લોકોમાં નિન્દ્ય છે. બાન વિનાયું તપ પણ આ સંસારમાં વિસ્તારનું કારણ બને છે. મટિ (પાતાલ) મનનો ભાવ એ જ ખૂબ વિશુદ્ધ કરવો જોઈએ.

કથયતિ (તે) to do, to make, accomplish (સિદ્ધ કરવું), હાર્દર ૩-૨૦; સાદિત્યર્થણુ. ” આ ‘ કર્’ ઉપરથી ‘ કર્ક ’ (પુ.) નામ થયું છે મહાભારતના ઉપર્યુક્ત મ્નોકમા રબ્ધુ થયેલો વિચાર લાગતો. અસ્મૃતિના મૂળમૂત વિચારો પૈકીનો એક છે ૨ તથા આ મ્નોકમા જે રીતે ‘ કર્ક ’ નો પ્રયોગ છે તે જોતાં એક કાલે આચાર અને તત્ત્વચિંતનને લગતા સાદિત્યમા એ સબ્દ સારા પ્રમાણમાં વપરાતો દશે પશ્યુ એનો ઉપયોગ ધીરે ધીરે ઓઢો અને અગમ્યો થતો ગયો હોય એમ પાછળના સરફત સાદિત્ય ઉપરથી જણાય છે

પછી ‘ કર્ક ’ જે વિષયનો હેતુનો અન્યાર છે, તે સબ્દ પશ્યુ ‘ કર્ક ’ ધાતુ ઉપરથી છે અહીં કવિયુગમાં ફરી વાર સત્યવચ્ચ ‘ સિદ્ધ કરનાર ’ એવો ‘ કર્ક ’ સબ્દનો અર્થ ન થયેસતો થઈ શકે અને તે અર્થ મ લા ના ઉપર ટાકવા મ્નોકમા વારંવાર પ્રયોગમથા ‘ કર્ક ’ ના ‘ સિદ્ધિ ’ એના અર્થને પ્રુષ્ટ કરે છે એમાં નોધ પાત્ર એ છે કે મહાભારતમાં ‘ કર્ક ’ સબ્દ વિષયવચ્ચા નામના (વિષયના) અન્ય તારના વિગેવજ નરીકે છે

કિર્તિવિષ્ણુવચ્ચા નામ દ્વિજ કાલપ્રચોદિત. ।

૧) ઉપસ્યતે મહાવીર્યા મહાલુદિપરાનમ ૩ ॥ ૩-૨૮૮-૮૯

‘ હાજયા પ્રેરાયેના વિષયવચ્ચા કર્કી નામના મહાવીર્યવાન, મહાલુદિમાન, અને મહાપરાક્રમી સાહસી ઉત્પન્ન થશે ’

અપારે શ્રીનદ્ ભાગવતમાં ‘ કર્કિ ’ અન્યારને વિષયવચ્ચાના પુત્ર કહ્યા છે ૪

‘ મનુરમુતિ મા વેદ, દાન, યજ્ઞ નિયમો અને તપ વિપ્રદુષ્ટમાનનાળાને-વિપગોથી

૨ (૧) સર ૩ ૨-૭૧ થી ૭૨, આ અવમા ‘ ધર્મ ’ (પ્રક ૨] મ્નોક ૨૫ થી ૨૭, ૫-૩૫-૪૭, ૪૮, ઉલ્લેખ છેવટ ૩૧૨, ૨૧૩, ૬-૩૦-૨૮ (ગીતા ૮-૨૮), ૬-૩૩-૪૮ (ગીતા ૧૧-૮૮) ૧૨-૨૮-૪૭ અને મ લા ના બીજા સુખ્યાળધે આધારો, હિંતોપદેશ ૧-૮, મનુરમુતિ ૨-૭, તથા આ વિચારને પ્રુષ્ટ કરતા ગૃહદાર્ધક ઉપનિષદ ૬-૨-૧૨, હાદીન્ધ ઉપનિષદ ૫-૧૦-૨ થી ૮, મ લા ૬-૪૦-૫ (ગીતા ૧૮-૫) પગે વચ્ચેના આ સર્વ રૂપગોને લે કે ‘ કર્ક ’ સબ્દ નથી પણ વિચાર ઉપરના મ્નોક જોયો છે

(૨) સર ૩ જોનો વાણી અને મન સારી રીતે રક્ષિત અને નિયમન કરેલા હોય છે તેને વેદ, ત્યાગ અને તપ સર્વ (નુ કય) મળે છે (૨૮-૨૮૮ ૨૪, સર મનુ ૨-૧૬૦) કોપી જે કચ્ચન કરે છે, દાન કરે અને દોષ કરે છે તેનો વેવસ્વત યજ્ઞ નામ કરે છે અને કોપી પુરુષનો અગ નિષ્કાળ જાય છે (૧૨-૨૮૮-૨૭)

૩ ૩-૨૮૮-૮૯

૪ ‘ ભાગવત ’ ૪૨-૨-૧૮

મનેના મનનાળાને-કદી સિદ્ધિ આપતાર થતાં નથી એમ જાણ્યું છે, પ તે પણ કદના સિદ્ધિ અર્થ સાથે મળે છે.

સંસ્કૃત સાદિયના લાગ્યા ઇનિદામમાંથી 'કદ'ના અન્ય પ્રયોગો મળે તો એ સમજના અર્થના તથા તે સાથે જોડાયેલા વિચારના ઇનિદાસ ઉપર વિગત પ્રકાશ પડે.

મહત્તરાદ્ધારવત્ત્યાશ્ચ મહામારતમુચ્યતે ।

નિગત્તમસ્ય યો વેદ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે^૧ ॥ ૧-૧-૨૦૧ (૨૧)

મહત્તા અને ભારવતા-ગૌરવને કારણે (આ) મહાભારત કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જે આનું નિરુદ્ધ-ચુત્પત્તિ સમજે છે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે.

ભારતીય જીવનશૈલી ઉપર આ મહાપ્રધનું વર્ણન કેટલું છે તે મ. ભા.ના નીચેના ઉદાહરણથી જાણાય છે.

'પ્રાચીન કાળમાં બેગા થયેલા દેવો અને અપિઓએ એક પક્ષમાં વેદો અને ધર્મ પક્ષમાં મહાભારત ગ્રાન્થમાં મુદ્ધા દત્તા, ત્યારે (અન્યના) મહત્વમાં અને (અર્થના) શુરુત્વમાં એ અધિક નીવડ્યું હતું.'^૨

'અદારપુરાણો, સર્વ ધર્મશાસ્ત્રો અને અગ્રો સદિત વેદો એક બાજુ અને એકબીજા મહાભારત એક બાજુ (રાખીએ તો પણ તે સમાન જ છે.)'^૩

'મ. ભા.'ની સંખ્યાબંધ અગ્ર વાચનાઓ નેતી પેટા વાચનાઓ અને તેમાં પણ પાઠો, થોડાંબંધ પરંપરાઓ અને પાકાંતરો, ઉમેરણો અને ક્ષેપકો એ બધું જ

૫ 'મનુસ્મૃતિ' ૨-૨૭ વેદાસ્યાગમ યજ્ઞાશ્ચ નિયમાશ્ચ સપતિ ચ ।

ન ત્રિપુષ્પમાક્ષ્ય નિદિ ગચ્છન્તિ કદિચિત્ ॥

૧. = ચિ ૧૮-૫-૪૫

= કે. ૧-૫૬-૨૧; કુમારિવત્ 'તત્ત્વવાર્તિક' ૧-૩-૬.

૨. 'સમીક્ષિત વાચના'નાં આ શ્લોક ઉપર આપેલી પા. ટી માંના મંદર્ભ, વિશેષ-૨૯૬ વાળાં બેવા

૩. ચત્વાર દુર્ગો વેદા ભારત ચેત્ત્વેન. ।

ગમાર્ગનઃ મુરર્ષિનિશ્ચિતુલમારોપિત પુરા ।

મહત્ત્વં ચ મુક્ત્વે ચ દ્વિયમાર્ગ તનોડપિદ્મ ॥ ૧-૧-૨૦૮

૪. અદારપુરાણાનિ ધર્મશાસ્ત્રાણિ સર્વજઃ ।

૫. વેદઃ ક્ષયપ્રત્યેકદ્ધારણં ચૈકલ-સિયતમ્ ॥ ચિ. ૧૮-૫-૪૬

આ મહાન ઇતિહાસકાવ્ય કેટલું જીવંત છે અને ભારતીય જનકુટુંબમાં તેનું સ્થાન કેટલું જાણીતું છે તે સિદ્ધ કરે છે ૪

૪ સર્ ૩૧ સુખસુક્ત ' When I say that the Mahabharata Manuscripts contain quantities of spurious additions I intend no disparagement or condemnation of the text or the manuscripts. The process is normal, inevitable and in a wider sense wholly right. If the epic is to continue to be a vital force in the life of any progressive people, it must be a slow changing book. The fact of expurgation and elaboration is only an outward indication of its being a book of inspiration and guidance in life, and not merely a book lying unused and forgotten on dusty book-shelf. Those are probably just the touches that have saved the Mahabharata from the fate being consigned to the limbo of oblivion which has befallen its sister epics like the Gilgamesh.

(Prolegomena Adi, fasc VII · P ci)

ધર્મ

યત્તું યદુવિધં શક્યં ધર્મધર્મેષુ કર્મસુ ।

સ્વકર્મનિરતો યો હિ સ યદાઃ પ્રાપ્નુયાન્મહત્ ॥ ૩-૧૯૯-૩૪ (૨૨)

ધાર્મિક અને અધાર્મિક કાર્યો વિષે ઘણું ઘણું કહી શકાય એમ છે. પણ જે (મનુષ્ય) સ્વકર્મનિરત છે તે જ મહાન યશને પામે છે.

અરણ્યવાસ દરમ્યાન રાજા યુધિષ્ઠિરે માર્કંડેય ઋષિને (૧) સેના(શુશ્રૂષા), સ્નેહ અને પાતિવ્રત દ્વારા અનિશ્ચય દુષ્કર એવા ધર્મને પાળતી સાધ્વી સ્ત્રીઓનું માહાત્મ્ય અને (૨) સ્વકર્મ સમજીને કૂર કર્મ કરતા ધર્માચરણી માણસોના આચારનું તત્ત્વ જાણના પ્રશ્ન કરતાં ઋષિએ 'પતિવ્રતોપાખ્યાન' અને બ્રાહ્મણ્યાધસંવાદ' કહ્યાં.

કૌશિક નામનો એક તપસ્વી બ્રાહ્મણ એક વખત વનમાં ફોર્ષ ઝાડના મૂળ આગળ વેડનો સ્વાધ્યાય કરતો હતો. ત્યાં ઉપરથી એક બગલીએ તેના ઉપર અધાર કરી. એટલે કૌશિકે તેના ઉપર અનિષ્ટ ચિંતનને કોપી નજર રે કરતાં બગલી નિઃપ્રાણ થઈને બોલ ઉપર પડી, પત્ની કોપ કરવા માટે બહુ પથાતાપ કરતો કૌશિક મામમ્મા બિશ્વાર્થે ગયો અને એક પતિવ્રતા સાધ્વી સ્ત્રીને ત્યાં બિશ્વા માગી. દરમ્યાન એ ગાકનો પતિ બહારથી આવ્યો એટલે તેની પરિચયમાં પડતાં બાઈ બ્રાહ્મણનો ખ્યાલ જુની ગઈ. પતિશુશ્રૂષા કરતાં બ્રાહ્મણ કૌશિક તરફ નજર પડતાં એ સાધ્વી શરમાઈ ગઈ અને બિશ્વા આપવા બહાર આવી.

એટલે ક્રોધ ન ચડવો જોઈએ એમ સમજવા છતાં મન ઉપર કાબૂ નહિ રાખી રાખના કોઈ સંતમ બ્રાહ્મણે પતિવ્રતા સ્ત્રીને 'બ્રાહ્મણો અગ્નિ જેવા હોઈ પૃથ્વીને

૧ ૩-૧૬૬-૧ થી રાજા યુધિષ્ઠિરનો પ્રશ્ન (૨) સુચિયોના કૂર સ્વધર્મને અનુવર્તીને છે ન્યારે કનિષ્ઠે જવાનમાં નિરપેક્ષ વ્યવહારો ધર્મ તેથી સિંગે કૂર છે. અને સાચે જ આવે કૂર સ્વધર્મ કરજ સમજીને ન્યાયરનાર શદ્ધ, જ્ઞાતી, મિત્ર અને આત્મારના હોઈ વિજ્ઞાની છે. પ્રાચી સ્વધર્મ ઊડનાર વેદાચયનશીલ બ્રાહ્મણ કરતા પછી એને વિરોધ જતાજ્યો છે એમ કરીને કારિ વ્યારે યુધિષ્ઠિરના પ્રશ્નનો જવાબ આપવા ઉપસાન અસ મણ્યુ, કરજ અને અદિ'સાતું' દાદ' વાનું'બું' ॥

પણ બાગી નાખવા સમર્થ છે' અને 'તે બ્રાહ્મણ કરતાં જે પતિને શ્રેષ્ઠ માન્યો છે' ૪
૭ કોધવચનો કહ્યાં

ત્યારે સુશીન પતિવ્રતા સ્ત્રીએ નમ્રતાથી બ્રાહ્મણોની મહત્તા અને પતિગુણોના સંધર્મચાલનને બધા કરતાં શ્રેયસ્કર કહેવા સાથે કાણુ બ્રાહ્મણ કહેરાય તે જણાવીને કૌશિકને કથું કે 'આપ ધર્મજ્ઞ, સ્નાધ્યાયપરાયણ અને પવિત્ર છો, પણ ધર્મને ત્યાર્થ જાણના નથી એવો મારો મત છે, માટે માતાપિતાની સેવા કરનાર સત્યનાદી ગિર્તેન્દ્રિય એવા મિથિનાના વ્યાધ પાસે જાઓ, એ તમને ધર્મ સમજાવશે' ૫

પછી ધર્મની સૂત્ર મતિને વિચારતો કૌશિક મિથિના ગયો ત્યાં ધર્મદંડાધની રહેણી-કરણી અને આચાર-વિચાર જોયા અને ધર્મ-અધર્મ હિસા-અહિસા, પુણ્ય-પાપ, કર્મ, બ્રહ્મવિદ્યા, યોગ, સંખ્ય ઇ અનેક વિષયો અંગે તત્ત્વપર્યાય ચર્ચા કરી તથા શ્રીકાસમાધાન કર્યું

એ બ્રાહ્મણ વ્યાધસ વ્રાહ્મ ધર્મ-અધર્મ અને હિસા-અહિસાની ચર્ચા કરતાં કરિએ પોતાની મર્યાદા અનુસાર સ્વકર્મનિરત રહેવાનો મત આપ્યો. યોગ અને આકર્ષક સિદ્ધાંતોની વાતોથી-દા ત સંપૂર્ણ અહિસાપાલન-દેવવાયા વિના શિષ્ટો ॥ આચારને અનુસરીને સ્વકર્મ કરવા ઉપર્યુક્ત મનોમથી જણાવ્યું ૬

આ કૌશિકને વૃદ્ધ માતાપિતા હતાં પણ વેદપાઠ કરાવના હેતુથી માતાપિતાને અનાર કરીને, તેમની આજ્ઞા લીધા વિના તેણે મૃત્યુચાર કર્યો હતો. માતાપિતાની શુશ્રૂષા કરનારા પ્રાણ સંધર્મનો ત્યાગ કરવાને લીધે કૌશિકના ધર્મશીનતાને પરિણામે આવી જોઈતી નમ્રતા અને અક્રોધ નહોતા ધર્મવ્યાધની શિષ્યામણ્યથી કૌશિક ઘેર ગયો અને પુત્રવિયોગના દુઃખથી અધ થયેનાં મામાપની સેવા કરવા લાગ્યો ૭

૪ જુઓ ૩ ૧૬૭-૫૬

૫ ૩ ૧૮૭ ૩૧ થી ૪૨ તત્કલા પ્રાકાશન વિદુઃ અક્ષવાળા ॥ સંસ્કૃત ના વિભાગમાં છે

૬ ધર્મવ્યાધના પ્રવચનમાં આ સ્થળે (૩ ૧૮૬) આવી હિસા-અહિસાની ચર્ચા સાથે બંધીછતો લેખ 'Is eating Fish Violence?' (Non violence in Peace & War Vol II P 67) અરખાવતા જેવો છે બબ્બેની દલીલો તબક્કા સરખી ॥ (૨) 'મામકયા ત્યાગ ૪ પ્રક્ર ૩૦ 'ધર્મનો કોરો' ને નકર આ (પૃ ૧૫૬) ગાંધી-ગ્રંથ હિસા અહિસાની ચર્ચા કરી છે એમાંના વિચારો ન જાના વિચારો માથે આશ્ચર્યજનક મતે મળતા છે

૭ જુઓ નીચે સ્વકર્મ ની ચર્ચા માટે સ્તોક ૨૩ અને નિરંદિતનીવમા-નમ્રતા માટે સ્તોક ૨૪

ધેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્યનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિચિન્નં ધ્યેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥ ૬-૨૫-૩૫ ગીતા. ૩-૩૫ (૨૩)

સારી રીતે આચરેલા પરધર્મ કરતાં સ્વધર્મ^૧ વિગુણ હોય તો પણ તે વધારે સારો છે. સ્વધર્મમાં મૃત્યુ (પણ) આરું છે. પરધર્મ (તો) લયાવહ છે.

યુદ્ધ કરવા સામે જિનેઝાં, સગાં, રનેહી અને ગુરુજનોને જોઈને ક્ષત્રિયનો પ્રાપ્ત સ્વધર્મ-ધર્મયુદ્ધ હોડવાનો વિચાર કરતા, કૌશલ્ય અને કાર્પણથી ઘેરાયેલા અર્જુનને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સ્વધર્મ પાલનની શ્રેષ્ઠતા સમગ્રવર્તા આ શ્લોક ગીતામાં કહ્યો.^૩

અર્જુનને રાજ્ય ધન ઇ. જોઈતું હતું, દુર્યોધન વગેરેએ કરેલા અભ્યાયને પણ દૂર કરવો હતો, તે માટે હૃદયમાં રોષ અને યુદ્ધકુશળતા બતાવવાની ઇચ્છા પણ હતી; પણ બીજા, દ્રોણ, કૃપ, શલ્ય આદિને સામા પક્ષમાં ઉભોના જોઈને તેનું હૃદય માઠ (આસક્તિવાળા) પ્રેમના તમસૂથી ઘેરાઈ ગયું. એટલે ભગવાને તેને સ્વ-કર્તવ્યની શ્રેષ્ઠતા બતાવી.

આ પ્રસંગ સાથે ઉપર શ્લોક ૨૨ ના ઉદ્ઘાટનમાં માખાપની મેચા કરવાનો પ્રાપ્ત સ્વધર્મ મૂકી વેદાધ્યયન માટે ગૃહાવાગ કરનાર બ્રાહ્મણ કૌશિકનો પ્રસંગ અને તેને ઉપદેશ આપનાર બ્રહ્મવેતા વ્યાધ કે જે માંસ વેચવાનો મધો કરતો હતો.

૧ અર્થ = ૬-૪૦-૪૭ અર્થ (ગીતા ૧૮-૪૭ અર્થ)

૬-૪૦-૪૭ નો ઉત્તરાર્ધ આ પ્રમાણે છે. “સ્વભાવન અનુરૂપ કર્મ કરનાર મનુષ્યને પાપ લાગતું નથી.”

૨ (૧) સ્વધર્મ = કર્તવ્ય. જુઓ ગાયીત્ર્યે કરેલા ગીતાના અનુવાદ અનાસક્તિ યોગ માં ૧૮-૪૭ ની ટીપ. ; તથા ૩-૧૧૯-૧૪, ૧૫ ઇ.

(૨) જુઓ ૬-૨૪-૩૧ (ગીતા ૨-૩૧) સ્વધર્મમપિ ચાવેત ન વિશ્મિન્નુમર્હસિ । અને ૬-૨૪-૩૭ (ગીતા ૨-૩૩) અથ ચેત્વમિદં ધર્મ્યં મુદ્રામ ન પરિધ્યસિ । તતઃ સ્વધર્મં ઈતિ ચ દિત્વા પાપમવાર્સ્યમિ ॥

(૩) જુઓ નીચે ‘ર્મ’ (પ્રક. ૯) શ્લોક ૧૧૧ પા. નો. ૯ ; ‘ભારત સાવિત્રી’ (પ્રક. ૨૧) શ્લોક ૧૯૪

૩ ધર્મ્યાદિ યુદ્ધાદ્યેયોડન્યત્ક્રિયસ્ય ન નિચિતે ॥ ૬-૨૪-૩૧૬૬ (ગીતા ૨-૩૧) = ફે. ૬-૧૧૭-૩૨૬૬

૬-૧૧૭-૩૨ માં બીજો કહ્યુંને અર્ધકાર રહિત થઈને યુદ્ધ કરવાની ગિજામણ આપના આ વચન કહ્યું હતું.

તેની કથા સરખાનારા જેવી છે ૪

સ્વધર્મપાનન-કર્તવ્યપાધન એક હોવા છતાં એ પાતન કરનાં મનમાં કોઈ ન હોવો જોઈએ ઠારણ કે કુદ માણસ કાર્ય અકારિને યથારત્ન મળી શકે તો નથી ૫

૫ ગાંધીજીએ નાસિકમાં તા ૧૭-૨-૨૭ ના રોજ પ્રવચન કરતાં પોતાને ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરનાર અને મનુષ્ય તરીકે વર્ણવ્યા દત્તા અને પોતે અર્ધમાં અર્ધ સ્વધર્મ દેખે છે તે સમજે છે એમ કહીને ઉપર જખેત મોઝ દાકચો દતો પ્રવચનના અંતે સ્વધર્મ કરના નીકો છેનરે તો પણ ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને સ્વધર્મચરણ કરનાનો અનુદોષ કોઈ દતો ૬

‘આત્મકથા’માં દર્શિણ આદિશ્રીમાંના પોતાના હિંદી ભાષાઓની મદદ માટે મુબઈના મિત્રોને દર્શિણ આદિશ્રી લઈ જના માટે ગાંધીજીએ ધન્ય પ્રવચન કર્યાં પણ બધા નિષ્ફળ ગયેના તેમાં છેના શ્રી પેસ્તનજી પાદશાહ નામના એક સ્વદેશપ્રેમી બાપાવિદ્યાની વિદ્યાન મિત્રે ગાંધીજીને હિંદી રહીને સેવા કરનાનો ધર્મ એક છે તે સમજવના પ્રયાસ કરેતો અને એના બાવનુ મ્યુ કે તમને કોઈ ખીમ સેવકોનો સાથ મેળવી આપનામાં પણ કુ મદદ નરિ કડુ । આ વિશે ગાંધીજીએ કહ્યુ છે ‘આ વચન મને ન ગમ્યા, પણ પેસ્તનજી પાદશાહને વિશે મારુ માન રહ્યુ તેમનો દેશપ્રેમ બાપાપ્રેમ જોઈ મોહિત થયો અમારી રચેની પ્રેમગાઠ આ પ્રસંગથી વધારે સન્નજ થઈ તેમનુ દષ્ટિબિન્દુ કુ પૂરપૂરુ સમજી શકો । પણ દર્શિણ આદિશ્રીનુ કામ છોડવાને બદલે તેમની દષ્ટિએ પણ મારે તો તેને જાગી રહેવુ જોઈએ એમ મને લાગ્યુ દેશપ્રેમી એક પણ અમને બને ત્યાં સુધી જવુ ન કરે, ને મારે સારુ તો ગીનાનો મોઝ તૈનાર જ દતો એમ કહ્યોને ઉારેતો ત્યાંસ્વર્ગમોં વિગુળ ૭ મોઝ દાકીને પ્રવરણ પૂરુ કર્યુ છે મતનન કે તે વખતનો

૪ જુઓ ત્રીથે મોઝ ૪૦ સ્વધર્મપાનનની અધ્યાયી ધમ રાજે નીમ-આજુન નદિ થળ નડુપને છવતો કરવાનો વર માગેતો એમ કુદ છવવા કરતા સ્વધર્મ ને એક ગમ્યે

૫ (૧) જુઓ ધન્યા રમ્મનવળો ન કુદ રૂતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૩-૨૦-૨૨ ॥

સ્વધર્મપાનન કરનાર પણ કુદ થાત તો તે સારુ નથી જ એ નિશ્ચિત સિદ્ધાંત છે વળી આરબક એ ૩૦ આખા જુઓ

(૨) જુઓ ત્રીથે મોઝ ૩૪ ૩૫

(૩) સર ૬ સયમ (૩૬ ૧૮) મોઝ ૧૬૩

(૪) દુરોધને કાત્રિયોની આજ્ઞવિકા ‘જય શર જ હોઈ એ ‘સ્વરૂતિ પછી ધર્મ’ હોય કે અર્ધ’ પણ આજ્ઞવો જ બેઠા એ દનીવ થત રમતાની ર ન આનાવુ મૃતરાજન સમજવવા કરી હતી ૨ ૫૦ ૧૫ ઇ

૬ જુઓ ‘ધર્મ’મયન ૫ ૪૫૨ ૪૫૩

દીક્ષા આદિકાના દિ'દીઓની સેવા કરવાનો પ્રાપ્ત સ્વધર્મ મૂકીને ભારતની અંદર રવી મેવા કરવાનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ ગાંધીજીએ સ્વીકાર્યો નહિ.^૭

એટલે સ્વધર્મનિષ્ઠ સમાજ સ્વાભાવિક હોઈ મુન્યસથિત અને ધાર્મિક-ધર્મના સર્વશ્રેષ્ઠ અર્થમાં ધાર્મિક-હોવાનો. કેમકે એવા સમાજમાં દરેક મનુષ્ય પોતાનું પ્રાપ્ત કર્તવ્ય, કોવ અને અભિમાન, દીનતા અને ઈર્ષ્યા વિના સદગુણો કરતો હોય.

यदिदं चेद्वचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।

तस्माद्धर्मानिमान्सर्वान्नाभिमानान्ત્સमाचरेत्^૧ ॥ ૩-૨-૭૦ (૨૪)

‘તું’ કર્મ કર અને (કર્મકળનો) ત્યાગ કર ’ એવું વેદવચન છે; તેથી આ (નીચે કહેલા) સર્વ ધર્મોનું અભિમાન વિના-નમ્રતાથી આવશ્યક કરવું.

દુનમાં દાર્યા પછી વનમાં જતા પાંડવોની સાથે પાંડવોના કસ્યાણ અને રંજન માટે નિષ્કામ બાવે વનમાં જવા માટે સંખ્યામધે બ્રાહ્મણો તૈયાર થયા. ત્યારે અતિયોગ્યાર માટે પાસે પૂરતું ધન નહિ હોવાને લીધે શોકાતુર યુધિષ્ઠિરે સાથે નહિ આવવાની બ્રાહ્મણોને વિનંતી કરી. બ્રાહ્મણોએ તો ધર્મરાજને પોતાના (બ્રાહ્મણોના) પોષણની ચિંતા ન રાખવા કહ્યું અને જણાવ્યું કે અનેા જતે જ અમારા આહારની વ્યવસ્થા કરીશું. પણ ધર્મરાજનું મન માન્યું નહિ અને બહુ શોક કરવા લાગતાં, યોગ અને સાંખ્યમાં કુશળ સૌનિકે તેમને હર્ષ, શોક અને દુઃખ વધારનારી તૃષ્ણા તથા ધનસંચયની અનર્થકારિતા વિશે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી

૭. ‘આત્મકથા’ અંક ૧, ભા. ૨, પ્રક ૧૭. પૃ ૨૭૪, ૨૭૫

૬. બ=૧૨-૧૬-૧૧ : લડાઈના અતિ વિષાદ પામતા ધર્મરાજએ અત્યુન પ્રત્યે પોતે વેદના આ બંને અભિપ્રાય ભણે છે, તેથી સંન્યાસી થઈ ગ્રન્થજ્ઞાન મેળવવાના કર્મને સર્વશ્રેષ્ઠ કહ્યું. યુધિષ્ઠી દસીએઆ ત્રીજી બુદ્ધિશાળી મુમુક્ષુની આતરસ્થિતિ અને મંથન જણાવ છે. જતાંબ વ્યાસે યુધિષ્ઠી રૂતિનું સમર્થન કયું નથી.

(૧) બબ=૧૨-૨૩૩-૧ અબ.

અબ=કે. ૧૨-૨૩૪-૩ અબ.

સર^૨ ચિ. ૧૪-૩૨-૧૬. આ પુસ્તકમાં ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ (પ્રક૦ ૫.) ૨૧૦ ૧૬.

અમ= બૂ ડ. શાકરમાખ. શ્રી સંકરાચાર્યે ૨-૪-૧ મા ૧૨-૨૩૩-૧ ટાકેલ છે.

(૨) ખાસ સરખાવો ઈસ. ડ. ૧, ૨.

(૩) ખાસ સરખાવો ગાંધીજીના ‘Hindu Dharma’ માના જે લેખ. (૧) ‘The Golden Key’ P. 40 f. અને (૨) ‘The Harpad Speech’ P. 43 f. સર^૨ નીચે ૨૧૦ ૧૬ માં ત્રીજું ચરણ ‘કર્મનો સંન્યાસ’ અને પાંચમું ચરણ ‘એ પ્રમાણે કર્મ કરવા’.

સમગ્રગ્યા બાદર ધર્મ વિષે પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું કે 'ગોહરાગથી આકાન્ત અને ઇન્દ્રિયોને વશ મૂર્ખ મનુષ્ય અનેક જાતનાં 'વિધસ' યોજે છે, વિધો એવે છે અને પછી બ્રહ્માથી માંડીને તૃણપર્વન્તની યોનિઓમાં લટકે છે ઇ.' તે પછી શ્રેયોર્થી મનુષ્યની ગતિ વર્ણવતાં ૩-૨-૭૦ થી ૭૬ સુધીના સાત શ્લોકો કહ્યા છે તેમાં એ રીતના અષ્ટાંગિક ધર્મમાર્ગો જતાનીને તે જ પ્રમાણે કર્મ કરવાની અને નમ્રતા રાખીને કર્મથી બંધાનાય નહિ માટે તેના ફળની આશાનો ત્યાગ કરવાની શ્રુતિની આજ્ઞા કહી સંભળાવી.

૧૨-૨૩૩-૨ માં વ્યાસ-શુક સંવાદમાં શુકદેવશ્રીએ પિતા વ્યાસને દેખીતી રીતે પરસ્પર વિરોધી લાગતી શ્રુતિની આ આજ્ઞા વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, 'આયુ' વેદવ્યત છે કે 'તુ' કર્મ કર અને કર્મનો ત્યાગ કર. 'તો જ્ઞાતથી કયી ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને કર્મથી કયી ગતિમાં જવાય છે ?' ૫

ઋષિ વ્યાસે જવાબમાં જ્ઞાનમાર્ગ અને કર્મમાર્ગની એ પ્રાચીન નિષ્કાઓની વાત કરતાં કહ્યું કે (આસક્તિપૂર્વક) કર્મ કરવાથી પ્રાપ્તી બંધાય છે અને વિદ્યાથી મુક્ત થાય છે. માટે પારદર્શી યતિઓ (કૃપાયા રાખીને) કર્મ કરતા નથી.^૭

૨. જુઓ પુસ્તકમાં 'અર્થસાધ' (પ્રક્ર ૮) શ્લોક ૧૦૫

૨. (૧) નૃહરથધર્મ પ્રમાણે દરેક ક્રિયા માત્ર યોગના સ્વાર્થબાજર નહિ કરતાં દેવ, પિતૃ, સુગ્રા, આશ્રિતો, અતિવિજ્ઞો, સૈનકો, મથુઓ વગેરેને જમાવ્યા પછી નૃહરથ જામે તો તે અત્ર 'વિધસ' કે 'અમૃત' કહેવાય છે. એણે આમાં મૂળ વિચાર સ્વાર્થ કે કામ-પરાયણતા નહિ હોતાં વિશ્વનાં મર્મ પ્રાપ્તિઓ પ્રત્યેનો સમભાવ છે. પણ આ મૂળ વિચારના સડો પેસતાં, બાકાત્ સૈનકે કટાક્ષ કરીને 'ઇન્દ્રિય મુખની ઇચ્છાથી આસક્તિ-પૂર્વક કરાતી જુદી જુદી (કર્મકાંદ બની ગયેલી) ધાર્મિક ક્રિયાઓ' એ અર્થમાં 'વિધસ' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે.

(૨) પાદિ ભવક ૩૮૩ 'વિધાસ ભવક'માં સમવિધાગ અને આજ્ઞાનુ સાત 'વિપસારી' ('વિધસ' ખાતર ?) સાત બાંધોની વાત છે. ભવકની કયા ખાસ મહત્વની નથી, પણ 'વિધસ'ના પ્રયોગ અને અર્થ ખાતર નોંધવા યોગ્ય ગણાય.

૪. એ સાત વેળાનાં ૭ શ્લોકો આ પુસ્તકના ચાલુ પ્રકરણમાં શ્લોક ૨૪ થી ૩૦ સુધી મુક્યા છે.

૫. યદિદં વેદવચનં કુઠ કર્મ સ્વજેતિ ચ ।

યા દિનં વિચક્ષા વાન્તિ કાં ચ ગચ્છન્તિ કર્મણ ॥ ૧૨-૨૩૩-૧.

૧. જુઓ -નીલા શ્ર. ૩-૩ (૧-૨૫-૩).

૭. ૧૨-૨૩૩-૭ = જુ. ૬. શાં. ભાષ્ય ૨-૪-૧. ત્યાં આ શ્લોક વર્ણવ્યું કરેલ છે.

એ વ્યાખ્યાનમાં જ્ઞાનનિજાની ઉત્તમતા દેખાતાં શુક્રદેના મનનું સમાધાન થયું નહિ એટલે તેમણે શુનિની આજ્ઞામાં દેખાતા વિરોધનો સમન્વય વિશદપણે કરવા માટે પિતાને ફરીથી તેનો તે જ પ્રશ્ન કર્યો.^૯

એટલે મદરિં વ્યાસે દ્વંકમાં અનુક્રમે આશ્રમધર્મ પાળીને છેવટે સંન્યાસાશ્રમ પાળતા કહ્યું.^{૧૦}

શુક્રદેવે તો ખૂબ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હતા. તે વ્યાસ દ્વંકા ખુવાસાથી કેમ સંતોષ પામે ? તેમણે ચિનપથી પિતાને ફરીથી કહ્યું કે ‘આ વેદાયન દેખીતું જ પરસ્પર-વિરોધી છે. તો પછી એમાં શાસ્ત્રત્વ જ ક્યાં રહ્યું ? વળી કર્મનો વિરોધ ક્યાં વિના મોક્ષ કેમ મળે તે મારે જાણવું છે, તો મને સમજાવો.’^{૧૧}

પુત્રની પ્રવળ જિજ્ઞાસા જોઈને મદરિં વ્યાસે વિસ્તારથી, યોગ્યનાનુસાર, પોતાને જેમ દીક સામે તેમ, પત્નિ રાગદ્વેષરહિત થઈને (આકામદ્વેષસુક્તઃ) મનુષ્ય^{૧૨} (૧) ચાર પંક્તિના ગમે તે એક આશ્રમધર્મનું જરાવર પાલન કરે અથવા (૨) શાસ્ત્રનિધિ પ્રમાણે અનુક્રમે ચારે આશ્રમધર્મોનું પાલન કરે તો તેને પરમગતિ મળે એમ સ્પષ્ટ સમજાવ્યું.

ચાર આશ્રમધર્મોને ચાર પગથિવાંદાળી, અલ્પલોકમાં પહોંચ્યાડાની નીસરણી સાથે સરખાવ્યા છે, જેનારડે મનુષ્ય અનુક્રમે વિકાસ સાધતો, રાગદ્વેષ ઓછા કરતો, અજ્ઞરિદ્ધ થાય છે.^{૧૩} અર્થાત્ આસક્તિ નિર્મૂળ થાય તેવી રીતે કર્મ કરવાથી—કર્મફળનો—લાભ કરવાથી પરમગતિ મળે છે. કર્મફળનો ત્યાગ કરવાથી કર્મ કરવાને કાર્પરીતે બંધનમાં નાખી શકતું નથી.^{૧૪}

૮. આ વ્યાખ્યાનમાં ‘કર્મ’નો અર્થ ‘આસક્તિવાળા સામાન્ય કર્મ’ ઉપરાંત વૈદિક ‘કર્મકાંડ’ એટલે કે યજ્ઞ-યાગ, દાન, અન્નચન, તપ’ એવો અર્થ પણ દેખાય છે. ‘કર્મકાંડ’નો વિરોધ તેના બાર પરત્વે જ જુઓ ‘ઉપક્રમ’ (પ્રક્ર. ૧) શ્લોક ૨૦.

૯. વેદે વચનમુક્તં તુ કુદ કર્મ સ્યજેતિ ચ ।

કપમેતદ્વિજાનીયા તથ વ્યાખ્યાનમર્હસિ ॥ ૧૨-૨૩૪-૩.

૧૦. ૧૨-૨૩૪-૫ થી ૯.

૧૧. ૧૨-૨૩૪-૧૦, ૧૧, સર ૧૨-૨૫૨-૧૦, ૧૧.

૧૨. ૧૨-૨૩૪ ૧૨ થી ૧૨-૨૬૨-૧ થી ૨૨ ‘ગોકર્ણવિષ’ આ આ વિચાર વધુ વિસ્તાર અને સ્પષ્ટતાથી રજૂ થયેલો છે.

૧૩. ૧૨-૨૦૭-૩૦ થી ૩૬

૧૪. જુઓ ૧૨-૨૪૧-૧૪; કે. ૧૨-૧૮૭-૫૬ અને શાનિં ૬૫૬ પારિશિષ્ટ ૨-૧. વળી સર ૨-૫૧ અને એવાળ ખીજ સંખ્યાબંધ સંદર્ભો.

મદર્શિ જાણે મ.ભ.માં દર્શવિષા ભારતીય સંસ્કૃતિના ફેટલાક મૂળમૂલ વિચારો પૈકી એક વજો મદસ્વતો ' કર્મ'જગત્ત્યાગ 'નો વિચાર છે. ૧૫ ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન મો પ્રબો અશુનને આજ્ઞા કરી છે, ' કર્મ કરવાનો જ તારો અધિકાર છે, (તેનાં) જાનો કદિ નહિ. કર્મનું જ તારો દેવ ન દગ્ને. કર્મ ન કરવા માટે પણ તારો આગ્રહ ન દગ્ને. ૧૬ આની સાથે જ પ્રશોપનિષદ તરત જ યાદ આવે છે. ૧૭ આ જગતમાં જે કર્મ છે તે સર્વ કર્મનું (સત્તાપારી પરતપર પ્રરૂપ અને આ પારનો આત્મા એ જને વસ્તુના એક જ છે ૧૮) છે. તેથી તેને નામે (કર્મજગ) ત્યાગ કરીને (જે આ ૥ મને તે) ભોગવ. કાર્મના ધનનો લોભ કરીશ નહિ. આ લોકમાં (કેતેરગા વિના) કર્મો કરતાં કરનાં એક મો વરસ જીવવાની ઇચ્છા રાખવી. તારે દેવપારીને માટે આ માર્ગ છે. આ સિવાય બીજો માર્ગ નથી. માન્યસને કર્મ વળગતું નથી. (કર્મજગની આસનિન વળગે છે.) ૧૯

૧૫. જુઓ ' ૭૫૩મ ' (પ્રક્ર ૧) સ્લોક ૨૦.

૧૬ વર્મણ્યેશિવારુદે મા વજેતુ વદાપન ।

મા કર્મજગદેવર્મણાં તે મજોડસત્વકર્મણિ ॥ ૧-૨૪-૪૭ (ગીતા. ૨-૪૭)

વજી મ. ભ.માં બીતામાં અને અન્યથ કર્મજગની આજ્ઞા રાખનારાઓને પામર-કૃપણ

(કૃપણાઃ વજદેવઃ ૬-૭૪-૪૬ (બીતા ૨-૪૬) ; = ૬. ૧૨-૭-૧૫; ૧૮-૧૩; ૨૫૭-૭)

૧૫૭ છે. ૨૧૦ નીચે 'અર્થ'દોષ' (પ્રક્ર ૮) સ્લોક ૧૦૧, ૧૦૭ની પા. ડી. ૨૫.

૧૭ હિંસાવાસ્યમિદં સર્વમ્ યદિકથ જગત્સાં જગત ।

તેન ત્યક્તેન મુજીયાઃ મા વૃથઃ વસ્ય સિવદ્ ધનમ્ ॥

કુર્ણવેદ કર્મણિ ત્રિજીવિવેચ્છતં સમાઃ ।

ર્વં સ્વમિ નાન્યથેતોડસિત ॥ કર્મ લિપ્યતે તરે ॥ ઈશ. ઉ. મન્ત્ર ૧-૨

' ત્યાગ ' માટે જુઓ આ પુસ્તકમાં ' યદ્યવિધા ' (પ્રક્ર ૫) સ્લોક ૫૬ x ॥ x.

યોડસારસી પુણ્યઃ સોડહમરિમ ॥

૧૮. ઇ. રા. ઉ. મન્ત્ર ૧૧.

૧૯ સર (૧) ન દિ કથિત્સાનમપિ જાનુ નિષ્ઠત્વકર્મજન ।

કાર્યતે હાવરાઃ કર્મ સર્ગઃ પ્રવૃત્તિજૈર્મુજેઃ ॥ ૬-૨૫-૫ (ગીતા ૩-૫)

(૨) ન દિ દેવચૃતા શક્ય ત્વજ્ઞુ કર્મણ્યશેપતઃ ।

યસ્તુ કર્મજગત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધાયતે ॥ ૬-૪૦-૧૧ (ગી. ૧૮-૨૧)

(૩) ડત્સીદેયુરિમે લોકા ન કુર્યાં કર્મ ચેદહમ્ ।

તવસ્ત્વ ચ કર્તા સ્યામુપદ્વ્યામિમાઃ પ્રજા ॥ ૬-૨૫-૨૪ (ગી. ૩-૨૪)

સર ૩-૩૩-૧૦ અખ.

૫. ગાંધીજીએ એક પ્રવચનમાં ઈશોપનિષદના કર્મફળત્યાગના વિચારને સમગ્ર હિંદુધર્મના અને તેનાં તમામ સાસ્ત્રોના સારરૂપે કહીને લગભગ્ગીતાને આ વિચારના ભાષ્યરૂપે ગણાવી છે. ઈશોપનિષદના પ્રથમ મન્ત્રની મહત્તા વર્ણવતાં તેમણે કહ્યું છે કે 'કારણવશાત્ ઉપનિષદો અને સર્વે સાસ્ત્રો જળીને ભસ્મ થઈ ગયા પરંતુ જો ઈશોપનિષદનો પદ્યો ગન્ત આખો હિંદુઓના રમરણમાં રહે તો હિંદુધર્મ અમર રહેશે એવો મારો આખરી મત છે. ૨૦ એજ પ્રવચનમાં એમણે આ મન્ત્રને સર્વ ધર્મોનો અને સર્વ 'સાસ્ત્રો' કે 'વાદો'એને સતોપ આપનાર ગણાવ્યો છે. વળી બીજા એક પ્રવચનમાં ગાંધીજીએ આ મન્ત્રને (અર્થાત્ કર્મફળત્યાગના વિચારને) વિશ્વના કોઈ પણ ભાગમાંથી ખોળી સકાય તેના તત્ત્વજ્ઞાનના અને ધર્મના ભંડાર તરીકે તથા તેનાથી (અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મની)

(૪) આસક્તિવાળા કર્મ કરવા માટે પણ ઉપર ત્રણ નેત્રોના જણાવેલી રીતે પણ શકે છે. તેનો ખ્યાલ કવિને છે જ. એટલે આર્યવક ૪, ૩૩ માં દ્રૌપદીના નીતિવાદમાં તેનો ક્રમથી ઉપયોગ કર્યો છે. એ પ્રસંગના સારારા માટે જુઓ નીચે પૃષ્ઠ ૩૭

20 (1) 'But I have fixed upon one mantra that I am going to recite to you, as containing the whole essence of Hinduism. I have now come to the final conclusion that if all the Upanishadas and all the other scriptures happened all of a sudden to be reduced to ashes and if only the first verse in the Ishopanishad were left intact in the memory of Hindus, Hinduism would live for ever.'

'* * * All the other mantras of that ancient (Isha) Upanishad are a commentary or an attempt to give us the full meaning of the first mantra. As I read the mantra in the light of the Gita or the Gita in the light of the mantra I find that the Gita is a commentary on this mantra. It seems to me to satisfy the cravings of the socialist and the communist, of the philosopher and the economist. I venture to suggest to all who do not belong to the Hindu faith that it satisfies their cravings also...'

(Vide 'The Golden Key' in Hindu Dharma P. 41 to 43)

(૨) ગાંધીજીએ ઉપર કહ્યું છે તેમ ગીતા ઈશોપનિષદનું ભાષ્ય છે. પણ સૂત્રાત્મક એટલે મહાકવિ વ્યાસે એ ઈશોપનિષદનાજ નીનાને કેન્દ્રમાં રાખી પોતાની મનોદર, મનોરમ, ગીતાજ, સાવિત્રીમરી, દંડ અને નિર્મલતાની છાંદ વિનાની અનેાખી સર્જક શૈલીમાં ધૌરાણિક આખ્યાનો ઇતિહાસો અને જ્ઞાનના તમામ વૃક્ષોને મૂળ અને શાખા પ્રણાખાઓ સહિત જ - આ મા ગૂંથીને એ ગીતા ઉપર મહાભાષ્ય રચ્યું છે.

નિરૂદ્ધ હોય તે બપાથી મુકામપે જણાયો છે. ૨૧ એજ પ્રવચનમાં શ્રુતિપ્રામાણ્ય બનાવતાં ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે 'ઈશાનિયતઃ' એ શ્રુતિ છે અને તેની સાથે જે કંઈ અસંગત હોય તેને છોડી દેડું' એમ એ ૨૨ વગેરે

21 'Now I suggest to you that the whole of the philosophy or religion found in any part of the world is contained in this mantra, and it excludes everything contrary to it. According to canons of interpretation, anything that is inconsistent with Shruti-and Ishopa-nushad as a Shruti-is to be rejected altogether' (Vide ' The Harin-pud Speech ' in Hindu Dharma P 43, 44 cf ' The Golden Key ' in Hindu Dharma P 42)

૨૨ 'શ્રુતિપ્રામાણ્ય'નો ગાંધીજીનો આ વિચાર સકલિત નથી બૌદ્ધિક અને નૈતિક દૃષ્ટિએ અસંગત હોય તેવા શાસ્ત્રના ગમે તેવા નિર્દેશાનુસાર અર્થથી બધાવાની ગાંધીજી ગ્રાહ્યતા નાજ પાડે છે (જુઓ ' ધર્મમયન ' પૃ ૪ અને Hindu Dharma P 7) વેદવ્યાસનો પણ એવો જ મત છે (૧) વનવાસ દરમ્યાન એક સમયે બચિત બીમસે । ધર્મશાસ્ત્રને, ' કૌરવોને કપટથી મારવા એમ એ તથા કપડીને કપડથી મારવામાં કંઈજ પાપ નથી, ' વગેરે સમજાવે અને સ્મૃતિનિ લુપ્તોડ અને વેદોનુ પ્રામાણ્ય આપી તેજ દિવસ બરાબર તેજ વડેના વનવાસનો કાગ પૂરો થયો હોય, દુરોધન પાસેથી રાત્રી પાકુ મેળવવા માટે પ્રેર્યા

તથા ભારત ધર્મેનુ ધર્મકૌરવ દરચરે ।

અહોરાત્ર મહારાજ તુલ્યં સવસરેગ દિ ॥ ૩-૪૧-૨૧

તથેવ વેદવચન ધ્રુવતે નિત્યદા વિમ્બો ।

સવસરો મહારાજ પૂર્ણ મવતિ કૃત્તૂત ॥ ૩-૪૧-૨૨

યદિ વેદા પ્રમાણ ત દિવસાદુર્ભમચ્યુત ।

પ્રયોદતા સમા. કાલે જ્ઞાયતાં પરિનિશ્ચિત ॥ ૩-૪૧-૨૩

તેમજ કે ભારત । હે મહારાજ । અહીં ધર્મ(શાસ્ત્રો)માં ધર્મજ્ઞો અકોશત્રને સવસરની સમાન ગમે તેવી જ ગીતે હે વિષુ । હે મહારાજ । આ વેદવચન સંલ્પ સંભાળ છે કે કૃત્તૂત કરવાથી એક વડે (આ પૂર્ણ કરવાનુ મત) પૂર્ણ થાય છે હે અચ્યુત । જો વેદો તમને પ્રમાણરૂપ હોય તો તેજ દિવસ પૂરા થતા તમે તેજ વડેના કાગ પૂરો થયેના જણો

પાકુ ધર્મશાસ્ત્રને સરવ ગીતે જવાબ આપ્યો, ' હે મહાબાહુ । તેજ વડે પૂરા થતા તુ ગાંધીવધન્વા અનુનંદી સાથે દુષોધનને જરૂર હાડીશ જ પણ હે વાઈ । તુ આજે યોગ્ય વખત આગ્યો । એક જે કહે છે, તે અનુત બોનવાનો ઉત્સાહ હુ ધારણ કરી રહ્યો એમ નથી, કારણ મારામાં અનુત નથી ' (૩-૪૧-૨૬, ૨૭)

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે ઈશોપનિષદભાષ્યમાં પ્રથમ મન્ત્રના ચોથા શ્લોકનો ઉપર
જણાવ્યા કરતાં બીજી જાનનો (બીજો) અર્થ પણ કર્યો છે. ' આકાંક્ષા ન કર,
કે ધન કેનું' છે (૧૩) એનો અર્થ (મુલ્યક અર્થ પણ થઈ શકે છે અર્થાત્ ધન
કેટલુંય નથી તેથી તેને પણ (૧) લેવાની ઇચ્છા ન થઈ જતી' આ બીજા અર્થને
અનુસરીને મદામારન અન્તર્ગત અનુભીનામાં આવેલા ' જનક અને શાહજાનના
સંવાદ'માં ભાષ્ય કરેલું છે. ૨૬

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં પાશવકલ્પ-મંત્રેષીસંવાદમાં ધનેશ્વરના ઉન્મૂલન પછી
મમત્વાગ અને છેવટે કર્મ તથા જ્ઞાનની પરમ સિદ્ધિ-અદ્વૈતાનુભવનું વર્ણન છે,
એને મ. ભા.માં વેદપ્રામાણ્ય તરીકે ઉલ્લેખાગ્રેષ્ઠા ઈશોપનિષદના મન્ત્ર ઉપર
પાશવકલ્પનું ભાષ્ય ગણવું જોઈએ. ૨૫

જેમ ગાંધીજીએ ઈશોપનિષદના મન્ત્રને દિગ્દુર્ધા અને (અથવા સમગ્ર ધર્મ
અને નરવજ્ઞાનના મારરૂપે કહ્યો છે તેવીજ રીતે મ. ભા.ના વિદ્વાન કવિએ એ
મન્ત્ર ઉપરના પોતાના પ્રવચનને નીચે પ્રમાણે વર્ણવેલું છે. ' સર્વ વેદોના રહસ્યરૂપ,
અનુમાન કે આમમ પ્રમાણથી અમજન્ય નહિ પણ આનુભવથી જ સમાન્ય તેવું,
ધર્મ અને સત્યને જગત્માં જ્યાં આજ્ઞાનો અને ઋગ્વેદની દસ હજાર શ્રાવ્યોમાંથી
મંથન કરીને તારવેલું આ પ્રવચન છે દર્શનાંત્રી જેમ માખણ અને સાકડામાંથી
જેમ અગ્નિ કાઢવામાં આવે છે તેવા રીતે વિદ્વાનોને પણ જ્ઞાનપ્રદ આ જ્ઞાન પુત્ર

(૨) સર. ગાંધી. અ. ૨૧, ૨૨, ' નાકરિતિય'ના કવિ-સ્વમાર્ગિ વચ્ચે વેદ-
પ્રમાણ્ય અને ધરેલી વિરુદ્ધ અર્થ. અને અર્થ મધેગી (ના) નિવિત્તોપિતિ ઉચ્ચારેલા ઉત્તમ
વચનો. તે વચનો પૈકીનું એક આ પ્રમાણ છે.

વેદાઘ વેદિત્યં ચ વિદિતા ન મયાસ્વિતિ :

एवं वेदमिद्विबाहुरतोऽवो वातरेट ॥ ૧૮-૨૬૨-૪૦

જે મનુષ્ય વેદો અને વેદિગદ્ બરાબર જાણે (વેદ અને તેવું રહસ્ય, જ્ઞાન અને
કર્મ) તે પ્રમાણ (નિર્ભય અને નમ્ર મર્દને) વર્તે છે તેજ વેદવેત્તા છે, બીજો તેા વાયદ્ધ
જોલનારો છે.

૨૩ અપા મા શુભઃ । કસ્માન્ ? કસ્યસ્વિદ્વર્નામિયજ્ઞોઽર્વો ન કર્વન્ચિદ્વનમસ્તિ મદ-
શ્ચેત । ઈ. ઉ. શાં.ભા. ૧.

૨૪ ચિ. ૧૮-૩૨-૧૬; આ પુસ્તકમાં જુઓ ' લક્ષ્મણ ' (૧૬૭ પ) પૃષ્ઠ ૬૬.

૨૫ જૂ. ઉ. ૨-૪; મ. ભા.ના વ્યાસશુકસંવાદમાં (૧૨-૨૩૩-૧૫, ૧૬) બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ
(૧-૫-૧૪) નો ઉલ્લેખ છે. તેમાં મ. ભા.ના ઋગ્વેદિનિ જૂ. ઉ.ના આ સદર્શથી સંપૂર્ણ
સંદેહ દોવાજ નોંધ્યો.

શુદ્ધેયને શિક્ષણ આપવા સાર સમુદ્ધૃત કયું' છે. ૨૬ એમ કહીને વૈદિક તથા બીજા સર્વ ધર્મેના સાર રૂપે ગણ્યું છે. ૨૭

ઉપર્યુક્ત શ્લોકના વિચારદ્વારા ઉપનિષદના ઋષિ અને મ. બા.ના ઋષિ પ્રસન્ન આચારના ત્રણ વિચાર એકીસાથે રબુ કરે છે.

(૧) ઈશ્વરની સત્તાનો સ્વીકાર અને તેમાં શ્રદ્ધા. એ ઈશ્વર વગતમાં સર્વ રથજોએ સરખી રીતે વ્યાપ્ત હોઈ કોઈ વ્યક્તિ નથી, પણ સમતા, વિશાળતા, ચૈતન્ય, સત્તા ઇત્યાદિ છે.

(૨) મનુષ્યે પોતે કર્મફળ ત્યાગની વૃત્તિ રાખીને શ્રવણું.

(૩) અને (બ) પોતાના મત મુજબ બીજાઓ ત્યાગવૃત્તિથી ન શ્રવતા હોય તો તેમનું પગલી લેવાની વૃત્તિ કે તેમની ઈર્ષ્યા—જેમાંથી 'મનુ' ૨૮ પેદા થાય છે—ન કરવી. (ગ) ધનકોષર્તુ' નથી એમ સમજી કોષર્તુ' પગલી લેવાની વૃત્તિ ન કરવી.

શાંતિપર્વર્માંતુ વ્યાસનું પ્રત્યન કર્મ અને ત્યાગના વિષયને અને ૮ દષ્ટિકોણથી જાણે છે. ઉપર નિર્દેશના શ્લોકો (૧૨-૨૩૮-૧૩ થી ૧૫) ઉપરાંત પણ એ પ્રત્યન ચાલુ છે તેમાંનો નીચેનો શ્લોક ખાસ જ્ઞાન ધેએ નેવો હોઈ અહીં મૂક્યો છે.

'આ (તત્ત્વજ્ઞાન) જાણવાથી શુદ્ધ થાય છે, એ (સિવાય) શુદ્ધનું બીજું કયું લક્ષણ હોઈ શકે ? એ જાણવાથી કૃતકૃલ થયેલા મનીષીઓ મુક્ત થાય છે. '૨૯ પણ આ કર્મફળત્યાગનો ધર્મ સહેનાઈથી કેમ સિદ્ધ થાય ? નિરભિમાન—

૨૬. જુઓ ૧૨-૨૩૮-૧૩ થી ૧૫.

૨૭. હિંદુધર્મની મહત્તા પણ આમ સર્વ લર્મ' કે દર્શનોમા ને કઈ શ્રેષ્ઠ, વરિષ્ઠ અને વરોચ્છ હોય તેને પોતાના ॥ સમાધી લેવાની રહી છે. મ. બા.નીશ્રેએ મ. બા. ના દેવી કર્તાના પ્રખ્યાત શ્લોક (૧-૫૬-૩) જુઓ 'હાકમ' (પ્રકા ૧) શ્લોક ૧૧ ની પા. ની. ૮(૧) ॥ બાવાર યાથી તેમાં સંકેત ફેરફાર કરી એમ જણાવ્યું છે કે, ને સારતત્ત્વ બીજા ધર્મમાં છે તે હિંદુધર્મમાં તો મળશે જ, પણ ને તેમાં (હિંદુધર્મમાં) નહિ મળે તે સારતત્ત્વ જ નહિ હોય. Hindu Dharma P. 4

૨૮. 'મનુ' = પદોત્પત્તિ દેખીને થોડો ઈર્ષ્યાસમુસ્થિત હોય અને દેવ શોધ અપૂરા આદિ લાગણીઓ. જુઓ 'ઉપક્રમ' (પ્રકા ૧) શ્લોક ૧. પા. નો ૧

૨૯. (૧) જનદુષ્ટદુષ્ટા મયેદુષ્ટ કિમન્યદુષ્ટદલપ્રણમ્.

નિર્જાયતદ્વિમુન્ય-તે રતદ્વયા મનોવિગઃ ॥ ૧૨-૨૪૧-૧૧.

=ફે ૧૨-૧૦૭-૫૩.

ગા. = વિ ૧૨-૨૮૫-૦૫ (શ્લોક ૭)

નમ્રતા૩૦ વિના એ સંભળી જ ન શકે. તેથી સૌનકના મુખમાં મદાક્રિયે અભિ-
માન રહિત થઇને ધર્માચરણ કરવાની વાત મૂકી. મ. ભા.માં કેકેકાણે અસંત
ધાર્મિક અને પવિત્ર પુરુષો પણ યોગક અહંકારને કારણે પતન પામ્યાનું નોંધેલું
છે એ સિવાય તેનાં ઉપાખ્યાનોમાં પણ અભિમાનથી થતા શ્રેયહાસનું કથન છે.
એમાંનાં યોગક ઉદાહરણો જોઇએ. (૧) રાત્રિયે યથાનિ પોતાના અતુલ તપથી
સર્ગમાં ગયો. ત્યાં પોતાના તપને અભિમાનપૂર્વક સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ જાણવતાં તેનું
પતન થયું. ૩૧ (૨) પાંચે પાંડવો અને દ્રૌપદી મદાપ્રસ્થાન કરવા નીકળ્યાં ત્યારે
અનુક્રમે દ્રૌપદી સહદેવ નકુલ અર્જુન અને બીમનું પતન થયું તેમાં દ્રૌપદીના
પતનનું કારણ અર્જુન પ્રત્યેનો પક્ષપાત હતો ત્યારે ચાર પાંડવોના પતનનું કારણ
તેમનો યોગક આત્મોનો અદંકાર હતો. ૩૨ (૩) 'યત્કાંતોપાખ્યાન' ૩૩ માં
વરદાન મેળવીને વગર અગ્નિસે વેદનું જ્ઞાન મેળવીને છત્રી ગયેલા યત્કાંતનો વિનાશ
ખતાઓ છે. આ આખ્યાન અંતર્ગત કથામાં વરદાનથી ચિરાયુષી બનેલા, આત્મથી
અપિના પુત્રનો ગર્વથી વિનાશ કેમ થયો તેની કથા છે ૩૪

'બુદ્ધ', 'બુદ્ધમાન', 'જાબ્ધ', 'સંબુદ્ધ', 'પ્રમુદ્ધ', 'પ્રતિબુદ્ધ', 'અનુબુદ્ધ', 'વિમુદ્ધ',
'બુદ્ધતા' ઇ. બૌદ્ધધર્મ અને બુદ્ધનું સીડું સમજાવવા ઉપરથી માટે જુઓ ૧૨-૧૭૧-
૫૮; ૨૭૭-૮૫; ૨૯૧-૩૮૫; ૨૯૬-૧૫; ચિ ૧૩-૧૬૨-૧૫ વગેરે (૨) આરણ્યક પર્વનો
બીજો અધ્યાય જેમાંથી ઉદારો (૩-૨-૭૦) શ્લોક ત્રીસ છે તે વિભાગ વૈદિક અને બૌદ્ધ
ધર્મોનો સમન્વય કરે છે. જુઓ ત્રીસે શ્લોક ૨૮, ૨૯ એ ૪ મીને જોઈએ માટે 'સંબુદ્ધા'
ઉદ્દેશ્ય મળે છે. જુઓ ૧૨-૧૬૮-૫૧; મ. ભા. કથિત 'બુદ્ધ' બૌદ્ધોના બુદ્ધ ('શાક્ય મુનિ
અને 'જ્ઞાની' બન્ને અર્થમાં) અને જૈનોમાં 'જ્ઞાની' તથા 'નીચકર' (દા. ત. ઉ. સૂત્ર
૨૫-૩૪) આ બે અર્થમાં વપરાયેલ 'બુદ્ધ' એ શબ્દો એક સર્વસામાન્ય વિચારસરણીના
પ્રતિનિ ગણાય. આડું સામ્ય જણાવતા બીજા અનેક શબ્દો છે, જમ્ એ સર્વનો નિર્દેશ અર્થે
યજ શકે એમ નથી.

૩૦. સુર ગાંધીજીને 'નમ્રતા' વિષેનો લેખ 'મગ્ગ પ્રજ્ઞાત' પૃ ૪૧ થી.

૩૧. (મ ૧) આદિ ૩૮૩; (મ ૨) જુઓ 'સત્ય' (પ્રક્ર ૩) શ્લોક ૪૫
(૫) ઉદ્યોગ. ઇ. ૧૧૮ થી ૧૨૧

૩૨. મહાપ્રાસ્થાનિક ઇ. ૨

૩૩. આરણ્યક ઇ. ૧૩૫ થી ૧૩૬; જુઓ આડું પ્રકરણમાં શ્લોક ૨૧ માં કૌશિકની કથા
બીજે શ્લોક ૪૧માં નિર્જિની કથા.

૩૪. (૧) નમ્રતા માટે સરખાવેલું તુલસીદાસની વાળી 'વેરા-અસંદેહની' મા
અદંકાર થી અગ્નિમે, દહન સકલ સંસાર ।

તુલસી બાંધે સંતજન, કેવલ સાત-અધાર ॥ ૫૩

મહાગાત્રે જલ પરસિદે, રાત્રિ ભરે જલ જોઈ ।

અદં-અગ્નિ તે નહિ દેડે, કેદર કરે ની કોઈ ॥ ૫૪

સમગ્ર મહાભારતમાં કૃષ્ણભાગ અને અભિમાનભાગપૂર્વક 'ધર્મ' બની ગયેલાં કર્મ આવરતા ભારપૂર્વક ગણાવેયું છે.

इज्याध्ययन दानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।

अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः^१ ॥ २-२-७१ (૨૫)

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः पितृयानपथे स्थितः ।

कर्तव्यमिति यत्कार्यं नाभिमानात्समाचरेत्^२ ॥ ૨-૨-૭૨ (૨૬)

उत्तरो वेधयानस्तु सद्गिराचरितः सदा ।

अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विशुद्धात्મા समाचरेत् ॥ ૩-૨-૭૩ (૨૭)

યજ્ઞ, અધ્યયન, દાન, તપ^૩, સત્ય, ક્ષમા, દમ અને અલોભ-આ ધર્મનો અષ્ટવિધ માર્ગ કહ્યો છે

તેમાં પહેલાં ત્રણ (યજ્ઞ અધ્યયન દાન અને તપ) પિતૃયાન માર્ગમાં લઈ જનાર છે (માટે) જે કર્તવ્ય કર્મ છે તે કળ્યા (પણ) અભિમાન વિના કરવા^૪

(૧) ૫ળી સરખાવેલ "રામાયણ" માં

કલ્પિત બિનેઝ કોઈ નહિ મોટે : સત્ય કદઉં વિષિ કામદ કેવે" ॥

બાકા ૧૨ માં લેણા ૫ઠી ૧૧ માં બોલે છે

કેસા કામગ ઉપર લખી સાચુ કહુ છુ કે મને બિનકુન કાવ્યજ્ઞાન નથી

હીંહુ કહાવત સમુ કદવ, તમ સહત ઉપદાસ ।

સાહિબ સીતાનાથ સો, સેવક તુવસીદાસ ॥ બાકા લેણા ૩૫

બધા લોક મને (શ્રી રામનો સેવક) કહે છે તથા હુ પણ કહેવાણુ છુ અને શ્રી રામ આ ઉપદાસ સહન કરે છે કે 'સીતાપતિ રામચંદ્ર જેના સ્વામીનો તુવસીદાસ જેનો સેવક છે ।'

(૩) હયા ધર્મ કે મૂલ છે પાપ મૂલ અભિમાન । તુવસીદાસજીવ પ્રસિદ્ધ સુભાષિત

૧ (૧) = કે ઉદ્યોગ શેષક ૨૧૭

= કે હિનોન્ટેમ ૧-૮

(૨) જીવ્હ આર્થ અષ્ટાંગિક માર્ગ સાથે સરખામણી માટે નીચે જુઓ ૧૫૯, ૨૭, ૨૮

૨ સર^૫ ઉદ્યોગ શેષક ૨૧૩

સર^૬ હિનોન્ટેમ ૧-૮

૩ જુઓ 'ઉકમ' (પ્રકા ૧) ૨૧૦ક ૨૦

૪ સર^૭ યજ્ઞ, દાન અને તપ (ક્રાસક્રિયા વિના) કરવા જેવી આજ્ઞા કરતુ ગીતા વચન કાર્યમાં યેવ યત્વર્થ તિયત ક્રિયતેડર્જુન ।

સર્વ વ્યવકા વ્યવ ચત સ ત્યાગ માત્વિમો મત ॥ ૬-૪૦-૧ (ગીતા ૧૮-૮)

જ્યારે પાછળનાં ચાર (અત્ય દામા દમ અને અલોભ) દેવયાન માર્ગે લઈ જનાર છે. (અને) મનુષ્યો સદા તેનું આચરણ કરે છે. વિશુદ્ધ ચિત્તવાળાએ આદ્ય માર્ગ અનુસાર^૫ આચરણ કરવું.

ઉપર શ્લોક ૨૪ ના અનુસંધાનમાં જાણી શકના પ્રચયનમાં આ વળી શ્લોકો છે. એમાં કહેવાં ધર્મનાં આઠ અંગ પૈકી પ્રથમનાં ચાર—યજ્ઞ, અધ્યયન, ધન અને તપ—ને કૃપાશાળી કરામાં આવે તો પિતૃયાન પથમાં—જે માર્ગે જન્મભરજીના અર્થમાં કરવું પડે—વધી જનાર છે; જ્યારે જાડીનાં ચાર—સત્ય, દામા, દમ અને અયોમ—કૃપાશા રાખીને આચરી શકનાં જ નથી. તેથી દેવયાન માર્ગમાં—આક્રી રિચિતિમાં—વધી જનાર છે.^૬ તેથી મનના ભાવો વડે પ્રથમના ચાર ધર્માંગોના આચરણને વિશુદ્ધ કરવાં અને જાડીનાં ચાર ધર્માંગો તો મનના ભાવોની વિશુદ્ધિ વિના આચરી શકનાં જ નથી, તેથી એવા વિશુદ્ધ ચિત્તવાળાએ નમ્રતાપૂર્વક આ ધર્મોનું આચરણ કરવું. નમ્રતા વિના ધર્માચરણ સંભરી શકતું નથી.

સમ્યક્નંકરપસંચન્ધાસમ્યક્ચેન્દ્રિયનિગ્રહાત્ ।

સમ્યગ્નતવિગ્નેપાચ સમ્યન્ચ ગુંઠસેવનાત્^૧ ॥ ૩-૨-૭૭ (૨૮)

૫ આ તથા નીચે શ્લોક ૨૮, ૨૯ માં વર્ણવેલા એમ બન્ને પદાર્થના અદ્ય માર્ગ અનુસાર.
૬ (૧) સરં મયેન મયા વિનતો દેવયાનઃ । મુ.૨૬. ઉપ. :-૧-૬ દેવયાન પથ સત્ય પડે જ મુદ્ધો થાય છે. સત્યના તેર આકારો માટે જુઓ 'સત્ય' (પ્રક્ર ૩) શ્લોક ૪૮
(૨) પિતૃયાન પથ અને દેવયાન પથ વિષે આ કૃષ્ણાર્ણ - ૪૬ અનુમાનથી અને કંઈક મ. ભા ના અન્યાતથી બંધાયેલા અભિપ્રાયને કીચે કહ્યું છે. નીતા ૮-૨૪, ૨૫; બૂ. ઉ. ૧-૨-૧૫, ૧૬; હાં ઉ. ૫-૧૦-૧ થી ૮ વગેરે અથોષ્ટિ પિતૃયાન અને દેવયાન પથનું વિચારણ છે. ખૂબ તે સનજડું ખૂબ જ અપકં છે. આખ્યા મહાન ચિચારક અને ચોક્કી સ્વામી વિવેકાનંદે લઈતા તા. ૧૨-૬-૧૮૬૬ ના રાજ કરેલા પ્રચયનમાં છાંદોચ ઉપનિષદની કથાનો બે વખત ઉલ્લેખ કર્યા બાદ દેવયાન અને પિતૃયાન પથ વિષે બોલતા આ પ્રમાણે કહ્યું હતું. 'હવે આપણે એવા નિવૃણુ સિદ્ધાંત પ્રાપ્ત થયો પડેલો છીએ કે જેનો ધર્મો બા. મારા પોતાથી પણ યથા^૨ સમજી શકાતો નથી, જ્યાં તમારામાંથી કોઈ કુમાર બુદ્ધિને નેમાથી કંઈ તારતમ્ય જણી આવે, એ લેતુથી હું તે તમારી આચરણ આડીં વાચું છું' એમ કરીને હા. ઉ. ના ૫-૧૦-૧ થી ૮ નો સાર તેમણે આપ્યો હતો (સ્વામી વિવેકાનંદે ખાજ ૧૧ મો-જ્ઞાનયોગ પૃ. ૪૧૩) તે જ પ્રમાણે મ. ગાદીછએ ચીતાના ૮-૨૪, ૨૫ વિષે લખતા પોતે આ બન્ને શ્લોકો પૂરા સમજાતા નથી એમ જણાવ્યું છે જે કે તે પડી તેમણે અનુમાનથી જે વિચેયન કહ્યું છે તે ઉપર મેં કરેલા ઉદ્ધારણને મળતું આવે છે. મળતું એટલા માટે કે ગાદીછએ નીતાના શ્લોકોના ભાવાર્થ રૂપે યથા^૨ કર્મ-પરોપકારાર્થ કર્મ તારવવાનો યત્ન કર્યો છે. ('અનાસક્તિ યોગ' ૮-૨૪, ૨૫ ઉપરની નોંધ જુઓ)

૧ ૫૫ સંદર્ભ માટે જુઓ ઉપર શ્લોક ૨૫ થી ૨૭

મમ્યગાહારયોગાદ્ય મમ્યજ્ઞાપ્યયનાગમાત્ ।

મમ્યજ્ઞાપ્યયનાગમાત્સમ્યજ્ઞાપ્યયનાગમાત્ ।

પદ્ય કર્ત્વિજ કુરંતિ મંમાદિત્રિમીતયઃ ॥ ૩-૨ ૭૧ (૨૦)

(૧) મમ્યજ્ઞ મહા-પના મળધર્મી, (૨) મમ્યજ્ઞ મન્દિગનિમદશી,
(૩) મમ્યજ્ઞ મનવિશેષશી,^૨ (૪) મમ્યજ્ઞ મુન્નેવનશી, (૫) મમ્યજ્ઞ
આદ્યગેશશી, (૬) મમ્યજ્ઞ આગમ-અધ્યયનશી, (૭) કર્મના (ક્રમના)
મમ્યજ્ઞ મન્યાનશી^૩ અને (૮) ચિત્તના મમ્યજ્ઞ નિરાધર્મી—આ પ્રમાણે
મંત્રાર હૃતવાની ઇષ્ટાવાગા કર્મ કરે છે^૪

આરણ્યકપરંતો આ બીજો અધ્યાય વૈદિક અને બૌદ્ધ અનુગમના સિદ્ધિનો
શરણાપી સમન્વય કરે છે બૌદ્ધ ધર્મમાં જેના ઉપર ખૂબ જાર મૂકામાં આગે
છે તે વૃદ્ધાનો ત્યાગ તથા આર્થ અષ્ટાંગિક માર્ગનું અનુસરણ એ પ્રત્યે, તથા
વૈદિક મર્મનુયાયીઓમાં જન્મ અને ક્ષણિકાદી જન્મે જતી ધર્મક્રિયાઓની મોઢના
પ્રત્યે પાત્ર એવરા સાથે ક્ષણિકા નિતા કર્મ કરવાની વાતને પાયામાં મળીને
કોનો આગ્રહ વક્ત છે કહ્યું છે એટલે શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન અને અચારધર્મ ઉપરાંત
બંને ધર્મ યથા અવધાસની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ મ. ભા નો આ ભાગ ખૂબ ઉપયોગી છે

અષ્ટાંગિક માર્ગ દ્વારા સાધના બતાવના માટેનું એક કારણ મ. ભા માં બુદ્ધિને
આઠ અમરાગી કહી છે તે હશે^૫ આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે બુદ્ધિને આઠ
અમરાગી માનનાર કોઈ પ્રાચીન સિદ્ધાંતને આધારે મ. ભા ના કર્તા, ભગવાન શુદ્ધ
અને યોગસૂત્રકાર ત્રણેયે પોતપોતાની રીતે અષ્ટાંગ માર્ગનું સિદ્ધાંત મુદ્દા લેવા
એ સંભવિત છે

૨ = આદિ સા (૫ નીવક ૬)

૩ સર ૭૫૧ ૭૫૦ ૩૪, 'કુરવર્મ સ્વતેતિ ચ ।

૪ (૧) સર ૭૫૦ બૌદ્ધ આર્થ અષ્ટાંગિક માર્ગ સમ્યક્ દૃષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વાક,
સમ્યક્ કર્મભાવ, સમ્યક્ આચરણ, સમ્યક્ ન્યાયામ, સમ્યક્ સ્મૃતિ, સમ્યક્ સમાધિ ('દીનનિજાય',
૧-૧-૨, ૩-૧૧-૨-૨ વીરે 'જુલ જરિત, ૫ ૨૪૫, ૨૪૬ વગેરે)

(૨) મમનિયમાણનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધારણાચાનગમાન્યાડટ્ટાવજ્ઞાનિ ॥

યોગસૂત્ર ૨ ૯

યમ, નિયમ, આસન પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ (યોગના)
આઠ અંગ છે

૫ (૧) અષ્ટાંગા બુદ્ધિમાહુર્યા સરાધેયો વિષ્ણુનિનીમ્ ।

શ્રુતિરમૃતિષ્માયુષ્મા સા રાજસ્વયવસિધતા ॥ ૩-૨-૧૭

અહિંસા સત્યમક્રોધો દાનમેતત્ત્વતુષ્ટ્યમ્ ।

અજાનશત્રો સેવસ્વ ધર્મં ઇવ સનાતનઃ ॥ ચિ. ૧૩-૧૬૨-૨૩. (૩૦)

હે અજાનશત્રુ ! અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ અને દાન એ ચારતુ
તું સેવન કર. એ સનાતન ધર્મ છે.

પિતામહે આખા શાંતિપર્વ અને અનુશાસનપર્વના ઉપદેશના અંતે ધર્મના
પ્રમાણોની પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ અને સિદ્ધાંતારની-ચર્ચા કરી ત્યારે ધર્મ-
રાજ્ય એ 'આ' પ્રમાણે 'ના સાગરમાં મારી બુદ્ધિ મુંઝાઈ જાય છે' ઇત્યાદિ
કથું. ત્યારે પિતામહે ધર્મરાજ્યને સમજ પાડી કે 'જ્યારે બળવાન થઈ પડેલા
કુરામાઓ ધર્મનો ધ્રોસ કરે છે, ત્યારે ધણા પ્રયત્ન કરવા છતાંય કાળે કરીને
ધર્મનો નાશ થાય છે. એવા સમયે ધર્મ એક જ હોવા છતાંય તેની ત્રણ
પ્રકારે—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ—વિચારણા કરવામાં આવે છે. એથી એમ
માનવું નહિ કે ધર્મ ત્રણ ત્રણ જનના છે. એટલા માટે ધર્મમાં સંબુદ્ધ સંતો

(શૌનક યુધિષ્ઠિર પ્રતિ કહે છે) હે રાજા ! આઠ અંગવાળી એ બુદ્ધિને સર્વ અમ-
ગઢનો નાશ કરનારી અને ક્ષુતિ નથા સ્મૃતિના જ્ઞાનવાળી કહી છે તે તમારામાં દૃઢ રીતે
રહેવી છે.

(૨) જૈન 'આવશ્યકનિર્ધુક્તિ'માં બુદ્ધિને આઠ ગુણોવાળી કહી છે. અને તે આઠ ગુણો
અનુક્રમે (ગુરુની) શુશ્રૂષા, પ્રતિષ્ઠા, સામગ્ય, યજ્ઞ કરવું, વિચાર કરવો, નિશ્ચય કરવો,
ધારણ કરવું અને સમર્થ રીતે આચરણ કરવું.

સુલ્ભમદ વહિપુચ્છદ મુળેદ મિષ્ઠદ ય કૃદ્દ વાવિ ।

તત્તો અગ્રેહ વો, ધારેદ કરેદ વા સમ્મં ॥ 'આવશ્યકનિર્ધુક્તિ' ૨૧, ૨૨

'નન્દીસુત'માં બુદ્ધિના આઠ ગુણો આપે ઉદ્દેશ આવે છે, તથા તેના મૂળ સંદર્ભ
'આવશ્યકનિર્ધુક્તિ' નો છે.

૧ (૧) ચિ. ૧૩-૧૬૨-૧૬

(૨) ૧૨-૨૫૨-૧૧ અબ અઢી સ રાજ્યઉદ્દન મહે ધર્મરાજ્યને ધર્મ પર આક્રેષ કરનાં
પ્રશ્ન પૂછે તો આ પ્રત્યેકાર્થ આવે છે. જુઓ નીચે પા નો. ૫ (૨)

(૩) આ ધ્રોસ અનેક પ્રકારનો હોય છે. જેમ કે ચૌદશિયા આનેવાનો રાજકારણ,
સમાજકારણ, અર્થકારણ વગેરે ક્ષેત્રોમાં ચોતાના લાભતું હોય તે કરે, એ જ
ચૌદશિયા તત્તિથી એક દેશ બીજા દેશ ઉપર આક્રમણ કરે અથવા તો જીવનસંધર્મ
વધી જવાને કારણે બીજા દેશ ઉપર આક્રમણ કરી અન્યાયથી પોતાના લાભની જ
પ્રતિષ્ઠા કરે-કસનડાવે, અને એ જ તત્તિથી ધર્મગુરુઓ 'ધર્મ' ના અનર્થ કરી
ક્રિયાકારો, કામગાદ, અસહિષ્ણુતા વગેરે 'અધર્મ'ની પ્રતિષ્ઠા કરે, ઇત્યાદિ.

૨ 'પ્રત્યક્ષ' પ્રમાણમાં રીતિ અદેશિલ્લિયાર આવી અબ છે. (જુઓ પં. નીચકંઠની
લીડા ચિ. ૧૩ ૧૬૨-૧૮)

૩ જેઓ સંમિશ્ર પ્રમાણરૂપ છે, તેમની ઉપાસના કરી અને જેમને પૂજી 'ધર્મને તર્કથી જાણવાની જિજ્ઞાસા કરી નહિ' એમ કહ્યા બાદ આજ્ઞા કરી હતી કે, 'સરખ ક્યાં રિના દુ મ્હુ પુ તે પ્રમાણે આધાર અને જડની માફક આચરજી કર' એમ વળાણીને ઉપર્યુક્ત શ્લોક કહ્યો.

જુદા જુદા દર્શનોનાં સાત્ત્વ અર્થસાત્ત્વ, કામ (શુભ) સારત્ત્વના જુદા જુદા અભિપ્રાયો, એક જ દર્શનનાં સાત્ત્વોના પરસ્પરવિરોધી અભિપ્રાયો આ બધામાં સામાન્ય માણસની મતિ મુંઝાવા વગર રહે જ નહિ એ જ પ્રમાણે 'જનવાન ધર્મ પડેલા દુરાત્માઓ' ત્યારે ધર્મના નામે આર્થ આચરે અને ધર્મના નામે ધર્મનો જ સત્કાર કરે ત્યારે પણ સામાન્ય માણસની મતિ મુંઝાવ જ તેરા કપરા કાગમાં બીજા દાસાએ કરી તેા-વૈયકિનક અને સામાજિક-સીધી સગા આજ્ઞા સર્વોપી ઉત્થાન માટે જરૂરી અને છે પછી એકસ ગોળ્યના પ્રાપ્ત થતાં રિવાજ સંયોગમા પણ ખરે ધર્મ કો તે ઉપર ક્યાં તેરા-મંત્રણ, અનુમાન, આગમ અને શિષ્ટાચાર-ધર્મપ્રમાણોથી પરીક્ષા કરી સોંપન કરવાની અને સમજવાની ગોળ્યના પ્રાપ્ત થાય છે તેમ કમિક રિકાસ થતાં જુ પ્રમાણ અને જુ અપ્રમાણ તથા દેખીની રીતે પરસ્પર વિરોધી જણાતી, સાત્ત્વોની સર્વોચ્ચ આજ્ઞાઓ વચ્ચે સમન્વય કરનારી અને સાત્ત્વ સમન્વયનારી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે ૫

यत्राधर्मो धर्मरूपाणि विभ्र-

द्धर्मः कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्मरूप ।

तथा धर्मो धारयन्धर्मरूप

विद्वानस्त संप्रपद्यन्ति नુदया ॥ ૫-૨૮-૮ (૩૧)

૩ સત્ત્વક દર્શનકે સ્વિય સત્ત્વોનાં ચરિત પદ્ધતિ બીર જ્ઞાના મનન કરના આત્મિક છે । 'નિત્યમનન' ૫ ૧૧ તા ૩-૧૨ '૪૪

૪ થિ ૧૩ ૧૬૨-૨૨

૫ (૧) જુદા ૧૨-૨૨ ૧૦ માં શુદેવની 'કુલ કર્મ લગત્ત ચ' એ શ્રુતિરચના દેખીતા પરસ્પર વિરોધ અંગેની ચર્ચા (જુદો ઉત્તર શ્લોક ૨૪ની પા ૬૧ તથા તેના સંસ્કૃત ઉદ્ધાપન)

(૨) ૧૨-૧૫૨-૧૦ માં ધર્મશાસ્ત્રે શ્રુતિ અને સ્મૃતિની આજ્ઞાનો વચ્ચેના પરસ્પર વિરોધ ઉપરાંત સત્ત્વના આચાર, સાત્ત્વ મનુષ્યના આચાર, પીન પુરુષોના આચાર વગેરેની વિસ્તૃત સમીક્ષા કરીને 'ધર્મ' કપર આપેલ કર ॥ ચર્ચા કડાવેલી છે એના પ્રધુનરરે 'દુરાચાર અજ્ઞાનિ સત્ત્વ' ન્યાયનુ મુતર આખ્યાન કહેવામા આવ્યું છે જુદો નીચે શ્લોક ૪૧

જ્યાં અધર્મ ધર્મનાં રૂપો લે છે, સમગ્ર ધર્મ અધર્મ રૂપે દેખાય છે અને ધર્મ ધર્મનું (પોતાનું) રૂપ ધારણ કરે છે એ સર્વને વિદ્વાનો પોતાની બુદ્ધિથી સારી રીતે સમજે છે.^૧

ધૃતરાષ્ટ્રના કહેવાથી સંધિ ગાટે સંજય પાંડવોની જાવણીમાં ગયો.^૨ ત્યાં ધર્મરાજને અહિંસક આચાર પાળી, અધિક વૃષ્ટિઓના રાજ્યમાં શિક્ષા માંગીને જીવન ગુમરવાનું અને ઉત્તમ 'ધર્મ' (આલસોના જેવો) પાળીને રહેવાનું કહ્યું. એવો ઉત્તમ 'ધર્મ' પણ કર્મકૃત્ત્વના ત્યાગપૂર્વક-નિષ્કામપણે આચરીને મોક્ષ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા અનુરોધ કરતાં સંજયે એવા જાવનું કહ્યું કે 'તમારા જેવા ધાર્મિકોને બુદ્ધ જેવું હિંસામય કર્મ શોભે નહિ. અનિલ ઐશ્વર્ય મેળવવાની તૃષ્ણામાં તમારા જેવા બુદ્ધિશાળીઓ ફસાય એ ઝરાગર નથી. અને ધારો કે બુદ્ધમાં તમે જીતીને ફરીથી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરશો તો એમાં તમારા પ્રિય સ્વજનો રાતનુપુત્ર બીષ્મ, આચાર્ય દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, સલ્ય, દુર્યોધન આદિ સર્વનો તમેએ વધ કર્યો હશે. એમના પિતા એ રાજ્યવંશકર્મીનું સુખ તમને કેવું કે મળશે ? રાજ્યવંશકર્મી મેળવ્યા છતાંય તમને જરા, મૃત્યુ, પ્રિય, અપ્રિય, સુખ, દુઃખ તો ત્યજી જવાનાં નથી જ. માટે તમે તો દેવયાન પથ-સત્ય ક્ષમા દમ અને અસોહનો આશ્રય કરો.^૩ ધાર્તરાષ્ટ્રોને (અન્યાયથી છીનવેલું) રાજ્ય ભોગવવા દો અને સ્વજનોના વધની પ્રતિભાથી નિરૂપ થાઓ.'

સંજયના વક્તવ્યનો રસભાવસિદ્ધ સરળતા, નમ્રતા અને હૃદયથી જવાળા આપતાં ધર્મરાજે તેના જાણીમાના 'ધર્મ' ગ્રંથ છે' એ કથનને રીતીકારનાં દૂંડો જવાળા આપ્યો તેમાંથી ઉપયુક્ત શ્લોક લીધો છે પોતાના જવાબતા અતે અગતતશનુ

૧ (૧) ધર્મ અને અધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજનાર વિદ્વાન કેવો હોય તે આ શ્લોકમાં છે. જ્યારે તે નહિ સમજનાર અવિચક્ષણ-ભૂષ' કેવો હોય તે નીચે શ્લોક ૩૨, ૩૩ માં કહ્યું છે.

(૨) સર્વ પ્રતિષ્ઠિ ચ નિરૂત્તિષ્ઠિ ચ કાર્યાર્થે મયમભ્યે ।

વગ્ધં મોક્ષ ચ યા વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્વ સાત્ત્વિની ॥ ૬-૪૦-૩૦

(ગીતા ૧૮-૩૦)

પ્રતિષ્ઠિ (કંઈ કરવા માડતું), નિરૂત્તિષ્ઠિ (કંઈ ન કરતું), કાર્ય (કર્તવ્ય), આકાર્ય, ભય (શાનાથી બંટીવું), અભય (શાનાથી ન બંટીવું), જન્ય અને મોક્ષ એ જાણને જે જાણે છે તે બુદ્ધિ હોય પાર્વ ! સાત્ત્વિક બુદ્ધિ છે.

૨ જુઓ ૬૫૦ગ. અ. ૨૭

૩ જુઓ ઉપર શ્લોક ૨૫ થી ૨૭

યુધિષ્ઠિરે 'કર્મોના નિશ્ચયત્વ' શ્રીકૃષ્ણનો મત જાણવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી ૪

પછી ભગવાન કૃષ્ણે ધૃતરાષ્ટ્ર અને તેના પુત્રોની ગીધ જેવી લોભી મનુષ્યશક્તિ તથા તેમથી ઉદ્ભવેલા અન્યાયોની પરપરાની બરાબર સમીક્ષા કરી ૫
'સન્યાસી' જીવન-સર્વકર્મ ત્યાગવાળું જીવન-અણકલ્પ જ છે તે બતાવી, ચોર જેવા કૌરવો પાસે મૂકેલી ચાપણ જેવું પોતાનું જાપદાણનું રાજ્ય લેવાનો પાવોનો સ્વધર્મ સમજાવી નિષ્ઠિ કરવા પોતે જાતે કૌરવોના દરગામમાં આવીને દુર્યોધનને અન્યાયમાંથી નિવૃત્ત થવા સમજાવતે તે કહી આંતરવિગ્રહની ૬ ભયાનકતા ઉપમાઓથી સમજાવી, સંજયને પણ કહ્યું કે 'તું સર્વ લોકોના સ્વધર્મને જાણે છે તું જ્ઞાનીઓમાં પણ જ્ઞાની છે છતાં વ કૌરવોના માટે તું પાંડવોને અન્યાયથી રા માટે લડે છે ૭ ૮

છેતરે આખી ગચાંતો સમારોધ કરતાં રાજ્ય યુધિષ્ઠિરે રાજ્યરીતિ પ્રમાણે હરિતનાપુરમાં વસતા સર્વ કુટુંબીજનોનું કુચમાં પૂછવાનું કહી સજય દ્વારા દુર્યોધનને સદેશો મોકલી ૯ જાણા કું કે 'નિશ્ચય કર્મ' જ મારો મહામળાના સહા યજ્ઞ છે ૧૦ ૧૧ 'હું તારા અનેક અપરાધોને મનમાં નથી ધારતો પણ પરદ્રવ્યમાં એટલી તારી લોભી શુદ્ધિ પાછી વાગ આપું રાજ્ય ન આપતું હોય તો તેનો એક જ સાગ-કુચરચન, જકરચન માસહી, વારણાશત અને પાંચમું કોષ એક ગામ-એમ પાંચ જ ગામ આપ ૧૨, જેથી આંતરકલહ ન થાય સ્વજનોનો નાશ ન થાય, છતાં વ જો તું એટલું અત્ય પશું નહિ આપે તો હું જેવો ધર્મ પ્રાપ્ત કરના સમર્થ છું તેવો અર્થ પ્રાપ્ત કરના માટે પણ સમર્થ છું, તથા જેવો મૃદુભાવ રાખું છું તેવો દારુણ પણ યર્થ થકું છું ૧૩

૪ ભુઓ ઉલોગ બ ૨૮

૫ ભુઓ ઉલોગ બ ૨

૧ ભુઓ ૫-૨૮-૩૫ થી ૫૧, આ પુસ્તકમાં 'ઉપક્રમ', (પ્રકર ૧) શ્લોક ૬, ૭

૭ આ યુગમાં જનુ માન્ય મહાવિદ્વાનો આવી રહ્યા અપારવનાર છે છે એ સર્વવિદિત છે બીજા બાલુ દ્વં તરિકે સ્વજનો 'ધર્મ' (કર્તવ્ય) એ જ હોતા (૫ ૭૦-૧, ૭) વિદ્વાનોમાં માન વિ ર જ સંપૂર્ણ ન્યાયી રીતે બોલતા હતા (૫- ૮-૩૩, ૩૪) સજયના પ્રવચન સાથે સરખાવો શ્રીકૃષ્ણનું વિધિપ્રવચન (૫-૨૮ ૯૩)

૮ ભુઓ ઉલોગ બ ૩૦, ૩૧

૯ ભુઓ ૫-૩૦-૩૫ ૩૧-૧૦ થી ૨૩

૧૦ ભુઓ ૫ ૩૧-૨૦ વિધિ કરવા બતાવે શ્રીકૃષ્ણને વિદ્યે અમકાલા હંપરપરી ગૂચના કરતા ધર્મરક્ષે દ્રીપી આ કાચ જ મળાવી માગવી કરવા કહ્યું હતું (૫-૭૦-૧૫ ૧૬) શોકકર્ષિત દ્રૌપદીએ આવી તદ્દન બાળી માગવી સામે વિરોધ દર્શાવીને વિધિ માટે જતા શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું હતું કે 'દુર્યોધને આવી અહા માગ ૧૧ પશું માન્ય કરી નથી માટે મારા અપમાનનો ખ્યાલ રાખીને ધર્મરક્ષાએ ઉપર કોણ કરતે' (૫-૮-૭, ૮, ૩૨)

આ આખીય ચર્ચા શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાની વિશિષ્ટ ભૂમિકા માટેનું વાતાવરણ તૈયાર કરે છે; તેમજ કર્મ-કર્મ-પાપ-વિકર્મ-ધર્મ-અધર્મ-સ્વધર્મ-સ્વગતવધ-શાંતિ-વિગ્રહ-વિગ્રહનાં કુદ્દશ એ સર્વ વિષયોનો વિમર્શ કરે છે.

અધર્મે ધર્મકામો હિ કરોતીહાવિચક્ષણઃ ।

ધર્મે ચાધર્મસંકાશં શોચન્નિચ કરોતિ સઃ ॥ ૧૨-૨૨૭-૩૦ (૩૨)

ધર્મે કરોમીતિ કરોત્યધર્મ-

મધર્મકામશ્ચ કરોતિ ધર્મમ્ ।

ઉમે યાલઃ કમંણી ન પ્રજાન-

સ્ત જાયતે દ્વિયતે ઘાપિ દેહી ॥ ૧૨-૨૨૭-૩૧ (૩૩)

ધર્મની ઇચ્છાવાળો અવિચક્ષણ મનુષ્ય આ જગતમાં અધર્મ આચરે છે, અને ધર્મ આચરતાં જાણે અધર્મ કરતો હોય એમ શોક કરતો કરે છે.^૧

(કોઈ મનુષ્ય) ધર્મ કરું છું એમ (માનીને) અધર્મ કરે છે અને અધર્મ કરવાની ઇચ્છાવાળો ધર્મ આચરે છે. આ બન્ને મૂર્ખ મનુષ્ય કર્મ કેવી રીતે કરવું તે જાણતા નથી તેથી જન્મ મરણ પામે છે.

સર્વધર્મતત્ત્વમિત્ ભદ્રર્ષિ વ્યાસ અને વિદ્યાધ્યયન કરી નિપુણ થયેલા શુક-દેવ-એ પિતાપુત્રોનાં જ્ઞાનનાં વિવિધ પાસાંઓ અને લાગણી સંવાદ થયો. તેમાં બ્રહ્મણ્ય-બ્રહ્મવેતાનાં કર્મવ્ય અંગેના વિવેચનમાંથી આ બે સ્તોક લીધા છે.^૨

૧ (૧) જીઓ ૬૫૨ સ્તોક ૩૧. ધર્મ અધર્મનું વાસ્તવિક રૂપ કેડું હોય તે સમજનાર વિદ્વાન કેવો હોય તે એમાં કશું છે.

(૨) સર ૭ યયા ધર્મમધર્મં ચ કાર્યં ચાકાર્યમેવ ચ ।

અયથાત્પ્રજ્ઞાનાસ્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥ ૬-૪૦-૩૧ (ગીતા ૧૮-૩૧)

અધર્મ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાટુતા ।

મર્વાર્થોન્વિપરીતાંચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૬-૪૦-૩૨ (ગીતા ૧૮-૩૨)

જેના વડે ધર્મ અને અધર્મ તથા કાર્ય અને અકાર્યનો વિવેક જરાગર નથી થતો તે હોય તેનાથી જુદી રીતે યાવ છે તે બુદ્ધિ હે પાર્થ ! રાજસી છે.

જે અધિકારથી ધૈર્યથી બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ માને છે અને દરેક બાબતને-વસ્તુને ભેદથી જ સમજે છે તે બુદ્ધિ હે પાર્થ ! તામસી છે.

૨ શાંતિ. અ. ૧૨૪ થી ૨૪૭ સુધીના આ સંવાદમાં ધર્મના જોડાં પાસા જ્ઞાન દરો તે બધાં ચર્ચાં છે. તેમાંના એક ભાગથી ૬૫૨ સ્તોક ૨૪ ના ઉદ્ઘાટનમાં વિચારણા કરી છે.

એ વિવેચનમાં દુકર્મા ધ્વજવેતા થવા માટે સત્કર્મો, શીલ સંપન્ન ધ. શાસ્ત્ર આરાઓનો ખ્યાલ આપીએ, સંસારને (૧) દુસ્તર નદીની અને (૨) સ્વભાવરૂપી પ્રવાહની ઉપમાઓ આપી, જાણવું કે આ દુસ્તર નદી કે, અને પ્રવાહને ધીર વિદ્વાનો પ્રજારૂપી નૌકાથી તરી જશે પણ બુદ્ધિ વગરના શું કરશે? ચંચળ ચિત્તના સંસારાત્મા કામાત્મા એવા બુદ્ધિ વિનાના અપ્રાપ્તો એ પ્રવાહને તરી શકતા નથી, જેમ બુદ્ધિ જેમ (કહેવનમાં છે તેમ) જેસી રહેનારો આગળ જઈ શકતો નથી. જેમ બુદ્ધિ વિનાના પ્રવાહને તરી શકતા નથી તેમ જ્ઞાનવાળો પણ જો કામરૂપી મૂડની પકડમાં આવેલો હોય તો તે પણ આ પ્રવાહને તરી શકતો નથી એટલા માટે જ વિચક્ષણ મનુષ્યે એ પ્રવાહને તરી જવા પ્રયત્ન કરવો. એ તરી જવું એટલે ધ્વજાલય-ધ્વજવેતા-સમદર્શી-ગધે નારાયણનું દર્શન કરનાર-યજુ.^૫

તેથી ધર્મ અને અધર્મનો વિવેક બરાબર સમજી શકાય, સમજીને તે મુજબ આચરી શકાય, છેવટે તેની પરમસિદ્ધિ મેળવી શકાય તે માટે શાસ્ત્રઆરાઓ પ્રમાણે મૂળમૂલ વર્તનમાં જ્ઞાનપૂર્વક સુધારો કરતા રહેવા સાથે સમદર્શી થવાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો. આ પ્રયત્ન દરમિયાન રાજસિક અને તામસિક ભાવોને લીધે ધર્મ અને કર્મનું અવધાર્ય દર્શન થવાથી ઘણી ભૂલો અનિવાર્ય રહેવાની. તેમ છતાં પ્રજાપ્રાપ્તિ માટે એ અનિવાર્ય છે. જેમ સમજી નમતાપૂર્વક પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો. કારણ કે ' જેસી રહેનારો આગળ જઈ શકતો નથી. ' આગળ જતાં દૃષ્ટિની સ્વચ્છતા પ્રાપ્ત થશે જ. ' પછી તે માણસ વેદવેદા હોમ કે વેદની એક ઋચા પણ ન જાણતો હોય. ધાર્મિક અને યજ્ઞ કરનારો હોય કે અતિશય પાપી હોય. મહાવીર (પુરુષનાથ) હોય કે કક્ષીયની જેમ જીવન ગુજારતો હોય તો પણ તે દુર્ગમ જરામરણરૂપી સાગરને તરી જાય છે. ' અથવા ' ધર્મવગેરે રૂપી લક્ષણ-વાળા રથ ઉપર આરૂઢ થઈને ધ્વજલોકમાં વિરાજી રહે છે. ' ^૬

વળી, જેઓ પ્રયત્ન કરીને પ્રજાવાન થયા હોય છે તેઓ બીજા અજ્ઞાનીઓને પણ તારે છે, જ્યારે અજ્ઞાનીઓ બીજાને કે પોતાને કાઢીને તારી શકતા નથી, અને રૂપી જાય છે. ^૭

ઉપર્યુક્ત બંને સ્તોકોમાંનું અવિચક્ષણ મનુષ્યના વર્તનનું રૂપ, મનુષ્યનો

૩ શાંતિ. મં. ૨૨૭.

૫ ૧૨-૨૨૭-૧૧ થી ૨૧.

૭ એ દ્વારે ન સ ચચ્છતિ ॥ ૧૨-૨૨૫-૧૧

૧ ૧૨-૨૨૮-૫ થી ૭.

૪ બુદ્ધિ ' ધ્વજવેદા ' (પ્રક. ૫) પ્રલોક ૫૪, ૫૫.

૬ બુદ્ધિ ઉપર પ્રલોક ૨૪ અને ૨૬.

૯ ૧૨-૨૨૮-૮ થી ૧૧. ૧૦ ૧૨-૨૨૮-૧, ૨.

પ્રજાપ્રાપ્તિનો પ્રપત્ન વધારવા માટે અને વિવેકને ઉત્તરોત્તર પરિશુદ્ધ કરવામાં સદાપ્રમુત થાય તે માટે કહેવામાં આવ્યું છે, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

દશ ધર્મે ન જાનન્તિ ધૃતરાષ્ટ્ર નિવોઘ તાન્ ।

મત્તઃ પ્રમત્ત ઇન્મત્તઃ શ્ચાન્તઃ ક્રુદ્ધો વ્યુમુક્ષિતઃ ॥ ૫-૩૩-૮૨ (૩૪)

સ્વરમાણશ્ચ મીરુદ્ય લુપ્થઃ કામી ચ તે દશ ।^૧

તસ્માદેતેષુ ભાવેષુ ન પ્રસજ્ઞેત પષ્ણિતઃ ॥ ૫-૩૩-૮૩ (૩૫)

હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! આંલળો. દશ જણ ધર્મને જાણતા નથી, એમને તમે ઝોળખી લો. મત્ત (માતેલો), પ્રમાદી, ઉન્મત્ત, ધાકેલો, ક્રોધી, બૂખ્યો, ઉતાવળો, ખીકણ, લોખી અને કામી એ દશ છે. માટે પંડિતે આ ભાવોમાં પ્રસજ્ઞ થવું નહિ.

‘વિદુરનીતિ’ના પહેલા અધ્યાયમાં ભાતી વિનાશની અમંગળ એંધાણીઓથી ચિંતાતુર થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રને પહેલા પંડિત તથા મૂર્ખનાં વક્ષણો સમજાવી પછીથી અનુક્રમે^૧ એકથી દશ સુધીના અંકોને માધ્યમ બનાવી વિદુરે સૌમ્ય ન્યાયી નીતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો તેમાંથી આ બન્ને શ્લોકો લીધા છે.

ઉપર શ્લોક ૩૨-૩૩ માં અવિચક્ષણ મનુષ્ય ધર્મ અધર્મનો વિવેક જાણતો નથી એ સમજાવ્યું. પણ દરેક માણસ દરેક દરેક વખત વિચક્ષણ કે અવિચક્ષણ હોઈ શકે નહિ. ખૂબ વિચક્ષણ પણ પ્રસંગોપાત અવિચક્ષણ જેવું અને અવિચક્ષણ વિચક્ષણ જેવું આવશ્યક કરે છે. એટલે કયી વસ્તુઓ માણસની વિવેક શક્તિને ધૂંધળા બનાવે છે તે આ બે શ્લોકથી બતાવ્યું છે. અર્થાત્ જે વિચક્ષણ હોય તેણે ઉપર કહેલા દશ ભાવોના સપાટામાં આવવું નહિ.

પ્રાચીન સાહિત્યમાં આવી રીતે અંકોને માધ્યમ રાખી ઉપદેશ કરવાનો અને વિગતો જણાવવાનો રીનાજ હતો. મ. ભા. ના આરંભક પર્વ મ. ૧૩૨ માં બનકેની સંસદમાં થયેલા અંદી-અષ્ટાવક વિવાદમાં એકથી તેર સુધીની વસ્તુઓ ગણનામાં

૧ (૧) ૫-૩૩-૮૨; ૫-૩૩-૮૩ અબ. સ્થવિર અગસ્ત્યસિંહની ‘દશરેકાલિકચૂર્ણિ’.

આ ચૂર્ણિ સ્થવિર અગસ્ત્યસિંહે આશરે ૩૭ સતીમાં લખી છે. તેમાં ૫૬૫૬ શ્લોકોના ઉગાડણુ વરીકે દશ ધર્મ.....તે દશ સુધીના આ દોઢ પ્રોત્ક ટાકેલો છે. અનુભવે વિક્રમના તેરમા શતકમાં કબાયેલી પ્રસ્તુત ચૂર્ણિની એક માત્ર પ્રાચીન પ્રતિ શ્રી બિલ્લમદ્રસૂરિ જેન જ્ઞાનમંદાર-જેસલમેર-માં છે. તેની માછેકા શીર્ષ નકલ ઉપરથી લીધેલા ફોટોગ્રાફમાંથી ૫ શ્રી યુગ્યવિજય મહારાજ દ્વારા આ સ્થળે, જોધપે નોંધું છે.

અટકાવતા હૃદયરપથી પ્રાર્થના કરતાં કહ્યું, 'શ્રમ ધર્મ અને પરમાત્મામાં નિઝાવાળી બુદ્ધિએ તમારી સદ્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન એકલી છે, તે તેવી જ રહે; તેનાથી જિજ્ઞાસી ન થાઓ. કૂરતાથી એકલી કરેલી શ્રી વિનાયકારી છે (જ્યારે) મૃદુતાથી એકલી કરેલી શ્રી વધીને પુત્રપૌત્રોને (વારસામાં) મળે છે.'

આ વિચાર સાથે મહાભારતમાં વારંવાર વિચારપૂર્વક વપરાયેલે કહેવતરૂપ બની ગયેલાં વાક્યો 'જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે.' અથવા 'જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં ધર્મ છે અને જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે.' ૪ પાછળ રહેલાં વ્યંજના, અનુભવ અને વિશ્વનિયમન કરતા ધર્મ તરફની કવિની નિઝા જોવી જરૂરી છે. (૧) દુર્યોધનનો ત્યાગ કરવા માટે વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને ('વિદુરનીતિ'ના ઉપદેશ દરમ્યાન) કહ્યું ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે જવાબ આપ્યો 'તારી વાત સાચી છે, જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે, પણ હું તેનો ત્યાગ નહિ કરી શકું.' ૫ (૨) શ્રી કૃષ્ણે કહ્યુંને પાંડવપક્ષમાં જોડાવા સમગત્યો ત્યારે પાંડવોના પક્ષમાં પોતે નહિ જોડાઈ સકે એમ કહી ઉત્તર આપ્યો કે 'હે હણિકેશ ! હું જાણું છું કે 'જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે.' ૬ (૩) આચાર્ય દ્રોણે શ્રીકૃષ્ણની નિષ્ઠિ દરમ્યાન દુર્યોધનને સંધિ કરવા સમગતવર્તા કહ્યું હતું કે 'બહુ પ્રયાપ કરવાથી શું?' જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે. ૭ (૪) યુદ્ધના

૪ (૧) યતો ધર્મસ્તતો જયઃ । ૫-૩૯-૭૬; ૧૪૧-૩૩૬; ૧૪૬-૧૬૬; ૬-૨-૧૪૬;
૬-૨૧-૧૧૬; ૬૧-૧૬૬, B. ૯.-૬૩-૬૨; ૧૧-૧૩-૯૬; ૧૭-૬૬.
યતઃ કૃણસ્તતો ધર્મો યતો ધર્મસ્તતો જયઃ । ૬-૬૨-૩૪૭; ચિ. ૧૩-૧૬૭-૪૧અબ
યતો ધર્મસ્તતઃ કૃણો યતઃ કૃણસ્તતો જયઃ । ૬-૪૧-૫૪અબ, બ=૬-૨૧-૧૨૬,
૧૪૬, ડ=૧-૧૯૭-૨૫૬; ૫-૬૬-૯૬, II ૯-૬૨-૩૨ ૬;
(જુઓ નીચે પા. નોં ૫ થી ૭)

(૨) મથાસન્ન વચસી પસ્થપાતે ।

શયોર્મત્યલ્પ ય તસદ્ગૌયસ્તદિતસોમોડર્ગાત હન્તવાસન્ ॥ ૨૨એદ ૭ ૬ ૧૦૪-૧૨.

સત્ય અને અસત્યની સ્પર્ધા થાય છે, એમાં જે સાચું તથા સીધું હોય છે; તેની સેવા રક્ષા કરે છે, અને અસત્યને હાથે છે.

(૩) एकं ह वै देवा मर्त चरन्ति सत्यमेव ।

तस्मादेवा जितमनोजय्य तस्माद्यशः । शत भा. ૩-૪-૨-૮;

હલ્યેષ વિશ્વ સં. મં. ૧, પૃ. ૨૬.

દેવો એક જ મર્ત અત્યારે છે—સત્ય, તેથી જે દુર્બલને છોડે છે અને યશ પામે છે.

પ ૫-૩૯-૭

૬ ૫-૧૪૧-૩૩.

૭ ૫-૧૪૬-૧૬; જુઓ નીચે 'અર્ષદેશ' (પ્રકાશ ૮) પ્રલોક ૩, ૪.

સમાચારો જાણ્યા ઉત્સુક ધૃતરાષ્ટ્રને માટે સંજયને દિવ્યદષ્ટિપ્રદાન કર્યા પછી, મદાપુદ્ધમાં થતાના ધોરસંહારથી શોક નહિ કરવાનું સૂચવનાં વ્યાસે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે 'એ થરા કાળ છે એનો તારે શોક કરવો નહિ. એ દાઝ્યું ટળે એમ નથી. ખાટી જ્યાં ધર્મ દસે ત્યાં જય થશે' (૫) કોરવોની સજ્જ મદામેના જોઈ યુધિષ્ઠિરને વિવાદ થઈ આવ્યો અને અર્જુનને પૂછ્યા માંજ્યા કે 'આપણે આમને શી રીતે પહેંચી વળાવું?' ત્યારે અર્જુન બોલ્યો, 'સત્ય, આનૃશંસ્ય, ધર્મ અને ઉદ્યમથી જેવો વિજય મળે છે એવો ખજ કે નીર્ણયી મળતો નથી. તમે અધર્મ, ક્રોધ અને મોહ છોડી દઇને અનંદકારીપણે-નમ્ર થઇને (યુદ્ધ છતરાનો) ઉદ્યમ કરો, કારણ જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે, એટલે તમે સમજ લો કે આપણો જય ચોક્કસ છે. વળી નારદે મને કહ્યું છે કે જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં જય છે. જય તો કૃષ્ણનો સેવક (જેવો ગુણ) છે, અને માધવની કેડે કેડે જય છે. એ વિજય ઉપરાંત એમનો વિનમ્રતા ખીન્ને ગુણ છે. ચતુસ્રમૂહોમાં વ્યધારદિન અનન્ન તેજસ્વી ગોવિંદ, સનાતન પુરુષ કૃષ્ણ જ્યાં છે ત્યાં જય છે.' (૬) યુદ્ધની સરજાન કરતાં પહેલાં યુદ્ધરતોની આશીષ લેતા ગયેલા યુધિષ્ઠિરને આશીષ આપનાં દ્રોણાચાર્યે 'જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં કૃષ્ણ છે અને જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં જય છે.' એમ કહ્યું હતું. (૭) યુદ્ધના ચોથા દિવસે કોરવોનો પરાજય થતાં દુઃખી ધૃતરાષ્ટ્ર શોક કરતા લાગ્યો અને સંજયને પાંડવોના વિજયનું કારણ વારંવાર પૂછતા લાગ્યો. જરાગમાં સંજયે પોતાનું વક્તવ્ય ખૂબ ખાતથી સાંભળતા અને યાદ રાખતા અનુરોધ કરી જણાવ્યું કે 'પાંડવો કંઈ મન-નમ્ર કે કપટથી છતના નથી પણ સદૈવ ધર્મ પ્રમાણે જ મારાં કાર્ય કરનારા

૯ ૧-૨-૧૪.

૯ ૧-૨૧-૧૧-૧૨-૧૪.ઈ.

૧૦ ગુણમૂલો વયઃ કૃતે વૃત્તોડન્વેતિ માધવમ્ ।

અન્યથા વિજયશ્રાસ્ય સંવત્તિશ્વાપરો ગુણ. ॥ ૬-૨૧-૧૩

(૧) સર' આ સાથે ગાંધીજીની નમ્રતાના સ્પષ્ટ તુલ્યો નીચે 'યુદ્ધનિરર્થકતા' (પ્રક. ૧૩) રચો. ૧૩૦-૧૩૧ પા.નેં. ૧૪ માં. વળી અહીં મૂકેલા જલના રત્નો એ દિ'સક યુદ્ધના નથી જ. (સરો વિરોધાત્માસ એજન. પા.નેં. ૧૨મા) પણ ગાંધીજીએ જેમાથી પ્રેરણા પી ને અહિં'સક યુદ્ધ શોધ્યું તે સત્યાગ્રહના છે. શ્રીકૃષ્ણની નીડરતા અને નમ્રતાના જલને સ્પષ્ટ ગાંધીજીમાં સંમિલિત થયેલા દેખાય છે.

(૨) સર' યતઃ સત્યં યતો ધર્મો યતો હીરાનંબં યતઃ ।

તનો ભવતિ મોહિન્દો યતઃ ક્રુગસ્તતો જયઃ ॥ ૫-૬૬-૧

ધૃતો ને ટતાંવ નિવેદિત કરતા સંજયવાક્ય

૧૧ ૧-૨૧-૫૪.

છે...જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે તેથી પાયો રણમાં અવધ્ય અને જયશીલ છે તમારા દુરાત્મા પુત્રો તો સદા પાપી નિષ્કર અને ક્રીનકર્મ કરનારા છે તેથી હારે છે '૧૨ (૮) એવા દિવસના પરાજય પછી બીજાને એનું કારણ પૂછવા ગયેલા દુર્યોધનને બીજા પિતામહે દિનમાનથી વામુદેનમાદાત્મ્ય સહાચારના આ પ્રમાણે શીખામણ આપી હતી 'હે રાજન! એ શ્રીકૃષ્ણ સત્તમય છે, તમસ્ અને રાય વિનાના છે એ કૃષ્ણ જ્યાં છે ત્યાં ધર્મ છે અને જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે એમના માદાત્મ્યોગથી અને આત્મયોગથી પાંડવોનું રક્ષણ અને જય થાય છે એ પાંડવોને સદા હાયાબુહારી સુદ્ધિ અને યુદ્ધના બગ આપે છે, તથા લયથી રક્ષણ કરે છે '૧૩ (૯) અઢારમા દિવસે દુર્યોધન મરાયો, તથા ગોદાઓ સિગિરમાં પાડા વળવા માંડ્યા પાંડવોનું કાર્ય પૂર્ણ થવાથી અર્જુનનો દિવ્ય રથ લગવાને આપમેળે જ બગાડા જના દીધો એ પછી ધર્મરાજે શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી એમની કૃપા વર્ણવતાં 'મહર્ષિ' વેદ-માસે ઉપાધ્યક્ષ નગરમાં મને મ્હુ કે 'જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં કૃષ્ણ છે, અને જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં જય છે '૧૪ ઈત્યાદિ કહ્યું (૧૦ થી ૧૨) અધર્મ-યુદ્ધથી દુર્યોધનનું મૃત્યુ થયા બાદ તરત જ સતી ગાધારીના શાપથી ડરતા યુધિષ્ઠિરે વિનતી કરવાથી માધ્વ તરત જ હરિનાપુર ગયા, લૌકિક કર્મ, ધૂનરાષ્ટ્રને સાતનનાના એ શબ્દો કહી, ગાધારીને ઉદ્દેશી પાંડવોને શાપ ન આપના વિનતી કરી એમને યાદ આપી કે તમે જયાર્થી દુર્યોધનને (પશુ) કઠોર વાક્ય કહ્યું હતું કે 'એ મૃદ! માડું વચન સાંભળ-જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે' એટલે ગાધારીએ પોતાનું ચિત્ત સિંધર કરી શાપ ન દીધો, વળી ફરીથી શોકાત્મી ગાધારીએ પાંડવોને શાપ દેવાનું ઇચ્છ્યું ગાધારીનો વિચાર બાણી જઘને કમ વાદી-નિરોગી દિતવચન એનાનાર-વેદવ્યામે આવીને ગાધારીને યાદ આપી કે 'યુદ્ધના અઢારે દિવસ દરમ્યાન જયાર્થી દુર્યોધન તારી પાસે આવી જવાશીર્વાદ માગતો ત્યારે હે ગાધારી! તું એને 'જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે' એમ જ કહેતી તું ધર્મવેતા અને સત્સવાદિની છે, એટલે તારૂં વચન સત્ય થયું છે, તો તારા કોષને કાલુમા રાખ '૧૬ ચૈર્ષીના ગાધારીએ સપ્તમ રાખી પાંડવોને શાપ્યા નહિ, રણબુદ્ધિ જેવા નીકળેના માતા ગાધારીએ દુર્યોધનનું રાત્ર જોઈને કરણ પિલાપ કરતાં મરતા કૃષ્ણને કહ્યું કે 'યુદ્ધની શરૂઆત થતાં તૃપસત્તમ દુર્યોધન મને પ્રણામ કરી 'હે માતા! મને તારો જય થા-એવો આશીર્વાદ આપ' એમ કહેતો આ પો કહતો, ત્યારે અમારા ઉપર આવી પડનારા વોર સકટની વાત બાણીના છતાં મે એને ઉત્તર આપ્યો હતો કે 'જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે '૧૭

૧૨ ૬-૬૧-૧૪ થી ૧૭ ઇ

૧૩ ૬-૬૨-૩૪ થી ૩૬ ઇ

૧૪ ચિ ૬-૬૨-૩૬, ૩૭

૧૫ ચિ ૬ ૬૩ ૬૧, ૬૨

૧૬ ૧૧-૧૩-૯૪

૧૭ ૧૧-૧૭-૫૬

(૧૩) સ્વર્ગારોહણ કરતા બીજા પિતામહે ભગવાન કૃષ્ણની સ્તુતિ કરતાં એમને કહ્યું કે “વાસુદેવરૂપી તીર્થ દ્વારા પાંડવોની સાથે સમાધાન કર. કારણ જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં ધર્મ છે અને જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે” એવું મેં વારંવાર મંદ્યુરિ દુર્યોધનને કહ્યું હતું પણ એ મૂર્ખે માન્યું નહિ. ૧૮

આમ મુહૂરોનું વચન નહિ માનતાં અન્યાયથી મેળવેલી રાજ્યશ્રીને અન્યાયથી જ સાચી રાખવાના પ્રયત્નોનું પરિણામ કુરુકુળના બીણ, પ્રજાશર્મા આગ્યું.

न धर्मकलमाप्नोति यो धर्मं, दोग्धुमिच्छति ।

यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्तिक्यात् पापचेतनः ॥ ૩-૩૨-૫ (૩૭)

જે (મનુષ્ય) ધર્મને દોહવા ઇચ્છે છે તેને ધર્મનું દૂધ મળતું નથી. જે પાપી અશ્રદ્ધાથી ધર્મ આચર્યા પછી શંકા કરે છે તે પણ ધર્મનું દૂધ પામતો નથી.

અરણ્યવાસની શરૂઆતમાં દુઃખાર્તા દ્રૌપદીએ રાજ્ય યુધિષ્ઠિરને કૌરવો સાથે વિચ્છેદ કરીને રાજ્ય પાછું મેળવવા પ્રહ્લાદના નીતિશાસ્ત્ર અને બીજી ક્ષીણોને આધારે પ્રેર્યા.^૧ ત્યારે કલ્યાણના ઉપાસક સમજી અખતશનુ રાજ્યએ મન્યુ ઉપરના વિજયને પ્રશંસાપાત્ર વિજય ગણ્યારી, ક્ષમા અને દયા એ સનાતન ધર્મ છે તથા ઉત્તરિના કારણ છે, અને પોતે એ ક્ષમા અને દયાના સહજ ઉપાસક છે એમ જણાવ્યું.^૨ એટલે આગેલી દ્રૌપદીએ ધાતા, વિધાતા, ઇશ્વર, સ્વયંભૂ, પ્રપિતામહ અને ધર્મ ઉપર આક્ષેપ કર્યો^૩ એણે કહ્યું કે, ‘તમારી ક્ષમાવૃત્તિથી અવગા મતિ

૧ આરણ્યક ૪-૨૬

૧૮ ચિ ૧૩-૧૧૭-૪૧થી.

૨ આરણ્યક ૩-૩૦, મૂળ શ્લોક માટે જુઓ નીચે શ્લોક, ૪૦, પા. નં., ૧

૩ આરણ્યક ૩-૩૧; આ અધ્યાયમાં ધાતા, વિધાતા, ઇશ્વર, સ્વયંભૂ અને પ્રપિતામહ એ સર્વ વિશેષજી કોઈ એક જ ‘વ્યક્તિ’ એવા પરમેશ્વર મહિ વપરાયા છે. સામાન્યતઃ ધાતા-વિધાતા ભગવાન બ્રહ્મા સાથે એકરૂપ અને વિશ્વના સર્જા તથા નિર્વાહ એક દેવ તરીકે નિરૂપાય છે. ત્યારે બીજી બાજુ મ. બા. મા ધાતા-વિધાતા જુદી જુદી અનેક રીતે નિરૂપાયેલા છે. કોઈ વખત એક જ દેવ તરીકે તો કોઈ વખત જુદા દેવ તરીકે! તેમાંની કેટલીક વિગતો રસપદ હોઈ અહીં નોંધી છે.

(૧) નાગવેદમાં કાળ્યક ઉપર સંસારપટ રૂપી કપડું વણી બે સ્ત્રીઓ તરીકે ધાતા, વિધાતા (૧-૩-૧૭૨); બ્રહ્માના પુત્ર તરીકે ધા. વિ. (૧-૧૦-૪૯); બાર આદિત્ય પૈકી એક તરીકે ધા. (પ્રથમ આદિત્ય તરીકે (૧-૫૯-૧૫, ૧૧૪-૫૫); સાતમા આદિત્ય તરીકે (૧૨-૨૦૧-૧૫), પાંચમા આદિત્ય તરીકે (ચિ. ૧૩-૧૫૦-૧૫); બ્રહ્મા તરીકે ધા. અથવા વિ. (૧-૧૪૫-૩૫; ૨-૧૯-૪૮; ૩-૨૬-૧૩; ૧૫; ૩૬-૬);

કરનાર ધાતા અને વિધાતાને નમસ્કાર હજો. મનુષ્ય ધર્મ, દયા, ક્ષમા, આજ્ઞા અને યોગ્યપદ્ધતિ કરતી કદી શ્રીને પામતો નથી. મેં એવું સંલિખ્યું છે કે રક્ષણ કરાયેલો ધર્મ રાખતું રક્ષણ કરે છે. ૪ પણ એ ધર્મ તમારું રક્ષણ કરતો હોય એમ દેખાતો નથી. ૫ પછી ધર્મરાજની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન કર્યું; તેમના છૂનના બસનથી આવેલી આપત્તિનું વર્ણન કર્યું. ૫છી પ્રાચીન ઇતિહાસ-ઈશ્વરજી સર્વ કંઈ કરે છે તેવા ગતરાદનો કટાક્ષપૂર્વક ઉલ્લેખ કરતાં દ્રૌપદીએ કહ્યું : 'જેમ લાકડાની પૂતળાને સૂત્રધાર નયાવે છે, તેમ ઇશ્વર પ્રાણીઓને ચેષ્ટા કરાવે છે, પ્રાણીમાત્રમાં આકાશની જેમ રહેનાર ઇશ્વર પુણ્ય-પાપનું ફળ આપે છે, ટેરીથી બંધાયેલા પક્ષીની જેમ પ્રાણી ઇશ્વરને આધીન રહે છે, સૂત્રમાં પડેલા ગણકાની પેઠે, નાથેલા બળદની પેઠે, મૂળમાંથી ઉખડીને મધ્યપ્રવાહમાં પડેલા વૃક્ષની પેઠે પ્રાણી ઇશ્વરની જ આજ્ઞા માને છે, ઇશ્વર શ્રેય છે એ પ્રમાણે સર્વે કે નરકે જાય છે, અને વાવાઝોડમાં જેમ તણખલાં જોડે તેમ સર્વ જૂતો ઇશ્વરને વસા થાય છે. ઇશ્વર પુણ્ય પાપ કરે છે, સર્વ જૂતોને વ્યાપીને વિચરે છે, પણ કોઈને સમજતો નથી. જેમ લાકડાને લાકડાથી, પર્યટને પર્યટથી અને લોખંડને લોખંડથી છેલ્લામાં આવે તેમ ભગવાન સર્વજ્ઞ પ્રપિનામહ દેવ માયાથી-જાનીરીતે પ્રાણીઓને

ખાડવદ્વંદન પ્રસંગે અર્જુન સાથે લડનાર દેવ તરીકે ધાતા (૧-૨૧૮-૩૨); ધાતાનું પવિત્ર આયતન (મંદિર) (૩-૧૧૮-૧૨); ઇન્દ્રના ઝડા ખાસે ડાબા-ગળિને પામિયા ધા વિ. દેવ (૧-૧૨૫-૨૦); કાર્તિકેયને અનુચરો જેઠ આપનારા ધા. દેવ (ચિ. ૬-૪૫-૮૬); કાર્તિકેયને અનુચરો જેઠ આપનાર વિ. દેવ (ચિ. ૬-૪૫-૪૨); વૃત્રાસ મારે વજ્રના બનાવનારા ધા. (૧૨-૩૨૬-૨૧); અર્જુનને ૨૫ સત્જ કરનાર દેવો પૈકી ધા. (૫-૫૫-૭);

(૨) ૫છી જુદા જુદા મુખ્ય દેવોને તેમની સ્તુતિ કરતા કે તેમની વિભૂતિ વર્ણવતાં ધાતા અને, અથવા વિધાતા કયા છે. જેમ કે અગ્નિને (૧-૨૨-૨૬) નારાયણને (૩-૧૮-૮; ૧૨-૩૨૧-૨૪); કૃષ્ણને (૧-૫૭-૮૬; ૩-૧૩-૧૬; ૧૮૮-૫૩), વિષ્ણુને (૧૨-૩૨૭-૮૬); શિવને (ચિ. ૧૩-૧૪-૪૦૮; ૧૬-૨૨; ૧૯૦-૪૧ ઇ.); મૃત્યુને (૨-૨-૧૮).

(૩) 'વિશ્વનું ધાત્મ કરનાર પરમેશ્વર' એવા અર્થમાં 'ધાતા' શબ્દ ૧-૩૦-૬ (ગી. ૮-૬) ૧-૩૧-૧૭ (ગી. ૬-૧૭); ૧-૩૨-૩૩ (ગી. ૧૦-૩૩) નાં પ્રયોગાયેલો છે.

(૪) ગાંધ પ્રવચન પિતા જેવો હોઈ એને ધાતા કહ્યો છે. (૩-૧૮૩-૨૨)

(૫) પુરાણમાં ધાતા-વિધાતાને બ્રહ્મા અને જ્યાનિના પુત્ર (ભાગવત ૪-૧-૪૩; તિલ્ક-પુરા. ૫૬-૮૨) તરીકે અને ધાતાને ૪૬ મંત્રોમાંના એક તરીકે (વલ્લિ પુરા. M W P. ૫૧૪) વર્ણવેલ છે.

૪ જુઓ મનુ. ૮-૧૫.

પ્રાણીઓથી મારી નાંખાવે છે! આમ ભગવાન પ્રાણીઓનો સંગોગ અને વિયોગ કરીને રમે છે. તેમના પ્રત્યે માતાપિતાની જેમ વર્તતા નથી, પણ ખીન મનુષ્યોની જેમ રોપથી જ વર્તે છે. જેમ બાળક રમકડાં રમે તેમ પ્રાણીઓ વડે ખેલે છે. શીવાન અને દ્વીમાન આર્યો ગુજરાતના અસાવે સૂકાઈ રહ્યા છે અને ભાવી સ્વપ્નના વિચારથી અનાર્થો કહેર કરે છે. તમે આપત્તિમાં પડ્યા છો અને દુર્યોધન સમૃદ્ધિમાન થયો છે, આ જોઈને હું ધાતાની નિંદા કરું છું. આમ કરવાથી ધાતાને શું ફળ મળવાનું હશે? જો કરેશું કર્મ તેના કરનારને જ ફળનું હોય તો જરૂર ઈશ્વર તેનાથી લેવાવાનો જ. અને જો નહિ ફળનું હોય તો બળવાન જ ફાવવાનો— મારે તેની તથવાર—આથી હું દુર્ગોનો મોક કરું છું.’

ધર્મરાજએ ઉત્તર આપ્યો, ‘તારો નારિનકવાદ મે (અગ્રાજિ પશ્ય) સંબોધ્યો છે. હું ગૃહસ્થીએ દાન કરવું જોઈએ માટે દાન કરું છું અને યજ્ઞ કરવા જોઈએ માટે યજ્ઞ કરું છું; કંઈ તેના ફળ માટે ધર્માચરણ નથી કરતો. હે સુશ્રોણિ! હું ધર્મ આચરું છું તે ધર્મના ફળ માટે નહિ, પણ શાસ્ત્રને અનુસરીને તથા સંપુરણના આચારને જોઈને આચરું છું હં કુળા! મારું મન સ્વભાવથી જ ધર્મમાં ભગેલું છે.’^{૧૬} પછી ધર્મના ફળ દોહવાની સાધય નહિ રાખવા જણાવતો ઉપર્યુક્ત મોક્ષ ધર્મરાજે કહ્યો. પછી ધર્મ છે, તેના ફળનું ઈશ્વર પ્રદાન કરે છે, ધર્મ જ સનાતન ગ્રંથ છે, અને કર્મનું ફળ છે જ અમ બ્રહ્માએ પોતાના પુત્રને કહ્યું હતું એવો આધાર ટાકીને દ્રૌપદીને તેમણે કહ્યું કે ‘પ્રાણીઓના ઈશ્વર અને ધાતાને તું ગાળો દષ્ટ નહિ, તું એને એળખ, એને નમન કર જેની રૂપાથી મૃત્યુશીલ ભક્ત અમરત્વને પામે છે તેને અમમાનીશ નહિ.’^{૧૭}

એ પછી દ્રૌપદીએ પોતે દુઃખાત્તા હોવાથી પ્રનાય કરેલો એમ કહીને ફરીથી ગૃહસ્થિના આધારવાળી નીતિ કહી સભાવાળા ધર્મરાજને, શત્રુઓને મુક્તિ છતી લઈને રાત્ર્ય પાછું મેળવવા ગ્રેવા.^{૧૮} બીમસેને પણ ખૂન દહીવો કરી.^{૧૯} પણ

૫ આ આગ્રેપ પાઠનો અર્થ યુદ્ધોગ જણાય છે તેનાથીએ વિરોધ હજી એક દાયકા ઉપરનાં હિંદુ-મુસ્લીમ રમખાણના દાવાનલ દ્વારા થાગ્ને અનુભવ્યો છે એ દાવાનલ વનેલાના દિલે ઠારવા મળવા મદાહિંદુ ગાંધીજીને એક હિંદુએ જ ઠાર કર્યા—આના બનાવ જોના સામાન્ય મનુષ્ય દ્રૌપદીની મારે સડેલાથી સદ્ભાવ થાય એ તો ધર્મરાજ કે બાપુજી જેવા મદા-સત્ત્વે જ ધોર અધારમાં હોય છતાં ચ સાત્ત્વથી શક્તિને આધારે એનાથી પ્રકાશમા નવ.

ધર્મશીલ ધર્મરાજે તો વનવાસની પ્રિયતા તોડનાનું કબૂલ નહિ કરતાં, સત્ય અને ધર્મને જ શ્રેષ્ઠ માન્યાં.^{૧૦}

સાખી ધર્મશીલા પરતુ દુઃખાર્તા દ્રૌપદીએ ધર્મ અને ઇશ્વર ઉપર આક્ષેપ કર્યો તે અકળાયેલા માણસ માટે સામાન્યતઃ સહજ ગણાય. ધર્મરાજનો જવાબ તે પારગામી ધર્મવેત્તાનો નથી, પણ ચેતન્યતત્ત્વમાં શ્રદ્ધા ધરાવના, કલ્યાણમાર્ગનાં એક પ્રવાસીનો છે; ધર્મનું તરન હજુ જોવાનું ગણી છે, પણ શિષ્ટો અને શાસ્ત્રીનાં પ્રભાણીથી, જન્માન્તરની સાધનાથી આવેલી સહજ ધર્મશ્રુતિથી-જેમ નદી સમુદ્રને મળતા ગતિ કરે તેવી-રેખાના સૌતિક લાભો માટે કાપાલવા-મન્યુ-નથી જ કરના એવા નિશ્ચયથી સામે માણસ પોતાનું વચન પાળશે જ એવા વિશ્વાસથી અને સત્ય ઉપર અચૂક શ્રદ્ધાથી નિષ્કામ ધર્મ આચરનાનો પ્રયત્ન કરતા વિકાસગામી એવા મહાત્માનો છે.

માનસં સર્વભૂતાનાં ધર્મમાહુર્ધ્વનીષિણઃ ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ ધર્મમેવ સમાસતે ॥ ચિ. ૧૩-૧૬૨-૬૧ (૩૮)

મનીષીઓ કહે છે કે ધર્મ સર્વ ભૂતોના મનમાં રહેલો છે; તેથી સર્વભૂતો ધર્મનો જ આશ્રય કરે છે.

શાંતિબોધના-શાંતિપર્વ અને અનુશાસનપર્વના-અંતે છેતરતો ઉપદેશ આપતા પિતામહ ભીષ્મે કહેલા વચનોમાંથી આ શ્લોક ઉદ્ભૂત કર્યો છે આ શ્લોકથી કવિએ પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં રહેલા ચેતન્યમાં પોતાની અનન્ય અનુભૂત શ્રદ્ધા અને સમમાન પ્રદર્શિત કર્યા છે.^૧ મ. લા. મા બીજે એક સ્થળે આ વિચાર છુદે રૂપે મૂકતાં વ્યાસ કહે છે, 'મનીષીઓ કહે છે કે ધર્મ સર્વ ભૂતોના મનમાં રહેલો છે માટે સર્વપ્રાણીઓનું મનથી કલ્યાણ આચરવું'.^૨

મ. ગાંધીશ્રીએ ઉપરના વિચારને એમની લાપામાં આ રીતે મૂક્યો છે.

૧૦ આરવચ્ચ ઈ. ૩૫; જુઓ 'સત્ય' (પ્રક. ૩) શ્લોક ૪૬

૧ આ શ્લોકની સાથે લાવો.

एक एव चरेद्धर्म न धर्मवञ्छितो भवेत् ।

ધર્મનાગિજરા હોતે એ ધર્મમુષ્ણવતે ॥ ચિ. ૧૨-૧૬૨-૬૨

એકલા રહીને ધર્માચરણ કરવું, ધર્મ તલિક ન થવું. જે ધર્મનાં ફળ ભોગરે છે-ધર્મને નામ લાભ કડાવે છે-તે તો ધર્મના વ્યાપારી છે.

આ શ્લોકની સાથે સરખાવો ૧૨-૧૮૭-૨૧.

૨ ૧૨-૧૮૭-૩૦

‘ ધર્મ વહુ હૈં જો સવ ધારણ કરતા હૈં, યાની સવ હિરસેમં સવ સમય જીવનમેં ઓનપ્રોત હૈં ।’

પ્રજ્ઞાચક્ષુર્નર રૂઢ દોષં નૈવાનુરુપ્યતે ।

ચિરજ્યતિ યથાકામં ન ચ ધર્મે વિમુચ્ચતિ ॥ ૧ ૩-૨૦૦-૪૮ (૩૨)

પ્રજ્ઞાચક્ષુર્નર અશ્રુવાળો મનુષ્ય આ સંસારમાં (સગાદિ) દોષોથી રૂંધાતો નથી. તે યથેચ્છ રીતે (વાસનામૈલથી) ચલે છે અને ધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી.

‘ જ્ઞાતિયુગ્માધ સંવાદ ’ માં ધર્મવ્યાધના પ્રવચનમાં પ્રાપ્તતા વર્તન અંગેના કથમિત્યર્થમાં આ શ્લોક આવે છે ૨ આ શ્લોકની પહેલાનું વચન અને પછીનું વચન બન્ને આ શ્લોકની સાથે વાંચવાં જોયાં છે. ‘ હે મહાદ્વિજ ! (એ પ્રાજ) ધર્મનું કથ પામીને તૃપ્ત થઈ જતો નથી. પણ અતૃપ્ત રહીને જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુષી (વિષય-મુખોમાં) નિર્વેદ-વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. (પછી ઉપાર્જીત શ્લોક) આ શ્લોકને ક્ષેપાત્મક-નાશવંત જોઈને તે સર્વ (કર્મફળનો) ત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કરે ૩ અને પછી દૈવને આશ્રયે ન રહેતાં ઉપાયપૂર્વક મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરે છે. ૪

શાંતિપર્વમંત્રો ‘ પ્રજ્ઞાચક્ષુ ’ નો ઉદ્દેશ્ય ધર્મરાજના ચાર પ્રશ્ન ‘ પાપી કેવી રીતે થાય, ધાર્મિક કેવી રીતે થાય, વૈરાગ્ય કેમ થાય અને મોક્ષ કેમ પમાય ’ ના જવાબમાં પિતામહે કરેલા વ્યાખ્યાનમંત્રો છે. ૫

ઉદ્યોગપર્વમાં શ્રીકૃષ્ણને વિદિષ્ટ કરવાને જતા પ્રેરતા ધર્મરાજને નિર્ધન તથા પોતાના

૩ ‘ નિત્યમનન ’ પૃ. ૯૯. તા ૪-૨ ‘ ૪૫.

૧ = ફે. ૧૨-૨૫-૧૮. ‘ પ્રજ્ઞાચક્ષુ ’ ના વિવેચન માટે

જુઓ ‘ ઉપક્રમ ’ (પ્રક્ર ૧) શ્લોક ૮, તેના ઉદ્દેશ્યનમા આપીછેનો જાણ, ‘ નિત્ય-મનન ’ પૃ. ૧૪૮.

જુઓ ‘ ઉપક્રમ ’ (પ્રક્ર ૧) શ્લોક ૬, ૭ ની પા. મી. ૩ (૨)

જુઓ ‘ પ્રતિજ્ઞા ’ (પ્રક્ર ૨૦) શ્લોક ૧૮૬

૨ જુઓ ઉપર શ્લોક ૪ ના ઉદ્દેશ્યનમા.

૩ (૧) ધર્મસ્ય ચ ફલં લભ્વા ન તૃપ્યતિ મહાદ્વિજ ।

અનૃપમાયો નિર્વેદમાદતે જ્ઞાનચક્ષુષા ॥ ૩-૨૦૦-૪૭

= ફે. ૧૨-૨૬૫-૧૮

(૨) જુઓ આ અર્થમાં ‘ મુખરૂપ ’ (પ્રક્ર. ૧૨) શ્લોક ૧૨૭.

૪ મૂજ શ્લોક જુઓ ‘ ઉપક્રમ ’ (પ્રક્ર ૧) શ્લોક ૮ ની પા. દી. ૭.

૫ શાંતિ. અ. ૨૬૫.

દેખોને લીધે ધનવાનમાંથી નિર્ધન બનેલા માણસો, કાર્ય-અકાર્યનું જ્ઞાન બૂધી મોહવશ થઇને દૂર કર્મો કરે છે અને એમ (સત્ અસતનો) ગોટાળો (સફર) કરી નરકમાં જાય છે, વગેરેનો તાદશ્ય ચિતાર આપી કહ્યું (આ મોહમાંથી) માણસ પ્રજ્ઞા-વિવેકશુદ્ધિ-વડે મગ્ન થાય છે, પ્રજ્ઞાશક્તિ દુઃખી થતો નથી ૬ કારણ પ્રજ્ઞાવાળા થવાથી પુરુષ સાત્ત્વોનું અવલોકન કરે છે, પછી એનું સત્ત્વ મનન કરી પુનઃ ધર્મ તરફ વળે છે, કે જે ધર્મનું દ્વી-અકાર્યમાં લગ્ન-એ મુખ્ય અંગ છે. દ્વીમાન જ પાપનો દ્વેષ કરે છે, ૭ એનાથી શ્રી વધે છે, અને જ્યાં સુધી માણસ શ્રીમાન હોય છે ત્યાં સુધી જ પુરુષ ગણાય છે. આ પછી ધર્મરાજે દારિદ્ર્યની સાથે જોડાયેલા દેખો અને પ્રજ્ઞાપી અશુભી સાફ થના માર્ગ વિશે એક શ્રદ્ધાળુ દ્વીમાન અને શ્રીઅભિશાપી ધાર્મિક સંજ્ઞાનના વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે.

આનૃશંસ્યં પરોધર્મઃ પરમાર્થાચ મે મતમ્ ।

આનૃશંસ્યં ચિકીર્ષામિ તકુલો યક્ષ જીવતુ ॥ ૩-૨૨૭-૭૧ (૪૦)

સત્ય જ્ઞાન મેળવવા માટે આનૃશંસ્ય^૨ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે એમ મારું માનવું છે. હે યક્ષ ! હું આનૃશંસ્ય પાળવા ઇચ્છું છું, માટે નકુલ જીવતો થાઓ.

૧ તસ્ય વશોધઃ પ્રજ્ઞૈવ પ્રજ્ઞાચક્ષુર્ન રિપ્યતિ ॥ ૫-૭૦-૩૪

તથા શુભો ૫-૭૦-૩૫, ૩૬.

૭ 'પાપનો દ્વેષ કરે છે' પાપ પ્રદેષ્ટિ એ શબ્દો નોધવાય છે. પાપનો દ્વેષ કરવાનો નથી.

૧ સત્ આનૃશંસ્યં પરો ધર્મઃ હમા ચ પરમે વલ્લમ્ ।

આત્મજ્ઞાન પર જ્ઞાન પરં સત્યવ્રતં વરમ ॥ ૩-૨૦૩-૪૧; = ૩. ૧૨-૩૧૧-૧૨

આનૃશંસ્ય શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. હમા શ્રેષ્ઠ બન ર. આત્મજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન છે. અને સત્ય એ શ્રેષ્ઠ વ્રત છે.

આનૃશંસ્ય પરો ધર્મસ્ત્રવધર્મઃ મદાવન્ત્ ।

મનો યમ્ય ન શોચન્તિ સદ્ધિઃ સંધિર્ન ઓચંતે ॥ ૩-૨૧૭-૫૮

આનૃશંસ્ય શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે તથા ધર્મ (વેદિકધર્મ) સદા ફજાથી છે, મનોનિમગ્ન કરવાથી શોક કરતો પડતો નથી અને સંજ્ઞાનો સામેની સુધી-મેત્રી છત્તું નથી નથી.

પ્રતદાત્મવત્તા રૂક્ષમેય ધર્મઃ સનાતનઃ ।

હમા ચૈવાનૃશંસ્યં ચ તત્તર્તારમ્બદ્ધમજ્ઞમા ॥ ૩-૩૦-૫૦

હમા અને આનૃશંસ્ય એ વગાચિતવાજાઓનો આવાર છે, એ જ સનાતન ધર્મ છે, તેને હું સદાચરીતિ આચરી રહ્યો છું.

૨ આનૃશંસ્ય, અવૈધમ, પરમાર્થ = સત્ય (ધં. નીતકંઠ)

નિરામ અમાન નન આચરનાગ અને મિતાદારી પાડેના ૧૫૫૫૫ ડાડીને
 રીરી ફેતવામા આયા ત્યા એક યાજ્ઞજ્ઞને જાડ ઉપર ભરાવેના અરણીપાત્ર
 સાંને મથન ૩ કાષ્ટ મગના ચિગડામા ભરાઈ ગયો એટલે તે મૃગ અરણીપાત્ર
 નાનિ નહને નારો તેો ૫૫ ૫ માટે યાજ્ઞજ્ઞ પાંતોને રિનતી કરતા પાચે
 બાઈઓ મૃગની પાજ્ઞ દોષા, પળ મૃગ દાથમા ન આયો પગી બૂખ તરસથી
 આગ થયેના પાડેના અમ રના જાડ નીચે થાક ખાના પેડા ત્યા નાતો કરતા
 દુખરી અમગાર્ધ ઉડેના નકુને મોગગામ ધર્મગમને કહ્યુ, ' આપણા કુનમા
 ખાના નોપ થતા નથી આગમો સીધ અર્થનો માન થો નથી, કોષ્ટને પળ
 તેનુ ત્રામ કરી આપણી આગે ના પાળા નથી તો પણ હેરામનુ ૧ આપણે
 રીથી સદનમા—દુ મગા શાની આરી પજા ગીએ ૧૫૫ એવે ધર્મરાજે કહ્યુ,
 ' ધર્મ, પુણ અને પાળા કમરે સુખ અને દુખ રહેવી આપે છે ૫ બીમ
 મેને કહ્યુ, ' ૫૫૫ને સૂત પ્રાનિકામી સમામા ૧૫૫ નાના માંઓ ત્યારે તેનો
 વન ન કર્યો તેથી આપણે આના દુખમા આરી રજા અર્જુને કહ્યુ
 ' મનપૂન પ્રાનિ મીના નીકળ્ય રચનો મે સાપ્તી રીધા—એટલે કે તેને મારી
 નાખનો નેપનો ૧૫૫—તેથી દુખ પડે છે અને સદેવે જળ્યા ૫, ' દૂનમા
 મરુનિ ૫૫૫ને ને ૫૫૫ને જ મે તેને મારી નાખો નહિ તેથી આપણે દુખી થઈએ
 છીએ ૧૫ આમ નાનો કરતા મૂ ૧ તરમ નાગચાથી નકુને નકુક આવેના એક
 જગાથપમાથી માણી નેના મોક ૫ નકુને જળાતપમાથી પાણી નેનાની ઈચ્છા
 ગી એ સમરે જ અતરીક્ષાણી સમગાર્ધ ' મે નિરામ કરા છે તે મુજબ
 મારા નશોના જના ૧ આપીને માણી પીજે ઓ સાને નઈજજે સાદસ ન કર '
 પળ નકુને તે અતરીક્ષાણીનો અનાર કરીને રીનન જળ પીધુ, પીતાની સાથે
 જ તે મૃત્યુ પાગો તેને નાર થતા ધર્મરાજે અનુક્રમે સદેવ અર્જુન અને બીમ
 મેનને મોકલ્યા ૧૫૫ તે પાળી નકુન જેવી જ દસા થઈ અતે મિતાતુર મુધિષિર
 સરોવર પામે ગયા, બાઈઓને મૃત્યુ પામેના જોઈ નકુ દુખી થયા અને સજ
 મમા રજા ૫ પગી તેમણે પળ પાણી પીતાની ઈચ્છાથી સરોવરમા ઊતરતા
 માડા અતરીક્ષાણી સમગાર્ધ આરી દુખી અરચામા પળ પૈર્ષ રાખીને ધર્મ
 રાજે કહ્યુ કે, ' તમારા અધિકારમા રહેતુ કઈ નેનાની મારી કામના નરી
 સમજનો ૫૫ આત્મપ્રસસાને વખાણતા નથી છતા દુ મારી લુદ્ધિ મુજબ
 નમારા પ્રમોના જના ૧ આપીલ, તો ૫૫૫ ત્યા ધર્મરાજ અને વશ વચ્ચે

વાળી પ્રબોધરી માધી. છેતરે બોધિન ઉતરોથી પ્રમત મયેના મત્રે મત્રે તે એક બાધને સજ્જન કરી મકાવ તેવું વચ્ચન આપ્યું. ત્યારે બીમ કે અર્જુનને જ્ઞાના-વાનું ન કહેતાં-દુર્બોધનને જ્ઞાતાનો કે સંજોહ બાધને જ્ઞાતાનો સ્વાર્થ ન બોતાં-પર્યાયીનામાંથી ઉદ્ભવેથી પ્રમત સમદષ્ટિથી અપદમાના માટીના નાના પુત્ર નકુલને સજ્જન કરવાનું યુધિષ્ઠિરે ક્ષિપ્યું. યથે યુધિષ્ઠિરને 'સ્વાર્થ' નહિ જોતાં નકુલ જ્ઞાનો થાય એવું કેમ ક્ષિપ્યું? કે એમ પૂછતાં ધર્મગાનને કારણે આપ્યાં ૧૦ એમાંનું પહેલું કાવ્ય ઉપર શંકેલા સ્તોત્રમાં જગ્યાપુ છે. પીત્તળ જે કારણ આ પ્રમાણે આપ્યાં દર્શાવે- (૧) ગોઠા મને સર્વ પર્માર્થીય થયે છે અને 'દુ' પાપ સ્વાર્થથી સ્વીચ નહિ (૨) કુન્તી અને માટી એ બન્ને માનાઓ માટે મન સગાઈ છે, તેથી એ બન્ને માનાઓ વચ્ચે (બન્નેનો એક પુત્ર જવતો રહેવાથી) મમાનતા રહે એમ દુઃર્લભ્યું છે.

પક્ષ કે જે યુધિષ્ઠિરનો વિના ધર્મ જ દત્તે તેણે આનુશંરવને અર્થ તથા કામથી ગ્રેહ માનવાના તેમના આચરણથી તુટી યાજી ત્યારે પાંડવોને-સજ્જન કર્યાં.^{૧૧}

એ પક્ષી સામાન્ય વાનગીન થતાં^{૧૨} વસતા તેવર્ષા રહેતા ધર્મે પોતાનું ગ્રહણ પાર્શ્વવર્તી કરી કે 'પત્ત મત્ત દમ શૌચ આર્દ્ર' સ્ત્રી અવ્યવસ્થા દાન તપ અને ક્ષમાસ્થ એ માર્ગ અંગ છે. અદિમા સમતા યાન્તિ તપ શૌચ મત્સર-રશિનતા એ મારી પ્રાપ્તિનાં દાન છે^{૧૩} એ બહુ મારી વાત છે કે પાંચ સાનનમાં^{૧૪} તને પ્રીતિ છે, પદ્મપત્રને તે જ્ઞાતી છે^{૧૫} પક્ષી વચ્ચનોમાં (૧) આત્માનું અપદ્મીયાન અને મધન'ડ પાછાં આપ્યાં. (૨) અત્તાતસસર્માં નહિ ઓગળાવાનું વચ્ચન આપ્યું. અને 'હુ આપ્રદ કરીને ધર્મનાજને નાજી વર માંચવાનું કહેતાં એમણે, ' હુ મદા દોષ, મોદ અને દોષ ઉપર જ્ય એજ્યું, અને મારું

૬ ૩-૨૪૭-૧૭ થી ૭૦.

૧૦ ૩-૨૮૭-૭૧ થી ૭૩; આ પમંગમા બીમ-બહુન નહિ પાપ નકુલ જવતો થાય એ પ્રમત કરવાનો પર્વાસજનો રીતિ દત્તે કવિ આ વચનથી તેની રચના કરે છે. જુઓ ઉપર પ્રૌઠ ૨૨.

૧૧ ૩-૨૯-૭૪, ૩-૨૯૮-૬. ૧૨ આતપ્ય, ચ. ૨૦૮. ૧૩ ૩-૨૬૮-૭, ૮.

૧૪ ૩-૨૬૮-૯. (૧) પાંચ સાનન તે શમ, દમ, ઉપરતિ, વિનિષ્ઠા અને સમાધિ (જુલિના ગાવાર-પં. નીનકંડ) અથવા (૨) ગો ૭૧૧ થી કહેતે પાંચ મમ-પદ્ધિ રા, સત્ય પ્રશ્નવર્ધ, અસ્તેય અને ગાપરિચ્છ (ગોગુપ્ત -૦)

૧૫ (૧) બામ, વચ્ચ નોક, મોઢ, જગ નાને મુટુ (જુલિના ગાવાર-પં. નીનકંડ) (૨) શ્વેપક નં ૧૩૮૭ પ્રમાણે કામ, ક્રોધ, વેશ, મોહ, બલ અને વિપાદ, આ બાનેમાં ૩-૨૬૮-૯ નો સદ્બંધ જોતાં પં. નીનકંડે ટાંકેથી પદ્મી મુખે ૨૧ છે.

મન મનન કાન, તપ અને મત્તમાં લાગે ૧ રડો, ઝિલો વર માગો, ૧૬ આ આખ્યા-
નની રૂપરૂપિ કોર્તી કોર કદે છે કે જે મનપ આ આખ્યાનો સાગી રીતે સમ-
જનો તેનું મન કદિ પન અર્થમાં, અદ્ભુતમાં, પરંતુ દરમ્બ કરવામાં, પરંતુ-
મમામાં અને કર્મભારમાં નામને નદિ, ૧૭

સર્વેષાં યઃ સુદક્ષિણ્ય સર્વેષાં ચ દિને રતઃ ।

કર્મણા મનસા વાચા સ ધર્મ ઘેટ જાજલે ॥ ૧૨-૨૫૪ ૯ (૯૧)

૧૬ ૩-૨૬૮-૧૧ થી ૨૩.

૧૭ ૩-૨૬૮-૧૨, આ 'મુદ્ધપાનોર મહાદેવ'ના ખારીત સુધિનિર્માન ગુપ્ત તત્ત્વ
મનન રીતે જાગે માતા દેવતા અને આગી સમજવામાં ને પાન રમ હે આગી રીત મૂલ્ય છે
મ આગી પ્રકરિત વાચનામાં નામિતિત વાચનામાં હાડ કરતા પદ રજા પડુ પ તે, પત્રના
વેળાની પોતાના નામ લાગા નિવારણુ આ મના સાહે વાચન થઈ સકરો નેમ વાચનાથી
૧૧ ૩-૨૬૮-૧૩ થી ૨૩ એમ નવાર નામના આ બદુ ૪ પ્રતિષ્ઠા પ્રતીક

પ્રતિષ્ઠા પ્રતિષ્ઠા પ્રતિષ્ઠા

નૈવ પ્રતિષ્ઠાય મા પ્રમાણ ॥

ધર્મિય તપ પ્રતિષ્ઠા ગુણા

મગજનો રો મગ મ વગ ॥ આર પરિરાખ ૧ ૨૨

ગીતી ૬૬ થી ૬૮

સદ્દિન બીજા દેવતાક મુગ પ્રતો ૧૧ ૫ નીચાની મીનાની પ્રતોમાં જ માધુમ
પટે છે ૧ મેળો અમ મા છે ૧ જા ના મા પ્રતોમાં ૫ નીચર મૂકી દીરા દેરી
એકદ દે નામની નીચા ૫ ૧ ન બા મા રમ મા પ્રતિષ્ઠા ચાલુ હતી ૧ આર વક પર્વના
અમાર ૧ મા પ્રતોમાં પ્રતીક દેવતામાં નામ ના ૧ ૫ ૧ ૬ મા-મા રસ મા (૫ ૨૮૮)માં
'યદ્યદ્ધર્માગ'માં આર છે તેમાંના ૪ પ્રતોમાં ના ૧ અન ખાલ છે અ બાને મવારો
જામ રસપ્રદ અને જ્ઞાન અભિનાસ છે 'વનરા પયન' પ્રતોમાં ૨૩ મા અવનમાં દુભાર-
અમાર દેવી અને ઓતમગ્રામી વચ્ચે મવારમાં ધમના નિરમા અને મશ પિને સમ્પ્રદાય
જામ છે, એ બાન અર્ધી સરખાતા પ્રતો છે (જુન 'મ બા અને છે મૂન' ૫ ૮૮),
બીજા સાદિયમાં 'સુતુ' ૧૦-૧૨ મા મ જા ના ચ.૧૧ માનર 'ની જેમ જુદ એક થકને
સુતુ' ૨૨ છે, 'મુનનિષા'માં 'આવ મુન' (૧-૨૦) અને 'મુનિયોમ મુન'-
(૨-૫) ॥ યદ્યદ્ધર્માગ બુદ્ધને પર્વા કરે છે, તમા મવાન, બાજ નીતિર્માના ઉપદેશના
૭ મામી સબધ 'યદ્યદ્ધર્માગ' અને સબ કરે છે (જુઓ History of Indian Literature,
Vol II, P. 58, 96)

૧ ૨૨ (૧) ન દિશ્યાસર્વભતાનિ મૈત્રાયગ્ગચયેત્ ॥

નદ પ્રતિષ્ઠામાં નૈવ પ્રતિષ્ઠાય વનનિ ॥ ૩-૨૭૩-૪૫

=૬ ૧૨-૨૬૮-૫, ૩૧૬-૧૮.

હે જાજિતિ ! જે (મનુષ્ય) મન, કર્મ અને વચનથી મંદિત
સર્વનો મુક્ત છે અને સર્વના હિતનાં રત્ન છે, તે ધર્મ જાતો છે.

ધર્મરાત્રિએ ધર્મનું તરત જાણવા માટે, યુનિ અને રશ્મિએ કરેલી આત્મોપ-
વચ્ચેના પરસ્પર વિરોધ ઉપરાંત સંતોના આચાર, સામાન્ય મનુષ્યના આચાર
દીન પુરોના આચાર ઇત્યાદિની સિદ્ધિ સમીક્ષા કરીને ‘ધર્મ’ ઉપર આક્ષેપ કરનાં
પિતામહનું પ્રથમ પૂછવું ત્યારે તેમણે પ્રત્યુત્તરમાં ‘તુલાધાર-જાજિતિ સંવાદ’નું
મુદત આપવાનું હતું.

જાજિતિ તામનો જાણવું ખુબ તપ કરતો હતો કે ચાંચાણી માટેક અન્યથા
રહીને તપ કરતાં એક મહત્વા મહત્વીના જોડાએ તેની જટામાં માથો બાંધેલો,
તેમાં છતાં મૂર્ખા તેમની જાણવા જાણ્યાં ! પીરે પીર તે જાણ્યાં મોઝાં મોઝાં
અને રચાવવાની થતા ઉડી જે ચર્ચા ! જાજિતિ તે પછી પણ એક મહિના સુધી
હવાને લીધે રિમર એસી ગયો. જ્યારે તેની ખાતી થઈ કે મહત્વા હવે પાઠાં
આવશે જ નહિ, ત્યારે ગાંડવો ગાંડવા પછી તમને તેને અભિમાન થયું. અભિમાન
થવાનું કારણ તે “સત્ય અંત નયમાં રિમર છતાં ધર્મનું દર્શન નહોતો કરતો”
એ હતું. એટલે અભિમાનથી બોલેલો કે ‘એ ધર્મ પ્રાપ્ત મ્યો છે. મે ત્યારે

પા. નોં. ૧ આક્ર

(સર ૧૨-૧૫૪-૨, ૨૭, ૧૮૧-૧૨ વંદે; સ- મનુ ૧-૪૩; માત્ર પુ ૧૨-૧-૪૪;
સર. કુર્મપુ ૩ ૧૬ માં ‘અદિમા દિન’સંન’ પૃ. ૬૦, આ પ્રસંગનું પ્રવન થયેલું
સંક્રાચારે’ હોમપતિષદ બાબ (મન્વ ૧૮)માં દર્શાયું છે)

કોઈ પ્રાણીની હિંસા કરી નહિ ગેવિનાત સખીને વિચરતું. આ જીવન પારખ કરીને
કોઈની સાથે રેર કરવું નહિ.

(૧) જુઓ ‘લીલ’ (પ્ર. ૧૮) પ્રોપ ૧૫૬

૨ સાતિ અ. ૨૫૨. સર ૧૨-૨૫૨-૧૦ સાથે ૧૨- ૨૪-૧૦.

૩ ‘જાજિતિ-તુલાધાર સંવાદ’ માત્ર. અ. ૨૫૩ થી ૨૫૬.

૪ ૧૨-૨૫૩-૧૬. મ. બા. નો મીઠાકાર વિદ્યામાયર લખે છે કે ‘જાજિતિ કાનકોદર દિયી
મુખ દોઈ ધર્મ પામ્તો નહોતો.’

પ ૧૧-૨૫૩-૪૨, ૪૩; કથાની ગદ્યમાં વર્ણનલેખ છે તેમાં અંતરીક્ષ સામીને બંધે
જાજિતિ પિતાયેએ આ ગાથા કરી હતી ૧૨-૨૫-૭, ૮, મ. બા. ની અનેક રૂપ સાંન-
નારી રચનામાં આવા જુદા જુદા પ્રવાહો ધસાવત યદોદ્ધ નેમણેલા મને છે

અંતરીક્ષ વાળીએ કહ્યું કે 'તું તુષાધાન્ના જેટલો ધાર્મિક નથી. દારીનો એ તુષાધાર પળ તું જોતો છે એમ જોવાતો જોવા નથી જ. (તો તું ક્યાંથી હોય ?)

આ સંજીવનો આશ્વમેધો મજાનિ મઝીમાં તુષાધાર પામે ગયો. ત્યાં બધો તુષાધાન્ના વેપાર ઉપર આવ્યો. કર્મિને તેને નીચિયા શુદ્ધિ કેવી રીતે મળી તેનો પ્રશ્ન થોડો, જરાવનાં ધર્માર્જનતરિનિ વૈશ્ય તુષાધારે, 'યુજ્જરાનલી જે ગતિ પ્રાપ્તી-જ્ઞાના તરુન અરોદયી-સંપૂર્ણ અદિંસાથી, અથરા અરપરોદયી-ઓઠામાં ઓઠી દિમાથી નાન તે એક ધર્મ છે એમ ગતિથી તું માત્ર યુજ્જરાન અપાયું છું.' એમ વહેનાં ધર્મનું પ્રાચન કહ્યું તેમથી આ મળ્યું મદમ અને મુશ્કેલમ મુશ્કેલ ઉદ્ધન કહ્યું છે.

વળિય તુષાધારે આ મદાન પ્રાચન કરના પોનાને આ "પમાના અર્ધમુતોના દિનમાત્ર અને મિત્રમાથી જોનાન, સનાતન ધર્મના સરદરય જાનુમાર" નગરિ નર્મ્યો છે, જેમ વેપારમાં તેમ પ્રાપ્તીઓ પ્રાપ્તના બાદમાં પણ પોનાનો સામ્રાજ્ય અનેક ઉભાઓથી અને ઉપમા વિના સારી એમ મને રીતે બનાવનાં તુષાધારે એક સરસ વેપારી ઉપમા પણ આપી છે 'હ ત્વજનિ' ઇષ્ટ, અનિષ્ટ, પ્રાપ્તિ અને રાગથી છૂટા થયેલા એવા મારુ નાજવ સર્વ પ્રાપ્તીઓ પ્રત્યે સમાન છે.

આમજી સાવના મજાનિએ તુષાધાન્ના પેના તે ઉપાનત આપ્યા-અર્થાત્ અકર્મો નિર્ગતિ માર્ગની અને અથરા વર્ગીકૃત દિસક કર્મકાંડી પ્રસ સા કરી-નેના જનાગમાં અભયજાન ઉપા દાનનુ ત્રેદન અને સૌદમ્ય કરી, કેદવાયે ફૂં ધધાઓના ઉદ્ધેષ્ય કરના સાથે દામનયા મુલામી અને તેમા રહેલી રૂના ઉપર જે કરાત કરી છે, તે યુવામી જના પ્રાપ્ત નામર પ્રત્યે મુલામ જેવું વર્તન રાખનાના કૌટિયાઓએ જ્યાન રાખતા જવો. 'કેદનાક મનુષ્યા મનુષ્યોને જ મુલામ બનાવે તેમની પામે વેનરુ કરાવે છે તથા એ તોફા મત્સ્યનોય માર મારવાથી

૬ ૧૨-૧૫૬-૬

૭ ૧૨-૨૫૬-૫

૮ (૧) ઇશાનિષ્ટમિત્તસ્ય શ્રોતિરભવતિષ્ટમ ।

તુલ્ય મે સમૂતેષુ મમા િષ્ટિનિ વ્રાજતે ॥ ૧૨-૨૫૪-૧૨

(૧) અંધ બહેરા અને ઉન્મત્ત મનુષ્ય જેમ માત્ર આતોચ્છ્રાસ લઈને જ હવે છે. તેવું હિન્દ્રિયો હોવા છતાં સંચલિત હવન (૧૨-૨૫૪-૧૪)

(૨) શુદ્ધ રાત્રી અને દૈશ્ય જેમ ત્રિપથો પ્રત્યે ઉદાસીન હોય એમ પોને પુરાન વર્ણવેલ અને પ્રખ્યાત. ય યંચમિનિ હવન નામનો (૧૨-૨૫૪-૨૫)

થતું દુઃખ મળે છે છતાં રાતરિસ માર મારી આંધીને કે કેમનાં નાખીને તેઓની પાસે કામ લે છે.

‘અહિંસાધર્મ’ વિષયના ઉપસદારમાં તુનાધારે અધ્યક્ષ અને મતાનુમતિક આકરિયા પ્રસાદ પ્રમાણે નહિ, પણ કારણ તરફ દૃષ્ટિ રાખી ધર્મ આચરના કૃત્ય છે ૧૦ એવી રીતે ધર્મના સૂક્ષ્મ તરન-અહિંસાની ઉત્કૃષ્ટતા જણાવના પછી તુનાધાર અને જાગરવિ વચ્ચે વક્તવ્ય તથા શ્રદ્ધા વિશે નવાં આગળ ચાલી છે પણ વિશે કહેતા ‘મહાનુ તારિત’ ગ્રંથ સમજનારા-વક્તરો દુર્બલ છે જે મહાવિદો છે તેમને ‘નમઃકાર કુરુ છુ પોનાના મજો (અહિંસક મજો-સારિત મજો) છોડીને ક્ષાત્રમજો (હિંસક મજો રાજસિંહ મજો) વિતતુમ્હ ખાઠાણોએ વેદના અર્થ સમજ્યા વિના પ્રાત્નિક છે ૧૧ છતાંદિ મ્હીન પ્રચયને અને શ્રદ્ધા બદલા નહીંને તુનાધારે પોનાનુ પ્રચય પૂરુ કર્યું જે આખ્યાનનો સમારો. કરતા શ્રદ્ધાની મદતા બીજા પિતામહ આ પ્રમાણે કહી ગયારા ‘હ નાન! સૂર્યપુત્ર શ્રદ્ધા ચૈતન્ય પ્રદાન -રનાગી (સાચી) જન્મદાત્રી માતા, આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરનારી અને નાખીના દોષ તથા મનના ગુચ્છાગમ્યથી પાર કરનારી સારિત્રી દેહ છે ૧૨ આમ આ મધ્યમ પરિમાણનુ મહાન આખ્યાન સનાતન અહિંસા આચારધર્મનુ સરકર્ય સાચ છે આ પ્રચય ગીતાના અ ૪, ૫, ૧૭

૯ માનુષા માનુષાનેવ દામમાતેન મુષત ॥ ૧૨-૨૫૪-૩૮

વધવન્ધર્માયધેન કારણન્તિ વિનાશિશમ્ ।

આત્મના ચાપિ જ્ઞાનાગિ મદ્દુ સ યવતાડને ॥ ૧૨-૨૫૮-૫૬

આ પ્રમાણ ‘વધવન્ધર્માયધેન’ પદ આવે છે તે જિન ધર્મના વદ વધક અતિ-આરો ની વદ આરો છે

૧૦ કારણક્ષર્મમન્વિષ્ણેન લોગગિત કરેર । ઇ ૮-૧૨-૨૫૪-૪૬, ૫૦

૧૧ (૧) ‘વધવન્ધર્મ એટલે મજો જે વિષ્ણુ જે શ્રુતિચય અનુસાર જ્ઞાનોના પદ-માત્રાને બાળનાર નર્મલ છે’ (પડિત ની ૧૬૬)

સર્વ વામુદેવ ગર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભ । ગીતા અ ૭-૧૮ (૧-૨૬-૧૮),

(૧) ૧૨-૨૫૫-૪, ૫

૧૨ [૧] શ્રદ્ધા જે સાતિની દેવી સૂર્યસ્ય દુહિતા તૃપ ।

સાતિત્રી પ્રગવિત્રી ચ જાગરિયાગિની તથા ॥ ૧૨-૨૫૪-૨૧

વામુદ ત્રાયલે શ્રદ્ધા મનારુદ્ધ ચ મારત ॥ ૧૨-૨૫૪-૨૨

न सा ममा यत्र न सन्ति पुत्रा
न ने पुत्रा न न उदन्ति धमम् ।
नामी धमा यत्र न सत्यमस्ति
न तत्सत्य गच्छेन्ननुपिदम् ॥१॥

५२ न सा ममा य य न मति प तो

न तं मत्तां गृ न भगवत धम्म ।

१॥ १ गौम १ पद्म १ मोद ०

भरुन भगता र भाति गन्तो ॥ १५॥ (मो १५ ११५ न ५३७ १२१)

તે મહા નદી જ્યાં ગતો નથી તે સ્ત્રોત નદી જે રમી મેલવા નથી શકે તે માફનો
કર્મને જે ધમ કહે છે તે જ સતમાન છે

[illegible]

અ સ વે મહા મુનરેસામ જે ઇન્દ્રારના કૌરવ તા વના પુત્ર હોતો તે ઇન્દ્રારના કૌરવ કુળના પાડોના વસાળીય ગણે છે 'ક મારા ની કથા મ વા મા રાજ તારી પુત્રેના બનવા સૌ ભક્તી કરા રાજ કે માતા ની કરા સાને સરવાના જોડી છે (અર્થ એ ૧૬ થી ૧૬ મને એ ૧૭૭) ચિ આશિ અ વદ લો પ મા અનુગમી સૌ ભક્તિ ગા છે ૨૧ થયા અર્થ અ ઉ ગ આજની પદ્ય ગજની ગ્યાતુ બીજી રૂપાનર હોતા સાથે ક મારા ૨૧ વાનીના તત્તુ રોનામાં સ રે છે વાર્તિક છી રા તારુ (ઉપર કાંડ સર્ ૬૫) મા નરમણી નદમા પાડની કથા આવે છે જૈન કથા ૧૫ વસ્તુવર્તિ (અર્થ પૂ ૨૧૫ થી ૨૫૭) મા પુત્રના સોદાસ મી વાર્તા ૭ એમા એ પુત્રના ને ર પુત્રા પિતા, વસ્તુવર્તિ એમના પરિચિત્ત દરજા ન હો છે

તે સખા નથી જ્યાં (જ્ઞાન) વૃદ્ધો નથી, તે વૃદ્ધો નથી જે ધર્મ જોડના નથી, તે ધર્મ (નિયમ, કાયદો) નથી જેમાં મત્ય નથી અને તે મત્ય નથી જે છજથી વર્ધિાયેલું-રૂપિત છે.

પોતાની સૌમ્ય રાજનીતિનો ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપદેશ કરનાં રાજ્યને માટે જૂઠું ન બોમવા અને નિઃકષ્ટભાવ રાખના સૂચનતાં દેવરાજન પ્રહ્લાદના ન્યાયીપણાનું દર્શન મિત્રે આપ્યું. કેશિની નામની કન્યાને પ્રહ્લાદપુત્ર વિરોચન અને આંગિરસ મુખના પરજુના ઇચ્છના દના. કેશિનીએ રપટપણે કહ્યું 'તમારા બેમાં જે મંદ દશી તેને હું વરીશ.' આ શ્રેષ્ઠનો નિર્ણય કોણ કરે ? છેવટે પોતાના જીવનની શરત કરીને તેઓ અને વિરોચનના પિતા પ્રહ્લાદને પૂછ્યા ગયા કે અમારા બન્નેમાં કયો કોણ ? પ્રહ્લાદે પોતાના પ્રિય પુત્રના મૃત્યુનો સંભવ હોવા છતાં અસહિષ્ણુ રીતે જણાવ્યું કે મુખના જન્મ-આબણ હોવાથી-શ્રેષ્ઠ છે. આશ્ચર્યપુર મુખનાએ આ ન્યાયપરાયણતાથી પ્રસન્ન થઈને ઉદારતાથી વિરોચનને જીવનદાન આપ્યું, વિગેયમાં કેશિની સાથે પરજુનાની આજ્ઞા કરી.² એ દર્શન પછી સત્યની અને સદ્બુદ્ધિની પ્રથંસા કરનાં અને ધૃતરાષ્ટ્રને, પાંડવો પ્રત્યે, પિતા પુત્ર પ્રત્યે રાખે તેવું વર્તન ગણવાનું કહેતાં ઉપદેશ કર્યાં તેમાંથી ઉપર્યુક્ત વચન લીધું છે.³

રાજસભાને અનુસક્ષીને ઉચ્ચારાયેલું આ સરળ સૌમ્ય સુભાષિત લોકવ્યવહારનાં તમામ પાસાંઓને શુદ્ધ રાખના માટે પ્રેરક છે. એમાં દ્વંદ્વમાં સખા, વદ, ધર્મ અને સત્યની સમજ આપવામાં આવી છે. એનાથી જે વિરુદ્ધ હોય એ, જે તે પરજુનો આભાસ દશી, અસતી વસ્તુ નહિ.

અથ તે હૃદયં વેદ સત્યસ્વેવાનૃતસ્ય ચ ।

ક્લ્યાણ યત સાક્ષી ત્વં માત્માનમઘમન્યથા¹ ॥ ૧-૬૮-૨૫ (૪૩)

યોડન્યથા સન્તમાત્માનમન્યથા પ્રતિપચતે ।

ફિં તેન ન વૃતં પાપં ચોરેણાત્માપહારિણા² ॥ ૧-૬૮-૨૬ (૪૪)

૨ પ્રહ્લાદે જન્મપરંપરા પ્રમાણે ન્યાય કરી પુત્રના જીવનનો મોટા ત્યાગીને, ખરી વાત કહી. એક અંતે જીવન ઉચ્ચતમ કૃત્યનો જન્મ આપ્યો. આશ્ચર્ય મુખનાએ પ્રહ્લાદના કલ્પના પડપા રૂપે સાચા માત્રાગુને-ચારિત્ર્યથી ચચેવા આજ્ઞાકુને છાને એમ વિરોચનને જીવનદાન આપી, કેશિની સાથે પરજુના. આ જ કથા સકેજ રૂપાવરે દ્રૌપદીવસાદરણપ્રસંગ મિત્રે કહી છે. (જુઓ ૧-૬૧-૫૮થી)

૩ ઉદ્યોગ. અ, ૩૫.

૧ (૧) સરં મનુ. ૮-૮૪. (૨) આદિ શ્લોક ૬૧૮ લીંગ નં. ૩, ૪.

૨ = ઉદ્યોગ. શ્લોક નં. ૨૫૨. = ફે. મનુ. ૪-૨૫૫.

આ વિષે શુ સાચુ છે કે જૂઠું તે તારુ હૃદય જ બાણ છે કે કદ્યાણુ ! તુ જ (આ હમીકતનો) સાક્ષી છે, માટે આત્માની અવગણના ન કર.

જે પોતે અમુકરૂપે હોવા છતાં પોતાને જુદી જ રીતે બતાવે છે તેવા આત્માપહારી ચોરે કયુ પાપકર્મ નથી કયુ ?

મહામળવાન કુશળ અને ધર્મપરાયણ પ્રજાપાનક પૌરુષશી રાજા દુ વન્ત એક વખત મોટુ લશ્કર નહને સૂચયા કરવા નીકળ્યો ૪ મુગયા પ્રતા વનમાં માયિનીને તીરે એણે કપ્પાશ્રમ જોયો. એટલે સપિના દર્શન કરવા પોતાના રાજ ચિહ્નો દૂર કરીને માત્ર અમાત્ય તથા પુરોહિતને લઈને રાજ્ય આશ્રમ તરફ ગયો. એ રમ આશ્રમમાં એણે વેદપારગત સપેઓ અને જુદા જુદા શાસ્ત્રોમાં પારગત પડિતોને જોયા ૫ પછી અમાત્ય અને પુરોહિતને પણ બહાર ઉભા રાખી રાજ્ય એકસો જ કપરના નિવાસસ્થાનમાં ગયો. પણ ત્યાં સૂમસામ જોઈ 'કોઈ અહીં છે કે ?' એમ મોટેથી બોલતાં લક્ષ્મી જેના રૂપનાગી શકેતવા બહાર આવી પછી શરીર તથા અને સવમથી દીપતી રૂપધીનસપત્ર ચારુહાસિની શકુતના સાથે વાત કરતાં દુષ્તે જાણ્યુ કે એ કન્યા વિદ્યામિત્ર-મેનકાની પુત્રી છે એટલે

૩ (૧) પોતે જાણી જોઈને અસપ આજરે તથા પેતે જેવો પોતાને લાગેના હોય તેનાથી જુદી જ રીતે બતાવે આ જ્વલતી મનુષ્ય સરે સારો રેખાનો હોય પરન્તુ દુનિયાભરનુ ગમે તેવુ નિકૃષ્ટ કરવા સમય આવે તેનાર થાય, અને અંધી એરી જ્વલિ સર્વ પાપનુ મૂળ છે એવો આ બંને પ્રતોક્ષોનો અર્થ છે. કવિ વ્યાસ રાઠવગી કમિ દ્વારા આખ્યાનથી ફરકને પોતાના હૃદય દ્વારા સવાની પ્રેરણા કરે છે.

(૨) 'જે જનન જોત છે તે સમૂહો સૂઝાઈ ન્હા છે, માટે મારે જૂઠું જોતુ જોયે નહિ' પ્રવચ ૧-૨ આ મહર્ષિ પિપ્પલા પાસે જ્ઞાન મળવા ગયેના બારદ્વાજ શુકેરાએ રાજ કુમાર દિગ્ગજનાએ તેને પ્રશ્ન ઉઠેવો ત્યારે 'તે તે વિષે કંઈ નહોતો જાણતો તેથી ઉપર મુજબ જવાબ આપેલો, તેના અર્થવાચક પિપ્પલાને કહ્યો છે.

૪ 'શકુ તરોપાખ્યાન' આદિ અ ૧૨ થી ૧૫ મ બાની સંખ્યાક્ષિત વાચનામાં દુષ્યન્ત નહિ પણ દુન્ત નામ છે.

૫ કપ્પાશ્રમમાં અનેક દર્શનોના પારગત વિદ્વાનો રહેતા એમ જાણ્યોતી જેમ જ પોતા મતિ સપ્રાપ્તના પ્રાચીન પુરુષોના જ્ઞાન એ સપ્રત્યક્ત માન સમરત્ર સાર દરો એ મ. બાના સંજ્ઞાથી સા. છે.

સ્વાવનાક્ષેપસિદ્ધા તથામર્થજ્ઞના ગતે ।

સ્થોકાયતિકમુલ્યેષ્વ સમતારનુનાદિતમ્ ॥ ૧-૬૪-૩૭.

રાજ્યે તેની સાથે ગર્ધર્વવિવાદથી જોડાવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. થોડી ચર્ચાને અંતે શકુંતલાએ ' જો ગર્ધર્વવિવાદ ધર્મભાગ હોય અને જો હું મારી માનિક હોઉં તો તમને મારી બન સોંપનાં મારી એક શરત છે. મારા જે પુત્ર જન્મે તે તમારી પછી યુવરાજ થાય. ' એમ કહ્યું. રાજ્યે વિચાર કર્યા વિના શરત સ્વીકારી. વિધિવત્ પાણિમદ્વય કરી તેની સાથે રહ્યો. શકુંતલાને ચતુરંગ સેના મોકલીને તેડાવવાનું વારંવાર કહીને અને દ્વંદ્વયક્રમિ શું કરશે તેની ફીકર કરતો એ પોતાના નગરમાં ગયો.

કદવે પાછા ફરીને શકુંતલાના વિવાદને સંભળી આપી. શકુંતલાને એ પછી તથ્ય પર્યે દેવકુમાર જેવા ' સર્વદમન ' જન્મ્યો.^૬ એ ૭ વર્ષનો થતાં સ્ત્રીઓ લાંબો સમય પીપરમાં રહે એ ઠીક નથી એમ કહી સર્વદમનને યુવરાજપદે સ્થાપવા માટે કદવે શિષ્યો સાથે શકુંતલાને વિદાય કરી. શકુંતલાએ રાજદરબારમાં રાજાને વાત કરી ત્યારે એને, 'અધુ' સાંભરતું હતું છતાં પણ ' મને કંઈ સાંભરતું નથી ' એમ કહીને શકુંતલાનું અનેક વાગ્ધાઓથી વીંધીને તેણે અપમાન કર્યું.^૭

એટલે શરમથી ભોંડી પડેલી અને દુઃખથી ભેખાત જેવી યદ્ય ગયેલી શકુંતલા ક્રોધે બરાઈ. પણ તપથી મેગવેશા તેજ રહે ક્રોધને કાબૂમાં રાખીને, સત્ય તથા સ્ત્રી-પુત્ર સાથેના ધર્મ સંબંધ ઉપર બાપજી આપીને પોતાની સાથે રાજાના મગનની-દુઃખનતા લગનની-વાતની તેણે ફરી વાર આપી-એની ઉક્તિઓમાંના પ્રથમ જે મોક્ષ ઉપર ઉદ્ભૂત કર્યા છે. એ સલાપજી આગળ ચપાવનાં શકુંતલાએ કહ્યું કે ' તમે માનો છો કે હું એકતો છું, પણ સર્વ પાપકર્મને જાણનાર તમારા હૃદયમાં રહેવા પુરાણ મુનિને તમે ઝોળખતા નથી કે જેની સમક્ષ તમે પાપ કરી રહ્યા છો. ' વગેરે કથા પછી સ્ત્રી-પુત્રનું મદત્વ તેમનું સન્માન અને બાપા-

૧ ૧-૬૮-૧, ૨. આ વિધાનને બે રીતે બોધ શકાય (૧) દુઃખ તથા વિવાદ પછી અવારનવાર ભવાશ્રમમાં આવતો હોય અને એમ સંબંધ ચાલુ રહેતા મર્મધાસ્ય મોહુ' ધણું હોય.

(૨) મ. સા.માં મહાપુરુષોના જન્મની કથાઓમાં જેમ અનેક વખત દંતકથાઓનો દોર ધરાવાપૂર્વક સાચી રાખવામાં આવ્યો છે એમ એનું એક વિશેષ ઉદાહરણ આ પ્રસંગ દ્વારા મુક્યુ હોય.

૭. ૧-૬૮-૧૮, ૧૯.

૮. एमोऽहमस्मीति ॥ मन्यसे त्वं

न हृच्छयं वेत्ति मुनि पुराणम् ।

મો વેદિતા કર્મગઃ પાપકસ્ય

यस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोषि ॥ ૧-૬૮-૨૭

સર' મનુ. ૮-૬૧.

તારે પડિના પળ સરળ પ્રેમાળ અને તેજસ્વી સકંતલા પોતાને કષ્ટનો અન્વાય અમુક દર સુધી વેડી વધને પળ દુઃખ-નને સ્વપ્ન પ્રત્યે, જીપુષ પ્રત્યેની ફરજ પ્રત્યે અને પોતાના જીવન પ્રત્યે નિષ્કપટ મ્હેન વારંવાર પ્રેરે છે. પળ એમાં નિષ્કળ ગર્ભા એક સન્માયરુદ્ધીમાં દોષ તેજુ તેજ દર્શાવેને જાતે જ દુઃખ-નનો તાગ કરતા તૈયાર થાય છે.

આ આખ્યાનમાં આમ સારા રાગને રેવન તથા કુદુબ પ્રત્યેની ફરજમાં રેવન તરફની ફરજને પ્રથમ રચાન આપનો જના-યો છે. જ્યારે એક શુદ્ધદેવતા મીઠાની આ-સામાજિક રીતે આ નિર્ગત દોષા જનાવ-અપનો આપદ રાખીને સ્વતંત્ર રક્ષણ રીતે કરે તેનો કવિએ પ્રજાસાચી રીતે ઉત્તર આપ્યો છે, સત્યાચરણની પ્રતિષ્ઠા છે એ તો કાષ્ઠાડું છે.^{૧૨}

સત્યેન મે સોઘ યસુંધરા જ

તથેયાગ્નિર્ઝલતે માનુવેપુ ।

ન મે મૃધા વ્યાહતમેય યાવયં

મત્યં હિ મન્તઃ પ્રતિપૂતયન્તિ ।

નયે જ દેયા મુનવધ લોજાઃ

સત્યેન વૃગ્યા હૃતિ મે મનોગતમ્^૧ ॥ ૧-૮૮-૭૪. (૪૫)

મારા સત્યથી ધુલોઠ અને વમુધરા (ગુ ધારણ) ધાય છે, તે જ પ્રમાણે મનુષ્યલોકમાં (તેનાથી) અગ્નિ પ્રત્યક્ષિત રહે છે. હું કહી પળ વૃધા વાક્ય બોલ્યો નથી, કાલજી મતો સત્યને જ સત્કારે છે. મારું એવો દૃઢ મત છે કે સર્વે દેવો મુનિઓ અને લોકો સત્યથી જ પૂજ્ય છે.

૧૨ સર^૧ દ્રીપી, જુદી જાતની અને આનાથીય વિશેષ આકર્ષક નૃસાર્ધ લતી-વચ્ચાદસજી પ્રસંગે. (સમા. બ. ૧૦, ૧૧) એજી જમ્ સત્યનો આપદ રાખીને પોતાના રીતબળથી સ્વતંત્ર રક્ષણ કર્યું હતું. મીનાચે (આરણ્યક ૪ ૨૫૮ માં) આ અન્નેથી જુદા જ સંમીભા રીતથી સ્વતંત્ર રાખ્યું હતું.

૧ (૧) સર^૨ આ અંકમાં 'મનગત' જગ્યા વિષે (પ્રક. ૧૬) પ્રયોગ ૧૧૭ થી ૧૫૧, ખાસ કરીને પ્રયોગ ૧૫૦.

(૨) આ પ્રયોગ સાથે મરખાવો વિ ૧૩-૭૫ ૩૦ થી ૩૨. કવચના પ્રયોગનો વિચાર સત્ય વિષે માર્કિની આપના રજુ કરેલો છે. ચર્ચાતિની ઉક્તિ સાથે આ પ્રયોગને પાટો સંબંધ છે.

રાજર્ષિ યપાતિ પોતાના તપ અને પુરુષના પ્રમાણથી સ્વર્ગમાં ગયો ત્યાં એક સમયે ઇન્દ્ર સાથે વાતોચાર કરતાં ઇન્દ્રે પૂછ્યું કે 'તમારું તપ કોના સમાન ગણાય ?' એને ગર્વથી યપાનિએ કહ્યું કે 'દેવ મનુષ્ય મધર્મ કે મદર્ષિઓમાં કોઈ તપમાં મારા તુલ્ય નથી.' આ સાંભળતાની સાથે જ દેવરાજે કહ્યું કે તમારાથી સમાન એક જનરતાએનો પ્રમાણ જાણ્યા વિનાજ તમે તેઓનો અનાદર કરો છો તેથી તમારું પુરુષ ક્ષીણ થયું છે. મારે તમે સ્વર્ગમાંથી હમણાજ નીચે પડશો. ૨૨

પડતાં પડતાં યપાનિએ સજ્જનોની મધ્યમાં પડવાનું માગ્યું. ઇન્દ્રે એ કબૂલ રાખતાં કહ્યું કે 'તમે સજ્જનોની મધ્યમાં પડશો ત્યાં તમે ફરી પ્રતિષ્ઠિત થશો. પણ આ અનુભવ રમરગૂર્માં રાખીને કોઈનું અવમાન કરશો નહિ. ૩

પછી રાજર્ષિ યપાનિ જ્યાં એના દૌદિત્રો-અણ્ડક, પ્રતર્દન, વસુમતા અને યિનિ-પત્ર મરતા હતા તે શ્રુતિ ઉપર પડ્યો દૌદિત્રોએ પોતાના અનંત પુરુષ હોવાના વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક બળથી માતામદને સ્વર્ગમાં મોકલવા આજ્ઞા પણ યપાનિએ તે મજબૂર ન કર્યું. એ સુમધુર ધર્મવર્ધક સવાદ આનંદો દતો એ દરમિયાન યપાનિ નમ્રતાવડે પરિત્ર થયો. પછિ જણાવે લેવા સ્વર્ગમાંથી દિવ્ય સુવર્ણરથો આ પા રથારૂઢ થઈને સ્વર્ગે જતા માર્ગમાં અણ્ડકે કહ્યું 'તમારા જેવું ધર્મ કરવાનો કોઈ માણસ કે ક્ષત્રિય સંકિતમાન નથી.' જરાબમા સત્ય વડે જ સર્વ કંઈ થયું છે એમ જણાવતા યપાનિએ આ સ્થોત્ર કહ્યો

આ સ્તોત્ર સમગ્ર છે કે ગર્વિષ્ઠ ઉદ્ધિત જેવો લાગે પરંતુ એમ નથી એક તો યપાનિ ગર્વથી જ પડાયેનો તે ફરીથી ઉત્થાન પામી સ્વર્ગે જતો હતો તે ફરીથી અભિમાન ન કરે ખીજું શુદ્ધચિત્ત થયેનાઓ આવી રીતે બોલે તે માનસિક નિકાસક્રમ સાથે સુમગન હોવા સાથે ભારતની પ્રાચીન જ્ઞાનપરંપરા અનુસાર છે. ૪ પરંતુ યપાનિએ શુદ્ધ સત્યની, ચિરસ્થાયી સત્યની, પરમેશ્વરની

૨ (૧) જુઓ 'ઉત્તરવાયાન' આદિ અ ૮૧ થી ૮૮ યપાનિની કથા ઉદ્યોગપદ્ધતિ પાત્ર નિરંતરથી છે તેમા પાત્ર નમ્રતા વિના સફરોએ ધર્મ, તપ નકામા બને છે તે જણાવ્યું છે ઉદ્યોગ અ ૧૧૮ થી ૧૨૧ એમા રજપથે જતાં જુ છે કે અભિમાનીને સમગ્રપ્રાપ્તિ થતી નથી ન હિ મામગ્રદાવાની વાંધવસ્તિ સમ કવિત્વ ॥ ૫-૧૨૧-૧૬

(૨) જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (અક ૨) સ્તોત્ર ૨૫ થી ૨૭ વાંચો

૩ ૧-૮૩-૫

૪ આ ઉદ્ધિત જાણ યપાનિની ગતિ સ્વર્ગે જતા કુલિન થઈ નથી, એ કવિનો અભિપ્રાય બતાવે છે

મહતા ગાપ્તેય અને દેવા આદિ પૂજ્યેતું પૂજ્યત્વ પણ સત્યને આધીન છે એમ બતાવ્યું છે.^૧

सर्ववेदाधिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।

सत्यं च वदतो राजन्समं वा स्यान्न वा समम्^१ ॥ ૧-૬૯-૨૩. (૪૬)

હે રાજન્ ! સર્વ વેદોત્તુ અભ્યયન અને સર્વ તીર્થોમાં સ્નાન તે સત્ય બોલવાની તોલે આવે કે ન પણ આવે.

૫ (૧) ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અનેક વખત પોતાને જ સર્વવેદ ઉપર તરીકે કહ્યા છે. બીજા બાજુ એ જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આશ્વમેધિક પર્વમાં જ્યારે અર્જુને ગીતાજ્ઞાન ફરીથી કહેવા વિનંતી કરી ત્યારે તેને કપડો આપનાં કહ્યું કે 'એ ધર્મ સંપૂર્ણ રીતે ફરીથી કહેવા હું શક્તિમાન નથી તે સમયે-યુદ્ધ સમયે-મેં યોગમુખ્ય થઈને પરબ્રહ્મને ઉપાસ્યાં આપેલો; હવે તો તે અંગેના પ્રાચીન ઇતિહાસ જ કહીશ.' ચિ. ૧૪-૧૧-૧૨ થી ૧૪; એટલે ચોક્કસ યોગનિષ્ઠાથી ગીતાજ્ઞાનનો ઉપાસ કરના, શ્રીકૃષ્ણે પોતાને સર્વશક્તિમાન ભૂતિમંત ઉપર તરીકે કહેવા એ તેમના જ શબ્દોદ્ધારા સ્પષ્ટ થાય છે.

(૨) જુઓ કેવલ્ય ઉપનિષદ મન્ત્ર ૧૮ થી ૨૭ એમાં બ્રહ્મએ આશ્વમેધન મુનિને પરમાત્મરૂપ જણનારાની સમજ બતાવી છે.

(૩) શ્રીમદ્ સંકશ્યાયર્થનાં નીચેના પુસ્તકો બેવાથી સમજશે કે જેને અદ્વૈતાનુભવ કે આત્મદર્શન પ્રાપ્ત થયેલ છે તે આમ બોલી શકે.

स्वात्मनिहृणः; दशछोत्री; ब्रह्मानुचिन्तन; स्वात्मप्रकाशित। ૫૮૫ાદિ.

(૪) ઉપર (૧-૨) માં કહેવી વિગત સામાન્યરીતે બતાવે હાથ પડે છે. પણ રામને વિશેષ હાથ પડે છે. કાશ્ય રામને 'સત્યમન્યુ' અને 'સત્ય ધર્મપ્રવર્તક' કહ્યો છે (૩-૧૮૩-૨૪); 'સત્યમન્યુ' ને બાદે 'સત્યધોનિ' એવું પાર્શ્વતર કેટલીક પ્રતોમાં મળે છે, તે પણ નોંધપાત્ર છે.

૧ સર^૨ 'શતપથ બ્રાહ્મણ' માં (૧) "આમુરિ ત્રાપિએ કહ્યું દેવો એક જ વ્રત પાળે છે તે સત્ય; તેથી સાચું જ બોલ્યું" સ્વાચામુરિરેકં હ વૈ દેવા વ્રતાં ચરન્તિ યત્સત્યં તરમાદુ સત્યમેવ વદેત્. ૧૪-૧-૧-૩૩. (૨) "દેવોએ અસત્યનો ત્યાગ કર્યો ને સત્યનો સ્વીકાર કર્યો. તે દેવા અય્યજ્યાનૃતમ્ સત્યમન્વાલેમિરે. ૯-૫-૧-૧૩. (૩) જે ખોટું બોલે છે તે અપવિત્ર છે. બનેલો જે પુરસ્કે વદનૃતં વરતિ. ૨-૧-૨-૧૦. (૪) અગ્નિની સ્થાપનાનો વિધિ એટલો જ છે કે સત્ય આત્મરૂપ તરણ વા એતસ્યાગ્ન્યાધેયસ્ય સત્યમેવોજવારઃ. ચારે ઉચ્ચેન વિ. સં. માં ૧. ૫. ૬, ૭ માંથી.)

૧ = ફે. ૧-ચિ. ૧૩-૭૫-૨૮; સત્ય પ્રસંસા માટે જુઓ સાન્નિ. અ. ૧૫૬ અને ચિ. ૧૩-૭૫-૨૮ થી ૩૩; નિર્વિ દ્વિદાક ૪૮ વગેરે.

આ મોઢા અને દસે પાંખીના બે મોઢા (૪૭, ૪૮). સકુન્તલાએ દુઃખનને સત્યની મદત આને સત્યા અનાનનાં કહેવા છે.^૨

સકુન્તલાની ઉક્તિઓમાં આ મોઢાની અગાઉ અર્થવાદથી સત્યની વિશિષ્ટતા અનાનના બે મોઢા છે તે સરખાવવા જેવા છે. એ કુત્રાથી વાર શ્રેષ્ઠ છે, સો પાવોથી કુત્ર શ્રેષ્ઠ છે, સો કુત્રથી પુત્ર શ્રેષ્ઠ છે અને એ પુત્રોથી સત્ય શ્રેષ્ઠ છે. એકદમતર અશ્વમેધયજ્ઞો અને સત્યને વ્રાજવામાં નાંખી તોળવામાં આવે તો દમર અશ્વમેધ કરનાં સત્ય જ વગ્નમાં વધારે ધરો જ મ. ગાંધીજીએ ઉપરનાં (૧-૬૬-૨૨) મોઢામાં દર્શાવેલા વિચારના આધારે પોતે સનાતની ક્રિદ્ધ છે એવો દાવો કરેલો છે "...વળી મહાભારતનાર ભગવાન વ્યાસ પ્રમાણે કું રાનાનની છું. એમણે મહાભારતમાં કોઈ ઠેકાણે આ વિષયમાં આમ કશું છે : વ્રાજવાના એક પક્ષમાં સત્યને મોકો, ને બીજામાં યશાદિ મૂકો સત્યવાણું પશુ" સૌ યજ્ઞો-ગામ્યુષ્ય અને અશ્વમેધ સુદ્ધા-વાળા પક્ષમાં કરનાં નીચું નમસી અને મહાભારતને જે પાંચમા વેદ તરીકે સીકારીએ તો કું સનાતની ક્રિદ્ધ હોવાનો દાવો કરી ચકું; કારણ કે મારા જ્ઞાનની પ્રત્યેક કસોટી, કું કોઈ પશુ જનની બીજી ગણના કર્યા સિવાય સત્યનું પાવન કરવા મળી રજો છું." ૪

સત્યની જેમ 'આજીવ' માટે પશુ મ. બા. માં ઉપધુંકન મોઢાની ઉમાનો ઉપયોગ થયેલો છે, એ નોંધવા જેવું છે.^૫

૨ ચિગત માટે જુઓ ઉપર મોઢા ૪૩, ૪૪.

૩ વર કૃત્તવાદ્વાપી વરં વાપીશતાસ્ફળુઃ ।

વરં કતુશનારપુત્રઃ સત્ય પુત્રશનાદ્વામ્ ॥ ૧-૬૬-૨૧.

અશ્વમેવસક્ષ્યં ચ સત્યં ચ તુલ્યા ખૂમ્ ।

અશ્વમેધમહમ્નાદિ નરયમેવ વિશિષ્યતે ॥ ૧-૬૬-૨૨. ઝે. આર. સેપ્ક નં. ૨૫૦; ૧૨-૧૫૧-૨૧; ચિ. ૧૩-૭૫-૨૯, સરં ચિ. ૧૩-૨૨-૧૪; માઈડેન પુ. ૮-૪૨; રામાયણ (Correccio) ૨-૬૧-૧૦; શિનોષ્હેગ (Schhegal) ૪-૧૨૯.

૪ 'ધર્મમંથન' ખંડ ૧૨, પ્રક. ૧, પ. ૭૦.

૫ (૧) સર્વભૂતેષુ વા સ્નાતં સર્વભૂતેષુ ચાર્જિત્મ્ ।

ઉમે એતે સમે સ્નાતામાર્જિત્વં વા વિશિષ્યતે ॥ ચિ. ૧૩-૧૪૨-૨૯.

(૨) સર્વભૂતેષુ વા સ્નાતં સર્વભૂતેષુ ચાર્જિત્મ્ । ૫-૩૫-૨ અ બ

ક ક = ઉપર ચિ. ૧૩-૧૪૨-૨૯ ક ક.

નાસ્તિ સત્યાગ્પરો ધર્મો^૧ ન સત્યાદિષ્ઠે પરમ્ ।

ન હિ સીઘ્રતર કિચિદનૃનાદિહ વિષ્ણુને ॥ ૧-૬૧-૨૪ (૪૭)

મન્યથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી (બન્કે) મન્યથી કંઈ શ્રેષ્ઠ નથી, કારણકે આ લોકમાં અનૃતથી વધુ તીવ્રતા પાપ છે જ નહિ

ઉપરના શ્લોકની જેમ આ પણ શુન્તમાના રક્તચર્માથી લીધો છે.

મ. શા. મા અન્યત્ર સત્ય અને અસત્યનું રૂપ સમજાવના આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ્ય છે ' જેમકે જે સત્ય છે તે ધર્મ છે, જે ધર્મ છે તે પ્રકાશ છે અને જે પ્રકાશ છે તે સુખ છે, જે અસત્ય છે તે અવર્મ છે, જે અવર્મ છે તે તમસ્ છે અને જે તમસ્ છે તે દુઃખ છે આ યાગનમાં કહેવાય છે કે લોકસંહિને જ્ઞેનારા વિચક્ષુ પુરુષો શારીરિક અને માનસિક દુખોથી અને દુઃખ ઉદય કરનારાં (વિરાગન્ય) સુખોથી મોઢ પામતા નથી. ^૨

મ આ માં અહિંસાને અને આનંદરૂપને પણ સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ કહ્યા છે તેની સાથે આ વિધાન સંગત છે-અસંગત નથી ?

૧ અ. ૧૨-૩૨૬-૧૨ અ

સર્વં પુરુષોત્તમસ્ય જ્ઞાપાઠં

(૧ અ) ન હિ જવલ્લ મમ પાનજુષા । ગિરિ મમ હોઃ કિ ક્ષેત્રિક પુષ્પા ॥

'આમમમનનાર્થિક' અજન ૨૩ મુ.

(૧ બ) ધરમુનદ્વરમન્યમમાના । આગમનિગમપુરાનવક્તાના તુ રામા અર્થે ૬૫ પ.

(૨) મરં આનુશરણં પરો ધર્મ ક્ષમા ન પરમ જલમ્ ।

આમજ્ઞાન પરં જ્ઞાન ન સત્યાદિષ્ઠે પરમ્ ॥ ૧૨-૩૧૬-૧૨ = ૩-

૨૦૩-૪૧, ૬ સાથે સર્વં ૮-૪૮-૨૭ બ ૧૨-૧૧૦-૪, બ, ૧૨-૨૫૧-૧૦ બ,

યદ્ ભૂતદિતમસ્યગમેતત્સત્ય મતં મમ ॥ ૧૨-૩૧૬-૧૩ કા = ૩-૨૦૩-૪૨ કા

૨ (૧) તત્ર યત્યત્ય સ ધર્મો યો ધર્મ સ પ્રકાશો ય પ્રકાશસ્તરહુલમિતિ ।

તત્ર યદનૃન ગોડધર્મો યોડધર્મસ્તત્તમો ગતમસ્તદુ લમિતિ । ૨ ॥ ૧૨-૧૮૨-૫

શારીરમાનસૈર્દુઃખે મુલેષ્ઠાપ્યમુલોદયૈ ।

લોકમુદિ પ્રપશ્યન્તો ન મુશ્ચન્તિ વિચમ્બ્યા ॥ ૧૨-૧૮૩-૬

(૨) ૧૨-૧૮૩-૬ ના વિચાર સાથે સરખાવો ૧-૪૦-૩૮ (ગીતા. ૧૮-૩૮)

૩ જુઓ ૭૫૨ પા. ૮૧ ૧ (૨), 'અહિંસા' (પ્રક ૪) શ્લોક ૫૦, ૫૧, ૭૫૨ 'ધર્મ' (પ્રક. ૩) શ્લોક ૪૦

સત્ય એ સાધ્ય અને સર્વનું મૂળ હોઈ સાધ્ય અને સાધન-સિદ્ધિ અને ધર્મ અને છે પણ નિરપેક્ષ સત્ય દેદધાગીથી પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ નથી. એટલે અદિસા તથા તેના અંગમૂળ સદ્ગુણોનો નિકાસ કરતો સત્યની અને તેટલી નજીક જવાનો રસ્તો-કુદરતી કાનૂન-ધર્મ-શાખાઓ એમ નિરપેક્ષ સત્ય પરમ ધર્મ છે. અને એ સત્યની નજીક લઈ જનાર અદિસાદિ ગુણોનો આચાર પણ પરમ ધર્મ છે. સત્ય અને અદિસા નિમે એવોર્થોની આચારની સમજમાં મમમ ગુપ્ત તરવોનું એકીકરણ અને સમીકરણ હોય છે.^૪ સત્યના ગુણોનું વર્ણન કરતાં કરિ વ્યાસે આ વિચારને સ્ફુટ કરીને કહ્યું છે, 'સત્યથી એક ધર્મ' નથી, અનૂતથી મોટું પાપ નથી. સત્ય જ ધર્મની ખરી રીયતિ છે, માટે સત્યનો લોપ ન કરવો, કેવળ સત્યનો જ આશ્રય કરવાથી જ્ઞાન, દક્ષિણાનાગાપ્યજ્ઞો, અમિદાનવન, વેદાધ્યયન અને ધર્મ સમધી નિશ્ચયો-સ્મૃતિનું દાઢું મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે.^૫

રાજન્સત્યં પરં બ્રહ્મ સત્યં ચ સમયઃ પરઃ ।

મા ત્યાક્ષીઃ સમય રાજન્સત્યં સંગતમસ્તુ તે ॥^૧ ૧-૬૯-૨૫ (૪૮)

હે રાજન્ ! પરમ સત્ય-નિરપેક્ષ સત્ય એ બ્રહ્મ છે, મત્ય પરમ નિયમ છે, માટે તમારા સંકેતનો ત્યાગ ન કરો, રાજન્ ! સત્યની સાથે તમારો મંજૂમ થાઓ.^૨

આ સ્તોત્રે પણ સંકેતમાના વક્તવ્યમાનો છે.

આ વિચારથી કવિએ, ઈશ્વર, બ્રહ્મ આદિ સમ્પ્રદાને રૂઢ જનાવી જડ કર્મકાંડ કરનારાઓને ઈશ્વર, બ્રહ્મ, સમ કે ચૈતન્ય-સ્વરૂપ વાસ્તવિક રૂપ એ નિરપેક્ષ સત્ય છે એમ મનાવ્યું છે. સદ્ગુણોનો સમૂહ અને તેનો આચાર એ નિરપેક્ષ સત્યને

૪ જુઓ નીચે પ્રયોગ ૪૮

૫ બાસ્તિ સત્યાત્પરે ધર્મઃ નાતૃતાદ્યાતક પરમ્ ।

રિપિર્નિર્દિ સત્યં ધર્મસ્ય સત્માત્મત્વં ન જ્યેષ્ઠેત્ ॥ ૧૨-૧૫૬-૨૪.

સ્વૈતિ સત્યાદ્યાન દિ તથા યજ્ઞઃ સદક્ષિણા ।

પ્રનામિનો વેદાશ્ચ યે ચાન્યે ધર્મનિથયાઃ ॥ ૧૨-૧૫૬-૨૫.

૧ સર ૧ (૧) સત્યમેવ જગ્મ । શાપ્ત પ્રાગ્ ૨-૧-૮ ૧૦ વિ સં મ. ૧-૫-૭,

(૨) એ આત્માને જ સત્ય કહે ॥ સત્યત્વમિત્યાવશ્યતે । છ તેતિ ૩૫ ૨ ૧૫

(૩) એ મહાનુ નામ જ સત્ય ॥ એતસ્ય વ્રજાગે નામ સત્યમિતિ । છાન્દ ૮ ૩-૪

૨ રાકૃતકાથી જન્મેલા પુત્રને યુવરાજ પદે સ્થાપનાનો અને સંકેતવાને નગરમા લઈ જવાનો કાર ૧-૧૭-૧૫-૧૮-૧૯.

પામવાનો સાર્વિક રસો છે. મ. ભા.માં અનેક ઠેકાણે સત્યને પરબ્રહ્મ તથા સર્વની પ્રતિષ્ઠા કરેલ છે, એમાંના યોગ્યક ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે. (૧૨-૨) દિ. રા. ૧૫-૧૬ જેમ સમુદ્ર તરફ માટે નૌકા દેવા છે તેમ સત્ય એ મોક્ષ પામવાની એક અને અદ્વિતીય ગીડી છે એ ગુ' નમે સ્વભૂત નથી? (૨) સત્યના સક્ષમ વિશેના ધર્મસમૂહના જગતમાં વિનાશક અધિકારીતમ-શુદ્ધતમ સત્યનું. વર્ણન કરનાં સત્યને સનાતન ધર્મ, પરમમતિ, તપ, યોગ, સનાતન બ્રહ્મ, બ્રેજ, વગ અને સર્વની પ્રતિષ્ઠા તરીકે કથુ'. ૧૧ સત્યના આચાર અને સક્ષરો કહેનાં તે પ્રકારના સત્યનું દૂકામાં, અને સમગ્રની સાથે વર્ણન કથુ'. સત્યના તે પ્રકારના-પાસાં તે આ પ્રમાણે-સત્ય, સમતા, દમ, અમાત્યર્થ, ક્રમા, શ્રી, તિનિશા,

૩ પદમેવાદિતીયં મહાશક્તિગુણ્યમે ।
માયં સ્વર્ગસ્વ જોવાનં પારાવારસ્ય નૌરિય ॥ ૫-૩૩-૪૬,
વિદુરભાષિ ના વિદુર પૂરાતકને કરે છે. આ ૧૨૬૭ ઉપર દીકા કરનાં થયે છે એ સર્વ વચાર્થગાથાં કર્મસ્ય વજ્રે સત્યં મહા સ્વર્ગો મોક્ષઃ... ૩૩-૧૨-૨૮૮-૨૩ ૩૩-
બીને સંદર્ભ પ્રાપ્તિપામના છે.

૪ ૧૨-૧૫૬ ૧ થી ૩; ૪ થી ; એ શુદ્ધતમ સત્યનું પામવ-પામ તે જ આગુવંધ્ય સનાતનમાં સંકર-સંકો ન પેસે એમ બીજા દ્વારા પરમર્થિ બ્યામે જણાવ્યું છે. ૧૨-૧૫૬-૪;

સરં ન વાનનમર્મ કિંચિત્તમવાદધ્યગર્મ કચિત્તમ ।
આચક્ષેડઈ મનુષ્યેભ્યો દેવેભ્યઃ પ્રતિષ્ઠિતવન્ ।

સત્યં સ્વર્ગસ્વ જોવાનં પારાવારસ્ય નૌરિય ॥ ૧૩-૨૮૮-૩૦૬, ૩૧.

સત્યં કરતાં 'વધુ' પામવંકર અને ક્યાંય પ્રાપ્ત થયું નથી. 'કું' સર્વ સ્થળે વિચરતાં મનુષ્યોને અને દેવોને કયા કઈ કું કે નૌકા જેમ સમુદ્ર તરવાતું સાધન ॥ એમ સત્ય સ્વર્ગમાં સંકરના પામવિયું છે. (દં) સરપધારી પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ અને સાધ્યોના સંકરમાં બ્રહ્મના પામવ)

૫ (૧) સત્યં સત્ય સદા ધર્મઃ સત્યં ધર્મઃ સનાતનઃ ।

સલમેવ નમસ્તેન મત્યં દિ પરમા ગતિઃ ॥

૧૨-૧૫૬-૪; અ. વિ. ૧૩-૧૧૪-૭૧ ૫-૧

સત્યં મુર્મસ્તપો યોગઃ સત્યં પ્રજ્ઞા મનાતુનમ્ ।

સત્યં યજ્ઞઃ પરઃ પ્રોક્તઃ સત્યે સર્વ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૨-૧૫૬-૫

(૧) સરં ૧૨-૧૫૧-૧૦; ૩-૨૦૩-૪૨ વગેરે.

દુર્જેયઃ શાશ્વતો ધર્મઃ મ ય સત્યે પ્રતિષ્ઠિતઃ । ૩-૧૬૭-૩૬

અનસૂયા, ત્યાગ, ધ્યાન, આર્પણ, સતત રિચર એવી ધૃતિ, અને અહિંસા.^૧ આ
તેર બક્ષ્યોની સમજુતી યજ્ઞ ઋષિએ સાથે આપી છે. (૧) અવિનાશી, સત્યદર્શી
સદાય અનિકારી અને સર્વ ધર્મોથી અવિરુદ્ધ એ સત્યનું લક્ષણ છે.
અને તે યોગથી પ્રાપ્ત થાય છે.^૨ (૨)^૩ ઇચ્છા, દ્રેષ, ક્રોધ અને ક્રોધનો કાય
કરવો, પોતાનો પ્રિયજન હોય અપ્રિય હોય કે શત્રુ હોય તે પ્રત્યે સમદર્શિ એ
સમતા.^૪ (૩) ઇર્ષ્યાપૂર્વક કોઈનું લર્હ લેવાની લાલચ ન કરવી કાયમ ધૈર્ય,
ઝાંઝીર્ય, અગમ્ય અને ક્રોધશમન તે કમ. આ કમ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે.^૫ (૪)
દાન અને ધર્મ કરતા (ક્રોધ-અભિમાનનો) સંયમ કરવો તે અમાત્સર્ય. સતત
સત્યર્થો જ ચિત્ત લગાડવાથી અમાત્સરી થવાય છે.^૬ (૫) અક્ષમાના હેતુજૂત
અપ્રિય બાનતો અને ક્ષમાના હેતુજૂત પ્રિય બાનતોને જે સર્જેન સદાય સહન
કરે છે તે સત્યવાન ક્ષમાગુણને સારી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે.^૭ (૬) ક્ષીમાનું કદી
(પોતાનાં કે બીજાનાં) વખાણુ કરતો નથી, (બીજાનું અને પોતાનું) ખતું કરે
છે, તેની વાણી અને મન સદા પ્રશાન્ત રહે છે. આ ક્ષી ધર્મ-કર્તાવપાશન-થી
પ્રાપ્ત થાય છે.^૮ (૭) ધર્મ અને અર્થને માટે ધર્માર્થદ્વેતો—જે સહન કરનાર્થી

૬ સત્ત્વં ચ સમતાં ચૈવ દમશ્ચૈવ ન સ્થાવરઃ ।

અમાત્સર્યં ક્ષમા ચૈવ હીસ્તિતિક્ષાનસૂયતા ॥ ૧૨-૧૫૧-૮

છાગો જ્ઞાનમધ્યાર્મલ ધૃતિશ્ચ સતત રિચરા ।

અહિંસા ચૈવ રાજેન્દ્ર સત્વાકારાભયોદય ॥ ૧૨-૧૫૬-૯

૭ ૧૨-૧૫૧-૧૦, સર્વધર્માવિરુદ્ધ કદીને કવિએ નિરપેક્ષ સત્યધર્મ કોષ્ટિકનું ધર્મ
(અસ્ત્રપ્રદાન, વિચારપ્રદાન) ની સાથે દ્રેષ કરતો નથી એમ બતાવ્યું છે યોગ નો અર્થ
મોખતા અને વળણ અનુસાર કંઈક લગતી, કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, અજ્ઞાનયોગ ન પણ સર્વ

૮ ૧૨-૧૫૬-૧૧.

૯ દમો નામરુદ્ધા^૧ ૧૨-૧૫૧-૧૨;

સર્વ^૨ દર્મ કારે હામુતત્વેદ વૈશ્વિ ૧૨-૨૮૮-૨૦.

૧૦ ૧૨-૧૫૧-૧૩, જુઓ ચિ. ૧૩-અ ૭૫ શુનિનેર અધ્યાય સુધી દાનની પ્રથમ
કથા પછી દાન કરતા દમને એક ગણ્યો છે સંયમને દાન કરતા એક અધ્યાયના કારણે
એક કારણ એવું ॥ કે દાતા (કેલ સમયે અભિમાનવડે) કોપાભમાન થાય છે માટે દાન
કરતા દમ એક છે જે દાન દાને પશુ કેમ કરતા નથી તેને સનાતન યોગો પ્રાપ્ત થાય છે.
પંચે^૩ ચિ. ૧૩-૭૫-૧૫ ક

૧૧ ૧૨-૧૫૧-૧૪.

૧૨ ૧૨-૧૫૧-૧૫.

આવે છે તે નિનિષ્ઠા કે ક્ષાન્તિ કહેવાય છે. આ નિનિષ્ઠાગુણ સોક્ષ્મકર્મકારિ
 ઉપયોગ કરાય છે. અને તે ચૈત્ત્યી બને છે. ૧૩ (૮) અનમ્યા પરમુદ્ધોમાં દોષદર્શન
 કરવાની શક્તિમાંથી નિરક્તિ, આ ગુણ ઉપર કંઈ વ્યાખ્યા કરેલી નથી. સંભવતઃ
 ઉપર નિનિષ્ઠાની વ્યાખ્યામાં એ સમાઈ જાય છે તેથી અવગત સ્ત્રોત્ર નથી આપ્યો.
 (૧) આસક્તિનો ત્યાગ અને તે જ પ્રમાણે વિષયોનો ત્યાગ એ ત્યાગ છે, રાગદ્વેષ
 વગરના મનુષ્યનો ત્યાગ ખીછ રીનનો હોતો નથી. ૧૪ (૧૦) જ્ઞાન આ ગુણ
 ઉપર પણ સ્વતંત્ર વ્યાખ્યા નથી આપી. શિક્ષક નીલકંઠ ઉપરના 'ત્યાગ'
 વિવરના સ્ત્રોત્રમાં 'એ ત્યાગ છે' ત્યાં 'એ જ્ઞાન છે' એમ મૂકવા સૂચવે છે.
 બે જુદા અર્થોદ્ધારા એક વિચાર વ્યક્ત થાય છે એમ એનું કહેવું છે. (૧૧)
 વીતરાગ અને તે અન્યતઃ ધ્યેને પ્રવલ્નપૂર્વક પ્રાપ્તિઓનું કલ્પન કરવું તે આર્પણ
 કે આર્પણ. ૧૫ (૧૨) જે ગુણથી સુખ કે દુઃખમાં મનુષ્યમાં વિક્રિયા-નિકાર
 પેદા નથી થતો તે ધૃતિ, ઉન્નતિ ઈત્યાદિ પ્રાજ્ઞ સદા તેને સેવે. સર્વથા
 સમાવાન અને સત્યનિષ્ઠ થવાથી તથા હર્ષ, ભય અને ક્રોધનો ત્યાગ કરવાથી
 ધૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬ (૧૩) સર્વ પ્રાપ્તિઓનો મન, વચન અને કર્મથી અદ્યોદ,
 તથા રાખવી અને ઘાત કરવું તે સમજીનેનો સનાન (અદિંસા) ધર્મ છે. ૧૭
 સસ સાથે સંગઠ ધરાવતા આ તેરે ગુણો સત્યની જ શક્તિ કરે છે. બાકી સત્યના
 ગુણો તો એટલા બધા છે કે તેની ગણવી થઈ શકે જ નહિ એટલે જ બાહ્યો
 અને પિતૃઓ સદિન દેવો સત્યની પ્રશંસા કરે છે ૧૮

(૪-૫) 'સત્ય બ્રહ્મ છે, સત્ય તપ છે, સત્ય પ્રજ્ઞાઓને ઉત્પન્ન કરે છે,
 સત્યથી જગતનું ધારણ થાય છે અને સત્યથી સ્વર્ગે જવાય છે' ૧૯ (૧) જેમ

૧૩ ૧૨-૧૫૬-૧૬, વિરાગ સેવના ઉપયોગ કરાવી સમસ્ત નામ તિતિશા

૧૪ ૧૨-૧૫૬-૧૭ = 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક્ર ૫) સ્ત્રોત્ર ૫૩

૧૫ આર્યતા નામ મૂલનાં મ. કરોતિ પ્રવલ્નત ।

'દ્યુમ કર્મ નિરાકારો વીતરાગત્વમેવ ચ ॥ ૧૨-૧૫૬-૧૮

૧૬ ૧૨-૧૫૬-૧૯, ૨૦.

૧૭ ૧૨-૧૫૬-૨૧, ૨૨ = 'શીલ' (પ્રક્ર ૧૮) સ્ત્રોત્ર ૧૫૮, જુઓ ઉપર સ્ત્રોત્ર ૪૭ થી
 ઉપાદેશ ખાત કરીને ઉપલેખો ખાત

૧૮ ૧૨-૧૫૬-૨૨, ૨૩

૧૯ (૧) ૧૨-૧૮૭-૧, સરં ચિ ૧૪-૩૫-૩૨ થી ૩૫

(૨) જેમ કર્મણ્યો પેલાની લાગવા લાગવા વડે ઉપર જાય છે અને જેમ અમિ-
 માથી અનેક ક્ષુદ્ર ચિન્તનરિયો હોય છે તેમ આ આત્મામાંથી તર્ક પ્રાપ્તિ,
 સર્વ જગતો, સર્વ દેવો અને સર્વ પ્રાપ્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ આત્મા

વાહરકુ ગામના ચારે આયળને ધાવે છે તેમ માણસે સત્ય, દમ, આર્જવ, આનુદય, ધૃતિ તિતિક્ષા, સ્વાધ્યાય, બીજાનું લેવાની ઈચ્છાનો ત્યાગ અને એકાંતશીનતાનું સેવન કરવું એ ગદ્યા સાધનોમારે સત્યથી અભિન્ન મનિવ કરનારું સાધન મને કોઈ ઠેકાણે મળ્યું નથી ૨૦ (૭) સર્વ સખ ધીએ પાસેથી પ્રાણુપામ કરવાની અનુસા લેનાં ચિતાગહે હતું. તમારે સત્યને માટે હ મેલ્યું પ્રયત્ન કરવો, કારણ સત્ય એ જ પરમ બળ છે વગેરે ૨૧ । । ।

આ સાથે આપણા યુગના મહાપુરુષ પૂ. ગાંધીજી-જેમણે પોતાના જીવનને 'સત્યના પ્રયોગો' કહ્યું છે, તેમનાં કેટલાંક મહત્વનાં લખાણો સરખાવતાં અધિકૃતિ અને 'મહાત્મા'ના વિચારોમાં રહેલું સામ્ય-અનુભવમાંથી નીકળેલું સમાન તારતમ્ય ઢેખાઈ આવશે (૧) 'સત્ય' શબ્દ સત્યમાંથી છે સત્ એટલે હોણું. સત્ય તે હોવાપણું સત્ય સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુને હરતી જ નથી પરમેશ્વરનું ખરું નામ જ 'સત્' એટલે 'સત્ય' છે તેથી પરમેશ્વર 'સત્ય' છે એમ કહેવા કરતાં 'સત્ય' એ જ પરમેશ્વર છે, એમ કહેવું વધારે યોગ્ય ગણાય ૨૨ (૨) રાહિત ટેમન કોનૂર-સમીપી તાજા કરતાં રવીન્દ્રજીવેન્ડના પૂજારીના એક પ્રમત્તા જવાનમાં ગાંધીજીએ ઉપર 'મનગ્રમભાત'ના અનુવચનમાં આપેલો વિચાર દર્શાવ્યો છે વધારામાં કહ્યું છે કે "સત્ય એ જ પરમેશ્વર છે" એમ કહીને કુ આદર્શ બ્રેડોનો જેવા નાસ્તિક સત્યાચારીને ખચ આપમેળે નીકળતાં હથિયાર હોડો મૂકતો કરી રહી શકે છું x x x 'સત્ય શું છે' એ વ્યાખ્યાનતાં એમણે કહ્યું કે 'આ મુશ્કેલ પ્રશ્ન છે ખચ અતરનો અવાજ જે કહે તે સત્ય છે, એમ કહીને મારા માટે આ પ્રમત્તા એ ઉકેલ ક્યો છે પણ આ અતરનો અવાજ સત્ય અહિં સા બહાવ્યું અપરિગ્રહ છે બમોના પાતનથી અને સપૂણું નિરભિમાનપણાથી- નમ્રતાથી-ખતે શ્રમ થઈ જનાથી જ સાંભળી શકાય આ દુર્ગમ માર્ગ વિવે

મુંદ નામ-કથનિપદ 'સત્ય' સેવ છે પ્રાણો સત્ય છે આત્મા તેમનું સત્ય છે જ ૬ ૨ ૧ ૨૦

૨૦ ૧૨-૨૮-૨૬, ૩૦ હ સરખાવતો પ્રશ્ન અને સાચુ દેવો ૪૨એના 'દસ આખ્ય' સનાદ મા ૬ સ કહે છે

૨૧ ચિ ૧૩-૧૯૭ ૪૯

૧૨૯ 'મનગ્ર પ્રમત્તા' મા પ્રકરણ ૧ કું 'સત્ય' સહ દિનિચ નેનન' પૂ ૩, તા. ૨૪-૧૧-૪૪ મો વિચાર

આનાથી વધુ હું કહી શકું નહિ. ૧૨૭
 (૩) પરમેશ્વરની વ્યાખ્યાઓ અગણિત છે, કેમકે તેની વિભૂતિઓ પણ અગણિત છે. એ વિભૂતિઓ અને આશ્ચર્યગ્રસ્તિ કરે છે, એ અને કાલુષ્યાર મુગ્ધ પણ કરે છે. પણ હું પૂછતી તો સસરથી પરમેશ્વરનો જ છું. એ એક જ સત્ય છે અને બીજું બધું ભિન્ન છે. એ સત્ય અને જડ્યું નથી પણ હું એનો શોધક છું. ૨૪
 (૪) સત્યથી ભિન્ન કોઈ પરમેશ્વર હોય એવું મેં નથી અનુભવ્યું. સત્યમય થવાને સારું અર્થિસા એ જ એક માર્ગ છે, એમ આ પ્રકરણોને ('આત્મકથા' ની) પાને પાને ન-દેખાયું હોય તો આ (સખવાનો) પ્રપત્ન વ્યર્થ સમજી લે. 'x'x'x અર્થિસા એ નમ્રતાની શરાર્થ છે. અને નમ્રતા વિના મુક્તિ કોઈ કાળે નથી એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. ૨૫

લેકિત, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના ઐક્ય એ જ શ્રીમદ્ ભાગવતનું મંગળ કરતાં તેના કવિએ '૨૬'જેનાથી ઉત્પત્તિ (રિપતિ અને 'સય') વગેરે યાવ છે, જે બધે વ્યાપેત

.. 23 "His face would redden if I would say "Mr. Bradlaugh, you are a truthfearing man, and so a God-fearing man." I would automatically disarm his criticism by saying that truth is God..."

"What then is truth?"

"A difficult question (said Gandhiji) but I have solved it for myself by saying that it is what the voice within tells you x x x Therefore we have the belief based upon experience, that those who would make individual search after truth as God, must go through several vows, as for instance, the vow of truth, the vow of brahmacharya (purity)-for you cannot divide your love for Truth and God with anything else-, the vow of non-violence, of poverty and non-possession. x x x Truth is not to be found by anybody, who has not got an abundant sense of humility. If you would swim on the bosom of the ocean of Truth you must reduce yourself to a zero. Further than this I cannot go along this fascinating path. 'Hindu Dharma' article 40th. P. 66 to 69,

૨૪ 'આત્મકથા' પ્રસ્તાવના પૃ. ૫; આ અવતરણનું બીજું અનુસંધાન જુઓ નીચે સ્તોક ૪૨ ના ઉદ્ઘાટનમાં પા. ટી. નં. ૧૨ ના ઉલ્લેખવાળી નોંધ.

૨૫ 'આત્મકથા' ત્રિતીય ખંડ, પૃ. ૩૭૮, ૩૮૦; કૌંસના મૂકેલા શબ્દો મારા છે. (૬.૭૨)

૨૬ જન્માદયદ યતોન્વયાદિતરતથાયેવ્યભિન્નઃ સ્વરાટ્
 તેને પ્રજ્ઞ હંશ ય જાદિકવયે મુશ્નન્તિ યત્સ્રયઃ ।

છનાં અસિખ છે, જે જ્ઞાનસ્વરૂપ અને સ્વયં પ્રકાશ છે, જેમાં વિદ્વાનો પણ મો-
પામે છે એવા બ્રહ્મ-વેદોનો જેણે આદિ કરિ-બ્રહ્માના હૃદયમાં પ્રકાશ કર્યો છે
તે જ માટી અને પાણીના નિનિમયથી થતી રચનાઓ જેમ મિથ્યા હોવા છ-
સાચી ભાસે છે, એમ જેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી ત્રિવિધ સૃષ્ટિ-સાત્ત્વિક રાગસિક અને
તામસિક સૃષ્ટિ-મિથ્યા હોવા છનાં સાચી ભામે છે ૨૭ અને જેણે પોતાના પ્રકાશથી
સદાય (અસત્ય સ્વરૂપ માયારૂપી) કૃષ્ટને ઓગાળી નાંખ્યું છે એવા પરમપતુ-
નિરપેક્ષ સત્યત્વ-પૂર્ણ સત્યત્વ અમે ધ્યાન કરીએ છીએ. એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને ભગવાનના
અપનારોનાં ઉત્તમ ચરિત્રોનું-નૃસિંહનું પરમ સત્યત્વ પાવનકારી ગાન કર્યું છે. જે
મનોદર મધુર ગાનના અતે પરમાત્મા અને શુક્રદેવ સદિન પરમાત્મરૂપ ભાગ-
વનના દ્રષ્ટાઓને પ્રજ્ઞામ કરનાં કરિ-જેઓ ઉપસદાર કર્યો છે તેમાં 'જે ભગવાને
કરુણાથી આ અનુષ્ઠાન પ્રદીપને-ભાગવતને-પહેલાં (બ્રહ્માની પામે) પ્રકાશિત
કર્યો, અને બ્રહ્માના રૂપે નારદમુનિ પામે પ્રકાશ કર્યો; નારદના રૂપથી કૃષ્ણ દેવપાત્ર
વેદવ્યાસ પાસે પ્રકાશ કર્યો, વેદવ્યાસના રૂપથી યોગીન્દ્ર શુક્રદેવ પાસે પ્રકાશ કર્યો;
અને તે પછી શુક્રદેવના રૂપે રાજા પરીક્ષિત પાસે પ્રકાશ કર્યો; તે શુદ્ધ વિમલ
શોકરસિંહ અમૃતપદ રૂપ પરમ સત્યત્વ અમે ધ્યાન કરીએ છીએ. ૨૨ એમ
જમ્પા બાદ પ્રજ્ઞામના બીજા ત્રણ શ્લોક જમ્પાને મથની સમાપ્તિ કરી છે. શ્રીમદ્
ભાગવતના આ શ્લોકો મહાભારતના ઉપર્યુકત વિચારોના વિસ્તાર કરે છે, ગાંધીજીના
વિચારોને ઉત્તમ પ્રમાણરૂપ સિદ્ધ કરે છે, અને સત્યરૂપી પરમેશ્વરના રૂપ વિશે
બને તેટલો વધુ વિશદ ખ્યાલ આપવા અપ્ત કરે છે. ૨૬

તેજોવારિમૃદા યથા વિનિમયો યન્ન ત્રિસર્ગો મૃદા

ધામ્ના રવેન સદા નિરસ્તકુલક સત્યં પરં ધીમહિ ॥ ભાગવત. ૧-૧-૧

૨૭ તદન પ્રાથમિક મિથ્યા દેખાવો. ઇ. ત. મૃગજળ, પાણીને કાચ, કાચને પાણી,
હોરલીમા સર્પની શ્રાતિ, ધીપમા રૂપાની શ્રાતિ વગેરે અને એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર શૂંઘલતા
પ્રમાણ અને જનની શ્રાતિ, શારીરિક માનસિક આત્માદિક શ્રાતિઓ બેટરે કે પરમ સત્ય
સિંચાય એ કંઈ દેખાય છે, ભાસે છે તે મિથ્યા છે, શ્રાતિ છે.

૨૮ કર્મ યેન વિભાસિતોડયમનુભો જ્ઞાનપ્રવીપઃ પુરા

તદ્રૂપેણ ચ નારદાય મુનયે કૃષ્ણાય તદ્વિધ્યા ॥

યોગીન્દ્રાય તદ્દાત્મનાય મનવદ્રાજાય કાલ્કયત-

સ્તન્મુદં વિમલ વિશેષમર્મ મરવ પરં ધીમહિ ॥

૨૯ આ ઉપરાંત બેને ભાગવતધર્મના ભગવાનના નિષ્કલ્પ વિશે કંઈ ખ્યાલ નથી એવા
સત્યનોની શ્રાંતિને પણ આ શ્લોકો ઓરી સીતે ફર કરે છે.

મમ પ્રતિજ્ઞાં ચ નિવોધ સત્યાં

દુષ્ટે ધર્મમમૃતાર્જાયિતાથ ।

રાજ્યં ચ પુત્રાશ્ચ યશો ધનં ચ

સર્થં ન સત્યસ્ય વલામુપતિ ॥ ૧-૨૫-૨૧. (૪૨)

(હે બીમમેન !) મારી મત્ય પ્રતિજ્ઞાને તું માંભળ. હું ધર્મને અમૃત તથા છવિનથી પણ અધિક ગણું છું. રાજ્ય પુત્રો યશ અને ધન એ મર્વ મત્યની એક કલાને પણ પહોંચી શકે નહિ.

અરણ્યરાસમાં દ્રીપદી અને બીમમેને ધર્મરાજને વનવાસને બંધે કૌરવો સાથે મુદ્દ કરી બધપૂર્વક રાજ્ય પાછું મેળવરા માટે વારંવાર સમજાવ્યા, મેળ્યાં માપ્યાં, બૃહસ્પતિ આશ્વિના નીતિવાદ અને (દમ્ભ આજે પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે એવી કામનિક) ધર્મ માન્યતાઓનાં પ્રમાણ આપ્યાં. ત્યારે ધર્મ-રાજ્યએ પોતાની મનોવ્યથા વર્ણવી. વનવાસના દુઃખનો સર્વ દોષ પોતાને માથે ઝોટી સીવો. અને છેવટે એમણે ઉપરનો શ્લોક કહ્યો.^૧

૧ કથાના સાર માટે જુઓ 'ધર્મ' (પ્રકર ૨) શ્લોક ૩૭.

૨ ધર્મરાજની સત્યપ્રીતિ માટે ધર્મરાજ જ નહિ પણ બીમ, દ્રીપદી, બીમ, દ્રોણ અને વિદ્યાન અને સજ્જન પ્રજ્ઞાનો વ નો પણ મૂલ્ય અતિપ્રાય હતો. જુઓ (૧) વચ્ચાદશમ પ્રકરને દ્રીપદી છાંદ કે નહિ તેનો નિર્ણય બીમ બરામર નહેતા કરી સકતા. તેના કારણે દરારવા બીમને એક કારણ આપના કહ્યું કે "યુધિષ્ઠિર સમૃદ્ધિભરેલી આખી પૃથ્વીને જતી કરી પણ સત્યનો ત્યાગ કરી નહિ એટલા એ પાસે 'દુ' છતાંયે 'હ' એડું કહ્યું છે તેથી આ પ્રકરને 'દુ' તોડ કરી શકું તેમ નથી." ૨-૧૧-૪૧ થી (૨) દ્રીપદીએ પોતાની દૃષ્ટિએ દરમ્યાન કહ્યું કે તમારું રાજ્ય અને છવન પણ ધર્મને માટે જ છે + તમે મારા સહિત બીમ અર્જુન અને માદ્રીપુત્રને ત્યાં સકો પણ ધર્મને કરી ત્યજે નહિ એમ હું માનું છું. ૩-૩૧-૫, ૬ વ. (૩) બીમસેને પોતાની દૃષ્ટિએ દરમ્યાન કહ્યું, આગેવાનોની પીલોમા તમારી સ્તુતિઓ અને (દુર્વૈધન વ) બીમએની નિંદા થાય છે વળી હે મદારાજ ! આશ્વિને અને ગુરુએ ભેગા સળીને તમારી સત્યપ્રતિજ્ઞાની આ વાત કરે છે કે, તમે મોઢ ફેપ્પુતા લોમ લય કામના અને અર્જુન માટે પણ કહીએ અસત્ય જોડયા નથી. ૩-૩૪-૭૨ થી ૭૪ સર 'ભારત-સાવિત્રી', (પ્રકર ૨૧) શ્લોક ૧૯૩. (૪) અનુદયામાના વધની વાત બીમે કહી પણ દ્રોણાચાર્યે આ વાતની ખાત્રી માટે યુધિષ્ઠિરને પૂછવાનું નહો કહ્યું, કારણ કે 'ત્રણે લોભના એશ્વર' માટે મળુ પાપ' યુધિષ્ઠિર કહીય અસત્ય જોડે નહિ એવી દ્રોણને એકસ ખાત્રી હતી. યુધિષ્ઠિર જાગૃક હતા ત્યારથી જ એ સત્યવાદી છે એવી દ્રોણને જાણ હતી, અને એટલે જ બીમ કહેને નહિ પણ એમને જ પૂછવાનું તેમણે નહી કહ્યું. થિ.

આવા મહાન સત્યધર્મા ધર્મરાજ ન્યારે ભાગત્યુદ્ધની મહામયાનક કટોકટીની ધરી આવી ત્યારે ગોવિંદ અને બીમસેનની પ્રેરણાથી, જ્યની આસક્તિથી અને સૈન્ય સદિન પોતાના રક્ષણ માટે 'અશ્વત્થામા હણાયો છે' એમ મોટીથી અને 'દાથી દણાયો છે' એમ ધીમેથી બોલ્યા. બોલ્યા તો 'સાચું' પણ અર્થ અને આચાર 'ખોટો', એટલે કે સત્યનો આગ્રાસ બિન્નો કર્યો. કઠ ઉપનિષદ કહે છે, એમ આ માર્ગ-સત્યનો માર્ગ-અસ્ત્રાની ધાર ઉપર ચાલ્યા જેવો કહ્યું છે. ધર્મરાજના અમૃતપાચરણ માટે આમ કહી શકાય : આ મહાન સમિષ્ઠ ધર્માચરણી સત્યપ્રાદીએ ત્રણે સુધી અન્યાયી રીતે દુઃખ જ બોગવ્યા કહ્યું-અક્રિયગત, કૌટુંબિક, અને સામાજિક, એમ ત્રિવિધ રીતે. આનો છેડો મહાભારત યુદ્ધથી લાડાનાં નક્કી થયું. તેમાં ફરેક વખતે શ્રીકૃષ્ણની તીક્ષ્ણ શુદ્ધિમતાથી પાંડવો પાર બીતરતા. પણ દુર્યોધનના વાહપ્રદારથી જ છેડાયેલા દ્રોણાચાર્યે અધર્મયુદ્ધથી પુદ્ગલ અધર્મ જ હોય એમ બ્યાસનો મન છે-એક બાતુ પાંડવમેનાનો લાલુ દાદરા માંડ્યો. બીજી બાતુ અર્જુન યુદ્ધ દ્રોણની સામે લડતા તૈયાર નહોતો. એ સમયે વિજયી પાંડવો પરાજિત બનવાની અણી ઉપર આવી ગયા. ત્યારે યુધિષ્ઠિર થોડા સમય માટે વિહ્વાળ થઈ ગયા અને મહામુર્સીમતે તેમણે આવું સત્યાગ્રાહી અસત્ય બોલવાનું

૭-૧૯૦-૪૩, ૪૪ (૫) સહ યુધિષ્ઠિર વચન 'હું અચ્છત્ય બેલવાની હાથ ધરી શકતો નથી, કારણ એ મારામા જ નહિ' ૭-૪૨-૨૭, 'પૂરણી' સહ ધન, દેવોનું સર્વ દિવ્ય ધન, પ્રભાતિનો સોહ, સ્વર્ગનોહ અને અપ્સરોહ એમાનું કશું પણ હું અધર્મથી લેવાની ઉચ્છા કરતો નથી.' ૫-૨૮-૮.

૩ (ચિ. દ્રોણપર્વ અ. ૧૯૦-૪૪થી ૫૫) cric દ્રોણ અ. ૧૬૪-૬૫ થી

૪ (૧) ડલિટ્ઠત જામત પ્રાપ્ત વરાજિયોધત ।

હુરસ્ય ધારા નિસિતા દુરતયયા ।

દુર્ગ પથસ્તત્કવયો વદન્તિ ॥ ૩ ઉ ૧-૩-૧૪.

(૨) (સત્યના માર્ગ વિષે) 'એ માર્ગ એ કે ખાડાની ધારે ચાલવા જેવો જી છતાં મને તે સહેલામાં સહેલો લાગ્યો છે એ માર્ગે જતા મારી ભયંકર ભૂતો પણ મને નજીવી જેવી લાગી જ કારણકે એ ભૂતો કરતાં છતાં હું બચી ગયો છું' અને, મારી સમજણ પ્રમાણે આગળ પણ વળ્યા છું.' આધીજ. 'આત્મકથા' ખંડ ૧. પ્રસ્તાવના પૃ ૬.

૫ (cric. ૭-૧૬૬-૩૩થી ચિ. ૭-૧૬૮-૩૮થી ૪૫), જુઓ નીચે 'યુદ્ધ-નિરથકતા' (પ્રક. ૧૩) સ્તોક ૧૨૯, ૧૩૦, ૫૧ નો ૧૨.

૬ શ્રીકૃષ્ણે દ્રોણને મારાનો વિચાર અર્જુનને ન ગમ્યો બાકી બધાને પસંદ પડ્યો, અને યુધિષ્ઠિરને મહામુર્સીમતે ગમે બીતર્યો.

રૂપીકાર્યું. તેમાં પણ કેવળ સ્વાર્થ ન હોય, અધર્મથી મુક્ત કરતા એક અતિરથીના મારામાંથી સૈન્યના માર્ગસૂત્રો રક્ષા કરવાનો પણ એક ભાર હતો જ. આ એક પ્રસંગ સિવાય ધર્મરાજે કપાય અસત્યાચરણ ક્યું નથી. એ દ્વારા મદર્પિ વ્યાસે જનાવ્યું છે કે સત્યાચરણ મુકર હોવા છતાં કેટલું દુઃખર છે, સ્વાર્થે- નહિ તે પ્રાર્થે પણ અતિ દૃઢ મનોજગત્રાણાનું મનોજગત્ર પણ હીલું પડી જાય અને હદાયિત્ અસત્યાચરણ કરવું પડે તેથી સદાચારીએ દર્મસાંત્રનાથી-નિરભિમાન-પણે શન્યવત્ થઈને ધર્મ આચરવો. ૮.

આ યુધિષ્ઠિર રાજા તે 'વ્યક્તિ' હોવા ઉપરાંત પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં વસેલી ધર્મવૃત્તિ પણ છે, ધર્મરાજ છે, ધર્મપુત્ર છે, ધર્મનો અવતાર છે. અધર્મથી ક્યું ય લેવાની તેઓ ખગ્ગા રાખના નથી, પણ દિ'સક મુક્તમાં એ ધર્મવૃત્તિને ઘોલુંક ચળવું પડ્યું. કવિએ એ માટે એમના તરફ તટસ્થ અને ઉદાર દૃષ્ટિ રાખી છે. ૯ પણ કાર્યકાળભાવના અટકાવ નિયમથી એમને પર નથી રાખ્યા. આ અસત્યાચરણથી તેનો રથ પૂગાથી ચાર આંગળાં ઊંચો ચાલતો તે પૃથ્વીને અબો-તેમની પ્રતિષ્ઠા ભોંકાતાર હતી તે નાચ પાગી-એમ જનાવ્યું છે, અને અર્ધ સમય મુધી તેમને નરક દર્શન કરાવ્યું છે. ૧૦

एतच्छारोचयद्राजन् कुन्तीपुत्रो धनत्रयः ।

અવે દરોચયન્તરે કુન્દ્રેજ તુ યુધિષ્ઠિરઃ ॥ ચિ. ૭-૧૯૦-૧૩ કા ૧૪ અ. ૫,

Griff ૭-૧૬૪-૭૦.

૭ (૧) લાક્ષાદ્વેને આગ ચાપી છડના એક નિવાડી અને તેના પાંચ પુત્રોને તેમાં ધરાશયે રાખ્યા (આદિ. ૧. ૨૬) એ પ્રસંગ અર્માચરણનો અગ્રાપ પણ તે વખતે પાંડવો બાળક હતા તે અને સંભવતઃ નિરાશ જેવી ભવિષ્યનો નાચ કરવો એ તત્કાલીન સામાજિક સ્થિતિમાં અધર્મ નહિ જમાનો હોય એ બે બાબત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. (૨) શ્રેષ્ઠવાસ દરમ્યાન પાંડવો ઉપનામ રાખીને નિરાશને ત્યાં રથા તે પણ આપત્તિ વખતે પાવન કરાતા સત્યાભાસનું ઉદાહરણ છે. એમાં ફરક એટલો કે આ શ્રેષ્ઠવાસ મૂળ રાસદ મુજબ અનિવાર્ય હતો, એટલે સત્યાભાસ દુઃખ હતો. સાથે છૂત પોતે જ કેટલું અસત્યમૂલક છે તે પણ એ વસ્તુ બતાવે છે; (૩) એમાંથી ફિનિ ગાય છે, અને કવિએ પણ કહ્યું છે તેમ 'ધર્મ' અને અધર્મ-મન્નેની ગતિ દર્શાવે છે. ૧ ચિ. ૭-૧૯૮-૪૪, એટલે નમ્રતા એ અસત્યાચરણનું મહાભક્તિ છે.

૮ મુજો 'ધર્મ' (પ્રક. ૨) શ્લોક ૨૫થી ૨૭ ઉપર શ્લોક ૪૮નું ઉદ્દાહરણ; 'અભિવિદ્યા' (પ્રક. ૫) શ્લોક ૭૦, ૭૧.

૯ મુક્ત અદિ સક હોતો આત્મ કાર્યકંઠ વચ્ચે થાત નહિ. એવો આ પ્રસંગનો અર્થિતાર્થ છે.

૧૦ ચિ. ૭-૧૯૦-૫૬; ચિ. ૧૮-૩-૧૫થી ૧૭.

આ પ્રસંગ સાથે પૂ. ગાંધીજીએ ઝંબીર માદગી દરમ્યાન બંકરીનું દૂધ લેવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે પોતાને માટે લખેલા વચનોમાંથી કેટલોક ભાગ સરખાવવા માટે મૂકવાં થોડાં છે. એ ભાગ સત્યાગ્રહીની દુશ્કરતા; તથા ધર્મ અને અધર્મની સંદેશતા ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે.

હું પશ્યો. સત્યાગ્રહની લડાઈના મોઢે મારામાં જીવંતો લોક પેદા કર્યો, ને મેં પ્રતિજ્ઞાના અંકુરના પાત્રનથી સંતોષ માની તેનાં આત્માને હણ્યો. દૂધની પ્રતિજ્ઞા વખતે જો કે મારી સામે ગાય-બેંસ જ હતાં, છતાં મારી પ્રતિજ્ઞા દૂધ-માત્રની ગણતરી જોઈએ X X X સત્યના પૂર્ણરીએ સત્યાગ્રહની લડાઈને સારું જીવવાની ઇચ્છા રાખીને પોતાનાં સત્યને અખિપ લેવાડી:

‘મારા આ કાર્યનો હું હંજીરુ રૂઝિયા નથી, અને બંકરીનું દૂધ છોડવાને સારું મારું ચિંતવન તો આજુ નું છે. બંકરીનું દૂધ પીતા રાજ દુઃખ અનુભવું છું. પણ મેં જા કરવાનો મહાસક્કમ મોઢે મારી શૂંડે લાગેલો અને છોડતો નથી. અહિંસાની દૃષ્ટિએ જોવાકાના મારા પ્રયોગો મને પ્રિય છે. તેમાં મને આનંદ મળે છે, તે મારો વિનોદ છે. પણ મને બંકરીનું દૂધ એ દૃષ્ટિએ અત્યારે નથી ખૂંચતું, તે મને સત્યની દૃષ્ટિએ ખૂંચે છે. અહિંસાને હું જોળખી શક્યો છું તેના કરતાં સત્યને વધારે જોળખું છું એમ મને લાગે છે. જો સત્યને છોડું તો અહિંસાની ભારે ગૂંચવણો હું ઠી ન જ ઉઠેલી શકું એવો મારો અનુભવ છે. સત્યનું પાલન એટલે લીધેલા વતનાં સરીર અને આત્માની રક્ષા, શબ્દાર્થ અને ભાવાર્થનું પાલન. અહીં મેં આત્માને-ભાવાર્થને હણ્યો છે એ મને રાજ ખૂંચે છે. આ જાણતો છો, મારા મત પરત્વે મારો ધર્મ શા છે એ હું જાણી શક્યો નથી, અથવા કહે કે મને તેના પાલનની હિમ્મત નથી. જન્મે એક જ વસ્તુ છે, કેમકે શંકાના મૂળમાં શ્રદ્ધાનો અભાવ હોય છે.’^{૧૧} આ પ્રથમ, મને તું શ્રદ્ધા દે.’^{૧૨}

૧૧ શ્રદ્ધા જિન ધર્મ નહિ હોય / તુલ. રામાયણ; ‘ઉત્તરકાંડ’ ૮-૪.

૧૨ (૧) ‘આત્મકથા’ દ્વિતીય ખંડ, પાંચમો ભાગ, પ્રક. ૨૯, પૃ. ૩૧૨, ૩૧૩.

ગાંધીજીએ ગાય બેંસ ઉપર કુઠાની ધાતણી કિયા કરીને દૂધ કાઢવામાં આવે છે તે જણ્યા બાદ અને દૂધ મનુષ્યનો ખેતાર નથી એમ કલમખીના-તણા તેથી (શબ્દ પ્રમાણે) ગાય બેંસના દૂધનો ત્યાગ કરેલો સર. ‘આત્મકથા’ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૫, ૬.

અહિંસા

યથા નાગપદ્મોન્યાનિ પદ્માનિ પદ્મગમિનામ્ ।

સર્વાણ્યેવાવિધીયન્તે પદ્મજાતાનિ કૌજ્જરે ॥ ૧૨-૨૬૮-૧૮. (૫૦)

एव सर्वमहिंसायां धर्मार्थमविधीयते ।

अमृतः स नित्यं घसति योऽहिंसां प्रतिपद्यते ॥ ૧૨-૨૬૭-૧૯ (૫૧)

જેમ હાથીના પગલામા ખીલત મર્વ ચાલનાર પ્રાણીઓના પગલા
ઢકાઈ જાય છે- સમાઈ જાય છે તેમ અહિંસામા મકલ ધર્મનો
અર્થ-તત્ત્વ સમાઈ જાય છે (આમ સમજીને) જે અહિંસાનુ પ્રતિ
પાદન કરે છે તે નિત્ય અમૃતમા-મોક્ષમા વને છે

વ્યાસ-શુક સનાદમાંથી સન્યાસાશ્રમના કર્તવ્યોનુ નિવેચન કરતાં અહિંસા
ધર્મની સર્વોપરીતા જતાનાં તેમા આ મન્ને સ્ત્રોક આવે છે ૪ ધર્મનુ સક્ષમાતિ
• સક્ષમ સંશોધન કરતાં ક્રાન્તદષ્ટા ઋષિને અહિંસા-તેના અમાનાત્મક રૂપમાં

૧ (૧) -ચિ ૧૩-૧૧૪-૬, ચો.પૂ.૧ ઉત્તરી વૃત્તિમા (શુ. ૨-૩૦) ધર્મા વિધેના
શુરમા નાગોજી બદે આ સ્ત્રોક, ગાને વ્યાસે વ્યાસનાખવા આ સ્ત્રોક તથા ૧૨ ૨ ૭ ૧૬ના
બે ચરણ રાક્યા છે

(૨) સર ઈર્મગા મનસા વાવા સર્વભૂતેષુ સર્વદા ।

અક્રેશજનન શ્રેષ્ઠમહિંસાત્વેન યોગામ ॥

(યોગમૂન ઉપરના બાળમા 'યાજ્ઞવલ્કય સાહિતા'નું
વચન પા ચો બાળ ૫ ૨૫૨)

મન, વચન અને કર્મથી સર્વ ભૂતો પ્રત્યે ક્રોશની ઉત્પત્તિ ન કરવી તેને જ યોગીઓ
અહિંસા કહે છે

૨ પૂ ગાંધીજીએ સને ૧૮૪૪/૪૬ આસપાસના ગાંધામા અહિંસા વિષે 'દરિજનખલુ'મા
સખતા બરામર આ જ ઉત્તરનો ઉપરોક્ત કર્યો હતો એનું સ્મરણ છે એમના વિપુલ
સાહિત્યમાળી આ સ્ત્રોત કોઈ એવી આપશે તો આભાર યરી.

૩ શુગો 'ધર્મ' (પ્રક ૨) સ્ત્રોક ૨૪નું ઉદ્દાહરણ

૪ એ વિભાગમા ત દેશ વ્રાહ્મણ વિદુઃ । ચતુષ્વર્ણા સાત સ્ત્રોકો છે એમા પરિભ્રમ્યા
અર્થાત્ સન્યાસ, બ્રાહ્મણ અર્થાત્ બ્રહ્મચર્ય, બિશુક અર્થાત્ સન્યાસી અને વિધ્વ અર્થાત્
અતરોર્મિઓનો ઉત્તર પ્રક ૫ અનુભવનાર એ રાખે એક જ અર્થમા વપરાયા છે

(negative) સંપૂર્ણ વૈરત્યાગ, અને ભાવાત્મક ડપમાં (positive) આરત્ર, મૈત્રીભાવ^૫ વ્યક્તિગત અંગત મૈત્રી નહિ જ પણ સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે સમભાવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા નિરપેક્ષ મૈત્રીભાવ-દેખાઈ પણ દૈનિક કઠોર જીવનસંઘર્ષવાળા કાર્યક્રમમાં આ મહાન ધર્મ આચરવો અતિશય દુષ્કર હતો તેથી આશ્રમધર્મનાં ત્રણ પગથિયાં-અહમચર્ચ, ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થ-દ્વારા વિકસિત પામેલા હૃદયથી છેવટે સંન્યાસ દીક્ષા લઈને કે, રાશ્ત્રી જ નિકસિત અહનિષ્ઠ પુરૂષે આતુ^૬ લગભગ પૂરું આચરણ કરી શકે એ આશયથી યતિવ્રતકચનના અધ્યાયમાં અહિંસાની સર્વોપરિતા-ધર્મ તરીકેની, કર્તવ્ય તરીકેની સર્વોપરિતા બનાવતાં વચનો મૂક્યા છે. સંપૂર્ણ અહિંસાપાત્ર માટેનો વિચાર કરના દેહધારી ઓછામાં ઓછી હિંસા કરીને અને વધુમાં વધુ પ્રેમાળ બનીને પરમાત્માને પામે, તે માટે એ યુગમાં સંન્યાસાશ્રમમાં અહિંસા પાત્રને સર્વથી વિશેષ અવકાશ મળતો હતો. એ અગાધ મૈત્રીભાવ, પરમ કશ્ચા અને વૈરત્યાગનો સંક્રમ,^૬ અને તેની સિદ્ધિ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ, દેહધારીથી સંપૂર્ણતઃ પાર પડે એમ નથી એવું જાણ્યતાં, દેહધાગ્યુભાથી મુક્તિ, જન્મમરણના ફેરામાંથી મુક્તિ, (કે મોક્ષ) નો વિચાર ઉદ્ભવ્યો છે^૭ નિરપેક્ષ, આરત્ર, અગાધ પ્રેમસાગરમાં લીન, એકતાન થનાનો એ મહાનિચાર છે. અને એથી મહાશક્તિ પણ છે એ એક કર્તવ્ય છે. રાગદ્વેષરાગી

૫ કોઈ પ્રાણીની હિંસા કરી નહિ મૈત્રીભાવ સંપાદિને આતુ^૬ જ્યાં જીવન ધારણ કરીને^૭ કોઈની સાથે વૈર કરવું નહિ. ૩-૨૦૩-૪૫ વીરે મૂક પ્રતોષ જુગો 'વર્મ' (પ્રા. ૨) પ્રતોષ ૪૧, પા દી. ૧.

૬ (૧) ઉપર ટીકેના સુમારિનો (૧૨-૨૩૭-૧૮, ૧૯)ની તર્ક આગળનો જ આ પ્રતોષ વાંચો.

અમય સર્વભૂતૈશ્ચો મૂતાનામયયં યતઃ ।

તસ્ય દેહાદિમુક્તસ્ય મયં નાસ્તિ કુતશ્ચ ॥ ૧૨-૨૩૭-૧૭.

(જુઓ 'અભિવિદ્યા' (પ્રક ૫) પ્રતોષ ૬૨, ની પા દી ૧; સર. મનુ ૧-૪૦)

સર્વ ભૂતોની અલ્પ રહેનાર અને સર્વ ભૂતોને જેનાથી બચ નથી એવા (જીવતાન) દેહથી વિમુખને ક્યાંય બચ નથી.

(૨) સર. 'મરતા પડેલા બને મરી, પછે જ રહેશે તે હરિ !

('અખાતા હખા' ૧૮૯)

૭ દ્વાવમા કેન્દ્રેક ઠેકાણે પ્રચલિત જડ વિચારસરગી અનુસાર વ્યક્તિનો 'મોક્ષ' અને 'જન્મ મરણના ફેરામાંથી મુક્તિ' એ સારના દુ મોખાથી પોને એકવાને જ પૂરી જવાની રાશી^૮ નોટલિતના અર્થમાં ઉપદેશાય છે. સમભાવ છે અમૂલ્ય વિચારસારના દુર યોગ્ય આ એક ઉદાહરણ છે.

વ્યક્તિ પછી ગમે તેટલી મહાન કેમ ન હોય, આહે તો દેવ હોય તો પણ, આવા અહિંસાર્થીની ગતિ-વર્તન પારખી શકતી નથી.^૮

ધર્મવ્યાધે એના વક્તવ્યમાં અહિંસાને સત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત એવો પરમધર્મ કહ્યો છે. ગોમેધ યજ્ઞમાં જ્યમને મૃત્યુ પામેલો જોધને નિર્વેદ પામેલા રાગ નિયમનુએ હિંસક યજ્ઞોનો નિષેધ કરતાં અહિંસાને જ સર્વ ધર્મો કરતાં શ્રેષ્ઠ કહી છે.^{૧૦} એ ‘ત્રિયમ્બુમીતા’ સાંભળ્યા પછી યુધિષ્ઠિરે, ‘સંપૂર્ણ અહિંસા પાશ્વનથી શરીરનિર્વાહ કેવી રીતે ચાલી શકે?’ એમ પૂછતાં પિતામહે, ‘જે રીતે વર્તવાથી શરીર દુઃખી ન થાય અને મૃત્યુ ન પમાય એવી રીતે ગળ પ્રમાણે અહિંસાનું આચરણ કરવું.’^{૧૧} એવો જવાબ આપ્યો છે. તેમાં સામાન્ય માણસને અનુક્રમે અહિંસક જનવાનો રસ્તો બતાવ્યો છે.

આપણા જમાનાના મહાન અહિંસક ગાંધીજીએ અહિંસાને વારંવાર પરમ ધર્મ અને સર્વોચ્ચ આદર્શ કહ્યો છે.^{૧૨} વળી પોતાને વિષે લખતાં કહ્યું છે

૮ સર્વભૂતાન્મભૂતસ્ય સમ્યગ્ભૂતાનિ પર્યયઃ ।

દેવાપિ માર્ગે મુદ્ધાન્તિ અવસ્ય પદૈવિઃ ॥ ૧૨-૨૫૪-૩૨; ૨૬૧-૧૧;

ચિ. ૧૩-૧૧૩-૭; સંકરનું પ્રકાશન બાબ ૨-૧૪.

= ફે. ૧૨-૨૩૧-૨૩

જે સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા બન્યો છે, જે પ્રાણીઓને સમ્યક્ જુએ છે, એવા (પરમ)-પંડાના અભિચારી (પણ) પદ વિનાના-પગલાની, રસ્તાની નિસાની વિનાના - પુરુષની ગતિથી દેવો પણ મોહ પામે છે.

(જુઓ ૧૨-૧૫૪-૨૮; ૧૭૪-૧૯, ૨૩૧-૨૪ ઇ. ‘આકાશમાં ઉડતા પક્ષી અને જળમાં ફરતા માછલાની જેમ જાની પાળા થયું નથી મૂતેમ; આકાશમાં ઉડતા પક્ષીની ગતિની ઉપમા માટે સર. ધન્ન. ૯૨, ૯૩).

૯ (૧) અહિંસા પરમો ધર્મઃ સ વ સત્યે પ્રતિષ્ઠિતઃ । ૩-૧૯૮-૬૯.

(૨) સર. ગાંધીજી, ‘...છતાં અહિંસાને સાધન ગણીએ, સત્યને સાધ્ય ગણીએ. સાધન આપણા હાથેની વાત છે તેથી અહિંસા પરમ ધર્મ થઈ, સત્ય પરમેશ્વર થયું. સાધનની ફિક્કર કર્યા કરીશું તો સાધ્યનાં દર્શન કેઈકે દિવસ તો કરશું જ...ઈ.’ ‘મંગળપ્રભાત’, ૫. ૭.

(૩) ઉપર પા. ડી. ૧મા દર્શાવેલા સદર્શવાળા વિભાગમાં (ચિ. ૧૩-અ. ૧૧૩ થી ૧૧૬) માંસમશાજી-ચાવ વિષે બારપૂર્વક કહેવાયું છે. તેમાં બ. ૧૦૬-૩૮થી ૪૨ સુધી અહિંસાની પ્રશંસા કરતાં છેવટે કહ્યું છે કે સૌ થયેં પણ અહિંસાના પ્રયોગનું વર્ણન ૧૨૦ કરવું રાક્ય નથી.

૧૦ અહિંસેવ દિ સર્વેભ્યો ધર્મેભ્યો યયાયસી મતા । ૧૨-૨૫૭-૬.

૧૧ ૧૨-૨૫૭-૧૨, ૧૩.

૧૨ જુઓ ઉપર પા. ડી. નં. ૬ (૨); જુઓ Non-violence in Peace & war Vol. II, P. 68, ઇ.

‘અહિંસાનું’ જાત્રન લક્ષણુ પ્રેમ છે—અવૈર છે, અને દદ્દ વિધાસ છે કે હું પ્રેમથી જિભરાઈ રહ્યો છું. અને સ્વપ્ને પણ કાઈના પ્રત્યે વૈરભાવ ઉત્પન્ન થયો નથી. ૧૩ આવો વ્યાપક પ્રેમ જેના સત્યશોધનનું મૂળ છે તેનાની અહિંસા એ મહાશક્તિ છે. પરમ ધર્મ છે, ‘હાથીનું’ પગલું’ છે.

સમસ્તમિહ તત્ત્વત્વા સમ્યગેવાચધાર્યતામ્ ।

અહિંસા સર્વભૂતાનામેતત્કૃત્યતમં મતમ્ ॥ ચિ ૬૪-૦-૨ (૫૨)
 ઇતત્પદમનુદ્વિગ્નં વરિષ્ઠં ધર્મલક્ષણમ્ ।

જ્ઞાન નિઃશ્રેય इत्याहुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः ॥^૧ ચિ ૨૪-૫૦-૩. (૫૩)

આ સર્વ સાંભળીને તેનો તમે સમ્યક્ વિચાર કરજો, કે સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યેની અહિંસાને શ્રેષ્ઠ ધર્મ માનેલું છે.^૨

આ પદ ઉદ્દેગરહિત છે, સર્વ શ્રેષ્ઠ ધર્મલક્ષણુ છે અને પરમ હૃદયાણુકારી જ્ઞાન છે એમ નિશ્ચિતદર્શી વૃદ્ધો-સિદ્ધાંત સ્થાપનારા ઋષિઓ-કહે છે.

‘અનુગીતા’ ૧૭માં ઋષિઓ અને બ્રહ્માના સવાદમાં ઋષિઓએ બહુસંખ્ય આચાર્યોના ધર્મવિષયક વિચિત્ર મનો દાકીને બ્રહ્માને પૂછ્યું કે “અમે ગૂંચરાઈ ગયા છીએ તો આમાં શ્રેય શું ? ને અમને જણાવો.” ૪ ત્યારે બ્રહ્માએ સર્વ મતોનો

૧૩ ‘ધર્મમયત’ પ્રક ૩. પૃ ૨૨.

૧ (૧) સર્વ દર્શનનિશ્રેયસ પ્રાહુર્વૃદ્ધા નિશ્ચયર્શિન । ૧૨-૧૫૪-૭;

દેવીઃ પ્રતોષા નિશ્ચિતર્શિન. પાશ્વર છે, (૨) ચિ ૧૪-૪૭-૧.

૨ સર્વ અધીષ્ઠ ‘સલક દર્શન ચંદ્ર અહિંસા ક જો હી નહીં’ સકલે । મિત્રી લિયે કહા હૈ કિ અહિંસા પરમો ધર્મઃ ।’ ‘નિત્ય મનન’ વા ૨૧-૧૧-૪૪ પૃ ૪

૩ ચિ. ૧૬ અ. ૧૬થી ૫૧ સુધી ‘અનુગીતા’ તેમાં અ. ૩૫થી ૫૧ સુધી ‘શુક અને શિશ્ય સંવાદ’ અંતર્ગત બ્રજવિદ્યાના અનેક અંગો વિષે ચર્ચા કરતો બ્રહ્મા અને ઋષિઓનો સંવાદ ॥ ‘શુક અને શિશ્ય’ના રૂપકથી અનુગ્રહના આત્મા અને મનને સંવાદ છે—જ્ઞાન નિષ્કામત્વ તરફ દર્શાવતું આત્મચિંતન, ‘આત્માવડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો’ એ મીતાવાક્યના સામ્યરૂપ ચિંતન છે.

૪ ચિ. ૧૪-૪૬-૧૫, ૧૬; ઋષિઓના પ્રશ્નમાં લકેવા મતો પૈકી ચોક્કસ નમૂના રૂપે અહીં આપ્યા છે. દેહોત્કર્ષ પછી પણ ચૈતન્ય રહે છે એમ માનનાર, ચૈતન્ય નથી રહેતું એમ માનનાર, બધું સંસારપત્તક છે એમ માનનાર, બધું અસદ્વિશ્વવસ્તુ નિશ્ચિત માનનાર નિશ્ચયવાદીઓ, જગત નિત્ય છે એમ માનનાર, જગત અનિત્ય છે એમ માનનાર, કંઈ છે જ નહિ એમ માનનાર અન્યવાદીઓ, કંઈ પણ શૂન્ય છે એમ માનનાર. અદ્વૈત છે પણ દ્વૈતરૂપે વ્યક્ત થયું છે એમ માનનાર, દ્વૈત અને અદ્વૈત બ્યામિશ્વ થયું છે એમ માનનાર, એક બ્રહ્મ જ છે એમ

ગુપ્તવાડો દૂર કરીને ફળની આશા વગર અહિંસાના આચરણને સર્વ શ્રેષ્ઠ ક્રમ તથા ધર્મલક્ષણ તરીકે વર્ણવ્યું. એની ઓથે ઓથે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કે સમતાપ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય તે પંચીથી વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યું.

મનપ્રધોના આ જગત્કલ્પ ગુપ્તવાડને પાર કરવા માટે અહિંસા-સર્વત્ર સમાન પ્રેમભાવ એ એક જ આચરણીય મૂળમૂળ ધર્મ તરીકે બ્રહ્માએ—મહાભારત-કારે-જણાવ્યાને હિંદુધર્મની સર્વ ગુપ્ત વસ્તુને પોતાનામાં સમાવી દેનારી વિશાળ ભાવનાનો પરિચય આપ્યો છે. એ સાથે જ અહિંસા એકને જ, આત્માને ઊંચે લઈ જનાર મહાશક્તિ તરીકે રચીકરી છે. એ મહાશક્તિ કેટલી જગત્કલ્પ છે, એનું દૃષ્ટક કેટલું વિસ્તીર્ણ છે, એના સ્વરૂપાનિરવધ પશુ ન કહેવાય એવા

માનનાર, અસાધારણ કર્મો સર્વનું કારણ છે એમ માનનાર, અનેક પરનાણ્યો કારણ છે એમ માનનાર વગેરે વગેરે. ચિ. ૧૪-૪૯-૧થી.

બૌદ્ધ સંદર્ભો ઉપરથી પાલિ સાહિત્યના કાળમાં બૌદ્ધ ધર્મ સંકલિત જુદા જુદા ગ્રંથો દ્વારા હતા. બૌદ્ધો સિવાય બાકી પૃથુ જુઓ પુ. ચ પૃ ૧૧૫, સુતનિપાત સમિધસુત માયા ૨૬; હીરનિકાયમાં અન્નભવસુત (૧ ૧-૨)

લેન સંદર્ભો ઉપરથી ૩૬૩ ધર્મપથો પાળવોના ૩૮૦૫ મને છે. ૧૮૭ કિયાવારી (= આત્મવાદી) ૮૪ અકેષાવાદી (= અનાતનારી), ૬૭ અજ્ઞાનવાદી, ૩૨ વૈનયિક - વિનય-વાદી (સર્વધર્મ સમાતાદી) કુત ૩૬૩. ૧૨મી સતીના ઉત્તરાર્ધમાં લખાયેલી મનપ્રગિદ્ધિની પૂર્વ સંકલિત નંદીસ્ત્ર ૨૨, ૪૬, 'શ્રુતજ્ઞાનાધિગત'માં દ્વંદ્વશાની વર્ણનમાં, મૂલકૃતાગ પ્રથમ મુનસ્કન્ધ અધ્યયન બારમું આખા ય અ વચનના દ્વંદ્વશાની વર્ણનમાં આ પંથોનું નિરૂપણ છે. 'આચાર્યાગ' પ્રથમ મુનસ્કન્ધ ૧-૨૦૩ની નિર્ધુજિતમાં પણ ૩૬૩ મત રિથે વિવેચન છે. મૂલકૃતાગને ઉદ્દેશ વતુ પ્રાચીન હોઈ વિશેષ મહત્વના છે. લેન, સંદર્ભોમાં ગ્રીણી ગ્રીણી વિગતોમાં જુદા પડતા એક જ પંથના મતોને પણ અલગ મણીને ચારડી ગોદી ચાખ્યા બનાવી દોષ એ બનવાએ છે. આ ઉદ્દેશો ઉપરથી પ્રાચીન ભારતમાં જ્ઞાનની અને 'વિજ્ઞાનની' (અનુમતિસિદ્ધિ જ્ઞાનની) ધડી સાચાઓ - માત તત્ત્વજ્ઞાનની નહિ - તુ વિનિધ રીતે સંશોધન થયે જવું હતું, એમ ચોક્કસ જણાય છે.

૫ (૧) જુઓ 'Hindu Dharma' by Gandhuji P. 4. Chapter 2 'What is Hinduism ?' & Chapter 3 'Hinduism All Inclusive.'

(૨) 'Hinduism was like a mighty ocean which received and absorbed all religious truths...' હિંદુધર્મ એ જેમાં સર્વ ધાર્મિક સત્યો સમાયા છે અને સોષાઈ ગયા એવા શક્તિવંત મહાસાગર છે.

—જુઓ Non Violence in Peace & War P. ૩૧૦ Chapter ૨૦૭.

૧ સમાદ યુધિષ્ઠિરના લગ્ન અન્નમેધ કરતા એક મરીમ બ્રાહ્મણના કુટુંબનું લગ્નમગ બગેર (પ્રસ્થ) સારવાનું દાન અંતરથી કરેલું જેમાં હિંસાને અવકાશ નહોતો, કેટલાય વર્ણ વધારે

આચરણે પણ કેમ મહાન ફળ આપ્યું છે, એ અદિસાધર્મને આચરણમાં મૂકના માટે જિજ્ઞાસુ પ્રશ્ન કરાર 'ભગીરથ' પૂજ્ય ગાંધીજીએ તેમના મુલુના આગણીસ દિવસ પહેલાં તા ૧-૧-૪૮ એ લખેના નીચેના લેખ ઉપરથી જણાય છે

ગાંધીજીએ દિ દની આઝાદી માટેની સત્યાગ્રહની નડને 'અમારાત્મક પ્રતિકાર' જેવી મણાવેલી તેના અમ તારી અદેરાવથી બચિન થઇને એક યુરોપીયન મિત્રે ગાંધીજીને દર્ભો પત્ર રખ્યો હતો જનામાં તેમણે વખ્યું "તમેએ જણાવેનો અદેરાન મે જોયો નથી મને તેમ મે જે કંઈ કહ્યું છે તે કાંઈ પણ અર્થમાં અદિસાની નિહગતા અમે નથી (પણ સત્યાગ્રહની લડત માટેની ભારતની લડત) "પણ જેને હું બૂનથી અદિસા સમજતો હતો તે સ્વત્વમાં ૨૫ અ રી પણ અદિસા નહોતી પરંતુ નમગાનો અમારાત્મક પ્રતિકાર હતો એવું બહુ મેહુ યદ મયુ ત્યાં સુધી હું સમજી શક્યો નહિ તે અમે છે હેનાં ત્રીજી વર્ષથી નમગાઓએ (સત્યાગ્રહથી) પ્રતિકાર કર્યો તેને પરિણામે જે શક્તિ છૂટી થઇ તેને લીધે હાનનો આંતર હાવાનગ (હુનડો) ભારતમાં આવી રહ્યો છે એટલે હાન વિશ્વમાં ફાળી નીકળેની દિસાને જોવાની વારનવિક દષ્ટિ એ છે કે સામર્થ્યશાળાની અગિત અદિસાની કાર્યપદ્ધતિ હજી સુધી સપૂર્ણપણે શીખાઈ નથી એક આકેસ જેટલી અત્ર અદિસક શક્તિ પણ કદી નક્કામી જતી નથી તે મારે મારે મારી જાનની કદી ખુલામન કરી જોઇએ નહિ-અત્રે તમારા જેવા મિત્રોની એવી માન્યતાને ટેકા આપવો જોઇએ નહિ-મે કંઈ પીરવત અને હાખમારે બનારી શકાય તેવી અદિસાને મારા આચારમાં ઉનારી દેખાડી છે જે કંઈ હું કાવો કરી શકું તે એનો જ કે એક વગ પણ મળના નિના હું મારા સુકામ પ્રતે હકારી રહ્યો છું (મારી) આ કમુનાત તમને અને તમારા જેવા મિત્રોને અદિસા પ્રત્યેની શ્રદ્ધાને મજમૂત કરનારી અને એ માર્ગ ઉપર આચરણ કરના ઝડપી ગતી કરાર નારી નીવડી જોઇએ

અથ જે, એમ સંચો દર્શાવ્યું છે એ આખોત્ર પ્રસંગ અનેક દષ્ટિએ જોઈને ધનન કરવા યોગ્ય છે (ચિ ૧૪-અ ૬૦ થી ૬૨)

૭ (૧) સર" સ્વભાગવ્યવસ્થા ધર્મસ્થ પ્રાયવે મહત્તો મવાત ॥ ૬-૨૪-૪૦, ગીતા ૨-૪૦

(૨) ભારતની રાજીત આઝાદી રી ફળ અદિસક સવાયકે લીજે મજ્યુ ॥

૮ બધા કોસમાનુ નેખાનુ માર છે

૯ ' I have not seen the report you refer to In any case whatever I have said does not refer in any way to failure of અર્હિન but it refers to my failure to recognize, until it was too late, that

આ મધાનો અર્થ એ છે કે અહિંસા એટલે માત્ર અભાવાત્મક પ્રતિકાર નહિ, કેાઇ પણ પ્રાણીને દુઃખ ન દેવું તે નહિ, બાતુ કરનારનુ અને શુરુ કરનારનું બાતુ કરતુ તે નહિ, અથવા બનિબા કાઈ શુરુ કરનાર નીકળે તો તેનુ બાતુ કરીએ એવો વિચાર રાખવો તે નહિ, પણ સત્યસીધન અર્થે-ઇશ્વર પ્રાપ્તિ અર્થે-આત્મસાક્ષાત્કાર અર્થે-આરતે આરતે (આ 'આરતે આરતે' પ્રસંગે મનોવેગ જેટલુ કે એથીએ વિશેષ ઝડપી હોઈ શકે ૧૦) પ્રેમસાગરમાં લીન થવાની એવી પ્રક્રિયા કે જેમાં કોઈનુ બાતુ શુરુ કરવાનો કે ઇચ્છવાનો, કોઈને પણ દુઃખ દેવાનો, કોઈનો પણ પ્રતિબંધ કરવાનો એમાં અવકાશ નથી આા અહિંસા સિદ્ધ કરનાર પીરને અણીનો પ્રસંગ-મટોકગીનો પ્રસંગ-આવે જ નહિ ૧૧ કારણ કે તેની સદાયમા મદાન ઇશ્વરી શક્તિ અહિંસા સદાય ઊભી હોય છે, જેને લીધે મરણ કે જીવન જે આવે તેને એ શાંતિપૂર્વક ભેટવાને તૈયાર હોય છે આ થઈ

what I had mistaken for અહિંસા was not અહિંસા but passive resistance of the weak, which can never be called અહિંસા in the remotest sense. The internecine feud that is going on today in India is the direct outcome of the energy that was set free during the thirty years of action of the weak. Hence, the proper way to view the present outburst of violence throughout the world is to recognize that the technique of unconquerable non violence of the strong has not been at all fully discovered as yet. Not an ounce of non violent strength has ever wasted. I must not, therefore flatter myself with the belief nor allow friends like you to entertain the belief that I have exhibited any heroic and demonstrable non violence in myself. All I can claim is that I am sailing in that direction without a moment's stop. This confession should strengthen your belief in non violence and spur you and your friends like you to action along the path. Non violence in Peace & War Vol II Chapter 200 P 327, 328

૧૦ જુઓ ઇસ ૯૪ 'આ મતત્વ મનથીને વધારે વગવાળુ છે'

૧૧ અણીનો પ્રસંગ ન આવે, કારણ 'અણીનો પ્રસંગ' મનુષ્યની મનની સ્થિતિ ઉપર અવલમ્બિત છે એને 'અહિંસક'ની માનસિક સ્થિતિ એવી હોય કે ગમે તે પ્રસંગ બને તો પણ તેને હાની શકે નહિ અથવા 'અહિંસક' ન થયો હોય અને પ્રબળ 'સાધક' હોય તો જે જે પ્રસંગ બને તે જગત દષ્ટિએ ગમે તેવા હોય પરંતુ 'સાધક' ને માટે તો ઇશ્વરે પોતાના આત્મરની કાઈકામના નહી કરવા માટે કરેલો પ્રયોગ હોય, અને 'અહિંસક' માટે તો કસમદારી દોશિશુદ્ધિથી ઇશ્વરે પૂરેલી તક હોય

સિદ્ધ અદિંસકની વાત. પણ તે ન થવાય ત્યાં સુધી શું ? ત્યાં સુધી અભાવાત્મક પ્રતિકાગ, અન્યાયનો પ્રેમપૂર્વક પ્રતિકાર, કોઈ જુરાનું કરનારનો પણ ભયું કરવાનો વિચાર, બધથી ભાગવા કરતાં શ્રેષ્ઠ એવો દિંસક પ્રતિકાર, વગેરેને શ્રેણીવાર રિકાસક્રમમાં રચાવે છે, અને દત્તાત્રય તથા કે દ્વાર્યા વિના અનાસક્રતપણે એ ગાળે સતત ચાલ્યા કરનારો પ્રયત્ન કરવો તે અદિંસા સિદ્ધ કરનારો અને તે દ્વારા ઇશ્વરદર્શન કરવાનો એક રાજમાર્ગ છે.

યોગસૂત્રકારે અદિંસા માટે લખેલાં જાણીતાં કે—

અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્ત્વંનિષ્ઠૌ વૈરત્યાગઃ ॥ યો. ૨૨-૨-૩૫

અદિંસાની પ્રતિષ્ઠા (ચિત્તમાં દૃઢ) થતાં તેની આગળ (સર્વ પ્રાણીઓના ચિત્તમાંથી) વૈરવૃત્તિનો ત્યાગ થાય છે. પોતા સમેત સર્વ પ્રાણીઓનાં ચિત્તમાંથી વૈરવૃત્તિનો ત્યાગ કરાવનાર મદ્દાન અદિંસા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? તે માટે આ સૂત્રની અગાઉનાં સૂત્રો જોવાથી બહુ વિશદ રીતે, આ સૂત્રની સૂક્ષ્મતા, અનુભૂત સવ્યર્થ અને ચિત્તશુદ્ધિ કેટલી દૃઢ સુધી જરૂરી છે, અને જ્યાં એ જરૂરી ચિત્ત શુદ્ધિ હોય ત્યાં શુદ્ધ બાહ્યી શક્તિનું અદ્ભૂત પ્રગટીકરણ કેવી રીતે થાય તે સમજાય છે. આ રહ્યા તે સૂત્રો અને તે ઉપગના વ્યાસ લાખ્યનો સાર ૧૨

વિતર્કવાધને પ્રતિપક્ષમાચનમ્ ॥ યો. સુ. ૨-૩૩.

યોગના સાધનમાં નિધન કરે એવા નિતર્કિનો પ્રતિપક્ષમાચના-વિરુદ્ધ પ્રકારની જ્ઞાનનાથી નાશ કરવો.

વિતર્કા દિંસાદયઃ કૃતકારિતાનુમોદિતા લોભક્લોધમોહપૂર્વકા મૃદુમધ્યાધિમાત્રા હુઃસ્નાહ્યામાનન્તફલા હૃતિ પ્રતિપક્ષમાચનમ્ ॥

યો. સુ. ૨-૩૪.

દિંસાદિ નિતર્કા જે લોભ, ક્રોધ અથવા મોહપૂર્વક ક્યાં હોય, કરાવ્યા હોય કે અનુમોદન આપ્યું હોય તે; મૃદુ અર્થાત્ અસ્પ, મધ્યમ કે અધિક પ્રમાણમાં હોય તો પણ દુઃખ અને અજ્ઞાનરૂપી અનત જ્ઞાને આપ્યા કરે છે એમ વિચારવું એ પ્રતિપક્ષમાચના.

આ સૂત્ર ઉપર લાખ્ય કરતાં શ્રામાન વ્યાસ કહે છે—ત્રણ પ્રકારની મુખ્ય દિંસા, કરેલી, કરાવેલી અને અનુમોદેલી, એ ત્રણના ત્રણ વિભાગ, લોભથી માસ

૧૨ યોગસૂત્ર ઉપર લાખ્ય લખનાર વ્યાસનામધારી કોઈ મોટા યોગી, મ ભાના વ્યાસ અને જ્ઞા વ્યાસ હોઈ છે

તથા ચામડા માટે, કોમથી અપકાર કરવા માટે, અને મોહથી ' મને ધર્મ થાય ' એમ માનીને, એમ નર.^{૧૩} તે દરેકના પાછા તથા વિભાગ, મૃદુ, મધ્યમ અને અધિક, એટલે સત્તાવીસ. તે દરેકના તથા વિભાગ, મૃદુ મૃદુ, મૃદુ મધ્યમ અને મૃદુ અધિક; મૃદુ મધ્યમ, મધ્યમ મધ્યમ અને તીવ્ર મધ્યમ; મૃદુ તીવ્ર, મધ્યમ તીવ્ર અને અધિક તીવ્ર એમ કુલ એકપાંચી પ્રકારની હિંસા. અને એ બધીયેના નિયમ વિકલ્પ અને સમુચ્ચય અનુસાર અસંખ્ય બેદો થાય.^{૧૪} એ પ્રમાણે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અને સ્વસ્થાતિસ્વસ્થ હિંસાને જે છતે તે વીર છે.

૧૩ યજ્ઞોના ભોગ ધરવા, દેવી વ ને ભોગ ધરવા અન્ય ધર્મોની પણ કુરમાનીઓ, ધાર્મિક યુદ્ધો (Crusades) કહેવાતા ધાર્મિક રમખાણો, અને એને ગાંધીજીની હત્યા ધર્મ માટેની હિંસાના ઉદાહરણો છે.

૧૪ (૧) આ બેદો સત્ત્વ વગેરે તમામ ચમ નિયમોના વિપર્યોને લાગુ પડે છે એમ સામ્યકાર જણાવે છે.

(૨) નિયમ સામાન્ય નિયમ (Rule) પ્રમાણે નિશ્ચિત કરેલ હિંસા માટેના વર્ગ.

વિકલ્પ = હિંસા કરાવ અને ન થે કરાવ.

સમુચ્ચય = નિયમ અને વિકલ્પ આ બંનેનું એકત્રીકરણ.

બ્રહ્મવિદ્યા.

इष्टोश्च विविधाः प्राण्य कर्तृश्रेयास्तदक्षिणान् ।

नैव प्राप्नोति ब्राह्मण्यमभिध्यानात्કથંચન ॥ ૧૨-૨૪૩-૪૧ (૫૫)

न योनिर्नापि संस्कारो न श्रुतं न च संततिः ।

कारणानि द्विजस्य વૃત્તમેવ તુ કારણમ્ ॥ ૧૩-૧૪૩-૫૨, (૫૫)

વિવિધ યજ્ઞો કરવાથી કે મધુરું દક્ષિણાવાળા કૃતુઓથી કહી બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી, કારણ કે તેમાં અભિધ્યાન-ઉત્કટ આકાંક્ષા મમાયેલી છે.

૧ (૧) શુદ્ધ ચારિત્ર્યનું સમર્થન કરતો આ શ્લોક, ગ. બા મા રેખાતા બે મુખ્ય મનો-જન્મદ્વારા પ્રાપ્ત 'જડ' શ્રેયતા અને વૃત્તદ્વારા પ્રાપ્ત સારી શ્રેયતાનો સમન્વય કરી મધ્યમમાર્ગ કાઢના વિભાગમાથી લીધો છે એમા અતુકમે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણો જન્મે શ્રેષ્ઠ એમ ખતાવ્યું છે, પણ તે તેઓ ચારિત્ર્યવાન ન હોય તો શૂદ્ર જેવા છે એમ કહ્યું છે (ચિ. ૧૩-૧૪૩-૪૭) અને શૂદ્ર જે ચારિત્ર્યવાન હોય તો (ખીજા જન્મે) બ્રાહ્મણત્વને પામે છે (ચિ. ૧૩-૧૪૩-૫૧) એમ કહ્યા પછી વિશિષ્ટ રીતે બ્રાહ્મણત્વની વ્યાખ્યા કરી છે

ब्राह्म हरभाव. सुश्रोणि ममः सर्वत्र मे मतिः ।

નિર્ગુણ નિર્મલં મગ્ન યત્ત ટિષ્ઠતિ સ દ્વિજ. ॥ ચિ. ૧૩૪૩-૫૨

(મહેશ્વર ઉમાને કહે છે) હે સુશ્રોણિ ! યજ્ઞનો સ્વભાવ સર્વત્ર સમ છે-સમાન છે, એમ હું માનું છું મટિ જેનામા નિર્ગુણ અને નિર્મળ બ્રહ્મ વસે છે તે દિવ્ય છે

આ વિભાગના પૂર્વાપર, સદ્ભામા બ્રાહ્મણની ભતિગત શ્રેયતા અક્ષમત, સૌમ્યરૂપે રેખાય છે પણ સાથે ચારિત્ર્ય ઉપર એનાથી ધ વિશેષ બાર યુક્તો છે મ બા મા આ અર્થના ખીજા શ્લોકો દોના છતાં, અર્થ અને વિચારની દૃષ્ટિએ આ શ્લોક ઉત્તમ હોવાથી લીધો છે સમન્વય કરવા છતાં પણ શુદ્ધ ચારિત્ર્ય જ સર્વોપરિ છે એવો, જન્મભૂત શ્રેયના વિશેષી રાષ્ટ્ર મન દર્શાવવાથી આ શ્લોક લખ્યા છે ત્યા ખૂબ ધ્યાન બેગે છે

(૨) 'ઉમા મહેશ્વર સ વા.' વિષ્ણુ અને મહેશ્વરનો પ્રભાવ વર્ણવતું ઉપાખ્યાન છે એમાથી આ વચન લીધું છે (ચિ. ૧૩ વ ૧૩૪થી ૧૪૭) એમા બગવાન શકર અને ઉમા મર્મના અનેક અર્થો વિષે વિસ્તારથી વાતનીત કરે છે આ ઉપાખ્યાનમા સિવ અને વિષ્ણુ વચ્ચે કઈ એક નથી, એકનો બ્રહ્મ ખીજાનો આપોઆપ બ્રહ્મ બને છે, અને એકનો વિશેષી ખીજાનો આપોઆપ વિશેષી બને છે એમ પૌરાણિક દ્રમે વર્ણવ્યું છે એ પ્રમાણે સિવ અને વિષ્ણુવ મનો વચ્ચે પણ સમન્વય કર્યો છે

જન્મ, સંસ્કાર, વિદ્યતા કે સંતતિ એ કંઈ દિગ્જત્વનાં કારણ નથી, પણ શુદ્ધ ચારિત્ર્ય જ કારણ છે.

બાસ-શુકસંવાદમાં^૨ મહર્ષિ બાસે શુકદેવને બ્રાહ્મણનાં^૩ લક્ષણો કહ્યાં તેમાંથી પ્રથમ શ્લોક (૧૨-૨૪૩-૪) લીધો છે. બીજો શ્લોક (ચિ. ૧૩-૧૪૩-૫૦) અનુશાસનપર્વના ' ઉમામહેશ્વર સંવાદ 'માંથી લીધો છે.^૪

બ્રાહ્મણ એટલે બ્રહ્મના ઉપાસકો, બ્રહ્મમાં નિઃકા રાખનારા, બ્રહ્મવેતાઓ^૫ બ્રાહ્મણ એટલે પરંપરાગત વેદાધ્યયન કરનાં કરનાં પછી જન્મપ્રમાણે ગણાતો એક વર્ણવિશેષ પણ ખરો, છતાં તત્ત્વચિંતન, સદાચાર, શીલ, જ્ઞાન, પ્રજ્ઞાન અને સાક્ષાત્કાર વિશે જેમ વધુ શોધન થતું ગયું તેમ સાચો બ્રાહ્મણ કોણ કહેનાય તે વિશે વખતોવખત ઉગ્ર સૌમ્ય અને મધ્યમમાર્ગી રીતે નિર્ણય આપતા મતો ઉપરિધન થતા ગયા. એમાં ભારતરર્ષીમાં ચાલતી ધર્મના બીજા અંગની-પ્રમણધર્મની-મીઠા પરંપરાઓએ પણ ઘણો ભાગ ભજવ્યો છે.

જન્મભ્રમ બ્રાહ્મણપણું સ્વીકારતી પરંપરાએ સમાજ ઉપર ઘણો પ્રભાવ રાખી, પૂર્વજોએ મેળવેલ મુડી ઉપર ધણા લાગા સમયથી નમતાવું હજી સુધી ચાલુ રાખ્યું છે. એમાં અંધશ્રદ્ધા અજ્ઞાન અને વહેંચે પણ ઘણો ભાગ ભજવેલો છે. એમ દોષો છતાં વખતોવખત સાચું બ્રાહ્મણત્વ શું છે એ વિષે આ પવિત્ર કૃત્તવતી ભારત જૂમિમાં સતત આચાર વિચારનાં બી ન ખાયે ગયાં છે અને એનાં સારિત્વક ફોજો આજની અરનન તામસિક સ્થિતિમાં પણ એનાં ધારક અને પોષક યુવાવાર્ગી પ્રથમ તરવેથી સમાજને ટકાવી રાખે છે, ઉત્સાહિત કરે છે.

એ સારિત્વક બી ફરીથી રોપવાનો અમાપ પ્રયત્ન મહાભારત દ્વારા થયો. એના રચયિતા મહાબ્રાહ્મણ બાસ જડ માન્યતા અનુસાર તો ' નર્ણસંકર '

૨ આ વિસ્તૃત સંવાદનો સાર ' ધર્મ ' (પ્રક. ૨) શ્લોક ૨૪ના ઉદ્દાહરણમાં છે. રાત્તિ ૭ મ. ૨૨૪થી ૨૪૬માં સંવાદ આવે છે.

૩ ' બ્રાહ્મણ ' શબ્દને જાણે તે બ્રાહ્મણ, એ બહુ ભણીતુ છે.

૫. નીચકંઠની ટીકા પ્રમાણે બ્રાહ્મણ શબ્દના કેટલેક ઠેકાણે કરેલા અર્થ બ્રાહ્મણ = બ્રહ્મિય (૧૨-૨૩૭-૧૧, ૧૨-૨૮૪-૧૪) ૧ બ્રહ્મવિદ (૧૨-૨૪૨-૭); સંન્યાસી (૫-૪૨-૧૨).

૪ જુઓ ઉપર પા. ૯૧ ઈ ૧.

૫ (૧) બ્રહ્મ-વેદો; બ્રાહ્મણ ગ્રંથો, ઉત્કાર, વધ, ઘટ, જ્ઞાન; સર્વ જુનોના આત્મા ૨૫ વિશાળ સત્તાપરી સ્વયંભૂ જ્યેષ્ઠ, પર, સનાતન, અગ્રજ, અક્ષર, સાચન એવું તત્ત્વ, અયથા પરમાત્મા, આત્મા, અધ્યાત્મ, ક્ષેત્રજ્ઞ તત્ત્વ વગેરે.

(૨) બ્રહ્મવેતા ૫૬ ' વેદવેતા-વેદ જાણનાર ' એ અર્થમાં પણ ઘણી વાર પ્રયોગાય છે.

મજાપદ્મ । પબ્ધ એ મહાવાક્યજે ૧૪ ચારે વેદોને બરાબર વ્યસ્થિત કર્યા, તેના કાગળપૂર્વકના અભ્યાસની ઝાડવણી કરી ' જ્ઞાનજુષર્મ ' ની પરંપરા અનુસાર-વિદ્યાગનાના ધર્મની પરંપરા અનુસારનો-મહામય મહાભારત રચ્યો

એ મયર્મા ભારતની તમામ વિચારધારાઓનો નિષ્પક્ષપણે સમાવેશ કરાવ્યા આ ગો. મર્મા શાસ્ત્રો, મતો, ધર્મો અને પંથો પ્રત્યે આદર દર્શાવવામાં આ ગો ૭

૧ બ્રાહ્મણ પારાશર અને દાસકન્યા મત્સ્યમધાના પુત્ર હોવાથી, સધિ કરવા માટે જાવાન કીરવોના દરબારમાં ગયા, પણ જમ્યા ચિદુરને ત્યાં, તે અગિયમ જા નો એક ક્ષેપક કથામાં નોંધવાત છે : દુરોધને પૂ ૩ ' જીમ દ્રોણને ત્યજીને તમે શૂદ્ર ચિદુરને ત્યાં સાથી જમ્યા ' જમવાને જવાનમાં પ્રેમ અને આદરથી જે મળે તે કનમ મજાવીને, દુરોધનના ' શૂદ્રને પર જમ્યા 'ના ટોળાને જવાન આપ્યો

ન જાતિ. ધારણે તાત ગુણ વચ્ચામકારમ્ ।

* ચાષ્ઠાલમયિ સદ્ગત તં દવા પ્રાપ્તવ વિદુઃ ।

કૈવર્તોર્મસમૂનો ધ્યાનો નામ મહામુનિ ।

તવમા પ્રાપ્તગો જાતરત્નમાઝ્ઞાતિર્ન વારગમ્ । ૭૯૦ (કો ૩ ન ૪૨૩ કી ૧ કી ૧૨

૭ બધા ધર્મો પ્રત્યેના અત્યંત આદરના ઘોડા નમૂના

* (૧) યસ્ય ગાત્રમયો લાભ ધર્મસ્થસ્ય મનસ્વિન ।

સર્વધર્મેષુ ચ રતસા દસા પ્રાપ્ત । વિદુઃ ॥ ૩-૧૬૭-૩૪

જે ધર્મજ્ઞ અને વિદ્વાનને જમ્યા આત્મવત્ છે, જે સર્વ ધર્મોમાં રત છે તેને દેવો બ્રાહ્મણ બધે ૭

(જે જે રોડોમાં તે દવા પ્રાપ્તવ વિદુઃ । ચરણુ આવે છે ત્યાં ૭ ગુ નિશાન મૂક્યું છે)

(૨) સાંત્વયોગ ષષ્ઠરાત્ર વેદા પાશુપત તથા ।

જ્ઞાનાન્યેતાનિ રાજર્થે વિદિ નાનામતાનિ ચૈ ॥ ૧૨-૩૩૭-૫૬

x

x

x

સર્વેષુ ચ તૃપ્તેષ્ટ જ્ઞાનેષ્વતેષુ દશ્યતે ॥ ૧૨-૩૩૭-૬૩

યયાગમ યયાજ્ઞાન નિષ્ઠા નારાયણ પ્રમુ ।

ન ચૈવમેવ જાનતિ તમોમૂલ્લા નિશાપત ॥ ૧૨-૩૩૭-૩૪

હે રાજર્થ જનમેજ્ઞ ! સાચ્ય, રોગ, યજ્ઞચરત્ર, વેદો અને પાશુપત એ બધા શાસ્ત્રોમાં જુદા જુદા મતો દર્શાવ્યા છે x x x

હે તૃપ્તેષ્ટ ! આ બધા જ્ઞાનોમાં યયાગમ દષ્ટિકો અને જ્ઞાન દષ્ટિકો પ્રમુ નારાયણમાં નિષ્ઠા ચણવેલી છે હે રાજ ! તેને અજ્ઞાનીઓ સમજતા નથી

(૩-૪) મજસવા સમદર્શિન । ૧૨-૨૨૪-૫૨, ૨૩ -૬ આ બન્ને ઠેકાણે સદર્શવાળા રોડોમાં વક્તાવીન ભારતમાં પ્રચલિત મુખ્ય ધાર્મિક વિચારસરણીઓ-જૈન બૌદ્ધ

તે એટલે મુધી કે 'જડ' મતો પણ તેમાં અમુક હદ મુધી સ્થાન પામ્યા. જતાં વ્યામે પોતાનો મન જે સાચું બ્રાહ્મણ્ય - બ્રહ્મનિદ્રાથી આવતું, બ્રહ્મને જાણવાથી આવતું બ્રાહ્મણ્ય - અને તેમાંથી સહેજે આવી વિશાળતા, સમતા, શમ, સત્ય-નિદ્રા અને બીજા મેંકડો વિકસિત સદ્ગુણો, અતે એ સદ્ગુણોનાયે બંધનમાંથી છૂટીને વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા તે પરમાત્મતત્ત્વમાં, સમનત્ત્વમાં લીન થવાની પ્રક્રિયા એવી અદ્ભૂત રીતે વર્ણુને મુકી કે, એમ કહેવામાં આવ્યું કે, 'જે અહીં છે તે જ બીજે છે, જે અહીં નથી તે બીજે ક્યાંય નથી.' ૮

સર્વત્ર સમાનભાવે વિરાજતા વિશાળ બ્રહ્મતત્ત્વને શ્રુતિના ઋષિઓએ, પશ્ચરાત્ર શાસ્ત્રોના વૈષ્ણવોએ અને મહાભારતના કવિઓએ વૈષ્ણવી વાણી જેટલી હદ મુધી અભિવ્યક્ત કરી શકે તેટલી હદ મુધી જુદી જુદી રીતે અને ભાવોથી ગાયું. મહાભારતમાં એના મહાકવિએ મેંકડો શ્લોકોથી બ્રહ્મને જાણનાર બ્રાહ્મણુ વિષે અનેક રથો વર્ણુન કર્યું છે. એનું સંકલ્પન એક મોટા પુસ્તક જેટલું ધાય; તેથી બને તેટલા સંક્ષેપમાં છનાં પૂરતો ખ્યાલ આવે એવી રીતે એ મંથનાના બ્રાહ્મણના ગુણોનું વર્ણુન પુનઃકૃતિ ઓછામાં ઓછી ધાય તેવી રીતે સારાનુવાદ દ્વારા આપવા પ્રયત્ન કરું છું. વિષયસ્થક પ્રમાણુસર રહે તે માટે મ. ભા.માં જ્યાં બ્રાહ્મણુ, વિષ્ણુ કે દ્વિજ શબ્દ સાથે આવ્યો હોય તેવા શ્લોકોમાંથી ગુણવર્ણુન લેવાનું સામાન્ય ધોરણ રાખ્યું છે. એ નોંધવું પ્રસ્તુત છે કે મ. ભા.માં અનેક જગ્યાએ બ્રાહ્મણુ શબ્દ બ્રહ્મનિદ્રા કે બ્રહ્મવેતા ઉપરાંત સંન્યાસી, સનન ઉત્તન થનાર, મુનિ વ અર્થમાં પ્રયોજાયેલો છે

બ્રાહ્મણુ મુગધી પદાર્થો, જ્ઞાતમતના રમે, ભૌતિક સુખો, અર્થકાર, સહિત-નો ઉલ્લેખ કરીને વ્યામે ઉપરના ચરણથી સમારોપ કર્યો છે કે સત્ત્વમાં નિષ્ઠા રાખનારા-બ્રહ્મવેતાઓ- સમદર્શી હોય છે

(૫) ધ્યાતેનાત્મનિ પશ્વંતિ કેચિદાત્માનમાત્મના ।

અન્યે સારુયેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥ ૬-૩૫-૨૪ (ગીતા ૧૩-૨૪)

અન્યે ત્વેવમગનન્તઃ શ્રુતાન્યેમ્ય તપાસતે ।

તેડપિ ચાતિતરન્ત્યેવ મૃત્યુ શ્રુતિપરાયણાઃ ॥ ૬-૩૫-૨૫ (ગીતા ૧૩-૨૫)

કાઈ ધ્યાનમાર્ગથી આત્માને આત્મા વડે જુએ છે, કેટલાક સાંખ્યથી, કેટલાક યોગથી અને કેટલાક કર્મયોગથી. વળી કેટલાક આ માર્ગોથી અગમ્ય હોય તેવા બીજા પાસેથી (પરમાત્મા) વિષે સાંભળીને, સાંભળેલા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી તેમાં પરાયણ રહી ઉપાસના કરે તેઓ પણ મૃત્યુને તરી જાય છે.

૮. ૧-૫૬-૩૩: જુઓ 'ઉપક્રમ' (પ્રક. ૧) શ્લોક ૧૧, પા નોં ૪(૧).

માન, પ્રીતિ કે યગની દ્વંદ્વ વિનાનો હોય છે; સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે જાતિભાવ રાખનાર, સર્વવિત્, સર્વવેદવિત્ અને જે કામનાવગ યર્ધને મરતો નથી (અર્થાત્ આમકામ યર્ધને અમર અને છે):^{૧૦} કાષ્ઠી બીચે નહિ, કાષ્ઠને બીચકાવે નહિ, દ્વંદ્વ અને દ્વંદ્વ વિનાનો:^{૧૧} મન કર્મ અને વચનથી કાષ્ઠ પશુ પ્રાણી પ્રત્યે પાપીભાવ નહિ રાખનાર:^{૧૨} દ્વંદ્વકાષ્ઠી અંધનથી અર્ધા મુક્ત:^{૧૩} વિરજ (રંગેગુણ વિનાનો), ધીર:^{૧૪} સમુદ્ર જેમ નીચોનો ગ્રામી છે તેવો કામકાન્ત-દ્વંદ્વકાષ્ઠોનો ગ્રામી, નહિ કે કામના-ઓની પાછળ દેશનાર:^{૧૫} સચ્ચ, દમ, દાન, તપ, ત્યાગ, સુખ અને ગમપરા-માણ; સતોષી, વિરોધ, નિર્ભય, શાન્ત, પ્રમત્તાત્મા અને આત્મવેત્તા:^{૧૬} છદ્ધિ-યોનું સંગોપન કરી ચિન્તન કરનાર શિષ્ટ, આત્મરતિ:^{૧૭} પંચમહાભૂતોને તેના ગુણો સહિત ત્યાગ (કરવાનો) પ્રવળ કરનાર:^{૧૮} કર્મ અને (ત્રિ) ગુણોનું અતિક્રમણ કરનાર, વિષય-સંસર્ગથી દૂર રહેનાર, જરા અને મૃત્યુને ન ભય-નાર:^{૧૯} સર્વ બાહ્યોથી મુક્ત, સમર્પાં રિથર, ઇન્દ્રિયો અને એના વિષયોનું અનિક્રમણ કરનાર:^{૨૦} (પ્રકૃતિથી) કાષ્ઠને ઉલ્લંઘનાર (અભક્ષ્ય) કારણને

૬. ૧૦-૨૪૩-૧: આથે વાઓ મુદ્રાપૂર્વક ક્ષત્યર્થ પાળીને સર્વ વેદોનું અધ્યયન કરવાથી કષ્ઠે આઠણ થવાનું નથી (પરંતુ આ આચારવાળા હોય તે આઠણ છે) ૧૦-૨૪૩-૨

૧૦ ૧૦-૨૪૩-૩.

૧૧. ૧૨-૨૪૩-૫: =કે ૧૦-૧૬૮-૪૦; ૩૧૩-૩૩; શાંતિ પરિશિષ્ટ ૧ (ન. ૪) લીટી ૨૭-૨૮; હરિવંશ ૧-૩૦-૪૧; ૧૨-૨૧-૪; જુઓ નીચે શ્લોક ૬૨.

૧૨ ૧૨-૨૪૩-૬: =કે. ૧૦-૧૬૮-૪૪; ૩૧૩-૩૪; શાંતિ પરિશિષ્ટ ૧ (ન. ૪) લીટી ૨૯-૩૦; હરિવંશ ૧-૩૦-૪૦; જુઓ નીચે શ્લોક ૬૩.

૧૩ ૧૦-૨૪૩-૭; જુઓ નીચે શ્લોક ૬૪.

૧૪. ૧૨-૨૪૩-૮: સર 'જૂળરવણાં મેઘમંડળથી મુક્ત અંદ્રમાની જેમ પ્રકાશે છે' એ ઉપમા સાથે ધમ્મ ૪૩૧.

૧૫ ૧૨-૨૪૩-૯: ૬-૨૪-૭૦ અમ (ગીતા ૨-૭૦ અ. ૧)

૧૬. ૧૨-૨૪૩-૧૦ થી ૧૪. જુઓ ૧૨-૨૮૮-૧૩.

૧૭ ૧૨-૧૪૩-૧૮.

૧૮ ૧૨-૨૪૩-૨૦.

૧૯. ૧૨-૨૪૩-૨૧.

૨૦. ૧૦-૨૪૩-૨૦.

પ્રાપ્ત કરનાર એમ પરાતપર પુખ્તને પ્રાપ્ત કરનાર.^{૨૧} આશા, આરંભ, નમસ્કાર અને (સ્વ) સ્તુતિનો ત્યાગ કરનાર, (વિપયોતું સ્તેવન નથી કરતો તેથી અહન-ચર્યાના બળ વડે બધી ઇન્દ્રિયોતું તેજ સત્યવાયેતું હોવાથી) અક્ષીણ, જેનાં કર્મો ક્ષીણ છે.^{૨૨} ઉત્તરીય વસ્ત્ર વિનાનો (લાજ ઠાંકવા પૂરતું જ વસ્ત્ર પહેરનાર), બોંય

૨૧. ૧૨-૨૪૩-૨૩.

૨૨. * નિરાશિયમનારમ્મં નિર્નમસ્કારમસ્તુતિમ્ ।

અઝોગં ક્ષીણકર્મણં તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥ ૧૨-૨૪૫-૩૩;

સામ્ય માટે જુઓ. ૧૨-૨૩૪-૯; ૨૩૭-૨૪; ૨૬૧-૨.

આમાંના નિરાશીનો એક અર્થ ઉપર આપ્યા પ્રમાણે આશા વિનાનો છે, ખીજો તેનાથી વધુ સારો અર્થ 'આશીર નહિ આપનાર' છે. એની સાથે જૈન પરંપરામાં બ્રાહ્મણુ લક્ષણમાં જણાવેલો શબ્દ મુદ્ધાજીવી = મુદ્ધાજીવી = કંઈ બદલો આપ્યા વિના દાન લેનાર અને દાન કરવું હોય તો બદલો લીધા વિના કરનાર. એની રીતે ખીજા દરેક કાર્યમાં બદલાની એકે જાણુની આશા ન રાખનાર કે ન રખાવનાર.

અગ્રણ્ય મુદ્ધાજીવી અગ્રણ્ય અર્કિચ્છ ૧. ઉ. સૂત્ર ૨૫-૨૮.

મ. ભા.માં ત દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ । એ ટેકવાળા શ્લોકો અનેક જગ્યાએ આવે છે. (જૈન આગમ ઉ સૂત્ર અ ૨૫માં ત વય વૂમ માહજ અને ખૌદ્ધ 'ધર્મપદ'માં સમહ વૂમિ માહજ એ શ્લોકપાત્રવાળા મ ભા ની ઢખતા સંખ્યા-બંધ શ્લોકો મળે છે) સભય છે કે એ શ્લોકો દ્વારા જન્મજન્ય બ્રાહ્મણુત્વ નહિ, કોરી વિદ્વાત્તાથી આવતુ બ્રાહ્મણુત્વ નહિ, પણ મલ્લના જ્ઞાનથી ધર્મની નિદા દ્વારા આવતુ બ્રાહ્મણુત્વ એ જ ખરુ બ્રાહ્મણુત્વ અને ખરુ દૈવત છે એમ બતાવતી કોઈ પ્રાચીનપર પરપરાતુ નિર્દર્શન થતુ હોય કારણુ વ્યાસ-શુક સંવાદમાં આત્મજ્ઞાનવિષયક ચર્ચા કરતા ત્રપિ કહે છે કે, 'જે પ્રગતિ (કર્મભોગ) અને નિવૃત્તિ (સંન્યાસભોગ) એ બે ધર્મને જાણે છે તે પૂર્ણ, સર્વધર્મવેત્તા, ત્યાગી, સત્યસંકલ્પ જ્ઞાન્ત અને હૃદિર છે.' (૧૨-૨૨૬-૧૭) એમ કહીને આગળ ચાલતાં કહે છે.

* ધર્મજ્ઞાનપ્રતિષ્ઠિ દિ ત દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ।

શબ્દબ્રહ્મણિ નિજ્ઞાતૃં પરાં ચ કૃત્તનિશ્ચયમ્ ॥ ૧૨-૨૨૬-૨૨.

અન્ત-સ્ય ચ વહિષ્ઠ ચ ચેડ્ઢધિયજ્ઞાધિદૈવતમ્ ।

જાનન્તિ લાક્ષણસ્યામસ્તે દેવાસ્તાવ તે દ્વિજાઃ ॥ ૧૨-૨૨૬-૨૩

જે ધર્મજ્ઞાનમાં (ધણી પ્રતોમાં 'અભ્યાસ પ્રતિષ્ઠ' એવું પાઠાંતર પણ મળે છે) પ્રતિષ્ઠિત છે તેને દેવા બ્રાહ્મણુ જાણે છે. ખીજાઓ કહે છે કે નિશ્ચય-

ઉપર સૂચિ રહેનાર, બાહ્યનું ઓશીકું કરનાર અને રામવાળો:૨૩ (સુખદુઃખરૂપી) દંડવાળા (જગતરૂપી) ઉપવનમાં એકલો રમણ કરનાર, (આત્મશુદ્ધિનો આગ્રહી હોવાથી) બીજાઓ (શું કરે છે) તેનો વિચાર નહિ કરનાર (પણ પોતે બરાબર અધર્મ પાલન કરનાર):૨૪ જે પ્રકૃતિ (મૂળ તત્ત્વ) અને વિકૃતિ (મૂળ અભિપ્રાયથી થયેલું જગત) એ સર્વને જાણે છે, અને સર્વ પ્રાણી-

પૂર્વક શબ્દશ્રવણ-શાસ્ત્રો-માં નિશ્ચિત હોય તે જાણે છે. પણ (મારો મત છે કે) જેઓ જ્ઞાનસંપન્ન થઈને અંદર અને બહાર રહેલા, યજ્ઞોમાં અને દેવોમાં રહેલા એને (જાણને) જાણે છે તેઓને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ (અને) હે તાત! તેઓ દેવો છે અને તેઓ જાણે છે.

અર્થાત્ જેઓ માત્ર વેદજ્ઞાનવાળા નથી પરંતુ વેદનું અંતઃસત્ત્વ સમજી ચૂક્યા હોય છે તેઓ જાણે છે એવું આ સ્પષ્ટ મત દ્વારા પ્રતિપાદિત કરેલું છે. આ વિધાન સાથે ‘શ્રવણિન્દુ ઉપનિષદ્’નાં વચનો સરખાવવાં જેવાં છે.

દ્વે ક્ષિયે પરે વેદિતવ્યે તુ શબ્દશ્રવણ પરં ચ ચત્ ।

શબ્દશ્રવણિ નિષ્ણાત પરં વક્ષાધિગચ્છતિ ॥

૧૭:૨૬. ૧૨-૨૨૪-૬૦: ૨૬૨-૧. વાક્યપદોષ ૧-૨૨ માં ઉદ્ધૃત કરેલું છે

મન્યમન્યસ્ય મેધાવી જ્ઞાનવિજ્ઞાનતત્ત્વતઃ ।

પલાલમિવ ધામ્યાર્થી ત્વજેદમન્યમશેષતઃ ॥ ૧૮ ॥

શબ્દશ્રવણની અને પરશ્રવણની એમ બે પ્રકારની વિદ્યા છે. શબ્દશ્રવણ અર્થાત્ શાસ્ત્રોમાં કુશળ (અંતે) પરશ્રવણને પામે છે. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન બરાબર સમજાય એવી રીતે શાસ્ત્રપ્રથિતો અભ્યાસ કરીને મેધાવી મનુષ્યે ધ્યાનની ઇચ્છાવાળો જેમ ફેલતરને છોડી દે એમ સર્વ પ્રથિતે છોડી દેવા.

ઉપરના શ્લોકો પૈકી ૧૭મો શ્લોક નોંધ્યા પ્રમાણે મ ભા મા એ સ્થળે આવે છે અને બન્ને સ્થળે આ વિચારને પરિપુષ્ટ કરે છે.

તં દેવા વ્રાહ્મણ વિદુઃ । એ ચરણવાળા શ્લોકો અથવા એનો અનુવાદ જ્યાં અપાયો છે તેની પા ડી.માં * નીશાન કરેલું છે.

૨૩. * ૧૨-૨૬૧-૨૬: આ અધ્યાયનાં જાણેલુ લક્ષણ, સંન્યાસીનાં લક્ષણ સાથે મિશ્ર છે. ગાર્હસ્થ્યના શ્રમ અને તાપથી પરમ ઉપશમ પામવા માટે હતાશ આજ્ઞા અને ધીક્ષીની લોકોએ પ્રવ્રત્યાધર્મ-શ્રમણ ધર્મ-સંન્યાસ ધર્મનો આશરો લીધો છે. (૧૨-૨૬૧-૨૦) એવા સૂચકરત્નના આલેખના જવાબમાં કપિલે જાણેલુ અર્થાત્ અન્નવિદ્ અને સંન્યાસીનાં લક્ષણ મિશ્ર રીતે કહ્યાં.

૨૪. * ૧૨-૨૬૧-૩૦.

એની મનિને ક્રોડે છે; ૨૫ જે સર્વ પ્રાણીઓથી નિર્મીક છે અને જેનાથી
સર્વ પ્રાણીઓ નિર્મીક છે, જે સર્વ જૂતોના આશ્વાસ છે; ૨૬ જે મનીષીનાં ચારે
દાર-ઉપર ઉદર બાહ્ય (બાહ્યમાં પચેના અભાવે થાય છે) અને વાણી સુગુમ
દેવ; ૨૭ જેનાથી આનંદોનું કુમન થાય તેનું જ બોલનાર, નિંદા થતી હોય ત્યાં

૨૫. 'એન મરમિદ મુદે પ્રકૃતિર્વિકૃતિય ચા ।

મતિઃ સર્વભૂતાના ત દેસા પ્રાહ્લગ ચિદુ. ॥ ૧૨-૨૬૧-૩૧.

૧૬. ' ૧૨-૨૬૧-૩૨: જુઓ 'અર્હિસા' (પ્રક્ર ૩) પા. ટી. ૬
શ્લોક ૫૦, ૫૧: જુઓ 'સંયમ' (પ્રક્ર ૧૬) શ્લોક ૧૬: સરખાવે।
૧૭-૨૧-૪: ૧૬૮-૪૨: ૩૧૩-૩૩: આંનિં પરિં ૧ (નં. ૪) લીટી ૨૭:
દરિંયં ૧-૩૦-૪૧.

૨૭. દ્વારાણિ યસ્ય સર્વાણિ સુગુમાનિ મનીષિણ ।

ઉપસ્થમુદર બાહ્ય વાક્યતુષી ન ચે દ્વિજ ॥ ૧૨-૨૬૧-૨૭.

'સુગુમ' માટે જુઓ ૧૨-૨૬૬-૮

સુગુમ = સારી રીતે રક્ષણ કરેલું હોય જૈન પરિભાષામાં 'ગુમિ' ના
અર્થ દોષથી સંરક્ષણ કરેલા હોય એમ થાય છે એટલે એવો મનુષ્ય 'ગુમ' કે
'સુગુમ' કહેવાય આ શ્લોકના સુગુમનો અર્થ પણ જરાગર એ જ છે. આ
વચનની આગળ અને પાછળ અહીં કહેવા ચાગે દ્વારેનું મરમણ-નિપમન-
કેવી રીતે થાય તે વર્ણવેલું છે તેમાં આ ચાગે ધરિયાની નિર્દોષ પ્રગતિઓ
વર્ણવી છે. અને તેમાં 'સુગુમ' ઉપરાંત 'ગુમિ' શબ્દ બે ગથે આવે છે.
(૧૨-૨૬૧-૨૫, ૨૬) ચૂસ્ત કર્મકાંડી આત્મણુ ચૂમરસ્મિ અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનવાન
સાંખ્યાચાર્ય જ્ઞાતણુ કપિય વચ્ચેના, મ જ્ઞાના મહત્ત્વના સવારો પૈકીના એકમાં,
કપિનું આ પ્રવચન પરિનામકર્મ (એટલે શ્રમણકર્મ પણ ખરે જ) ઉપરાંત
આલેપના જ્ઞાનકથે છે તેથી 'સુગુમ' અને 'ગુમિ' શબ્દોનો પ્રયોગ ખાસ
ખ્યાન ખેંચે છે. મનુષ્યની (૨-૧૬૦)માં 'સમ્યગુમ' શબ્દ આ જ અર્થમાં
પ્રયોગાયેલો છે. અહીં કહેવાં ચાગે દ્વારનું નિપમન નીચે કલા પ્રમાણે કરવું

જુગાર ન ખેલવો, પારકુ ધન ન લેવું, જેનું કુળ-ખાનદાન-ન જાણતા
હોઈએ તેનું બોજન ન લેવું (કારણ કે તેથી જાણવેતાનો સમ્યગ્ આહાર
ફગિત થવા સંભવ છે), કેમકે તો પણ ધીરજ રાખીને પ્રદાર ન કરવો.
આનાથી હાથ અને પગ સરક્ષાય છે (૧૨-૨૬૧-૨૩)

કોઈને ત્રાણ લાડતી નહિ, મિથ્યા જોતવું નહિ, ચાડી અને નિંદા
કરતી નહિ, સમ્યક્ જિતવારી અને અપ્રમત્ત થવું. આનાથી વાણીના દ્વારનું

પોતાના (માંદા) આત્માની દ્વા કરતો હોય તેમ યોગ્યું બંધ કરી દેનાર.^{૨૮} જે એકથી ગ્રન્થ સ્થાન લયું^{૨૯} લયું^{૩૦} લાગે અને મનુષ્યોથી લયું^{૩૧} સ્થાન ગ્રન્થ લાગે.^{૩૨} જે મનુષ્ય તે પહેરનાર, જે આવી મળે તે જન્મનાર, ત્યાં જગા મળે ત્યાં મનાર.^{૩૩} જનસમુદાયથી સાપની જેમ, મિષ્ટાન્ન ખાવાના સંતોષથી નરકની જેમ, સ્ત્રીઓથી ગર્ભની જેમ બીનાર.^{૩૪} માન મળે તો હાર્દ ન કટે, અપ-માનથી ક્રોધ ન કરે, સર્વ બૂતોને અભયદાન આપે.^{૩૫} મરણ કે જીવન કરા-યને અભિનંદન ન આપે પણ સ્વામીની આજ્ઞાની જેમ એવક રાહ જોયા કરે સંજોગન યાય છે. (૧૨-૨૬૧-૨૪).

કેવળ ઉપવાસ ન કરવા, બહુ ન ખાવું, અનોખુપ થવું, સત્સમાગમ કરવો, શરીરધારણ માટે જરૂરી હોય એટલો આદાર કરવો. આનાથી ઉત્તર-દ્વારની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૨-૨૬૧-૨૫).

પોતાની પત્ની સિવાયની નારી સાથે વિહાર ન કરવો, ઋતુ સિવાય પોતાની પત્ની સાથે પણ વિહાર ન કરવો, અને અંતઃકરણપૂર્વક ભાર્યાન્ન ધારણ કરવું. આનાથી ઉપરથી દ્વારની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૨-૨૬૧-૨૬).

છેલ્લા શ્લોકમાં દર્શાવેલ 'ભાર્યાન્ન' સ્ત્રીઓ મળેના 'પતિવ્રત'ની યાદ આપે છે. દ્વિગીરીની વાત હોય તો એટલી જ છે કે સ્ત્રીઓએ સામાન્યતઃ 'પતિવ્રત' યાદ રાખ્યું, પણ શ્રીરામ જેવા અપવાદ સિવાય સામાન્યતઃ પુરુષોને 'ભાર્યાન્ન' હતું કે કેમ તે જ યાદ ન રહ્યું. અર્વાચીન ભારતમાં કાયદાથી તેનું પુનઃસ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન પણ જાણે તદ્દન નહીં હોય એવું લાગે છે !

આ ચારે દ્વારનું સંરક્ષણ નહિ કરનારને યજ્ઞ તપ કે પોતાના જીવતા રહેવાથી પણ શુ ફળ છે.

મોષાન્યગુપ્તદ્વારસ્ય સર્વાણ્યેવ મવન્ત્યુત ।

किं तस्य तपसा कार्यं किं यज्ञेन किमात्मना ॥ ૧૦-૨૬૧-૨૮

ત્યારે, આ ચારે દ્વારનું સંયમન કરીને સર્વજ્ઞતામ્ભૂત થયેના પરમ કાષ્ટિક નિરહંકારી શાસ્ત્રી અહિંસક 'બ્રાહ્મણ'ના માર્ગને દેવો પણ જાણી શકતા નથી. (૧૨-૨૬૧-૨૭). (જુઓ 'અહિંસા' (પ્રકૃ ૩) શ્લોક પર પા. ટી. ૭)

૨૮. ૧૨-૨૩૭-૧૦; જુઓ નીચે પા. નો. ૪૨ વાળો શ્લોક.

૨૯. * ૧૨-૨૩૭-૧૧

૩૦. * ૧૨-૨૩૭-૧૨.

૩૧. * ૧૨-૨૩૭-૧૩.

૩૨. * ૧૨-૨૩૭-૧૪.

એમ કાગની રાદ જોનાર:૩૩ અર્ધિચક્ર, સમ, સન્યાસરૂપી, ધૃતિમાન, સંયમી, સર્વભૂતોના શરણરૂપ, પ્રજાલપી તૃપ્ત, મૃત્યુને વગ ન થનાર પણ મૃત્યુને વશ કરનાર:૩૪ સર્વ સંગોથી વિમુક્ત, આકાશની જેમ નિર્વેપ, મમત્વ વિનાનો, એકલો કરનાર અને શાન્ત:૩૫ જીવન કેવળ ધર્મ માટે, ધર્મ અરણિ માટે-મર્યાદા માટે, અદોરાત પુણ્ય માટે અર્થાત આપું જીવન જ પુણ્ય કાર્યો માટે દોષ:૩૬ રામોદ વિનાનો, માટીના દેહ અને મોનામાં સમશુદ્ધિ, શોક વિનાનો, અધિ અને વિપ્રદ વિનાનો-રાગ દ્વેષ વિનાનો, નિર્ભ અને મુનિ પ્રિય અને અપ્રિય (ઈ. દ્વંદ્વો)થી મુક્ત ઉદાસીનની જેમ કરનાર:૩૭ શરીરમાં રહેલા કામ ક્રોધ અને મોહરૂપી મદાચક્ષ્મોનો ત્યાગ કરનાર, તેમને વગ કરનાર, આ મોહમાં સત્ય પ્રોક્ષનાર, યુગને સતોષ આપનાર, (પોનાની) દિસા કરવામાં આવે તો પણ દિસા ન કરનાર: જિતેન્દ્રિય, ધર્મપરાયણ, આધ્યાયમાં નિરત-ગડો રસ લેનાર

૩૩. (૧) = ફ. મનુ. ૬-૪૫: સરં ૧-૧૧૦-૧૬: ૧૨-૬-૨૪ આ ઉપરેશ વચન અન્યંત ઉત્કૃષ્ટ કોટીના માણુ માટે છે જીવનથી દારેલા, કંઈ આશા ખાફા ન રહી હોય તેવા અને જતાંય કોડે કોડે ભારેભાર આસક્તિ ભરી હોય તેવા-સરં 'ધન વરમે વન પાંગરે હન્દિય વિષય આકારજી ઈ. (નિષ્કુલાનંદ 'આત્રમ ભગ્નાવલિ') આનો જુદી જાતનો ઉપયોગ કરે છે. પા. દી.માં જલાવેલાં અને અજો મ ભા માં અનુક્રમે ગાપથી ગભરાઈ ઉડેલા પાંકુરાગ્ન, અને યુદ્ધજન્ય પ્રત્યાગથી દુ.ખી થઈ મરેલા ધર્મરાગ્ન, સંન્યામી થવાની વાત કરના આ શ્લોકમાં દર્શાવેલો વિચાર અને ખીજન 'જાયા' વિચારો રજૂ કરે છે. પણ હવે આ ભાગેકુ મનોવૃત્તિને જરણે ટેકા આપતા નથી. તેથી આ વચન અહીં એ અર્થમાં કોઈ પણ સંયોગમાં અમશ્યુ' જોઈ એ નહિ.

(૨) આ શ્લોક પછી અભય અને અહિંસાના થોડા શ્લોકો છે. જેમાંના સૌથી મહત્વના 'અહિંસા' (પ્રક્રો ૩) શ્લોક ૫૦, ૫૧: ૫૧, દી ૬માં છે.

૩૪. ૧૨-૨૩૭-૨૦, ૨૧.

૩૫. ૧૨-૨૩૭-૨૨.

૩૬. ૧૨-૨૩૭-૨૩: અરતિ (૨) નો અર્થ (MWD P ૮૭ કોલમ ૧) આ પ્રમાણે આપ્યો છે. 'moving quickly', a servant, assistant, manager, administrator, (અર્થ: સરં ચિ. ૧૩-૧૪૧-૮૫.

૩૭. ૧૨-૨૩૭-૩૬: આજો ૨૩૭ મો અધ્યાય આઠમો અને ભિહુના ચુલો વધુવે છે તેમાંનો આ છેલ્લો શ્લોક છે.

અને યવિત્ર:૩૮ જે ધર્મજ્ઞ અને વિદ્વાનને જગત આત્મવત છે અને જે સર્વ ધર્મોમાં રત છે અર્થાત્ સર્વધર્મસમભાવી છે;૩૯ અધ્યાયન અધ્યાપન યજન યાજન અને યથાશક્તિ ધન કરનાર;૪૦ અભ્યર્ચ્યપૂર્વક વેદાધ્યાયન કરનાર અને અગ્રમત યજ્ઞને સ્વાધ્યાય કરનાર;૪૧ જેનાથી બ્રાહ્મણનું કુશલ થાય તેવું જ યોગનાર, જેઓ એ પ્રમાણે સત્ય કહે છે તેમનું મન અનૃતમાં રમતું નથી;૪૨ સ્વાધ્યાય, દમ, આર્જવ અને ધન્દ્રિયનિગ્રહ એ બ્રાહ્મણોનું સાધ્યત ધન છે;૪૩ અગ્નિઓએ કહેલા નિયમો પાળીને અને સર્વધર્મોનું જ્ઞાન મેળવીને નિશ્ચિત મુક્તિ;૪૪ જે (સતંત્ર જેવો) અચ્છડ ન હોય, માની ન હોય, અપ્રસન્ન ન હોય (સદા પ્રસન્ન હોય), જે (કદી ભૌતિક કે માનસિક સમૃદ્ધિ અને અમ- ત્કારોથી) વિશિભત નથી, જે મિત્ર અને અમિત્રમાં સમખુદ્ધિ છે અને સર્વ પ્રત્યે મૈત્રીભાવ રાખે છે;૪૫ (રુદ્ધિ પામેલા કે પામતા) વાણીના વેગને, મનના વેગને, કાંધના વેગને, વિવિત્સા વેગને (ખૂમ જાણવાની ઇચ્છાના વેગને વિશિષ્ટા એવું બ્રીજું પાઠાંતર મળે છે, તેનો અર્થ વિવિષ્ટા ગિપાસા અર્થાત્ તીવ્ર મહ- ત્વાકાંક્ષા થાય છે), ઉદર અને ઉપસ્થના વેગને મક્કન કરે છે;૪૬ સંબંધીઓની

૩૮. ૩-૧૬૭-૩૧, ૩૨, ૩૩.

૩૯. ૩-૧૬૭-૩૪: જુઓ ઉપર પા. ૧ી ૮.

૪૦. ૩-૧૬૭-૩૫.

૪૧. ૩-૧૬૭-૩૬.

૪૨. ૩-૧૬૭-૩૭: જુઓ ઉપર પા. નો. ૩૮ વાળો શ્લોક.

૪૩. ૩-૧૬૭-૩૮, સરં એકતા (= નિઃસંગત્ય-અર્જુનમિત્ર: એકાકી- પણ-નીતકંઠ) સમતા, સત્યતા, શીવમાં રિયતિ, દંડનિધાન (=કેધસામ- અર્જુનમિત્ર: મન વચન કાયાથી અર્હિસા-નીતકંઠ: સરં જૈન પરંપરામાં 'દંડવિરતિ' શબ્દ) આર્જવ અને સર્વ ક્રિયા (મુખ્યત્વે કર્મકાંડી)ઓથી ઉપરામ આના જેવું એક બ્રાહ્મણનું ધન નથી. ૧૨-૧૬૬-૩૫: ચિ. ૧૨- ૨૭૭-૩૭ માં આ શ્લોક છે. એ અધ્યાય પ્રક્ષિપ્ત છે.

૪૪. * ચિ. ૧૩-૯૦-૪૯.

૪૫. ચિ. ૧૩-૧૪૧-૧૧૫.

૪૬. વાચો વેગ મનસઃ ક્રોધવેગ વિવિષ્ટાવેગમુદરોપસ્થવેગ ।

एतान्वेगान्यो विपद्ययुदीर्णास्त मन्वेऽह मर्हणं वै गुणि च ॥

૧૨-૨૮૮-૧૪: =કે ૧૨-૨૬૬-૧૫.

(૧) આ શ્લોકમાં ઉલ્લેખાયેલ 'વિવિષ્ટા' વિશે મ. ભા.માં અન્યત્ર 'પરસ્પર વિરુદ્ધ શસ્ત્રો જોવાથી અપખુદ્ધિમાં 'વિવિષ્ટા' ઉપન થાય છે,

વચ્ચે રહેતો છતાં પોતાની અસાત્વર્યાવાજો, ૪૭, ૪૮ અર્થાત્ અર્થાત્ તાણુ વિનાનો (relaxed), અવાચકવૃત્તિ કે અપસ્થિતિને લીધે શિષ્ટસંમત, નિરુપદવી, શિષ્ટ છતાં શિષ્ટતા (નો ડોળ) ન દેખાડનાર, ક્વચિ અર્થાત્ ક્રાન્તદર્શી બ્રાહ્મણુ (અર્થાત્ બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ) બ્રહ્મવેત્તા થાય છે; ૪૯ માનુષી ધનથી આદ્ય નદિ પણ જે વેદધનથી આદ્ય છે એવા દુર્ધર્ષ દુઃપ્રકૃષ્ણ પુરુષને શરીરધારી બ્રહ્મ જેવો જાણવો; ૫૦ સર્વ સ્લોકોને (અભિન) જ્ઞેનારો પ્રત્યક્ષદર્શી સર્વદર્શી થાય છે, પણ સન્ય (૩૫ બ્રહ્મ)માં સ્થિતિ કરનારો (બ્રાહ્મી સ્થિતિમાં રહેનારો) બ્રાહ્મણુ બ્રહ્મીદર્શી થાય છે, અર્થાત્ અર્વજ થાય છે. ૫૧

ઉપર જણાવ્યા તે અને તે સિવાય મેં કહ્યો સ્લોકોથી ‘બ્રાહ્મણુત્વ’, બ્રહ્મને જાણવાથી, સર્વત્ર સમાનભાવ રાખવાથી કે રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાથી મળે છે એમ જણાવ્યું છે. પણ એનો અર્થ એમ નહોતો કે જન્મજન્ય બ્રાહ્મણુત્વનો એ યુગમાં નિર્બંધ હતો. ગ્રંથકૃત્ જન્મથી જ બ્રાહ્મણો હોય એવાઓનો વર્ગ તે તત્ત્વજ્ઞાનથી દૂર થાય છે.’ (૧૨-૧૫૭-૬) એ પ્રમાણે જણાવેલું છે.

(૨) ‘વિવિસા’ પદ સાથે સર

તમેઽ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્જાત બ્રાહ્મણં ।

માનુષ્યાયાદ્ બહુચ્છબ્દાન્ વાચો વિસ્લાપન ૨ હિ તદિતિ ॥

ખૃ. ઉ ૪-૪-૨૧.

બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણો એને જ જાણીને એનામાં જ પ્રજ્ઞા કરવી જોઈ એ. બહુ શબ્દોનું અનુષ્ઠાન-અભ્યાસ-ન કરવું; એ તો વાણીને ચકવતાર છે. ૪૭. અજ્ઞાનઅર્થા = સર્ગાસંજ ધીઓ જેનાથી અજ્ઞાત છે એવી ચર્ચા અર્થાત્ યોગગતિ. (પં. નીતકંઠ)

૪૮. ૫-૪૨-૨૩; કેટલીક પ્રતોમાં આ સ્લોકના અતિમ ચરણનું તં વિદુર્બ્રાહ્મણ વુષા. । એણું પાઠાંતર મળે છે તે ત દેવા બ્રાહ્મણ વિદુઃ । સ્લોક-પાદવાળા સ્લોકો સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે.

૪૯. અધ્રાન્તઃ સ્યાદનાદાનાત્સંમતો નિરુપદ્રવ ।

શિષ્ટો ન શિષ્ટવત્સ સ્યાદ્બ્રાહ્મણો વ્રહ્મવિત્કવિ ॥ ૫-૪૨-૨૫.

૫૦. ૫-૪૨-૨૬; આં પંચીનો સ્લોક જુઓ. ૪૪ વસ્તુઓને આપનાર, સર્વે દેવતાઓના જે આ યોગકર્મ જ સાક્ષાત્કર કરે છે તે પણ બ્રાહ્મણ-મન-વેતાના સમાન નથી. કરણ કે એને મેળવવા કંઈ પ્રયત્ન કરવો પડે છે. (બ્રહ્મવેતાને બધું વિના પ્રયત્ને પ્રાપ્ય છે.) ૫-૪૨-૨૭

૫૧. પ્રત્યક્ષદર્શી સ્લોકના સર્વદર્શી મતેષ્વરઃ ॥ ૫-૪૩-૩૬ કહ્યો.

સત્યે વૈ બ્રાહ્મણસ્તિષ્ઠન્નમ્નઃ પરયતિ સન્નિય । ૫-૪૩-૩૭ અર્થ.

ખૂબ જાગૃતગવાળો, મજબૂત અને 'ધર્મ'સત્તા તથા રાજસત્તાનાં સંત્રોધ સંચાલન કરતો હતો. એવી જાતિગત શ્રેષ્ઠતા ગતિવૃત્તિ સ્વરૂપ અને તેને સૌમ્યપ્ર આપી મધ્યમમાર્ગે બનતા સમન્વયગ્રાંથિ તરંગે પણ મ લા.માં કીક પ્રમાણમાં દેખાય છે. એ સાથે જ સાચો બ્રાહ્મણ ક્રોધ એ બતાવતા સ્વરૂપે પણ આખા મહાભારતમાં એવી રીતે ગોઠવેલા છે કે જાતિગત શ્રેષ્ઠતાની પોકળતા પ્રોત્સાહન બનું પડે નહિ કવિ એકે સ્થળે સ્પષ્ટતાપૂર્વક એમ કહે છે કે, "અહીં મનુષ્યોમાં સર્વ વર્ણોની મેળબેળને—સંકરતાને—લીધે જાતિની પરીક્ષા કરવી મહા કઠણ છે સર્વ પુરુષો સ્ત્રીઓમાં કાયમ સંતાનો ઉત્પન્ન કરે છે. સૌ મનુષ્યોના વાણી, મૈથુન, જન્મ અને મરણ સમાન છે. વળી આ જાગૃતમાં જે યજમાન છે એ સુતિતું આર્ષ પ્રમાણ છે. આથી તત્ત્વદર્શનો આરિન્ધને જ મુખ્ય અને ઇષ્ટ માને છે. બ્રહ્મા સુધી વેદજન્મ ન થયો હોય ત્યાં સુધી એ શક્તિસમાન છે એમ સ્વાયંભુવ મનુષ્યે કહ્યું છે. જેનામાં સત્ય, દાન, ક્ષમા, શીલ, આનૃશંસ્ય, તપ અને દયા જેવામાં આવે તે બ્રાહ્મણ છે એમ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે" ૫૨.

આમ ગ્રંથતાથી કહેનાર કવિએ દક્ષીણ વિદુરને ૫૩ પોતે શ્રદ્ધેયોનિમાં જન્મેલા હોઈને ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપદેશ કરતા સપૂર્ણ નીતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કર્યા

૫૨ (૧) ૩-૧૭૭-૨૬ થી ૩૦, ૧૬; અહીં જે સ્વાયંભુવ મનુ અને સ્મૃતિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે હાલ મળતી ભૃગુપ્રોક્ત 'મનુસ્મૃતિ' નહિ પણ તેનું પ્રાચીન રૂપ, જે અરેખ્ય 'માનવધર્મશાસ્ત્ર' હતું અને જેના સખ્યામધ્યે તેજસ્વી ઝનકારા હાલની 'મનુસ્મૃતિ'માં પણ રાખ્યા દ્રાષ્ટેના અંગારાની જેમ આજે પણ જોઈ શકાય છે. મ લા મા બતાવતા ભૃગુ અને ભારદ્વાજના સવાદમાં વર્ણબેદની વિનિર્મિત ચર્ચા કરતા કવિ ભૃગુએ સ્પષ્ટતાથી કેવી રીતે કર્મ મુજબ વર્ણવિભાગ સર્જ્યા તે કહ્યું છે. એમાં મૂળ બધા દિગ્ને હતા પણ સ્વધર્મ છોડનાર સાહસપ્રિય તીક્ષ્ણ માણસો કષ્ટિય થયા, કૃષિ અને ગોસ્થા કરનાર વૈશ્યો થયા, અને દિસા અનૃતપ્રિય તથા સૌયથી પરિભ્રષ્ટ થનાર દિગ્ને મદ્રો થયા એમ (૧૨-૧૮૧-૧૦ થી ૧૪ જુઓ નીચે પા ૮૧ પૃ ૭ (૨)) કહ્યા પછી આખા ૧૮૨ મા અધ્યાયમાં પણ ભૃગુ કવિએ વર્ણબેદ ઉપર પ્રવચન કર્યું છે એ બધાનો સાર એ જ છે કે જાતિઓ જન્મથી નહિ કર્મથી જ છે

(૨) જે યજમાન છે એ શ્રુતિ વાક્ય માટે જુઓ તૈત્તિરિય સંહિતા ૧-૧૬-૧૧-૧. ગ્રન્થ આં ૧-૫-૨-૧૬. (ઉલ્લેખ 'The Great Epic of India' P. 25માંથી)

૫૩. ઉલ્લેખ અ. ૪૧.

આઠ, અહાવિદ્યાની હદે આવી પહોંચતાં અટકી ગયેલા બતાવ્યા છે. તે પછી અહાના પુત્ર ત્રાપિ સન્નમુખતે ધૃતરાષ્ટ્રને અહાવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો હતો. ત્યાં જન્મુવેલું છે કે વિદુર અહાવિદ્યા જાણતા હતા. એ જાણવા માટે વિદુરને શ્રદ્ધાનો આધ નહોતો આવ્યો. એ જ્ઞાન ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપદેશનામાં વાંધા આવ્યો. કારણ એવું જાણે છે કે વિદુર 'મહાપ્રાણ' હતા, પણ એ ધૃતરાષ્ટ્રના સેવક હતા. ધૃતરાષ્ટ્ર ધારે ત્યારે તેમની વૃત્તિ બંધ કરીને તેમને કાઠી મૂકી શકે એમ હતો. વસ્તુને એક વખત કાઠી મૂકવા પણ ખરા. એટલે કે વિદુર ગમે તેટલા મહેનત જતાંય ધૃતરાષ્ટ્રના આશ્રિત હતા.^{૫૪} તેથી ધૃતરાષ્ટ્રને તેમનાથી દગા-યેલા હોવાથી અહાવિદ્યા જેવી ઉત્તમોત્તમ વિદ્યાને ઉપદેશવા અનધિકારી હતા.

ખીજી આજુ શરોમાં પણ અધમ ગણાય તેવા પણ સ્વતંત્ર રીતે માંસનો વ્યાપાર કરતા વ્યાધના મુખે એક વેદવેતા આહ્યુને અહાવિદ્યાનો ઉપદેશ અપાવતાં કવિ અચકાયા નથી.^{૫૫} કવિ આસ પોતે પણ જન્મદષ્ટયા વિદુર કરતાં ઓછા નિહૃષ્ટ નથી વળી એક ગ્યજે તમામ વર્ણો 'આહ્યુ' છે એવું જણાવતા કવિ 'યાજ્ઞાલ્કય અને દેવરાતજનક સવાન'^{૫૬} મા કહે છે, "અહાથી ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ વર્ણો આહ્યુ છે, એ સર્વ સાંપ અહ્યુ જ ઉચ્ચારણ કરે છે. હું અહ્યુદ્ધિપૂર્વક એ સાચનો તને ઉપદેશ કરુ છુ કે આ સમગ્ર વિશ્વ કેવળ અહ્યસ્વરૂપ છે.^{૫૭} અહ્યાના મુખથી (વર્ણગત) આહ્યણો, આહ્યમાથી હાનિયો, નાહિથી વેગ્યો અને ચરણથી ગદો ઉત્પન્ન થયા છે માટે તેમને અહ્યાથી જુદા જાણવા નહિ અર્થાત્ હવકા કિંવા દરતતના મણવા નહિ."^{૫૮} પછી (ઉત્કૃષ્ટ) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવાનો અનુગ્રેષ કરીને કહ્યું "એ તને કહ્યું છે તેન એ અહ્યા મર્ત્ય (સર્વ વર્ણોમા) ગ્રિયતિ કરી રહેયું છે તેથી સર્વ સ્થળેથી જ્ઞાન

૫૪. ૩-૫-૧૬.

૫૫. ૩-૧૬૮ થી ૨૦૬

૫૬. જ્ઞાતિ. અ ૨૬૮ થી ૩૦૬

૫૭ (૧) સર્વે વર્ણાં બ્રાહ્મણાં બ્રહ્મજાથ સર્વે જિત્યં વ્યાહરન્તે ચ બ્રહ્મ ।

તત્ત્વં શાશ્વં વણ્ણપુદ્ગલં પ્રતીક્ષિ સર્વે વિશ્વં બ્રહ્મ ચૈતત્ત્વમસ્તમ્ ॥

૧૨-૩૦૬-૮૬.

(૨) સર્વં ભુમુક્ષણિયં વચન

ન વિશેષોડસ્તિ વર્ણાનાં સર્વં બ્રાહ્મણિયં જગત્ ।

બ્રહ્મણા પૂર્વસૃષ્ટિ દિ કર્મભિર્વર્ણતા ગતમ્ ॥ ૧૨-૧૮૧-૧૦

(જુઓ ઉપર પા ૮૧ થી ૫૨)

૫૮. ૧૦-૩૦૬-૮૭

મેળવવું. જે એ જ્ઞાનમાં સ્થિત છે તે ગમે તે વર્ણનો હોય તો પણ બ્રાહ્મણ છે અને તેનામાં સદાય મોક્ષ રહેલો છે એમ દ્વિજેન્દ્રો કહે છે. ૫૯ " આ વચ-
નોની પહેલાં ઋષિ યાજ્ઞવલ્કયે સ્પષ્ટતાપૂર્વક જનકને કહ્યું છે, " (બ્રહ્મમાં)
શ્રદ્ધાળુએ શ્રદ્ધાપૂર્વક બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અથવા શૂદ્રથી પણ નીચ-
હલકા-મનુષ્ય પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. કારણ કે (આવા ચૈતન્યમાં)
શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યમાં જન્મમૃત્યુ દાખલ થઈ શકતાં નથી." ૬૦ આમ કોઈ પણ
વર્ણમાંથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ દૃષ્ટાંતોથી કવિ વ્યાસે મ. ભા.માં કેટલોકાણે
બતાવ્યું છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ વ્યાધ પામેથી બ્રાહ્મણને જ્ઞાન અપાવ્યું છે
તે ઉપરાંત એક તપસ્વી બ્રાહ્મણને જ્ઞાન લેતા કાશીના વેપારી તુલાધાર પાસે
મોકલ્યો છે. ૬૧ સાધ્વી પરિવાળિકા મુલલા અને જનકનો જ્ઞાનનાં વિધ-
વિધ પાસાંએને આવરતો અહ્યુત રમ્ય સંવાદ ચોળ્યો છે. ૬૨ કુધાતુર
મહર્ષિ વિશ્વામિત્રને કૃતરાંની જાંઘ ચોરી જતાં અટકાવતાં, ધર્મશીક્ષ, નમ્ર
શ્વપચ અને વિશ્વામિત્ર વચ્ચેના સંવાદ, એ શ્વપચની ઉદાત્ત ધર્માનુસારિણી શુદ્ધિ,
દુઃખથી સંઘ્રમમાં આતી પડેલા પણ આપદ્ધર્મના આશરે જીવવાની ઇચ્છા
કરતા અદીનાતમા વિશ્વામિત્ર પ્રત્યે જે તટસ્થભાવ રાખે છે તેનું ચિત્રાત્મક
આલેખન કરે છે. ૬૩ તો બીજા એક કથાનકમાં ઋષિ ગૌતમે, ઇદ્રે છેતરીને
અપકર્મ કરવાથી દૂષિત થયેલી પોતાની પત્ની અહસ્થાને મારી નાંખવાની પુત્ર
ચિરકારીને આજ્ઞા કરતાં, માતૃવધનુ થોર પાપ અને પિતૃઆજ્ઞાની અવશા એ
બેનો વિવેક કરીને દુઃખપૂર્વક નમ્રતાથી પિતાની આજ્ઞાનું ઉત્સંધન કરતા એ
બાળક ચિરકારી પામેથી અધીરાધથી કામ ન કરવાના ગુણનો પદાર્થપાક
શીખી પિતા ગૌતમને દીર્ઘ વિચારપૂર્વક કામ કરવાના ગુણની સ્તુતિ કરતા
બતાવ્યા છે. ૬૪ એમ કવિ વ્યાસે સર્વ વર્ણો ઉપરાંત સ્ત્રી, બાળક અને શ્વપચ

૫૯. ૧૨-૩૦૬-૮૯.

૬૦. પ્રાપ્ય જ્ઞાન બ્રાહ્મણાક્ષત્રિયાદ્વા વૈશ્યાદ્યદ્રાદપિ નીચાદનીક્ષણમ્ ।

શ્રદ્ધાતત્ત્વમ્ શ્રદ્ધાનેન નિસ્ય ન શદ્દિન જન્મમૃત્યુ વિશેતામ્ ॥

૧૨-૩૦૬-૮૫.

૬૧. જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક્રં ૨) શ્લોક ૪૧નું ઉદ્દાહન.

૬૨. શાંતિઃ અ. ૩૦૮; કથા મળે જુઓ નીચે 'પ્રકીર્ણ' (પ્રક્રં ૨૦)

શ્લોક ૧૮૫.

૬૩. શાંતિઃ અ. ૧૩૯.

૬૪. શાંતિઃ અ. ૨૫૮; કથા મળે જુઓ નીચે 'ગાર્હસ્થ્ય' (પ્રક્રં ૭)

શ્લોક ૧૦૩.

પામેથી પણ જ્ઞાન અને ગુણપ્રદાય કરવાનું, સીધા ઉપદેશ અને કથાનક અને દ્વારા કર્યું છે. ૧૫

આ વિદ્યાગતિની ઉપાસના કરતા 'શ્રાવણો' એ ધણી ઉંચી પામરીની સમાન્વ્યવસ્થાવાળા 'વર્ણાશ્રમ' ધર્મની આરતને બેટ કરી. કાળો ધસારો અને વિપરીત બળોથી પ્રવેગેલાં દુષ્ણોથી એ વ્યવસ્થા સિધ્ધિ થઈ, છતાં દાનદો વર્ષ સુધી દિંદુરમાનને એ વ્યવસ્થા નીચે ઉત્તમ કથાના સર્વ વર્ણના સંખ્યાબંધ ક્ષત્રચારી, ગૃહસ્થ, વનવ્રત્ત અને સંન્યાસી મદાપુરુષો પ્રાપ્ત થયા.

આ વૈદિક અનુગમ ઉપરાંત બીજા અનેક અનુગમો ભારતમાં હતા. તે પૈકી મુખ્યત્વે જૈન અને બૌદ્ધ પરંપરાઓએ મહાગ ઉપર બહુ ઘેરી છાપ પાડી, સમાજને નૈતિક તથા આધ્યાત્મિક રીતે મજબૂત કરવામાં ખૂબ પ્રયત્ન આપ્યો. એ બીજી પરંપરાઓમાં વર્ણાશ્રમના આત્મે આત્મે કોયે લઈ જનારા માર્ગ કરતાં એકદમ કડપથી સિદ્ધિ પામવાની તાલાવેલી હતી. જો કે તેનાથી એ જીવનદૃષ્ટિમાં પણ વર્ણાશ્રમની વ્યવસ્થાની જેમ એક જાનનું એકાંગીપણું—અનેકાંગી મવાનો મજબૂત પ્રયત્ન છતાં—આવી ગયું હતું. એક જ આશ્રમ—સંન્યાસ આશ્રમ—ઉપર ભાર દેવાતો હતો. સસાર દુઃખમય, બીવાયોમ્ય હતો. સંસારલાગ છટ હતો. પણ સંસારલાગીઓનું આખરી આશ્રયસ્થાન તો ગૃહસ્થીઓ રહ્યા તેથી કંઈક વિચિત્ર પરિસ્થિતિ જન્મી. છતાં આ વિચારસરણીના પ્રયોજાઓની સરળ હૃદયગત વિગતગત, અંકુષ લાવના, કડુણા અને મૈત્રીએ

૧૫. બી અને બાળકના વિદ્યાધરત્વના બીજા ઉપદેશો મ. ભા.માં છે. જેમ કે પતિવ્રતા બી માલિક કોશિકને માલિકાત્વના લક્ષણ કહી વ્યાખ્યાન લાં મિથિયા મોકલે છે. (આરબ્ધક અ. ૧૮૭). જનકની રાજસભામાં બાર વર્ષના અટાચકે વિવાદમાં જીવ મેળવી પિતાસહિત બીજા શાહજોને કેદમાંથી છોડાવ્યા. આ અટાચકે વેદોનું ગમ્મક પ્રકારે અધ્યયન નહિ કરતા પિતાને ગર્ભમાંથી ટોકાર કરી હતી! (આરબ્ધક અ ૧૩૦ થી). દધીચિના બાળક પુત્ર સારસ્વતે એકલાએ બાર વર્ષની અનાટ્ટિ વખતે વેદોનું સ્મરણ સાચવીને સ્વાધ્યાય કરવાનું આનું રાખ્યું હતું. અનાટ્ટિ પુરી થયે ૬૦,૦૦૦ તપોઓના વિધિપુરઃસર આચાર્ય થઈને એ બાળક આચાર્ય તરીકે મુનિઓને વેદાધ્યયન કરાવ્યું હતું! આવાં કારણોસર આવા કહેવત વચનો પણ પ્રચલિત થયાં હતાં. (ચિ. સ્થ. ૦ અ ૫૧).

ન તેન સ્થવિરો મતિ ચેનાસ્ય પલ્લિત શિરઃ ।

શાલોડપિ યઃ વ્રજાનાતિ ત દેવાઃ સ્થવિરં વિદુઃ ॥ ૩-૧૩૩-૧૧ અષ્ટાવકો-

ભારતના જનહૃદયના કામળ ભાવેતુ સંજોગન અને સર્વધર્મન કથું

હવે જેમ મધે થાય છે એમ એ જન્મે વિધારધારાઓનું (સુતર) મિશ્રણ થયું એ વિચારોનાં આ અનુભવોના અનુધારીઓની યોગ્યતા (કે અયોગ્યતા) અતુસાર મુલગમિનન અને સર્ધાર્થ પશુ થયાં સર્ધાર્થો એને મુઘી થયો કે સહેજ વેરની— જન્મવેરની ઉપમા માટે ‘અહિનકુન’ની જેમ ‘શ્રમણુદ્યાલુ’ પણ ઉદાહરણાર્થે વપરાનાં લાગ્યાં ।૬૬

તેથી કઈ શ્રેયોર્થીની સાધના અટકે “સમન્વયના સાચી સમજણના પ્રયત્નો થના રહ્યા એ સમજણ કેવી રીતે વ્યક્ત થઈ પ્રચાર પામી તે મુખ્યત્વે મહાભારત અને થોડા પ્રમાણમાં જેન અને બોદ્ધ ગાઓના મહત્વના આધાર સાથે સમજવા પ્રયત્ન કરીએ

‘દ્યાલુ’ શબ્દનું નિર્વચન આ પ્રમાણે થાય છે (૧) શ્રમ અર્થાત્ પરમાત્મ તત્ત્વને જાણનાર તેમ જાણનાર તે દ્યાલુ (૨) શ્રમ અર્થાત્ યત્ન અને/અથવા વેદો અને ક્રિયાકાંડોના નિષ્ઠા રાખનાર તે દ્યાલુ

‘શ્રમણુ’ શબ્દનું નિરવચન—જે પરપરાના પ્રતિનિધિ તરીકે મુખ્યત્વે બૌદ્ધો અને જૈનો મનાયા છે તે—આ પ્રમાણે થાય છે (૧) સંસારના શ્રમથી ઉપરામ પામના પ્રયત્ન સ્નાતક (૨) શ્રમ અર્થાત્ તપ સ્નાતક ઉપરામ નિર્વચનો ઉપરામ જેમ જેમ શ્રમણુપરપરા વિશ્વસિત થતી ગઈ ગાંધાતી ગઈ તેમ તેમ તેના જુદા જુદા નિર્વચનો પણ થયા માડયા એમાના થોડા નીચે પ્રમાણે છે (૧) ભગવાન વિષ્ણુ એક નામ શ્રમણ છે તેનું નિર્વચન સર્વ અપ્રિવેશ્યોને સતપામે છે અર્થાત્ શ્રમ આપે છે તે ‘શ્રમણુ’ એમ કરવામાં આ પુ ઠે ૬ (૨) શ્રી સંસ્કૃત ધાતુ ‘શ્રમ નહિ લેના સમ અર્થાત્ સમત્વ

૬૬ અમૃત વૈયાકરણોએ આ ઉપમા આપી છે અને એમાં આ બોધ પાતજન મહાભાષ્ય જેટલી તે જૂની છે તેની વિસ્તૃત અર્થો માટે જુઓ દર્શન અને ચિંતન (પુ ૨ ૫ ૧૧૧૦ થી ૧૧૧૩)

૬૭ શ્રમણુપરપરાના વિરોધીઓ નિષ્કૃષ્ટ અથવા આ નિર્વચનો ઉપ યોગ મે છે જુઓ શ્રદ્ધા મિનાના અપ્રાપ્ત સૂક્ષ્મદર્શન વિનાના નિરાશ અર્થાત્ ભગવાન આગસુ (પોતાના કામ કરનાથી) થાકેના અને તપી ગયેના એવા પડિતો (કાશ્મીરમાં છે) એ શ્રમથી ઉપશ્રમ પામના માટે પ્રયત્નના શોધી છે ’ ૧૨-૨૬૧-૧૦ (આ પૂર્વપક્ષ એ સ્પષ્ટરસિમન કથન છે)

૬૮ ચિ ૧૩-૧૪૯-૧૦૪ ‘વિષ્ણુ સહસ્ત્રનામ તુ શાકરભાષ્ય ૧૦૪

નર્તિને પ્રાકૃતમાં 'અમનાથી સમજ થાય છે' ૬૧ કે પાનિમાં 'અમયર્થથી' સમજા અર્થાત્ 'અમન' કહેવાય છે ૭૦ એનું નિર્વચન કરનામાં આ પુ 'લાક્ષણ' શબ્દનું પણ એ અમલ પર પરાઓએ જાણવાનું નિર્વચન કર્યું છે 'અમયર્થથી લાક્ષણ થાય છે' ૭૧ અને 'પાપને ગાહ કરનાથી લાક્ષણ કહેવાય છે' ૭૨ (૩) સમૂહ 'અમન' ઉપરથી 'અમન' એને કે સર્વ પાપોનું અમન કરના માટે પ્રયત્ન કરનાર ૭૩ (૪) (પ્રાકૃત) 'સમિતિ' અર્થાત્ અનુભવ પ્રયે સમનાથી અને 'અણુતિ' એને પ્રવર્તન કરનાર એ સમજા મૂળ પ્રાકૃત હોનાથી ૫૧ 'અમલ' નિ એમ પ્રયોગ થાય છે ૭૪ (૫) મૂળ 'સમનમ' ઉપરથી નિત્ય પરિણામ અને લાભના અભાવ વિના વર્તે તે સમનમ અર્થાત્ સ્વચ્છ અને પરચ્છ પ્રયે જેનું મનનુષ્ઠ છે તે સમન એને

૬૬ સમચાણ સમજા હોઈ (ઉ મૂળ ૪૫-૩૨)

૭૦ સમચરિયા સમજો તિ વ્યુત્પત્તિ । ધમ્મ માલ્લુરંગો ૩૮૮-૬

૭૧ ધમ્મચેરેણ ધમ્મજો । ઉ મ ૨૫-૩૨

૭૨ ચાહિત્તપાપો તિ પ્રાદ્યજો । ધમ્મ માલ્લુરંગો ૩૮૮-૬

૭૩ ચો ચ સમેતિ પાપ નિ અણુ ચૂલાતિ સ્વચ્છો ।

સમિત્તા હિ પાપાન સમજા તિ વ્યુત્પત્તિ ॥ ધમ્મ ૨૬૫-૧૦

અનુના પા ની ૮૬માં આપ્યો છે

૭૪ (૧) જુગો અભિગાનરાત્રેદ્ર પ્રથમ ૩ । ૪૦૪ અર્થપ્રકૃતિરણુ

માટેનું ઉદાહરણ

જહ મમ ન પિઅ દુક્ખ જાણિઅ એમવ સચ્ચજીવાણ ।

ન હણઈ ન હણાવેઈ અ, સમમણઈ તેણ સો સમજો ॥

(સર ૧૨-૧૬૮-૧૪ અમ ૨૬-૧૬ ૩૩ ચિ ૧૩-૩૨-૧૨ અમ)

જેવી રીતે મને દુઃખ પ્રિય નથી એ જ પ્રમાણે બધા જીવોને વિષે જે જાણે જે કાંઈને જણે નહિ અને જણાવે નહિ તેવ સમાન મન રાખે તે અમલ છે

(૨) જૈન દર્શનમાં પાત્ર સમિતિઓ કહી છે (૧) કાંઈ જીવને કદ

મ થાય તેમ સાવધાનપણે ચાલુ તે ધ્યાસમિતિ (૨) સખ્ય હિતમાંથી પરિભિન્ન અને અમદિગ્ધ મોનનું તે ભાનામિતિ (૩) જીવનયાત્રામાં આનંદમય હોય એવા નિર્જા સાધનો સાવધાનપૂર્વક મેળવતા તે એલાસમિતિ (૪) વસ્તુમાનને જોઈતપાસી પેલીશ્રમ્બી તે આદાનનિદ્રેપસમિતિ (૫) નિર્જીવ સ્થાનમાં અનુપયોગી વસ્તુઓ જોઈતપાસીને નાખવી તે ઉચ્ચારસમિતિ

(ઉ મૂળ ૩૦ સાહેસરા ૫ ૬૧, પા ૮૧ ૨)

૩ મર્ત્ય સમભાવવાળો. ૭૫

‘શ્રમણ’ શબ્દનાં આવાં નિર્વચનો જે તે પરંપરાના પરમ સિદ્ધિ પ્રત્યે ગતિ કરતા મહાત્માઓનાં ઉત્તમ ચારિત્ર્યમાંથી જન્મેલાં છે. તેથી ‘બ્રાહ્મણ’ અને ‘શ્રમણ’ ઉભયનાં સનાતન આનંદમય સમ્ભવદર્શી વિચારોના લગ્ન સંગમમાંથી સદા વિકસતી સંસ્કૃતિ સર્જાઈ. એટલે ઉપર જેમ મ ભા.માંથી સાચા ‘બ્રાહ્મણ’નાં લક્ષણો સંક્ષેપમાં જોયાં એમ હવે અનુક્રમે ‘ઉત્તરાધ્યયન મૂત્ર’ ૭૬ અને ‘ધર્મપદ’ ૭૭માંથી ‘બ્રાહ્મણ’નાં લક્ષણો જોઈએ.

જે જગનમા અગ્નિની જેમ પૂનઃય છે, કુશલ પુરુષોએ જેનો બ્રાહ્મણ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે; ૭૮ જે આસક્ત થતો નથી, પ્રવર્જિત ધર્મને શોક કરતો નથી, આર્પવચનોમા આનંદ પામે છે; ૭૯ અગ્નિમાં તપાવીને ગુદ્ધ કહેલા અને મન-શીવાદિથી ચક્રચકિત કહેલા સુવર્ણની જેમ જેના રાગ, દ્વેષ ભય વ. દૂર થઈ ગયાં છે; ૮૦ તપસ્વી, કૃશ, દાન્ટ, જેનાં માંસ અને શોષિત મુકાઈ ગયાં છે,

૭૫ જુઓ અભિધાનરાજેન્દ્ર, પ્રથ ૭, પ. ૪૦૪; અર્થપટ્ટીકરણ મોટું ઉદાહરણ

ગમિથ ચ સે કોદૃ વેસો પિશો જ સમ્વેસુ ચેવ જીવેસુ ।

एएण होइ समणो, एसो अन्नोद्धि पज्जाओ ॥ सर १-३१-२६ अ१.

(ગીતા ૬-૨૯)

મને કોઈ દેખ નથી, એ પ્રમાણે સર્વ જીવમાં મને કોઈ પ્રિય પણ નથી એનાથી એ શ્રમણ (સમનસ) થાય છે, આવો બીજો પર્વાય છે.

૭૬. જૈન તીર્થંકર મહાવીર આમીની અતિમ દેશનાનો પ્રંથ મનાય છે એમાં કુલ ૩૬ અધ્યયન અને ૧૭૧૪ શ્લોક છે.

૭૭. બૌદ્ધ ત્રિપિટકો પૈકી સુતપિટકના ખુદકનિકાય નામના પાંચમા પ્રંથ પૈકાનો પેટાવિભાગ ૨. પરંપરા અનુસાર લગવાનું જુદું જુદાંત્ર પ્રાપ્ત થઈ ત્યારથી પરિનિર્વાણ મુખી જુદા જુદા સમયે ઉપરજ કરનાં જે ગાયાઓ ઉચ્ચારી હતી તેનો સંગ્રહ. એમા કુલ ૨૬ વર્ગ અને ૪૨૩ ગાયાઓ છે.

૭૮. * ઉ. મૂ. ૨૫-૧૬: મ. ભા.માં જેમ, ત દેવા વ્રાહ્મણ નિદુ । શ્લોક પાદ આવે છે એમ આ શ્લોકોમાં પણે કેકાણે ત વય ધૂમ માદર્શ । એવો શ્લોક પાદ આવે છે. મ. ભા.ના શ્લોકોની જેમ આ ચરણવાળા શ્લોકો ક’તેના’ અનુવાદની પા. રી.આ. * નીજાન કરેલું છે. (

૭૯. * ઉ. મૂ. ૨૫-૨૦.

૮૦. * ઉ. મૂ. ૨૫-૨૧.

જે સુવત્ત અને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરનાર છે; ૮૧ જે સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓને
 ધરાધર જાણીતે ત્રણ પ્રકારે એકત્રી હિંસા કરતો નથી; ૮૨ ક્રોધથી, હાસ્યથી,
 મોહથી અથવા ભયથી જૂઠું બોલતો નથી; ૮૩ જે અદ્ધા-કોઈના આપ્યા વિના
 સચિત્-દાસ પશુ છ.-કે અચિત્-મુવર્ણુ છ.-ચોડુ' કે ઘણું લેતો નથી; ૮૪
 મન, કાયા કે વચનથી જે દિવ્ય, માનવ કે તિર્થંચ સંબંધી મૈથુન મેવતો
 નથી; ૮૫ જળમાં ઉત્પત્ત થયેલું કમળ જેમ જળથી લેપાતુ નથી એમ (વિવિધથી
 ઉત્પત્ત થયેલ છતાં) જે કામભોગોથી અગ્નિપ્ત રહે છે; ૮૬ અયોનુપ, મુધાજીવી,
 અનગાર-ધર વિનાનો, અર્કિચન અને ગૃહસ્થોમાં અનાસક્ત; ૮૭ પૂર્વસયોગ
 સંબંધીઓ અને બાંધવોતો ત્યાગ કરીને ભોગોમાં આસક્તિ વિનાનો; ૮૮
 મુંડનથી શ્રમણ થતો નથી, ઝેંકારથી બ્રાહ્મણ થતો નથી, અરણ્યવાસથી મુનિ
 થતો નથી, અને કુશનાં વસ્ત્ર પહેરવાથી તાપસ થતો નથી; ૮૯ (પરંતુ)
 શમતાથી શ્રમણ થાય છે, બ્રહ્મચર્યથી બ્રાહ્મણ થાય છે, જ્ઞાનથી મુનિ થાય

૮૧. * ઉ. સૂ. ૨૫-૨૨.

૮૨. * ઉ. સૂ. ૨૫-૨૩; ત્રણ પ્રકારે : (૧) મન, વચન અને કાયાથી
 (૨) મુકુ, મધ્મમ અને તીવ્રપણે

૮૩. * ઉ. સૂ. ૨૫-૨૪; સર' 'ભારત સાવિત્રિ' (પ્રકૃત ૨૧) મોહ ૧૯૩

૮૪. * ઉ. સૂ. ૨૫-૨૫.

૮૫. * ઉ. સૂ. ૨૫-૨૬.

૮૬. * ઉ. સૂ. ૨૫-૨૭

૮૭. * ઉ. સૂ. ૨૫-૨૮; મુધાજીવી (પ્રા મુહાજીવી) = બાળાની એક
 જાણુ આશા નહિ રાખનાર. વધુ માટે જુઓ પા. ૬૧ ૨૪

૮૮. * ઉ. સૂ. ૨૫-૨૯.

૮૯. * ઉ. સૂ. ૨૫-૩૧

સર' (૧) મૌનાદિ સ મુનિર્મતિ નારણ્યાન્વત્તાન્મુનિઃ ।

મહારં તત્તુ ચો વેદ સ મુનિઃ શ્રેષ્ઠ યચ્યતે ॥ મ. ભા ૫-૪૩-૩૫.

મૌનથી અર્થોત્ત મુનિને યોગ્ય વર્તનથી મુનિ થવાય છે, અરણ્યમાં વાસ
 કરવાથી નહિ. જે એ (તત્તુ) અક્ષરને જાણે છે તે શ્રેષ્ઠ મુનિ કહેવાય છે.

(૨) મુકુડી અર્થથી શ્રમણ થવાનું નથી; નિમ્ન વિનાનો, જૂઠાબોલો,
 બ્રહ્મા અને લોભવાળો કેવી રીતે શ્રમણ થાય ? જે અણુ અને રથૂવ પાપોને
 પૂરેપૂરું યમાવે છે, તે પાપોને યમાવવાથી શ્રમણ કહેવાય છે ધર્મપદ ૨૬૪,
 ૨૬૫, ૩૮૮.

છે અને તપથી તાપસ થાય છે; ૯૦ કર્મથી આઠણ થાય છે, કર્મથી ક્ષત્રિય થાય છે, કર્મથી વૈશ્ય થાય છે અને કર્મથી શૂદ્ર થાય છે; ૯૧ સર્વ કર્મથી વિમુક્ત થયેલો; ૯૨ આવા દ્વિજેત્તમો પોતાનો અને બીજાનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ હોય છે. ૯૩

દશે 'ધર્મપદ'ના આઠણ 'વિષેના કેટલાક ઉલ્લેખો લેઈએ.

૧૫૫૨૫ સોતને કાપવાનું પરાક્રમ કરનાર, કામને હાંકી દાઢનાર, સંસ્કારોનો હાથ જાણીને નિર્વાણ જાણનાર; ૧૫૬ (ધ્યાન અને પ્રજ્ઞા) બન્ને

૯૦ ઉ. મૂ. ૨૫-૩૨.

૯૧. ઉ. મૂ. ૨૫-૩૩; આ સદર્શ બતાવે છે કે ભારતમાં સામાન્યતઃ કર્મથી આવતી વર્ણપ્રધાના મૂળ વિચારને જૈન અનુગમનો ટેકા હતો. પણ પછીથી પ્રવેશેલી જડતા પ્રત્યે વિરોધ હતો.

૯૨ * ઉ. મૂ. ૨૫-૩૪; આ શ્લોકમાં મહાવીર સ્વામી મટે 'શુદ્ધ' વિશેષણ છે.

૯૩. ઉ. મૂ. ૨૫-૩૫; સરં પ્રજાવડે નિર્માણ કરેલી જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે ધીર પુરુષો પોતે તરે છે અને બીજા અજ્ઞાનીઓને પણ તારે છે. મ. ભા. ૧૨-૨૨૮-૧, ૨.

૯૪. (૧) ધર્મ. ૩૮૩; સંસ્કાર = દુઃખોની કાર્યકારણપરંપરા 'પ્રતીત્ય-સમુત્પાદ'માં બીજું કારણ. 'પ્રતીત્યસમુત્પાદ'ની કાર્યકારણપરંપરા. અવિદ્યા > સંસ્કાર (પ્રવૃત્તિ) > વિજ્ઞાન (જાણવાપણું) > નામરૂપ > પદાર્થન (મન+૫ ધર્મિયો) > સ્પર્શ (દ્રવ્યજન્ય સુખ) > વેદના, (સુખ, દુઃખ, ઉપેક્ષા) > તૃષ્ણા > ઉપાદાન (લોભ) > લવ (કર્મ) > જાતિ (જન્મ) > જરા-મરણ-રીક-પરિવ્રતન-દુઃખ-દૌર્ભનસ્ય અને ઉપાયાસ

(૨) ઉપર ઉલ્લેખેલ પ્રથમ કારણ અવિદ્યા અથવા અપચાર્ય જ્ઞાનના બૌદ્ધ મત પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારો છે : (૧) જન અન્તિમ એટલે કે રૂપાંતર પામનાર હોવા છતાં, તે નિત્ય છે એમ માનવું; (૨) આત્મા નામનો અવિનાશી, અવિકારી પદાર્થ નથી છતાં તે એવો છે એમ માનવું; (૩) સંસાર દુઃખમય હોવા છતાં તેમાં જ બધું સુખ છે એમ માનવું. (ભુ. ચ. ૪. ૪૬)

(૩) 'ધર્મપદ'ના 'આઠણવચ્ચો'ની ઘણીખરી ગાથાઓ, અને 'સુત્તનિપાત'ના પાંચીસમા 'વામેદ્દસુત' (વશિષ્ઠસૂત)ની ૨૭મી થી ૫૪મી ગાથાઓ (અગ્રગ ગાથા ૬૨૦ થી ૬૪૭) વગલગ અક્ષરસઃ એક જ છે અને તેથી અહીં આપેલા 'ધર્મપદ'ના સંસ્કૃત મહા અરે 'સુત્તનિપાત'નો અર્થ પણ આપે જ છે.

ધર્મનો પારગામી, અને તે જાણીને સંયોજનોનો ક્ષય કરનાર; ૬૫ (પા. ૧ી. ૬૫માં જણાવેલું) એક સંયોજન જેને નથી એવો નીડર અને અનાસક્ત; ૬૬ ધ્યાણ, નિષ્પાપ, સ્થિર, ફલકૃત્ય, અનાસવ, ઉત્તમ અર્થ પ્રાપ્ત કરેલ; ૬૭ પાપને બાજ કરનાર, સમયચાંવાળો અને (વાસના) મેલને પ્રવર્જિત કરનાર-ત્યાગ કરનાર; ૬૮ અકોધી; ૬૯ હિંસામાંથી મનને નિવૃત્ત કરી દુઃખને

૬૫. ધર્મ. ૩૮૪: સંયોજન = બંધન; એ દશ જાતનાં છે: (૧) સહાય-દિફ્ફિ. આત્મા સિત્ત પદાર્થ અને નિત્ય છે એવી માન્યતા. (૨) વિચિકિંચા. ભુદ્ધ, ધર્મ અને સંધમાં શંકા અને અવિશ્વાસ. (૩) મીઠામ્મત પરમાસ. સ્નાનાદિ વ્રતોથી જ મુક્તિ મળી જાય એવો વિશ્વાસ. (૪) કામરાગ. કામ-વાસના. (૫) પટિધ. કોધ. (૬) રૂપરાગ. બ્રહ્મલોકાદિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા (૭) અરૂપરાગ. અરૂપ દેવલોક પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા. (૮) માન. અહંકાર. (૯) ઉદ્વેગ. ભાતચિત્તા. (૧૦) અવિજ્ઞા અવિદ્યા. આમાનાં પહેલાં પાંચ અવરોધો. અને છેલ્લાં પાંચ બર્વાલાગી કહેવાય છે પહેલા ત્રણ નષ્ટ કરવાથી સાધક 'મોક્ષામી' (ધર્મપ્રવાહમાં પડેલો) અર્થાત્ બૌદ્ધધર્મનો અધિકારી થાય છે. પછીનાં બે સંયોજનોને ક્ષીણ કરવાથી 'સક્રમગામી' થાય છે એટલે મોક્ષ માટે તેને બીજાને એક જ જન્મ લેવો પડે છે પહેલા પાચેનો પૂર્ણ નાશ કરવાથી 'અનાગામી' અર્થાત્ નિર્વાણ માટે તેને જન્મ લેવો પડતો નથી દ્વિતીયનો ક્ષય કરવાથી 'અરહંત', અરહંત અર્થાત્ જીવનમુક્ત થાય છે (ધર્મ પૃ ૧૪૪)

૬૬. * (૧) ધર્મ ૩૮૫: મ લા અને ઉ મુત્રની જેમ ધર્મપત્ની ગાથાઓમાં ધણે દેકાણે સમઢ જુમિ વ્રાહ્મણ : એવો શ્લોક પાદ આવે છે એ અરણ્યવાણી ગાથાઓ કે તેના અનુવાદની પા ૧ી મા ' નીચાન કહેયુ છે

* (૨) ધર્મ. ૩૮૭ આ ગાથાને મળતી છે

૬૭. * ધર્મ. ૩૮૬. અનાસવ = આસવ અર્થાત્ વિપત્તિ વિનાનો અથવા પૂરતો જેમ તાણી જનારી તૃણાક્રી 'આવ' વિનાનો આ આસવ કે એવ યાર જાતના છે: કામ અર્થાત્ લોભ વસ્તુની રમ્મહા લવ અર્થાત્ પરલોકની વાસના. દષ્ટિ અર્થાત્ કોઈ પંથનુ, વાડાનુ મમત્વ કે દુરમઢ અવિદ્યા અર્થાત્ અવધાર્ય જ્ઞાન. (ધર્મ. પૃ ૧૩૯) જુઓ ઉપર પા ૧ી. ૬૪.

૬૮. ધર્મ-૩૮૮.

૬૯. ધર્મ. ૩૮૯: આ ગાથા રસપ્રદ છે તેથી ઉદ્ધૃત કરી છે

|| વ્રાહ્મણસ્વ પદરેવ્ય નાસ્વ મુષેષ વ્રાહ્મણો |

વી વ્રાહ્મણસ્વ હન્તારે તતો વી વસ્સ મુચ્ચતિ ||

બ્રાહ્મણ ઉપર પ્રહાર ન કરવો, બ્રાહ્મણે તેના ઉપર કોંપ ન કરવો;

શમાવનાર: ૧૦૦ કાયા વાણી અને મનથી કુષ્ટિત નહિ કરનાર, એ શ્રેણી સંધાનું
 સંરક્ષણ કરનાર: ૧૦૧ સત્ય અને ધર્મવાળો: ૧૦૨ ધૂળમાંથી (ચોથરાં શોધીને)
 કપડાં પહેરનાર, કૃશ, નસોથી વીટળાયેલો અને એકલો ધ્યાન ધરતો: ૧૦૩ અક્રિયન,
 લેવાની ઇચ્છા વિનાનો: વરને, જાળને (તૃણાને) મંદિરાને (દંદિત) ક્રમે પ્રેમથી
 છેદીને જોગળને (અવિદ્યાને) ફેંકી દેનાર: ૧૦૪ મૈત્રીભાવ રાખીને ગાળા, ઘવં,
 બન્ધ વગેરે ખમી લેનાર, ક્ષમારૂપ સૈન્યવાળો: ૧૦૫ અક્રોધી, વ્રતવાન, શીશવાન,
 તૃણાના અભાવથી નમ્ર, દાનત, અન્તિમ શરીરવાળો: ૧૦૬ કમળ ઉપરના પીણી
 પેડે, આરતી આશી ઉપરના સરસવતી પેડે કામથી અલિપ્ત: ૧૦૭ એહોઆજ
 પોતાના દુઃખક્ષયને જાણનાર, તૃણાંભાર વિનાનો, અનાસક્ત: ૧૦૮ ગંભીર
 પ્રજ્ઞાવાળો, મેધાવી, માર્ગ અમાર્ગને જાણનાર, ઉત્તમ અર્થ પ્રાપ્ત કરનાર: ૧૦૯
 ગૃહસ્થ અને ગૃહવિનાના બન્નેના સંસર્ગ વિનાનો, ગૃહવિનાનાઓના માર્ગને
 અનુસરનાર, અદ્ય ઇચ્છાવાળો: ૧૧૦ દંડનિધાન: કરી ઘાત કરે નહિ અને
 કરાવે નહિ: ૧૧૧ વિકૃત મનુષ્યોનો પણ વિરોધ નહિ કરનાર, (મારવા માટે)
 દંડ ધારણ કરનારની વચ્ચે દંડ છોડી દેનાર અર્થાત્ અહિંસક, સમૃદ્ધ
 કરનારાઓની વચ્ચે પણ અપરિમિત: ૧૧૨ રાગ, રૂપ, માન, તિરસ્કાર
 આહાણના મારનારને ધિક્કાર છે અને જે (શ્રીલંકા) કાંપ કહે તેની તેથી પણ
 વધુ ધિક્કાર છે.

૧૦૦. ધમ્મ. ૩૯૦.

૧૦૧. *ધમ્મ. ૩૯૧.

૧૦૨. ધમ્મ. ૩૯૩.

૧૦૩. *ધમ્મ. ૩૯૫. બૌદ્ધ અનુગમમાં તપશ્ચર્યાનાં અડું અંશે નિર્વેધ
 છે તેવી માન્યતા આ ગાથાથી સ્પષ્ટ રીતે જોડી કરે છે. સાધનામાં તપનું
 યોગ્ય સ્થાન બૌદ્ધોએ સ્વીકારેલું છે.

૧૦૪. *ધમ્મ. ૩૯૮; સર* ધશ. ૧.

૧૦૫. *ધમ્મ. ૩૯૯.

૧૦૬. *ધમ્મ. ૪૦૦.

૧૦૭. *ધમ્મ. ૪૦૧; સર* ઉ. સ. ૨૧-૨૭.

૧૦૮. *ધમ્મ. ૪૦૨.

૧૦૯. *ધમ્મ. ૪૦૩; માર્ગ = આર્ય અશ્રિંગિ માર્ગ.

૧૧૦. *ધમ્મ. ૪૦૪.

૧૧૧. *ધમ્મ. ૪૦૫.

૧૧૨. *ધમ્મ. ૪૦૬.

વિનાના: ૧૧૩ અકર્કશ રપટ સત્યવચન બોલનાર: કોઈના ઉપર આક્ષેપ નહિ કરનાર: ૧૧૪ આપ્યા સિવાય કર્યું પાછું નહિ લેનાર: ૧૧૫ આ લોક કે પરલોકમાં આસી વિનામો, નિસ્તૃષ્ટ અને અનાસક્ત: ૧૧૬ તૃષ્ટારૂપી ધર વિનાનો, શુંકા વિનાનો અને અમૃતમાં પેડેલો-જીવ-મુક્ત: ૧૧૭ પુણ્ય અને પાપથી પર, અશોક, વિરજ અને ગુદ: ૧૧૮ ચન્દ્ર જેવો વિમલ, શુદ્ધ પ્રસન્ન અને નિર્મળ, તૃષ્ટા અને ભવ જેણે ક્ષીણ કરેલ છે એવો: ૧૧૯ મોહને વડી ગયેલો, ધ્યાની નિકંપ, કર્યું નહિ મહણ કરનાર: ૧૨૦ કામ અને સંસારપ્રપંચ વિનાનો: સર્વ દિવ્ય અને માનુષ અંધનોથી મુક્ત: ૧૨૧ રતિ અને અરતિ છોડીને કંડા થયેલો, ઉપાધિરહિત અને લોકનો પરાભવ કરનાર વીર: ૧૨૨ સર્વ જીવોનાં મરણ અને જન્મ જાણનાર, અસક્ત, સુગત, શુદ્ધ: ૧૨૩ જેની મતિ દેવ અન્ધર્વ કે મનુષ્યો જાણતા નથી એવો ક્ષીણાસવ અરહન્ત: ૧૨૪ જેને કષાય કશી આસક્તિ નથી, અર્કિચન: ૧૨૫ જ્વાલ, પ્રવર, વીર, મહર્ષિ, વિજયી, નિકંપ, આનક, શુદ્ધ: ૧૨૬ પૂર્વનિવાસ અર્થાત્ પૂર્વજન્મને જાણનાર, સ્વર્ગ અને નરકને જોનાર, પુનર્જન્મ ક્ષીણ કરનાર, પ્રતાપાપ્ત કરનાર અને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય સમણ પ્રાપ્ત કરનાર: ૧૨૭

૧૧૩. *ધમ્મ. ૪૦૭

૧૧૪. *ધમ્મ. ૪૦૮.

૧૧૫. *ધમ્મ. ૪૦૯.

૧૧૬. *ધમ્મ. ૪૧૦.

૧૧૭. *ધમ્મ. ૪૧૧.

૧૧૮. *ધમ્મ. ૪૧૨.

૧૧૯. *ધમ્મ ૪૧૩: સરં ગાથા *૪૧૫, અને *૪૧૬

૧૨૦. *ધમ્મ. ૪૧૪.

૧૨૧. *ધમ્મ. ૪૧૭.

૧૨૨. *ધમ્મ. ૪૧૮: આ અને ૪૦૨મી ગાથામા વપરાયેલો ‘વીર’

‘સિદ્ધ સીયંકર મહાવીર સ્વામી જે અર્થમાં ‘વીર’ કહેવાતા એ અર્થમાં છે.

૧૨૩. *ધમ્મ ૪૧૯.

૧૨૪. *ધમ્મ. ૪૨૦.

૧૨૫. *ધમ્મ ૪૧૧.

૧૨૬. *ધમ્મ. ૪૨૨.

૧૨૭ (૧) *ધમ્મ ૪૨૩: (૨) જાકણુવનુ આ રીતે અમ્બુદિષ્ટિએ

નિરૂપણ કરવા ઉપરાંત ‘ધમ્મપડ’માંની ૧૪૨મી ગાથા જરાજર મ. ભા ની

આમ શુદ્ધ શ્રમણ પરંપરાઓમાં પણ સાચો 'બ્રાહ્મણ' એ માનપાત્ર અને પોતાના વિકાસની ટોચે પહોંચેલો કે પહોંચવાનો આર્જવયુક્ત પ્રયત્ન કરનાર, એવી રીતે નિરૂપાયેલો છે. એ રીતે 'સમતા' અને 'સમ્યક્' થી સમણ અર્થાત્ શ્રમણ થાય છે, એ વિચારના હાથને પકડીને વૈદિક અનુગમમાં બ્રહ્મની સાથે 'સમ' ૧૨૮ પર્યાયવાચી કે બ્રહ્મના સમાનાર્થક તરીકે ઉપયોગમાં આવ્યો.

રીતે જ બ્રાહ્મણ, શ્રમણ અને લિપ્તુક અર્થાત્ સંન્યાસીનું ગુણોથી એકત્વ વર્ણવે છે. 'ભક્ષેને તે અન્નકૃત હોય' (દરદાગીના વસ્ત્ર પહેરેલાં હોઈને અન્નકૃત અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમી હોય તો પણ), પણ જે સમ્યક્વાળો હોય, શાન્ત, દાન, નિયત બ્રહ્મચારી-બ્રહ્મની શોધ કરનારો, સર્વભૂતો પ્રત્યે અહિંસક હોય તો તે બ્રાહ્મણ છે, શ્રમણ છે, લિપ્તુ છે'

અલદ્દતો ચે પિ સમ ચરેવ્ય સન્તો દન્તો નિયતો બ્રહ્મચારી ।

સન્નેષુ ભૂતેષુ નિષાવ દષ્ટ સો બ્રાહ્મણો સો સમયો સ ભિવશ્ચ ॥

આ ગાથા ઉપરની 'અદ્વકથા' જોતા 'અન્નકૃત' ઉપરાંત મનુષ્ય 'પાપી' હોય તો પણ તે 'અરહા' - જીવનમુક્ત થાય છે, એવી વાર્તા છે.

૧૨૮. (૧) ન હિ માનપ્રદમ્બાનાં કશ્ચિદસ્તિ સમઃ ક્વચિત્ । ૫-૧૨૧-૧૬

(૨) વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ દસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પશ્વિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥

૬-૨૭-૧૮ (ગીતા ૫-૧૮) = ૬. ૧૨-૨૩૧-૧૬

(૩) હૈવ તંજિત સર્ગો યેવા સામ્યે સ્થિત મનઃ ।

નિર્દોષ હિ સમ ગ્રહ્ય તસ્માદ્બ્રહ્મણિ તે સ્થિતા ॥

૬-૨૭-૧૬. (ગીતા ૫-૧૬)

જેમનું મન સમત્વમાં સ્થિર થયું છે તેમણે આ દેહે જ સંસાર જીવે છે. બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે તેથી તેઓ (સમત્વમાં સ્થિર થયા હોવાથી) બ્રહ્મમાં જ સ્થિર થયા છે.

(૪) માદ્મઃ સ્વમાનઃ સુધૌર્ણિ સમ સર્વત્ર મે મતિઃ । ચિ. ૧૩-૧૪૩-૫૨

(૫) સર્વ સર્વેષુ ભૂતેષુ સિદ્ધત પરમેશ્વરમ્ । ૬-૩૫-૨૭ (ગીતા ૧૩-૨૭)

સર્વ ભૂતોમાં સમ પણે રહેલા પરમેશ્વરને...

(૬) સમ પશ્યન્દિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમિશ્વરમ્ । ૬-૩૫-૨૭ (ગીતા ૧૩-૨૭)

સર્વત્ર સમ પણે રહેલા ઈશ્વરને જોનાર...

(૭) સમદુઃસુખ ધીરં । (ગીતા ૨-૧૫)

આ શ્લોકપાદ ઉપર ટીકાકાર સંકરનંદી ટીકા કરતાં સમ-સમભાવ એટલે બ્રહ્મભાવ એવો અર્થ કરે છે, (ગીતા. શાં. ભા. ૫. ૭૭, પા. ટી. ૧).

તેથી એ 'સમના' અને 'સમયર્થા' શબ્દ જે અર્થમાં અમળોમાં વપરાતો હતો. આથી જ એ જ અર્થમાં-સદેજ પત્ર ફેરફાર વિના-મદાભારતમાં અને મદાભારતના નિર્દર્શ ૩૫ ગીતામાં અનેક સ્થળે ઉપયોગમાં લેવાયો. માત્ર સમના શબ્દ જ નહિ, પણ સમનાનિર્દર્શક સર્વજ્ઞતાના દિનમાં ૨૧, ૧૨૯ અર્ધપ્રાણીઓમાં સમાન આત્મા વ્યાપેલો છે, ૧૩૦ શત્રુ અને મિત્ર, માન અને અપમાન, મુખ અને દુઃખ, માટીનું રેકું પથર અને મુવર્જમાં, પ્રિય અને અપ્રિયમાં, નિંદા-અને મુનિમાં, પ્રકાશ પ્રગટિ અને મોદમાં, શીત અને ઉષ્ણમાં, શાભ અને અવાશમાં, જય અને પરાજયમાં, મમાન ભાવ રાખનારા, ૧૩૧ ભક્ત, જ્ઞાની, યોગી, સાંખ્યશાસ્ત્રી, ગિયત્રિજ્ઞ, મત્યસ્ત્રી, અસ્ત્રી, સમસ્ત્રી કે નારાયણસ્ત્રી, ૧૩૨ પરમ ભાગવત ટ્રેકના ગુણ કથનમાં આ સમત્વમાં ધર્મને વિશાળતામાં ધર્મ જનાર, વિદ્યા, અને વિશાળતામાંથી

૧૨૬. ૬-૨૭-૨૯ (ગીતા ૫-૨૯): ૬-૩૪-૪ (ગીતા ૧૨-૪); ૧૨-૨૨૬-૧૫; ૨૩૨-૧૬; ૨૩૩-૧૪; ૩૬૦-૬; ૧-૧૧૦-૧૦; ૩-૧૬૦-૨૬; ૨૪૪-૬; ૨૭૭-૬; ૫-૧૪૭-૧૬. ચિ ૧૩-૨૬-૭; ૧૦૭-૬૧; ચિ. ૧૪-૬૨-૫; ૧૭-૩૩૬-૫૮ છેલ્લા અર્ધના શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: 'જે અદિસક, આત્મવિદ અને સર્વજ્ઞ દ્વિતેરત અને સકામ કર્મ વિનાના એકાન્તિક ભક્તોથી આ જગત જવાયેનું હોત તો સત્યયુગ જ આવતો હોત.'

૧૩૦. જુઓ નીચે શ્લોક ૭૬, ૭૭

૧૩૧. કૌંસમાં મૂકેલા આંકડા ગીતાના છે ૬-૨૪-૧૫ (૨-૧૫): ૬-૨૪-૩૮ (૨-૩૮): ૬-૨૪-૪૮ (૨-૪૮): ૬-૨૬-૨૨ (૪-૨૨): ૬-૩૮-૭ થી ૬, ૨૬, ૩૨ (૬-૭ થી ૬, ૨૬, ૩૨): ૬-૩૧-૨૬ (૬-૨૬): ૬-૩૪, ૪, ૧૩, ૧૭ થી ૧૬ (૧૦-૪, ૧૩, ૧૭, ૧૮, ૧૬): ૬-૩૫-૨૭, ૨૮ (૧૩-૨૭, ૨૮): ૬-૩૬-૨૨ થી ૨૫ (૧૮-૨૨ થી ૨૫): ૬-૪૦-૫૪ (૧૮-૫૪): અને બીજા મેંકડા મંદ્યો. તેથી અર્થાદા જગદાય માટે માત્ર ગીતાના જ આધારો મૂક્યા છે

૧૩૨. (૧) જુઓ ઉપર પા ૧૨૮ (૨)નો શ્લોક આ શ્લોક ૧૨-૨૩૧-૧૬માં અર્થ પાડાંનરે છે. એના ઉપર ટીકાકાર વાદિરાજ્ઞતીર્થ કહે છે સમર્દશિન સમ નારાયણ પદ્યતીર્થ સમર્દશિન: એમ 'સમ' ને નારાયણ ના પર્વાય તરીકે વ્યાખ્યાન છે. એ તો સર્વવિદિત છે કે ભાગવત સંપ્રદાયમાં નારાયણને પરમાત્મનત્વ અને અભનત્વ તરીકે વર્ણવેલા છે. ભગવાન વિષ્ણુ ૧૦૭ મુ નામ 'સમાત્મા' અને ૧૦૯ મુ નામ 'સમ' છે (ચિ. ૬૩-૧૪૬-૨૫ વિ. ૬૧ ૧૪૬-૨૫): પાંચરાત્સહિતાઓ પૈકીની 'અદિહ્યુષ્ય સંહિતા'

સમત્વમા બધું જનાર વિદ્યાનુ એવું સમિત્તન નજરે પડે છે કે એને અન્ય પાડી સમાય જ નહિ એને માટે પથભેદ, દષ્ટિભેદ કે અનરોધ હઈ નથી એ અર્થે સમાન છે એનામા મધુ આની જાય છે

(૫-૨ ૩) મા પ્રવચાનસ્થિત શ્રદ્ધાનુ વર્ણન કરતા કહ્યું છે

પ્રમુખ્તાસિલ્પકાર્યં ચાતુર્વેત સમતા મતમ્ ।

નારાયણ પરં બ્રહ્મ સર્વાવાસમમાદૃતમ્ ॥ ૫-૨

પૂર્ણસ્થિતિતેષામ્ પુણ્યમસમીરામ્ ચરોષમમ્ । ૫-૩ અથ

જેની તમામ પ્રવૃત્તિ પ્રમુખ્ત છે જે સર્વ બાબતોએ સમ થયું છે, સર્વમાં વસી રહેતો અનાદિત પૂર્ણ જેમા મડ્ડાણો સમી મનેલા છે અને જે વાતુ વિનાના આનંદને જેવું છે એવું નારાયણપી પરમ શ્રદ્ધા

(૨) શાંતિ અ જીર્ણસ્તનરાજ મા નારાયણ સ્તુતિ કરતા નારાયણનું અતેન્ધા વર્ણન કર્યું છે એ સ્તુતિ અનુસાર, નારાયણ એવે પરબ્રહ્મ સનાતના અને સર્વધર્મોના અનુયાયીઓ વડે જુદી જુદી રીતે પૂજતા પરમાત્મા વિશેષ માટે એ કુલર સ્તોત્ર આપુ જોવા યોગ્ય છે

(૩) નારાયણ શ્રદ્ધાની કૃત્તિ પદ જુદી જુદી રીતે કરવામા આવી છે (શા ભાના શુભરાત્રી અનુવાદ સાથેની ગીતામાં ૫ ૧૩-૧૪ ઉપર નીચે પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિઓ આપેલી છે

(ક) નારા-જલમ્ન-અયન-સ્થાન ચર્ય સ, નાર એને જાય જેવું સ્થાન છે તે, અયન

(લ) નારસ્ય-જ્ઞાનસ્ય-મુકતેર્ના અયન-પ્રાપ્તિ ચરમાત્, જેનાથી જ્ઞાન અયન પ્રાપ્તિની પ્રાપ્તિ થાય તે

(મ) નરાણા સમુહા નાર, નરનો સમૂહ તે નાર, તત્ર અયન-સ્થાન, ત્યાં જેવું સ્થાન છે તે નારાયણ એટલે કે શુદ્ધ ચૈતન્ય

(ય) કારણમુક્તિવચનો મારેતિ ચ વિદુષા

યો દેવોઽપ્યયન તત્ત્વ સ ચ નારાયણ સ્મૃત ॥

સાર્થપ્રમંદિત તે નાર જે દેવ તેનું અયન છે તે નારાયણ

(ર) નારાયણ કૃતપાપાધ્યાપ્યયન ચમન સ્મૃતમ્ ।

ચતો દિ સમન તેર્ણા ધોઽય નારાયણ સ્મૃત ॥

નાર એટલે મરેના પાપ ને અયન એને ગમન તે (પાપ) જેનાથી નાસી જાય તે નારાયણ

(ચ) નારં ચ ધોલણ પુણ્યમયન જ્ઞાનગીષ્ણીતમ્ ।

તયોર્જ્ઞાન મવેદ્ ચક્ષાત્ ધોઽય નારાયણસ્મૃત ॥ (અદ્વૈતવર્ત)

‘ઈશોપનિષદ્માં આ વિચાર અષ્ટતાથી નિરૂપેલો છે. મંત્ર ૬, અને ૭ માં જદે એકત્વ જેનારા વિજ્ઞાની પુરુષને કંટાળો મોડ અને સોક નથી એમ કહ્યું છે. ૧૩૩ ૧૬મા મંત્રમાં કષિએ તેજની કલ્યાણત્તમ રૂપવાળા પરાતપર પુરુષની અને પોતાની એકતા જોઈ છે. આ મંત્રો શુક્ર યજુર્વેદના સંહિતા વિભાગના છે તેથી એનું મહત્ત્વ અનેક દૃષ્ટિએ છે. ૧૩૪ બીજા ઉપનિષદોમાં પણ આ વિચાર અનેક રીતે છે : ‘હુ’ બ્રહ્મ છું’, ૧૩૫ ‘એક અને અદ્વિ-તીય,’ ૧૩૬ ‘વરિદ બ્રહ્મ જ વિશ્વ-પે રહેલું છે,’ ૧૩૭ ‘આ બધું આત્મા જ

નાર-મેક્ષણ અને અયન-દર્શિત પુણ્યજ્ઞાન; એ જાનેનું જેનાથી જ્ઞાન થાય તે નારાયણ.

(છ) આપો નારા इति પ્રોક્તા આપો વૈ નરસુતરઃ ।

અયનં તસ્ય તાઃ પૂર્વં તેન નારાયણઃ સ્મૃત ॥ મનુ. ૧-૧૦

જલને નાર કહેલ છે કેમકે તે નર-પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે જલ તેનું પૂર્વજ્ઞાન હતું તે ઉપરથી નારાયણ કહેવાય છે.

(જ) નારા જાતાનિ તત્ત્વાનિ નારાણીતિ ત્રિદુર્લભા ।

તાન્યેવ ચાયન તસ્ય તેન.

નારા એટલે ઉત્પન્ન થયેલા તત્ત્વો તેમજ અયન તે નારાયણ.

જ) (૧) નર એટલે ચર અને અચરાત્મક સર્વ ગરીમ, તેઓ તેમાં નિત્ય એકતા થયેલા છે. અર્થાત્ વિજ્ઞાતા કે જ્ઞો જેના એકતા થયેલા છે તે નારા, તેઓના આશ્રય નિયામક કે અત્યાંતી તે નારાયણ. (આનન્દગિરિ)

(૨) નારા, એટલે જ્ઞાતાઓ-ત્વં-પશ્યામ્ય જ્ઞો, તેઓનું જે અધિગત ન-પશ્યામ્ય પરબ્રહ્મ તે નારાયણ. (આનન્દગિરિ)

(૧૩૨) (છ)માં મુકેલી વ્યૂત્પત્તિ નારાયણના જુદાં જુદાં નામોના નિર્વચન કરનાં મ. ભા.માં અક્ષરગઃ (૧૨-૩૨૮-૩૫) આપી છે)

૧૩૩. મંત્ર ૬, ૭ જુઓ નીચે શ્લોક ૭૬ ની પા. ટી.માં;

તેજો દત્તે સ્વ કલ્યાણતમ તત્ત્વે પશ્યામિ ચોડમાવસી પુરુષ- સોડહમસિ ॥
ઈશ ૧૬:-પૃ. ઉ. ૫-૧૫-૧.

૧૩૪. ઈશોપનિષદ એટલે શુક્લ યજુર્વેદનો ૪૦મો અધ્યાય આ એક જ ઉપનિષદ વેદોના સંહિતા વિભાગમાં છે.

૧૩૫. અહ વ્રદ્યાસિ । પૃ. ઉ. ૧-૪-૧૦; તેજોમિંદુ ૩-૫૬ થી ૭૩.

૧૩૬. ઈ. ઉ. ૬-૨-૧ એકમેવાદિતીયમ્ ।

૧૩૭. મુદ્ગલ ઉ. ૨-૨-૧૧ વ્રજૈવેદ વિશ્વમિદ વરિષ્ઠમ્ ।

૧૬ -

છે, ૧૩૮ 'એ જ દિવ્ય, નિરાકાર, બહાર-અંતર બધે રહેલો, અજ, પ્રાણુરહિત, મન વિનાનો, ગુદ્ધ અને પરાત્પર પુણ્ય છે, ૧૩૯ 'અજ, મહાન આત્મા અજર અમર અમૃત અને અલગ્ય બ્રહ્મ છે, ૧૪૦ 'આ આત્મા બ્રહ્મ છે, ૧૪૧ 'આ સર્વ જે કંઈ છે તે આત્મા છે, ૧૪૨ 'તે (આત્મા) સમાન થઈને આ લોક અને પરલોકમાં સંચાર કરે છે, ૧૪૩ આત્મજ્ઞાની શાન્ત મન ઉપરત તિતિશ્ચ અને સમાહિત થઈને આત્મામાં જ આત્માને જુએ છે, એ (હંદોશ્પી) પાપથી લેપાતો નથી, એ એને પાર કરે છે, પાપથી તે તપતો નથી એ પાપને તપાવે છે, એ વિપાપ, વિરજ, અવિચિકિત્સ-નિશંક-બ્રાહ્મણ થાય છે, એ જ બ્રહ્મલોક છે, ૧૪૪ 'એ (સસ્યશ્પી) આત્મા તું જ છે, ૧૪૫ 'એ જ્ઞાનીને' મેં શા માટે શ્રેષ્ઠ કર્મ ન કર્યું, મેં શા માટે પાપ કર્યું' એવા વિચાર કદી સંતાપતા નથી; જે આ પુણ્ય-પાપને આમ સંતાપના જ કારણ જાણે છે તે આત્માની રક્ષા કરે છે; જે એ બંનેને એવી રીતે જાણે છે (સમ રહે છે) તે પુણ્ય આત્માની રક્ષા કરે છે, ૧૪૬

આ પ્રમાણે સર્વ ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મર્ષીત્વ અને સમદર્શીત્વ વિશે સંખ્યા-

૧૩૮ છાં. ઉ ૭-૨૫-૭ આત્મવેદસર્વમિતિ ।

૧૩૯ દિવ્યો હ્યમૂર્તઃ પુરુષ સવાચ્યામ્યન્તરો જગ્ન ।

અપ્રાણો હ્યમનાઃ છુત્રો હ્યક્ષરાત્પરત પર ॥ મુવ્વક ૨-૧-૨

૧૪૦ જા વા એવ મહાનજ આત્માત્રોડપરોડમૃતોડમયો વ્રજ ।

બૃ ઉ ૪-૪-૨૫

૧૪૧. અયમાત્મા વ્રજા । બૃ ઉ ૭-૫-૧૬; ૪-૪-૫; માવ્કુ. ઉ. ૨.

૧૪૨. इद सर्वं यदयमात्मा । બૃ ઉ. ૭-૪-૬.

૧૪૩. સ સમાનઃ સન્નુભૌ લોકાપનુસચરતિ । બૃ ઉ ૪-૩-૭.

૧૪૪. तस्मैव स्यात् पदवित विदितज्ञ न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति ।
તસ્માદેવિચ્છન્તો વાન્ત ઉપરતસ્તિતિશ્ચુઃ સમાહિતો મૂલ્યાત્મગ્યેવાત્માન પદ્યતિ
સર્વમાત્માનં પદ્યતિ નૈન પાપ્મા તરતિ સર્વં પાપ્માન તરતિ નૈન પાપ્મા તપતિ
સર્વં પાપ્માન તપતિ વિપાપો વિરજોડવિચિકિત્સો વ્રાહ્મણો મન્ત્રયેવ વ્રજ્જલોક ।

બૃ. ઉ ૪-૪-૨૩. સરં ઈતિ. મન્ત્ર ૨, ૧.

૧૪૫. સ આત્મા તત્ત્વમસિ । છાં ઉ. ૬-૮-૭; ૯-૪; ૧૦-૩; ૧૧-૩;

૧૨-૩; ૧૩-૩; ૧૪-૩; ૧૫-૩; ૧૬-૩; સરં ઈતિ. ઉ. ૧૬.

૧૪૬. एत ह वाच न तपति । विमद साधु नाकरवम् । किमद पाप-
वरयमिति । स य एव विद्वानेते आत्मानस्पृणुते । उमे ह्येव एते आत्मान-
स्पृणुते ॥ य एव वेद । तपति ૨-૯.

અંધ ઉલ્લેખો મને ૧૪૭ છે. એ અંધનો સંપ્રદ અડી કરવો અગ્રકથ છે, પણ મનન પ્રાપ્ત કર્યા પછી ચિત્તમાં જે ભાવ ઉડે છે તેનું વર્ણન કરનાં-સામગ્યાન કરનાં ઉપનિષદના કશું જાણ છે, 'આચર્ય! આચર્ય! આચર્ય! હું' અનન્ય છું, હું અનન્ય છું, હું અનન્ય છું; હું અનન્ય જાતનાં છું, હું અનન્ય જાતનાં છું, હું અનન્ય જાતનાં છું; હું મોક્ષકૃત-અચાર કરનારો-છું; હું મોક્ષકૃત છું, હું મોક્ષકૃત છું; હું મર્ચી પહેલાં કાનમાંથી ઉપજ થયો છું; હું દેવોથી પણ પહેલાં વિદ્યમાન છું અને અમૃતનું કેન્દ્ર છું; જે મને (અનન્ય) આપે છે તે એનાથી મારી રક્ષા કરે છે; (પણ જે નથી આપતો તે) અનન્ય ખાનારને હું અનન્ય થઈને ખાઈ જાઉં છું; હું સમગ્ર વિશ્વનો પરાક્રમ કરું છું; મારા પ્રકાશની એક અણક અણ જેવી છે; જે આમ જાણે છે (તે આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે). ૧૪૮

મદામારન રીનસર અંધગદ થયું તે અરસામાં એટલેકે આગરે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ આસપાસ ભારતમાં ધણા પરિવારક સંપ્રદાયો દત્તા. એમાંના કેટલાક તો અવગ્ર સંપ્રદાય ન હોઈ માત્ર થોડા ક્ષત્રિયાન દ્વારા જ પરંપરથી જુદા પડ્યા દત્તા. મ. ભા.ના અનુગાસનપર્વમાં સંન્યાસીઓના ધર્મના વિભાગમાં આવા ધણા પરિવારકો-મિતુઓ-મુનિઓ-પતિઓ-દ્વિગ્નેના ધર્મોનું અર્થાત્ આચારનું કથન છે. એમાં નિગતિશાસ્ત્ર ધર્મમાં પ્રથમ સર્વભૂત-દંષાધર્મથી શુદ્ધાન કરનાં, એવો મુનિ કેવો હોય એનું વર્ણન છે. 'તે મુનિ કુદીર, પાપ્તી, વસ્ત્ર, આમન, ત્રિદંડ, સ્વપન, અગ્નિ અને નિવાસગ્રામમાં

૧૪૭. મદસ્વના કેટલાક ઉલ્લેખો બુ. ઉ ૨-૧-૨૦. મુખ્ય ઉ ૨-૧-૧; મ્હેનાં ઉ. અ. ૫; મ્હેનાં ઉ. ૧-૧૦ થી. બુ. ઉ ૩-૭-૨૩ ઇ. ઇ.

૧૪૮. एतस्मात्त गायत्रास्ते । हा३सु हा३सु हा३सु । अहमक्षमहमक्ष-महमक्षम् । अहमन्नादो३ऽहमन्नादो३ऽहमन्नादः । अह ओक्कृदहश्रोमृदह-श्रोक्कृत् । अहमस्मि प्रवमगा ऋता३रय । पूर्णं देवेभ्यो अमृतस्य ना३मायि । यो मा ददाति ■ इदेव मा३वा । अहमक्षमक्षमदन्तमा३चि । अह विध भुवनमभ्यमवा३म् । मुर्वं ज्योती । य एव वेद । तैत्ति० ૩-૧૦

મ. ભા.માં 'યોગ્ય'ના નિરૂપણમાં 'નારાયણ' અર્થાત્ આત્મચરિત્ર ઉપનિષદની કથાઓ કહે છે, અને સામગ્યાન કરે છે એમ કહીને 'તત્તિરિય ઉપનિષદ' અને તદંતર્જત ઉપર મૂકેલા 'સામગ્યાન'ના ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ ભાગમાં છેવટે દેવ નારાયણ સર્વના આત્મા છે એમ કહ્યું છે.

(ચિ. ૧૪-૨૫-૧૫ થી ૧૭.)

આસક્તિ રાખતો નથી. ૧૪૯ આ શ્લોક સાંખ્ય જેવી કાંઈ પરંપરાના નિઃસંગ સાધુનો ખ્યાલ આપે છે. વળી પરમહંસ સંન્યાસીઓને કેવું પદ પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવતાં કહે છે. ‘આ પદથી શ્રેષ્ઠ કે કનિષ્ઠ, પહેલાં કે પછી, ખીજું કંઈ નથી. તે દુઃખથી અને મુખથી રહિત છે; સૌમ્ય, અગર, અમર અને અન્યય છે.’ ૧૫૦ આ વિદ્યાન સમગ્ર રીતે સાત્યા સંન્યાસીને લાગુ પડે છે. અને વૈદિક આશ્રમધર્મના છેલ્લા અને જીવનનું લક્ષ્યખિંદુ પ્રાપ્ત કરવાની જેમાં સૌથી વધુ અરણ્યતા છે, તેવા આશ્રમને અંતે માણસ કેવું સમત્વદર્શી પદ પ્રાપ્ત કરે છે એ બતાવવા સાથે વૈદિક દૃષ્ટિએ જેને જીવનનું લક્ષ્ય માન્યું છે તેના એક પાસાનું બને તેટલું સ્પષ્ટ વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

બ્રાહ્મજીવની આ ચર્ચા પછી એ અંગે રસપ્રદ અને કંઈક ઐતિહાસિક તથાશયણા એ વિગતો આપવી અહીં પ્રસ્તુત છે.

(૧) ઈ. સ.ની પાંચમી સદી આસપાસ લખાયેલા જૈન કથાપ્રંય ‘વમુદેવદિંડી’ આ બ્રાહ્મજો અને આચાર્યવેદની ઉત્પત્તિની કથા છે. ૧૫૧ ‘ભરત-ચક્રવર્તીનું દર્શન કરવા કેટલાક લોકો રાજમહેલમાં બેસી હતા તે લોકોની પ્રતિજ્ઞા હતી કે પ્રાણીઓને હણવાં નહીં. જીવોને નહિ હણવાના કારણથી એઓ ‘માહણ’ (બ્રાહ્મણ) કહેવાના હતા. એમનો આચારધર્મ તે રાતસકસ (શ્લોકવાદા પ્રંય)થી નિમજ્જ કરવામાં આવ્યો.’ અહીં બ્રાહ્મજોનો ‘માહણ’-અહિંસક તરીકે ઉલ્લેખ છે. સામાન્યતઃ જૈન ગ્રંથોમાં બ્રાહ્મજોનો ધિમ્મતીય (જા ધિજાદમ) એવો દલકા પ્રકારનો ઉલ્લેખ હોય છે. એ જોતાં આ નિર્વચન તોંપપાત્ર છે. ૧૫૨ વળી એમનો આચારધર્મ સ્વચાદસેષ તિવદ્ધા એમ છે

૧૪૯. ન કુટ્યા નોદકે સગ્ગો ન વાસસિ ન વાસવે ।

ન ત્રિદણ્ડે ન શવને નામ્નો ન શરણાલયે ॥ ચિ. ૧૩-૧૪૧-૮૨.

૧૫૦. બતઃ પરતરં નાસ્તિ નારરં ન વિરોમ્મતઃ ।

અદુ લલુલં સૌમ્યમજારમમલ્યવમ્ ॥ ચિ. ૧૩-૧૪૧-૯૦.

૧૫૧. (૧) ‘વમુદેવદિંડી’ મૂળ પૃ. ૧૮૪; અનુવાદ પૃ. ૨૩૯. સોમશી લંબકઃ (૨) ભરતચક્રવર્તીના સમયમાં આ માહજો-બ્રાહ્મજો ઉત્પત્ત થયા તેની થોડા હરીશનભેદે કથાઓ જૈન ગ્રંથો ‘પઉમ્મચરિય’, ‘આવશ્યકાતિ’, ‘ત્રિપણ્ણસાકાપુત્તચરિત્ત’, ‘પદ્મપુરાણ’ અને ‘અદિપુરાણમાં’ છે. (જુઓ ‘દર્શન અને ચિંતન’ પુ. ૨, પૃ. ૧૧૫૬ થી)

૧૫૨. સંસ્કૃત ‘બ્રાહ્મણ’ શબ્દનું વાગ્ધ્યાપારમ્ન પ્રાકૃત ઉપ માદળ થાય છે. મૂળ વ્યુત્પત્તિને બાજુએ મુદ્રાને પછી માદળ શબ્દનું આ અદિસાસંગ નિર્વચન કરવામાં આવ્યું હોય એમ જણાય છે. સં. દ્વિતીય ઉપરથી પ્રા.

તે જૈન પરંપરા અનુસાર હોવા છતાં પણ 'શનસાદશ્વી સંદિના' તરીકે ઓળખાતા મહાભારતનું અમરણ કરાવે છે. 'વમુદેવદિંદી'માં ૧૫૩ ભગવદ્ગીતા (મા. ભા.નો એક ભાગ) વિશે ઉલ્લેખ છે, જે 'વમુદેવદિંદી'નો રચનાકાળ જેમાં ધર્મો મદત્વનો ગણાય. જૈન પરંપરા અનુસારના ઉપર કહેલા એક-લક્ષાન્મક આચારધર્મના ગ્રંથને પરમશપિએ ઉપદેશોએ 'આર્ચવેદ' કહ્યો છે તે સાથે મ. ભા. 'કા'ર્ચવેદ' અને 'પાંચમો વેદ' ૧૫૪ કહેવાય છે તે અને મ. ભા.ના રચનાર વ્યાસનું એક વિશેષણ 'પરમર્ષિ' ૧૫૫ છે એ સરખાવવા જેવું છે.

જો કે 'વમુદેવદિંદી'ના કર્તાના મનમાં ચોક્કસ મહાભારત જ હશે એમ કહી શકાય નહિ. કારણ કે મહાભારતની અંદરના જ એક ઉલ્લેખ મુજબ 'પંચરાત્ર સંપ્રદાયનું' ગાત્ર પણ એક લાખ શ્લોકોનું હતું. ૧૫૬

જૈન કથા પ્રમાણે 'ત્રિપદ્મિગજાકાપુષ્પ ચરિત્ર', 'ઉત્તરપુરાણ', અને 'મન્વપુરાણ'માં યત્નીય દિંસાની પ્રગતિ વિશે કથાઓ છે તેમાં ત્રિપદ્મચરિત્ર 'માં રાગ વમુએ યત્નીય દિંસાની તરફેણમાં અસખ્ય ચૂકદો આપ્યો તેવી કથા છે. ૧૫૭ એવી રીતે મહાભારતમાં 'જે ગ્યજે રાગ ઉપરિચર વમુની કથા છે. ૧૫૮ બન્ને રથજે એણે યત્નીય દિંસાની તરફેણમાં નન આપ્યો અને એથી તે રથાન-બ્રહ્મ થયો એવી કથા છે. બન્ને અનુગમ ગ્રંથોમાંની કથાઓ પૌરાણિક છે, છતાં

દિજાતિ અને તેની ઉચ્ચાર વિકૃતિએ વિજાઈ થયું હશે અને તેમાંથી વિજા થઈને ભાગ અપભ્રંષ થવાથી, સામ્રાજિકતાથી કે બુવથી સંગૃહીત દીકાકાગેએ વિજાઈતું, વિજાઈમ અને એવું વિજાતીમ એવું નિર્વચન કર્યું !

૧૫૩. 'વમુદેવદિંદી' મૂળ પૃ ૫૦; અનુ પૃ ૬૦. ધનશ્રીના દટાતમા.

૧૫૪. ૧-૧-૨૦૫; ૫૬-૧૭; ૫૭-૭૪; વગેરે

૧૫૫. ૧-૧-૧૫, આદિ' શ્લોક નં. ૧૮૫ લી. ૧; વગેરે.

૧૫૬. ૧૨-૩૨૨-૩૫, ૩૬ થી.

૧૫૭. જુઓ 'દર્શન અને ચિંતન' પૃ. ૭, પૃ. ૧૧૬ થી (મૂળ સંદર્ભો, ત્રિપદ્મિ ગુજ. ભાગ પર્વ. ૭, સર્ગ ૨૭, પ. ૨૭-૩૪; ઉત્તર પુ. પર્વ ૬૭, શ્લોક ૧૫૭ થી ૪૬૧; મન્વ પુ. દોક્ષતરામજીત દિંદી અનુ. ૫. ૧૫૭ થી આગળ વગેરે).

૧૫૮. (૧) શાંતિ અ. ૩૨૪; ત્રિ આશ્વ. અ. ૯૧.

(૨) 'મન્વપુરાણ'માં પણ આ પ્રકારની કથા છે. (જુઓ 'દર્શન અને ચિંતન' પૃ. ૨, પૃ. ૧૧૭૦ થી. મૂળ સંદર્ભ. 'મન્વન્તરાનુક્રમ-દેશિ સંવાદ' નામનો અધ્યાય પૃ. ૨૭૦).

પણ જે રીતે મૂકવામાં આવી છે તે જોતાં એવું લાગે છે કે મ. લા ની કથાનું ગઠન મનાંધ નથી તેથી વધુ પ્રમાણિત ઐતિહાસિક તત્ત્વ સંધરતું હોવા સંભવ છે. એમાની શાંતિપર્વમાંની કથા પ્રાચીન પંચરાત્ર સંપ્રદાય અનુસારની છે, તેથી એ રીતે એક જુના દર્શિબિંદુથી પણ આનું મૂલ્યાંકન કરવાની તક મળે છે. એ કથાસાર આ પ્રમાણે છે. ‘રાજન વસુ ચિત્રશિખપણી સપ્તર્ષિ-એએ રથેશ્વા પંચરાત્રશાસ્ત્રનો અભ્યાસી, અહિંસક, ગુણિ, અમુદ્ર અને અના-સક્રિતપૂર્વક કર્મકરનારો હતો તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. તેમાં પશુધાત કરવામાં આવ્યો નહોતો માત્ર અરણ્યમાં પેદા થયેલાં કૃળમૂળોથી દેવોને લાગ આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. ૧૫૯ x x x હવે એક વખતે દેવો અને ઋષિઓ અર્થાત્ બ્રાહ્મણો (મ. લા.માં બન્ને સંપ્રદાય પ્રયોગનવા છે) વચ્ચે સવાદ થયો. ૧૬૦ તેમાં દેવોએ બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે ‘અજેન યજ્ઞવલ્ક્ય એવું વેદમાં છે એનો અર્થ છાગ અર્થાત્ બકરડું જ હોમવું, બીજું’ પશું નહિ એવો છે.’ ૧૬૧ જ્યાં બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે ‘‘અજ’’ એટલે બીવાં થાય છે માટે તેનાથી હોમ કરવો, તેથી બકરાને હોમવાં યોગ્ય નથી. પશુવધ, એ સત્પુરુષોનો ધર્મ નથી. વળી આ એક કૃતયુગમાં પશુવધ કેમ કરાય?’ એટલામાં અંતરીક્ષ-ચર વસુરાજન લા આવ્યો એટલે દેવો અને બ્રાહ્મણોએ આ સર્વભૂતહિત-પ્રિય યજ્ઞ કરનારો રાજન અસલ નહિ બોલે એમ માનીને ૧૬૨ એને પૂછ્યું કે ‘યજ્ઞ શેનાથી કરવો-બકરાથી કે ઔનધિથી?’ રાજાએ પૂછ્યું ‘કોનો કયો મન છે?’ પણ દેવોનો મન હિંસકચત્તનો જાણીને દેવોના પક્ષમાં તે બોલ્યો કે ‘અજ એટલે બકરાનો હોમ કરીને યજ્ઞ કરવો.’ એટલે તરત જ શુરમે થયેલા

૧૫૯. શાંતિ. અ. ૩૨૩: આ વસુ ઉર્કે ઉપરિચર એહિનો ધર્મશીન રાજન હતો. પ્રાર્તાવિક્ક લાગ પૂરો કરીને મ લા ની ખરેખરી ગઠનાત તેની કથાથી જ થાય છે. (આદિ. અ. ૫૭). ‘ત્રિપણિ’માં ‘આ વસુરાજન રશટિકની અદ્વલ્ય શિક્ષા ઉપર બેસી, સત્યના પ્રભાવે આસન ઊંચું રહે છે એવી ખોટી વાત ફેલાવતો’ એવો ઉલ્લેખ છે. તે સાથે મ. લા મા કન્દે તેને રશટિકનું વિમાન આપેલું એમ જણાવ્યું છે તે સરખાવો (૧-૫૭-૧૩, ૩૦) એવું ખડુ નામ ‘વસુ’ હતું પણ રશટિકના વિમાનમાં બેસી અંતરીક્ષમાં ઉપર ફરતો તેથી ‘ઉપરિચર’ નામ પડ્યું હતું.

૧૬૦. શાંતિ. અ. ૩૨૪.

૧૬૧. ૧૨-૩૨૪-૩૬ સાથે સરખાવો ‘ત્રિપણિચરિત’ (જુઓ ‘સ્થાન અને ચિંતન’ પુ. ૨, ૫ ૧૧૬૭.)

૧૬૨. ૧૨-૩૨૪-૮.

મુનિઓએ તેને આપ આપીને અંતરીક્ષામાંથી બોંધ પાડીને ૫^{મી}ના વિવરમાં પેમાડી દીધો. ૫^{મી}ના વિવરમાં પેમીને પણ એ ગગન નારાયણના નામનો જાપ કરતો, અને ભક્તિ કરતો. એની ભક્તિથી અને પછીથી જગવિદ્યા બ્રાહ્મણો પ્રત્યેના માનથી (અર્થાત્ અર્હિસાધરાયણતાથી) ભગવાન વિષ્ણુ પ્રસન્ન થયા અને તેને શ્રદ્ધાવેદમાં મોકલ્યો. એમ વાણીના દોષ કરવાથી—અમન્ય મોક્ષવાથી—વધુ અધ્યાગતિ પામ્યો અને ભગવાન દરિની મેવા કરીને તે શ્રદ્ધાવેદ પામ્યો.

આશ્વમેધિક પર્વમાંની કથા આ પ્રમાણે છે. ૧૬૩ છંદે યત્ કથ્યે. યત્ દરમ્યાન પશુઓનો વધ કરવા મટે અધ્વર્યુઓએ પદકથા. ત્યારે મદરિંઓને દયા આવી અને છંદને મળી તેમણે કહ્યું કે ‘આવો યજ્ઞવિધિ પવિત્ર નથી.’ હિંમ્બાને કહી ધર્મ કહેવાય જ નહિ. મટે ત્રણ વર્ષનાં જૂનાં ખીયાંથી યજ્ઞ કર.’ એટલે શાનાથી યજ્ઞ કરવો એનો મોટો વિવાદ થયો. તેથી વિવાદથી ખિન્ન થઈને ઋષિઓ તથા ઇંદ્ર સાથે મળીને આ શંકાનો નિવેડો લાવવા વધુ રાગ પામે ગયા. એટલે કંઈ પણ બગાડમળતો વિચાર કર્યા વિના ‘જે કંઈ મળે તેનાથી યજ્ઞ કરવો’ એવું વધુ જોડ્યો. એટલે (આ વાણીના દોષથી) એ રસાનગમાં પેમી ગયો. ૧૬૪ આ કથા પછી વ્યાસ કહે છે કે ‘સશય ભગેવાં રિયમમાં માણસ ગમે તેટલો બહુસ હોય તો પણ તેણે (જટ) બોલવું જોઈ એ નહિ કારણ કે પ્રમાણ કરવાથી મોટા મોટા મનના યજ્ઞનો પણ નાશ થઈ જાય છે’ x x x દાન, જૂનકથા, શ્રદ્ધાવેદ, અન્ય, અનુકેશ, ધૂતિ અને દામા એ જ ધર્મ, એ જ મહાયોગ છે, એ જ સનાતનધર્મનું સનાતન મૂળ છે. ૧૬૫

‘મહાભારત’ની ઉપરની વાર્તાઓ પૈકી પહેલી પચરાત્રશાસ્ત્રો અંગેના વિભાગની છે, અને જૈન કથા સાથે એને અમુક મળનાપણુ છે, તેથી કદાચ ‘વસુદેવહિંદી’ના કર્તાના મનમાં પચરાત્રશાસ્ત્ર પણ ટોઈ શકે એ માન્યતાને ખીજન એ કારણનો ટેકા છે કે ‘વસુદેવહિંદી’ ઉપરાંત જૈન કથા-ગ્રંથો ‘આવસ્થકરૂતિ,’ ‘પઉમયરિય,’ ‘પદ્મપુરાણ,’ ‘આદિપુરાણ’માં બ્રાહ્મણો-

૧૬૩. ચિ. આશ્વ. અ. ૯૧.

૧૬૪. સુધિરિનો (હિંમક) મહાધ્વજ, એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણે બગેર સાધવાનું દાન કરવાથી થયેલા મહાધ્વજની તુલનામાં વિજ્ઞાન વગરનો છે એવું વ્યાખ્યાન આપ્યું તે પછી અર્હિસક યજ્ઞોની શ્રેષ્ઠતા સાચી એવા રાગર્ષિ જન્મેજનના પ્રશ્ન ઉપરથી આ વસુરાગ્નની કથા કહેવામાં આવી છે. (ચિ. આશ્વ. અ. ૯૦, ૯૧)

૧૬૫. એ ધર્મો મહાયોગો દાન મૂલદયા તથા ।

વ્રણચર્વ તથા સલ્લમનુકોશો વૃત્તિ દામા ॥

સનાતનસ્ય ધર્મસ્ય મૂલ્યોત્સુનાતનમ્ । ચિ. ૧૪-૯૧-૩૩, ૩૪

તપસિની કથાઓ છે ત્યાં ભગવાન ત્રણભદ્રેવ અને/અથવા તેમના પુત્ર ભરત મદ્યવર્તીની સાથે તેમનો સંગ્રંથ જોડાયેલો છે. એવી ગીતે પંચરાત્ર અર્થાત્ ભાગવત સંપ્રદાયના માન્ય ગ્રંથ 'ભાગવત' માં ૧૬૬ 'ત્રણભદ્રેવના મો પુત્રો પૈકા સૌથી મોટા ભરત (ચક્રવર્તી) રાજ્ય થયા, તેમનાથી નાના નવ પુત્રો ભરતખંડના નવ (પેટા) દ્વીપોના રાજ્ય થયા, તેમનાથી નાના બીજા નવ આત્મવિદ્યાવિગારક શ્રમણો થયા, અને તેમનાથી નાના બાકીના ૮૧ પુત્રો મદાશ્રેત્રિય, યજ્ઞરીક્ષ, કર્મવિગુહ, અને કર્મતત્ત્વના પ્રણેતા એવા બ્રાહ્મણો થયા હતા.' એવો ઉલ્લેખ છે એ જોનાં સાંપ્રદાયિક મનાધતાનાં ભગવાંમાંથી પણ કંઈક ઐતિહાસિક તત્ત્વ દેખાયા વિના રહેતું નથી.

(૨) બીજી વાત એ કે સામાન્ય રીતે વિદ્વાનોમાં જાપ એવી દેખાય છે કે મદ્યવિદ્યા મૂળ બ્રાહ્મણોમાંથી નહિ, પણ દક્ષિણેશ્વરમાંથી પ્રથમ પ્રસાર પામી છે. આ માન્યતાની પાછળ એ વસ્તુ પણ રહેલી છે કે વૈદિકઅનુગમના સાત્વત સંપ્રદાયના એ અવતાર શ્રીકૃષ્ણ અને ગમ, તથા જૈન અને બૌદ્ધ અનુગમોના અવતારી પુત્રો મદાવીર અને શુદ્ધ એ ચારે દક્ષિણ છે. તે ઉપરાંત ઉપનિષદોમાં ધણે સ્થળે અત્ત બ્રાહ્મણ મૂનિઓને જ્ઞાની દક્ષિણ રાજ્યોએ બ્રહ્મવિદ્યા શીખવી હોવાના ઉલ્લેખો છે. ૧૬૭ વર્ણ 'મનુસ્મૃતિ' રચનાર મનુ પોતે પરપરા અનુચાર મનુષ્ય જાતિના પ્રથમ રાજા છે ૧૬૮ જૈન અને બૌદ્ધ પરપરાઓનો મને બરાબર અભ્યાસ નહિ હોવાથી—તથા એ અનુગમો બ્રહ્મવિદ્યા ઉપર નહિ પણ એની જ સમવિદ્યા ઉપર ભાર મૂકતા હોવાથી—એ બંનેને બાબુએ રાખી, 'વૈદિક પરપરા અનુસાર એ માન્યતા પૂરેપૂરી સાચી છે કે કેમ તે તપાસતું જોઈએ અને એમ લાગે છે કે એ જાપ બરાબર નથી. એક તો સંન્યાસાશ્રમ—મોક્ષાશ્રમની ગમે તેટલી મદતા હોય તો પણ તે તથા બીજા અને આશ્રમો ધારણ અને પોષણ માટે ગૃહ્યાશ્રમ ઉપર જ આધાર રાખે છે, અને જ્યાં મુઘી સંપૂર્ણ અર્હિસક અને સત્યાચારી સમાજરચના ન થાય ત્યાં મુઘી તમામ સદ્ગુણો થવા માગતા સજ્જનો અને પ્રજ્ઞને સરદાણુ

૧૬૬. 'ભાગવત' ૫-૪-૬ થી ૧૨; ૧૧-૨-૧૬ થી ૧૬.

૧૬૭. (૧) જુઓ રાજા પ્રવાહણુ જૈવલ્લિ અને શ્વેતકેતુ આશ્રયેનો સવાદ જા. ઉ. ૫-૩-૧ થી; બૃ. ઉ. ૬-૨-૧ થી.

(૨) ઉદાહરક વગેરે જ મહાશાલ મહાશ્રેત્રિયો અને કેકયના પુત્ર રાજા અશ્વપતિનો સંવાદ જા. ઉ. ૫-૧૦-૧ થી.

(૩) ગાર્ગ્ય બ્રાહ્મણ અને કાશીરાજ અન્નતથજ્ઞનો સવાદ બૃ. ઉ. ૨-૧-૧ થી, ૧૬૮. ૧૭-૬૭-૨૧ થી.

માટે ન્યાયી અને દૃઢ રાજદંડ ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવો પડે છે. દેખીતી રીતે આ વિચારસરણી પકડેલી હોઈને તથા રાજધર્મ રાજસુપ્રધાન હોઈને અને બ્રાહ્મધર્મ સત્સુપ્રધાન હોઈને પ્રથમમાં પ્રચાર અને આક્રમક તત્વ હોય અને બીજામાં શાંત અને અંતર્મુખ તત્વ હોય. આ એક મહત્ત્વના કારણે જૂના બ્રાહ્મણ^{૧૬૯} ગુરુઓની પરંપરા બદલ બહુ ન દેખાતી હોય—જેમ ધણાખરા મહાપુરુષોની મહત્તા સ્ત્રીઓને આશાની છે. (માતા, બહેન, ફાઈ, પત્ની કે પુત્રી વ. રૂપે) અને છતાંય એ ખરેખરી ગ્રેરણા પાનારી સ્ત્રીઓ પશ્ચાદ્ભૂમિમાં જ રહે છે એમ, અને મકાનની મજબૂતી અને સૌંદર્યનો સૌથી મોટો આધાર મજબૂત પાયો હમેશા અદૃશ્ય જ હોય છે એમ—પણ ક્ષત્રિયોની મહત્તા અને વિદ્યાની પાછળ પણ બ્રાહ્મણગુરુઓનું યત્ન હોવા સંભવ છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ઋષિ ઘોર આંકિરમે દેવકીપુત્ર કૃષ્ણને મનુષ્યત્વ છૂટત એ યક્ષ છે એવું યક્ષનું હાર્દ સમજાવ્યું હતું. એથી એમની પિપાસા—તૃષ્ણા દૂર થઈ હતી:^{૧૭૦} તે પછી અંતકાળે ત્રણ મંત્ર જપવા કહ્યું: (૧) તું અક્ષિત અર્થાત્ અવિનાશી છે, (૨) તું અચ્યુત છે, (૩) તું અનિમ્લક્ષ્ય પ્રાણ છે. એ મંત્રોને માટે પ્રમાણરૂપે નેત્રની બે ઝડપોએ પણ કહી. ‘જગતના કારણરૂપ પ્રકાશને (જ્ઞાની) પોતાના હૃદયમાં જુએ છે અધિકાર—અજ્ઞાનરૂપી તમસને દૂર કરીને ઉત્કૃષ્ટ ન્યોતિને જોતા, એ ન્યોતિ પોતાના આત્માની જ ॥ એમ જોતાં (અર્થાત્ અનુભવતા) અમે ‘ અહો કેવુ ઉત્તમ તેજ ! કેવું ઉત્તમ તેજ ! ’ એમ બોલતાં દેવોમા શ્રેષ્ઠ (ન્યોતિરૂપ) સૂર્યને પામ્યા’^{૧૭૧}

૧૬૯. અહીં બ્રાહ્મણ શબ્દ જન્મ પ્રાપ્ત અર્થમાં નથી જ. તેમ ક્ષત્રિયો વિષે પણ છે. ધણા જૂના યુગમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મની શરૂઆતમાં જાતિ બદલવી એ સહેલું હતું. (જેમ ઋણલહેતા પુત્રો). વળી અગ્રાત જન્મવાળા (દા. ત. દ્રોણ, કૃપ જેવાઓ) પણ પોતાને બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાવતા. વળી પોતાનાં કર્મ અનુસાર (વિશ્વામિત્ર જેવા) બ્રાહ્મણ થતા. એટલે અહીં યોગેસો ‘ બ્રાહ્મણ ’ શબ્દ ‘ બ્રહ્મવેદી ’ એવા શુદ્ધ અર્થમાં કે જન્મથી બ્રાહ્મણ એ અર્થમાં નહિ હોતાં આવા તમામ અર્થોને મિશ્ર રીતે આવરે છે. એવી રીતે ‘ ક્ષત્રિય ’ શબ્દ રાજકાજ ચલાવનાર એવા મિશ્ર અર્થમાં છે.

૧૭૦. છાં. ઉ. ૩-૧૭-૧ થી ૭.

૧૭૧. તદ્દત્તદ્ ઘોર આંકિરસઃ કૃષ્ણાય દેવકીપુત્રાયોક્ત્વોવાચાપિવાસ એન સ ધમૂર સોડન્તવેનાયામેતત્રચ પ્રતિપદંતાક્ષિત્મસ્યચ્યુતમસિ પ્રાણસન્નિતમસીનિ . તત્રૈતે દે શ્વૈ ભવતઃ ॥ છાં. ઉ. ૩-૧૭-૬

આદિત્યનસ્ય રેતસઃ । ઉદય તપસસ્પરિ જ્યોતિઃ પદ્યન્ત ઉત્તર ૨ સ્વઃ

આ બીજા ઉપદેશને ગીતાના ઉપદેશ સાથે સરખાવતાં માલૂમ પડશે કે એ બે વચ્ચે કેટલું બધું સામ્ય છે.

આ ઉપનિષદમાં કહેલ દેવપ્રાપ્ત કૃષ્ણ તે જ મહાભારતમાં આદિથી અંત સુધી ગવાયેલ લગભગ શ્રીકૃષ્ણ કે કોઈ બીજા તે ચોક્કસ કહી શકાય નહિ. પણ એ દશે એમ ધારવું કોઈ રીતે વધુ પડતું પણ નથી. ૧૭૨

શુદ્ધ યજુર્વેદના દષ્ટા ઋષિ મહાવલ્કય, જૂનવાણી કર્મક દિસક યત્ન

પદ્યન્તા હસરં દેવ દેવત્રા સૂર્યમગ્ન્યમ યજોતિહત્તમમિતી યજોતિહત્તમમિતી ॥

જા. ઉ. ૩-૧૭-૭.

૧૭૨. (૧) ભાગવત પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ જે શુદ્ધજાતિમાં નિવાસ કરેલો અને વિદ્યાએ શીખેલા તે અવંતીનિવાસી શુરુનું નામ કાશ્ય સંદેપની હતું (ભા. પુ. ૧૦-૪૫-૩૧) યદુકુલના આચાર્યનું નામ ગર્ગ હતું (ભા. પુ. ૧૦-૪૫-૨૬) એ સાથે યુ. ઉ.ના ગાર્ગ્ય બ્રાહ્મણ અને કાશ્ય રાજા અગ્નિશત્રુ વચ્ચેના સંવાદ નામ સામ્ય હોવાથી ધ્યાનપાત્ર છે. યુ. ઉ. ૨-૧-૧.

(૨) મહાભારતના કૃષ્ણ એ માત્ર ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક પાત્ર નથી. એમાં 'ધનિહાસ', પુરાણ, ભક્તિ, તત્ત્વજ્ઞાન વ. એવાં સંમિશ્રિત થયાં છે, એવી રીતે ગૂંથાયાં છે, એટલેટલી ભાવભક્તિથી એ તરબતર છે, એટલી વીર્યવંત અનાસક્ત પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ એની આસપાસ પથરાયેલો કે 'આ કૃષ્ણ કોણ?' એ કહેવું બનિ જતિ છે.

એ કૃષ્ણ શિષ્યરૂપે થોર આંત્રિસના દેવપ્રાપ્ત કૃષ્ણ છે, પતિરૂપે શ્રીપતિ છે, નેતારૂપે પાંડવોના નેતા અને પાર્યસારથિ છે, ધાર્મિકરૂપે ધર્મ, પુત્ર છે (૧૨-૩૨૧-૮, ૯ ઇ.), વામુદેવરૂપે વમુદેવના પુત્ર છે, અને સમગ્ર વિશ્વમાં વાસ કરનાર છે. વિષ્ણુરૂપે આખા જગતમાં સંક્રમણ કરી રહેલા છે, કૃષ્ણરૂપે કાળા વર્ણના અને કાળાંપી હળની કાશ ધર્મને જગતને એચનારા છે, સાત્ત્વરૂપે સાત્ત્વકુલના અને સત્ત્વગુણથી કદી પણ ભ્રષ્ટ નહિ થનાર છે, ગોપીજનવલ્લભરૂપે ગોપીઓના અને ચિત્તવૃત્તિઓના પ્રિય છે, નારાયણરૂપે પુરાતન મુનિ અને નરના સખા છે, ક્ષત્રિયરૂપે રાજ્યો અને સામ્રાજ્યોના સ્થાપક અને સમ્રાટોના અભિષેક કરનાર અને જીવમી સોમ્રાટોના ઉચ્છેદક છે, તત્ત્વરૂપે પોતે જ બ્રહ્મતત્ત્વરૂપ છે. એમનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવું એ અશક્ય-તદ્વત્ અશક્ય છે. એ દોરનાર છે. ધારક પોષક સંવર્ધક નેતા અને સારથિ છે; જેમની સાથે ખેડી શકાય એવા બાળક છે, સ્ત્રીઓ વૈશ્યો શૂદ્રો અને અધમોના ઉદ્ધારક છે, ધર્મના સ્થાપક અને અધર્મના વિદારક છે. સાથે આ બધાંથી અલિપ્ત એવા યોગેશ્વર છે.

પરપરાના મળનાખેર વિગેધી, તત્ત્વવેત્તા અને પ્રગતિ-નિગતિમાર્ગના સમન્વય-કર્તા, મહાત્મા જનમ્ના ગુ. ડે ૧૭૩ એમણે જેને ઇશોપનિષદ્ દિદુધર્મનું મધુર્ધુ દર્શન છે ગીના એ ગાધીજીના મતે એ ઇશોપનિષ ના પડે ના મત ઉપરનું લાખ્ય છે ૧૭૪ અને મહાભારત એ ગીના ઉપરનું લાખ્ય છે, એમ મહાભારત આપોઆપ ઇશોપનિષદ્ લાખ્ય બને ડે ૧૭૫ મ લા મા આ યાત્રાત્કચ અને દેવરાતિ-દેવરાતના પુન જનમ્નો વિસ્તૃત મવાદ આવે છે, એના અતે પિતામહ યુધિષ્ઠિરને કહે છે—આ એજ ઉપનિષદ છે, જેનો પૂર્વે યાત્રાત્કચે રાગ જનમ્ને ઉપદેશ કર્યો હતો ૧૭૬ બૃહદારણ્યક જેતા સ્પષ્ટ મ મૂમ પડે છે કે મ લા ના અ ૩૦૬ માનો વિસ્તૃત ઉપદેશ ગુ. અને ઉપનિષ ના

૧૭૩ કૃત્ય યજુર્વેદીય વૈશ પાપન યાત્રા મ્ના ગુ.—અને મામા કારણ વશાત્ વૈશ પાપનને અન્નદત્ત્યા લાગી એના પ્રાવશિતવિધાનમા ભાગ લેવાની બાગતમા ગુ.—ગિય વચ્ચે તમ્માર થના, વૈશ પાપનની આજ્ઞાથી યાત્રા મ્ને યજુર્વેદ એાળી નાખ્યો એને બીજા શિષ્યો તેતરનું ચ વર્ષ ચણી ગના તેથી એ એાળી મદેની વિદ્યા તૈતિરીય મ્દેનાઈ એ પત્રી યાત્રા જે સૂર્યની ઉપાસના કરીને શુક્ર યજુર્વેદ મેળવ્યો એને અગેનું ‘શનપથ બ્રાહ્મણ’ રમું એ વેદ અને ‘બ્રાહ્મણ’ વધુમા વધુ સુચરિય છે શતપથ બ્રાહ્મણ’ એ નવા ‘બ્રાહ્મણે’મા તદના અર્ચાચિન—૪ સ પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ વર્ષ જેનુ—૭ (પોરાં—થાં ૫ ૮૧૪ અને MWD ૫ ૧૦૪—) એ બને વિભાગો—ગુન યજુર્વેદ અને શનપથ બ્રાહ્મણ—નો અભ્યાસ નાં પિના એ ॥ વિરે નઈ મ્દન થોચ નથી પરનું અહીં તો ગુન યજુર્વેદના ૪૦મા—છેલા અધ્યાયપે આપેન ઇશોપનિષદ્ અને શનપથ બ્રાહ્મણ ના છેલા ૭ અધ્યાયપે આવેન બૃહદારણ્યક ઉપનિષ મા મગ્ધીન ઉત્તમ તત્ત્વચિતન આ મહાભારતે એની અસર કીનેની છે એને આધાર થોડ લખાણ મર્ફ ડે

‘શુ—સિખ્ય’ વિની આ તમ્મારનો આઠો ખ્યાન મ લા આપે છે અને શુક્ર યજુર્વેદ તથા શનપથ બ્રાહ્મણની રચના વિરે તથા એના તત્ત્વ જ્ઞાન વિષે મ લા મા વિસ્તારથી છે (૧૨—૩૦૬—૧ થી)

૧૭૪ જુઓ ‘ધર્મ’ (પ્રમ્ ૨) મ્નો ૨૪ પા ટી ૨૦

૧૭૫ અહીં એ આનુગમિ રસપ્રતિગત નોધના જેવી હોનાથી મૂકી છે ઇશિ ઉ અને મ લા મા અદાર(૧૮)ના અકનુ મહત્ત્વ અજ્ઞ રીતે રીકારાયેનું છે એ નાટે જુઓ પરિશિષ્ટ ન ૧

૧૭૬ જ્ઞાતિ અ ૪૯૮ થી ૩૦૬ સુધી આ સવાદ છે અહીં નિર્દય ક્રમેના મ્નોમ્નો સદર્ભ ૧૦—૩૦૬—૧૦૮ જુઓ નીચે મ્નોક દેના ઉદ્ધાનમા

સુકામ્યે ખૂમ સરળ સંદેહમાં પણ એક જ વિચારો વ્યક્ત કરે છે. એટલે કે મ. ભા.માં નિર્દિષ્ટ ઉપનિષદ બૃહદારણ્યક ૧૭૭ છે. અન્યત્ર પણ વ્યાસ-શુક સંવાદમાં બૃ. ઉનો ઉલ્લેખ છે. ૧૭૮ એ સિવાય કુલ કર્મ ત્યજેતિ ચ. ૧૭૯ દ્વારા ઇશોપનિષદના સમન્વયક્રમક સમદર્શી રહસ્યનો મ. ભા.માં ઉલ્લેખ છે. બ્રામ 'બ્રહ્મથી પેદા થયેલા સર્વ વર્ણો બ્રાહ્મણો છે' ૧૮૦ એવી ઘોષણા કરનાર બ્રહ્મવેત્તા અને બ્રાહ્મણ ચાત્રવક્ય બ્રહ્મવેત્તા ક્ષત્રિય જનકરાજનો ગુરુ છે. મ. ભા.માં નોંધ્યા પ્રમાણે તે દેવરાતિ જનકના પિતા દેવરાતના પણ ગુરુ હતા. ૧૮૧

વળી બ્રહ્મવેત્તા બ્રાહ્મણ ગુરુઓ પણ પોતાના શિષ્ય અને/અથવા પુત્રને વિદ્યાની પરીક્ષા માટે પોતાના માન્ય ક્ષત્રિય શિષ્ય પાસે મોકલતા હોય એવી પરપરા હોવાનો પણ સંભવ છે. શુકદેવે ત્રણે આગ્રમના મૂળ એવા ગૃહસ્થાશ્રમમાં નિમિ કરી નહિ, અને સંન્યાસી થવાની ઇચ્છા કરી ૧૮૨ તેથી તેઓ વ્યાસ પાસેથી યોગશાસ્ત્ર અને જ્ઞાપૂર્ણ કાપિલ સાંખ્યશાસ્ત્રને ગ્રહણ કરી બ્રાહ્મી શ્રીથી સંપન્ન થયા. જગી વ્યાસે તેમને મોક્ષનું રહસ્ય શીખવા પોતાના શિષ્ય મિથિલાના જનકને ત્યાં મોકલ્યા. ૧૮૩ વ્યાસના હિતોપદેશ પ્રમાણે પોતાનો યોગપ્રભાવ ગુપ્ત રાખી નમ્રતા અને સમદર્શીપણથી શુકદેવ મિથિલા ગયા. ત્યાં તેમના સમદર્શીપણની ખાત્રી કરીને, યથાતિની તે સંબંધી પ્રાચીન ગાથાઓ કહી સંભળાવી, જનકે તેમને તેમના સમદર્શીપણ અને બ્રહ્મદર્શીપણાનું પ્રમાણ આપ્યું ૧૮૪ અને કહ્યું કે 'તમે સર્વથી અધિક ઐશ્વર્ય, વિદ્યાન અને ગતિવાળા છો. પણ તમે તે જાણતા નથી. કારણ તમે જાણક છો, (મને સમત્વ પ્રાપ્ત થયું છે કે નહિ એવા) શરણવાળા છો, અને (સંસારના) લપને લીધે તમને પરમગતિ પ્રાપ્ત થતી નથી પણ હવે મેં તમારા એ સંશયનો નાશ કર્યો હોવાથી તમે શુદ્ધ વ્યવસાય કરી હૃદયની સર્વ અધિઓને છેદી નાંખીને

૧૭૭. બૃ. ઉ. જ. ૪ બ્રાહ્મણ ૧ થી ૪; બૃ. ઉ.માંના આ અધ્યાયમાં ચાત્રવક્ય સમ્રાટ જનકને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરે છે.

૧૭૮. ૧૨-૨૩૩-૧૫, ૧૬. (સરખાવો બૃ. ઉ. ૧-૫-૧૪)

૧૭૯. ગુરુઓ 'ધર્મ' (પ્રક. ૨) મોક ૨૩.

૧૮૦. ગુરુઓ ઉપર પા. ૩ી. ૫૭.

૧૮૧. ૧૨-૩૦૬-૧૭ થી ૨૦.

૧૮૨. ૧૦-૩૧૧-૨૫ થી ૨૭ અને ૧૨-૩૧૨-૧ થી.

૧૮૩. ૧૨-૩૧૨-૫ M

૧૮૪. શાંતિ મ. ૩૧૨; ૧૦-૩૧૩-૩૧ થી.

એ પરમગતિને પામજો. ૧૮૫ એમ ગુરુદેવ કૃતાર્થ થયા.

આ સાધારણ સામાન્ય ચર્ચા ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થયે કે અરેખરે બ્રહ્મ-વિદ્યા કઈ જાતિમાં સર્વપ્રથમ હતી એ નિશ્ચિત કરવું કઠિન છે. પણ પરમર્થિ કેવિ વ્યાસનું કહેવું એટલું જ છે કે જેમ ‘અન્નનો અભાવ સર્વત્ર સમ છે’ એવી જ રીતે બ્રહ્મવિદ્યાનો પ્રાદુર્ભાવ (અર્થાત્ બ્રાહ્મણવનો પ્રાદુર્ભાવ) સર્વત્ર મરખો છે. એ બનાવવા એમણે જાતિગત રીતે-કદાચિત્ જન્મજનન વર્ણોને મજબૂત પકડી રાખનારાઓના સતોષ માટે-બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય શૂદ્ર સ્ત્રી બ્રાહ્મણ અને હેવટે અપાકમાં પણ જાડી ધર્મનિષ્ઠા, ઇશ્વરનિષ્ઠા, અને બ્રહ્મનિષ્ઠાનાં જ્ઞાન પોતાની આગતી સર્ગક શૈલીથી બતાવ્યાં છે.

કામ્યાનાં કર્મેણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।

સર્વકર્મફલયાગં પ્રાદુસ્ત્યાગ વિચક્ષણાઃ ॥

૬-૮૦-૨ ગીતા ૧૮-૨ (૫૬)

કામ્ય (કામનાથી ઉત્પન્ન થયેલા) કર્મોના ત્યાગને જ્ઞાનીઓ સંન્યાસ જાણે છે. સર્વકર્મોના ફળના ત્યાગને વિગ્રહણ માણસો ત્યાગ કહે છે.

ત્યાગ એટલે શું ? એનું મહત્ત્વ ઉપનિષદના આ મત્રોથી જાણાય છે. આશ્વપાયને પિતામહ બ્રહ્મા પામે સર્વોત્તમ બ્રહ્મરિદ્ધા જાણવાની ઇચ્છા કરી ત્યાગે બ્રહ્માએ કહ્યું, “એ વિદ્યાને તુ શ્રદ્ધા, નક્ષિત, ધ્યાન અને યોગ વડે જાણુ. કેટલાકોએ એ અમરત્વ-બ્રહ્મવિદ્યાનું જ્ઞાતાપણું-કર્મ (કાડ), મેજા કે ધનથી નહિ પણ માત્ર ત્યાગથી જ પ્રાપ્ત કર્યું છે.”

એવા ઉત્તમ ત્યાગનું વર્ણન અનેક રીતે થાય છે એ ત્યાગ એટલે સંસારી વેશનો ત્યાગ નહિ, પણ મનમા રહેલી આસક્તિ માત્રનો ત્યાગ,

૧૮૫. ૧૨-૩૧૩-૪૪ થી ૪૬; ૧૨-૩૧૪-૨

૧. તસ્મે સ હોવાચ પિતામહ્ય ધદ્વામક્તિષ્ઠાનયોગદર્શિ ॥ દૈવધ્ય ઉ. ૩
ન કર્મણ્ય ન પ્રત્યયા ધનન ત્યાગેનૈકે અમૃતસ્વમાનશુ ॥ કે. ઉ ૪

૨. આ આસક્તિ-અમે તેવા શુભકાર્યમાં પણ ચાલુ રહેલી જોઈએ અર્થાત્ શુભકાર્યમાં પણ આસક્તિ રહે તો તેમાંયે વિષયધ્યાન > સગ > કામ > કોપ > સમોહ > સ્મૃતિભ્રમ > ભુદ્ધિનાશ > સર્વનાશનું (ગીતા ૨-૬૨, ૬૩) વિષયક ચાલુ થઈ જાય તો આખાવીની ત્રિશુલ યાત્રા દરમ્યાન ગાંધીજીએ એક પ્રસંગ ઉપર

કામ્ય કર્મેના ત્યાગ ૩ પણ કર્મત્યાગ તો થઈ શકતો નથી. તેની કામના -આસક્તિ અભ્યાસને અતે ત્યજી શકાય છે, તેથી સર્વકર્મેના ઇળેનો ત્યાગ ઇળેનો ત્યાગ ? તો કામ જ ગું કરવા કરવું ? તેથી ફેલેજાનો ત્યાગ એમ નહીં થયું, એટલે કે જે ફેલેજાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી શકે તે ખરો ત્યાગી, ખરો સંન્યાસી, ખરો સાધુ બીજા ગળેમાં તે અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરી, શકે, તે સમદર્શી બની શકે

કુરુ કર્મ સ્યજેતિ ચ ૧૪ ' કર્મ કર અને ત્યાગ કર ' આ બે પ્રાચીન નિઠા-

ટીકા લખી છે તે અહીં અનાસક્તિના એક મહત્વના સીમાસ્તંભ તરીકે નોધી છે : ગાંધીજી દેવીપુર ગયા. ત્યાંના લોકોએ એમનું ભવ્ય અને લાવબીનું સ્વાગત કર્યું. કોમી દાવાનગની આગમાં ગામડાએ આ ભવ્ય સ્વાગત કેવી રીતે કર્યું તેની ગાંધીજીએ તપાસ કરી. એ ફૂલેલું સૌંદર્ય, સમ્મતની જાહેરાતની જોઈને ગાંધીજીનું હૃદય દુઃખી થઈ ગયું. તેમણે કાર્યકર્તાઓ અને હિંદુ જનતાને ઝાડી નાંખી હારતોરા તોડાવી તેના સુતરની દડીઓ બતાવતાં નાનકડી વીસ આંટી ધઈ. પણ પોતાની વ્યથા દાસવતા ગાંધીજી કંઈક ગુસ્સે થયા હશે, તેથી બીજે દિવસે મનુષ્યેની ડાયરીમાં સહી કરતાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું : 'આત્મનિષ્ઠા, ૧૮-૨-૪૭. આજે મારું મન બિઠલું આવી મારી અનાસક્તિ રહી છે. મને મારી ઉપર અણગમો બિપત્યો. અહિંસાની કદાચ ખરી પરીક્ષા થવાની, એ પણ વિચારવાજોગ લાગે છે ઇશ્વરની મહાન કૃપા છે કે મને નભાવી લે છે છુ સો ટકા જાગ્રત થા-માપુ' (આખા પ્રસંગ માટે જુઓ 'એકબે જાને' ૫ ૧૪૪ થી ૧૪૮. ગાંધીજીના લખાણ માટે જુઓ ૫ ૧૭૭)

૩. (૧) નહિ કશ્ચિત્કલ્પનમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મજન્ય

કાર્યતે હ્યનશઃ કર્મ સર્વ પ્રકૃતિઐશુર્યે ॥

૧-૨૫-૫ (ગીતા ૩-૫)

ખરેખર કોઈ એક ક્ષણભર પણ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતું નથી પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો પરવશ પડેલા પ્રત્યેક જણ પામે કર્મ કરાવે છે

(૨) સરં સદ્દ સોતા અહો સોતા તિરિય સોતા વિવાહિયા ।

એવે સોતા વિવાહિયા જેહિ સંગર્ભિ પાસહં ॥

'અચારામ' પ્રથમ શ્લોક ૫-૧-૧

ગાંધી, નીચી કે તિરછી ડિયાગા જાઓ-ગમે ત્યા જાઓ સર્વત્ર કર્મ-પ્રસાદ છે, પણ જ્યાં આસક્તિ છે ત્યાં કર્મપ્રવાહની (બંધન કરતી) અસર છે એમ જાણો

૪. જુઓ 'ધર્મ' (પ્રકા ૨) શ્લોક ૨૪.

એનો સમન્વય કરીને 'ત્યાગ'નો અર્થ આશક્તિ વિના, કૃત્તની આગા વિના, અગ વિના દરેક પ્રકારના કર્મ કરવા એવો ભગવાને નિશ્ચિન મત આપ્યો છે. ધર્મનો અર્થ વૈદિક કર્મકાંડ પણ થાય છે એને યજ્ઞનો અર્થ પ્રભુપ્રીત્યર્થે અને પોતાસહિત ધર્મની પણ શુદ્ધિ અર્થે, કાઈના પણ વાલાથે—ખીચના દિતને મનથી પણ નુશ્ચાન પહોચાડવાની ધ્વજા સિવાય—કરેનું કામ એવી રીતે અપદ્ધ કરામા આવ્યો. ધર્મના મહત્વના ચાર અગ-ચત્ત, દાન અધ્યયન અને તપ એ કરામાથી કરામા આવે તો પિતૃયાન માર્ગમા લઈ જનાર છે અને ભાવથી ભરપૂર હોય તો મિદ્ધિદાતા બને છે. એ જ્ઞાન એને અતરની વિશુદ્ધિમાથી ઉદ્ભવતો, સમનામાથી ઉત્પન્ન થતો, નિર્મળ નિઃસ્વય નિર્મલ જ્ઞાન એને ત્યાગની મીમાસા કરના ભગવાને કહ્યું કે 'ત્યાગી, સત્ત્વશુદ્ધી, મેધાવી અને સગયમિનાનો પુત્ર અકુળન ક્રમેનો દેવ કરતો નથી અને કુશન કર્મમા આસક્તિ રાખતો નથી (એ તો) હે અર્જુન! કરતુ નેક એ એની સમગ્રજીવી જે નિયત કર્મ અર્થાત્ સ્વધર્મ, સગ અને કળના ત્યાગપૂર્વક આચરાય છે તે ત્યાગ સાત્ત્વિક મનાયો છે. ૧૦ જે આવો સાત્ત્વિક

૫ ૬-૪૦-૬, ગીતા ૧૮-૬

૬ જુઓ ૬-૨૬-૨૭ થી (ગીતા ૪-૨૨ થી આગળ) ૬-૨૫-૯ (ગીતા ૩-૯)

૭ (૧) અધ્યયન અર્થાત્ વેદાધ્યયન એનો યજ્ઞમા સમાવેશ કરીને ગીતાએ યજ્ઞ દાન અને તપ એ ત્રણ અગ સ્વીકાર્યા છે (૨) ધર્મના આઠ અગો વિશે જુઓ 'ધર્મ' (પ્રા. ૨) શ્લોક ૨૫ ૨૬

૮ વધુમા સરખાવો ઉદ્યોગ-ક્ષેપક ન ૨૧૩ આ ચાર દલથી પણ મેનાય છે ત્યારે પછીના ચાર (સત્ત્વ ક્ષમા દમ અને અનોભ) પામગેમા-અમહાત્માઓમા રહેતા નથી.

૯ જુઓ 'ઉપક્રમ' (પ્રા. ૧) શ્લોક ૨૦

૧૦ ન દ્વષ્ટ્યકુશલ કર્મ કુશલે નાનુપમતે ।

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ટો મેધાવી સ્થિતસસય ॥

૬-૪૦-૧૦ (ગીતા ૧૮-૧૦)

કાયમિત્યેવ મત્કર્મ નિયત ક્રિયતેષ્ઠુન ।

સત્ત્વ ત્યક્ત્વા પલ્લ ચૈવ સ ત્યાગ સાત્ત્વિકો મત ॥

૬-૪૦-૯ (ગીતા ૧૮-૯)

ત્યાગી છે તે ખરે મન્યાની છે,^{૧૧} અને તેથી સર્વોત્તમ ભક્ત પણ છે.^{૧૨} માનસિક વિકાસ પ્રક્રિયાનાં પગધિયાં બનાવનાં શ્રીકૃષ્ણે કર્મફળત્યાગને બધાંય કરતાં—ચિત્તાવૃત્તિનિરોધનો યોગાભ્યાસ, ભગવાનમાં મન પરોવવાથી ભક્તિ, શ્રવણ મનનથી મેળવાતું જ્ઞાન, ધ્યાનથી ઉપામના એ સર્વ કરતાં—શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. કારણ જો ઉપરની બધી યીજોને પરિણામે કર્મફળત્યાગ ન આવે, મમત્વ એટલું ને એટલું રહે તો એ બધાં એકલા વિનાનાં મીઠાં જોવાં છે.

એક જ વસ્તુને અનેક દૃષ્ટિએ તપાસવાની સમજાવવાની કળાવાળા કાવિ વ્યામે આ ત્યાગીપણાં વિશે જુદા શબ્દોમાં આ જ વિચાર કેવી સરસ, સરળ અને સંક્ષિપ્ત રીતે મક્રો છે, એ નીચેનાં નમૂના૩૫ મુલાગિતોથી જોઈ મકાસ છે.

‘વિપ્રયોગ-વિયોગો ન મજે અને તેથી ન ભોગવે-થી ક’ઈ ત્યાગી બનતો નથી, પણ વિવેચસભાગમ થવા છતાં જે તેમાં દોષઃશૂન્ય છે તે જ વિરાગને મેવે છે, નિર્વેર-અદોષી છે અને અપગ્નિહી છે.’^{૧૩} ‘જેના સર્વ આરંભો

૧૧ ૬-૪૦-૧૨ (ગીતા ૧૮-૧૦).

૧૨. (૧) ૬-૩૪-૧૦ થી (ગીતા ૧૨-૧૨ થી) ભક્તવક્ત્રણ, આખો ૩૪મો અધ્યાય (ગીતા અ. ૧૦) આ દૃષ્ટિએ જોવાયેલ છે.

(૨) બીજમ અ. ૨૭ અને ૨૮ માં (ગીતા અ. ૫, ૬) સંન્યાસ અને કર્મયોગ, તથા સાખ્ય અને વૈરાગી સંક્ષેપમાં સમીક્ષા કરી તેના સમન્વય તત્ત્વાર્થ અને આચારક્રમ બતાવ્યો છે. એ ચર્ચાનું કુપપદ સમાન અર્થમાં વપરાયેલ સમર્પણત્વ યોગીત્વ, પ્રજાશૂતત્વ, કર્મફળત્યાગીત્વ અને કૃષિરસમર્પણભાવ છે.

૧૩. વિપ્રયોગે ન તુ લ્યાગી દોષદર્શી સમાગમ્યાત ।

વિરાગ મજતે જન્તુર્નિર્વેરો નિષ્કામિદ્વદઃ ॥ ૩-૨-૩૦

સર્વ વસ્તુગ્ન્યમલકાર ક્તવીઓ સચળાનિય ।

અચ્છદા જે ન મુગતિ ન સે ચાક્ષિતિ લુચ્છદ ॥ દશ. ૨-૨.

સી ગમે અર્થકાર અને શક્તને છુટા છતાં પરવશપણે જે નથી ભોગવતો ના મન્યાના ક્ષીર-તે ત્યાગી ન કહેવાય.

જે ન વતે વિદ મોદ કદે વિલિપ્તિ કુચ્છદ ।

છાહોજે ચર્ચદ મોદ સે હુ ચાક્ષિતિ લુચ્છદ ॥ દશ. ૨-૩.

જે કમનીય, ડિય બોમો મન્યા હોય છતાં તેને ત્કરો છે એવો સ્વાધીન

મના (ફળની) આધારના અન્યન નિનાના છે અને જેનો સર્વ યસાદિ-યજ્ઞ દાન તપ-કર્મો (૩૩) ત્યાગપૂર્વક થાય છે તે ત્યાગી છે અને તે જ બુદ્ધિમાન છે ૧૪

ત્યાગઃ સ્નેહસ્ય યસ્ત્યાગો વિષયાણાં તથૈવ ચ ।

રાગદ્વેષપ્રદ્વીજસ્ય ત્યાગો યવતિ નાન્યથા ॥

૧૨-૧૫૬-૧૭ (૫૭)

સ્નેહનો અર્થાત્ આસક્તિનો ત્યાગ, અને તે જ પ્રમાણે વિષયોનો ત્યાગ એ ત્યાગ છે. રાગદ્વેષ રાગના મનુષ્યનો ત્યાગ ખીણી દીતનો હોતો નથી ૧

ત્યાગને જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી નિદાગીને વ્યાખ્યાને અને સત્યના એક આકાર તરીકે વર્ણવતા વ્યાખ્યા આપી સત્યના આકારરૂપી એ ત્યાગ, એ શાનો ત્યાગ ? એવ અને પ્રેય બનેનો વિવેક કરી રિયાસક્તિનો—પ્રેયનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ ભાવાત્મક રીતે પ્રેયનો સ્વીકાર કરવો એનું નામ પ્રેયનો, આસક્તિનો ત્યાગ ૨ જે ભૌતિક યોગસેમની ચિંતા નથી કરતો, વાવસામા ક્રમાતો નથી, એવો રાગદ્વેષ વિનાનો પ્રેયનો જ ત્યાગ કરે છે એ ત્યાગ અન્યથા નથી હોતો

એ સત્યે ક્ષત્રિયાચમૃત્તે

મોહો મૃત્યુઃ સંમતો યઃ કચીનામ્ ।

પ્રમાદં વૈ મૃત્યુમહં પ્રવીમિ

સદાપ્રમાદમમૃતત્ય પ્રવીમિ ॥^૧ ૫-૪૨ ૪ (૫૮)

હો ક્ષત્રિય ! (મૃત્યુ છે પણ સત્કર્મથી દૂર કરાય છે અને

૧૪. યસ્ય સર્વે સમારમ્મા નિરાશીર્વિન્યસા સદા ।

ત્યાગે યસ્ય હૃત સર્વં સ ત્યાગી સ ચ બુદ્ધિમાન ॥ ૩-૨૦૩-૪૩

=૬ ૧૨-૧૮૨-૧૧ સર^૧ ૧-૨૧-૧૬ (ગીતા ૪-૧૬)

૧ જુઓ 'સત્ય' (પ્રકૃ ૩) શ્લોક ૪૮મા સત્યના તેર આકાર પૈકી નવમો આકાર

૨ સર^૨ ૬૪ ઉ ૧-૨-૧ થી ૬

૩ સર^૩ (૧) અપ્રમાદો અમતપદ પમાદો યચ્છુનો પદ ।

અપ્રમાદા ન મીમન્તિ ચે પમત્તા યથા મતા ॥ ધર્મ ૨૧

અપ્રમાદ એ અમૃતપદ (અમૃતમાર્ગ) છે અને પ્રમાદ એ મૃત્યુપદ છે અપ્રમાદ પુરુષો મરતા નથી અને પ્રમાદો મુલા જેવા છે : 'ધર્મપદ'નો આખો 'અપ્રમાદવર્ગ' આ દૃષ્ટિએ જેવા જેવો છે

(૨) સર^૨ સમાવર્તન પત્રી વ્યાસના શિષ્યોએ ગુરુની પામેથી જવાની

મૃત્યુ 'છે જ નહિ એ) બન્ને મત માયા' છે અને આધ્યપ્રવૃત્ત છે
મોહ એ મૃત્યુ છે એવો જ્ઞાનીઓને મ મત જે (મત છે તે પણ
માયો છે) પણ હું પ્રમાદને મૃત્યુ કહું છું અને સદા-અપ્રમાદને
અમૃતત્વ કહું છું.

[illegible]

ઉત્તર આપ્યો તેમાંથી ઉપરનું મુખમાંત જાણુ છું. તો તમારો
આજ્ઞા માગી ત્યારે કશિએ છે ની શિખામણ આપી 'તમે પૃથ્વી ઉપર કે
દેવનોકમા ગમે ત્યાં જાઓ, પાલ ત્યાં જાઓ ત્યાં અપ્રમત રહેજો, કારણ
'અન્ન-વેદો જગદાળા છે તેથી અમ્યાસ નહિ કરો તો બૂની જાઓ' ૧૦-૩૧૫-૬
જોતમ ! એક

(૩) જુઓ, ઉ મન, મ ૧૦ મ, 'દુમપરક' 'હે ગૌતમ ! એક સમયનો—મૂકમતમ દાગનો—પગુ પ્રમાદન કરે, 'એમ ગૌતમશ્વામીને દેવકી માથાને થતે અનુગ્રેષ કરતુ ભગવાન મદાનીરતુ પ્રત્યન સરખામના જેવુ છે.

(૪) 'આચારાગમન' પ્રથમ ગ્રંથસ્ત્રોત્ર, ૨-૪-૧૫ 'એ રીતે ઉશા
પુ-ને અપ્રમાથી મોક્ષ અને પ્રમાથી થતા મરણને વિચારીને તથા મરીને
કાળજીભરુ જાગીને પ્રમાદ દૂર કરવો '

(૫) 'આચાર્ય મન', પ્રથમ મુદ્રક ૫, ૩-૧-૬ ૩-૪-૩, ૩-૩-૪, ૩-૧-૧ ૫ સરખાવે।

૨. ઉદ્યોગ અ ૪૧

3 74-43-1

૩ ૫-૪૦-
૪ જુઓ જા જી ૮, ખડકથી એમા દેરાજ હંદ્ર અને અમર
રાજ વિગેચન અલભ્ય પાળીને પ્રજાપતિ પામે અમર અલય જાણના મોટે
રહ્યા હતા એની કથા છે

અર્થાત્ સર્વદા કુમાર રહેતા હોવાથી જ્ઞામરણ્યથી રહિત એવું સંન્યસન શબ્દનું નિર્વચન છે

પ્રત્યક્ષ મતોનો ઉપેક્ષા નથી કરતાએ યમ આગળ જગો અને એ મૃત્યુનું મૂલ્ય જાણના માટે તમામ પ્રિય હજીઓના પૂર્વ જરૂરનો નિર્ણય કરી અવગણીને મૃત્યુને જીતનાનો વર માગેનો ૬

સરિએ પોતાનો ઉપદેશ આગળ ચલાવતા હ્યુ ૬ મૃત્યુનો દેવ યમ એ તો આ માવસન-મનમા જ રહેનો ૭ એના આદેશથી ક્રોધ પ્રમાણ નોલ અને મોહ પી મૃત્યુ ઉત્પત્ત થાય છે x x તારા સરીરમા જે ક્રોધ નોલ અને મોહરાજો અતરા મા છે તે મૃત્યુ છે આવી રીતે મૃત્યુ ઉત્પત્ત થાય છે એમ જાણીને ૮ જ્ઞાનમા મિતિ ૯ છે તે મૃત્યુથી ડરતો નથી કેમકે મર્ત્ય મૃત્યુની પામે આનંદા જેમ પ્રિય પામે છ તેમ મૃત્યુ જ્ઞાન પામે નાશ પામે છે ૭ પાચ દ્રવ્યો અન અને અનીત તથા અનામનના (પ્રેતોથી) આહ જાનના દોર પે ૧ થાય છે એ દોરોને ત્યજી દેવાથી માણસ મુખી-અપ્રમત્ત થાય છે ૮

આચાર્ય ગ ૭ વિવેક ચૂડામણિ મા મ જાના ઉપરના પ્રોખનો 'જગજ્ઞાન વ્રહ્માપુત્રે પ્રમાણ એ મૃત્યુ છે એમ મૃત્યુ છે ૮ એ પ્રમાણે આધાર મળીને સામાન્ય પ્રમાણની અરોગિતા તા થાય જ છે પરંતુ નિદાન જાની પશુ જે સહેજ પ્રમાણ ૯ તો તેની અરોગિતા ક્ષી રીતે થાય છે તે મતાવી સારવાન થઈને સમજાવી સિદ્ધિ-મોક્ષ મેળવનાનો અનુરોધ પાં ૧૦ પ્રમાણો અનંત દર્શનના જ્ઞાનીને સ્વસ્વરૂપમા પ્રમાણ જેવો મીને કાઈ અનર્થ નથી કારણ તનાથી (પ્રમાણથી) મોહ મોહથી અહકારમુક્ત બુદ્ધિ તેથી મધન અને તની જયથા થાય ૧૧ અમ મૃત્યુ છે

૬ ક્ર ૭ ૧-૧-૨૦ થી

૭ ૫-૪૦-૫ થી ૧૪

૮ (૧) ૫-૪૩-૨૧ રાગ દેસાદિ પ્રતિઓથી ઉત્પત્ત થતા ધર્મિ અને મનના પ્રમાણ તથા જુનકાગની સજ્જતા નિર્ણયના યાદ પ્રેરણા અને ભવિષ્યની આશાનિરાશાના અપાત્રથી થતા ક્રોધના પ્રમાણ

(૨) ઉદ્યોગ ક્ષેપક ન ૨૬૬ લીંગી ૩ થી ૫ સત્ય ધ્યાન સમાધાન-સમાધિ મોહ-તમ વૈરાગ્ય અત્યેય બ્રહ્મચર્ય અસંગ્રહ-અપરિગ્રહ આ અપ્રમાણના આદ્ય મુલ્ય છે

૯ વિવેક ચૂડામણિ ૩૨૨ અને આગળ

૧૦ નિ ચૂ ૩૨૬ અત પ્રમાણપરોક્ષિત મૃત્યુર્વિવેકિનો વ્રહ્મવિદ્દ સમાધૌ ૧

સમાહિત સિદ્ધિર્મુપતિ સમ્યક્સમાહિતામા ભવ સામધાન ૧૧

૧૧ નિ ચૂ ૩૩૩

અમૃતં ધૈય મૃત્યુઃ દ્વયં દેહે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

મૃત્યુમાવયતે મોહાસત્યેનાવયતેઽમૃતમ્^૧ ॥ ૧૨-૧૬૧-૨૮ (૫૧)

અમૃત અને મૃત્યુ બન્ને દેહમાં જ રહેલાં છે. મોહથી મૃત્યુ મળે છે અને સત્યથી અમૃત મળે છે.

‘સર્વ’ પ્રાણીઓનો દાવ કરનાર આ કાળ એક સરખો પસાર થઈ રહ્યો છે ત્યારે માનુષે કયા કલ્યાણકારી માર્ગનો આશ્રય કરવો? એવો મુધિશિરે પ્રશ્ન કરતાં પિતામહે એક વેદાધ્યયનરત પિતા અને તેના મેધાવી નામના વિચક્ષણ પુત્રનું આખ્યાન કહ્યું તેમાંથી ઉપરનું વચન લીધું છે.

‘એક વેદપાઠી બ્રાહ્મણને મેધાવી નામનો મોક્ષધર્મ અને વ્યવહારધર્મનો જ્ઞાનનાર વિચક્ષણ પુત્ર હતો. એક ત્રિવિધ પુત્રે પિતાને ‘પૂજ્ય’, ‘આયુષ્ય’ ઝડપથી લીધું થતું જાય છે એમ સમજનારા ધીર પુત્રે શું કર્યું તેથી એ એ મને કહો, એટલે હું એ મુજબ વર્તું.’ પિતાએ અનુક્રમે આશ્રમધર્મ ‘પાણવાનું’ કહ્યું.^૨ ત્યારે પિતાને પોતાની તીવ્ર સ્તિમુદ્દિનો ખ્યાલ આપવા પુત્રે

૧. (૧) સરં અમૃત ધૈય મૃત્યુઃ સદસણાદમર્જુન ॥

૧-૩૧-૧૯ (ગીતા ૬-૧૯)

(૨) સરં મન ત્વ મત્રુષ્યાણાં કારણં વન્યમોક્ષયોઃ ।

વન્યાય વિપયાતક્ત મુક્ત્યૈ નિર્વિષય સ્મૃતમ્ ॥

બ્રહ્મમિન્દુ ઉ. ૨: મૈત્રાયણી ઉ. ૪-૧૧

મનુષ્યાનાં બંધન અને મોહનુ કારણ (અનુક્રમે અશુદ્ધ કે શુદ્ધ) મન જ છે. ત્યારે એ મન વિભાસકત થાય છે ત્યારે બંધનનું કારણ બને છે અને વિચરદિત થાય છે ત્યારે મુક્તિનું કારણ બને છે.

(૩) = ચિ. ૧૨-૨૭૭-૨૬ અગ, ૩૦ કંઠ: ચિ. શાંતિ. નો અ. ૨૭૭ સમીક્ષિત વાયનાએ ક્ષેપક મહેલો છે. એ અધ્યાય અને (સમીક્ષિત વાયનામાં) શાંતિ. નો અ. ૧૬૬ બન્ને અદ્ય પાઠબેદે સરખા છે.

(૪) સરં સચ્ચસ આણાઃ ઉવદિદિ સે મેહાવી મારં તરદ ।

—આત્યારંગસ્ત ‘દર્શન અને ચિંતન’ પુ. ૧ તું ૫. ૧૪

સત્યની આજ્ઞા ઉપર જબેલો મેધાવી માર-મૃત્યુને તરી જાય છે.

(૫) સરં ‘આત્યારંગ’ પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધ ૪-૨-૧, ૨.

૧. ૨. ૧૨-૧૬૬-૧ થી.

૩. અનુક્રમે શ્રદ્ધાચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ, એમ સત્યન છે:

૧૨-૧૬૬-૬: સરં ઉ. સૂત્ર ૧૪-૬: જ્ઞાતક ૧૦૯ ગાથા ૪.

૩૫૩૮મક ભાષામાં કવ્યુ: 'ચારે બાજુથી ઘેરાયેલા આ લોક ઉપર (મૃત્યુનો) પ્રહાર થાય છે અને (આયુષ્ય હરણ કરવામાં અબોધ રાત્રિ દિવસો) પડે છે જનાં તમે નિશ્ચિતની પેઠે કેમ બોલો છો?' પિતા આ ભાષા સમજી ન શક્યા તેથી પૂછ્યું કે 'તું' મને આમ શા માટે બીવડાવે છે?' ૪

પિતાની ઉકંઠા જોઈને પોતાના કપડાની ભાષા હોડીને 'પુત્રે પ્રભાવ-શાળી સમ દમ વ. સાસ્ત્રિક સંપત્તિવાળી અને પરમાત્મદર્શિની, ઉત્સાહભરી, ગંગાના પ્રવાહ જેવી નિર્મળ વાગ્ધારાથી ઉપદેશ કર્યો. 'હી જરા પાણીમાં રહેલા માછલાની જેમ મનુષ્યનું આયુષ્ય પણ અલ્પ છે, આવું સમગ્રનારને સુખ ક્યાંથી મળે? હવે કામનાઓ પૂર્ણ થઈ નથી ત્યાં તો માણસ મૃત્યુને બેઠે છે. ફૂંલા પાસની શોધ કરતા નિરાતે ફરતા ઘેટાના બચ્ચાને વની માદા તરફ મારીને ઉઠાવી જાય એમ મૃત્યુ મનુષ્યને ઉઠાવી જાય છે. ૫ મારે જે કંઈ શ્રેય કરવું હોય તે આજે જ કરી લો, પણ જ્યાં કાલવ્યય ન કરે, કારણ મૃત્યુ તમારાં કામ અધૂરાં હશે તોય તમને ઉપાડી જશે તઃપ્રાવસ્થામાં જ ધર્મશીલ ધનું કારણ જીવન નાશવત છે મોહિત મનુષ્ય સારા ખોટાં, મહે એવાં કાર્યો કરીને જી પુત્રનું પેાપણું કરે છે પણ એ પુત્રપત્રમાં વ્યાસક્ત મનવાળા માણસને, સુતેલા વાધને મહાઓષ્ઠ-મહાપૂર તાણી જાય એમ, મૃત્યુ ઉઠાવીને ચાણું થાય છે. ૬ વિયમવાસનાઓથી અતૃપ્ત અને કામનાઓને

૪. (૧) ૧૨-૧૬૯-૭ થી ૬:=(૬) ઉ મૂત્ર ૧૪-૨૧ થી ૨૩; જુઓ 'મ. ભા. અને ઉ મૂત્ર' પૃ ૮, ૯ ઉ મૂત્રમાં મ ભાના કથાનકના જેવા વાતાવરણમાં એકે કર્મકાંડી પિતા અને તેના પુત્રો (પાછળથી પત્ની પણ એ સંવાદમાં ભળે છે) વચ્ચેનો સંવાદ છે એમાં આ ગાથાઓ આવે છે.

(૨) ૧૨-૧૬૯-૬ સાથે સર ૧૨-૩૦૬-૧૭

૫. શાષ્પાળીઃ ત્રિચિન્વન્તમન્યનગતમાનસમ્ ।

વૃક્ષીવોરણમાસાય મૃત્યુરાદાય મચ્છતિ ॥

૧૨-૧૬૯-૧૨. =ફે. ૩૦૬-૧૬; સર ૩૧૭-૨૪.

૬. ॥ પુત્રપદ્મસમત્ત વ્યાસક્તમનસ નરમ્ ।

મુપ્ત વ્યાઘ્ર મહૌધો વા મૃત્યુરાદાય મચ્છતિ ॥ ૧૨-૧૬૯-૧૭

સર ૩૧૭-૨૪ સાથે પચિનન્ત વ્યાસક્તમનસ નર ।

મુત્ત ગામ મહૌધો વા મચ્ચુ આદાય મચ્છતિ ॥ ૫૪૪ ૪૭

આસક્ત થયેલા માણસને તે (કામનાતૃપ્તિથી) ફૂલ વીણતો હોય એવામાં જ સુતેલા ગામને મહાઓષ્ઠ તાણી જાય એમ મૃત્યુ ઉઠાવીને ચાણું

રોધના રહેતા એને, વાઘ પગને ઉઠાવે એમ, મૃત્યુ ઉઠાવી જાય છે. આપણા દેવની પાછળ મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ અને જનજનનાં અનેક દુઃખો લાગેના જ છે છતાં એ પિતાજી ! તમે કેમ સ્વચ્છ બની એવી રહ્યા છો ? ગામમાં રહી ગૃહપરિવારમાં આચ્છિત રાખવી એ તો જરૂરનારું દોરકું છે, પુણ્યગામીઓ એ દોરકાને કાપી નાખે છે પણ કુટુંબો એને કાપી મરના નથી જે મન, વચન, કાયાથી અને કયા પગ હેતુથી (ધર્મના હેતુથી પણ) દિસા કરતો નથી તે જીવિનાર્થનાગક-દશાનુનાગક-એકે કર્મથી બધાતો નથી ખરેખર મત્યાચરણ સિદ્ધાપ મૃત્યુની ચડી આપવી એનાને-મોદને, મારને, -કમું રોકી

ચાલતુ થાય છે મદાઓધ = મદાપૂર = મદાન'ભા જુઓ ઉપર ક્રમાંક ૫૪, ૫૫ પા દી ૮૭

‘ધમ્મપદ’ની ગાથાનો કથા સાચે સદર્શ આ પ્રમાણે છે ‘કામનરંગ પ્રમેનજિત્તો પુન વિહુએ-ચાક્યોની દાગીપુની વામ્મખખતિયાનો પુન-ચાક્યોનો વિનાશ કરવા મટે ત્રણ વખત ચડાઈ કરી પગ ત્રણ વખત ભગવાન જુદે તેને પાઠો વાળ્યા-પણ ચાથી વખત પૂર્વજન્મના કર્મવિપાકને બગવાન જોઈને ભગવાન તેને મોકવા ગયા નહિ એણે કપિનવન્તુ જઈ ચાક્યોનો નાશ કરી રાત્રે અચિરમ્મી નદીના કિનારે પડાવ નાખ્યો એના મદાપાપને પરિણામે એ જ રાત્રે નદીમાં ભાગે પૂર આગ્યું અને વિહુએ તથા સૈન્યને એથી મધુ ભિન્નુઓએ આ સમાચાર સાંભળી એક દિવસ ધર્મસભામાં એની ચર્ચા કરી ભગવાને આ સાંભળી એ પૂછે ત'ના તરફ વર્ણવી ઉપરની ગાથા કહી

૭ (૧) સંચિન્નાનકર્મવેકં ચામાનામવિતુપ્તવમ્ ।

ઘ્યાપ્ત પશુમિદાદામ મૃત્યુરાદાય મ્લચ્છતિ ॥ ૧૨-૧૬૬-૧૮,

= ૬ ૩૧૭-૨૪. સર' ૩૦૬-૧૬

(૨) સરં પુણ્નાનિ હેવ પચિનન્ત વ્યામત્તમનસ નર ।

અતિષ્ઠ વેદ વામેસુ અન્તકો વુરુતે વસ ॥ ધમ્મ ૪૮

x x x તે કામોમાં અતૃપ્ત રહ્યો હોય ને જ અન્તક એને વશ કરી લે છે

(૩) સરં જહેદ્દ સીહો વ મિય ગહાય મચ્ચૂ નરં નેદ્દ કુ અન્તકાલે,

ત તસ્સ માયા વ પિયા વ માયા કાલમ્મિ તમ્મસહરા મવતિ ॥

ઉ સ. ૧૩-૨૨

જેમ સિંહ મૃગને લઈ જાય તેમ મનુષ્યને અતકાળે લઈ જાય છે માતા અથવા પિતા અથવા ભાઈ તેના એક અંશનું પણ રક્ષણ કરી શકતા નથી

૮. જુ ચ ૫ ૧૫ થી ૧૭ મારસેનાનું વર્ણન ભગવાન જુદે ‘મુત્તનિ-

ના ‘પદાનમુત્ત’માં આ પ્રમાણે કર્યું છે કામનાઓ, અરતિ અર્થાત

શકતું નથી, કેમકે અમૃત સત્યને આશયે રહેતું છે. માટે મન્યવતોનું આચરણ કરીને, સત્યયોગપરાયણ રવીને, મન્યારામ, સમ, અને મંયમી ધર્મને મન્ય વડે જ અન્તકેને હજવો. અમૃત અને મૃત્યુ બંને દેહમાં જ રહેલાં છે. મોદથી મૃત્યુ અને સન્યથી અમૃત મળે છે. તેથી હું તો અદ્વિતીય, મન્યાર્થી, કામકોધનો બહિષ્કાર કરનારો, મુખદુઃખ પ્રત્યે સમાન અને ક્ષેત્રી-મુગ્ધપત-ધર્મને મૃત્યુને અમન્યની જેમ ત્યજ દર્શિ. હું શાન્તિપદ્ધત્ કરીશ, મંયમી ધર્મ, અમયજ કરીશ અને વાચ્યજ, મનોભજ તથા કર્મચજ કરીને દેવયાન માર્ગે પ્રયાણ કરનાર મુનિ ધર્મશ. મારા જેવો પ્રાણ શા માટે નાગવંત કૃણ-વાળા દ્વિસક પશુઓ કરે ? વિદ્યા જેવું ચક્ષુ નથી, વિદ્યા જેવું બળ નથી, રાગ જેવું દુઃખ નથી અને (કર્મકૃણ) ત્યાગ જેવું મુખ નથી.^{૧૦} હું આત્માથી આત્મરૂપે જન્મ્યો છું, હું આત્મનિઃ છું, તેથી હું અપ્રજ રહેવા છતાંય આત્મારૂપ થવાનો છું, તેથી મને સંતાન નારજે એવી અપેક્ષા નથી ૧૧ એકલા રહેતું, અમના, સત્ય, શીવમાં ઝિયતિ, અપૂર્ણ અદિસા અને સર્વ ક્રિયા(કાંડ)થી ઉપરામ પામવો એ વ્રાજ્ઞાનનું ધન છે હે વ્રાજ્ઞણ ! તમે મૃત્યુ પામવાના જ છો તો પત્રી ધન, સ્પર્શ અને સ્ત્રીનું તમારે શુ પ્રયોજન છે ? તમે (ચિત્તરૂપી) શુદ્ધાત્મા રહેવા આત્માની શોધ કરો અને તમારા બાપદાદા ક્યાં ગયા છે તેનો વિચાર કરો.’

અમતોય, ક્ષુધાપિપાસા, તૃષ્ણા, આગમ બીતિ, ત્રિચિદ્વિત્વા-સંદેહ, અહ કાર, લાભ સંકાર અને પૂજા, ખોટું મત મેળવેલી કીર્તિ જેને લીધે માણસ આત્મ-મુનિ અને બીજાની અવગણના-નિંદા કરે છે (શુ ચ પૂ. ૧૫) : ‘આચારાગ મત્ત’માં (પ્રથમ શ્રુતકથ ૩-૪-૪) ક્રોધ, મોહ, દ્વેષ આદિ દોષોને મૃત્યુ-માર કહ્યા છે.

૯. શાન્તિપદ્ધત્=વિષય ભોગવવાના સકલ્પનો હોમ આ સ્લોક પ્રમાણે સાધક પોતાનું આખું જીવન યશમય કરવા કહે છે: યજ્ઞના વિસ્તૃત અર્થ માટે શુભોત્ ૬-૨૬-૨૩ થી (ગીતા ૪-૨૩ થી) અને ચિ. ૧૪-૨૧-૨ થી; ૨૫-૧૪ થી, ‘મ. ભા અને હિ. સત્’ ૫ ૬૬ થી; શુભો ‘ગીતાબોધ’માં યજ્ઞ વિષેના નિર્મલો ૫ ૪૫ થી આગળ,

૧૦. નાસ્તિ વિદ્યાસમ ચક્ષુર્નાસ્તિ વિદ્યાસમ ચલમ્ ।

નાસ્તિ રાગમમ દુઃખં નાસ્તિ ત્યાગસમ મુલમ્ ॥

૧૨-૧૬૯-૩૩ = ૧૨-૩૧૬-૬

૧૧. આત્મન્યેવાત્મના જાત આત્મનિદ્રોઽપ્રજોષિ વા ।

આત્મન્યેવ મવિષ્યામિ ન મા તારયતિ પ્રજા ॥ ૧૨-૧૬૯-૩૪.

મામાન્ય મનુષ્ય કમિટ વિકાસ કરે તે માટે ભારતીય સમાજે વર્તુલની વ્યવસ્થા કરી. પણ જ્યાંય જેને સિદ્ધિ પામવાની ઉંઠ તાપાવેલી છે તે કાચની શીંગી જેવા કાચખંડુર જીવનના માથે મનુષ્યના તોળાઈ રહેલા બળને દૃષ્ટિમાં રાખીને જે આચરવાનું છે તે આજે જ પનાવીને કૃતકૃત્ય બને. મનુષ્યો બધા સિદ્ધાંતની જેમ અવગત સ્વીકારાય તો, એનો આગમ્ય મરમ દોવા જનાં પરિણામ કામદં આવે. પણ વિકાસ પામવા માટે અનુરોધ તરીકે કાઈ જાની, પ્રમાદી અને બેનમા મનુષ્યોને આવી સમજા અદિત દહે તો એનું પરિણામ ઉત્તમ આવે. આ સંવાદ પણ એ રીતે અનુનું બીવજુકપ દર્શાવવા સાથે એ મનુષ્યને સગવ્યાર, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને સખતાથી ધીર સાધક કેવી રીતે ઝડપથી જીતે તેનું પરમ મુંઠર વર્ણન છે. એ સંવાદ ઉપર કમલ સંપ્રદાયોની ઠાંટી અસર છે, એટલે એ સંપ્રદાયોમાં રહેલાં ગુણ તત્ત્વોનું સમીકરણ કરીને, દિસક કર્મકાંડોનો મૂલ્યૂન ત્યાગ ચચવીને, અનુક્રમે આશ્રમધર્મો પાળીને સિદ્ધિ મેળવવામાં લાંબા માર્ગમાં રહેલાં વિષો જતાવીને, આસ્તિક ઉત્સાહવાળા એક શ્રેયોંથી, વધે આગક પણ વિદ્યાથી ગદ મનુષ્યની જીવનસિદ્ધિ મેળવવાની સમગીનું નિર્ગન કરાવે છે.

ન સાધુના જોત મસાધુના ઘા

સમાનમેતદદ્યતે માનુષેષુ ।

સમાનમેતદમૃતસ્ય વિષા-

દેયંયુક્તો મધુ તદ્દે વર્ષિસેત્ ।

યોગિનસ્તં પ્રપદ્યન્તિ ભગવન્તં સનાતનમ્ ॥ ૫-૪૫-૨૦ (૬૦)

નાસ્વાતિવાદા દ્વયં તાપયન્તિ

નાનધોતં નાહુતમસિદ્ધોમ્ ।

મનો પ્રાણી લઘુતામાદધોત

પ્રજ્ઞાનમસ્ય નામ ધીર લમન્તે ।

યોગિનસ્તં પ્રપદ્યન્તિ ભગવન્તં સનાતનમ્ ॥ ૫-૪૫-૨૧ (૬૧)

આ(પ્રજ્ઞા)નું સ્વરૂપ^૧ મનુષ્યોમાં તપાસીએ-જોઈ એ તો તે સાધુ જેવું કે અસાધુ સમાન-જેવું દેખાશે નહિ-મળશે નહિ. (પણ) એ પ્રજ્ઞાનું સમાન સ્વરૂપ-સાચું સ્વરૂપ અમૃતત્વમાં-અ-

૧. સરં બૃ. ઉ. ૪-૪-૨૩; ઈશ ઉ. મન્ત્ર ૨; જુઓ ઉપર શ્લોક ૫૪, ૫૫ (પા. ડી. ૧૪૦ થી) તૈત્તિ. ઉ ૨-૬; આ સાથે જ પાંચો બૃ. ઉ. ૪-૪-૨૨.

પ્રમાદમાં-વીતરાગભાવમાં-વીતમોહભાવમાં જગ્યાએ ચોટલે આવી વૃત્તિઓવાળો યોગી જ તે મધુને મેળવવાની ઇચ્છા ગળે-મેળવી શકે. યોગીઓ તે સનાતન ભગવાનને પ્રત્યક્ષ જુઓ છે.

(આવા અક્ષરશિષ્ય યોગીના) હૃદયને અતિવાદો-વિચિત્રવાદો તપાવતા નથી-મુગ્ધવતા નથી. એને અધ્યયન નહિ કર્યાનો કે આહુતિ નહિ આપ્યાનો ખ્યાલ પણ તપાવતો નથી પણ એનું મન અક્ષરદશાની લઘુતાને-હજવાશને-સમતાને ધાગ્યું કરે છે. આ પ્રજ્ઞાન(અક્ષર)ને ધીર યોગીઓ પ્રાપ્ત કરે છે. યોગીઓ તે સનાતન ભગવાનને પ્રત્યક્ષ જુઓ છે.

ઋષિ મનમુક્તના અક્ષરવિદ્યામોધમાં આ વચનો આવે છે ૨

આ વચનોમાં અક્ષરની-પરમાત્માની-આત્માની સર્વ સર્વભાવોમાં મમગ્ધિતિ અને અનુનયીય અમાધારણતા બતાવી છે ઉપનિષદ પ્રસિદ્ધ મનુરિદ્ધા, પરિત્રાન્ક અને શ્રમણ ધરાનુ રદમ્ય તથા પ્રજ્ઞાનપ્રાપ્તિનો સક્ષેપમાં શરણ અને ભાનવાલી સમ્રદ એમાં કરેનો છ

‘બૃહ’ ૧૨૦૫ક ‘આ રિશ્વભરના પ્રાણીઓ અને પાંચો એકબીજાના આધાર નહવા છે રિશ્વમાં જે કંઈ છે તે એ-બીજાનું-પરંપરનું મધુ-મધ-આન’ આપનાર તત્વ-છે એમ કહ્યું છે કે જમ મધમાં ત્યાં પરંપર સદાચરથી મળીને મધ મનાય છે, પત્રી એ મધ મધમાં મોને ખારા કામ લાગે છે, એમ જગતમાં પરંપર સપ અને સદાચરથી સાચા આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે વગી બૃ ઉ ના આ ‘મધુસાક્ષી’ ના પ્રથમ ચોદ મંત્રોના અંતે આદરે પ્રાણી પદાર્થોમાં વસનાર-આપી રહેનાર પુનઃ એ જ આત્મા અમર અક્ષર અને સર્વ કંઈ છે એમ કહેતું છે, નમનાડપે એમાના મે મરો ભોઈએ

‘આ આત્મા’ તમામ પ્રાણીઓનું મધુ છે અને તમામ પ્રાણીઓ એ આત્માનું મધુ છે જે આ આત્મામાં તેજોમય અમૃતમય પુરુષ છે અને જે આ આત્મા(૩પે) ૫ તેજોમય અમૃતમય પુરુષ છે એ જ આ આત્મા છે’

૧ જુઓ ઉપર સ્તોક ૫૬

૩ (૧) બૃ ઉ ૨-૫ ‘મધુસાક્ષી’ આ સાક્ષીમાં કુન ૧૯ મરો છે
(૨) જા ઉ જ ૩ મા પશુ કિતારથી મધુવિદ્યા છે

૪ આત્મા = પચાત્મ અને ઇન્દ્રિયોના સંઘાતવાળું શરીર (શા ભા)

૫ આત્મા = અક્ષર

એ અમૃત છે, એ ઘન છે, એ સર્વ છે.^૬

‘આ જે આત્મા છે તે સર્વ પ્રાણીઓનો અધિપતિ છે, અમાં પ્રાણી-ઓનો રાગ છે. જેમ રથના પૈરાંની નાભિ અને નેમિમાં નમામ આરા બેઠેલા હોય છે એમ સમસ્ત પ્રાણીઓ, સમસ્ત દેવો, સમસ્ત લોકો, સમસ્ત પ્રાણ અને આ સર્વ આત્મામાં ગર્ભિત છે—જેડાવેલાં છે—રહેલાં છે.’^૭

આ મધુવિદ્યા પ્રાપ્ત કરનાર વિદ્વાન ઋષિવેતા થાય છે, સર્વાત્મા થાય છે, સર્વરૂપ થાય છે તેથી એ પૂર્વ, પ્રતાનવાન, અગ્નિ, આર, અમર, અમય, અચક્ષુ, ઉપાધિ વિનાનો અને રધૂક્ષ-અરધૂક્ષ, સૂક્ષ્મ-અમૂક્ષ વિશેષજ્ઞો-વાળો થાય છે. ઉપનિષદોએ અને વ્યાસે આ ‘આત્મી સ્થિતિનું’ અનેકથા વર્ણન કર્યું છે.^૮

‘એ આત્મી સ્થિતિ પામવા માટે ઋષિનિષેડો સ્વાધ્યાય, યજ્ઞ, દાન અને નિષ્કામ તપનું આચરણ કરે છે.^૯ એને વતણીને મુનિ થાય છે. એ લોકની સ્થિતિની હૃદયથી પરિચાજ્ઞો બધું ત્યાગીને નીકળી પડે છે. પુરાતન વિદ્વાનો સંતાનની હૃદય રાખના નદિ.^{૧૦} એ રિચારના કે ‘આપણને આ આત્માનો

૬. અયમાત્મા સર્વેષાં ભૂતાનાં મશ્વર્યાત્મનઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ વધાયમશ્મિન્નાત્મનિ તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યથાયમાત્મા તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષોઽયમેત સ મોઽયમાત્મેદમૃતમિદં બ્રહ્મેત ચ સર્વમ્ ॥ બૃ. ઉ. ૨-૫-૧૪.

૭. સ વા અયમાત્મા સર્વેષાં ભૂતાનામધિપતિઃ સર્વેષાં ભૂતાના રાજા તથાવા રથનામી ચ રથનેમી ચારાઃ સર્વે સમર્પિતા ઇયમેવાશ્મિન્નાત્મનિ સર્વાણિ ભૂતાનિ સર્વે દેવાઃ સર્વે લોકાઃ સર્વે પ્રાણાઃ સર્વે ઇત આત્માનઃ સમર્પિતાઃ ॥ બૃ. ઉ. ૨-૫-૧૫.

૮. થોડાંક ઉદાહરણ. ઋષિવેતાનું સામગ્રાન. તૈત્તિ. ઉ. ૩-૧૦-૫. જુઓ ઉપર શ્લોક ૫૪, ૫૫, (પા. તી. ૧૪૫); મર્વજઃ સર્વેવિત્ મુદ્દક ઉ. ૧-૧-૬; દુરાત્ સુદુરે તદિદાન્તિકે ચ મુદ્દક ઉ. ૩-૧-૭; અણોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્ કઠ. ઉ. ૧-૨-૨૦; બહ કતુરહ યજ્ઞઃ ગીતા ૯-૧૬; વિતાહમસ્ય જગતઃ ગીતા ૯-૧૭; સમ સર્વેષુ ભૂતેષુ ગીતા ૧૩-૨૭; અવિભક્તં વિભક્તેષુ ગીતા ૧૮-૨૦; પ્રસિષ્ણુ પ્રમણિષ્ણુ ચ ગીતા ૧૩-૧૬ ઇ. ઇ.

૯. જુઓ ‘ઉપક્રમ’ (પ્રકૃ ૧) શ્લોક ૨૦.

૧૦. સંન્યાસનું ખરું હાર્દ—તમામ એણાઓનો ત્યાગ ઉપનિષદોએ અંતર્યા છે. એ એણાઓ—બધી એણાઓ એક જ છે—નો ત્યાગ કરનાર નૃકાલીન મુનિઓને માટે બિશ્વાચર્યા, એમના સમય પ્રમાણે, ઉત્તમ ધર્મ હતો. પણ જેઓએ આ એણાઓનો ત્યાગ કર્યો નથી એમને માટે સંતાનોજ

લોક મન્યો છે આપણે પ્રજા મેળવીને ગું કરીગું?' એટલે તેઓ પુત્રૈયાણા, વિતૈયાણા અને લોકૈયાણા (પરલોક) ઠોડીને લિક્ષાત્મકો કરતા હતા. જે પુત્રૈયાણા છે એ જ વિતૈયાણા છે અને જે વિતૈયાણા છે એ જ લોકૈયાણા છે. એ (બધી) એકાણાઓ (વસ્તુનાં એક) જ છે. 'નેતિ નેતિ'થી નિર્દેશ કરાતો આત્મા અગૃહ્ય છે, એ અદ્વલુ કરી શકતો નથી, એ અસીય છે, એ શીર્ણ નથી થતો; એ અસંગ છે, એ કયાંય આસક્ત થતો નથી; એ બંધાયેલો નથી એટલે વ્યથિત નથી થતો તથા એનો ક્ષય નથી થતો, આત્મજ્ઞને 'મેં પાપ ક્યું', 'મેં પુણ્ય ક્યું' એવા બે વિચાર નથી થતા. એ બંનેને એ તરીકાં થાય છે. એને 'અમુક ક્યું' કે અમુક ન ક્યું' એવો તાપ થતો નથી.^{૧૧}

એવો આત્મજ્ઞ ગાંત, દાન, ઉપરત, નિતિશુ અને સમાહિત થઈને આત્મામાં જ આત્માને જોતો આત્માની સધુના-સજ્જવાસને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૧૨}

સત્સમુત્પત્તે અદી શ્રદ્ધાને 'પ્રજ્ઞાન' નામથી સંબોધ્યું છે, 'ઐતરેય ઉપનિષદ'માં 'પ્રજ્ઞાન શ્રદ્ધા' એમ સંબોધન કરીને એના ઉપર વિવરણ કરેલું છે.^{૧૩} 'જે આ હૃદય અને મન છે, તે ઉપરાંત અજ્ઞાન-સંખ્યજ્ઞાનશક્તિ, આજ્ઞાન-આજ્ઞા દેનાર શક્તિ, વિજ્ઞાન-અનેક દૃષ્ટિથી જાણવાની શક્તિ, પ્રજ્ઞાન-તન્કાશ જાણનારી શક્તિ, મેધા-ઉદાપણ, દૃષ્ટિ-જોવાની શક્તિ, ધૃતિ-ધૈર્ય, મતિ-બુદ્ધિ મનીષા-મનનશક્તિ, જ્ઞાતિ-અસ્મ્ય વેગ, સ્મૃતિ-અમરણશક્તિ, મંકલ્પ-મંકલપશક્તિ; કનુ-ક્રિયાઓ ફેરવાયેલી ઇન્દ્રિયશક્તિ; અમુ-પ્રાણશક્તિ; કામ-કામશક્તિ, વગ-કામ્યુભા રાખનારી શક્તિ; એ બધા પ્રજ્ઞાન સ્વભાવ નામો છે.

પોતાના આત્મારવિચારની પરંપરા મરાગર વિકસિત કરીને આગળ ચલાવનારા મોટી મારા વાહકો ગણાય, તેથી જેઓ 'ત્યાગી' નથી એમને મોટું પ્રજ્ઞેત્પાદન એ ધર્મ છે, એટલું જ નહિ એ ધર્મથી ન્યુત થનારને મોટું 'પરલોક' પણ નથી તેથી મંત્યાગી એટલે ગૃહ્યાશ્રમ ઉપર ભારગ્ય એવો ઊંચુક નહિ, પણ એવળ્યાત્યાગી, સમર્થગી, આત્મદર્શી, સમાજને આભાષિકતાથી નિર્ભળ માર્ગે દોરનાર, અને આદર્શ પૂરો પાડનાર.

૧૧. બૃ. ઉ. ૪-૪-૨૨.

૧૨. બૃ. ઉ. ૪-૪-૨૩.

૧૩. યદેતદ્વદય મન્યતત્ત્વ । સજ્ઞાનમાજ્ઞાન વિજ્ઞાન પ્રજ્ઞાન મેધા દૃષ્ટિર્ધૃતિર્મતિર્મનીષા જૂતિ સ્મૃતિઃ સંકલ્પઃ કતુરસુઃ કામો વશઃ ઇતિ સર્વાણ્યેવૈતાનિ પ્રજ્ઞાનસ્ય નામધંયાનિ ભવન્તિ ॥ ઐત. ઉ. ૩-૧-૨.

× × × યત્કિંચેદ પ્રાણિ જન્મ ચ પતત્તિ ચ યચ સ્વાવરં સર્વં તત્પ્રજ્ઞાનેત્રમ્ । પ્રજ્ઞાને પ્રતિષ્ઠિત પ્રજ્ઞાનેત્રો લોકઃ પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠા પ્રજ્ઞાન મદ્દા ॥ ઐત. ઉ. ૩-૧-૩.

‘x x x x પદ્મી, સ્થાવર, જંગમ વગેરે જે કોઈ પ્રાણીઓ છે તે બધાં પ્રજાને જ છે-પ્રજારૂપ પરમાત્માથી જ કાર્ય કરનારાં છે. પ્રજાનામાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે. લોક-બ્રહ્માંડ પ્રજાને જ છે, પ્રજા એની પ્રતિષ્ઠા છે. પ્રજા જ છે.’

આવા ‘મધુ’ ‘નેતિ નેતિ’ અને ‘પ્રજાન’ સંસારી ઓળખાતા, સમાન, સર્વ સારાખોટા વિકાસથી અલિપ્ત-અસંગ, બધી શક્તિઓની પ્રતિષ્ઠા ધરાવે, જેમાં બધી ઓળખાણોનું સમાપન કરીને માણસ આપ્તકામ અને છે.

यदा चायं न विमेति यदा चास्मान्न विभ्यति ।

यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥^૧ ૧૨-૨૪૩-૫ (૬૨)

यदा न कुरुते भाव सर्वभूतेषु पापकम् ।

कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥^૨ ૧૨-૨૪૩-૬ (૬૩)

જ્યારે આ (કોઈથી) ડરતો નથી અને જ્યારે એનાથી કોઈ ડરતું નથી, તથા જ્યારે કંઈ ઇચ્છા કે દ્વેષ કરતો નથી ત્યારે બ્રહ્મને પામે છે-બ્રહ્મવેત્તા થાય છે.

જ્યારે સર્વભૂતો પ્રત્યે (મનુષ્ય) કર્મ મન અને વચનથી માપી ભાવ રાખતો નથી ત્યારે બ્રહ્મને પામે છે.

૧. = કે. ૧૨-૩૧૩-૩૩; હરિવંશ. ૧-૩૦-૪૧.

= કે. ૧૨-૧૬૮-૪૨; ૧૨-૨૧-૪ અખ; શાંતિ. પરિશિષ્ટ ૧-૪-૨૭, ૨૮; ૧૨-૨૫૪-૧૬; હરિવંશ ૧-૩૦-૪૧; સરં ૧૨-૧૫૪-૨૬; ૧૨-૧૬૮-૧૨ અખ; ૧૨-૧૮૫-૪ અખ; ૧૨-૨૩૭-૧૭ અખ

સરં ૧૨-૨૫૪-૨૫, ૩૦; મનુ. ૬-૪૦.

સરં ૬-૩૩-૧૫ (ગીતા ૧૨-૧૫); ચિ. ૧૪-૪૬-૪૧.

સરં બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા । ચરણવાળા કેટલાક પ્રયોગો. ૩-૩૦-૪૧; ૬-૩૫-૩૦ (ગીતા ૧૩-૩૦) ૧૨-૭-૩૫; ૧૨-૧૭-૨૨; ૨૧-૫; ૨૩૧-૨૧; ૩૧૩-૩૬, ૩૮ ઇ.

ખાસ સરં કમય સર્વભૂતેભ્યઃ સર્વેષામમય યતઃ ।

નમસ્યઃ સર્વભૂતાના દાન્તો ભવતિ જ્ઞાનવાન્ ॥ ૧૨-૨૧૩-૧૪.

જેનાથી સર્વભૂતોને અભય છે, જે સર્વભૂતોથી અભયવાળો છે, એવો જ્ઞાનવાન દાની સર્વભૂતોને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે.

૨. = કે. ૧૨-૧૬૮-૪૪; ૩૧૩-૩૪; શાંતિ. પરિશિષ્ટ ૧-૪-૨૬, ૩૦; હરિવંશ ૧-૩૦-૪૦ કડ; = ૧૨-૨૧-૫ કડ; નારદ પરિવાજક ઉ. ૩-૨૨;

સરં ભાગવત. ૯-૧૬-૧૫.

અમને પ્રાપ્ત કરવા માટે, અમનેના થવા માટે માત્ર સંપૂર્ણ અદિસક, અને તેથી સર્વ આત્મ્યોથી નિર્ભય, સંકલ્પ-વિકલ્પ વિનાનો, દેવ વિનાનો બની મન વચન અને કર્મથી મુક્તિ પાપીઆત-દિનક્રમાવને દૂર કરવો જોઈએ, એમ કહેતાં આ વચનો વ્યાસ-મુકમવાન્માંથી કીધાં છે. ૨

આત્મ, આત્મવક્ત્રી થતાં એકાન્નિક અને પરબ્રહ્મી થતાં પ્રાપ્ત અમય અમરવેના થવા માટે જરૂરી છે, એ ખરું; માથે અધઃપનિવને ઉચાત્ર માટે પણ જરૂરી છે. એ દષ્ટિએ મહાભારતમાં રથને અથગે ગોકાનુર, વિજયનુચિત અને અમાગ મનુષ્યોને, જીવનના અનેકવિધ મંધર્માંથી ત્રામંજા અને કંટાળેલા મનુષ્યોને, અને મરેણાંટ વિકાસ પામવાની દુઃખાવાગાઓને, એમ જુદી જુદી ક્ષાઓને અનુક્રમીને આ 'અમય'ના વિચારથી સંપૂર્ણ અદિસાનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. એ અદિમાંથી અન્ન અર્થાત સત્ય કે ઈશ્વરને પમાય છે.

ઉપર મ્લોક ૫૬ની ઉદ્ધાટનકથામાં મનુષ્યું ભવપ્રદ ચિત્ર છે તે અસાની દેવ તેને સ્વનાસિક ક્ષાત્ર પડે છે. જ્યારે જાની અદિસાની મંગલકારી સાધના કરતો હોઈ તેને સર્વત્ર અમય દેવ છે એટલે તેને મનુષ્યની બાળજના નદિ પણ પરમાત્માની મંગલકારી શક્તિનું અનરમા દર્શન થાય છે. તેથી તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ નિરૂપેણાં મનુષ્યના ભવપ્રદ ચિત્રને એ પ્રાપ્ત ગીતે સમજવા જોઈએ.

કામચન્દનમેવૈકં નાન્યવસ્તીહ ચન્દનમ્ ।

કામચન્દનમુક્તો દિ દ્યમ્ભૂયાય કલ્પતે ॥ ૧૨-૨૪૩-૭ (૬૪)

આ જગતમાં હંમેશાબન્ધન સિવાય એકે બંધન નથી.

૩. જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રકૃ ૨) મ્લોક ૨૫

૧. (૧) દ્યમ્ભૂયાય કલ્પતે । ચરણવાળા થોડાક મ્લોક સરખાવો. ૧-૩૬-૨૬ (ગીતા ૧૪-૨૬): ૧-૮૦-૫૩ (ગીતા ૧૮-૫૩): ૧૨-૧૫૪-૨૫: ૨૦૮-૧૬: ચિ ૧૩-૧૪૧-૩૧: ૧૪૨-૩૩: ૧૪૩-૫૭: ચિ. ૧૪-૩૫-૧૮: ૪૨-૫૧: ૪૭-૮, ૬.

(૨) ઉપર મ્લોક ૧૨, ૬૩નું ઉદ્ધાટન જુઓ; એ મ્લોકોની જેમ આ પણ 'વ્યાસ-મુકસંવાદ'માં મુલાપિત છે.

(૩) સર્વ 'સોદાનુ, ચાકડાવું કે બર્બજ ઘાસનું જે બંધન છે તેને ધીર પુરુષો દદ બંધન કહેતા નથી; મલિકુલકમાં જે અતિ આસક્તિ, પુત્રમાં મારામાં જે અપેક્ષા છે, તેને ધીર પુરુષો દદ બંધન કહે છે; જે વાલ્ય-વડી મકાય એવું, શિથિલ-દીનું (છતાં) હાથું ફુફર છે; એને પણ છેડીને, નિરપદ જનો કામમુખને છેડીને પ્રવળ્યા લે છે. 'ધમ્ભવ' ૩૪૫, ૩૪૬.

(કારણકે) જે ઇચ્છાઓના બન્ધનથી મુક્ત છે તે જ પ્રહરને પામવા માટે યોગ્ય બને છે.

કામના, ઇચ્છા એ મધન છે એ માથે ઇચ્છા વિના કોઈ પ્રવૃત્તિ થતી નથી એ પણ હકીકત છે. જતા ધીર પુત્રો એનો વિવેક કરીને નિ'કામ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને તાત્કાલિક સમયે નિ'કામલાભ મિદ્ધ કરે છે. કામનાઓનું મધન કદનું મગ્નપૂત છે એ વર્ણવતી 'કામે ગાયેવી ગાયાઓ'—કામગીના, મહાભારતમાં સંગૃહીત કરેલી છે. 'એમાં મર્તિમત 'કામ' કહે છે, 'કુ નિર્મમત્વ (અનુશય) સિવાય ક્યાંથી જીતાતો નથી જે મને (શાસ્ત્રજ્ઞાનથી) હથિયારથી નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેના તે હથિયારમાં જ હું (જ્ઞાનના અભિમાનથી) કે મે કામનાઓને જીતી એના અભિમાન વડે) પ્રકટ થાઉં છું જે મને વિવિધ દક્ષિણાના યજ્ઞથી નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેના હૃદયમાં હું જેમ જગમ પ્રાણીઓમાં ધર્માત્મા પ્રમિદ્ધ થાય છે એવી રીતે, દલ વડે પ્રકટ થાઉં છું. જે મને વેદ અને વેદાન્તના માધનોથી નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેના હૃદયમાં, જેમ સ્વામીમાં ભૂતાત્મા અગ્નિ રીતે પ્રકટ થાય છે, એમ, હું અગ્નિ રીતે પ્રકટ થાઉં છું.' જે સત્યપરાક્રમી મને ધૃતિથી નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેના એ (મારી ધૃતિથી કામનાને જીતીશ) જ્ઞાન વડે જ એનામાં હું પ્રકટ થાઉં છું, અને તે ખાલુસ મને જીતીએ શકતો નથી કે કામ પ્રમુદ થયો છે જે નીક્ષલ્પનના મને તપથી હાલુના માગે છે તેના તપના. (અંશ્ય વ ૧૦૭ પે) પ્રકટ થાઉં છું જે પડિન મોક્ષનો આશ્રય કરીને માગે નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એવા મોક્ષપ્રિય મનુષ્ય આગળ હું નૃત્ય અને હાસ્ય કરું છું હું એકલો જ સર્વ પ્રાણીઓના અરપ્ય અને સનાતન છું.'

એમ જે મનુષ્ય ચિત્તવૃત્તિઓના વિવિધરૂપે થતા કામનિક-વૃક્ષામુક્ત

૨. (૧) ચિ ૧૪-૧૩-૧૦ થી ૧૮

(૨) સર' શ્રીગી માયા તે જાતી જરી માત્રી થઈને માગે ખરી, વળગી પડી અગમી નવ થાય જાતી પડિતને માંયથી ખાલ પગી જે કોઈને જ્ઞાન ઉપજે તો જાતી થઈને બેગી ભગે, અખા જે હોય નગવા જેમ માયા તેના જ કરાવે ભોગ ('અખાના અખા' ૭૦૪ 'કુરુક્ય અંગ' મા)

૩ ગુહિ નદિ, ખળુ દ્યાલુથી નનોતિઓને કચડેથી દોઈ કામનાની અભિવ્યક્તિ અપ્પ હોય છે

પ્રકીર્તણને અગત્ય સમજી બધું ને નિર્મમ થવાનો પ્રયત્ન કરીને, નિર્મમ થાય છે અને હૃદયના બધાનાથી છૂટી જાય છે તે ક્ષણને પ્રાપ્ત કરવાને વાચક મને છે

સર્વં જિહ્વં મૃત્યુપદમાર્જવં ગ્રહણઃ પદમ્ ।

પતાવાન્ જ્ઞાનવિષયઃ કિં પ્રત્યાઃ કરિષ્યતિ ॥^૧

ચિ. ૧૪-૧૧-૪ (૬૫)

મર્મ પ્રકારની કુટિલતા મૃત્યુપદ છે અને (સર્વ પ્રકારની મગ્નતા બ્રહ્મપદ છે. આટલો જ જ્ઞાનનો વિષય છે (હે યુધિષ્ઠિર !) ખાલી પ્રજ્ઞાપથી શુ વળવાનું છે ?

યત તથા યતઃશિષ્યા વિશે ધર્મરાજે પ્રશ્ન પૂછ્યાં પ્રતિભેદની શ્રદ્ધા આત્મા પિતામહે આ મ્લોકથી જ્ઞાનદ્વારા થયેલી ચિત્તવૃદ્ધિને ઉત્તમ ગણાવી, યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ કર્યો હતો બીજો આનિર્મોહ પૂરો થયો તેઓ અર્ગભા ગયા આટના બનાવ શાંતિમોહ, જ્ઞાનમોહ પડી પશુ ધર્મરાજનું ચિત્ત શાંત થયું નહિ, એમને વ્યાખ્યા તેમને આ વન આપ્યું પડી શ્રીકૃષ્ણે સાત્ત્વન આપનારી ગણઆત કરતા આ ગાથા કહી આગળ જ્ઞાનના કથું 'તમારું કર્મ હજી સમાપ્ત થયું નથી, તમારા (આત્મ) ગતિઓ હજી મિતાયા નથી તમે તમારા ગરીબના જ રહેના (નામકોષાદિ) નવુઓને કમ જાણના નથી' એમ કહી છંદ (ચિદામા) અને વ્રત (અહ કાર)ના યુક્તિ પદ કહી સભા બાંધ્યું એ કપક પ્રમાણે, એ અહ કારથી વ્રતે ચિદામાથી છંદ ઉપર હુમનો કર્યો જેમ જેમ વન સ્થૂળમાંથી મુક્તિ હુમવો કરતો ગંગા-શરીર ઉપરની અહ બુદ્ધિથી છેવટે મે આત્માનું ઐશ્વર્ય જોયું છે એવી અહ બુદ્ધિ સુધી-તેમ તેમ છંદ પોતાના વજ્રથી વિવેકથી અહ કારને હાકવા માડ્યો-પશુ છેવટે જ્યાં વ્રતે હજીના શરીરમાં જ પ્રવેશ કર્યો-ચિદામાનું ઐશ્વર્ય એ 'મારું'

૧ (૧) = ૧૦-૮૦-૨૦

(૨) સર્વં અમૃતપદ મૃત્યુ । અમૃત એ એક અમૃત છે ૫-૪૦-૧

(૩) ભાગવ ધર્મમિત્યાહુરવર્મા જિજ્ઞાસુ ઉચ્ચતે ।

ભાગવતેદ સયુક્તો નરો વર્ગેણ મુજ્યતે ॥ ચિ ૧૪-૧૪૨-૩૦

૨ ધર્મરાજની અસ્વચ્છતાના બદલાને મ ભાગવત નિર્મમ ભાવના વારંવાર પ્રમોદે છે ધર્મરાજ તો કરિનુ સાધન છે

૩ સર્વ ઉપર મ્લોક ૬૪ના ઉદ્ધાટનના 'કામે ગાયેલી ગાયાઓ' -કામગીના

ઐશ્વર્ય છે એવી શુદ્ધિ થઈ-કે ઇન્દ્ર બેલાન થઈ ગયો. ત્યારે વસિષ્ઠે-આત્મ-તત્ત્વના જ્ઞાનરૂપી સર્વશ્રેષ્ઠ સંપત્તિ ધરાવનારા ગુરુ—,તેને સ્થંતર સામનો-અર્થાત્ અહંકારરૂપી રથ કે જેનાથી જુદાઈ જણાય છે તેને તરીને સામ્યા-વસ્થા 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' (બૃ. ઉ. ૧-૪-૧૦)નું નિરૂપણ-ઉપદેશ કરી પ્રતિબોધ પમાડ્યો-લાનમાં આવ્યો. પછી લાનમાં આવેલો ઇન્દ્ર (વિવેક) વગ્ધરૂપ અદ્વૈત્ય શસ્ત્રથી જૂતને હણી નાંખીને-સ્વરૂપાવસ્થિત થયો.૪

એમ વિવેકથી ગુહ્યજ્ઞાનની ઉપાસના કરતાં કરતાં છેવટે કુટિલતારકિય, નિરંદકારિત્વ, સરળતા અને નમ્રતાથી મીઠા પ્રાપ્ત કરવાનો અનુરોધ કરતું શ્રીકૃષ્ણનું વ્યાખ્યાન આગળ પણ ચાલુ રહ્યું હતું.૫

નિષ્કપટભાવ જેમ તાત્ત્વિક સિદ્ધિ માટે જરૂરી છે, એમ સરળ, મુખી ભૌતિક જીવન માળવા માટે એટલો જ જરૂરી છે. છૂતમાં સતી દ્રૌપદીને જીત્યા પછી આનંદાતિરેકવાળા દુર્યોધને દ્રૌપદીને સભામાં તેડી લાવવા વિદુરને કહ્યું. ત્યારે ધર્મશુદ્ધિ વિદુરે તેનો નિરસકાર કરીને, છૂત તથા કપટને અંતે આવતો વિનાશ અને મહાભય કહીને, ક્ષિતવચનો સંભળાવતાં કહ્યું હતું.

૪ (૧) ઇન્દ્ર અને જૂતના શુદ્ધતી કથા વેદો અને પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. મ ભા. નાં જુદે જુદે સ્થળે જુદા જુદા સંદર્ભોમાં એ કથા જ વખત આવે છે. તેથી તેની પ્રાચીનતા, તેનું તત્ત્વજ્ઞાન અને તેની ઐતિહાસિક પીઠિકા વ. દ્રષ્ટિએ અવગતનીય છે મ ભા. નાં આવતી જૂત કથાઓના અંશનિર્દેશ આ પ્રમાણે છે. આરણ્યક. અ. ૯૮, ૯૯: ઉદ્યોગ અ. ૯ થી ૧૮; દ્રોણ અ. ૯૪-૪૬ થી ૬૫; શાંતિ. અ. ૨૭૨ થી ૨૭૩ (આ અધ્યાયોની અગાઉ અ. ૨૭૦ માં જૂત અને ગુકનો, તથા અ. ૨૭૧ માં જૂત અને સનકુમારનો એમ 'જૂતગીતા' નામથી જાણીતા તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક બે સંવાદો છે); શાંતિ. અ. ૩૨૯માં; અને છટ્ટી કથા ઉપર આપી છે તે.

(૨) સર* ભાગવતમાં જૂતકથા છઠ્ઠો સ્કંધ અ. ૯ થી ૧૩.

(૩) સર* ઋગ્વેદમાં ૧-૩૨ માં ઇન્દ્ર અને જૂતની કથા છે. એના દશમાં અને અગીયારમાં મંત્ર ઉપર નિઃક્રાંતારે લાખ્ય કરતાં જૂત એટલે મેધ અને વરસાદ વરસવાની ક્રિયાને ઉપમાર્થે ઇન્દ્ર-જૂત શુદ્ધતી ઉપમા આપી છે એમ કહ્યું છે. એમાં જૂત એટલે અમર એવો ઐતિહાસિકોનો મત છે એમ દાંક્યું છે. (જુઓ નિરૂક્ત. ૨-૫-૨, ૨).

૫. શ્રીકૃષ્ણના વક્તવ્યમાંનો કેટલોક મહત્ત્વનો ભાગ ઉપર શ્લોક ૧૪, અને નીચે શ્લોક ૧૬ ના ઉદ્ઘાટનમાં પણ જોઈ શકાશે.

‘ગિહ-કુદિનતા એ મહારોગ નરકદ્વાર છે’ એા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર એ તુ મમજતો નથી x x x નક્કી ચા દુર્યોધન કુઓનો અતમગી થશે ત્યાં કવિઓ અને મુહુરોના પથ નયનો સાલગવામા આવતા નથી અને લોભ જ વધ્યા છે છે ત્યાં દાન્ય સર્વદારી વિનાગ થાય છે’ એ હિતનયનોના અનાદરથી કુડકુળની કેરી દુર્ગા થઈ તે અણીતુ છે

દ્યક્ષરસ્તુ મધેન્મૃત્યુસ્ત્યક્ષર દ્રક્ષ શાશ્વતમ્ ।

મમેતિ ચ મધેન્મૃત્યુનં મમેતિ ચ શાશ્વતમ્ ।^૧

ચિ ૧૪-૧૩-૩ (૬૬)

એ અક્ષરથી મૃત્યુ પમાય છે અને ત્રણ અક્ષરથી શાશ્વત-બ્રહ્મ પમાય છે ‘મમ’ (આ મારુ છે)થી મૃત્યુ થાય છે અને ‘ન મમ’ (આ મારુ નથી)થી શાશ્વત-બ્રહ્મને પમાય છે

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાનો ઉપદેશ આગળ ચલાવતા માણત્યાગ-રાત્ય ધન વનો ત્યાગ અને વિવેકાન્ય ગરીરને મોરતો વૈરાગી ત્યાગ-મિતમહત્વનો અને મનમાથી મમત્વનો-આમજિતો ત્યાગ એ જ સાચો સિદ્ધિદાતા છે એમ કહેતા ઉપરનું વચન કહ્યું પણ આગળ ચાલતા એ પ્રમાણે અનામતિગપ બ્રહ્મ અને આસન્નિગપ મૃત્યુ મનુષ્યના ચિત્તમા જ રહેતા છે અને અદૃશ્ય રહીને પ્રાણીઓને બહા-આ ૨૭ ઈ ૨ પણ જેન ચૈતન્યતાનનો અર્ચિનાગ-અમગત્ય નિશ્ચિન હોય તેવો નિર્ભમ મનુષ્ય પ્રાણીઓના ગરીગિનો નાગ કરી નાખે તે પણ અર્હિમાને પામે છે^૨ એવો નિર્ભમ મનુષ્ય ચ્યારજગમસહિત આખો

૧ દ્વાર મુષાર નરકસ્ય ત્રિક્ષ ૧ ૨-૫૬-૧૦

૧ = ૧૨-૧૩-૪, ચિ ૧૪-૫૧-૨૬

જુઓ ઉપર મોહ ૬૪ ૬૫ ના ઉદ્ધવાન

સરં અહ મમેતિ મન્ત્રોડય મોહસ્ય જગદાન્યકૃત્ ।

અયમેવ હિ નબ્ધૂઃ, પ્રતિમન્ત્રોડપિ મોહજિત્ ॥

‘જાનસાર’-મોહતાગાટક ૪-૧

૨ (૧) ચિ ૧૪-૧૩-૪ ૫ = ૬ ૧૨-૧૩-૫ ૬

(૨) ચિ ૧૪-૧૩-૫ થી ૮ મુખીનો સાર અહીં મૂક્યો છે

૩ (૧) સરં સ્ય માહકૃતો માત્રો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

દ્વવાપિ સ દર્માલોકાષ્ટ હતિ ન નિવચ્યતે ॥

૬-૪૦-૧૭ (ગીતા ૧૮-૧૭)

જેનામા અહ ભાવ નથી જેની શુદ્ધિ (મમત્વભાવથી) મયિન નથી

પૃત્વીને મેળવીને તેના વડે મું કરવાનો ? બીજી ગાલુ વનમાં રહી વન્ય દ્રવ્યોથી આહારિકા ચક્ષાવતા મનુષ્યના નિદ્રામાં એ વન્ય દ્રવ્યોમાં (પણ) મમતા રહી હોય તો એ મનુષ્યના મુખમાં અપડાયેલો જ છે. હે ભારત ! તમે ગાલુ અને આંતર શત્રુઓનો અવભાવ વિચારી જુઓ. જે પુરુષ આ વિચાર કરીને એ અવભાવને પ્રત્યક્ષમાં જોતો નથી તે (સંભારના) મદામ્નપથી છૂટી ગય છે.’

આ એક ક્રિયા આદર્શ મુક્યો તો ખરો, પણ એ સાથે જ એના દુરુપયોગનો-ખીન્નઓનો નાશ કરીને ભોમ ભોમવવાનો-કવિને ખ્યાલ છે, એટલે મુદ્દપ્રમાણથી ખિત થયેલા અમનશત્રુ રાગન મુદ્ધિરિને બધા મુદ્ધોની જેમ અમનવતાં સદૃશી નાના પાંડવ સદરે અસરગઃ ઉપરની ક્વીકો કરી,

તે આ જગતને હણવા છતાં, હણતો નથી અને અંધનમાં પડતો નથી. (જુઓ નીચે ‘વ્યસન’ (પ્રકૃ ૧૧) શ્લોક ૧૧૬, ૧૨૦ પા. નં. ૧૭) ગીતાના શ્લોક ઉપર મ. ગાંધીજીએ આ પ્રમાણે નોંધ લખી છે: “ઉપર ઉપરથી વાંચનાં આ શ્લોક મનુષ્યને ભૂક્ષાવામાં નાંખનારો છે. ગીતાના ઘણા શ્લોકો કાષ્ઠનિક આદર્શને અવધાનનારા છે. તેનો સર્વોચ્ચ નમૂનો જગતમાં ન મળે. અને ઉપયોગને અર્થે પણ જેમ ભૂમિનિમાં કાષ્ઠનિક આદર્શ આકૃતિ-ઓની આવશ્યકતા છે તેમ જ ધર્મવ્યવહારને અંગે છે. તેથી આ શ્લોકનો અર્થ આમ જ એસાડાયઃ જેની અદંતા ખાખ થઈ ગઈ છે, ને જેની બુદ્ધિમાં ક્ષેષ પણ મેંસ નથી, તે ભલે આખા જગતને હણે એમ કહીએ. પણ જેનામાં અદંતા નથી તેને શરીર જ નથી. જેની બુદ્ધિ વિગુહ છે તે ત્રિકાળદર્શી છે. આવો પુરુષ તો દેવજ એક ભગવાન છે. તે કરતો છતાં અકર્તા છે. હણતો છતાં અહિંસક છે. તેથી મનુષ્ય પાસે તો એક ન હણવાનો અને શિષ્ટાચાર-ગાત્ર-નો જ માર્ગ છે.” અનાસક્તિ યોગ’ પૃ. ૧૭૧, ૧૭૨.

(૨) આ ‘હણતો છતાં અહિંસક’નો આદર્શ દેહધારીથી સંપૂર્ણતયા અનક્ષમાં મૂકાવો અગત્ય નથી, પછી ભલેને ઈશ્વરના અવતાર શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ કેમ ન હોય. તેથી કવિએ મ. ભા. મા અત્યંતુ છે કે, મ. ભા. મુદ્દમાં શ્રીકૃષ્ણ નિઃશસ્ત્ર રહ્યા હતા. અને કટોકટીની ઘડીએ પણ બ્યાગે અર્જુન બીજમની સામે જરાખર ન લડ્યો, ત્યાં પોતાની ચાબૂક લઈને (ચક્ર નહિ-ચક્ર ધારણ કર્યાની કથા ક્ષેપક પૂરવાર થયેલી છે) શ્રીકૃષ્ણ બીજમને મારવા દોડ્યા હતા (ક-૧૦૨-૫૨ થી) શ્રીકૃષ્ણે પોતે મુદ્દ દરમ્યાન એકે મનુષ્યનો વધ કર્યો નહોતો. શ્રીકૃષ્ણને નિઃશસ્ત્ર અને વધ નહિ કરનાર અતાવીને, તેમને જ મુખે આ ક્રિયા આદર્શ ગવડાવીને કવિ વ્યાખ્યાને એ આદર્શ મુજબ મમવરહિત થવાનો ચિત્ત કરી શકે તેટલો બેધ વિદ્યાય પ્રમોધ્યો છે.

ધર્મરાગને સમગ્રવના પ્રયત્ન કર્યો કે 'તમે કોઈ પ્રાણીનો નાશ પણ કર્યો નથી અને કોઈની હિંમતને ટ્રી નથી' ૪ અને એની સાથે સગવડો પરપરા ગોઠવીને કહ્યું, 'જે રાજા આવરજગતસહિત સમગ્ર પૃથ્વીને સંપાદન કરીને તેને ઝડી રીતે બોગસતો નથી તે રાજાનું જીવ્ય નિષ્કળ છે'

મારામા મારી વસ્તુને જેનુનાદાદિ વડે જગાડી ગમાય છે એનું પહેના થતું અને અન્યારે વ્યાપક પ્રમાણમાં થાય છે, માટે વિવેકમાર્ગિત પ્રજા વડે શુભાશુભ કરીને નિર્મલભાવ-અનાસક્તભાવ કેળવવો યોગ્ય છે ૫

પદ્ય ભૂતાનિ દુઃસ્થેન વ્યત્તિપક્તાનિ સર્વેશ. ।

આત્માપિ ક્ષાય ન મમ સર્વા વા પૃથિવી મમ ॥^૧

૧૨-૧૬૮-૧૩ (૬૭)

યથા મમ તથાન્યેવામિતિ બુદ્ધ્યા ન મે વ્યથા ।

પતાં બુદ્ધિમહ પ્રાપ્ય ન પ્રહૃષ્યે ન ચ વ્યથે ॥^૨

૧૨-૧૬૮-૧૪ (૬૮)

મર્વ બાજુએથી હું ખોલડે ઘેરાયેલા પ્રાણીઓને જો (અને વિચાર કર કે) આ આત્મા પણ મારો નથી અથવા (ખીજી રીતે વિચાર કે) આ મર્વ પૃથ્વી મારી છે

જેવી રીતે આ મને લાગુ પડે છે તેવી રીતે બીજાઓને પણ લાગુ પડે છે એમ વિચારીને હું વ્યથિત થતો નથી આવી (સ્પષ્ટ) બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને હું હર્ષિત કે વ્યથિત થતો નથી

માનિપ્રસન્નર્જત મેદાસમર્વની મ આત્મા બુદ્ધિવિગ્ર પ્રજા કર્યો કે 'જ્યારે ધનનો નાશ થઈ જાય અથવા સ્ત્રી પુત્ર કે પિતાનું મૃત્યુ થાય ત્યારે કેવી જાતની બુદ્ધિ ગણીને મોઝ દૂર કરવો તે મને કહે।

પિતામહ જન્મામ આપતા કહ્યું કે અહો ! આ મધુ હું ખરડપ છે ૩

૪ શાંતિ અ ૧૩ જુઓ ઉપર પા ૧, ૨ ૧૨-૧૩-૬ અને ૬

૫ જુઓ 'મ લા અને ઉ મુત્ર' ૫ ૫૬, ૮૩

૧ કડ=ચિ ૧૪-૩૭-૧૧ કડ કડ=કે ૧૨-૨૬-૧૮ અમ

૨ (૧) અમ=કે ૧૨-૨૬-૧૯ કડ ચિ ૧૪-૩૭-૧૨ અમ

(૨) 'આત્મવેદિક પર્વ' (પર્વાક ૧૪)માના સદર્શની કથા વ માટે

જુઓ નીચે મોઝ ૬૯

૩ શાંતિ અ ૧૬૮-૬ થી આ આત્માનમાની કાળી મહત્ત્વની ગાથાઓ

એમ વિચાર કરીને આધાસન મેળવવું. પૂર્વે સેનજિત નામનો રાજા પુત્ર મૃત્યુ પામવાથી ગોકવિદ્યજ યર્ધ ગયો હતો ત્યારે તેને ખિત્રવદનવાજો જોઈને તેના એક બ્રાહ્મણ ભિત્રે સાંત્વન આપતાં કહ્યું કે, 'તું આમ મોહવશ શા માટે થયો છે ? તું પોતે જ જ્યાં ગોક કરવા લાયક છે, ત્યાં બીજાનો કેમ ગોક કરે છે ? તુ જેમ બીજાનો ગોક કરે છે, તેમ બીજાઓ (તુ મૃત્યુ પામીશ ત્યારે) તારો ગોક કરશે, અને તેઓનો વળી બીજાઓ ગોક કરશે, એમ બધા તારા પુત્રની ગતિને (મૃત્યુને) પામશે. હે રાજા ! તું, હું અને આ બીજા જે તારી મેવા ઉઠાવે છે એ બધાં—આપણે સૌ જ્યાંથી આવ્યા છીએ ત્યાં જ જવાનાં છીએ' રાજાએ પૂછ્યું, 'એવી તે કઈ બુદ્ધિ છે, એવું ક્યુ તપ છે, એવી કઈ સમાધિ છે, એવું ક્યું જ્ઞાન છે, એવું ક્યું ક્ષુભ છે, કે જેને પ્રાપ્ત કરીને હે તપોધન વિપ્ર ! તમે વિવાદ પામતા નથી ?' ત્યારે એ વિદ્વાન બ્રાહ્મણે પોતાનું શાંતિદાયક પ્રવચન ઉપર નોંધેલા શ્લોકોથી શરૂ કર્યું. એ પ્રવચનમાં સુખ દુઃખનો વિવેક, સુખ અને દુઃખની ઉત્પત્તિ, સંયોગ અને વિયોગ, જગત અને તેમાં રહેલા પદાર્થોની ક્ષણભ્રમશરતા, પદાર્થોની માલિકી ખરેખર કોની તેના વિવેક, તૃષ્ણા રાગ મમત્વ અને રનેહને કબેશ જોડેનો સંબંધ, કાર્યકારણભાવનો અદ્વય નિયમ, કામના અને આસક્તિ-રૂપી મનોમય મૃત્યુ, એ વિશદ રીતે સમજાવીને તૃષ્ણા, રાગ, મમત્વ, રનેહ અને આસક્તિનો ત્યાગ કરવો, શાંતી કરવો, કેવી રીતે કરવો, ત્યાગ થયો તેની કસોટી શીઃ એ બધું વિગતે રસ પડેછતાં અલિપ્ત રહેવાય એવી રીતે બતાવી છેવટે 'પિંગલા ગીતા'—પિંગલા વેસ્થાએ ગાયેલી ગાથાઓ કહી

અક્ષરશઃ 'દુઃખાર્ત રાજા મેનજિતે ગાયેલી ગાથાઓ' તરીકે ધર્મરાજનો વિવાદ દૂર કરવા માટે મહર્ષિ વ્યાસે પોતે શાંતિપર્વના આદિમાં કરેલા ઉપદેશમાં સંગૃહીત કરેલી છે. જુઓ ઉપર પા. ૮૧, ૮૨ નીચે જુઓ 'સંયમ' (પ્રક્ર. ૧૬) શ્લોક ૧૭૬

૪. આ વિગતો આ પ્રથમા પહેલેથી છેલ્લે મુઠી છે તેથી અહીં માત્ર નિર્દેશ જ કરેલો છે

૫. ૧૨-૧૬૮-૮૬. ૪૮ થી ૫૨: પિંગલાની કથા ભાગવતમાં એક અવધૂતના (પરપરાગત માન્યતા પ્રમાણે યુરુ દત્તાત્રેય) સત્તમમાં યુરુ તરીકે નોંધેલી છે. (ભાગ ૧૧-૮-૨૨ થી ૪૪): આ 'પિંગલા'નો 'બોધ્ય' ત્રાસિના છ યુગ્મે પૈકી એક તરીકે મ. ભા. ૧૨-૧૭૧-૬૧ માં ઉલ્લેખ છે: ભાગવતની કથાના પૂર્વરૂપ તરીકે, અને 'બોધ્ય' શબ્દનો અર્થ 'બોધિસત્ત્વ' પણ થઈ શકે, એ રીતે 'બોધ્ય'ની કથા નોંધપાત્ર છે (જુઓ નીચે શ્લોક

‘ખરેખર હું ઉન્નત છું. કારણકે મારો અનુન્નત-નિર્વિકારી-કાન્ત પહેલેથી જ મારી સમીપમાં રમણ કરે છે, પણ મેં તેને ઓળખ્યો નહિ હવે તો આ (અજ્ઞાનરૂપી) એક ચાંલવા ઉપર રહેલા નવદારવાળા (૧) એ કાન, એ નસકોરાં, એ આંખ, મોં, ગુદા અને ઉપગ્રથ, અથવા (૨) પાંચ દન્ડિયો અને ચાર અંતઃકરણ-મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર) શરીરરૂપી ઘરને હું ઠાકી દર્શાવું. પછી તો મારા એ પતિને ‘આ મારો પતિ છે’ એમ કોણ માનનાર છે? અર્થાત્ અબેદ દષ્ટિ થતાં હું અને મારો કાન્ત-પરમાત્મા એકરૂપ થઈશું હવે પ્રત્યક્ષ નરકસ્વરૂપી ધૂતોં હું કે જે અકામા, પ્રતિબુદ્ધા અને જગૃત થઈ છું તેને કામીરૂપે ફરીથી છેતરી ગકરો નહિ જે સમયે પૂર્વકૃત શુભ-કર્મોના ઉદય થાય છે, ત્યારે અનર્થ પણ અર્થરૂપ બને છે. (મારા મંજાંધમાં પણ એમ થવાથી) હું સજીવ, નિરાકાર અને જિતેન્દ્રિય થઈ છું. ખરેખર આગા વગરનું પ્રાણી મુખે મૂએ છે, માટે નિરાગા પરમ મુખ છે. આગાની નિરાશા કરીને આ પિંગવા મુખે મૂએ છે”^૭ શાસ્ત્રણુ મિત્રના પ્રવચનથી રાગ મેનજિવનું મન ફેકાણું આવ્યું, અને તે રાજી થયા.

૬૬૫ ઉદ્ઘાટન): જનક નં ૩૩૦ ‘મીત્રવીમસ’ જનકમા પ્રનન્ધા લેવાના ઇરાદે ફરતા બોધિસત્ત્વે એક ગામમા પિંગલા નામની દાણીને, કેઈ પુન્ય સાથે મગવાનું નક્કી કરેલું તે પુ. ૫ મધ્યરાત્રિ મુધી નહિ આવતા પાછલી રાત્રે નિરાગ થઈને પિંગલા ઉઘી ગઈ, તે જોઈને એક ગાથા બોલેલા એવી કથા છે ગાથા માટે જુઓ નીચે પા ૮૧ ૭

૧. જેની માથે સકેત કરેલો તે પુ. ૫ ન આવતા થયેની નિરાશા, તેમાથી થયેલો હ્રોડ, અને પછી જેવટે તેમાથી આત્માભિમુખ થવા રૂપી શ્રેષ્ઠ અર્થ પ્રાપ્ત થયો તે

૭ મુગ નિરાશાઃ સ્થપિતિ નૈરાશ્ય વરમ મુલમ્ ।

આશામનાતાં જ્ઞાનમ્ હિ મુગ સ્થપિતિ પિજ્જલા ॥ ૧૨-૧૬૮-૫૨:

=૬ શાંતિ ક્ષેપક ન ૪૭૫ લીટી ૧, ૨.

જુઓ સામ્યપ્રવચનભાષ્ય ૪-૫.

સરખાવો ભાગ પુ ૧૧-૮-૪૪

=૬ જનક નં. ૩૩૦ ગાથા ૨

મુગ નિરાસા મુપતિ આસા પલ્લવતી મુલ્લા ।

આસ નિરાસ સ્તવાન મુગ મુપતિ પિજ્જલા ॥

આશા રહિત મુખે મૂએ છે. આશા ફળે છે ત્યારે મુખાવલ્લ થાય છે.

(પણ) આગાથી નિરાસ થઈને પિંગવા મુખે મૂએ છે.

કસ્યેદમિતિ કસ્ય સ્વમિતિ વેદવચસ્તથા ।

નાધ્યગચ્છમહં ધુદ્ધયા મમેદમિતિ યદ્ભવેત્ ॥^૧

ચિ. ૧૪-૩૨-૧૬ (૬૯)

‘આ કોનું છે ? આ ધન કોનું છે ?’ એવું વેદવચન છે
આથા ‘આ મારું છે’ એવી બુદ્ધિ મને થતી નથી

૧ સરં મા ગૃથ કસ્યસ્વિક્ષનમ્ । ધિગિ ઉ ૧ ‘આકાશા’ ન કર આ
ધન કોનું છે ?’ રિગેા મોટે જુઓ ‘ધર્મ’ (પ્રશ્ન ૨) શ્લોક ૨૪ પા ૩ી
૨૨. ઉપર વેદવચન તરીકે મ લાએ નોંધેન વચન (ચારે વેદોમાં નથી,
અને કોઈ બોદ્ધની જેમ જનક રાજા આ ઉક્તિ કહે છે એમ કો વિનિર્દેશ
વખે છે (Some problems of Indian Literature by M
Winternitz, Page 33, 34) પણ એ બરાબર નથી ધિશિ ઉ ‘વાજસ
નેયી સહિતા’ ગુપ્ત યજુર્વેદનો ૪૦ શ્લોક અધ્યાય છે એટલે કે વેદના સહિતા
વિભાગમાં આ ઉક્તિ સંદેશ છેજ પણ કદાચ તેમ ન હોત તો પણ એ
ઉક્તિ ઉપર બોદ્ધ અસર મળી પેરી એ ઉતાવળિયુ અનુમાન ગણાય કારણ
આ દેશમાં યોગ અને સામ્યની બે મોટી જ્ઞાનશાખાઓ બુદ્ધ પહેલાં પણ
નહા જૂના સમયથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે (ગીતા અ ૩/૩) ભગવાન બુદ્ધે
પણ યોગમાર્ગના આચાર્યો આવારકાયામ અને ઉદ્ધક રામપુત્ર પાસે અભ્યાસ
કરેનો અશ્વમેધના ‘બુદ્ધચરિત’માં આ બંનેને સામ્યમતના આચાર્ય કહ્યા છે
નળી આની સાથે જાતિ અ ૨૬૦ ગોકવિલિયમાં શ્લોક ૩૬ થી ૪૪ માં તે
કથન છે તે અને સમગ્ર રીતે અ ૨૬૦ થી ૨૬૦ વાચના માત્ર પડે છે કે
વેદનો અભ્યાસ કરાવનાર કોઈ પણ શાસ્ત્ર આલે અર્થ પણ વ્યાસ કેવીક
વખત કહે છે ‘વેદ’ એટલે મનો અને બ્રાહ્મણો સહિત આખું વૈદિક સાહિત્ય
એ અર્થ જનરૂપિત છે મ લાને ‘દાપ્તુવે’ અને ‘પાચમો વે’ કહનામાં
આવે છે એ પણ નક્કી રાખતુ જોઈએ (૧-૨-૨૦૫ ૧-૫૬-૧૭
૧-૬૭-૭૪ ચિ ૧૮-૫-૬૫ ૬) જાતિ અ ૨૨૨ માં જનકેન જનક અને
અ ૩૦૮ માં ધર્મધ્વજ જનકને સામ્યાચાર્ય પચશિષ્યના શિષ્ય તરીકે
ઓળખાવ્યા છે, તથા તેમના ઉપદેશથી ઉપરોક્ત જનકોએ મમત્વબુદ્ધિનો
ત્યાગ કર્યાનું જણાવે છે આ બધું જોતા કસ્યેદમિતિ કસ્ય સ્વમિતિ ‘કોઈ
મોદ્ધની જેમ જનક રાજા આ ઉક્તિ કહે છે’ એમ માનવું વધુ પડતું છે એ
સ્પષ્ટ છે ભગવાન બુદ્ધ કપિવત્સુ નગરમાં જન્મેના, એ નગરના નામ સાથે
સામ્યાચાર્ય કપિવત્સુ યા આવે છે કપિવત્સુ કપિવત્સુ સાથે કઈ સબંધ
હોતો કે કેમ તેનું સંશોધન એ રિચ ઉપર પ્રકાશ પાડી રોકે

‘અનુગીતા’ અતર્કત ‘બ્રાહ્મણગીતા’માં એમ મ્થા છે કે રાજ્ય જનકે
કર્ષ અપરાધમાં આવેના એક બ્રાહ્મણને નિદા મરવા મ્થુ કે ‘તારે માગ
રાજ્યમાં રહેવું નહિ’ ત્યારે બ્રાહ્મણે જનકને કમ્થુ ‘તારા રાજ્યની ગીમાં
મને મ્હે નારજુ છીજી રાજ્યમાં જતા હમ્થુ છુ અને શાસ્ત્ર અનુસાર
તારા કોના પ્રમાણે હુ પર્નામાં માગુ છુ’ આ અર્થધન વચન સાંભળતા
જનક એમ મુદ્દર્ન મુધી વિચારમાં પડી મ્થો પછી વિચારેનો મૂચવાડા દૂર
થતા એ મ્થો પો ‘મારા માપવાના આ રાજ્યમાં ધણા જનપરો મારે
મ્વાધીન છે પણ મને એમાં માટુ પોતાનુ રાજ્ય દેખાનુ નહિ મે જ્યાં
રાજ્યમાં કર્ષ ન જોયુ ત્યારે મિથિનામાં મોધ કરી પણ તેમાંયે કર્ષ મ્થુ
નહિ ત્યારે મે મારી સતતિમાં રોધ મ્થી તો તેમાંયે કર્ષ ન મ્થુ એને
મને મ્મન-વિચારેનો મૂચનાડો-ચયુ મ્મન દૂર થતા મારી બુદ્ધિ દેખાણે
આવી હવે મને લાગે છ કે આ સર્વ રાજ્ય માટુ છે અથવા માટુ નથી છે
આ આત્માયે મારે નથી અથવા સર્વ પૃથ્વી પણ મારી છે હં દિનિતમ !
માન છુ કે જેમ આ મા છે એમ મીજીઓનુ પણ છ મારે તાટુ
દિવ ચાડ ત્યા મુધી અર્ધી રહે અને અર્ધી રહે ત્યા મરી તેને બોગમ ૪

આથી બ્રાહ્મણે પૂછ્યુ કે મ્થી જનની જ્ઞાનબુદ્ધિ રાખીને તે મમત્વનો
ત્યામ કયો છે એ મને મ્હે

જનકે ઉત્તર આપ્યો જનકમાં નર મ્નામ્થાઆ નાગરન છ તેથી
હ આ માટુ જ છે એની બુદ્ધિ મ્થતા નથી પણ ઉપરનો વેદમ્થનનો
ઉનેમ્થ મ્થો મ્થો દાકીને વિતારથી જતા નક્ષપમાં મમ્થન્યુ કે હ

૨ ચિ આમ્થ મ્થ ૩૨

૩ જુઓ ઉપર મ્થો ૬૭ ૬૮

૪ ધિશ ઉ ના પ્રથમ મન્ત્રના ઉત્તરાર્થનો એક અથ તેને નામે
લાગ મ્થીને બોગમ કાર્કના ધનનો નોલ કરીગ નહિ એ વિષે અગાઉ ‘ધર્મ’
(પ્રક ૨) મ્થોક ૨૪ ના ઉદ્ધાનમાં કહેનાઈ મ્થુ છ અર્ધી એ મન્ત્રનો
એક જનમુક્ત સિદ્ધ મીજો અર્થ કરીને પોતે જે નિર્મમ્થથી કર્મફળ-
ત્યાગની બુદ્ધિથી રહે છે તેના પૂર્મ જ્ઞાના મમ્થપે-પોતાના રાજ્યમાં પોતાની
બોલિત સતા જ્યા આમેદે ત્યા, અમુદ્ધ જમ્થામ્થી બીજીને રોધપલુ અને
બોગવવાનુ આમ્થમ્થ કરે છે કારણ છેવરો બેચુ કચેચુ આ ધન કોનુ છે ?
જેનુ છે તે બોગવો જેને જર છે તે બોગવો પરમાત્મા જેને બોગવવા દે
તે બોગવો’ જે ચિત્તમાં આવો મ્થેષ્થી ઉત્તમ સમ્થાન મ્થ થાય ત્યા
જનમુક્તિ છે અર્ધત્વ છે વિદેહીપલુ છે

મારે માટે કંઈ જ હજીતો નથી કે કાર્ય કરતો નથી-છટ્ટિયોના વિચારો તો નથી જ બેગવતો, પરંતુ મનને-ચુદ્ધિને કે વિચારોને ય નથી હજીતો-પણ દેવો, પિતૃઓ, પ્રાણીઓ અને અતિથિઓને માટે જ ચર્ચ કરું છું. એટલે મન અને સર્વ મદાબૂતોને તેના વિચારો સદિત મેં વગ કર્યા છે.^{૧૫}

એટલે ખડખડાટ લાગ્ય કરતા 'આલ્પજ્ઞપદારી ધર્મ' હતું, 'આ જે પ્રથમપ્રાપ્તિ, તેમજ દુર્વાર' કદિ પાણું નહિ ફરનારું-આત્મતિક મનિવાણું, અને સત્વગુણરૂપી નેમિ-ધરીથી આલના એવા (ધર્મ) ચક્રનો તું એક અર્થક-મુખ્ય અનુદાતા છે.^{૧૭}

શરૂઆતમાં નિર્ભયત્વનું અસાવાત્મક ડપ અને અતે એનું ભાવાત્મક ડપ ખતાવતા, તેમજ નિહત રવીને લોકસંમદાર્યે જ સર્વ પ્રગતિ કરતા એવા રાગ જનકનું પુણ્યનામ ઉપનિષદ, રામાયણ, મહાભારત, જૈન શાસ્ત્રો, બૌદ્ધ ગ્રાંથો અને પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. વિરેહરાજ જનકના પાત્રરૂપે વિશ્વનાં સર્વ ભૂતમાત્રનું સદગ્રહણ-રાગદ્વેષ વિના-કલ્યાણ કરતી ભારતની વ્યવસ્થા સદિપારી શ્રીના એક તેજસ્વી અગત્ય આપણને દર્શન થાય છે

આ જનક તે કોણ ? જનકના નામે અનેક કથાઓ અનેક પ્રકારે કહેવાઈ છે સામાન્યતઃ જનક મોક્ષશાસ્ત્રકુશળ, નિઃસંગપણે રાજ્ય ચલાવતો રાજા, કે નિઃશ્વેયમાભિલાષી કે દાનવીર કે જ્ઞાનોપાસક એવી રીતે નિરૂપાયેલા છે

૫ જનકની આ વૃત્તિને ગીતાનાં શ્રીકૃષ્ણે નખવાડપે દાકી છે.

કર્મણેવ હિ સસિદિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।

લોકસંમદેવાપિ સપદ્યન્કર્તુમર્હસિ ॥ ૬-૨૫-૨૦ (ગીતા ૩-૨૦)

જનકાદિ કર્મવડ જ પરમસિદ્ધિને પામી ગયા. (હે અર્જુન !) મોક-મંત્રદાર્યે પણ તારે કર્મ કરવું ઘટે છે

એવી શુદ્ધ લોકસંમદી વૃત્તિથી કાર્ય કરતા મનુષ્યનું જીવન યશસ્વ છે એ નિઃપાપ-વિધસ જનનાગ છે ખીજ તો 'ચોર' છે (જુઓ ગીતા ૩-૧૨, ૧૩) એ પ્રમાણે ગીતામાં લોકકલ્યાણાર્યે કર્મ કરતા ' કર્મચોરી ' તરીકે જનકનો ઉલ્લેખ છે સંન્યાસી તરીકે નથી

૬. દુર્વાર = અનૈકાન્તિક (નીવકક) .

૭. સ્વમસ્ય વ્રજાલમસ્ય દુર્વારસ્યાનિર્વાતિનઃ ।

સત્ત્વનેમિનિરુદ્ધસ્ય ચકલ્યેવ પ્રવૃત્તક ॥ ચિ ૧૪-૩૨-૨૬.

આ ' વ્રજાલાડપ ' ચક્ર તે ગીતામાં એવ પ્રવૃત્તિનું ચક્ર (૬-૨૫-૧૬ ; ગીતા. ૩-૧૬) થી ઉત્પન્નાયેલું યત્યક. તેથી ગીતામાં યજ્ઞાર્યે કર્મ કરનારા-એનો ' જનકાદિ ' ગૃહથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો. જુઓ ઉપર પા. ૮૧ પ.

ઉપરના યોગમાં નિર્દિષ્ટ જનકનો નામોત્તેજ્ય મળતો નથી, પૃ. ચિ. ૧૪-૩૨-૨૬ ના 'સત્વગુણરૂપી નેમિથી ચાપના ધર્મચક્રના પ્રવર્તક' તરીકેના ઉત્તેજ્ય ઉપરથી વંદિક અનુગમ પ્રમાણે જનકવંશના પ્રથમ પુત્ર 'નિમિ'નો ખ્યાલ આવે છે. 'નિમિ' રાજાની જેમ જૈન અને જૌદ અનુગમોમાં વિદેરાજ 'નેમિ', 'નમિ', અને 'નિમિ' અગ્રે કથાઓ છે. રામાયણમાં જનકવંશના પ્રાદુર્ભાવની કથા છે. જેમાં નિમિ ક્ષત્રવાકનો આરમ્ભ પુત્ર હતો. એને વસિષ્ઠ સાથે વિષ્ણુવાદ થયો હતો, તેમાં જન્મેનું મૃત્યુ થયું હતું. પત્ની નિમિના દેહને મળીને પુત્ર કાદવામાં આવ્યો. એ મથવાથી નીકળ્યો માટે મિથિ, જનન થયું તેથી જનક, વિદેહ(શય)માંથી ઉત્પન્ન થયો માટે 'વિદેહ કહેવાયો. 'મિથિ' ઉપરથી એના વંશજો 'મિથિય' કહેવાયા.^{૧૦} પાત્રિ 'નિમિજનક' ^{૧૧}માં વિદેરાજ નિમિની કથા છે, જેમાં એ ચક્રની નેમિની જેમ વંશનું સમાપન કરવા અને જે પેઢી પૂરતું ચાલન કરવા (આ જન્મે કારણથી) જન્મ્યો છે એ ઉપરથી એનું નામ નેમિકુમાર^{૧૨} પાડ્યું, પૃ. ત્યારપછી જનકમાં એનું નામ 'નિમિ' જ આવે છે એ ખામ નોંધપાત્ર છે. મૃગ એ મખાદેવ નામનો જનક હતો, એ શ્રદ્ધયોગમાં ગયો ત્યાં એને વિચાર આવ્યો કે નિર્વાણ કેમ મળે ! તેથી પોતાનો વંશ નિઃશય થાય એ દેવથી એ વખતના જનકની રાણીને પેટ એ જન્મ્યો. પોતાનાં સકૃત્યોથી એ અર્ગે ગયો આનો પુત્ર (મખાદેવના વંશમાં ૮૪૦૦૦ મો) કજાર જનક થયો તે છેલ્લો જનક થયો ^{૧૩} ત્યાં જનકવંશ

૮. જુઓ પા ડી. ૭.

૯ વા. રા. ઉત્તરકાંડ. સર્ગ ૫૫ થી ૫૭

૧૦. વા. રા. ઉ. કાં ૫૫-૪; ૫૭-૧૬ થી ૨૧; ભાગવતમાં પણ લગભગ આને મળતી કથા છે એમાં 'મિથિ'ને બદલે 'મિથિય' નામ છે. જુઓ નીચે પા ડી. ૩૩.

૧૧. (૧) જનક નં. ૫૪૧; સર' જનક નં ૬ 'મખાદેવ જનક'

(૨) 'નિમિજનક'માં 'ખૂળ દાન દેનાર તરીકે જનકનો ઉત્તેજ્ય છે. એ મ. ભા. ચિ. ૧૩-૧૩૭-૧૧માં 'જનકરાજ નિમિ પ્રાણિએને દાન દઈ સ્વર્ગે ગયો હતો' એ સાથે અને જૂ. ઉ. અ. ૩ અને જમાંની કથાઓ સાથે બંધમેસતુ છે.

૧૨. જનક ૫૪૧ (કાસણેય) ૫ ૬૬; આ જનકને મળતી પણ ધણી દૂંડી વાર્તા માટે જુઓ જનક નં. ૬ 'મખાદેવ જનક.'

૧૩. મ. ભા. શાંતિ અ. ૨૬૧ થી ૨૬૬ માં વસિષ્ઠ અને કરાણ જનકનો સંવાદ છે. આ કરાણ જનકનું મ. ભા. ની જુદી જુદી પરંપરાઓવાળી વાચનાઓની સંખ્યાબંધ પ્રતોમાં કરાણ જનક નામ છે તે નામ સામ્ય હોઈ નોંધપાત્ર છે.

સમાપ્ત થયો. 'શ્રીમદ્ ભાગવત'માં વિદેહરાજ નિમિ અને ભગવાન ઋષભદેવના મહાભાગવત નવ યોગેશ્વર પુત્રો-કવિ, હરિ, અંતરિક્ષ, પ્રજુહ, ચિષ્પદાસન, આવિહોત્ર, કમિલ, ચમસ અને કરભાજન-નો જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તિ અને ધર્માચરણ વિશે મોહને છોડી મૂકનાર પવિત્ર ઇતિહાસ-સંવાદ છે. ૧૪ 'ઉત્તરાધ્યાયન સૂત્ર'માં વિદેહરાજ નમિએ રાજ્ય ત્યાગીને અભિનિષ્ક્રમણ કર્યું-દીક્ષા લેવા પ્રયાણ કર્યું-ત્યારે એને 'રાજ્ય અને કામભોગો ભોગવવા, રાજ્યો જીતવાં, યજ્ઞયાગાદિ વડે યજ્ઞન કરવું, અને ત્યારબાદ પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવી' ૧૫ વગેરે દલીલોથી સમજાવતા ઇન્દ્રનું નમિએ પોતાના પત્નિ ચયેલા વૈરાગ્યવાળી અને મમતારહિત વાણીથી નિરસન કરતાં 'જેતું કંઈ જ નથી એવા બધે સુખેથી વસીએ છીએ અને જીવીએ છીએ. મિથિલા બળતી હોવા છતાં એમાં મારું કંઈ બળતું નથી.' ૧૬ વગેરે કહીને નમિ કામભોગોથી નિવૃત્ત થઈને શ્રમણ થયો એવી કથા છે.

ઉ. સૂત્રની કથામાંના રાક્ષસ વસ્તુને મળતી અને તદ્વન જુદા ઉપસંહારવાળી કથા મ. ભા.માં છે. એમાં વિદેહરાજ જનક ધન, સંતાન, મિત્રા, વિવિધરત્નો અને પાવનમાર્ગ (પાવન=અગ્નિ. એટલે યજ્ઞામિના યજ્ઞનથી આચરાતો વૈદિક માર્ગ) છોડી, મુંડન કરાવી લિપ્ત થવા તૈયાર થયો હતો, તેને રાણી કૌશલ્યાએ ઉ. સૂત્રમાં જેવી ઇન્દ્ર દલીલો કરે છે તેને મળતી પણ વધારે તર્કસંગત દલીલો વડે (અકાળે) સંન્યાસી થવામાં રહેલી મૂઠતા, લિપ્તઓના દોગ, એમનામાં રહેલી પરિગ્રહવૃત્તિ, ધર્મધ્વજન-પાખંડ, અને એની સામે આસક્તિ રહિત થઈને રાજ્ય થવું-અસંગ જુદીથી રાજ્ય કરવું, બીજા માગવી એ કરતાં શિક્ષા આપનાર થવું ઇ. કેટલું શ્રેષ્ઠ છે, એ કહ્યું. તેથી જનક સંન્યાસી થતાં અટક્યો. ૧૭

પાસિ 'જનક' 'મહાજનક જનક' ૧૮માં ઓધિસત્વ 'મહાજનક નામનો વિદેહરાજનો રાજપુત્ર થઈને જન્મે છે. અનેક કષ્ટો વેડ્યા પછી એ મિથિલા-

૧૪. ભાગ. પુ. રક. ૧૧. અ. ૨ થી ૫.

૧૫. ઉ. સૂ. અ. ૬.

૧૬. મુદ્ધ વસામો જીવામો જેમિ મો નરિય કિચ્ચન ।

મિદિલાઈ હજ્જમાળીઈ ન મે હજ્જહ કિચ્ચન ॥ ઉ. સૂ. ૬-૧૪.

જુઓ નીચે પા. ટી. ૧૯.

૧૭. સર 'મહાજનક જનક'ની નીચેના પેરાની કથામાં રાણી શીતલીનો પ્રસંગ. ઉપાંત ઉપર ઉ. સૂ.ની કથામાંનો ઇન્દ્રનો પ્રસંગ.

૧૮. 'જનક' નં. ૫૩૬.

નો રાગ થાય છે રાગ થયા પછી એણે એક વખત ઉદ્યાનકીડા કરતા ફગતા ભારથી લચી પડેના એક આગાની કેરી ખાધી થી બહુ સારી હતી તેથી તેના વખાણુ કરી જનક ગયો એ પછી રાગને આ આગાની કેરી બહુ ગમી એવું માનૂમ પડતા લોકોએ તમામ કેરીઓ સાફ કરી નાખી ઉદ્યાનમાંથી પાછા વળતા આગા ઉપર એકે કેરી ન દેખાતા તપાસ કરનાથી ઉપરની હનિમતની ખમર પડી એ ઉપરથી મત્સ્ય ધન સપત્તિ ધની ક્ષણિમતા સમગ્રતા એણે કાનાય વસ્ત્રો ધારણુ કર્યા, તેથી સન્યાસી થઈને એ આ થો ન વતય માટે રાણી રાનીનીએ ધણુ પ્રસાસ કર્યા ફીનો અને પછી સત્યાભાસી દેખાવો ચોજીને એણે જન ને પાછો વાગવા પ્રયત્ન કર્યા એમાં એ- તો મિથિનાના કેટલાક લાગેના વહેના ધગેવાગા લતાને આગ લગાડી અને રાગને વિનતિ કરી કે 'જુઓ આપની મિથિનાનો અમિથી નાશ થાય છે તેને બચાવો' ત્યારે જનકે કયુ જેવું કંઈ જ નથી તેવા અમે મુખેથી વસીએ ગીએ મિથિના બગતી હોવા છતાં એમાં માડુ કંઈ બગતુ નથી ૧૮

૧૯ સુસુલ યત જીવામ ચેસં ન ભવિ કિચન ।

મિથિલાય હ્યમાનાય ન મે કિચિ મહત્તયા ॥

ભતક અદૃશ્યા ગ્રન્થ ૬

દોસમોન ૫૩૯/૧૨૫ સગમ ગાથા ૨૪૫

અમ=૬ ભતક ૫૩૯/૧૨૭ અમ ૧૨૮ અ ૧ ધમ્મ ૨૦૦ અમ

=૬ સમુત્ત નિમ્મલ (૧ પા-૧૪૪) મહાવર (૩ પા ૪૫૩)

ઉ સુ ૬-૧૪ ઉપર પા ૧૧ અ=ધમ્મ ૧૬૭-૧૬-અ

(૨) માડ-ય નરિએ પ્રજા કરનાથી વિદેશરાજે તૃપ્તિ વિરે ગાથાઓ ગાઈ હતી તેમાં ઉપરની ગાથા અદૃશ્ય છે

સુસુલ યત જીવામિ ચસ્ય મે નાસ્તિ કિંચન ।

મિથિલાયા પ્રવીપ્તયા ન મે વહતિ કિંચન ॥ ૧૦-૨૬૮-૪

=૬ ૧૨-૧૭-૧૮ ૧૭૧-૫૬, સર ૧૨-૨૧૨-૫૦ ધમ્મ ૨૦૦

૧૨-૧૭-૧૮ મા અવ્ધ પાડાતરે આવતો આ સ્ત્રોત્ત નિરાશાના આવેગમાં તણાઈને ધર્મરાગ 'જનકે ગાયેલી ગાથા' તરીકે ગાય છે પણ એ જગ્યાએ ધર્મરાગનો વૈરાગ્ય 'સર્વભૂતાનુમ્મપા'થી આવેનો વૈરાગ્ય નથી, પણ સુદ્ધમાં સખધીજનોના ક્ષયના દુઃખ વડે આવેલો મુખ્ય વૈરાગ્ય છે ઉપર (૧)માં જણાવ્યા પ્રમાણે બોદ્ધ અને જૈન ગ્રંથોમાં તથા મહાભારતમાં આ ગાથા જુદે જુદે સ્થાને મળે છે

એમ જનકે હિમાલય બાજુ ધર્મચિંતન કરવા ચાલ્યો હતો છે. રાણી પણ પાછળ હતી છે. માર્ગમાં નારદ અને મિંગાજિન એ એ ઋષિઓ એના સત્ત્વની પરીક્ષા કરે છે, તેમાં મિંગાજિન તો તેને પૂછે છે: 'તને કોઈએ ઉપદેશ આપ્યો છે?' જવાબમાં 'જાતે જ પ્રવ્રજિત થયો છું. ઉપદેશ આપ્યો હોય તો એક ફેરીથી લઈ પડતા આમ્રવૃક્ષ-જેની ફેરીઓ લોકોએ ખાઈને સાફ ફેરી નાખી હતી. તેને જોઈને સંપત્તિની ક્ષણિકતાનો ખ્યાલ આવ્યો.' ૨૦ આગળ જતા શીવલી રાણીને પાછી વાળવા માટે એક કુમારીની ચૂડીઓના ખખડાટનો દાખલો જનક નજરે બતાવે છે. અને કુમારીના મોટે બે ભેગા થતાં વિવાદ થાય છે એ જણાવતી ગાયાઓ રાણીને સંભળાવે છે. ૨૧ તોય શીવલી પાછી નથી જતી તેથી આગળ જતાં એક રસુકાર = બાણ બનાવ-

૨૦. 'જાતક' ૫૩૯/૧૪૩ થી ૧૪૯.; જૈન પરંપરા પ્રમાણે નમિ 'સ્વયંસંબુદ્ધ' કહેવાય છે તે આ સાથે સરખાવો. જૈન પરંપરા અનુસાર મિથિલાનો નમિ, કર્મિંગનો કરકંડુ, પાંચાત્રનો દ્વિમુખ અને ગાધારનો નગર્ધ (નગ્ગતિ-નગ્ગજિત) એ ચાર રાજાઓ 'અત્યેક સુદ્ધ' 'સહસંબુદ્ધ' અથવા 'સ્વયંસંબુદ્ધ' કહેવાય છે.

ગુપ્તા ઉપદેશ વિના કે તપશ્ચર્યા વિના જીવનના કોઈ તીવ્ર પ્રસંગે જેમને એકાએક જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે તેઓ 'સ્વયંસંબુદ્ધ' તરીકે ઓળખાય છે. એ ચારે રાજાઓને આ પ્રમાણે જ્ઞાન થયું હતું. કરકંડુ રાજાને પોતાના પ્રિય અને બળવાન વાહાણને ઘરડો થયેલો જોઈને વસ્તુઓની પરિણામશીલતાનું જ્ઞાન થયું હતું દ્વિમુખ રાજાને ઇન્દ્ર મુહોત્સવમાં પૂજાયેલા ઇન્દ્રધ્વજના દંડને કચરામાં રમીને જોઈને વલવની અનિત્યતાનું જ્ઞાન થયું હતું. નમિરાજાને દાહજવર થયો હતો અને બધી રાણીઓ ચંદન ઘસવા બેઠી હતી ત્યારે એ સર્વના કંકણનો અવાજ રાજા માટે અસત્ય થઈ પડ્યો, એટલે રાણીઓએ હાથ ઉપર એક કંકણ રાખાને ચંદન ઘસવા માડ્યું, એથી રાજાને શાન્તિ મળી. આમ જ્યાં અનેક છે ત્યાં ઘોઘાટ છે અને એક છે ત્યાં શાન્તિ છે-એ પ્રમાણે ગૂઢ ચિંતનને પરિણામે નમિને પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થયું અને નિ સગ-તાની શાન્તિનું જ્ઞાન થયું. પોતાના સૈન્ય સાથે નીકળેલા નગર્ધ રાજાએ ખાંચેલા મોરવાળા એક આંગાની અજરી મગજચિહ્ન તરીકે તોડી એના સૈનિકોએ પણ આ જોઈને એકએક અજરી તોડવા માડી અને આગાનું દૂંડું બની ગયું આ જોઈને રાજાને રિદ્ધિની ચંચળતાનું જ્ઞાન થયું. (સર* 'જાતક'ની કથા).

(જુઓ ઉ સૂત્ર : અનુવાદ ડો સારિમરા. ૫. ૬૫, ૬૬).

૨૧. 'જાતક' ૫૩૯/૧૫૬ થી ૧૬૧; જુઓ ઉપર પા. ૮૧, ૨૦.

નારને ત્યાં એકાગ્રતા મોટેનો દાખલો નજરે જતાવે છે તથા બાલુ બનાવનારની પામે એકાગ્રતા મોટેની ગાથાઓ બોલાવે છે, ૨૨ ખજુ રાણી દીવડી પાછી જતી નથી ત્યારે છેવટે એક વન આવતાં રાણીને મૂકીને જનક અંદર ચાલ્યો જાય છે—અને પછી પાછો આવતો નથી આ કથામાં આવતો કન્યાની ચૂડીઓ તથા હમુચર વાળો લામ શાંતિ. મ. ૧૭૧/૫૫ થી મઃ થતા પ્રસંગ સાથે સરખાવવા જેવો છે. એમાં ધર્મરાજને તૃષ્ણાભાગનો ઉપદેશ આપતાં જનકે ગાયેલી ગાથા તરીકે મુમુગ ચત ઝીંગમને મળતો શ્લોક મૂકેલો છે, ૨૩ આગળ ચાલનાં એમાં સંયમી, ગાન્ત 'બોધ્ય' સ્મરિએ ૨૪ ('બોધ્ય'નો અર્થ અહીં 'બોધિસત્ત્વ' થઈ શકે એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે) નાકુપને ઉપદેશનું લક્ષણ કહેતાં—ઉપદેશ ન કરતાં ૨૫—પિંગલા, કુરર, સર્પ, જમર, ઇંદુકાર અને કુમારી એ પોતાના ૭ યુઃઓ ૬ વિશે જણાવ્યું છે.

૨૨. 'જનક' ૫૩૬/૧૬૪ થી ૧૬૭.

૨૩. ૧૨-૧૭૧-૫૬: એમાં પ્રથમ ચરણ અનન્ત ચત મે વિત્ત છે, ત્યારે બાકીનાં ત્રણ ચરણ પા. ટી. ૧૬(૨)માં મૂકેલા શ્લોક પ્રમાણે છે.

૨૪. અસ્ય તો બૌદ્ધોમા મૈત્રેય નામના એક જ બોધિસત્ત્વ હતા. પાછળથી ધણા ઉમેરવામાં આવ્યા. (Monier Williams: Buddhism 134, 188, 189; MWD 734).

૨૫. ઉપદેશ નહિ કરવાનું કારણ બોધ્યના શબ્દોમાં, 'હું' ઉપદેશ પ્રમાણે આચરણ કરું છું, કોઈને ઉપદેશ કરતો નથી, (પણ) તને હું' ઉપદેશનું લક્ષણ કરું છું' તેનો તું જાણે જ વિચાર કરી શકે.

અપરેક્ષેન વર્તમિ નાનુશાસ્ત્રીહ કદાચન ।

લક્ષણં તસ્ય વક્ષ્યેહ તત્ત્વય પ્રતિમુચ્યતામ્ ॥ ૧૨-૧૭૧-૬૦

સર' ગાંધીજીના મન્ય પંડી જાણીતા અંગ્રેજી સાપ્તાહિક Illustrated Weekly (તા. ૮-૨-૪૮)એ તેમના ફેરિયાદોની હારમાળા હાંપીને નીચે લખ્યું હતું: Many preach better than what they practise, but he (i.e. Gandhiji) practised better than what he preached.

૨૬. આ ૭ યુગ્મો વિશે સ્પષ્ટીકરણ કરતા ૬ શ્લોકો મ. લા.ની ટ્રસ્ટી પ્રતોમાં મળે છે. ટીકાકારો અનુર્નમિત્ર અને વિદ્યાસાગર પણ આ ૬ શ્લોક શ્લોકો જેવી જ ટીકા લખી છે. એ બધાનો સાર : (૧) પિંગલાની કથાથી નિરાગા (૨) કુરરની કથાથી માંમનો કંડો મૂકી દેવાથી સુખ, અને પકડી રાખવાથી બીજાં પક્ષીઓ સાથે ઝગડો થવાથી દુઃખ તેથી અપરિગ્રહની ભાવના. સર' જનકે ગાયેલી ગાથાઓ ૩-૨-૩૬ (જનકની ગાથાઓ સાથે

શાંતિ અ. ૨૮ માં શોક અને દુઃખમાં ગરકાવ થયેલા જનક અને અશ્વત્થામાના સંવાદ છે, ૨૭ જેમાં આત્માણુ અશ્વત્થામાના સૌમ્ય, નીતિનિપૂણ, વિવેક-બુદ્ધિથી ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવનાર અને ચિત્તનું ક્રમિક ઉદ્ધાન કરી શકાય તેવા ઉપદેશ વડે જનકનો શોક દૂર થાય છે એની કથા છે. શાંતિ. અ. ૨૭૪ થી ૨૮૭ સુધી પરાશર અને જનકનો સંવાદ છે, ૨૮ જેમાં કર્મોની ગહન ગતિ, કર્મવિપાક અને દશ ગુણવાળાં-દમ, ક્ષમા, ધૃતિ, તેજ, સતોષ, સત્ય-વાદિત્ય, હ્રી, અહિંસા, નિર્વ્યસનીપણું અને દ્ધક્ષા-મુખાવદ્ કર્મો વિશે, અહિંસાધર્મની શ્રેયતા વિશે, (આસક્તિવાણું સર્વ પ્રકારનું) વિસ્તરણ કુલેશ-કારી અને (અસંગ કર્મકળના ત્યાગવાળો) સંક્ષેપ આત્મહિતકારી અર્થાત્ ગમે તે પ્રકારનો સંગ્રહ જે તે સ્વાર્થી હોય તો કુલેશકારી અને અપરિગ્રહ હિતકારી છે ઇ. ઉપદેશ છે. જૈન 'લેસ્થા' જેવા અર્થમાં 'વર્ણ' નો ઉલ્લેખ અ. - ૨૮૦ માં છે, ૨૯ બૌદ્ધોની જેમ વધુ પડતા તપનો પણ નિષેધ છે.

શાંતિ. અ. ૨૯૧ થી ૨૯૬ સુધી વસિષ્ઠ અને કરાણનામના જનકનો સંવાદ છે. ૩૦

સરં જાતક ૩૩૦. 'સીલવિમંસ' માં બોધિસત્ત્વે એક બાળને માંસનો દૂકડો પકડી રાખવાથી દુઃખી અને છોડી દેવાથી સુખી, અને તે જ પ્રમાણે આખા પક્ષી ટાળાંનાં બધાં પક્ષીઓની સ્થિતિ જોઈને 'અપરિગ્રહની ભાવનાનું સુખ જોઈને તે કથા.' (૩) સર્પની જેમ ધરમાં આચ્છાદિત વિનાનો. (૪) જમરની જેમ અગ્રોહથી આજીવિકા કરનાર, અને સર્વ સ્થળેથી સાર લેનાર. (૫) બાણ બનાવનારની જેમ એકાગ્રચિત્ત. (૬) કુમારીની ચૂડીઓના ખખડાટ ઉપરથી અનેક ત્યાં ઘોંઘાટ તથા એક ત્યાં શાન્તિ સમજીને એકલો વિચરનાર. (જુઓ ઉપર શ્લોક ૬૭, ૬૮ ની પા. ૮૧. ૫).

(૨) જ્યાંથી જ્ઞાન મળે ત્યાંથી ગ્રહણ કરવાની મનોવૃત્તિવાળા એમને એક સ્થળે લખ્યું છે, 'Every man I meet is in some way my superior; and in that I can learn of him.' (How to Win Friends & Influence people, P. 86)

૨૭. જુઓ 'પ્રકીર્ણ' (પ્રકં ૨૦) શ્લોક ૬૫.

૨૮. આ જનક પરાશરનો ઉપદેશ સાંભળે છે, તે ઉપરથી કંઈપી શકાય કે વ્યાસ જેને પોતાના યજ્ઞમાન તરીકે કહે છે (શાંતિ. અ. ૩૧૨) તે જનક અને આ જનક એક હોય કે પછી અહીં કહેલા જનકનો પુત્ર હોય.

૨૯. જુઓ 'મ. ભા. અને ઉ. સૂત્ર' પૃ. ૮૪, ૮૫; અને 'પરિશિષ્ટ' ૧.

૩૦. જુઓ ઉપર પા. ૮૧. ૧૩; જુઓ નીચે 'વિદ્યા' (પ્રકં ૧૪)

શ્લોક ૧૩૬, ૧૩૭.

તેમાં યોગ અને સાંખ્યનો ઉપદેશ આપનાં અ. ૨૯૫ માં સાંખ્યનું જીવીસમું તત્ત્વ 'બુદ્ધ' (પરમાત્માના અર્થમાં) શ્લોક ૪૬ માં કહ્યું છે. ૩૧ આગળ ચાલનાં એના અનુસંધાનમાં અ. ૨૯૬ માં 'બુદ્ધ' (પરમાત્મા) અને 'બુદ્ધમાન' (જીવ) વિશે કથન છે. આ 'બુદ્ધ'નું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે : (અને) જીવીસમું બુદ્ધ, વિમલ અપ્રમેય અને સ્નાનન છે. એ પચીસમા (બુદ્ધમાન=જીવ) અને ચોવીસમા (પ્રકૃતિ)ને સનન જાણે છે. ૩૨ સાંખ્ય, યોગ; ક્ષર અક્ષર; જીવ અને પરમેશ્વર; આદિનો વિવેક કરતું, કર્મવિપાકની અને અજ્ઞાનની ચર્ચા કરતું, વધુ પડતા કામનિક તપનો નિષેધ કરતું વસિસ્થનું પ્રવચન ભારતના મુખ્ય મુખ્ય સંપ્રદાયોમાંનાં અનેક શુભ અને મનનીય તત્ત્વોનું સંમિશ્રન છે. આ પ્રવચનના અંતે કોને કોને આ જ્ઞાન ન આપવું એમ કહેતાં કોઈ અમણાચાર્યની જેમ 'વેદનિષ્ઠ અર્થાત્ કર્મકાંડમાં રત પુરુષને આ જ્ઞાન આપવું નહિ, ૩૩ જેને જાણવાની અત્યંત તાલાવેલી હોય એવા માણસને આ વિમોઘકરક જ્ઞાન પ્રમોઘ માટે આપવું. 'એમ જણાવ્યું છે. એ બધું બીજાસંપ્રદાયની અક્ષર હોય એવી ઊપ પેદા કરે છે.

આગળ ચાલતા ગાંતિ અ. ૨૯૮ થી અ. ૩૦૬ મુધી યાજ્ઞવલ્ક્ય અને દેવરાત્રિ જનક ૩૪ (દેવરાત્રિના પુત્ર) વચ્ચેનો સંવાદ છે તેમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ,

૩૧. આ વિભાગમાં સાંખ્ય અને યોગનો ફરક 'યોગમાં પચીસ તત્ત્વ છે અને સાંખ્યમાં પચીસ ઉપરાંત જીવીસમું બુદ્ધ તત્ત્વ-પરમાત્તત્ત્વ છે.' એ પ્રમાણે દર્શાવીને બતાવ્યો છે ૧૨-૨૯૫-૪૫, ૪૬

૩૨. પર્વિશ્વ વિમલ બુદ્ધમપ્રમેય સનાતનમ્ ।

સતતં પર્વશિશ્વ ચ ચતુર્વિશ્વ ચ કુષ્પતે ॥ ૧૨-૨૯૬-૮.

૩૩. ૧૨-૨૯૬-૩૧.

૩૪. (૧) દેવરાત્રિ જનક વિશે વા. રા. માં છે. બાલકાંડ ૬૬-૮ માં દેવોએ શિવધનુષ એને ન્યાસરૂપે આપ્યું એમ વર્ણન છે. એની પાસેથી સીતાના પિતા 'જનક' પાસે એ વારસામાં આવ્યું હતું (વા. રા. માં સીતાજીના પિતાનું નામ નથી) વા. રા. માં બીજો એ ઠેકાણે, અનુક્રમે મહાદેવે (બાલ ૭૫-૧૨ થી ૨૪) અને વગ્ણે (અથા ૧૧૮-૩૮ થી ૧૪૦) એને આપ્યું હતું એમ ઉલ્લેખ છે. વા. રા. મા બાલ. ૭૧ મા સર્ગમાં આવતી જનકવંશની વંશાવળીમાં દેવરાત્રિનો પુત્ર બૃહદ્રથ એમ છે, અને એ નિમિત્તી સાતમો પુત્ર હતો. નિમિત્ત > મિથિ > ઉદાયમુ > નંદિવર્ધન > સુકેતુ > દેવરાત્રિ > બૃહદ્રથ. વા. રા. માં વંશાવળી ત્યાંથી આગળ લંબાય છે. ભાગવતમાં નામોમાં ક્વચિત્ત યોગ કરક સાથે આ વંશાવળી વધુ વિસ્તારથી આપેલી છે, એમાં કુશધ્વજને

પ્રસન્ન, કાલગણના, યોગ, સાંખ્ય, ન્યાય ઇ. વિષયોની ગ્રંથો કરવામાં આવી છે. ત્યારબાદ પોતાના પુત્રને વિદેહરાજ્ય ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરી જનકે ૩૪ યતિ-ધર્મની ઉપાસના કરી-સંન્યાસ લીધો. ૩૫ આ જ્ઞાન જનકે બીજાને આપ્યું

સીરધ્વજનો પુત્ર કલ્પો છે. વા. રા. માં કુશધ્વજ સીરધ્વજનો નાનો ભાઈ છે એ મુખ્ય ફરક છે. હવે બૃહદ્વચી ભાગવતમાંની વંશાવળી જોઈએ. બૃહદ્વચ > મહાવીર્ય > મુદૃતિ > ધૃષ્ટકેતુ > હર્યધ્વ > મરુ > પ્રતીપક > કૃતિરથ > દેવમીઠ > વિશ્વત > મહાધૃતિ > કૃતિરાત > મહારોમા > સ્વર્ણરોમા > હસ્તવરોમા > સીરધ્વજ > (૧) કુશધ્વજ (૨) ધર્મધ્વજ પૈકી ધર્મધ્વજ > (૧) કૃતધ્વજ (૨) મિતધ્વજ એમાં કૃતધ્વજ > કેશિધ્વજ અને મિતધ્વજ > પાંડિક્ય. કેશિધ્વજ > ભાનુમાન > શતઘુમ્ન > શુચિ > સનદ્વાજ > ઉર્ધ્વકેતુ > અજ > પુરુજિત > અરિહનેમિ > દ્રુતાયુ > સુપાર્શ્વક > ચિત્રરથ > ક્ષેમધિ > સમરથ > સત્યરથ > ઉપગુરુ > ઉપગુપ્ત > વસન્ત > યુયુધા > સુભાષણ > શ્રુત > જમ્ય > વિજય > ઋત > શુનક > વીતહવ્ય > ધૃતિ > બલુલાશ્વ > કૃતિ. (ભાગવત. ૬-૧૩-૧૨ થી ૨૭) ભાગવતની વંશાવળી દ્રમ્યમાન તેમાં આવતી કેટલીક માહિતી ઉપયોગી છે. (૧) સીરધ્વજ જનકે યજ્ઞને માટે ભૂમિ ખેડતાં સીર-હજના અગ્રમાંથી સીતા જન્મ્યાં માટે એ સીરધ્વજ કહેવાયો (ભાગ. ૬-૧૩-૧૮) (રાજગેખરના 'બાલરામાયણ' નાટકમાં સીરધ્વજ રામ છે. MWDP. 874, 1219 etc.) અને (૨) કૃતધ્વજનો પુત્ર કેશિધ્વજ આત્મવિદ્યા-વિશારદ હતો તથા મિતધ્વજનો પુત્ર પાંડિક્ય કર્મતત્ત્વ-કર્મકાંડનો વિશારદ હતો. એ પાંડિક્ય આત્મજ્ઞાની કેશિધ્વજથી બીજા ભાગી ગયો હતો. (ભાગ. ૬-૧૩-૨૧) વૈદિક હિંસક ક્રિયાકાંડો સામેના વિરોધનું આ બીનામાં દર્શન થાય છે (૩) મિથિજ્ઞાના રાજાઓ આત્મવિદ્યાવિશારદો અને યોગેશ્વર-પાશવદ્વક્યની કૃપાથી ઘરમાં રહેવા છતાં દુઃકોથી મુક્ત હતા. ઋષિ પાશવદ્વક્યના નક્તનદર્શન પ્રમાણે જીવન ગાળતા અને જૂની વહેળી માન્યતાઓને ફગાવી દેનારા હતા એ આ ઉલ્લેખથી દેખાય છે.

(૨) ભાગવતમાં પાશવદ્વક્યને દેવરાત્રમુત-દેવસતના પુત્ર કલ્પા છે ! (ભાગ. ૧૨-૧-૬૪) ભાગવતકારે સરતચૂકથી જોમ દ્વિપાયન વ્યાસને બાદરામણને દ્વિપાયન વ્યાસના ગિર્ય વૈશંપાયનને પાશવદ્વક્યના ગુરુ તથા મામા માન્યા, એવી આ પણ સરતચૂક કહેલી જણાય છે.

૩૫. 'નિમિજાતક' જાતક ૫૪૧ માં ઉલ્લેખાયેલ દરેક જનક પુત્રને ગાદી બેસી સંન્યાસી થતો હોય છે, એવી સાચે સરખાવવા જેવું છે.

૩૬. ચતિષર્મમુપાસંધ ૧ ૧૨-૩૦૬-૬૪.

હતુ.૩૭ યાજ્ઞવલ્ક્ય જનક સંવાદને અંતે 'મહેવાં યાજ્ઞવલ્ક્યે જનકને જે ઉપનિષદો ઉપદેશ કર્યો હતો તે જ આ ઉપનિષદ છે' ૩૮ એવું વિધાન છે તે બૃહદારણ્યકને અનુસરીને છે. યુ. ઉ. ના અ. ૪ થામાં યાજ્ઞવલ્ક્યે જનકને કરેલો ઉપદેશ શાંતિપર્વના યાજ્ઞવલ્ક્યના ઉપદેશ સાથે મળતો આવે છે— અયયત મ. ભા.ની ભાષા મહેલી છે—તેથી એમ માની ગકાય કે યુ. ઉ. ના ૪ થા અધ્યાયમાં ઉત્તેજાયેવ જનક ન્વરાતિ દશે યુ. ઉ. ના ત્રીજા અધ્યાયમાં જનક વિદેદિએ બહુ દક્ષિણાવાળો યજ્ઞ કર્યો એની કથા છે એમાં જનકને ઇચ્છા થઈ કે એવા યયેવા કુર્યાંચાવના આ બ્રાહ્મણોમાં કેાણુ બ્રહ્મ વિશે સર્વથી શ્રેષ્ઠ પ્રવચન કરનાર હશે ? તેથી તેણે હજાર ગાયોને દરેકના શિંગડા ઉપર દસ મહેાગે બાંધીને વાડામાં પૂરી. પછી તેણે બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને જે સર્વથી વધુ બ્રહ્મનિદ્ર હોય તેને એ ગાયો લઈ જવા વિનંતી કરી. ત્યાં યાજ્ઞવલ્ક્યે પોતાના શિષ્ય મોમથવા પામે ગાયો હંકારી એટલે ક્રોધે ભરાયેલા બીજા બ્રાહ્મણોએ—હોતા અયય, આર્તભાગ જગત્કારવ, ભુલ્યુ લાભાયનિ, હિમ્ન ચાકાયણ, હેહાય કૌશીનકેય, ગાર્ગી વાયકનરી, ઉદાલક આમણિ, વિદમ્ન શાકત્ય એમણે—તેની સાથે બ્રહ્મ, જ્ઞાન કર્મ, મત્યુ અને અમરત્વ વિશે ચર્ચા કરી.

ગાંતિ. ભ. ૨૧૧ અને ભ. ૨૧૭ માં જનકેવ જનક અને કપિવા બ્રાહ્મણીના પુત્ર, આશુરિના ગિષ્ય અને સાક્ષાત્ કપિય ઋષિ જેવા સાંખ્યા-ચાર્પ પંચગિખનો મંવાદ છે તેમા મુખ્યત્વે સાંખ્યશાસ્ત્રનું કથન છે જનકેવ જનકના ધરમા જુદા જુદા ધર્મમતોના એકમે આચાર્યો રહેતા અને જ્ઞાનચર્ચા કરતા. પણ ઋષિ પંચગિખના ઉપદેશ પછી જનક પચશિખની પાછળ જ ફરવા માંડ્યો. પચશિખે એને જુદા જુદા મતોમા—આત્મવાદ, નાસ્તિકવાદ, વૈદિક ધર્મકાંડવાદ, બૌદ્ધમત આદિમાર્ગ—રહેલી દાર્ગનિક ખામીઓ બતાવી સાંખ્યાચાર્યોનું 'સમ્યક્ત્વ' ૪૦—(જેનાથી મન સમતાયુક્ત બને—નામનુ 'સર્વોત્તમ' ત્યાગશાસ્ત્ર દલી સભજાતીને જનકને પ્રતિભાધ પમાડયો આ જ્ઞાન

૩૭. ૧૨-૩૦૬-૧૦૫: ક્યા જનકે બીખને જ્ઞાન આપેયુ તેનો નામોએખ નથી; વિશેષ માટે જુઓ ઉપર સ્લોક ૫૪, ૫૫નું ઉદ્ધાટન પા. ૧૭૩ થી ૧૮૧.

૩૮. ૧૨-૩૦૬-૧૦૮.

૩૯. બૌદ્ધમતની ખામીઓ વિશે જુઓ ૧૨-૨૧૧-૩૨ થી ૪૦.

૪૦. કેટલીક પ્રતોમાં સમ્યક્ષ પાઠ છે ત્યાં વધ એટલે જ્યોતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે ગુણાકાર અર્થ લઈને, જેમાં તત્ત્વોનો વારંવાર ગુણાકાર કરવામાં આવે છે તેવું સાંખ્યશાસ્ત્રનું નામ. (પં. નીવકંઠ)

સંપાદન કર્યા પછી એક વખતે મિથિલા બજારની હતી તે જોઈને જનકે 'આ મિથિલા બજે છે, પણ એમાં મારું એક ફાતકું' પણ બજારું નથી '૪૧ એમ બોલ્યો હતો. તથા બધી બાજુનો વિચાર કરીને નિશ્ચિતાર્થ અને પરમશુભી થયો હતો. ૪૨

શાંતિ અ. ૩૦૮ માં જેણે સંન્યાસનું કલ્પ પ્રાપ્ત કરેલું છે ૪૩ એના ધર્મધ્વજ જનક અને લિશ્મુદ્રી ગુરુબાનો ૧૯૧ શ્લોકનો લાભો રસિક કૃતિ-લાસ-સંવાદ છે તે મદાભારતના અન્યંત સરળ, રસિક અને ઉત્તમ ભાગોમાં ગયાન લે એવો છે. આ ધર્મધ્વજ જનકે પોતાને સાંખ્ય અને યોગમાં કુશળ પરાસર ગોત્રના બિશ્નુ પંચશિખના શિષ્ય તરીકે જાણખાવ્યો છે. ૪૪

શાંતિ અ. ૩૧૨ અને અ. ૩૧૩ માં નિષ્પિણ યોગશાસ્ત્ર અને કાપિય સાંખ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી ચૂક્યા ગુરુદેવ પિતા વ્યાસની આજ્ઞાથી જનકની પામે ઉપદેશ મદ્દલ્ય કરવા ગયા અને જનકે પામેથી 'પ્રમાણ્ય મેઘવી કૃતકૃત્ય થયા તેની કથા છે. ૪૫

શાંતિ. અ. ૧૦૫ થી ૧૦૭ માં ક્રાસસરાજ ક્ષેમર્શીને વિદેહરાજે જીતી લીધો હતો એ કથા છે. આજ્ઞવવાન રાજ ક્ષેમર્શી કપટથી રાજ્ય છતવા નહોતો હજીતો. પંડી કાલકટ્ટહીય મુનિના દહેનાથી (ક્રાસસરાજના જેવા) ઉદારચિત્ત વિદેહરાજે ક્ષેમર્શીનું સન્માન કર્યું હતું અને પોતાની પુત્રી એને આપી હતી.

જનકના ન્યાયી સુરાજ્યનું સંક્ષેપમાં સરસ વર્ણન ૩-૧૬૮-૭૭ થી ૩૦૫ મિથિલાવાસી ધર્મવ્યાધે કર્યું છે.

અ. ભા. આરંભક. અ. ૧૩૩ અને ૧૩૪ માં- 'અષ્ટાવક્રીય 'માં-અષ્ટાવક્રે 'પન્દ્રશમના પુત્ર' દેવગુપ્તે તરીકે એક જનકને સંબોધે છે. આગળ જતાં

૪૧. અપિ ચ ભવતિ મૈથિલેન ગીત નગરમુપાહિતમમિનામિવીસ્ય ।

ન સહ્ય મમ તુષોડપિ દક્ષતેડગ્ર સ્વમિદમાહ કિલ સ્મ મૂર્ધિપાલ ॥

૧૨-૨૧૨-૫૦.

૪૨. (૧) શાંતિ અ. ૩૦૭ માં લિશ્મુ પંચશિખ અને જનકનો સંવાદ અતિસંક્ષેપમાં છે. ત્યાં જનકનું કંઈ નામ નથી

(૨) જુઓ નીચે શ્લોક ૮૧ થી ૮૪.

૪૩. સંન્યાસ ક્ષિક : સંન્યાસ લીધા વિના જ સંન્યાસના રૂળવાળો (અનુનમિત્ર): સમ્યક્દર્શનવાળો (નીલકંઠ).

૪૪ જુઓ નીચે 'પ્રકીર્ણ' (પ્રક. ૨૦) શ્લોક ૧૮૫.

૪૫. જુઓ ઉપર શ્લોક ૫૪, ૫૫ નું ઉદ્ધાટન પા. ૬૧. ૧૮૨ થી ૧૮૫,

મુખ્ય જનકને 'જનકામાં વરિષ્ઠ' ૪૬ તરીકે વર્ણવે છે, તે જનકવંશ તથા કુળ વિશે 'ગણરાત્ર્ય'નો ખ્યાલ આપે છે.

વિદેહરાજ જનકનો પૌત્ર-નપ્તા-સુક્રુ એક જમાનામાં ધર્મશાસ્ત્રમાં-કાવ્યમાં પ્રખ્યાતપ્રખ્યાતો દર્શી એમ મ. ભા. ના ઉલ્લેખ ઉપરથી લાગે છે. ૪૭ આ જનક ક્યો તે ખબર પાડી નથી.

વિદેહરાજની દુહિતાએ સ્ત્રીધર્મ વિશે ગાયેલી એક ગાથા મ. ભા.ના અનુશાસનપર્વમાં પ્રખ્યાત તરીકે ટાંકી છે. 'સ્ત્રીઓ માટે કોઈ યજ્ઞક્રિયા, શ્રાદ્ધ કે ઉપવાસની જરૂર નથી. પોતાના પતિની શુદ્ધતા એ જ ધર્મ છે અને તેના વડે સ્ત્રીઓ સ્વર્ગને જીતી શકે છે.' ૪૮ એ વિદેહરાજની પુત્રી તે રામપત્ની સીતા છે. ૪૯ વા. રા.માં સીતા અને અનમ્યાના મિત્રનમાં થોડા પાઠાન્તરે આ અર્થનું વચન મીતાજીએ અનમ્યાને કહેવું છે. ૫૦

નિર્માનમોહા જિતસમ્પદોષા

અધ્યાત્મનિત્યા ચિનિષ્ટકામાઃ ।

દ્વંદ્વેર્ચિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંયે-

ર્ગચ્છન્ત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥

૬-૩૭-૫ (ગીતા ૧૫-૫) (૭૦)

માન અને મોહથી રહિત થયેલા, આસક્તિથી થતા દોષને છૂટનારા, આત્મામાં-આત્માના જ્ઞાનમાં-નિત્ય નિમગ્ન, (સર્વ) વિષયે-છાએને શમાવનારા, સુખદુઃખરૂપી દ્વંદ્વોથી મુક્ત જ્ઞાની પુરુષો તે અવ્યય પદને પામે છે.

સમગ્ર મહાભારતમાં દેક દેકાણે અનેક રીતે અનેક વખત જુદા જુદા

૪૬. જનકામાં વરિષ્ઠ । ૩-૧૩૩-૧૬.

૪૭. ચિ. ૧૩-૪૫-૬ થી ૯.

૪૮. ચિ. ૧૩-૪૬-૧૩.

૪૯. વા. રા. અયો. ૧૧૮-૯.

૫૦. ઉપરની માહિતી ઉપરાંત મ. ભા. આરવ્યક. અ. ૨-૫૮, શાંતિ. અ. ૧૦૧ વગેરે ગ્રંથો જનક વિશે સામાન્ય હકીકતો તથા એણે ગાયેલી ગાથાઓ છે. જૈન પ્રાચીન કથાગ્રંથ 'વસુદેવહિંડી', અન્ધર્વદતાવંશક પૃ. ૧૫૩ માં મિથિલાના રાજા જનકનો ઉલ્લેખ, વૈદિક યજ્ઞમાર્ગી તરીકે છે (અનુ પૃ. ૧૯૮) તે ગ્રંથની પ્રાચીનતાના કારણે નોંધપાત્ર છે. તે ઉપરાંત એ જ ગ્રંથ-અંતર્ગત 'રામાયણ'માં, મુકાબલે અર્વાચીન એવા બીજા જૈન કથા ગ્રંથોમાં, અને પાલિ જ્ઞાતક નં. ૫૪૬ 'ઉગ્ગમ્મ જ્ઞાતક' વગેરે સ્થળોએ જનક વિશે હકીકતો મળે છે.

સંયોગોમાં પ્રાપ્તિ વસ્તુ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો કહેવામાં આવ્યાં છે, તેની આ સામાન્ય વ્યાખ્યા છે.

પુનઃપ્રાપ્તિયોગમાં 'જેણે સનાતન પ્રવૃત્તિને પસારેલી છે તે આદિ પુન્યને હું શરણુ જાઉં છું.'^૧ એમ પ્રાર્થના કરતા નિર્મમ વિવેકી ભક્ત, જ્ઞાની કે સાધકની ઉત્તમ ચર્ચાના વર્ણન અગાઉ ઉપરનો શ્લોક મૂકેલો છે. એવા મનુષ્ય તે આદિપુન્ય-પરમાત્માને જ સર્વ કંઈ કરતા નિહાળે છે અને તેથી 'સર્વ-વિદ્' ^૨ થાય છે. (અવિવેકી આ વસ્તુ સમજી શકતો નથી.^૩) ખીજા શબ્દોમાં એવા મનુષ્યનું જીવન યજ્ઞમય હોય છે, એના જીવનના અંગ પ્રત્યંગમાં કર્મ (યોગ), જ્ઞાન અને ભક્તિની સાત્ત્વિક પ્રભા જાયેલી હોય છે.

विदाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहंकारः^१ स शान्तिमधिगच्छति ॥

૬-૨૪-૭૧ (ગીતા. ૨-૭૧) (૭૧)

સર્વ કામનાઓને છોડીને જે પુરુષ નિઃસ્પૃહ, નિર્મમ અને નિરહંકારી થઈ વિચરે છે તે શાન્તિને પામે છે.

સ્થિતપ્રજ્ઞર્શનમાનો ઉપરનો શ્લોક ફરીથી, અપ્રમત્ત ભાવથી વિચરનારને મળતી શાન્તિનું વર્ણન કરે છે.

નિર્મમત્વ અને નમ્રતાથી મળતી શાન્તિના ઉદાહરણરૂપે મ ભા.માં પ્રહ્લાદ અને ધનનો સંવાદ છે ^૨

એક વખતે રાજ્યશ્રીથી બ્રહ્મ થયેલા અને પાશોથી બંધાયેલી હાલતમાં શાંતચિત્ત રહેલા એવા નમ્ર, નિર્મમ, સાત્ત્વિક અને તત્ત્વવેત્તા દેવરાજ પ્રહ્લાદની આ સમશુદ્ધિનું રહસ્ય જાણુવા માટે દેવરાજ ગઈ, તેમની પાસે આવીને પૂછ્યું, આવી શોચનીય હાલતમાં પણ તમે શોક ક્રોધ નથી અને અવસ્થા હો તે શાથી-પ્રજ્ઞાલાભથી કે ધૃતિમતાથી ?

ધન્વે પૂછવાથી પોતાની પ્રજ્ઞાનું વર્ણન કરતાં પ્રહ્લાદે નિર્મમ ભાવ પ્રક-

૧. ૬-૩૭-૪ (ગીતા. ૧૫-૪).

૨. ૬-૩૭-૧૯ (ગીતા ૧૫-૧૯ કડ).

૩. ૬-૩૭-૧૧ કડ (ગીતા. ૧૫-૧૧).

૧. ક=૬-૩૪-૧૩ (ગીતા. ૧૨-૧૩); ૧૨-૨૧૫-૨૬; ચિ.

૧૪-૩૫-૧૯; ૩૮-૫; ૪૪-૨૨; ૪૬-૪૫; ૪૭-૯, ૧૫. સર^૧ ૧૨-૧૫૨-૨૬,

૩૦; ૧૨-૨૬૫-૩૬; ચિ. ૧૩-૧૦૮-૫; ચિ. ૧૪-૪૦-૭.

૨. શાંતિ. અ. ૨૧૫; નીચે જુઓ શ્લોક ૭૫.

તાવનારા તત્ત્વજ્ઞાનનું વર્ણન કરી કહ્યું કે 'હું બધી ધર્મવિધિ, પ્રાણીઓની અનિચ્છતા અને બધી વસ્તુઓનું નાશવંતપણું જાણું છું. હું નિર્ભય, નમ્ર, ઇચ્છા વિનાનો, અને (કામ) બન્ધનથી મુક્ત, અમ્થડે, અઅપેન-પરમાત્માથી અયગ નહિ, અને પ્રાણીઓનાં ઉપરિ અને નાશનો જાગૃદાર છું. (મારા જેવા) કૃતપ્રજા, દાન્ત, વિનયુ, આશા વિનાના, અને લોકવિદ્યાના જાગૃદારને' (ગમે તે હાવનમાં) ક્રોધ શ્રમ પડતો નથી.' ૧

પછી ત્રેપોક્ષ્યાધિપતિ ઇન્દ્રેન્દ્ર પ્રદાદનો સહાર કરી અને તેની અનુમતિ લઈને પોતાના ધ્યાનમાં ગયો.

અમયં સત્ત્વસશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥^૧

૬-૩૮-૧ (ગીતા. ૧૬-૧) (૭૨)

અહિંસા સત્યંમક્રોધ^૨સ્ત્યાગઃ કાન્તિરપૈશુનમ્ ।

દયા ભૂતેન્દ્રલોલુપ્સ્યં^૩ માર્દવં હોરલાપલમ્^૪ ॥

૬-૩૮-૨ (ગીતા ૧૬-૨) (૭૩)

તેજઃ શુમા ધૃત્તિઃ શૌચમદ્રોહો નાનિમાનિતા ।^૫

મદન્તિ સંપદં દૈવોમમિજાતસ્ય ભારત ॥

૬-૩૮-૩ (ગીતા. ૧૬-૩) (૭૪)

૩. સરં તદા દ્રષ્ટુ સ્વરુપેઽવસ્થાનમ્ । પો. ૧-૩

૪. લોકવિદ્યા = (૧) જગનના અભાવનું જ્ઞાન દરાવનાર વિદ્યા.

(૨) 'લોકવિદ્યા' એટલે સમારના બોનિદ અને માનસિક સળંગેના તત્ત્વનો વિચાર કરી વિવેકથી રાગદ્વેષાદિ ૬ દો ઉપર કાબૂ મેળવીને સમશુદ્ધિ રાખવાનું શીખવનાર કોઈ પ્રાચીન શાસ્ત્ર એના અદ્વૈતીય સારને પછીથી ખીળા ધર્મમતોએ પોતામા સમાવી લીધેલો, તેથી સ્વયં જ શાસ્ત્ર તરીકે તે લુપ્ત થયું હતો. 'આત્મારામ' પ્રથમ શુભશ્રુતિ, લોકવિજ્ઞાન નામનું ખીજું અધ્યયન જેવાથી આનો ખ્યાલ આવે છે.

૫. ૧૨-૨૧૫-૨૮ થી ૩૦.

૧. સરં ૩-૧૯૭-૩૮ બ.

૨. = ૧૭-૩૬-૭ કઃ ૬૫-૭૦ અઃ ૧૮૪-૧૫ કઃ ચિ. ૧૩-૨૨-૧૯

અઃ ૧૬૨-૨૩ અ.

૩. સરં ચિ. ૧૪-૩૮-૬ ક.

૪. = ૧૨-૭૧-૧૧ કઃ ૧૫૪-૧૫ કઃ ૩૦૧-૧૮ ક.

૫. સરં ૩-૧૯૮-૮૭. ક.

હે ભારત! અભય, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, જ્ઞાન અને યોગમાં દૃઢ નિષ્ઠા, દાન, દમ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ, આર્જવ (સરળતા), અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાન્તિ, અપૈશુન, ભૂતદયા, અલોભ-પતા, મૃદુતા, હ્રી, અયાપદ્ય, તેજ, ક્ષમા, ધૃતિ, શૌચ, અદ્રોહ, નિરભિમાન-આટલા ગુણોની દૈવી સંપત્તિ ઉચ્ચકુળમાં જન્મેલામાં હોય છે.

મનુષ્યના અંતઃકરણમાં રહેલી દૈવી અને આસુરિ વૃત્તિઓનું વર્ણન 'દેવાસુરસંપદવિભાગયોગ'માં કરતાં ભગવાને દૈવી સંપત્તિરૂપે ઉપરના ગુણો વર્ણવ્યા. આમેય ગીતામાં અને મહાભારતમાં દૈવીસંપત્તિ ઉપર અનેકશઃ વર્ણવ્યા છે. કોઈ વખત એ સંપત્તિને સત્ય, કોઈ વખત સંયમ, કોઈ વખત તત્ત્વજ્ઞાન કહેવામાં આવી છે, પણ વસ્તુતઃ એ બધું એક જ છે. તેમાંથી જે અર્થ કાઢવાનો છે તે પણ સમાન છે; ઉપર શ્લોક ૭૦, ૭૧ માં કહેલી જ્ઞાનીની 'શાંતિ'ની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનાં એ સાધન છે. અહીં દૈવીસંપત્તિના નામે એની સૂચક ગોઠવણી કરી છે-ખાસ પ્રથમ 'અભય' અને છેલ્લું 'નિરભિમાન-નમ્રતા' મૂકીને. કથાયથી ડરતો (કે ડરાવતો) માણસ કંઈ શ્રેષ્ઠ મેળવી ન શકે. અને મેળવેલાને નમ્રતા વિના સાચવી ન શકે.^૭

સામે આસુરિ સંપત્તિનાં-ક્રામ, ક્રોધ અને લોભમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં

૧. (૧) સરં તેર પ્રકારે વ્યક્ત થતું સત્ય. ૧૨-૧૫૬-૭ થી. જુઓ 'સત્ય' (પ્રકં ૩) શ્લોક ૪૮. (૨) સરં 'દમ'નાં લક્ષણ ૧૨-૧૫૪-૧૩ થી ભગભગ 'દૈવીસંપત્તિ'નાં લક્ષણોથી એમાં સંયમનું મહત્ત્વ વર્ણવ્યું છે. તેમાં આવતો શ્લોક

જ્ઞાનારામસ્ય હૃદસ્ય સર્વભૂતાવિરોધિનઃ ।

માહતિમયમસ્તીહ પરલોકે મય કુત ॥ ૧૨-૧૫૪-૩૩.

ભગવાન બુદ્ધ અથવા બૌદ્ધધર્મ જોડે સંબંધ ધરાવતો હોય એમ કાગે પણ તેવું નથી, સ્વનંત્રપણે વેદિક અનુગમનું વિધાન છે. ગ્રો. હોપકીન્સ તેમના The Great Epic of India P. 88. ઉપર એને ટીકા આપે છે. (૩) જુઓ ત્રીજે 'તત્ત્વજ્ઞાન' (પ્રકં ૧૪) શ્લોક ૧૪૧ થી ૧૪૫. (૪) જુઓ ગીતા અ. ૧૭ અને અ. ૧૮માં દાન, યજ્ઞ, તપ, ત્યાગ, ધૃતિ ઇતી વ્યાખ્યાઓ.

૭. યોગ અને ક્ષેમ. આ અર્થમાં ગીતા ૯-૨૨ માં ભગવાને 'તેવા માનું અનન્ય ભાવે ચિંતન કરનારા અને મારામાં જ રત રહેલાના યોગક્ષેમને ભાર હું ઉઠાવું છું.' કહ્યું છે તે સરખાવો.

પ્રચંડ દબો, મોઝાંઓ, આંધીઓ ઉભી છે. કહેવાતી પ્રગતિની ધ્રુવોની
ઓથે ઝેર, વેર, ગર્વ, દંભ, વાસના, સત્તાલોભ, દાનલોભ, ભોગબોલુપના,
પ્રસિદ્ધિની લોલુપતા, દેવ, કૃપાલુતા વ. ચિત્તમાં મૂંચવાડો ઉભો કરતાં ખડાં
છે. બાક્ય શત્રુઓને નિંન્ના અને ખોજના મનુષ્યના ચિત્તમાં જ શત્રુઓ જન્મે
છે, દુષ્ટ દે છે, તથા મ્થૂળ રૂપે પગી સામા આવે છે. પણ તેની પેદાશ
તો ચિત્તમાં-પોતાનામાં થયેલી છે. પણ દૈવીસંપત્તિના આશયે રહેલાં-પરમા-
ત્માના આશરે રહેવા, શ્રીકૃષ્ણના આશરે રહેવા-તેનાથી જ દોરવાતા મનુષ્યના
ચિત્તરૂપી ધર્મક્ષેત્રમાં સુહૃદોની પ્રગંસા કરતાં અને ખોજનાં સુહૃદો જન્મે છે,
મુખ આપે છે તથા પગી રથૂળ રૂપે તેમનો સમાગમ થાય છે. ભગવાન
પોતે તેનાસારથિ, નેતા સુહૃદ થઈને તેને આગળ લઈ જાય છે. ઉપર તેને
તત્ત્વવન્નુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

. उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसावयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥

૬-૨૮-૫ (ગીતા ૬-૫) (૭૫)

આત્મા વડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, આત્માની અધોગતિ

૮. સરં પ્રચલિત 'આપ ભવા તો જગ ભવા'ની સરળ ભાવવાડી
કહેવત.

૧. (૧) સરં આત્મનાત્મનમન્તિચ્છેન્મનોબુદ્ધોન્દ્રિયૈર્થૈઃ ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ૫-૩૪-૬૨.

મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોને સમમમા રાખીને આત્મા વડે આત્માને
મોખવો, કારણ આત્મા જ આત્માનો બધુ છે, અને આત્મા જ આત્માનો
રિપુ છે.

સૌમ્ય રાજનીતિના આ મ્લોકની સાથે એ અગાઉનો મ્લોક વાંચો 'જો
અર્થનો ઇશ્વર છે-પણ ઇન્દ્રિયોના ઇશ્વર નથી-અસયમી છે, તે ઇન્દ્રિયો ઉપરના
અનૈશ્વર્યને લીધે (અર્થ) જૈશ્વર્યથી પણ બહુ થાય છે'

(૨) સરં ૧૨-૧૨૮-૧૭, ૧૮; સામાન્ય રાજનીતિના આ મ્લોકોથી
આપતિમાં સપડાયેલા રાજ્યએ પોતાના આત્માને દુઃખી નહિ કરવો, પણ
ગમે તેવા ઉપાયોથી પણ પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો એમ જણાવ્યું છે

(૩) સરં ૧-૬૭-૭; આ મ્લોકમાની દલીલોથી દુષ્ટાન્તે શકુંતલાનું
આત્મદાન માગ્યું હતું !

(૪) ચિ. ૧૩-૬-૨૭ અગ: દેવ અને પુત્રાર્થની ત્રયી કરતાં આ

ન કરવી, કારણ આત્મા જ આત્માનો બંધુ છે, અને આત્મા જ આત્માનો રિપુ છે.

‘ધ્યાનયોગ’માં પોતે પોતાની જાતને ઉન્નત કે અવનત કરી શકે છે એમ કહેતું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું આ અનુભવ વચન દરેક વ્યક્તિમાં ભરેલી અવ્યક્ત અપરિમિત ગતિનું ભાન કરાવે છે. ગીતાનો શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદ

વિચાર પુરુષાર્થના સમર્થનમાં મૂક્યો છે. આ અધ્યાયમાં દૈવ અને પુરુષાર્થ બન્નેના સહયોગથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે એમ દર્શાવ્યું છે.

(૫) = દે. સ્ત્રીપર્વ. ક્ષેપક નં. ૧૧.

(૬) સરં ધમ્મં ૪૨, ૪૩, ૧૦૩, ૧૬૫.

(૭) સરં ધમ્મં ૧૬૦ (અ) અત્તા હિ અત્તનો નાથો કો હિ નાથો પરો સિયા । આત્મા જ આત્માનો નાથ છે બીજો કોણ નાથ હોય વ (બ) ગાથા ૩૮૦ અત્તા હિ અત્તનો નાથો, અત્તા હિ અત્તનો ગતિ । આ બન્ને ગાથાઓ ઉપરની ‘અક્રકથા’માંની વાર્તાઓ બહુ સુંદર છે.

(૮) સરં ધમ્મં ૧૬૫.

(૯) સરં ધમ્મં ૩૭૬ અત્તના ચોદયત્તાન પટિમાસે અત્તમત્તના ।

આત્માથી આત્માની તપાસ કરવી, આત્માથી આત્માની પરીક્ષા કરવી ॥

(૧૦) સરં ‘વિવેક ચૂડામણિ’ ૯.

(૧૧) સરં યુ ઊ ૪-૪-૨૩ જુઓ શ્લોક ૫૪, ૫૫ પા. ૮૧ ૧૪૪.

(૧૨) સરં ઊ મૂત્ર. ૬-૩૪ થી ૩૬ વધુ માટે જુઓ ‘મ. ભા. અને

ઉ. મૂત્ર’ પૃ. ૪૬, ૪૭ અને ૮૨ થી.

(૧૩) ‘હે આત્મા ! તું જ તારો મિત્ર છે. બહારનાં મિત્રોને કયાં શોધી રહ્યો છે.’ ‘આચારાંગ’ ૩ અંતરકન્ધ. ૩-૩-૧૦.

(૧૪) સરં જોડે અનુભવ લેતા હું, પાતા હું કિ આવગી અપને આપ અપને મુલ ડુલ્હકા કારણ હૈ । ‘નિત્યમનન’ પૃ. ૫૫.

(૧૫) સરં આદમીકો અપનેકો ઘોચા દેનેકો શક્તિ હતની હૈ કિ વહ દુનરોકો ઘોલા દેનેકી શક્તિસે વહુત અધિક હૈ । અિસ વાતકા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ હરેક સમસદશર આદમી હૈ । ‘નિત્ય મનન’ પૃ. ૬૦.

(૧૬) વિવેકા એમા મુલ । ચિત્તા એસા શિષ્ય ચતુર ।

જીવા એસા મિત્ર સદાક । મુનમયી મિલેના । સમર્થ સ્વામી રામદાસનું વચન. ‘ધર્મમંથન’ ૨૬: પૃ ૧૩૬, ‘માઓ મુન’ એ લેખમાં ગાંધીજીએ ઉદ્ધૃત કર્યું છે.

(૧૭) જુઓ ‘ભક્તિ’ (પ્રક્રં ૬) શ્લોક. ૮૭, ૮૮.

પણ એવો આત્મા અને આત્મા વચ્ચેનો જ સંવાદ છે. ધર્મક્ષેત્ર અને કુક્ષેત્ર એવા શરીરમાં રહેલા ઇશ્વર અને જીવ, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન, મત્સ્યગુપ્તી અર્ચક વૃત્તિ અને રજસુ તમસથી મોહિત વૃત્તિઓનો, અણીના વખતે થયેલો અદ્ભુત મનોહર મનોમય સંવાદ છે. વસ્તુતઃ મ. ભા.માં અન્યત્ર થયેલા કૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં બે સ્થળે આવી રૂપકાત્મક ભાષાનો વિનિયોગ થયેલો છે. આશ્વમેધિકપર્વાન્તર્ગત અનુગીતાપર્વમાં બ્રાહ્મણગીતાના અંતમાં બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણી સંવાદ અંગે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે ‘મારા મનને બ્રાહ્મણ જાણ અને મારી ભુદિને બ્રાહ્મણી જાણ.’^૨ એ જ પર્વમાં આગળ આવતાં ગુરુશિષ્ય-સંવાદના અંતે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે ‘હે મહાબાહુ ! હું ગુરુ છું, અને ગિષ્ય મારું’ મન છે એમ સમજ. તારા ઉપસ્તી પ્રીતિને લીધે જ મેં આ ગુણ વાન તને કહી છે.’^૩

ભગવાને સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે તેમ, પોતે પોતાનો મિત્ર અને શત્રુ અને છે તેના દામદાઓ મહાભારતમાં આપેલા છે (૧) કપટદ્યૂતમાં દુર્યોધન વળી શકુનિ દાવ પછી દાવ જીતવા માંડ્યો ત્યાં આવી રહેલા દામજી લખને નીહાળીને પંડિત વિદુરે સ્પષ્ટ, કડક, અને હિતકારી વચ્ચેનાથી ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન અને આખી કૌરવસભાને ઘૂતના પરિણામથી ચેતવી ત્યાં અન્યત્ર ચીડાયેલા દુર્યોધને વિદુરને ધુત્કારી કાઢતા કહ્યું કે, ‘ગર્ભના સુતેલા પુત્રને જે બાપા આપે છે તે જ એક શામનકર્તા છે, બીજે કાઈ નહિ એની બાપાથી જેમ જળ નીચાણમાં વહી જાય છે એમ હું પણ એની પ્રેરણા પ્રમાણે કામ કરું’ છું.^૪ દુર્યોધનનો શાસનકર્તા ‘કામ’-મન્યુ છે એ સ્પષ્ટ છે (૨) ત્રીથી વિલીન થયેલો, સ્થાનભ્રષ્ટ અને પાતોથી બધાયેલો ટોવા છતાં નમ્રચિ સાગરની જેમ અમૃત્ત્વ રહ્યો^૫ તે ગેરકાને શત્રુઓએ એનું કારણ પૂછતાં એણે જે યવાનું હોય છે તે યાય છે એવા ભાવનું જણાવતાં દુર્યોધન બોલ્યો હતો તે વચન કહી સંલગ્નની જણાવ્યું, કે ‘હું તો એ શાસ્ત્ર-પરમેશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તું’ છું તેથી કુઝળી થતા નથી વગેરે.’^૬ નમ્રચિની ભુદિ સામાન્ય જ્ઞાનવાળા પણ વધુ શ્રદ્ધાવાળા સાધકની છે નમ્રચિને એનો ખ્યાલ છે તેથી

૨. મનો મે વ્રાહ્મણ વિદિર્હિર્હિ મે વિદિ વ્રાહ્મણીમ્ ॥ ચિ. ૧૪-૩૪-૧૦

૩. અહ ગુરુમહાવાહો મનઃ શિષ્ય ચ વિદિ મે ।

ત્વપ્રીત્યા ગુણમેતચ કથિત તે ધનસ્રય ॥ ચિ. ૧૪-૫૧-૪૬

૪. ૨-૫૭-૮.

૫ શાંતિ. અ. ૨૧૯; સર^૭ ઉપર શ્લોક ૭૧ ના ઉદ્ઘાટનમાં કથા.

૬. ૧૨-૨૧૯-૮.

એ કહે છે, 'બધ અને મોક્ષમા શું શ્રેય છે એ હું જાણું છું, પણ તે પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી પણ ધર્મ આશાથી હું કર્મો કરું છું અને (શાસ્ત્ર) આજ્ઞા કરે છે એ પ્રમાણે હું વર્તું છું' (૩) આશ્વમેધિકપર્વાતર્ગત 'બ્રાહ્મણગીતા' માં- 'સર્વના હૃદયમા રહેનો એક જ શાસ્ત્ર છે ખીજો કોઈ શાસ્ત્ર નથી તેના સબધમા હું કહું છું નીચાણવાળા પ્રદેશમા જેમ જળ વહી વળ્ય એમ તેની આજ્ઞાથી હું કામ કરું છું' ૮ વગેરે કહેતાં આ જાતની પાંચ ગાથાઓ બ્રાહ્મણ ઉચ્ચારે છે એમા સર્વના હૃદયમા રહેનો તે એક જ શુભ, બંધુ શ્રોતા અને દ્વેષ્ટા-દ્વેષ કરનાર છે, એમ જણાવીને એ અગે નીચેનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે— 'એક સમયે દેવો ઋષિઓ, નાગો અને અસુરો પ્રજાપતિની પાસે ગેડા હતા તેમણે પ્રજાપતિને 'અમને કંથ્યાણુ થાય તેવું કહે' એમ વિનંતી કરી ત્યારે બ્રહ્માએ બોમ્મિચેશ્વરં મદ્મ કહ્યું આ સાંભળી દેવો પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે અર્થ ગ્રહણ કર્યો પ્રજાપતિના હોઠનું ચક્ષન વળન જોઈ ને દોડી ગયેના તેઓ પૈકી નાગોએ દશ કરવાનો ભાવ, અસુરોએ (ધર્મનો) ફલ કરવાનો ભાવ દેવોએ મન કરવાનો ભાવ અને ઋષિઓએ દમ-સયમ-ભાવ ગ્રહણ કર્યો આ રીતે એક જ શાસ્ત્રને મેળવીને સર્પો, અસુરો, દેવો અને ઋષિઓએ જુદા જુદા ભાવો ગ્રહણ કર્યા માટે હું કહું છું કે પોતે જ પોતાને શુભ છે કારણ કે જે કઈ કહેવામા આવે છે તેને તે (પોતે) સાંભળે છે, અર્થને ગ્રહણ કરે છે, તથા (ચિત્તમા જ) ફરી ફરીને પૂજવાથી જે સાંભળ્યું હોય અને ગ્રહણ કર્યું હોય તે યથાતથ કહે છે એની અનુમતિ મળે ત્યારે જ કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી શુભ, મોક્ષ, શ્રોતા અને દ્વેષ્ટા સર્વના અતરમા જ રહેયો છે' ૮

૭ ૧૨-૨૧૬-૯

૮ (૧) ચિ આશ્વ જ ૨૬

(૨) એક શાસ્ત્રા ન દ્વિતીયોઽસ્તિ શાસ્ત્રા યો હૃદયસ્તમહમનુમ્રીમિ ।
તેનૈવ યુક્ત પ્રવણાદિવોદક યથા નિયુક્તોઽસ્મિ તથા વદામિ ॥

ચિ ૧૪-૨૬-૧=૬ ૨-૫૭-૮, ૧૨-૨૧૬-૮

જુઓ ઉપર પા ૮૧ ૨

૯ ખૃ ઉ મા જ ૫ બ્રાહ્મણ ૨ મા પ્રજાપતિના ત્રણ દિકરા-દેવો, મનુષ્યો અને અસુરોએ 'દ' સંપ્રદાયી અનુક્રમે દમ, દમ અને દયા ગ્રહણ કર્યા એ કથા સાથેનું વસ્તુસામ્ય સરખાવે મ લા કારે પોતાના કથયિતઅનુ , યોગ્ય વાદન બનાવવા કથામા જરૂરી ફેરફાર અને વિસ્તાર કર્યો છે

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥^१

૬-૨૮-૨૯ (ગીતા ૬-૨૯) (૬૬)

બધે સમઃદિ ગાખનારો યોગી પોતાને બૂતમાત્રમાં અને
બૂતમાત્રને પોતામાં જુએ છે

અનામકત રહીને કર્મ કરતા, માત્સ્વિખ્તાની મીમાએ પહેલ્યા પડી બરે
એકે ચેતન્યને-આ મનત્વને સતન જોતો પુરુષ સદૃશ સમદર્શન કરનારો થાય છે

૧ (૧) અમ=૬ ૧૨-૩૧૩-૨૯ અમ, મનુ ૧૨-૯૧ અમ, કૃત્ય
ઉ ૧૨

(૨) સરં જોમા અ=ચિ ૧૪-૩૫-૧૬ ક. ૪૬-૪૯ ક. ૪૭-૬ ક

(૩) જુઓ ૧૨-૨૩૧-૩૧; ૨૩૧-૨૩, ૨૫૪-૩૦, ૨૬૧-૨૧; ચિ
૧૩-૧૧૩-૭, જુઓ 'અહિંસા' (પ્રમ્ ૪) મ્નોક ૫૧, ૫૭ પા ડી ૭,
અક્ષમૂતમાપ્ય ૪-૩-૧૪

(૪) સરં ૩=૬ ૬-૨૭-૧૮ (ગી ૫-૧૮), ૨૩૧-૧૯ ક, જુઓ
ઉપર મ્નોક ૫૪, ૫૫ પા ડી ૧૨૮ (૨) પા ડી ૧૩૨, ૨૩૨-૩૦ બ
ચિ ૧૪-૫૧-૩૯ ક

(૫) સરં મનુ ૧૨-૧૨૫

(૬) સરં ઈ શ ૧૬, બૃ ઉ ૫-૧૫-૧, ઉપર મ્નોક ૫૪, ૫૫ ની
પા ડી ૧૩૩ જુઓ

(૭) સરં બૃ ઉ ૧-૪-૧૪ =૬ બૃ ઉ ૪-૫-૧૫ જેની દૃષ્ટિએ
બધુ આત્માકૃપ છે તે કોને મુને અને શાનાથી મુને? કોને જુએ અને શાનાથી
જુએ? કોને સાબગે અને શાનાથી સાબગે? કોની સાથે જોને અને શાનાથી
જોને? કોની સામે મનહ્યા કરે અને શાનાથી કરે? અને જાણે અને
શાનાથી જાણે?

(૮) (અ) ब्रह्मादिस्वात्मान्तेषु विषयेषु सर्वभूतेषु सम निर्विशेष विक्रियारहित
ब्रह्मैकत्वविषय दर्शन ज्ञान यस्य स सर्वत्र समदर्शन ॥

(ગીતા શા ભા)

બ્રહ્માદિ સ્વાત્માને બૂતો જોઓ વિષય છે તેમાં સમ અર્થાત્ નિર્વિશેષ વિચાર
રહિત યજ્ઞ અને આત્માના ઐક્યરૂપ દર્શન એમને જ્ઞાન જોવું છે તે સર્વત્ર
સમદર્શન-બધે સમદૃષ્ટિ રાખનારો છે (બ) બધે 'સમ' અર્થાત્ નારાયણને
જુએ તે સમદર્શી (૧૨-૨૩૧-૧૯ ઉપર ટીકાકાર વાદિરાજ તીર્થ) જુઓ
ઉપર મ્નોક ૫૪, ૫૫ પા ડી ૧૩૨

‘જે નિરંતર પોતામા જ સર્વ ભૂતાને અને પોતાને સર્વ ભૂતામાં રહેલો જુએ છે તે પછી (આવા સમ્યક્દર્શનને કારણે કશાથી કે કોઈથી) કંટાળતો નથી’^૨ અને ‘જેની દૃષ્ટિએ સર્વ ભૂતો પોતારૂપ બન્યાં છે, એવું નિરંતર એકત્વ જોનારા વિજ્ઞાની પુરુષને મોહ કેવો અને શોક કેવો ?’^૩ એમ કહેતા ઇશોપનિષદના મંત્રો અને ગીતાનું ઉપરનું વચન એકબીજાના પૂરક છે. ઇશોપનિષદના મંત્રો અનુસાર આવો જ્ઞાની પુરુષ કંટાળતો નથી અર્થાત્ સર્વત્ર પ્રેમભાવ રાખનારો, પર્યાયે ભક્ત (મંત્ર ૬), અને નિરંતર એકત્વ જોનાર છે-કોઈ કોઈ વખતનું એકતાનુભૂતિદર્શન નહિ પણ અનુદર્શન, સતતદર્શન-એથી વીતરોકમોહ, પર્યાયે જ્ઞાની (મંત્ર ૭); એમ વ્યાપકમાં વ્યાપક અર્થમાં ભક્ત-જ્ઞાની એટલે સમદર્શી.

વ્યાપકમાં વ્યાપક વ્યાખ્યા પ્રમાણેનું સમદર્શિત્વ દ્વંદ્વાત્મક જગતમાં સામાન્ય વ્યવહારમાં આંદીધૂંડીઓના વખતમાં કેવી રીતે વ્યક્ત થતું હશે ? મહાભારતમાં સમદર્શન રથજે રથજે નિરૂપાયેલું છે. પણ અહીં એ મોટું મ. ભા. ના કર્તા અને મ. ભા.ના પાત્રોના જનક-બહે રીતે, સાહિત્યિક અને ભૌતિક-કૃષ્ણ દ્વિપાયન વેદવ્યાસના કેટલાક જીવનપ્રસંગો જોઈએ. (૧) પાંડવો દૂતમાં હારી વનમાં ગયા. વનમાં પણ તેમને હેરાન કરવા અને બને તો મારી નાંખવાના વિચારથી દુર્યોધન વગેરે જીપડ્યા. પણ ઋષિ વ્યાસને ખબર પડતાં, તેમને જતા અટકાવીને, ધૃતરાષ્ટ્રને બધા પુત્રો પ્રત્યે સમદૃષ્ટિ રાખવા સમજાવીને તેમણે સૂરભિનું વ્યાખ્યાન કર્યું.^૪ ‘એક વખત ગાયોની માતા સૂરભિ સ્વર્ગમાં જઈને રડવા લાગી, એટલે કૃપાન્વિત થઈને ઇન્દ્રે રડવાનું કારણ પૂછ્યું’. સૂરભિએ ઉત્તર આપ્યો, ‘આ રૌદ્ર ખેડૂતને જુઓ ! મારા દુર્બલ પુત્રને હજારો જોતરીને વારવાર પરાણો ઘેંએ છે. મારા એ પુત્રને (બળદને) થાકેલો અને બહુ માર ખાતો જોઈને મને ઉદ્વેગ થાય છે. હજારે જોતરેલા એ પુત્રોમાં એક મજબૂત છે અને બીજો કૃશ, અન્ય બળવાળો અને નસો ખેંચાઈ ગયેલો છે. એટલે તેના દુઃખથી હું’ચે દુઃખી થઈને કકળું છું.’ ઇન્દ્ર બોલ્યો, ‘પણ તારે એવા હજાર પુત્રો છે, તો એમાં આ એકની જ કેમ દયા આવે છે ?’ સૂરભિ બોલી ‘હજારે પુત્રો મારે મન તો સરખા

૨. યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મન્યેવાનુષન્વતિ ।

સર્વભૂતેષુ ચાત્મનમ્ તત્તો ન વિજ્રુગપ્સતે ॥ ઇશ. ૬.

૩. યસ્મિન્ સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મેવાભૂદ્ વિજાનત 。

તત્ર કો મોહ ક. શોકઃ એકતમનુપદયત ॥ ઇશ. ૭.

૪. આર.૨.૫૬ અ. ૧૦.

છે પણ આ પુત્ર દીન છે એટલે તેના ઉપર મારી વિશેષ દયા છે.' આ સાંભળી દુઃખ વરસાદ વરસાવ્યો એટલે હજી ચક્રાવી નહિ શકવાથી એટલે અગ્નિને છૂટા કર્યો.'

આ આખ્યાન પૂરું કરીને વ્યાખે કહ્યું કે 'તમારે પણ જે દીન હોય તેના ઉપર અધિક કૃપા રાખવી જોઈએ. મારે જેવો પાંડુ પુત્ર છે, તેવા તું અને વિદુર પણ છો. તારે ૧૦૧ પુત્રો છે, પાંડુને પાંચ, તેય દીન અને દુઃખી. એટલે તેઓ કેમ મારી રીતે જીવે અને આગળ વધે એમ મારા મનમાં થયાં કરે છે. એ ઉપરાંત જે કૌરવો જીવના રહે એમ તમે હજી હતા હો તો પણ તમારા પુત્ર દુર્યોધને પાંડવો સાથે મુક્તેડ કરવી જોઈએ.'

સર્વત્ર સતો દીન દુઃખિયાં પ્રત્યે પક્ષપાતી રહે છે એનું રહસ્ય સાદી રીતે મુરલિ આખ્યાનમાં જણાવ્યું છે. એટલે કે દક્ષિતો પ્રત્યે પક્ષપાત એ વિવેકપૂર્ણ સમદષ્ટિ છે. એની સાથે એ નિયમ પણ જણાવ્યો છે કે જે માત-બર દીનોને દયાવ્યાજ કરે તો તેનું પરિણામ હેવટે માતમરના વિનાશમાં આવવાનું.

(૨) વ્યામનો સમભાવ પુત્રો પ્રત્યે છે અને પુત્રોના ઉચ્છેદક પ્રત્યેય છે. નિશાયુદ્ધમાં પાંડવએના, તથા પાંડવપુત્રોના વિનાશ કરી અશ્વત્થામાએ વ્યાસ-શ્રમમાં આશ્રય લીધો.^૧ ત્યાં જામ અર્જુને તેનો પીછો પકડીને હરાવ્યો. સંયમી, ગિરમંકષી અર્જુને^૨ ઋષિઓના કહેવાથી પોતાના બ્રહ્માસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો. પણ પાપી અશ્વત્થામાથી તેનું બચ્યું એટલે ઉત્તરાના ગર્ભ ઉપર બ્રહ્માસ્ત્રથી મન્ત્રથી દગિદા-દર્બની સળી મૂકી એના આ પાપકૃત્યના બળમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેને ૩૦૦૦ વર્ષ સુધી દુઃખી હાલતમાં જગત ઉપર

૫. સૌમિક ઇ. ૧૧ થી ૧૬

૬. 'આ અશ્વ પાંડવોનો વિનાશ કરનાર થાઓ' (૧૦-૧૩-૧૮) એવો દારુણ સંકલ્પ કરીને અશ્વત્થામાએ બ્રહ્માસ્ત્ર મૂક્યું ત્યારે ન છૂટકે, બીજને કોઈ રસ્તો બાકી ન રહ્યો ત્યારે અર્જુને 'પહેલા આચાર્યપુત્ર-અશ્વત્થામાનું, પછી મારું અને મારા સર્વે લાઈઓનું કલ્યાણ થાઓ,' (૧૦-૧૪-૫) એવો સંકલ્પ કરી શિવધ્યાન કરી અસ્ત્ર મૂક્યું.

અહીં એ જણાવવું પ્રસ્તુત છે કે અશ્વત્થામા અને અર્જુને જે બ્રહ્માસ્ત્ર મૂક્યાનું વર્ણન 'સૌમિક પર્વ'માં છે, તે ત્યાંનું વર્ણન જોતાં લારતયુદ્ધ દરમ્યાન ઉપયોગમાં લેવાયેલાં બ્રહ્માસ્ત્રો કરતાં જુદી જાતનાં, વિશેષ ભયંકર અને મનુષ્યો ઉપર પ્રયોગ કરના માટે પ્રતિબંધિત હતાં. દ્રોણે અશ્વત્થામાને આ બ્રહ્માસ્ત્ર શીખવતાં એ માટે ખાસ સૂચના આપી હતી. (૧૦-૧૨-૮).

ભટકનાનો શાપ આપ્યો, અને અર્જુને તેના માથાનો અમૂલ્ય મણિ લીધો એ પછી તદ્દન દુઃખી થઈ ગયેના અશ્વત્થામાએ વ્યાસની બોડે રહેવાનું નક્કી કર્યું વ્યાસે એનો તિરસ્કાર ન કર્યો ૭

(૩) વ્યાવહારિક સમદષ્ટિ પછી, સર્વોચ્ચ સમદષ્ટિમાં વ્યાસ એાઠા ઉતર્યા તે બતાવતી કથા અત્યંત લાઘવથી, સર્વોત્તમ સમદષ્ટિની દુષ્કરતા અને (અતિશય અસ્પ) દોષનો પણ સ્વીકાર કરીને અભીક્ષા કરવાની વિવેકી દષ્ટિને પરિચય આપવા સાથે વ્યાસના લોકસન્નિહી સમદર્શનનું દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે

પુત્ર શુક્રદેવને યોગ અને સાધ્યનો પૂરો અભ્યાસ કરાવીને મિથિનાવા જનમ પાસે વ્યાસે પ્રમાણુ લેવા મોકલ્યા ૮ પ્રમાણુ લઈ કૃતકૃત્ય થઈ પાછા આવેલા શુક્રદેવને વ્યાસે હિમાલય ઉપર ખીખ ચાર શિષ્યોની સાથે સપૂર્ણ વેદાધ્યયન કરાવ્યું, પછી વેદપારજ્ઞ શિષ્યો પૃથ્વી ઉપર ગયા, અને શુક્રદેવને હિમાલયમાં વેદાધ્યયન કરાવતી આજ્ઞા આપી વેદવ્યાસ બોમગ ગા તરફ ગયા દર્શનાન નારદ અધિએ શુક્રદેવને કપ્યાણુકારી માર્ગ વિશે તત્ત્વોપદેશ કર્યો, ૯ પછી નારદની આજ્ઞા લઈને, ત્રણે લોખમાં એકાત્મભાવ નિશ્ચિત કરીને, અન્યથ, અક્રુતોભવ અને એમમ મનનાળા શુક્રદેવ પરમસિદ્ધિ માટે યોગનો આશ્રય કરીને વાયુરૂપે અતરીક્ષમાં જડમાં એ શુક્રદેવને જોઈને રસ્તામાં (કીડા કરતી) પચચૂડા આદિ અપ્સરાઓ નિર્મિત થઈ પછી મનય પર્વત આગળ જતા ઉર્વશી, પૂર્વચિત્તિ વગેરે અપ્સરાઓ વિસ્મિત થઈને ‘આહો આ વિપ્રની શુદ્ધિની સમતા કેવી છે! આવી નાની ઉંમરમાં જ એ ચન્દ્રની જેમ આકાશમાં ફરે છે! ખરેખર પિતાની શુશ્રૂષા કરીને (જ્ઞાન મેળવી) એણે આવી સર્વોત્તમ સિદ્ધિ મેળવી છે આ પિતૃભક્ત છે, દંડ તપસ્વી છે, પિતાને ધણે જ વહાનો છે, પિતાને આના વિના કશા ઉપર મન નથી (આસક્તિ નથી) તો પણ

૭ આદિ ૧-૧૫૬ પ્રમાણે વ્યાસ અને કૃષ્ણ, તથા અશ્વત્થામાએ પરસ્પર શાપ આપેલા દ્વેષાશ્વન કેશવો દ્રોણપુત્ર પરસ્પરેણમિશારે શ્વચાપ । અને આદિ ૨-૧૮૭માં અશ્વત્થામા અને વ્યાસાદિએ પરસ્પરને શાપ આપ્યા હતા, એવા ૩ નેષ છે જેટલે એમ સમજાય છે કે વ્યાસે અશ્વત્થામાને તેના કુટુંબ માટે સખ્ત કપોઠા આપ્યા હશે અને કેાથી અશ્વત્થામાએ એનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો હશે છતાંય અશ્વત્થામાનું આશ્રયસ્થાન તો સમદર્શી વ્યાસ જ હતા

૮ જુઓ મ્નોક ૫૪, ૫૫ ના ઉદ્દાહરણમાં પા ૧૮૩, શાંતિ ૪ ૩૦૯ થી ૩૨૦

૯ નારદનો ઉપદેશ, મ ભા મા અનેક દેકાસે કરાયેના ઉત્તમ તત્ત્વો પદેશનુ ફરી એક વખત ‘રી- ન’—પ્રતિદર્શન છે

આને યા માટે જવા દીધો હશે ?' એ પ્રમાણે વાતો કરવા લાગી. શુદ્ધેવે આ વાન માંબળનાં સર્વ દેવાને વિનંતી કરી કે મારામાં આમંત્રિતને લીધે 'હે શુક' એમ હોકા મારીને આવના મારા પિનાને તમે જવાન આપજો. એવી રીતે આગળ વધતા શુદ્ધેવના માર્ગમાં મંદાકિની-આકાશગંગા-માં અપ્સરાઓ આનંદપૂર્વક ક્રીડાઓ કરતી હતી પણ, શુદ્ધેવને મન્ય જોવા અને નિરાકાર જોઈને તેઓ વિચારા જ રહી હતી. એમ ચાર પ્રકારના લોકોને, આઠ પ્રકારના તમોગુણને, પાંચ પ્રકારના રંગોગુણને, અને છેવટે મત્તવને પણ ત્યાગ કરીને તે^{૧૦} નિચ્ચ, નિર્ગુણ, ચિદ્રાહિત, જનમાં નિર્ધૂમ અગ્નિની પેઠે જગદગતના શુદ્ધેવે પ્રવેશ કર્યો.^{૧૧}

૧૦. પ્રાતિષ્ઠત શુકઃ સિદ્ધિ દિશા લોકાંધતુર્વિધાન ॥ ૧૨-૩૨૦-૧ ૬૬

તમો છાટવિષ દિશા જટૌ પચવિષ રજઃ ।

તત્ સત્ત્વ જટૌ ધીમંસ્તદદ્ધમુનમિગમવદ્ ॥ ૧૨-૩૨૦-૨

(મ) ચાર પ્રકારના લોક = જરાયુજ, અણ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિન્નજ એ ચાર જાતની સૃષ્ટિ. (અર્જુનમિત્ર) : 'લોક'ના બદલે 'લોક' પાઠાંતર હોય ત્યાં, અનુક્રમે મન, અદકાર, બુદ્ધિ અને મહત્ત્વ જાતીને પરમાત્મામાં ધારણા (વિદ્યાસાગર)

(બ) આઠ પ્રકારનો તમોગુણ = પ્રકૃતિ, મદત, અદકાર અને પંચગુણ એ આઠમાં (જીવનો) અદંભાવ (અર્જુનમિત્ર). અત્યક્ત, મદત, અદકાર અને પંચગુણ-માત્રા જે અધ્યાત્મ છે તેમાં સ્વાત્મબુદ્ધિ અથવા આઠ પ્રકારના એકરૂપો (સિદ્ધિઓ ?) (પરમાનંદ) : આઠ પ્રકારની પુરીઓ (નીવકંઠ) આઠ પુરીઓ આ પ્રમાણે કહેવાય છે : પંચગુણ, કન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, વાસના, કર્મ, (પાંચ) વાયુઓ, અને અવિદ્યા અણિમાદી અષ્ટસિદ્ધિનાં સ્વરૂપો (વિદ્યાસાગર). જુઓ ઉપર (પરમાનંદ)ની ટીકા

(ક) પાંચ પ્રકારનો રંગોગુણ = રમ્બ વગેરે પાંચ વિષયોનો રાગ (અર્જુનમિત્ર; નીવકંઠ) 'પંચવિધ'ના બદલે 'નવવિધ' પાઠ હોય ત્યાં લોભ, નિર્દયતા, મુખદુઃખનુ સેવન, ક્રોધરતા, કામ, ક્રોધ, દર્પ, દ્રેવ, અતિવાદ-નિંદા એ નવ (નીવકંઠ) : દુઃખ, ચેષ્ટા, કામ, ક્રોધ, દર્પ (વિદ્યાસાગર).

(ઢ) સત્ત્વ = બુદ્ધિસત્ત્વ. (નીવકંઠ) (જુઓ નીચે શ્લોક ૮૦ ચેન ત્વજસિ રજઃ । નારદ ઉપદેશના અનુસંધાનમાં)

૧૧. ત્તાસ્તમિન્યદે નિત્યે નિર્ગુણે સ્થિત્વર્જિતે ।

મદ્વાણિ પ્રલયતિષ્ઠત્ત્વ વિઘ્નોઽગિરિવ જ્વલન્ ॥ ૧૨-૩૨૦-૩.

શુક્રદેવના ઉપરામ પામવાના સમાચાર મળતા જ ૧૨ મહાયોગી વ્યાસ દોડતા આ-આ યોગગતિનો આશ્રય કરીને નિમિરમાનના શુક્રદેવ જે માર્ગે ગયા હતા તે માર્ગે આવી પહોંચ્યા અને શુક્રદેવને 'હે શુક્ર! હે શુક્ર!' કહીને ખોના-આ એને સર્વ-આપી, સર્વના આત્મા અને સર્વસ્વપ થયેના ધર્માત્મા શુક્રદેવે તેનો પડો પાડ્યો ૧૩

પછી અપાર તેજવાળા પોતાના પુત્રનો નિચાર કરતા મહર્ષિ વ્યાસ પર્વતના શિખર ઉપર બેઠા ત્યાં મહાકિનીમાં કીડા કરતી અપ્સરાઓ મુનિને જોઈને સજ્જમના આવી પડી, કેટલીક બેભાન જેવી થઈ ગઈ, કોઈ પાણીમાં છુપાઈ ગઈ, કોઈએ કપડા પહેરના માડ્યા, કોઈ વેનાઓની પાછળ સતાઈ ગઈ આ જોઈ વ્યાસ મુનિ પોતાના પુત્રની મુક્તિના જાણીને રાજી થયા અને પોતાની આસક્તિ જોઈ (પોતાની આસક્તિના પડધા કેપે અપ્સરાઓ લગાઈ ગઈ તેથી) શરમાઈ ગયા શુક્રદેવની મુક્તિના અને પોતાની આસક્તિ દશાની આ કથા આસ, વૈશ પાચનને વારવાર કહેતા હતા ૧૪

૧૨ એક મહાસત્વ જ્યાં ઉપરામ પામે ત્યારે બે જાતના પ્રત્યાધાતો જગતમાં પડે છે, તેનું કાન્ધરસથી પૂર્ણ વર્ણન મહાભારતમાં છે તેનો સાર (૧) રજસ, તમસથી ઋત જગતના અભાગ્ય સૂચક ઉત્પાતો થવા લાગ્યા વૃક્ષોની શાખાઓ ભાગવા લાગી પર્વત શિખરો તૂટી પડવા માડ્યા, ભયકર કડાગાઓથી જાલો દિમાન્ય ચીરાઈ જતો દોષ એનું જણાવા લાગ્યું સદસાગુ સૂર્ય નિરતેજ થયો અગ્નિ ધૂધવાના લાગ્યો પાણીના ધરા, નદીઓ અને સાગરો ખળભળી ઉઠ્યા ૧૦-૩૨૦-૪ થી ૬ (૨) અને સારિવકતાની અભિ-વૃદ્ધિથી સૌભાગ્ય સૂચક શમ્ભો થવા લાગ્યા હન્દ્રે સુગંધી અને રસનાળો વરસાદ વરસાવવા માડ્યો, પવિત્ર અને દિવ્ય સુગંધવાગો વાયુ વાવા લાગ્યો, દિમાન્ય અને મેઝા બે શિખરો જ્યાં મેઝે છે તે શિખરોએ રસ્તો કરી આપી માન આપ્યું દેવો મધર્વો નહિઓ યક્ષો રાક્ષસો અને વિદ્યાધરના ગોળાએ તેમનું 'સાધુ સાધુ' શબ્દોથી સ્વાગત કર્યું ૧૨-૩૨૦-૭ થી ૧૫

૧૩ શુક્ર સર્વગતો મૃત્વા સર્વાત્મા સર્વતોમુક્ત ૧ ૧૨-૩૨૦-૨૩ અમ

૧૪ તાં શુક્ષ્મા તુ વિનાય મુનિ પુત્રસ્ય યે તદા ।

સચ્ચત્તામાત્મનર્થેવ પ્રીતોઽમૃદ્ધોદ્દિતયદ્દ ॥ ૧૨-૩૨૦-૩૦

વ્યાસે પોતામાં રહેલી આસક્તિની અને પુત્રની અનાસક્તિની કથા નારદને પશુ કહેવી દારણ્ય વૈશ પાચનને નારદે પશુ આ ઇતિદાસ કહેતો (૧૨-૩૨૦-૪૦ અમ) વ્યાસ તો વ્યાસર્થ મહાયોગી યજ્ઞવેણુ પદે પદે । (૧૨-૩૨૦-૪૦ કડ) અનાસક્ત જીવનચર્યાના ઉદ્દેશ્ય, ઉદ્દેશ્ય અને ગોધક પોતાનો અપ દો । પશુ મેઝ જેવો જાણીને માવના હતા એ ઉપરના વચનથી સ્પષ્ટ દેખાય છે

આત્મયોગ્યેન સર્વત્ર સમં પદ્યતિ ચોડ્યુન ।

સુત્રં વા યદિ વા દુઃખં સ યોગી પરમો મતઃ ॥^૧

૬-૨૮-૩૨ (ગીતા. ૬-૩૨) (૭૭)

(૧) હે અર્જુન ! સુખ અથવા દુઃખ પોતાની પેઠે જ સર્વત્ર

૧. (૧) જુઓ ઉપર શ્લોક ૭૫, ૭૬: ૧૨-૨૩૧-૨૨; ૨૫૧-૧૬ થી ૨૧; ચિ. ૧૩-૧૧૩-૬ થી ૧૦: ૧૪૪-૫૭; ૫-૩૬-૫૭; ઉલ્લેખ. શ્લોક નં. ૨૩૮; શાંતિ. આપદર્ભપર્વતું શ્લોક નં. ૪૨૩.

(૨) 'સર્વબૂદ્ધિતેજ' મનુષ્યોનું વર્ણન કરતા શ્લોકોના સ્થાનચિહ્ન માટે જુઓ ઉપર શ્લોક ૫૪, ૫૫ ની પા. ટી. ૧૨૬.

(૩) ભક્તિન ઉપમં કર્યા ન હોય તો ન જાય. ધર્મ. ૧૨૬, ૧૩૦ (સર. ચિ. ૧૩-૧૧૩-૬) આત્માની ઉપમા લખીને ધાત કરવો નહિ અને કરાવવો નહિ.

(૪) જેવો હું તેવાં તેઓ, અને જેવાં તેઓ તેવો હું, એમ પોતાના ઉદારરજુથી સમજીને કાર્ષ્ણે મારું નહિ અને મરાવવું નહિ. 'સુતનિપાત' ૩૭મું 'નાયકમુત' ગાથા ૨૭.

(૫) સર. 'જનક' નં. ૫૭૭ 'ઉમ્મદાન્તી જનક' ગાથા ૨૭.

સિધ્ધિ રાષ્ટ્રમાં નિરીટ વસ્તુ ગેરને ઉમ્મદાન્તી નામની મદાપવની કન્યા હતી. એટલી રૂપાળી કે જે કોઈ તેને જુએ એ વરીજૂત થઈ સાનમાન પોઈ એમે. સિધ્ધિ રાષ્ટ્રના રાજા સિધ્ધિને આ કન્યા સ્વીકારવાની ગેરે વિનંતી કરી. રાજાએ કન્યા કેવી છે તે પરીક્ષા કરવા આજ્ઞા આપી. તેઓ ગેરને ત્યાં જન્મતાં જન્મતાં કન્યાને જોઈને ઘેરા થઈ ગયા. એટલે ગેરે તેમને ધક્કા મારી બહાર કાઢી મૂક્યા, તેથી ચીકામેલા આજ્ઞાએ રાજાને કહ્યું કે કન્યા તો અજાગણી (મનહૂમ) છે. રાજાએ શેકનું મારું પાણુ દેવું.

આથી કન્યાએ રાજા ઉપર બદલો લેવાની મનમાં જ માંડે વાળી. પછી શેકે ઉમ્મદાન્તીને રાજાનાપતિ અધિપારક સાથે પરણાવી. હવે એક વખતે નગરમાં કાર્તિકી પૂર્ણિમાનો ઉત્સવ હતો અને રાજા એ દિવસે નગરની પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળ્યો હતો. પોતાની પત્નીની અનીવ રૂપસમૃદ્ધિ જાણતા અધિપારકે ઉમ્મદાન્તીને મના કરી કે રાજાને તારું સુખ દેખાડીશ નહિ. નહિ તો રાજા ગુદિ પોઈ એસશે. પણ ઉમ્મદાન્તીએ જૂનું વેર તારું કરીને રાજા ઉપર રૂપામાંથી પુષ્પટ્ટિ કરી, ઘરમાં ચાલી ગઈ. રાજા તો એનું રૂપ જોઈ પામત જેવો થઈ ગયો. કામાગ્નિથી બળતો રાજા મહેલે પાછો આવી વિશાપ

(સર્વભૂતોને) સરખાં થાય છે એમ જે જાણે છે (તેથી સર્વ-ભૂતહિતેરત છે) તે યોગી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

(૨) હે અશ્વત્થામા! જે મનુષ્ય બધાને પોતાના સમાન જુએ

કરવા લાગ્યો. આ ખરડા પડતાં સ્વામીભક્ત મેનાપતિ, સિંધિ રાજાને પોતાની પત્ની અર્પણ કરવાની વિનંતી કરવા ગયો. પણ કામામિત્રી બળી રહેલા સિંધિ રાજાએ અતુલ ધૈર્યથી, પ્રજા પ્રત્યેની કૃષ્ણના ભાવથી, સત્યુપદેના આચારનું ઉદ્દાન-નહિ કરવાની વૃત્તિથી, જનમણના નેતાનું વર્તન સંપૂર્ણ નિષ્કલંક હોવું જોઈએ એ દૃઢ ભાવનાથી વાસના ઉપર વિજયી બની, મેનાપતિની વિનંતિ નકારી. (ત્રેયસ અને શ્રેયસમાં શ્રેયસને જ સ્વીકાર્યું) એ વખતે (કામ) સત્રામના મહારથિ સિંધિ રાજા અને સ્વામીભક્ત અહિપારક વચ્ચે જે દીર્ઘ સંવાદ થયો એ દરમ્યાન રાજા નીચેની ગાથા બોલ્યો હતો.

યો અત્તદુક્ષ્ણે પરસ્ત દુક્ષ

મુક્ષે વા અત્તસુખં દદાતિ ।

યયેવ હદ મયદ તવા પરસં

સો એવ જાનાતિ સ વેદિ ધમ્મ ॥ ઉગ્મ. જાતક. ગાથા. ૨૭

જે પોતાના દુઃખથી બીજના દુઃખની અને પોતાના મુખથી બીજના મુખની સરખામણી કરે છે, તથા સમજે છે કે જેમ મને (મુખદુઃખ) થાય છે તેમ બીજને થાય છે, એ જ ધર્મને જાણે છે.

(ક) સરં ‘બાઈબિય’ નવો કરાર. (અ) માટે જે જે તમે ચાહો છો કે બીજા માણસ તમને કરે, તે તે તમે પણ તેઓને કરો; કેમકે નિયમશાસ્ત્ર તથા પ્રબોધકા (ની વાતોનો સાર) એ જ છે. ‘માત્રી’ ૭-૧૨; (બ) ...ને પોતાના પડોશી પર પોતાના જેવી પ્રીતિ કર. ‘માત્રી’ ૧૯-૧૯; (ક) ... એટલે જેવી પોતા પર તેવી પોતાના પડોશી પર તુ પ્રીતિ કર; (દ) અને જેમ તમે ચાહો છો કે માણસો તમારા પ્રત્યે વર્તે તેમજ તમે પણ તેઓ પ્રત્યે વર્તો. ‘લુક’ ૬-૩૧.

(૭) સરં ‘બાઈબિય’ જૂનો કરાર. તું વેર ન વાળ, ને તારા લોકના વંશ પર ખાર ન રાખ. જેમ પોતા પર તેમજ-તેની રીતે-તારા પડોશી પર પ્રીતિ રાખ. ‘લેવી’ ૧૯-૧૮.

(૮) સરં હજારો મહામ્ પેગંબર સાહેબનું વચન ‘પોતાને માટે જેની ઈચ્છા કરે તેજ પોતાના લાઈને માટે ન ઈચ્છે ત્યાં મુઠી તે સાચો

છે, અને સુખ હો કે દુઃખ જતોને સમાન સમજે છે તે યોગી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

મૌથી વંડુ વ્યાપક સમન મિદ્દ કરવાનો રત્નો જનાવનું, અને સમન સિદ્ધ થવાની ક્રમેથી જનાવનું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું વચન, પ્રાણીમાત્રને પ્રાથમિકથી માંડીને જંગ્માં જંગ્માં ક્રમાએ એકબરખું ઉપયોગી છે. આ એક સરગનાથી મમજી મકાવ એવો સિદ્ધાંત છે—આચરવામાં ધત્રો દકજી દોવા જનાં સાર અમુક પનુ મમજી શરે તેડયો મરગ—, પ્રાચીન કાળથી દુનિયાતરના તમામ મદાન તત્ત્વનાઓ, પ્રભોધકા અને મંત મદાનાઓ એનું પુનરુચ્ચારણ કરના આત્મા છે. ૨

માનવી નથી, માત્ર મુમતમાન નથી. (‘એકયો વતને ૨’ પ. ૧૩૧. પેગંબર સાદેવના વચનામૃતોના સંગ્રહમાં ૧૦મુ વચન.)

(૯) મરં અર હૌ કાગો ઘર કરી ?

વહન પુકારત પ્રમુ નિત્ર મુગતે ।

‘ઘટ ઘટ હૌ વિદરી’ ॥ ધ્રુવ ॥

આપુ મમામ સરં જગ લેગૌ ।

મજન અધિક કરી ॥

ધો હરિદાસ જગતે હરિકી ।

નિત નિમય વિવરી ॥ ૧ ॥

નિવમનન’ પરિ. ૨; પ. ૧૮.

૨. દુનિયાફારીની દૃષ્ટિએ ‘લોકો ઉપર પ્રભાવ પાડવા અને તેમની આદના છતરા’ માટે ધત્રા ઉપયોગી પુસ્તક *How to win friends and influence people* (p. 84) મા તેના વિદ્વાન લેખક ડેવ કાર્નેગીએ લખેલો નીચેનો ફકરો, સરં

It is as old as history Zoroaster taught it to his fire-worshippers in Persia three thousand years ago. Confucius preached it in China twenty-four centuries ago. Lao Tse, the founder of the Taoism, taught it to his disciples in the Valley of the Han. Buddha preached it on the banks of the Holy Ganges five hundred years before Christ. The sacred books of Hinduism taught it a thousand years before that, Jesus taught it

આ સામ્યયોગની સાધના જોટલી સમજવી સરળ તેટલી જ આચરવી કઠણ હોઈ (અનાસકન કર્મ કરનારા) જે યોગીઓ-એમના પ્રતિનિધિ તરીકે અનુનિ પ્રશ્ન કરેલા છે-પોતાના જીવનકાળ દરમ્યાન સમત્વ સિદ્ધિ ન મેળવી શકે તેમને ‘કલ્યાણુમાર્ગે જનારની કદી દુર્ગતિ થતી જ નથી’^૩ અને બીજા જન્મ કે જન્મોમાં એ પોતાનું અધુરું કાર્ય આગળ ચલાવીને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરશે જ એવું ઉદ્દેશોધન કરી હતાશ નહિ યત્ના જણાવ્યું છે. વળી સમત્વ પ્રાપ્તિ અનેક જન્મે મળે છે એમ કહીને અધીરા થવાની ના પાડીને છેવટે ‘પણ જે મારામાં મન પરોવીને મને અદ્વાપૂર્વક ભગ્ને છે-સત્યમાં, પરમાત્મામાં, ઈશિમાં, સમત્વમાં, વામુદેવમાં-તેને બધા યોગીઓમાં હું સર્વશ્રેષ્ઠ યોગી માનું છું.’^૪ કહી સર્વશ્રેષ્ઠ સમત્વયોગ-સામ્યયોગ અદ્વા અને બક્ષિતથી આચરવામાં આવે તો સરળતાથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું છે.

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાનુપદયતિ ।

ગુણેભ્યઃ પરં વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥

૬-૩૬-૧૯. (ગીતા. ૧૪-૧૯) (૭૮)

દ્રષ્ટા (જ્ઞાની) જ્યારે ગુણો સિવાય બીજા કોઈ કર્તા નથી એમ જુઓ છે અને જે ગુણોથી પર છે તેને બાહ્ય છે ત્યારે તે

among the stony hills of Judea nineteen centuries ago. Jesus summed it up in one thought-probably the most important rule in the world : “Do unto others as you would have others do unto you.”

આ વિચાર ઇતિહાસના જોટલો પ્રાચીન છે. ઝોરોસ્ટરે ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં તેમના અગ્નિપૂજકને ધરમમાં આ વિચાર શીખવાડ્યો હતો. ક્રીસ્તીયસે આનો ૨૪૦૦ વર્ષ પહેલાં ચીનમાં ઉપદેશ કર્યો હતો, તાઓઈઝિમના સ્થાપક લાઓ-એ એ હાનની ખીણમાં બોધ કર્યો હતો. જુદે પવિત્ર મંદિર કિનારે ખ્રિસ્તના ૫૦૦ વર્ષ પહેલાં આનો ઉપદેશ કર્યો હતો. હિંદુધર્મનાં પવિત્ર પુસ્તકોએ એનાથી પણ એક હજાર વર્ષ અગાઉ આ વિચાર પ્રબોધ્યો હતો, જિસમે ૧૯૦૦ વર્ષ પહેલાં જુડીયાના ખડકો ઉપર ઉપદેશ કર્યો હતો. જિસમે કદાચ વિશ્વના સર્વથી વધુ ઉપયોગી નિયમનો એક જ વિચારમાં સંક્ષેપ કર્યો હતો : “જે જે તમે ચાહો છો કે બીજા માણસ તમને કરે તે તે તમે પણ તેઓને કરો.”

૩. જુઓ ૬-૨૮-૪૦ (ગીતા. ૬-૪૦); ૬-૨૮-૪૧થી.

૪. ૬-૨૮-૪૭ (ગીતા. ૬-૪૭).

મારા ભાવને પામે છે.^૧

આ શ્લોક ગીતાના 'યુગ્યત્રયવિભાગયોગ'માં લખવાને નિર્મમત્વ અને તેના વડે સમત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો સાંખ્યશાસ્ત્ર મુજબનો એક વિશેષ માર્ગ બતાવ્યો છે તેમાંથી લીધો છે. જે સ્પષ્ટ રીતે સનત જોતો હોય કે સત્ત્વ, રજ્જ્સ અને તમસ્સ એ ત્રણ ગુણો અર્થાત્ પ્રકૃતિ એ કર્તા છે, અને પોતે (અર્થાત્ આત્મા) કંઈ કરતો નથી, તેવા મનુષ્યને સ્વાભાવિક રીતે મમત્વ હોય નહિ.^૨ એટલે સ્વાભાવિકપણે તેનું વર્તન જનક વિદેહી જેવું, પ્રાણીમાત્રના કષ્ટાણુ અર્થે હોય.^૩ આમ પ્રકૃતિથી પર એવું જે પરતત્ત્વ પોતાનામાં વસી રહેલું છે, તેને જે જાણે છે એ 'મારા રૂપ-ભવરૂપ' યાચ છે, એટલે કે તે પરતત્ત્વ અને પોતે એક જ છે એમ સમજે છે. આ વિચારને જુદી પ્રણાલિથી રજૂ કરીને આગળ ચાલતાં સમગ્રગ્રંથ કે 'અધિપાન, કર્તા, જુદાં જુદાં સાધન, જુદી જુદી ક્રિયા અને પાંચમું દૈવ, દરેક કર્મનાં એ પાંચ કારણ છે. આવી રીતે પાંચે કારણથી દરેક કાર્યની પ્રવૃત્તિ અને તેનું પરિણામ આવે છે, છતાં જડ અસંસ્કારી બુદ્ધિને લીધે જે પોતાને જ કર્તા માને છે, તે દુર્ભતિ કંઈ સમજતો નથી.^૪ આ જ વિચાર શાંતિપર્વ 'નારાયણીય'માં 'પુણ્ય, પ્રકૃતિ, સ્વભાવ, કર્મ' અને દૈવ એ કર્મનાં, પાંચે કારણોમાં સર્વત્ર દરિજ રહેલો છે.^૫ એવી રીતે મૂકીને નિર્મમત્વ, અને નિરહંકારીપણાનો બોધ કરેલો છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, મનુષ્ય જે કાંઈ દૃષ્ટિથી જુએ તે દૃષ્ટિથી: (૧) તે કર્તા છે જ નહિ પણ સાક્ષીરૂપે વર્તનારો છે: (૨) તે કર્તા હોય તો પણ એનું કર્તૃત્વ અતિઅત્પ અને બહારની તથા અદરની પાચ મુખ્ય બાબતોના પેદામાં રહેલી અસંખ્ય વસ્તુઓ ઉપર આધારિત છે એને સ્વતંત્ર કર્તૃત્વ

૧. 'યુગોને કર્તા જોનારાને અહંભાવ હોય જ નહિ. તેથી તેનાં કામ બધાં સ્વાભાવિક હોય ને શરીરયાત્રા જોયા જ હોય અને શરીરયાત્રા પરમાર્થને કારણે જ હોવાથી તેના કાર્યમાત્રમાં નિરતર ત્યાગ અને વેરાગ્ય હોવા જોઈએ. આવો જ્ઞાની સહેજે ગુણોથી પર એવા નિર્યુક્ત ઈશ્વરને કદાપિ ને લાગે.' ગાંધીજી, 'અનાસક્તિયોગ' ૧૪-૧૬ ઉપરની નોંધ.

૨. જુઓ ઉપર 'નિર્મમત્વ' વિષે શ્લોક ૬૬.

૩. જુઓ ઉપર શ્લોક ૬૬.

૪. ૬-૪૦-૧૩થી ૧૬. (ગીતા. ૧૮-૧૩ થી ૧૬).

૫. ૧૨-૩૩૫-૮૨, ૮૩. શ્લોક ૮૨ અને ૮૩ની વચ્ચે આવતું ક્ષેપક નં. ૮૬૪=૬. ગીતા. ૧૮-૧૪.

કહેવા કરતાં પરાધીન કર્તૃત્વ કહેવું વધુ યોગ્ય થઈ પડે: (૩) સ્વતંત્ર કર્તૃત્વ કહેવું હોય તો, જે આ પાંચે કારણોમાં અનુસૂત રહેલું છે, એ બધાનો સરંવાળો થઈને તેની અંદર અને બહાર પણ રહેલું છે તે મહાયોગી, હરિ નારાયણ પ્રભુરૂપી (ચેતન્ય) તત્ત્વ છે-જે સર્વના મનના વિચારોને બંધે છે પણ જેના વિચારને કાંઈ બંધનું નથી, તેનું કર્તૃત્વ છે.૬

તેથી મનુષ્ય, મમત્વ અને અહંકાર જેટલા પ્રમાણમાં રાખે છે, તેટલા પ્રમાણમાં અણસમજી અને દુર્બુદ્ધિવાળો છે. પોતાના કર્તૃત્વરૂપી-હું' કહું છું' તેવી-દુર્બુદ્ધિ જેણે છોડી દીધી છે, જે વિવેકપૂત સદ્બુદ્ધિવાળો થયો છે એવો નિરંહકારી, નમ્ર અને તત્ત્વનો નિશ્ચય કરનારો, કંઈ પણ કર્મથી લેપાતો નથી, તે આ જગતને હણે તેમ હણતો નથી^૭ અને બંધનમાં પડતો નથી.'

આ ગુણાતીત, નિર્ભય, નમ્ર, સદ્બુદ્ધિવાળાને ક્યા આચાર વિચારથી ઓળખી શકાય? એના જવાબમાં ભગવાને આપેલું ગુણાતીત વર્ણન, એ બ્રહ્મીમૂત, શાન્તી, ભક્ત, સમદર્શી અને સંયમીનું વર્ણન છે. ઉપર ટપકે જોતાં જુદી લાગતી વિચારસરણી પકડીને આગળ વધતા ગમે તે શ્રેયોર્થીનો આખરી મુકામ તો એક જ છે. જુઓ 'ગુણાતીત, સત્ત્વ, રજસ અને તમસનાં કાર્ય ફક્ત૫ પ્રકારા, પ્રગતિ અને મોહ પ્રાપ્ત થાય તો તેનો દેવ નથી કરતો કે ન પ્રાપ્ત થાય તો આકાંક્ષા નથી કરતો; ગુણોન્ની ગમે તેવી પ્રવૃત્તિ ચાલે પણ એ તો અવિચળ અને સ્થિર રહે છે: મુખદુઃખમા સમાન બુદ્ધિ, અસ્થ, માટીનું ઢેકું, પથ્થર અને સોનામાં, પ્રિય અને અપ્રિયમાં, નિંદા અને સ્તુતિમાં, માન અને અપમાનમાં, મિત્ર અને દુરમન પ્રત્યે સમાન બુદ્ધિવાળો, ધીર, (ગુણો સર્વ કરે છે એમ સમજવાથી કામ્ય કર્યોતો) ઉલ્લેખ નથી કરતો.^૮

ઉપર આ ગુણાતીતપણું સરળતાથી એકનિદ ભક્તિયોગથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું છે. ભક્તિયોગ એટલે ભગવાનને જ બધું સમર્પણ કરીને, પોતે

૬. પચ્ચકારણસહ્યાતો નિષ્ઠા સર્વત્ર વં હરિઃ ।

તત્ત્વ જિજ્ઞાસમાનાના હેતુભિ સર્વતોમુખૈઃ ॥ ૧૭-૩૩૫-૮૩

તત્ત્વમેવો મહાયોગી હરિર્નારાયણઃ પ્રભુઃ ।

સત્ત્વદ્રાવણા લોકાનામૃતોર્ણા ચ મહાત્મનામ્ ॥ ૮૪

સાહ્યાના યોગીનાં ચાપિ યતીનામાત્મવેદિનામ્ ।

મનીષિન વિજ્ઞાનાતિ કેશથો ન તુ તદ્વ્ર તે ॥ ૮૫

૭. ગીતા. ૧૮-૧૭. જુઓ ઉપર શ્લોક ૬૬ પા. ટી. ૩.

૮. ૬-૩૬-૨૨ થી ૨૭ (ગીતા. ૧૪-૨૨ થી ૨૭).

અન્યવત્ થઈને, કર્મ કર્યા કરતાં તે. કર્મ તે દેહીમાત્રને વળગેલાં જ છે, પણ જે ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કર્મ કરે છે તે ગુણોને ટપી જાય છે, ગુણાતીત થાય છે, અને ઈશ્વરભાવને પામે છે, પરમાત્મામાં સમી જાય છે.

ક્ષમારિચાં સત્યમયીં ધર્મસ્થૈર્યવટાકરામ્ ।

ત્યાગવાતાપ્સવગાં શીઘ્રાં બુદ્ધિનાઘા નર્દો તરેત્ ॥^૧

૧૨-૩૧૬-૩૯ (૭૨)

ત્યજ ધર્મમધર્મં ચ ઉમે સત્યાનૃતે ત્યજ ।

ઉમે સત્યાનૃતે ત્યક્ત્વા યેન ત્યજસિ તં ત્યજ ॥^૨

૧૨-૩૧૬ ૪૦ (૮૦)

(હે શુકદેવ !) ક્ષમારૂપી હલેસાંવાળી, ધર્મમાં સ્થિરતારૂપી સંઘવાંવાળી, ત્યાગરૂપી સઢવાળી, ઝડપી, સત્યમયો બુદ્ધિરૂપી નૌકાથી (આ સંસારરૂપી) નદીને તરી જવી.

તું ધર્મ અને અધર્મને છોડી દે, સત્ય અને અસત્ય બન્નેનો ત્યાગ કર, (અને) સત્ય તથા અસત્ય બન્નેનો ત્યાગ કર્યા પછી જેના વડે (આ બધું) ત્યજે છે તેનો (શુભ સંકલ્પ કરનાર બુદ્ધિનો) પણ ત્યાગ કર.

ઉપરામ પામતાં પહેલાં ગુકદેવને દેવર્ષિ નારદે ઉપદેશ કર્યો હતો તેમાંથી ઉપરનાં બન્ને આજ્ઞાવચનો લીધા છે ૩ શઙ્મા ભગવાન સનતકુમારનો ઉદ્દેશ્ય કરી વિદ્યા, સત્ય, ત્યાગથી સુખ અને આસક્તિથી દુઃખ થાય છે તે બતાવી કામ, ક્રોધ, મોહ, આસક્તિ અને પ્રમાદથી બચવાનું જણાવી; સંયમપૂર્વક અપરિગ્રહી રહી અહિંસા પાળવાથી શ્રેયપ્રાપ્તિ થવાનું દેવર્ષિએ કહ્યું. પછી (શુકદેવને મિત્રે આખી માનવજાતને ઉદ્દેશીને) આસક્તિને લીધે દુઃખી દુઃખી થઈ રહેલા સંસારનાં દુઃખો વર્ણવતાં, સંસારને નહિનું રૂપક આપી તેમાંથી

૧. મ. ભા.માં આ અગાઉનો શ્લોક વાંચો

રૂપકૂલાં મનસોતાં સ્પર્શદ્વીપાં રવાવહામ્ ।

ગન્ધરહા શન્દજલાં સ્વર્ગમાર્ગદુરાવહામ્ ॥ ૧૨-૩૧૬-૩૮

(આ સંસારરૂપ નદી) રૂપવિષયના કાંઠાવાળી, મનરૂપી પ્રવાહવાળી, સ્પર્શવિષયના ખેટવાળી, રસવિષયના વહેણવાળી, ગંધવિષયના કીચડવાળી, શબ્દવિષયના જળવાળી, અને સ્વર્ગના માર્ગ પ્રત્યે મહાકષ્ટ વહેતારી છે.

૨. = ૧૨-૩૧૮-૪૪; સર* ૧૨-૧૬૮-૪૩; ૨૬૮-૧૩.

૩. જુઓ ઉપર શ્લોક ૭૬, પા. ટી. ૮, ૯.

તરવાની આજ્ઞા કરતાં ઉપરના પ્રયોગો કલ્યા. આગળ ચાલતાં ધર્મ અને અધર્મ વ.ને કેવી રીતે ત્યજવા તે જણાવ્યું. ‘ધર્મને અસંકલ્પથી-કામનિકતા ગાળ નાંખીને, અધર્મને અહિંસાથી, સત્ય અને અનૃતને બુદ્ધિથી અને પરમાત્મનું નિશ્ચય વડે બુદ્ધિનો ત્યાગ કર.’^૪ ત્યારબાદ ચોતીસ તત્ત્વોવાળું મળભૂત માંસ ભરેલું રોગનું નિવાસસ્થાન શરીર, તેની નાશવંત અવસ્થા, પચીસમું પુરુષ તત્ત્વ, વ્યક્ત અને અવ્યક્તની વ્યાખ્યા, સંયમી અને સર્વત્ર આત્માને જ જોત દેહધારીની પરિવૃત્તિ અને નાશ નહિ પામનારી પરાવરનું દર્શન કરનારી જ્ઞાન-શક્તિ (વાળો સંયમી), જનસમાજમાં રહેવા છતાં પણ મોહ કે અશુભથી લેપાતો નથી વ. વર્ણવી તીર્થવિત્ ભગવાને^૫ કહેયો કર્મનો નિયમ ઉપદેશ્યો, પછી શોક, ભય અને દુઃખનો નાગ કરવાના ઉપાય કહી^૬ નિદ્રા સ્તુતિની આસક્તિનો ત્યાગ કરી આત્મંત વિનમ્રતાથી વિચરવાથી, અધ્યાત્મમાં જ પ્રેમ રાખવાથી, નિરપેક્ષ નિર્ગમ અને કેવળ આત્માની જ સહાયથી-પરમાત્માની સદાયથી-વિચરનાર સુખી થાય છે એમ જણાવ્યું. આગળ ચાલતાં અવિવેકી બુદ્ધિથી જેને સુખમાં દુઃખનો ભાસ, અને દુઃખમાં સુખનો ભાસ થાય છે તેનું પ્રજ્ઞા, સુતીતિ કે પુણ્યાર્થ કંઈ રક્ષણ કરી શકતાં નથી એમ ચોક્કસ જણાવી, પોતાના વહાલા આત્માનો જરા, મગ્ન અને રોગથી ઉદ્ધાર કરવા પ્રયત્ન પ્રયત્નથીય ચર્ષ મોહજનમાં ફસાયા વિના દૂંદ રહિત સ્થાનની પ્રાપ્તિ કરવા મહેનત કરવાનું કહ્યું અને છેવટે ‘તત્ત્વમસિદધમ્’ એ પ્રયોગ દ્વારા સંભળાવીને દેવર્ષિએ પ્રવચનની પૂર્ણાવૃત્તિ કરી.^૭

૪. તત્ત્વ ધર્મમસકલ્પાદધર્મ ચાત્વરિતયા ।

उमे सत्यावृते मुदया बुद्धि परमनिधयात् ॥ १२-३१६-४१

જુઓ ઉપર પ્રયોગ ૭૬. પા. ટી. ૬ (૩).

૫. (૧) તીર્થવિત્ = મોક્ષોપાયવિત્ (નીલકંઠ): સકલશાસ્ત્રાર્થવિત્ (વિદ્યાસાગર).

(૨ જ) અગાઉ ઉપદેશના આરંભે ૧૨-૩૧૬-૫ માં સનતકુમારનો ઉદ્દેશ્ય છે તેથી તીર્થવિત્ ભગવાન સનતકુમાર એમ અર્થ લઈ સહાય: (૨ જ) કર્મનો નિયમ નિરૂપી કર્મચક્રમાંથી છૂટવાનો અનુરોધ કરી નવાં કર્મો/ધોને સંયમ અને તપથી દૂર કરવાનો ઉપદેશ છે, તેથી તીર્થવિત્ ભગવાન એટલે જેન તીર્થ કર ભગવાનનો ઉદ્દેશ્ય હોવાનો વિશેષ સંભવ છે.

૧૨-૩૧૬-૫૩ થી ૫૬: જુઓ નીચે ‘કર્મ’ (પ્રકૃ ૮) પ્રયોગ ૧૦૬.

૬. જુઓ ‘સુખદુઃખ’ (પ્રકૃ ૧૨) પ્રયોગ ૧૨૬.

૭. ૧૨-૩૧૮-૪૪.

પરમશુદ્ધિમાન શુદ્ધેવે આ પ્રવચનનો ધર્મપૂર્વક વિચાર કરી યોગથી દેહસંબંધ છોડીને અક્ષીવ એવા મૂર્ધમાર્મ-દેવવાનમાર્મમાં ગિયનિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી નારદની અનુજ્ઞા લઈને શુદ્ધેવ શિષ્ટાચાર માટે પિતા વ્યાસ પાસે આવ્યા. પિતાને પ્રજ્ઞામ અને પ્રવલિજ્ઞા કરીને પરમગતિ પામવાની આજ્ઞા માગી. (જ્ઞાની જ્ઞાંત્ય પુવરનેહમાં રક્ત) મદાત્મા ત્રણિએ 'હે પુત્ર તને વ્તેષ્ટને મારી આંખો પ્રમત્ત કરી લઈ ત્યાં સુધી ઉભો રહે', એમ કહ્યું. પણ શુદ્ધેવ તો શિષ્ટાચાર અને વિનયથી આવ્યા હતા. તે તો નિરપેક્ષ, નિરનેદ અને મુક્તબંધન થયા હતા, અને મનમાં 'મોક્ષમતિનો જ વિચાર કરેલો હતો તેથી પિતાને છોડીને-પિતાની અનુચિન જગ્યાએથી આજ્ઞાનું ઉત્તરંધન કરીને-આવી નીકળ્યા.'"

એમણે નારદે છેવટે આજ્ઞા કરી હતી એ પ્રમાણે ધર્મ, અધર્મ, (સાપેક્ષ) સત્ય, અસત્ય અને શુદ્ધિસત્ય બંધાનો ત્યાગ કરીને એ બંધાથી પર જે તત્ત્વ શબ્દથી ઉદ્દેશ્યાતું નિત્ય, નિર્ગુણ ચિદ્ગદિત અચળત્વ છે તેમાં પ્રવેશ કર્યો."

૮. જુઓ મહત્ત્વનો કથા ભાગ ઉપર શ્લોક ૭૬ ના ઉદ્દાહરણમાં પા. ૮૧, ૭ થી.

૬. (૧) જુઓ ઉપર 'ઉપક્રમ' (પ્રક. ૧) શ્લોક ૨ 'ભગવાન સત્, અસત્ અને એ બન્નેથી પર છે.."

(૨) જુઓ ચિ. ૧૪-૨૪-૧૩ થી ૧૭. 'નારદ-દેવમત સંવાદ.' એમાં જેનું સર્વ-આત્મદૃષ્ટ છે એ ઉદાન સંગ્રાવાણું પરમબ્રહ્મ (સર્વ) બૌદ્ધ સાહિત્યમાં 'ઉદાન'નો અર્થ 'આનંદ' કે 'અતરનો આનંદ' થાય છે. MWD P. 184 ત્રિપિટકામાં, સુતપિટકામાં 'પ્રુદ્ધનિકાય'ના ૩૯૧ પેટા વિભાગનું નામ 'ઉદાન' છે. ખીલે પેટાવિભાગ એટલે 'ધર્મપદ'. જુ. ચ. ૫. ૨૮૧) કૃત્રી રીતે દ્વંદ્વાતીત છે એ નારદે કહ્યું છે. 'અહોરાત્રરૂપ (અર્થાત્ વિદ્યા-અવિદ્યા કે સુષુપ્તિ જાગૃતાવસ્થા કે ઉત્પત્તિ-પ્રલય. નીચકંઠ) દ્વંદ્વી વચ્ચે દુતાયન-શુદ્ધ બ્રહ્મ છે. (સાપેક્ષ) સત્ અર્થાત્ કાર્ય અને અસત્ય અર્થાત્ કારણ એ દ્વંદ્વી વચ્ચે દુતાયન છે. જેનાથી કર્મવિસ્તાર થાય છે એ (સંકલ્પરૂપી) વ્યાન અને સમ્પાનરૂપી, જેનું સમતા લક્ષણ છે એ (બ્રહ્મ) જીર્ણ છે. શાન્તિ માટે આ ત્રણેની એકતા સમજવી જોઈએ, કારણ કે શાન્તિ એટલે સનાતન બ્રહ્મ, ઉદાનના આ શ્રેષ્ઠ રૂપને બ્રાહ્મણો જાણે છે.' ચિ. ૧૪-૨૪-૧૪ થી ૧૭.

(૩) સર્વ જુ. ઉ. ૩-૭-૩ થી એમાં વિગતે સર્વ તત્ત્વોમાં રહેલો જ્ઞાંત્ય તેનાથી અક્ષય, સર્વને જાણનારો, પણ કોઈ તેને નહિ જાણનાર એવા આત્માનું વર્ણન.

ક્ષીણે ચ પુણ્યે વિગતે ચ પાપે
તતોનિમિત્તે ચ ફલે વિનષ્ટે ।

અલેપમાકાશમલિક્ષમેવ-

માસ્યાય પદયન્તિ મહદ્વ્યસક્તા ॥^૧

૧૨-૨૧૨-૪૬ (૮૧)

યથોર્ણનાભિ પરિવર્તમાન

સ્તન્તુક્ષયે તિષ્ઠતિ પાત્યમાન ।

તથા વિમુક્ત પ્રજહાતિ દુઃખ

વિખસતે લોપ દ્વાદ્વિમચ્છન્ ॥^૨

૧૨-૨૧૨ ૪૭ (૮૨)

યથા રુદ્ર શ્રદ્ધમથો પુરાણ

હિત્વા ત્વચ વાપ્યુરગો યથાવત્ ।^૩

વિદાય મચ્છત્યનવેક્ષમાણ

સ્તથા વિમુક્તો વિજહાતિ દુઃખમ્ ॥

૧૨-૨૧૨-૪૮ (૮૩)

દ્રુમ યથા વાપ્યુદકે પતન્ત-

મુત્સૃજ્ય પક્ષો પ્રપતત્યસક્ત ।

તથા હ્યસૌ સુખદુઃખે વિદાય

મુક્ત પરાઝ્ઞ્યા ગતિમત્યલ્લિક્ષ ॥

૧૨-૨૧૨ ૪૯ (૮૪)

૧ સરં બુદ્ધિયુક્તો નહાતીહ ઝમે સુકૃતદુઃકૃત ।

૬-૭૪ ૫૦ (ગીતા ૨-૫૦)

૨ (૧) આ સ્તોત્રમા દશાવેના વિચારના પૂરૂ જોવી ધર્મ ની ડહાણી માથા સરખાવેા પોતાની કરેની જાગમા કંગણીઓ પડે છે એમ જે રાગા સમ્પતો વહેણમા પડે છે એને પણ છેદીને સર્વ દુઃખને છોડીને અપેક્ષા વિનાના લેખિ આવી નીખે છે

(૨) કરોગીઓ નિર્નેપ છે એની ઉપમા પણ આપેની છ ૧૦-૧૮૭-૪૮

(૩) સરં મુખિ વિગેગધીઆ નિયાગે નિવ્યમનન / ૩૦ થી ૩૬

૩ (૧) સરં બુ ડ ૪-૪-૭ મ ભા ૫-૩૨-૧૪ ૪૦-૨

(૨) સરં મુત્તનિપાત 'તુ પદેનુ મુત્ત' ઉચ્ચમુત્ત સમત્ય સિદ્ધ કરેના સિમુતુ 'સાપ જેમ કુર્જુ થોની અને જૂની કાચગી ઉતારી નાળે છે તેમ ઇષ્વરનોક છોડી જાય છે એ કૃષ્ણત્વી દગેક ગાથાના અંતે વર્ણન થયું છે

(સમત્વ પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા આત્મવિદ્વાન) પુણ્ય ન્યારે ક્ષીણ થાય છે અને પાપ દૂર થાય છે, અને (પુણ્યપાપનાં) નિમિત્તથી થતાં કળનો નાશ થાય છે, ત્યારે નિર્લેપ આકાશ જેવો તે સંગરહિત અને (સંપ્રદાયના) ચિહ્નરહિત મનુષ્ય^૪ મહત્ત્વે-બ્રહ્મને જુઓ છે.

જેવી રીતે (તાંતણા ઉપર) ફરતો કરોળિયો તાંતણાનો નાશ થતાં પડીને સ્થિર થાય છે, તેવી રીતે વિમુક્ત પુરુષ પણ, જેમ માટીનું ઢેકું ખડક સાથે અથડાઈને ભાંગી જાય છે તેમ, પોતાનાં દુઃખથી મુક્ત થાય છે.

જેવી રીતે કરુમૃગ પોતાનાં છૂર્ણ શિંગડાં યથાવત્ મૂકીને અને સર્પ પોતાની કાંચળી યથાવત્ ઉતારીને કોઈ ન જાણે તેમ આત્મો જાય છે તેવી રીતે મુક્ત પુરુષ પણ દુઃખોનો ત્યાગ કરે છે.

જળમાં તૂટી પડતા વૃક્ષ ઉપરનું પડી તે ઉપર આસક્તિ નહિ રાખતાં જેમ ઊડી જાય છે, તેમ મુક્તપુરુષ પણ (વર્ણ, આશ્રમ કે સંપ્રદાયના)^૫ ચિહ્ન વિનાનો થઈને તથા મુખદુઃખનો ત્યાગ કરીને પરમગતિને પામે છે.

જનદેવ જનક અને સાંખ્યાચાર્ય પંચગિષ્ણના સાખ્યમત અનુસારના જ્ઞાનમંવાદના ઉપસંહારમાં મોક્ષના તત્ત્વને જનનાગે પુ. ૪, સર્વ આસક્તિનો ત્યાગ કરીને, અવિદ્યાને પામે છે તેનું ઉપરના શ્લોકોથી ઉપમાઓ આપીને વર્ણન કર્યું છે.^૬

એ સંવાદની શરૂઆતમાં એકમો ધર્માચાર્યોને ઘરમાં રાખીને જ્ઞાનશ્રવણ કરતા જનદેવ જનકને, આચાર્ય પંચશિષ્યે મનનું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા હિત્તના

૪. અલિંગ્ય = અલંકાર અને મમકાગ્રંથી ચિહ્નરહિત આત્માને (મનુષ્ય) જુઓ છે. (પરમાનંદ); ચિહ્નરહિત વિનાનો (વાદિરાગ્નીય); જુઓ નીચે પા. ૮. ૫ અને ૧૧.

૫. અથવા ‘(પરબ્રહ્મની જેમ) ચિદ્ર વિનાનો થઈને’ એવો અર્થ પણ થઈ શકે. સર ૧૨-૩૨૦-૩.

૬. શાંતિ. અ. ૨૧૧, ૨૧૨. જુઓ ઉપર શ્લોક ૬૯. પા. ૮. ૩૮, ૩૯.

૭. કુલ ૭ શ્લોકો છે (૧૨-૨૧૨-૪૩ થી ૪૯) તે પૈકી ચાર ઉદ્ધૃત કર્યા છે.

ગિજામુઓ, જુદા જુદા મતોમાં દર્શાવેલી કાર્યનિક બાબતોથી ચૂંચવાડામાં પડીને 'આમ હતો કે આમ નહિ હોય' એવા તર્કવિનોદ કરીને કંઈ પ્રાપ્ત કરતા નથી અને, કાં તો ગાંઠની જેમ જીર્ણુ અર્થાત્ જડ થઈ જાય છે, અથવા હાથીને માવન જે બાજુ દોડાવે તેમ દોડે છે, એમ (પોતાના સાંપ્રદાયિક) આગમ પ્રમાણે ખેંચાયા કરે છે, (વિવેકશુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યા વિના ગુરુ કે ગાંઠ કહે તે જ ખરું એમ આગ્રહપૂર્વક માની ને પરચગપણે કાર્ય કરે છે) અને દુઃખી થાય છે વગેરે સમગ્રઅર્થ.

પછી જનક દર્શનશાસ્ત્રોની ખામીઓના આધારે 'બધુ' ઉચ્છેદનિત છે એવું લાગે છે તો જ્ઞાન કે અજ્ઞાન, પ્રમાદ કે અપ્રમાદ એ બધું સરખું જ છે' એમ આક્ષેપ કરી મોક્ષના રૂપ વિશે પ્રશ્ન કર્યો. કવિ પંચશિખે એને શાંત પાડતાં 'મોક્ષ મારેનાં કર્મ' એ ઉચ્છેદનિત-આત્મનાશરૂપ નથી, કે ભાવનિત-અસુક રસરૂપ છે એવું-પણ નથી. એકખીમથી લિપ્ત છતાં અન્યોન્યાશ્રયથી કાર્ય કરતો પંચશૂત, હન્દ્રિયો, તેના વિષયો, ચેતના, મન, તથા પ્રકારની વેદના-ગતિ-જ્ઞાનરૂપિ, મુખદુઃખમિત્ર, મુખ અને દુઃખ, -એ બધો ગુણુસમુદાય કે જેનાથી મનુષ્યને તમામ (વ્યાવહારિક અને/અથવા કર્મકાંડી) કર્મો અને મર્તતત્ત્વાર્થનો નિશ્ચય થાય છે, તેને જે મનુષ્ય આત્મભાવે જુએ છે તે એવા અસમ્યગ્દર્શનને લીધે પોતાના અર્નત દુઃખનું સમન કરી શકતો નથી. પણ જે એ ગુણુસમુદાયને અનાત્મ છે એમ ઓળખીને 'હું' અને 'મારું' એમ કરતો નથી તેની દુઃખપરંપરા ક્યા આધારે ટકી રહે!' ત્યારબાદ 'અહંતા' તથા 'મમતા'માંથી અને એ રીતે દુઃખમાંથી છોડાવનાર 'સમ્યક્જ્ઞ' નામનું ત્યાગમાત્ર પંચશિખે કહી સંભળાવ્યું 'સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવો' એમ જણાવ્યું છે; પણ જેઓ મિથ્યાચિનીત છે તેઓને તો એ ત્યાગ દુઃખાવહ થાય છે. (બધા શાસ્ત્રોમાં ઉપદેશીય) કર્મકાંડો, મતો, તપ અને યોગ, તથા સર્વત્યાગ એ અનુક્રમે દ્રવ્યત્યાગ, ભોગત્યાગ, (વિવાહી) સુખત્યાગ અને સમત્વપ્રાપ્તિ અર્થે છે.૬...અધ્યાત્મચિંતકો કહે છે કે હન્દ્રિયો, મહાભૂતો વગેરે સમુદાય ક્ષેત્ર

૮. જુઓ ઇશ ૧, ૨; ગીતા ૧૮-૧૧ ન હિં દેહમૃતા શવય ત્વક્ષુ કર્માણ્યશેષતઃ । ઉપર 'કર્મ' (પ્રક્ર ૨) શ્લોક ૨૪ની પા. ટી. ૧૯. તેથી મિથ્યાચિનીત = કર્મનો ત્યાગ કરવો એટલે કર્મકૃણમાં રહેલી આસક્તિનો ત્યાગ કરવો એમ સમજ્યા વિના, આજ્ઞાસુ બનનાર.

૯. દ્રવ્યભાગે ॥ કર્માણે મોગત્યાગે વ્રતાન્વયિ ।

સુગત્યાગે સ્થાયોગઃ સર્વત્યાગે સમાપના ॥ ૧૨-૨૧૨-૧૮

એમાંના 'સમાપના' પદના અર્થ ટીકાકારોએ આ પ્રમાણે નોંધ્યા છે: શરીર

કહેવાય છે અને મનમાં જે ‘લાવ’ છે તે સ્વેચ્છ કહેવાય છે.^{૧૦} આમ સર્વ પ્રાણીઓ અભાવ પ્રમાણે જ વર્તન કરે છે, એમાં ઉચ્છેદ કેવો અને શાશ્વત મેનું ? જેવી રીતે નદીઓ સમુદ્રમાં મળી ગયા પછી પોતાના નામરૂપને છોડી દે છે અને પોતાના નામરૂપને ફરીથી પ્રાપ્ત કરતી નથી એવી રીતે સત્ત્વસંદાય (પંચભૂતાદિથી બુદ્ધિ મુખીનાં તત્ત્વોનું મૂલનત્ત્વમાં અયુગ્મપદલાવ-ઉપરામ) થાય છે. આવી રીતે પોતાના વ્યક્તિત્વનું પ્રવિલોપન કરનારને મૃત્યુ પછી, ફરીથી (નામરૂપની) સંજ્ઞા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? એમ અપ્રમત્ત રહીને આત્માની ખોજ કરતો મોક્ષપરાયણ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, જેમ જળથી સીંચાયેલું કમલ-પત્ર ભીંગતું નથી એમ અનિષ્ટ એવાં (સારાં ખોટાં) કર્મફળોથી લેપાતો નથી. ત્યારે આલો આત્મરોધક પ્રજ્ઞાનિમિત્તના અને દેવનિમિત્તના (આ મોક્ષ અને પરયોક્તના લાભ માટે કરાનાં કામનિક કર્મોના) દ્વં પાળોથી મુક્ત થાય છે તથા મુખ અને દુઃખ જાહેરો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે મુક્ત થઈને અલિંગ-ચિદ્વરદિતિ^{૧૧} પરમ ગતિને પામે છે. એ શ્રુતિ અને આગમપ્રમાણોથી, મંગળ સાધનોની^{૧૨} મદદથી જરા અને મૃત્યુના લાવનો ત્યાગ કરીને નિરાતે ઊંઘી જાય છે,^{૧૩} ક્ષ્માદિ પચશિખે કહેયું આ અમૃતપદ સાંભળ્યા પછી, બધી વસ્તુઓનો વિચાર કરીને નિશ્ચિનાર્થ થયેલો જનક પરમમુખી અને વીતશોક

હૂતાં સસારની સમાપ્તિ (અર્જુનમિત્ર). ત્યાગની સમાપ્તિ (અર્થાત્ અના-સક્રિતની પરા કાળ) (નીતકક); સસાર નિર્દતિ (વિદ્યાસાગર); સમ્યગ્ આપના અર્થાત્ ભગવદ્ પ્રાપ્તિ થાય છે (વાદિરાજતીર્થ)

૧૦. ૧૨-૨૧૨-૪૦; લાવ = અલાવથી જુદો આત્મા તરફ કહેવાતો; લાવ (અર્જુનમિત્ર); ઇન્દ્રિયોને જે તે વિષયોમાં પ્રવર્તાનનાર સ્વપરપ્રકાશ આત્મા (પરમાનંદ); સર્વ દેહવ્યાપારનો સાક્ષી (વાદિરાજતીર્થ)

૧૧. અલિંગ = પાંચ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને દશ ઇન્દ્રિયાત્મક ચિદ્ગણશરીર વિનાનો (નીતકક); ચિદ્ગણ શરીરના અભિમાનનો ત્યાગ કરીને (પરમાનંદ); જુઓ ઉપર ૧૨-૨૧૨-૪૬ અને ૪૯નો અનુવાદ.

૧૨. મજ્જલે મંગળ સાધનોથી = યજ્ઞ, અન્યુત, ગોવિન્દ, માધવ, અનન્ત, કલ્પ વ ભગવદ્ભાષાનાં કવિનિર્ણય (અર્જુનમિત્ર; પરમાનંદ); શમ વગેરે મંગળ સાધનો (નીતકક); નિગ્મો (વિદ્યાસાગર).

૧૩. ૧૨-૨૧૦-૪૪, ૪૫; આખું ‘સમ્યક્જ્ઞાન’ શાસ્ત્ર. જુઓ ૧૨-૨૧૨-૧૬ થી ૫૨; અહીંથી પછીના ચાર શ્લોકો ઉપર ૮૧ થી ૮૪ મુખીના ક્રમાંક મૂકેલા છે.

મર્ત્યને સિદ્ધાર કરવા લાગ્યો. એની શુદ્ધિ અનામન મર્ત્ય. ૧૪

મુક્ત પુરુષના આ વર્તન સાથે શ્રી અગ્નિઓ 'મુક્ત' વિશેનો વિચાર સરખાવવા જેવો છે. 'મુક્ત માનવીને અમન આર્થ' હોવા નથી; તે વસ્તુ-ઓને પોતાની મિલકત ગનૂનો નથી. તે કંઈ વસ્તુની સામગ્ર્ય કરતો નથી, કંઈની ઈર્ષ્યા કરતો નથી, પણ દિવ્ય ચેતના જે કંઈ અર્થે છે તેને એ આપકારે છે; જે કંઈ એની પાસે આવે છે તેના પ્રત્યે આમંત્રિ રાખ્યા વિના કે તેનો નિરરકાર કર્યા વિના એ તેનો સ્વીકાર કરે છે; જે કંઈ એની પાસેથી ચામચુ જાય છે તેને એ મોકલે, પચાતાપ કે ખોટી વાતથી કર્યા વિના, જગતની તોફાની ધરમાળમા જતા દે છે. એનું હૃદય અને આત્મા સંપૂર્ણ સંયમિત હોય છે તેઓ (એના હૃદય અને આત્મા) પ્રત્યાધાન અને હામનિકતાથી મુક્ત હોય છે; ત્યાં વસ્તુઓના સ્પર્શથી એમનામાં કુદૃષ્ટ પ્રતિક્રિયા થતી નથી. ૧૫

આવી વિમુક્તાવસ્થા પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ માનુષ્યે જ્યાં સુધી દેહવાસા ચાલે ત્યાં સુધી લોકસમ્બંધ-વિમુક્તાવસ્થા પડેલાં આત્મશુદ્ધિ ખાટે અને પછી લોકસમ્બંધ-કર્મ કર્યે જતા જોઈએ; એ મદાભારતકારનો નિશ્ચિત મન છે.

यः शालग्रहिधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न त्व सिद्धिमवाप्नोति न मुक्तं न परं गतिम् ॥^૧

૬-૩૮-૨૩ (મોક્ષા ૧૬-૨૩) (૮૫)

૧૮. ૧૨-૨૧૨-૫૦; જુઓ ઉપર સ્તોક ૧૬ની પા દી. ૪૦.

૧૫. 'The Liberated man has no personal hopes; he does not seize on things as his personal possessions; he receives what the divine Will brings him, covets nothing, is jealous of none; what comes to him he takes without repulsion and without attachment; what goes from him he allows to depart into the whirl of things without repining or grief or sense of loss. His heart and self are under perfect control : they are free from reaction and passion, they make no turbulent response to the touches of outward things' ('Shri Aurobindo came to me' P. 179. Shri Aurobindo's message is quoted in the book.)

૧. આ પછીનો સ્તોક વંચો 'તેથી શું કરવું અને શું ન કરવું એનો

જે પુરુષ શાસ્ત્રવિધિ? છોડીને સ્વચ્છંદીપણે વર્તે છે, તે નથી સિદ્ધિ મેળવતો, નથી સુખ મેળવતો કે નથી પરમ ગતિ મેળવતો.

. દેનામુરસંપદ્ધિભાગયોગમાં ભગવાને પ્રથમ દેવી વૃત્તિઓ ગણાવી-ફક્ત ગણાવી જ કારણ તેનું વિન્તારથી ગીનામાં વર્ણન છે-પછી આસુરિવૃત્તિઓનું વિસ્તારથી વર્ણન કરતાં આસુરિવૃત્તિઓ કથી કથી રીતે વ્યક્ત થાય છે, એ વ્યક્ત થવાના ત્રણ રસ્તા-કામ, ક્રોધ અને લોભનો ત્યાગ કરવાનું કહી પછી આસુરિવૃત્તિઓના સપાટામાંથી બચવા માટે શાસ્ત્ર અનુસાર વર્તવાનો ઉપરના પ્રલોકથી અનુરોધ કર્યો. કારણ કે શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તવાથી આસુરિવૃત્તિઓના આકાંગે યોગ્યા શકાય, કામ્યમાં રાખી શકાય, અને અતે નિર્મૂળ કરી શકાય.

અગાઉના પ્રલોકો અને તેના ઉદ્ધારનમાં અહંતામભતારહિત, સમદર્શી, આત્મૌપમ્યથી વર્તનાર, અને મુક્ત પુરોના લક્ષણો વિશે આવ્યું. એ છતાં એ લક્ષણો વાંચવા કે વિચારવા માત્રથી કંઈ કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી, આ જીવન જટિલ છે. સામાન્ય આપત્તિઓ તો હોય જ પણ ગું કર્તવ્ય છે કે ગું અકર્તવ્ય છે એ નક્કી કરવું વિષય થઈ પડે એવા કટોકટીના પ્રસંગોએ, આ સમદર્શીપણ કે આત્મૌપમ્ય જે રીતે સચવાય તેને અનુકૂળ વર્તન કરવામાં આવે તે શાસ્ત્રવિધિ

પણ એવું વર્તન કેની રીતે થાય? કારણ ધર્મની ગતિ તો સૂક્ષ્મ, અને પારવિનાની ઘણી ગાખાઓવાળી છે મદાત્મા પુ ગો પણ કોઈ કોઈ વખત અશીના સમયે નિર્દય જતા મૂનવાયા છે મહાભારતમાં બતાવ્યું છે એમ દ્રૌપદીનન્દ્રાહરણ પ્રસંગે બીજા અને દ્રોણ જેવા માન્ય વિદ્વાન અને મોહાદાર પુરોહિત સ્વયં ધર્મને બેગી રચ્યા ત્યારે વિકર્ણ જેવા એક તેજસ્વી યુવાને નીતિ, ધર્મ અને સત્યને અનુસરીને નિર્ભય વાત ઉચ્ચારી પ 'પુરુષ અર્ધનો દાસ છે અને અર્ધ કોઈનોય દાસ નથી' એમ કહેતા બીજા, દ્રોણ,

નિર્ણય કરવામાં તારે શાસ્ત્રને પ્રમાણ માનવું. શાસ્ત્રવિધિ શુ છે તે સમજીને તારે અહીં કંઈ કરવું જોઈએ ' ૬-૩૮-૨૪ (ગીતા. ૧૬-૨૪)

૨. શાસ્ત્રવિધિનો અર્થ ધર્મને નામે મનાતા ગ્રંથોમાં કહેલી અનેક ક્રિયાઓ નહિ પણ અનુભવજ્ઞાનવાળા સત્યપુરોહિતે ખેડેલો સંયમમાર્ગ 'અનાસક્તિયોગ' ૧૬-૨૩ ઉપર ગાંધીજીની નોંધ.

૩. સૂક્ષ્મા ગતિર્હિ ધર્મસ્ય बहुशाखा ह्यनन्तिका । ૩-૨૦૦-૨:

સર્ ૨-૬૦-૪૦: ૧૨-૨૫૪-૩૬.

૪. સમા. અ ૬૦, ૬૧ વ

૫ પ્રસંગ માટે જુઓ નીચે 'વ્યસન' (પ્રકૃ ૧૧) પ્રલોક ૧૧૯, ૧૨૦.

કૃપ અને શય, 'સેવા તો આત્મરત્ન જેવી છે' એ સ્મૃતિની ઉક્તિ સમગ્રમાં જનાં શા માટે દુર્યોધનની સેવા નહોતા મૂકી દેતા ? આરે બાબુથી લઈસમાં આવેલા સત્યવાદી ધર્મરાજન સાથી લાચારીપૂર્વક સત્યભાષી શબ્દો બોલ્યા ?^૭ આવાં મંખ્યામંથ ઉદાહરણો મ. ભા.માં અને આગ્રેય દરેકના જીવનમાં ક્યાં નથી અનુભવાતાં ? તેથી આંદોલનમાં ફક્ત પોતાને યોગ્ય માર્ગે દોરી જનાર શાસ્ત્રવિધિ-અનુભવસિદ્ધ યુક્તિ-અનાસક્ત રહીને કાર્ય કરવાના 'કર્મ-યોગશાસ્ત્ર'નો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, ત્રણ વ્યાખ્યા પ્રગોષ્ઠ કર્યો.

ભગભગ સર્વનાશના અંતે સોક, દુઃખ અને તમસથી એવાન જેવા થયેલા અને પચાતાપ કરતા ધૂનરાજને^૮ સંજયે કહ્યું, 'હે ભારત ! જેઓની બુદ્ધિ શાસ્ત્રાનુમારિણી છે તેઓ મોહ પામતા નથી.^૯ હે નરાધિપ ! આપના નિમ્ન અને અનુમદ અને ભગીનાં છે. પુત્રરાજને માટે આટલી બધી (એમના ધોર અન્યાયોમાં ટેકા આપવા જેટલી) અનુદત્તિ-અનુસરણ-સાંભળવામાં આવી નથી. હશે, થયું તે થયું હવે તમારે સોક કરવો નહિ... છ.' આમ કહી લોભવગ ચિત્તથી કરેલાં કાર્ય કેવા અવ્યકારી ખાડામાં ફેંકી દે છે એ વ્યક્ત થયું' છે.

આ 'કર્મયોગશાસ્ત્ર' અનાસક્ત રહીને કર્મ કરવાના શાસ્ત્રવિધિને છોડીને, કાર્મ સાધક કેવળ શ્રદ્ધાથી જ (પરમાત્માનું) યજ્ઞ કરે તો ? કેવળ શ્રદ્ધામાં મોટાં ભયધન રહેતા છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણે 'શ્રદ્ધાતપવિભાગયોગ'^{૧૦}માં સાસ્ત્રિકી શ્રદ્ધા અને ધર્મશરણ્ય કર્મ-અનાસક્ત કર્મનો વિનિયોગ કરી બધાં કષ્ટો અનાસક્તિથી અને શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવાનું ભારપૂર્વક વિધાન કરી, '(કર્મ-યોગ) શાસ્ત્રવિધિ'નો પુરસ્કાર કર્યો છે.

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदक्षेपेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥^૧

૬-૪૦ ૬૩ (મીતા ૧૮-૬૩) (૮૬)

૬. સેવા શ્વેતરાક્ષ્યાતા । મનુ ૪-૬.

૭. પ્રસંગ માટે જુઓ ઉપર 'સત્ય' (પ્રક. ૩) પ્રલોક ૪૯.

૮. ૧-૧-૧૦૧ થી.

૯. સેવા લાઘ્યાનુગા બુદ્ધિને તે મુજબ મારતી । ૧-૧-૧૮૪; થી આગળ..

૧૦. બીજમ અ. ૩૬ (મીતા. અ. ૧૭).

૧. (૧) ૩=૧-૨૨૪-૧૫ ૬; ૫-૧૨૩-૧૭ ૬; સર ૧-૬૮-૨૬ ૬;

યથેચ્છસિ તથા કુરુ, 'તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કર', એ સામાન્ય કહેવત જેવું વાક્ય છે. જુઓ (૧) આજીવ મંદપાપ ખાંડવદાહ પ્રસંગે, ખાંડવવનમાં કસાયેલા

આમ ગુહ્યથી પણ ગુહ્ય જ્ઞાન મેં તને કહ્યું. એ બધાનો સારી રીતે પૂર્ણ વિચાર કરીને તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કર.

આખું ગીતાશાસ્ત્ર પૂર્ણ કરીને (એમ કરીને મહાભારતનું સારતત્ત્વ પૂરું કરીને કવિએ) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, બધા ધર્મો, ૨ અનુભવો, વાદોનું ગીતારૂપે દોહન કરી પોતાની વિવેકશુદ્ધિને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરવા અર્જુનને કહ્યું. ભગવાનના પાત્ર ભારકતે મહાકવિ આમે કોઈ પણ મનના કાંસકામાં ફસાયા વગર, તેમાં રોડાં ઉત્તતિકારક તત્ત્વનું અદ્યક્ષ કરવાની જાગ્રત વિવેકશુદ્ધિનો પુરસ્કાર કર્યો છે. જેનાથી મોટી કટોકટી લાગ્યે જ હોય, અને જ્યાં ભારે ધાંધલમાં ગમે તે નિર્જય અચૂક કરવો જ પડે એવા સંયોગમાં, અર્જુનને સાંખ્યશાસ્ત્રી,

પોતાની પ્રથમ (પત્રીયોનિવાળી) પત્ની જરિતાથી થયેલા ચાર પુત્રો પ્રત્યેના પ્રેમથી, એમને મળવા જવા તૈયાર થયો, ત્યારે દ્વિતીય (માનવયોનિવાળી) પત્ની કપિતાએ ઈર્ષ્યાથી મેણું માર્યું. એટલે મંદપાત્ર તેને જવાળ આપનાં અંતમાં આ વાક્ય (૧-૨૨૪-૧૫) કહીને ખાંડવવનમાં ગયો. (૨) શ્રીકૃષ્ણ વિદિ કરવા કૌરવ સભામાં ગયા એ વખતે પરશુરામ, કપલ, નારદ, શ્રીકૃષ્ણ અને બીજા દુર્યોધનને ગુહ નહિ કરવા અનેક દાખલાસ્વીચોથી સમજાવ્યો. તે પછી દ્રોણાચાર્યે તેને ધણુ સમજાવ્યો, હેવટે ઉપરનું ચયેચ્છસિ તથા કુહ (૫-૧૨૩-૧૭ ટ) વાક્ય સંભળાવી 'તને આ સંબંધમાં ફરીથી કહેવાનો મને ઉત્સાહ નથી' કહીને તેની જગ્યા તથા હિનતા ઉપર આક્ષેપ કર્યો. (૩) બાળક ભરત ૭ વર્ષનો થયો. એટલે કૃષ્ણપિએ શકુતલા અને ભરતને દુઃખાંતની પામે મોકલ્યાં. રાજાનો યથાયોગ્ય આદર કરી શકુતલાએ, અગાઉનો કરાવ યાદ કરાવી (જુઓ 'સત્ય' (અકં ૩) શ્લોક ૪૩, ૪૪) ભરતને પુવરાજ બનાવવા કહ્યું. પછી રાજાને યાદ હતું જતાંયે શકુતલાનું અપમાન કરી 'ગચ્છ વા તિષ્ઠ વા કામ ચદ્વાપીચ્છસિ તત્કુહ । (૧-૬૮-૧૯ કંડ) કહ્યું.

(૨) પાંડવોને છૂનમાં જીતી તેમની રાજ્યશક્તી હજમ કરવાની વાત ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધને સમજાવી ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે 'તુ કહે છે તે મને સ્વપ્ન નથી પણ હે રાજા! તને જે ગમે તે કર !' ચત્તે પ્રિય તત્ક્રિયતા નરેન્દ્ર । (૨-૫૧-૧૪ બ) કહ્યું હતું.

૨. મ. ભા, તથા ગીતામાં અનેક 'વાદો'નો સંગ્રહ છે. ગીતામાં એ 'વાદો' કે ધર્મમતોના શુભ તત્ત્વોનું કુશળતાથી સક્ષિપ્ત સમીકરણ કર્યું છે. ભારતના પ્રાચીન ધર્મમતો માટે જુઓ ઉપર 'અહિંસા' (અકં ૪) શ્લોક ૫૨, ૫૩ પા. દી. ૪.

બુદ્ધિયોગી, કર્મયોગી, સ્થિતપ્રજ્ઞ, ગુણાતીત, તત્ત્વજ્ઞાની, ભક્ત, નિર્ભય, સમદર્શી બ્રહ્મનિદ્રા અને ત્યાગી ધર્મ્યાદિ યજ્ઞાની જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુએથી આજ્ઞા કર્યા પછી પણ, એ આજ્ઞાઓને અંધશ્રદ્ધાથી નહિ પણ વિવેકબુદ્ધિથી સ્વીકારવા કહ્યું. અંધશ્રદ્ધાથી સ્વીકારનાર એકાંગી યજ્ઞને આ બંધીય આજ્ઞાઓનું તત્ત્વ-અનાસક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ.

અને અનાસક્તિ શાથી જ પ્રાપ્ત કરવાનું કેટલું બધું દુષ્કર છે ? એ લક્ષમાં રાખીને યથેચ્છસિ તથા કુર । કહ્યા પછી પણ ભગવાને છેલ્લી મૂલના કરી જેનાથી માણસનો રસ્તો સરસ બને. ‘મારામાં મન લગાડ, મારો ભક્ત થા, મારે માટે યત્ન કર, મને નમસ્કાર કર. (એમ કરવાથી) તું મને જ પામીશ એ મારી સાત્ત્વ પ્રતિજ્ઞા છે. તું મને પ્રિય છે. બધા ધર્મોનો ત્યાગ કરીને એક મારું જ શરણ લે. હું તને બધાં પાપોથી મુક્ત કરીશ. શોક ન કર.’^૩

પોતાની અનુપમ ભક્તિથી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને પૂરું પચાવનાર આપણા મધ્યકાલીન ભક્તકવિ સંત તુલસીદાસે વ્યાસના વિચારોને ‘રામાયણ’માં પોતાની યમત્કારિક શૈલીમાં ગૂંથીને ગૂંથ્યા છે. તે સરખાવવા જેવા છે. ‘એક વખત ગુરુ વસિષ્ઠ, બ્રાહ્મણો અને નગરવાસીઓને આમત્રણ આપી બોલાવીને જ-મમરણનો નાશ કરનારા ભગવાન રઘુનાથજીએ પ્રવચન કર્યું :^૪ ‘હે સમસ્ત નગરજનો ! સાંભળો હું હૃદયમાં મમત્ત્વ લાવીને કહેતો નથી, તેમ જ (હું કહું છું તેમાં) અનીતિ કે પ્રભુતા પણ નથી; મારે સાંભળો અને જે કીક લાગે તો તે પ્રમાણે વર્તો. તે જ મારો સેવક છે અને તે જ મને અતિ પ્રિય છે, કે જે મારી આજ્ઞા માને છે. હે ભાઈઓ ! જે હું કંઈ અનીતિ કહેતો હોઉં તો ભય છોડીને મને અટકાવજો.’ x x x મારો દાસ કહેવડાવી

૩. મમ્મના મય મદ્રક્તો મયાજી મા મમસ્કુર ।

મામેર્વૃષ્ણસિ સત્ત્વ તે પ્રતિજ્ઞાને પ્રિયોડસિ મે ॥

૬-૪૦-૬૫ (ગીતા. ૧૮-૬૫)

અર્થ = ગીતા. ૯-૩૪ અર્થ (૬-૩૧-૩૪) જુઓ નીચે ‘ભક્તિ’

(પ્રક્રં ૬) શ્લોક ૮૯.

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેક શરણ મમ ।

અદ ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચ ॥

૬-૪૦-૬૬ (ગીતા. ૧૮-૬૬)

૪. તુલ. રામા. ૭-૬૪-૧, ૨.

૫. મુનહુ સર્વલ પુરજન મમ ચાની । વહર્વે ન વલુ મમતા ડર આની ॥ ૩
નહિ અનીતિ નહિ વલુ પ્રમુતાઈ । મુનહુ કરહુ ઓ વુમ્હદિ તોહાઈ ॥ ૪

મનુષ્ય આશા રાખે-ક્યાસમ્મિ રાખે-તો એનો (મારામા) વિશ્વાસ કયા છે ?
 ઘણી વધારીને થી વાત કરું ? ભાઈઓ હું આચરણને ૧૧ વરા છું '૬

સોડ સેવક પ્રિયતમ મમ સોડ । મમ અનુસાસન માનૈ જોઈ ॥ ૫

જો અનીતિ વધુ માણૌ માઈ । તો મોહિ વરજહુ મય વિસરાઈ ॥ ૬

ગુન રામા ૭-૬૪-૩ થી ૬

જી મોપાઈથી રામચંદ્ર લોકોને આપી વાનમા ગમે તેના મહાપુત્ર
 સમક્ષ પણ અભય રાખવા કહે છે

૬ મોર દામ કહાઈ નર આપા । કરઈ તો વહુ કહા વિસ્વાસા ॥ ૩

વહુત કહૈં વા કયા વગાઈ । અહિ આચરન વચ્ચ મૈં માઈ ॥ ૪

ગુન રામા ૭-૬૭-૩, ૪

રામચંદ્રનું પ્રવચન ૭-૬૪-૩ થી ૭-૬૮-૦ સુધી આપ્યું છે, એમા
 ભક્તના શુભોત્સવ રસાન વર્ણન છે ગીતાનો ભક્ત એનાથી ભિન્ન નથી

૬ બકિત

તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

વદામિ બુદ્ધિયોગે તં યેન મામુપયાન્તિ તે ॥^૧

૬-૩૨-૧૦ (ગીતા. ૧૦-૧૦) (૮૭)

તેષામેવાનુકર્યપાર્યમહમજ્ઞાનજં તમઃ ।

નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥^૨

૬-૩૨-૧૧ (ગીતા ૧૦-૧૧) (૮૮)

એમ મારાંમા તન્મય રહેનાર અને પ્રીતિપૂર્વક જાજનારને હું બુદ્ધિયોગ-સમત્પ બુદ્ધિ-આપું છું. તેથી તેઓ મને પામે છે.

તેમની ઉપર અનુકર્યા કરવા માટે, તેમના અતઃકરણમાં રહેલો હું પ્રકાશમાન જ્ઞાનદીપ વડે તેમના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અધકારનો નાશ કરું છું.

ઉપર 'અભવિદ્યા'ના પ્રકરણમાં ૭૫મા શ્લોકમાં^૩ જણાવ્યું છે કે 'યેતે જ યોનાતી જાતનો ઉદાર કરવો' એ સિદ્ધાંત તેના પૂરક વિચાર સહિત અહીં અનન્યલક્ષ ઉપરની લગવાનની રૂપા તરીકે મૂકવામાં આવ્યો.

૧ (૧) ગાંધીજીએ શ્રી મનુમહંત ગાંધીને શીખીતો મોહ છોડવાનું સમ-જનતા, મેવાલાની અને નિર્હોર કાર્ય કરનાર લોકોને ઈશ્વરે જોઈતી બધી શક્તિઓ આપી દેાય છે એમ કહી, પ્રમાણરૂપે ૬-૩૧-૨૨ (ગીતા ૬-૨૨) અને આ જાતે શ્લોકો દાખી, ૬-૩૦-૧૧ ઉપર ખૂબ જોડી વિચાર કરવાનું જણાવ્યું એ આખો પ્રસંગ મનનીય છે જુઓ 'એકવેળ જાતે ૨' ૫ ૨૬ થી ૨૮

(૨) સર^૪ ઈશ મન્ત્ર ૭ (જુઓ ઉપર 'અભવિદ્યા' શ્લોક ૭૫ પા દી ૩) અનુર્જન કરનારને મોહ કેવો, શોક કેવો ?

(૩) સર^૫ ભાગવતનો મગજ શ્લોક જુઓ ઉપર 'સન્ધ' શ્લોક ૪૮, પા દી ૨૬

૨ સર^૬ ૧૨-૨૭૦-૧૧

૩ ૬-૨૮-૫

છે ગીતામાં અને મહાભારતમાં તત્ત્વનિષ્પણ અને ઉદાહરણોથી બનાવવામાં આવ્યું છે કે માણસ જેવી સપત્તિના સપર્શમાં આવે, તેના વડે પરાધીન થઈને માન ધર છે આમુરિ સપત્તિના સપર્શમાં આવેનો પત્રીથી કામ અને ક્રોધને વશ થઈને અનિચ્છાએ પરાણે પાપ કરે છે,^૪ તેની જ રીતે જે ભગવાનને ઓગળવાની આધના કરવાની છત્રીથી દ્વીપસપત્તિના સપર્શમાં આવે છે તે પણ અવગપણે, પરમગનિને પામે છે.^૬

‘જેનું ચિત્ત ભગવાનમાં જ વાગી ગયું છે, જેની ઇચ્છિયે ભગવાનને જ ઓગળે છે અને જે એને વિશે જ પરસ્પર જ્ઞાન આપના યેવામાં અને નાતો કરવામાં સંતોષ પામે છે અને મુદ્દિન થાય છે,^૭ એવા દ્વીપસપત્તિના સસર્ગમાં આવેના ભક્તને ભગવાન સમત્વબુદ્ધિથી અવિચળ બુદ્ધિયોગ આપે છે

આમ બંને સપત્તિના સપર્શમાં આવેના અવગપણે માર્ગ કરે છે પણ માર્ગ પ્રણુ જીવ એ જ જાનની સપત્તિવાગે નથી એ બંને જાનની સપત્તિઓને ધારણ કરનાર (સાપેક્ષ) સમ્ય અને અસમ્ય તથા મન, બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોથી પર એવો ચૈતન્યદેવ અનરમાં મિરાળે છે^૮ એ દેવ અતિપાપી સર્વપાપીથી પાપી એવો જીવ પણ જ્યાં ભગવાનાભિમુખ થવા માગે છે ત્યાં તેને દુરિતોથી છોડાવે છે સુનિના માર્ગે લઈ જાય છે અને છેવટે મનથી પર એની ગતિએ પહોંચાડ છે અવગપણે-પાપ અને પુણ્ય બંનેમાં સંતો જના મનુષ્ય પાપથી કેમ છૂટે એ પ્રશ્ન છે પાપથી છૂટે છે એ હકીકત છે એ ભગવાનની ચમકારિશ વિશ્રુતિ .

૪ જુઓ મહાભારત મનો ૭૫નું ઉદ્ધાન

૫ જુઓ ૬-૨૫-૩૬ થી ૪૧ (ગીતા ૩-૩૬ થી ૪૧)

૬ જુઓ ૬-૩૮-૪૦ થી ૪૫ (ગીતા ૬-૪૦ થી ૪૫)

૭ મશિતા મદ્રતશાણા બોધયન્તે પરસ્પરમ્ .

કમયન્તેષ્વ મા નિત્ય તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥

૬-૩૨-૮ (ગીતા ૧૦-૬)

૮ દ્વિદશાણિ પરાણ્યાદુરિન્દિયમ્ય પરં મન .

મનયસ્તુ પરા બુદ્ધિયો બુદ્ધ પરતસ્તુ સ ॥ ૬-૩૫-૪૨

(ગીતા ૩-૪૨) = સર ૧૨-૨૪૦-૨

સર ૨૪ છે ૧-૩-૧૦ ૨-૩-૭

૯ સર ૬-૬-૩૬ (ગીતા ૪-૩૬) ૬-૩૧-૩૦ (ગીતા ૬-૩૬)

મનમના મય મદ્ધકો-મદ્યાજી માં નમસ્કુય !
મામેર્વપ્યસિ યુક્તૈવમાત્માને મત્પરાયણઃ ॥^૧

૬-૩૧-૩૪ (ગીતા. ૧-૩૪) (૮૧)

મારામાં મન રાખ, મારો લક્ષ્ય થા, મારે માટે યત્ન કર, મને નમસ્કાર કર, એટલે મારા પરાયણ થઈ આત્માને મારામાં જોડીને તું મને પામીશ.

‘રાજવિદ્યારાજયુક્ત્યોગ’ (વિદ્યાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને ગૃહ વસ્તુઓમાં શ્રેષ્ઠ)માં આ શ્લોક છેલ્લે આવેલો છે. ગીતામાં અન્યત્ર આને મળતા આવતા વચનને ‘સર્વયુક્તમ’ કહ્યું છે.^૨ એ વિદ્યાનું વર્ણન કરતાં એને ભગવાને વિદ્યાઓમાં શ્રેષ્ઠ,^૩ ગૃહ વસ્તુઓમાં શ્રેષ્ઠ, પવિત્ર, ઉત્તમ, પ્રત્યક્ષ અનુભવી શકાય તેવી, પાર્થિક, (પ્રમાણ્ય) સહેલાઈથી આચરી શકાય તેવી,^૪ અને અવિનાશી કહી છે. એ વિદ્યાનું હાર્દ, સર્વ શરીરમાં વાસ કરનાર એક અંતર્યામી-વાસુદેવને પીછાનવો, અને એને સર્વપ્રવૃત્તિઓનો આશ્રિતી અંત મુખી પ્રવર્તક, સર્વમાં એતપ્રોત છતાં અક્ષય અને અમરત્વ તથા મુનુષ્ય સુદા જાણીને એનું પૂજન કરવું એ છે આવા ભગવદ્દક્ષતા, અનન્ય ભાવે લક્ષિત કરનારા, સમત્વના ઉપાસક, કર્મકૌશલ જાણનારા બુદ્ધિયોગીનું (સર્વ પ્રકારનું) યોગક્ષેમ સ્વયં ભગવાન ઉઠાવે છે.^૫

૧. અમક = ફે. ૬-૪૦-૬૫ અમકઃ જુઓ ઉપર ‘અભવિદ્યા’ શ્લોક ૮૬, પા. ૮૧

૨. જુઓ ઉપર પા. ૮૧; જુઓ ગીતા ૧૮-૬૪ (૬-૪૦-૬૪).

૩. ૬-૩૧-૨ (ગીતા. ૬-૨)

૪. આમ તો દરેક વસ્તુ આચરવામાં અધરી છે ન ત જોઓ સન્માર્ગે ટવાયા હોય તેઓને ઉન્માર્ગે જવું અધરું છે ઉન્માર્ગવાળાને સન્માર્ગે આવવું અધરું છે છતાં જોઓને મીઠા રહે આવવું છે, તેઓને માટે આ ધર્મ વિશેષ સહેલાઈથી આચરી શકાય તેવો અથવા ઓછો અધગે છે એવો ભાવ છે.

૫. અનન્યાશિન્તયન્તો મા યે જના પર્વુપાસતે ।

તેષા નિત્યામિયુક્તાનો યોગક્ષેમ વહામ્યહમ્ ॥

૬-૩૧-૨૨ (ગીતા ૬-૨૨) સર ૧૨-૩૩૬-૬૭

યોગક્ષેમ = (૧) અપ્રાપ્ત વસ્તુ મેળવવી અને પ્રાપ્ત વસ્તુ સાચવવી. એના ઉપરથી ૩૬ અર્થ પ્રમાણે સાત્ત્વિક જરૂરીયાત

(૨) અનન્યલક્ષ્ય નિર્ભય અને નમ્ર હોઈ જવું શ્રેષ્ઠ અને ગૃહ મેળવે

એમ આ રાગવિદ્યાને અનુચરીને ભગવદ્પ્રણયજી રહેનાર ભક્ત ભગવાનને પામે છે, એવો એનો કોણ છે.

૧ ૨ ૩
મત્કર્મૈશ્વનમત્પરમો મદ્ધકઃ સદ્ધવર્જિતઃ ।

નિર્વેરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાણ્ડવ ॥

૬-૩૩-૫૫ (ગીતા ૧૧-૧૧) (૯૦)

છે. (જુઓ ઉપર 'અગ્નિવિદ્યા' શ્લોક ૭ થી ૭૪ની પા. ૧૧. ૭).

(૩) યોગ એટલે નિરંતર અગ્નિનિગ્રા, તેનો ક્ષેમ એટલે આધ્યાત્મિકાદિ ઉપદ્રવ રહિતતા સારાંગ કે 'અગ્નિનિગ્રાનું અનન્યાર્થ' (ગંદરનંદી).

(૪) બીજા બધા ભક્તોના યોગક્ષેમને ભગવાન જ ચક્રાવે છે ને ? હા ચક્રાવે છે, પરંતુ તેમાં આ વિગત છે—જેઓ બીજા ભક્તો છે, તેઓ તો પોતાને માટે યોગક્ષેમ હવે છે, પરંતુ અનન્યર્થિઓ તો પોતાને માટે યોગક્ષેમ નથી હવે છતાં, ખરેખર ! તેઓ પોતાના શુભમાં કે મજબૂતી (ગીધ જેવી) આકાંક્ષા નથી કરતા, તેઓ તો કેવળ ભગવાનના જ ગરજવાળા છે, એટલા માટે ભગવાન જ તેમના યોગક્ષેમને વહે છે (ગંદરનંદી)

(૫) બૌદ્ધ મત મુજબ 'યોગક્ષેમ' એટલે નિર્વાણ. જુઓ ધર્મ. ૨૩: દીધનિકાય ૩-૬-૩ (૫); પચાપુથ જ્ઞાનક ૫૫. કચ્ચનકખન્ધ જ્ઞાનક ૫૬.

(૬) જુઓ તુલસીદાસ 'રામાયણ' અરણ્યકાંડ ૫૦ માં દોહા પછી ચો. ૪ થી ૧૦, તે પૈકી નીચની સંખ્યાઓ :

સુતુ મુનિ મોહિ કહૈં સહયોસા । મર્જઈ જો મોહિ તજિ સકલ મરોસા ॥૪

કરૈં સદા નિગ્દ્ધ કે રસગરિ । જિમિ વાલઠ રાસદ મહતારી ॥૫

(રામચંદ્રજી યોગ્યા) હે મુનિ ! સારજો, તું તમને સર્વ કંઈ છુ કે, જે સમગ્ર ભગવાસા છોડીને કેવળ મને જ લાગે છે, તેની તું જેમ માના બાળકની રક્ષા કરે, તેમ સદા રક્ષા કરે છુ

૧. આ શ્લોકને માન્ય રીતકાગેએ સર્વ શાસ્ત્રનો સાર કહ્યો છે જુઓ :-

(૧) અધુના સર્વસ્ય ગીતાશાસ્ત્રસ્ય સારભૂતઃ અર્થઃ નિશ્ચેયસાર્ય અનુષ્ઠેયત્વેન સમુચિત્વ ઉચ્યતે—હવે અર્વ ગીતા શાસ્ત્રનો સારભૂત અર્થ જે મોક્ષને માટે છે તે અનુષ્ઠાનપણ્યને યોગ્ય હોવાથી તેનો સંબંધ કરી કહેવાય છે. (ગંદરનંદી)

(૨) હવે ગાત્રસર્વસ્વનો સંબંધ કરી દેખાડે છે (નીચકંઠ)

(૩) હવે અર્જુનને સકલ ગીતાર્થનો સાર મો છે તે દૂકામાં કહે છે (ટિપ્પકઃ ગીતા રહસ્ય ૫ ૭૮૩).

(૪) (ભક્તિનો) રસ પેદા થયો ■ કે નહિ એ જાણવાની કસોટી

હે પાર્થ ! જે મારે અર્થે કર્મ કરે છે, માગ પરાયણ રહે છે, મારો ભક્ત છે, આગમ્નિ છોડે છે, અને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દેવ-વૈર રહિત છે તે મને પામે છે ૪

(અગીઆરમા અધ્યાયનો) છઠો શ્લોક છે ૬ (અધીશ્વ 'ગીતામોધ' ૫ ૧૦૩)

(૫) જેને જ્ઞાનમા ધર્મની સાથે વેર નથી, જે તપશ્ચ રહીને જ્ઞાનની નિરપેક્ષ મેળા મેં છે, જે જે દર્શ કરે છે તે મને આપતો મેં છે, મારી ભક્તિથી જે ભગતો છે, જે હામામાન નિઃસંગ, મિશ્રક અને પ્રેમાગ એવા ભક્ત છે તે પરમેશ્વરના દાયમાનુ દાયિયાગ અને છ આવેા એ (સર્વાર્થ) સાર છે (વિનોદના ભાવે, 'સામ્યમાધ્ય'ને લામ્ના 'ગીતા પ્રત્યનો' ૫ ૧૬૦)

૭ શત્તમસ્કન્દ = લોકિક અને વૈદિક કર્મ તથા સર્વ એટલા માત્ર પણ માટે મરિ કરે છે પણ અન્ય માર્ગ માટે નથી કરતો તે (શમ્ભુનદી)

૩ ૫ ૧ જેને માટે કર્મ કરે છે તે જ કળને પામે છે નીમ્નને નથી પામતો જે માટે માટે કર્મ કરે છે તે મને જ પામે છે એને હું જ તેના કરેના કર્મના કળપ ઉગમ મનિ જેની હુ એવો તે મત્પરમ અથવા તે જ મારો રમક, તે જ માગ આશ્રયથેત્વ તે જ પ્રાપ્ત્ય તે જ આધાર, અને તે જ અમારી મતિ છે એમ નિરનિગમ પ્રીતિરક હું જ જેને ઉત્પદ્ય હુ તે મત્પરમ અથવા—આનાથી પાયા પમાય છે તે એને ઈદ્રિય, તેમની મતિ જેની મત્પરા છે એને કે જેની સર્વ હદિનોની મતિ સર્વત્ર આત્મપ્રદહ્ય કરવાવાળી તે મત્પરમ (મહરનદી) હું જ પરમ પ્રાપ્ત્યપથુત્વડે જેને નિશ્ચિન હુ પણ સ્વર્ગાનિ નથી તેવો તે મત્પરમ (મધુસૂની)

૪ સરં શકરાચાર્યના 'પરાપૂજન' મ્તોનમા ભગવાનના અર્થે કર્મ કરના ભક્તની આરાધનાનું વર્ણન

આત્મા ત્વ મિરિજા મતિ સહચરા પ્રાણા શરીરે રુદ્ધ

પૂજા તૈ વિવિધોપમોગરચના મિદ્રા સમાધિદ્વિપતિ ૧

સંચારસ્તુ પદો પ્રદક્ષિણવિચિ સ્તોત્રાણિ સર્ગા પિરો

મયત્કર્મ કોમિ તત્તદવિલ શમો તવારાધનમ્ ॥ ૧૦

આત્મા તમે છો શુદ્ધિ પાર્વતી છે, પ્રાણો આપની સાથે કરનારા અનુચર છે, શરીર મદીર છે વિવિધ ઉપમોગોની રચના આપની પૂજા છે, નિદ્રા એ સમાધિની સ્થિતિ છે મે પગની ચાન આપની પ્રદક્ષિણા છે, બધી વાણી આપના સ્તોત્રો છે આમ હું જે જે કર્મ કરું છુ તે મધાય હે શમો ! આપની આરાધના છે

વિશ્વરૂપ બતાવ્યા પછી ગભરાઈ ગયેલા અર્જુનને સૌમ્ય મનુષ્ય ગ્રંથપ બતાવી, ભગવાને કૃષ્ણ કે 'વેદ, તપ, દાન કે યજ્ઞથી મારું તે' કયું એવું વિશ્વરૂપ દર્શન થઈ શકે નહિ. તે તો ફક્ત અનન્ય ભક્તિથી જ થાય. '૫ એ અનન્ય ભક્તિનું રૂપ ઈર્ગાવતાં ભગવાને ઉપરનું સર્વસારસંગ્રહી સિદ્ધાન્તવચન ઉચ્ચાર્યું'.

એ સિદ્ધાન્તવચનનો સ્પષ્ટ અર્થ, સર્વને આકર્ષી રહેલા સર્વત્ર વસી રહેલા કૃષ્ણ વાસુદેવની પ્રીતિ અર્થે, સંપૂર્ણ અનાસક્ત પ્રેમભાવથી એ સર્વમુક્તિના નિર્દેશ પ્રમાણે કાર્ય કરીને તદ્દુપ થવું.

આધ્યાત્મિક વ્યવહાર તેમજ સામાન્ય વ્યવહારમાં અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણને જ પોતાના માર્ગદર્શક તરીકે સ્વીકાર્યા હતા, એ સરળ રસમય પ્રસંગ આધ્યાત્મિક ક્ષામાં પણ લાગુ પડે છે. 'યુદ્ધની તૈયારી માટે પાડવ-કૌરવોએ જુદા જુદા રાગ્નઓ પામેથી સદાય મેળવવા હોતો મોકલવા માડ્યા પણ શ્રીકૃષ્ણની સદાય મેળવવા અર્જુન જાતે જ ગયો, ગુપ્તચરો પામેથી આ વાત સાંભળીને દુર્યોધન પણ વાસુદેવની ધોડાઓ જોડેલા રથમાં જોડીને આનર્તનગરી-દ્વારકા ગયો અને એકી સાથે દ્વારકામાં પ્રવેશ્યા ત્યાં ખનર પડી, શ્રીકૃષ્ણ મૂર્છા રચ્યા છે. જનાંય તેઓ શય્યાગૃહ-સ્થાના ઓરડામાં ગયા તેમાં દુર્યોધન (ઉતાવળથી) પહેલાં પ્રવેશ કરી શ્રીકૃષ્ણના ઓસીકા આગળ સુદર આસન પર જોડો ત્યાં મહામના અર્જુન (શાન્તિથી) પછી પ્રવેશ્યો અને વિનયપૂર્વક હાથજોડી ભગવાનના ચરણ બાજુ ઉભો રહ્યો શ્રીકૃષ્ણ જાગ્યા મહેનુ વાગ્મન કયું પછી દુર્યોધને પોતે પહેલાં આવ્યો છે, માટે સન્મનોના આચાર મુજબ, પોતાને જ મદ્દ કરવા વિનંતી કરી માધવે 'એ વાત સાચી છે' એમ જણાવી આગળ ચાલતાં કહ્યું, 'તમે પ્રથમ આવ્યા છો અને અર્જુનને મે પ્રથમ દોરો છે તેથી હું બહેને મદ્દ કરીશ. મારી પાસે એક અમર ગોપોતુ 'નારાયણ' નામનું મહા પ્રમળ સૈન્ય છે. તેથી એક તરફ યુદ્ધમાં દુરાધર્મ એક અમર ગોપસૈનિકા અને બીજી તરફ શસ્ત્ર નહિ ઉઠાવનારો અને યુદ્ધ નહિ કરનારો એવો હું રહીશ હે પાર્થ ! એ જેમાંથી તને જે વધારે ગમતુ હોય તે માગી લે, કારણ ધર્મ પ્રમાણે પ્રથમ તારી (અર્જુન દુર્યોધનથી નાની ઉંમરનો હતો તેથી) કપ્પા પૂર્ણ કરવી જોઈએ'.

એમ કહેતાં જ ધનન્યે નિઃશસ્ત્ર કેશવને માગી લીધા. દુર્યોધને કંગાડાના ગોપસૈન્યને કૃષ્ણને સૈન્ય અને શસ્ત્રો વિનાના કરી નાખ્યા છે એમ સમજીને હવે 'જય મારો જ છે' એમ માનતો દુર્યોધન હરખાતો હરખાતો હઠિતનાપુર ગયો.

એના ગયા પછી ભગવાને પૂછ્યું કે 'બુદ્ધ નહિ કરનાર, મને તે વિમારથી માગી લીધો?' તમ પણ આત્મમાર્મર્યના જ્ઞાનવાળા અર્જુને કે 'હે પુરુષોત્તમ! તમે એ ગદ્યાને સમર્થ છો એમા શંકા નથી એવું રીતે નું એકમે જ એ ગદ્યાને સમર્થ છું પણ તમે જ્ઞાનમાં કીર્તિમાન છો તેથી તમને પણ મળશે, અને હું યગનો અર્થી છું એટલે તમને માથા તમારા મારધિ થાઓ એવી ઝખના માગ દિવામાં મનાય રહે છે સાંખ્ય સમર્થ એ દરિદ્ર કામનાને તમારે પછી કરી લેઈએ 'કે ભગવાને અર્જુનની પોત સાથેની અપર્યાને અભિનવી તેનું મારધિપણું કહવાનું સ્વીકારી તેનો મનોરથ પૂર્ણ કર્યો

આ કથા ઉપર કઈ રીકાટિપણુની જરૂર નથી કહેડેના સશસ્ત્ર ગોપ-સૈન્યવાળા દુર્યોધન એટલે કે દુર્યોધની અમખ્ય કામનિક વૃત્તિઓ સહિનની આસુરિ સપત્તિનો અધિનાયક અને નિરાશ, સાક્ષીભૂત, કીર્તિમાન, એક જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સહાયતાથી અર્જુન એટલે કે ભગવાનને જ પરમ મણીની સપત્તિના અધિનાયક એ જેમાથી કોનો વિજય થયો એ અર્ધવિદિત છે

મક્ષ્યા મામધિજાનાતિ યાવાન્યથાસ્મિ તસ્વતઃ ।

તતો માં તસ્વતો ધારવા વિશતે તદનન્તરમ્ ॥

૬-૪૦-૫૫ (ગીતા ૧૮-૫૫) (૯૧)

હું કેવો અને કોણ (ગુ) છું એ ભક્તિ વડે મને (ભક્ત) યથાર્થ જાણે છે, અને એથી મને યથાર્થ જાણીને પછી મારામા પ્રવેશ કરે છે

વાંચે પ્રકારના ભક્તો-આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાનીમા જે છે તે સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાની ભક્ત છે, તે વાસુદેવ એ જ પોતાનો આત્મા છે એમ યથાર્થ સમજે છે અને તેથી આસક્તિરહિત કર્મ કરતા કરતા, છેડે દેહ પડ્યા પછી નુકસાનની જેમ ભગવદ્ગુણ થાય છે

યાવાપૃથિવ્યોરિદમન્તરં દિ

વ્યાપ્તં ત્વયૈકેન દિશઃ સર્વાઃ ।

હસ્તાદ્ગતં રૂપમિદં તવોગ્ર

લોકત્રયં પ્રવ્યથિત મહાત્મન ॥

૬-૩૩-૨૦ (ગીતા. ૨૧-૨૦) (૯૨)

૬ ઉદ્યોગ અ ૭

૧ જુઓ ૬-૨૬-૧૫ થી ૧૭ (ગીતા ૭-૧૫ થી ૧૭)

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણ-

સ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।^૧

વેત્તાસિ વેદં ચ પરં ચ ધામ

ત્વયા તતં વિશ્વમનન્તરૂપ ॥

૬-૩૩-૩૮ (ગીતા. ૧૧-૩૮) (૧૩)

આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચેના અંતરમાં અને સર્વ દિશાઓમાં તમે એકલા જ બ્યાપી રહેલા છો. હે મહાત્મનું ! આ તમારું અદ્ભૂત ઉત્તમ રૂપ જોઈને ત્રણે લોક અત્યંત વ્યથિત થયા છે.

તમે આદિ દેવ છો, પુરાણ પુરુષ છો, તમે આ વિશ્વનું આશ્રયસ્થાન છો, તમે જાણનાર અને જાણુવા યોગ્ય છો, અને પરમ ધામ છો. હે અનન્તરૂપ ! આ જગતમાં તમે બ્યાપી રહ્યા છો.

‘મારા એક અંશથી આ આખા જગતને હું ધારણ કરી રહેલો છું’^૨ એમ ભગવાનની પાસેથી સાંભળીને, એમનું જગતને ધારણ કરી રાખનારું આદિરૂપ જોવાની અનુને ઈચ્છા દર્શાવતા, ભગવાને પોતાનું વિશ્વરૂપ બતાવ્યું, ભગવાનનું એ પ્રચંડ, જગદ્ગર્ભ, દિવ્ય વિરાટરૂપ જોઈને ગભરાઈ ઉડેલા અનુને સ્તુતિ કરી તેમાંથી પ્રથમ શ્લોક-(૬-૩૩-૨૦) લીધો છે.

ત્યારબાદ અનુનના પૂજવાથી ‘હું લોકોનો નાશ કરનાર વૃદ્ધિ પામેલો કાળ છું. મોટું નિમિત્તનાર થઈને યુદ્ધ કર’^૩ એમ ભગવાને આજ્ઞા કર્યા પછી, યુગ્મતા, વારંવાર નમસ્કાર કરતા, અને ખીતા અનુને પ્રણામ કરીને કરીથી મુનિ કરી તેમાંથી ખીજો શ્લોક-(૬-૩૩-૩૮) લીધો છે.

‘વિશ્વદર્શનયોગ’નો એ આખો અધ્યાય કાવ્ય છે એમાં ફક્તીસો નથી, પણ દેવજ ઈશ્વરની સહાયવાળા ગર્ગ્ગનિ, મદુ મનુષ્યના હૃદયમાં ઉભી થતી ઊર્મિઓનું પ્રચંડ મથન, દર્શન અને અતે થતા પ્રતિભોધનું એ કાવ્ય છે.^૪ આ અધ્યાય વારંવાર વાંચતાં ભક્ત હૃદયને ચાક ચડતો નથી. અને સહાય, આત્મન, સ્થાય, સ્નેહ, ભક્તિ વ લાવો ખીલે છે. એનો આનંદ મૂળ, કે અનુવાદ જોવામાં છે, વિવેચનમાં નથી.

૧. બ = ૬-૩૩-૧૮ બ (ગીતા ૧૧-૧૮ બ).

૨. ૬-૩૨-૪૨ (ગીતા. ૧૦-૪૨).

૩. ૬-૩૩-૩૨, ૩૩ (ગીતા ૧૧-૩૦, ૩૩).

૪. ૬-૩૩-૫૫ (જુઓ ઉપર શ્લોક ૯૦).

યસ્ત્યન્ન મન્ત્રસમયો ભાર્યાપત્યોર્મિથઃ કૃતઃ ।

તમેવાહુર્ગૃત્યાંસં યજ્ઞાસૌ જ્ઞાતિમિઃ કૃતઃ ॥

ચિ. ૧૩-૪૪-૨૬ (૧૪)

દેવદત્તાં પતિર્ભાર્યાં વેત્તિ ધર્મસ્ય જ્ઞાસનાત્ ।

સ દેવો માનુષીં ઘાવમનૃતાં પર્યુદસ્યતિ ॥^૧

ચિ. ૧૩-૪૪-૨૭ (૧૫)

ભાર્યા અને પતિએ વિવાહ માટે પરસ્પર મંત્રણાથી અને સંકેતથી વિવાહ કર્યો હોય તે અને વળી જે સગાંસંબંધીઓએ નક્કી કર્યો હોય તેને પણ (વિદ્વાનો) શ્રેષ્ઠતર માને છે.

(આવું સંમતિથી લગ્ન કરનાર) પતિ પોતાની ધર્માનુસાર, પ્રાપ્ત ભાર્યાને ઈશ્વરદત્ત સમજે છે એટલે એ (લગ્ન સંબંધમાં) દેવી (વેદો) કે માનુષી (સ્મૃતિ) વાણીને અસત્ય સમજીને (વિધિનિષેધોને) ત્યજી (પણ) દે છે.

વિવાહધર્મ કથનમાં ન લા.કાગે પાંચ પ્રકારના વિવાહ-શ્રાદ્ધ, જ્ઞાત્ર, ગાંધર્વ, આમુર અને રાક્ષસ-વર્ણવ્યા પછી, સૌથી શ્રેષ્ઠતર વિવાહ વરકન્યાએ

૧. અ = મનુ ૬-૬૫ અ.

૨. શ્રાદ્ધ = વરના શીવ, વર્તન, વિદ્યા, કુળ અને કર્મ-કામધંધાને બરાબર તપાસીને શુભસપ્ત વર સાથેનો વિવાહ ચિ. ૧૩-૪૪-૩, ૪; જ્ઞાત્ર = ઉપર વર્ણવેલા શુભવાળા વરને કન્યાને સ્વીકારવા પટેરામણી વ. આપી અનુકૂળ બનતી કરેલો વિવાહ ચિ. ૧૩-૪૪-૮, ૫; ગાંધર્વ = માનાપિતાની સમતિ પ્રમાણે નહિ પણ વરકન્યાની પોતાની પસંદગીથી કરવામાં આવે તે ચિ. ૧૩-૪૪-૫, ૬; આમુર = વિકલથી કરવામાં આવેલું લગ્ન ચિ. ૧૩-૪૪-૭; રાક્ષસ = મારામારી અને કાપાકાપી કરીને બળાકારે, રક્તી કન્યા સાથે કરેલું લગ્ન તે રાક્ષસ કે પૈશાચ ચિ. ૧૩-૪૪-૮; આમાં પ્રથમના ત્રણ ધર્મ છે અને બાકીના બે અધર્મ છે. ચિ. ૧૩-૪૪-૯, ૧૦ મનુસ્મૃતિમાં શ્રાદ્ધ,

જેમાં સદુથી અધિક શ્રેય થનું હોય તેવા પર સાથે વિવાહ કરવો તે જ અથા (વિવાહ) ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે એમ પ્રતિપાદનિ કર્યું છે. એ માટે કોઈને વાગ્દાન કર્યું હોય, કોઈ પામેથી પદ્યું લીધું હોય, કે મુલક લીધું હોય તો પણ વિવાહ ફાક કરી ગયાય છે. એમ ક-પાના હિત માટે વિવાહ ફાક કરવો પડે તેને અસત્ય આપણુનો દોષ વાગતો નથી એવું રપટ જાણવતાં “આપને (અર્થાત્ પર પક્ષને) કન્યા આપીય એવું પહેલાં જોત્યા ન હોય, અથવા જોત્યા હોય, અથવા અસત્ય આપીય જ એમ જોત્યા હોય, પણ ત્યાં સુધી પાણિમદલ ન થયું હોય ત્યાં સુધી (પર અને કન્યા પક્ષરાગા) અન્યત્ર નાગાં કરી શકે છે”^૭ કહીને લગ્ન થાય ત્યાં સુધી સારા વરની પચાંચી કરવાનો કન્યાનો હક-ધર્મ, સોથી વધુ મહત્વનો ગતાચ્છે છે.

भार्यायां रक्षयमाणायाम् प्रजा भवति रक्षिता ।

प्रजायां रक्षयमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥^૧

૪-૨૦-૨૭ (૧૬)

ભાર્યાનું રક્ષણ કરવામાં આવે તો પ્રજાનું રક્ષણ થાય છે અને પ્રજા-સંતતિ-નું રક્ષણ કરવાથી આત્માનું રક્ષણ થાય છે.

મત્સ્યદેશના નગરમાં પાંચાસી સદિત પાંડવો નુમરાસના રહેતા હતા તે દરમ્યાન એક વખત દેવકન્યા જેવા ઉપવાળી દ્રૌપદીને જોઈને વિરાટનો સેના-પતિ અને માજો ક્રીયક તેનામાં આસક્ત થયો, અને જેમ કોઈ સિયાળ મિંદુલુની છત્રા કંઈ એમ તેને દ્રૌપદીને લોભાવના માડી ર સતી દ્રૌપદીએ એને પરમરાત્રી છત્રાથી પાપીરતિનો ત્યાગ કરના નમનન્યુ, પોતાના પાંચ ગધર્વ પતિએ (અર્થાત્ પાંડવો) તરફનો લગ્ન ગતાચ્છે, અને તેનો નિરુકાર કર્યો. પણ કામાતુર ક્રીયક પોતાની જાન રાજરાણી મુદેણા પામે ગયો અને કુલ્યા પોતાને મેળવી આપવા માટે કાટજૂદી કરી મુદેણાએ રખેને રાગ વિરાટ દ્રૌપદીથી મોહિત થાય તો પોતાને નુકશાન થાય એ ખીકે અને ક્રીયકનું કાર્ય થાય એ જાણે વિચારથી ક્રીયકને ત્યાં દ્રૌપદીને મોકલવાની યુક્તિ ગોઠવી. અનાથ દ્રૌપદી સત્યની અને લગ્નવાન સૂર્યની પ્રાર્થના કરતી કરતી ક્રીયકના લવને ગઈ ક્રીયકે તેની આગળ પોતાનો પાપી બનોભાવ પ્રકટ કરતા, દ્રૌપદી ક્રીયકને પક્ષો મારીને રાજસભામાં દોડી ગઈ. ક્રીયકે તેની પાછળ જ રાજસભામાં દોડી દ્રૌપદીનો ચોટયો પકડીને લાત મારી માનિતી દ્રૌપદીએ રાગ

વિરાટ અને તેની મંત્રિના સમ્યોને આ માટે હર્ષકા આપ્યો. પામુ ધર્મરાજની સમય વર્તવાની શીખામણથી ન્યાય મેળવ્યા વિના જ રહી રહી મુદેશ્વરના ભવને પાછી ફરી. રાત્રે પોતાના દુઃખનું નિવારણ ગાથી થાય તેનો વિચાર કરીને, એ ભીમએ પામે ગર્ભ. ત્યાં પાંડવોને પછાં દુઃખો માટે ગોક કરી, પોતાની પહેવાંની કિત અવગ્યા સાથે દાસની અવનનિ સરખાવી ખૂબ વિલાપ કરી, ભીમને ક્રીચકનો વધ કરવા પ્રેરતાં ઉપરનું વચન ક્યું અને ઉમેયું કે 'હું ક્રીચકને વશ થવા કરતાં તો ભીમએ ! વિષ ઘોળીને તમારી આગળ મરવાનું પસંદ કરીશ.' ભીમએ પાંચાલીને આશ્વાસન આપી તથા ક્રીચકને વ્યર્થ લોભાવીને મારવાની યુક્તિ બતાવી વિદાય કરી. એ અનુસાર ભીમએ કામાંધ ક્રીચક અને તેના ૧૦૫ ભાઈઓનો સંહાર કરી નાંખ્યો.^૨

પત્નીના સ્વમાનનું, શીશુનું તથા એ દ્વારા ભાવિ પેઢીના સ્વમાન અને ઉન્નતિનું રક્ષણ કરવાનું આ સુભાષિનથી દર્શાવ્યું છે. પત્નીનું માનરક્ષણ પતિ તરફથી થવું જરૂરી છે. આદ્ય પોતાના શીવના રક્ષણ માટેની કૌપદીની જાત્રા ભાવનાનું, તેજસ્વિતાનું, બુદ્ધિનું અને વિપત્તિમા પડેલા પતિઓની મનોવશાને સમજવાની કળાનું, સ્ત્રીઓએ મનન કરવું એટલું જ આવશ્યક છે.

अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।

भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मित्रं मरिष्यतः ॥^૧

૧-૬૮-૪૦ (૧૭)

कान्तारेष्वपि विध्रामो नरस्याध्वनिकस्य वै ।^૨

यः सदारः स विश्वास्यस्तस्माद्वाराः परा गतिः ॥^૩

૧-૬૮-૪૩ (૧૮)

૨. જુઓ 'ક્રીચક વધ'ની કથા. વિરાટ અ, ૧૩ થી ૨૩.

૧. (૧) સર^૨ શાંતિપર્વમાં 'લુબ્ધક કપોતીય'માં ધર્મર્ત્તમાં કપોતે ગાયેલી પત્નીપ્રશંસા કરતી ગાથાઓ ૧૨-૧૪૨-૬ થી ૧૦, અને ક્ષેપક નં. ૩૬૬ થી ૩૬૮ માંની ગાથાઓ.

(૨) સર^૨ સ્ત્રીપ્રશંસા કરતી જાતક ન. ૫૩૪ 'મહાદંસ' જાતકની ગાથા ૩૧ થી ૩૩. એ પૈકી ૩૨ માં ગાથા જુઓ 'તેઓમા જ (સ્ત્રીઓમાં) કીડા પ્રતિષ્ઠિત છે, તેઓ જ રતિનો આધાર છે, તેમનામાં બીજ અંકુરિત થાય છે, તથા તેમનાથી પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાનો પ્રાણ આપીને પણ તેને પ્રાપ્ત કર્યા પછી ક્યો મનુષ્ય તેમનાથી વિરક્ત થશે ?'

૨. આ બે સ્તોકો સાથે સર^૨ 'નયોપાખ્યાન'માં દમયંતીનાં વચન

દહામાના મનોબુઝાવૈવર્યાધિમિધ્યાનુરાઃ નરાઃ ।^૨

હાદન્તે સ્વેષુ વારેષુ ઘર્માર્તાઃ સલિલેષ્વિવ ॥

૧-૬૮-૪૯ (૨૯)

ભાર્યા મનુષ્યનું અર્ધાંગ છે, ભાર્યા અર્ધશ્રેષ્ઠ સખા છે, ભાર્યા ત્રિવર્ગ-ધર્મ, અર્થ અને કામ-નું મૂળ છે, (અને) ભાર્યા મરતાની (પતિની અંત સમયની પણ) મિત્ર છે.

પ્રવાસી જનને પત્ની વનમાં પણ વિશ્રામ આપનારી છે, વળી જે પત્નીવાળો છે તે જ વિશ્વાસપાત્ર છે, માટે પત્ની પરમ ગતિ છે ।

માનસિક અંતાપોથી બળીઝળીને રહેલા અને વ્યાધિથી દુઃખી થયેલા મનુષ્યો જેમ તાપથી અકળાયેલા (ઠંડા) પાણીથી આહલાદ પામે તેમ પોતાની પત્નીઓમાં આહલાદ પામે છે.

દુઃખાંતે મકુત્તકાને ગાકારે દેતાં, ગરમિંદી થયેલી, અને ચીકાયેલી જના નપતા તેજથી કોઈને કાબૂમાં રાખીને શકુન્તલાએ પ્રવચન કર્યું તેમાં એણે બ્રીતું મહત્વ દર્શાવતા સાચાં, પ્રનાપી અને ગ્રમાની વચનો ઉચ્ચાર્યાં તેમાંથી ઉપરના ત્રણ ગ્રંથેકો લીધા છે.^૪ શકુન્તલાના પ્રભાવશાળી વક્તવ્યદ્વારા વ્યાખ્યા કરેલી, સ્ત્રી પ્રગ સા અળોડ છે; આવો, એમાના થોડા નમૂનાકવ વચનો નોંધો. 'સહારપાત્ર એવી હું' આપની પતિવ્રતા ભાર્યા સ્વયં સામે આપીને ઉભી છું છતાં તમે મારો સહાર નથી કરતા ? આ મહામા તમે મને હલકટ સ્ત્રીની

૩-૫૮-૨૬, ૨૭ અને નવનો જગ્યા ૩-૫૮-૨૬. : દમયંતી : મહારાજ । તમે ઘોર વનમાં પ્રથમના મુખોને સહારતા યાકથી અને ભૂખથી રીમાધ રહ્યા હશે ત્યારે હું તમારો ગ્ધાનિને દૂર કરીશ. સર્વ દુઃખોમાં ભાર્યા જેવું (ઉત્તમ) એકે ઔપધ નથી એવો (નિષ્ણાત) વિદ્વોતો મત છે, આ હું તમને સત્ય કહું છું. નખ : 'દમયંતી ! સુમધ્યમા ! તું કહે છે એ તદ્દન યથાર્થ છે. દુઃખો માણસ માટે ભાર્યા જેવો દોષ મિત્ર નથી અને એના જેવું કોઈ ઔપધ પણ નથી.'

૩. સુશીલ પત્ની પતિને જીવનમાં વિશ્રામ તો આપે જ છે, નદુપરાત તેને સમાજમાં વિશ્વાસપાત્ર પણ બનાવે છે. આજે પણ આ હકીકત અનુભવ-સિદ્ધ છે. પત્ની વિનાનાને લોકો ધર ભાડે આપતાં રૂં છે ।

૪, કથા માટે જુઓ ઉપર 'સત્ય' ગ્રંથેક ૪૩, ૪૪નું ઉદાહરણ.

જેમ શાથી જુઓ છો ? મું દું વેગનમાં ગેડિં છું ? મું તમે મને નહિ સાંભળો ?^૧ x x તે જ પની છે જે શૂદ્ધકાર્યમાં દ્વષ છે, પ્રભવાળી છે, પનિને પ્રાણ મમજનારી છે અને પનિવના છે.^૨ x x x પ્રિયવદા પની એકાન્તમાં મિત્રપ છે, ધર્મકાર્યોમાં પિના જેવી છે અને દુઃખમાં માના જેવી છે.^૩ x x x પંડિતો કહે છે કે માખન પેતે જ પેના થઈ પુત્ર રૂપે જન્મે છે, તેથી પુત્રવતી પનીને એટલે માનાની જેમ (આદરથી) જેવી.^૪ x x x અનિશ્ચય કાંઈ ચક્રો દેખ તો પણ રાજ્યા માખમે પનીને કદી અપ્રિય કહેવું નહિ, કાખુ કે રતિ, પ્રાંતિ અને ધર્મ એ ત્રણે એને આધીન છે.^૫ શ્રીઓ એ આખાને જન્મ ક્ષેત્રનું પવિત્ર સનાતન ક્ષેત્ર છે, અને શ્રી વિના સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની ક્ષપિઓમાં પખુ શી શક્તિ છે ?^૬ '... વગેરે

આ મુખાપિતોમાં દર્શાવ્યા છે, તેવા ગુણો જુદી જુદી રીતે વ્યક્ત કરનાં, દ્રીપટી, દમયંતી, માલિની, ગાંધારી, વિદૂરા, કુન્તી વગેરે ઉચ્ચ કક્ષાનાં શ્રી પાત્રો મારાતે કવિ વ્યાસ મહામાત્રનાં મેંકડો પાના ઉપર શ્રીન્ય અને માનુસની ભાવનાનાં, આદર્શપુષ્પ કુદુંબપ્રેમના અને શ્રીઓની ધામ્ન્યાશક્તિ તથા પ્રેરણા-શક્તિનાં ચિત્તને ઊર્ધ્વગામી કરના જન-તત્ત્વમાન તેજ ફરણો પાથરે છે.

न घाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथा सुखः ।

शिशोरालिङ्गव्यमानस्य स्पर्शः सुतोषथा सुगः ॥

૧-૬૮-૫૫ (૧૦૦)

अद्वाद्द्वात्संमवसि हृदयादमिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥^૧

૧-૬૮-૬૨ (૧૦૧)

૫. ૧-૬૮-૩૩, ૩૪.

૬. ૧-૬૮-૩૯.

૭. સગાથ. પ્રતિવિક્ષેપુ મવન્નયેતાઃ પ્રિયવદા ।

વિતરો પ્રમંજાર્યેપુ મવન્નયાર્તસ્ય માનર. ॥ ૧-૬૮-૪૭.

૮. આત્માત્મનૈવ જનિતઃ પુત્ર इत्युच्यते बुधैः ।

તત્ત્માદ્ધાર્વા નરઃ પર્યેન્માતૃતપુત્રમાતરમ્ ॥ ૧-૬૮-૪૭.

૯. મુસરબ્ધોઽપિ રામાગા ન મૃયાદપ્રિય બુધ ।

રતિ પ્રીતિ ચ ધર્મ ચ તાસ્માયસ્તબ્ધેક્ષ્ય ચ ॥ ૧-૬૮-૫૦.

૧૦. આત્મનો જન્મન' હોત્ર પુણ્ય રામાઃ સનાતનમ્ ।

ઋષીણમપિ વા શક્તિ' સમ્પ્દ રામામૃતે પ્રજાઃ ॥ ૧-૬૮-૫૧.

૧. = ૬. નિન્કતા ૩-૧-૪ (મૂળ ઉલ્લેખ શતપથ બ્રા. ૧૪-૬-૪-૨૬);

આલિંગન કરાતા શિશુ સંતતિના સ્પર્શથી, જેવું સુખ થાય છે તેવું સુખ (ઉત્તમ) વસ્ત્રો, સ્ત્રીઓ અને જળના સ્પર્શથી પણ થતું નથી.

‘તું મારા અંગેઅંગમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે, મારા હૃદયમાંથી જન્મ્યો છે, પુત્ર નામે હું પોતે જ છું એવો તું સૌ શરદો જીવ.’

પુત્રસહિત પોતાનો પરિત્યાગ કરતા દુઃખાનંતને સમગ્રવર્તા, શકુંતલા પોતે ચાલી જવા તૈયાર થઈ, પણ બાળકપુત્ર ભરતને સ્વીકારવા વિનંતી કરતાં ઉત્કટ અપત્યપ્રેમ દર્શાવતી દર્શાવે કરી તેમાંથી ઉપરના બે શ્લોકો લીધા છે. એમાંનો બીજો શ્લોક તો જાતકર્મસંસ્કાર વખતે બોલાતો વેદમંત્ર છે.

‘પુત્રસ્પર્શથી અધિક સુખદાયી સ્પર્શસુખ દુનિયાભરમાં છે જ નહિ’^૨ એમ બોલતી શકુંતલાએ એનું કારણ દર્શાવતાં કેટલાક અતિ સુંદર સુભાષિતો દુષ્યન્તને કહ્યાં. ‘તમારા અંગેમાંથી આ, બીજો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે નિર્મળ સરોવરમાં પડેલા તમારા પ્રતિબિંબ જેવા આ મારા પુત્રને જુઓ.’^૩ જેમ ગાહપત્ય અગ્નિમાંથી આહનીય અગ્નિ લેવાય છે, એમ તમારાથી આ પુત્ર જન્મ્યો છે, તમે એક હતા તે આ પુત્રથી બે થયા છે.’^૪

સામાન્ય મનુષ્ય માટે ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં લેવા અને જીવનનાં ઉચ્ચ મૂલ્યોને વિકાસ કરવા માટે શૃદ્ધસ્થાપન યોગ્ય છે. એમાં પતિ-પત્ની બંને પરસ્પર સહ-લાવ, પ્રેમ, સહકાર તથા રક્ષણ આપે અને સમાવેષણી બને એ રીતે જીવે એમ ક’પાપુ’, એ સહઅભિયાપાઓ વિકસિત થતી રહે (સ્વર્ગ મળે)

અ.મ. = ફે. બુ ઉ ૬-૪-૬ માં; આ મંત્ર ઉપકર્મસંસ્કાર વખતે બોલાય છે. જુઓ નીચે શ્લોક ૧૦૩ પા. નો ૩. આ મંત્ર પછીનો બીજો શ્લોક સાથે જ વાંચો.

યોયો દિ ત્વદધીનો મે સતાનમપિ ચાક્ષયમ્ ।

તસ્માદ્વ ઝીવ મે વત્સ મુમુગી શરદાં શતમ્ ॥ ૧-૬૮-૬૩.

‘મારી આબાદી અને અક્ષય સંતતિ તારે આધીન છે મારે હે વત્સ ! તું સુખપૂર્વક મો શરદો જીવ.’

૨. પુત્રસ્પર્શસુખતરઃ સ્પર્શો લોકે ન વિષયે ॥ ૧-૬૮-૫૭.

૩. ત્વદગ્રેભ્ય. પ્રમુલોડય પુરુષાસુહ્યોડપરઃ ।

શરસીગમટેડડત્માન દ્વિતીય પદ્ય મે સુતમ્ ॥ ૧-૬૮-૬૪.

૪. ૧-૬૮-૬૫.

અને મનુષ્ય પોતાની અસહવાસનાઓમાંથી છૂટે (નરકમાંથી છૂટે^૫) એના સતત આલક બળ તરીકે (તકાલીન સમાજજીવનમાં અનુકૂળીને) પુત્રને પસંદગી મળી, મહત્ત્વ મળ્યું.^૬ તેથી ઔરસ પુત્ર ન હોય તેવાઓ, અન્ય રીતે પુત્રપ્રાપ્તિ કરીને પોતાની વિકસીત અભિવાદ્યો લવિષ્યમાં પાર પડતી રહે તે માટે પ્રયત્ન કરતા (આગ્રેય કરે છે) તથા જોમ કરીને ચિત્તમાં રહેલી પ્રેમની તથા ખીત્તને કંઈક અર્પણ કરવાની સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિને મેળવે આપતા.

જેઓ પૂર્ણ આત્મનિષ્ઠ થયા હોય તેઓને માટે આ વિચારણા નથી,^૭ પણ બહુજનમધુર, જે પાપા પગલી ભરે છે, તેને યોગ્ય માર્ગે ક્રમવાર આગળ વધવા માટે, ચિત્તને મદુ બનાવવા માટે, નિઃસ્વાર્થ પ્રેમને ખીલવવા માટે, ભાવિ પેઠી, સમાજ, દેશ અને વિશ્વને જીર્ણગામી કરવા માટે, ઉત્કટ સંતાનપ્રેમ દિવ્ય રસાયનની ગરજ સારે છે.

યથૈવાત્મા તથા પુત્રઃ પુત્રેણ દુહિતા સમા ।

તસ્યામાત્મનિ તિષ્ઠન્ત્યાં કથમન્યો ધનં હરેત્ ॥^૧

ચિ. ૧૩-૪૫-૧૧ (૧૦૨)

જેવો પોતાનો આત્મા છે તેવો પુત્ર છે, અને પુત્રી પુત્રના સમાન છે. તેથી એવી પુત્રી જાતે (જીવતી) જેઠી હોય ત્યાં સુધી (ભાઈ, ભત્રીજા વગેરે) ખીત્તે કોઈ ધનને કેમ લઈ શકે ?

તકાલીન સમાજજીવનમાં અનુકૂળીને કુળ અને વંશની પ્રજ્ઞાસિઓ મહાવનાર, યશ અને ધર્મની જ્ઞદિ કરનાર તરીકે પુત્રને પસંદગી મળવાથી,

૫. પુત્રાન્નો નરકાયસ્માત્પિતરં પ્રાપ્તે સુત ।

તસ્માપુત્ર ઇતિ પ્રોક્ત સ્વયમેવ સ્વયમુવા ॥ ૧-૬૮-૩૮;

મનુ. ૬-૧૩૮.

૬. (૧) પુત્રી પણ પુત્ર સમાવડી છે, પરંતુ સમાજજીવનમાં પ્રમાણે વંશની ધુરા પુત્રે વહન કરવાની તેથી પુત્રને પસંદગી મળી. જુઓ નીચે શ્લોક ૧૦૨: જુઓ ૧-૬૬-૭૭.

(૨) મ. ભા.માં 'શકુન્તલોપાખ્યાન'માં મનુષ્ય પ્રમાણ આપી પાંચ જાતના પુત્ર કથા છે: સ્વપન્નીથી થયેલો, લખ્ધ, ક્રીન, વિવર્ધિત અને કૃત. પણ હાલની મનુસ્મૃતિમાં ચાર જાતના પુત્રોનું વર્ણન છે ! (મનુ. ૬-૧૫૮ થી જુઓ); બ્યાગ ચિ. અનુશાસ્ત્રપર્વમાં વીસ જાતના પુત્રોનું વિગતથી વર્ણન છે. (ચિ. ૧૩-૪૬-૧ થી ૨૭).

૭. જુઓ ઉપર 'અભિવાદ્ય' શ્લોક ૫૬, પા. ૮૧. ૧૧.

૧. = મનુ. ૬-૧૩૦.

એ પિતાના ધનનો સીધો વારસ મનાયો. પણ કોઈ પુત્રીવાળો અપુત્ર મરણ પામે તો શું થાય ? એ પ્રશ્ન ઉભો કરીને મહાભારતમાં સગૃહીત કાયદાશાસ્ત્રે પુત્ર અને પુત્રી બંનેને સમાન ગણીને, અપુત્ર પિતાના ધનનો વારસો પુત્રીને જ મળે, ખીજો કોઈ લઈ શકે નહિ એમ ઉપરના મનોકથી જણાવ્યું છે વિશેષ રૂપથીકરણ કરતા કહ્યું કે (જેમ પિતાનું ધન પુત્રને મળે એમ) માતાનું ધન પુત્રીને મળે અને અપુત્ર માતામહત્ત્વ ધન દૌહિત્રને મળે કારણ પુત્ર અને દૌહિત્રમાં ધર્મ પ્રમાણે-કાયદા અનુસાર-કોઈ ફરક નથી, અને એ પિતાને તેમજ માતામહત્ત્વે શ્રાદ્ધમાં પિંડદાન કરે છે ? (વળી જ્યાં અપુત્ર પિતાએ પુત્રીને પુત્ર તરીકે સંખ્યા હોય અને પત્ની પુત્ર થાય) તેવા કોઈ પ્રસંગમાં સત્તાનો પૈકી પુત્ર પણ પુત્રીની સાથે જ (વારસો) ધૃષ્ટી શકે જ્યારે ઔરસ પુત્ર સિવાય) અન્ય કોઈ જાનના પુત્ર કરતા-દત્તકાદિ પ્રકારના-પુત્રી શ્રેષ્ઠ છે આમ છતાં જે મન્યાનો વિક્રય કરવામાં આવ્યો હોય તેના પુત્રને ધર્મદૃષ્ટિએ માતામહત્ત્વનો વારસો આપવો જોઈએ નહીં ? કારણ કે કન્યાવિક્રયથી થયેલી પ્રજા અધર્મિષ્ઠ હોય છે, એમ કહ્યું છે ૪

એમ પુત્ર અને પુત્રી મધી રીતે સમાન છે જે થોડો ફરક છે તે સામાનિક વ્યવસ્થાને લીધે કરવામાં આવ્યો છે, નહિ કે ભેદભાવને લીધે

૨ ચિ ૧૩-૪૫-૧૨ થી ૧૬, ચિ ૧૩-૪૫-૧૨ = ૬ મનુ ૬-૧૩૧ ચિ ૧૩-૪૫-૧૩ કડ ૬ = ૬ મનુ ૬-૧૩૩ અમ વગેરે મનુસ્મૃતિ અને મલા મા પુત્રીના વારસા અંગે વિચારા લગભગ સરખા છતાં મલા કાર અસદીગ્ધ રીતે પુત્રીને ઔરસ સિવાયના તમામ પુત્રો કરતા શ્રેષ્ઠ કહે છે, અને જીએા પ્રથે સ્મૃતિ કરતા વિશેષ સન્માન તથા સમભાવ બતાવે છે

૩ કન્યાના કે વરના-ગમેના વિક્રયનો મલા ના સ્મૃતિકાળે વિરોધ કરે છે, એમનું જ નહિ પણ મનુએ 'શાંવિના આઠ વિનાહો પૈમના આર્ધ વિવાહમાં વર-પ્રાપ્તિથી લેવામાં આવતા ગોમિથુન-ગાય બળદ-કપી અથવા પદ્મને (મનુ ૩-૨૯) લેવાના રીવાજને પણ 'એ સનાતન ધર્મ નથી' કહીને નિંદા ગણ્યો છે (ચિ ૧૩-૪૫-૨૦) 'કોઈ અન્ય મનુષ્યને પણ વેચવો ન જોઈએ ત્યાં પોતાની પ્રજાને કેવી રીતે વેચી શકાય ? એના વિક્રયથી પ્રાપ્ત થયેલા એ અધર્મમૂનક ધનથી કરો ધર્મ થતો નથી' (ચિ ૧૩-૪૫-૨૩) વ કહ્યું છે મલા એ પોતાના આધારમાં 'ધર્મશાસ્ત્રોમાંના ધર્મને જાણનારા અને ધર્મ સેતુથી નિમદ્ધ એના પુરાવિદો અર્થાત્ નિશ્ચુતો-યમે ગાયેલી ગાયોએ કહે છે' એમ નોંધ્યું છે (ચિ ૧૩-૪૫-૧૭)

૪ ચિ ૧૩-૪૫-૧૫, ૧૬

પુત્રપૌત્રસમાકીર્ણો જનનીં યઃ સમાશ્રિતઃ ।

અપિ વર્ષશતસ્યાન્તે સ દ્વિદાયનવચરેત્ ॥

૧૨-૨૫૮-૨૬ (૧૦૩)

(મનુષ્ય) પુત્રપૌત્રોથી વીંટળાયેલો હોય અને પૂગ સો વર્ષનો થયો હોય તો પણ માતાની પાને આવતા એ બે વર્ષના બાળકની જેમ વર્તે.

માતૃપ્રેમની સજ્જતીનું વર્ણન કરતું આ હૃદયગમ મુલાપિત વિશ્વ-સાહિત્યમાં અન્તેડ ધ્યાન લે એનું માતૃત્વનું લઘ્ય સ્તુતિગ્રંથ છે. પુત્રની દૃષ્ટિએ માતાનું આનું નિઃપણુ સાહિત્યમાં મિલન છે પિતાનું ગૌરવ ધણુ મોટું છે, પણ માતાનું સ્થાન તેના પ્રેમ અને મેનાથી અન્તેડ છે,^૧ આગિરસ કુળના મેધાતિથિ ગૌતમને ચિરકારી નામનો બહુ નિયારપૂર્વક કાર્ય કરનારો બુદ્ધિગામી દીકરો હતો જે કે દૂકા દષ્ટિના દુર્બુદ્ધિ માણુમો એને આગમુ કહેતા। એક સમયે ઇન્દ્રે તેની માતા (અટપ્પા)ને ડેતરી તેનું શીન ખડિન કયું ત્યારે ક્રોધાવમાન થયેના એના પિતા ગૌતમે બીજા કોઈ પુત્રને આજ્ઞા નહિ કરતા ચિરકારીને ‘તારી માતાને મારી નાખ’ એની આજ્ઞા કરી, પણ ચિરકારી જેનું નામ। એણે વિચાર કર્યો કે ‘મારે એવો રસ્તો કાઢવો

૧ (૧) જુઓ શાંતિ અ ૨૫૮

(૨) આના વિગેધમાં વા રા માનકાક સર્ગ, ૪૮, ૪૯ મા આવતી અહ-ના-થા સરખાવો ના રામાયણની કથા મ લા ના મુકામને તજ્જન સામાન્ય કક્ષાની અને જેમથી કઈ વિશેષ જાણુનાનું ન મળે એના ગપ્પા જેવી છે

(૩) તુલસીકૃત રામાયણમાં આવતો આ પ્રમગ ધણો દૂકો છે, પણ ઉત્કટ ભક્તિરસથી મનને ભરી દેનારો છે બાનકાક દોહા ૨૩૯ થી આગળ

(૪) સર સ્નાન કરવા ગયેની ગેણુકા માર્તિકાવતના રાજ્ય ચિત્રરથમાં મનથી આસક્ત થઈ, એ કારણે ભાર્ગવ જન્મ જિની આજ્ઞાથી પુત્ર પરશુરામે માતાનું મસ્તક કાપી નાખ્યું પણ પત્રી પિતાએ વર માગવા કહેતા ‘માતા કરી જીવતી થાય અને અને વધ વ પ્રસંગની સ્મૃતિ ન રહે ઇ’ એનું વરદાન માગ્યું, એની કથા (આરણ્યક અ ૧૧૬) એ કથા કરના ચિરમરીની કથા, માર્ગવ, માતૃપ્રેમ, પિતૃપ્રેમ, વિનય, વિવેકમુદ્ધિ વગેરેમાં અનેકશ ચડે એની છે ભાર્ગવ જન્મ-જિની ઉપરોક્ત કથા મ લા માની જ બીજી વાર્તા જેતા (ચિ અનુ અ ૬૫, ૬૬) કોઈ જુની સરળ લોકધ્યાનુ ચારણો અને પૌરાણિકો દ્વારા થયેનું કથાતર હોનાનો ભાસ થાય છે

જોઈએ કે જેથી પિતાની આજ્ઞા પળાય અને માતૃવધનું પાપ કરવું ન પડે. પિતાની આજ્ઞા પાળવી એ પરમ ધર્મ છે, તો માતૃરક્ષણ એ સ્વધર્મ છે. એક તો સ્ત્રી અને તેમાંથી મા, તેનો વધ કરીને કોણ મુખી થાય? અને પિતાની અવજ્ઞા કરવાથી કોણ પ્રતિષ્ઠિત ગણાય? પોતાના શીક આરિય, ગોત્ર અને કુળના ધારણ માટે પિતા પુત્રનો જન્મ આપે છે. પિતા જ મારા રૂપે પુત્ર થઈને પુનઃ જન્મ્યા છે એ હું જાણું છું. વળી જાતકર્મસંસ્કાર તથા ઉપકર્મસંસ્કારમાં પિતા જે (વેદમત્રેથી) આશીર્વાદ આપે છે તેથી એમના મહાન ગૌરવનો નિશ્ચય થાય છે. પિતા સંતાનનું પોષણ કરે છે, અધ્યયન કરાવે છે તેથી એ શ્રેષ્ઠ ગુરુ છે. વેદોમાં પણ ‘પિતા જે કહે તે ધર્મ છે’ એવું નિશ્ચિત કરેલું છે. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં પિતા વાતસલ્યથી મદદ કરે છે. આરે ફૂલ પોતાના હાટાને છોડી દે છે, ફળ પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર વૃક્ષને છોડી દે છે, પણ પિતા તો રનેહને લીધે દુઃખી થતા પુત્રને ત્યજી દેતા નથી,^૪ એટલે તો પિતા જે કંઈ કહે તેનો વિચાર કર્યા વિના અમલ કરવો જ જોઈએ. પણ હવે માતૃગૌરવનો વિચાર કરતા જણાય છે કે, શરીરના આ પંચભૂત રૂપી સંધાતનું મૂળ કારણ માતા છે. જેમ અરણિ અગ્નિનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, એમ માતા પુત્રનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. માતા દુઃખી થયેલા મનુષ્યને શાંતિ આપે છે. માણસ શ્રીવિહીન થયો હોય પણ જ્યાં ‘ઓ મા!’ એમ બોલતો ધરમાં પેસે કે તેનો શોક જતો રહે છે, અને (શોકથી આવેલું) વાર્ધક્ય પણ અસર કરી શકતું નથી. એ પુત્રપૌત્રોથી વીંટળાયેલો હોય અને પૂર્ણ મો વર્તેલો થયો હોય તો પણ માતાની પાસે આવતાં એ વર્ષના બાળકની જેમ વળી શકે છે.^૫ પોતાનો પુત્ર ગમે તેવો સમર્થ, અસમર્થ, કૃશ કે પુષ્ટ હોય પણ માતા તો તેનું વિધિપૂર્વક રક્ષણ કરે જ છે, માટે માતા જોયું કોઈ

૨. ગુણો ઉપર શ્લોક ૧૦૧.

૩. (૧) જાતકર્મસંસ્કાર=જન્મ પછી નાલ્પચેદન અગાઉ (અન્નમામર, પરશુમંજ વ.) મંત્રો સાથે નવજન્મ બાળકને સુવર્ણ, મધ, અને ઘી ચટાડવાનો સંસ્કાર. (મનુ. ૨-૨૭, ૨૯ અને ૫. નીલકંઠ).

(૨) ઉપકર્મસંસ્કાર=ઉપનયનસંસ્કાર પછી ગ્રુગ્રુદેથી પાંચા આવેલા પુત્ર પ્રત્યે (આત્મા વૈ પુત્રનામાસિં વ.) મંત્રોથી પિતા આત્મભાવ પ્રદર્શિત કરે તે સંસ્કાર (૫. નીલકંઠ) ગુણો ઉપર શ્લોક ૧૦૧.

૪. મુચ્યતે બન્ધનાત્પુણં ફલં જન્તાત્પ્રમુચ્યતે ।

શિશ્યઞ્ચપિ મુત્સેદૈઃ પિતા સેદ્ધ ન મુચ્યતિ ॥ ૧૨-૨૫૮-૨૨.

૫. ઉપર મેંધિયું મુલાપિન ૧૦૩.

પોતાનું કરનાર નથી. ત્યારે માતાનો વિયોગ થાય છે ત્યારે માતૃમૃત્યુ વૃદ્ધ અને દુઃખી થાય છે અને જનન મૃત્યુ જેવું લાગે છે. માતા જેવી હાથ નથી, માતા જેવી મતિ નથી, માતા જેવું રક્ત નથી અને માતા જેવી પ્રપા-પરમ નથી. માતા કૃષ્ણમાં ધારણ કરે છે માટે ધારી, જન્મ આપે છે તેથી જનની, અંગનું પોષણ કરે છે માટે અંગા, વીરપુત્રને ઉપજ કરે છે તેથી વીરમૂ અને આગકની ગુરૂતા કરે છે માટે ગુરૂ કહેવાય છે, આતું અમગ્નતાને કયો સમ્યેતન પુરુષ પોતાની માતાનો વધ કરે ? વળી પુત્ર સ્ત્રીનું ભરણ કરે છે તેથી ભર્તા કહેવાય છે અને પાત્રન કરે છે તેથી પતિ કહેવાય છે. જેનામાં આ ગુણો નથી હોતા તે પુરુષ ભર્તા એ નથી અને પતિયે નથી. (પિના ગૌતમે આ બન્ને ગુણોનું ઉત્સંધન કર્યું હોવાથી તે પતિધર્મથી અક્ષિત થયા છે, માટે એમની આશાનું પાત્રન થી રીતે કરવું ?) વળી જગાત્કારને સ્ત્રીધે સ્ત્રી વ્યભિચાર-રૂપી અપરાધ કરે છે તેમાં જગાત્કાર કરનાર પુરુષનો જ અપરાધ છે, સ્ત્રીનો નથી, તેમાંએ આ બનાવમાં તો પતિરૂપ ધારી હતો, પતિ ધારીને માતાએ આત્મસમર્પણ કર્યું હતું. તેથી અર્ધા વિચાર કરતા માતા કે જે સ્ત્રી ગતિ છે, તેનું અધિક ગૌરવ જોઈને અને અકલ્પવિનાના પશુઓ પણ માતાનો વધ નથી કરતાં એ જોઈને, માટે માતાનો વધ કરવો જોઈએ નહિ. પિના એક સ્થળે રહેલા દેવોના સમુદાય જેવા છે, (એની પામે જતા પુત્રને કંઈક દર રહે છે) ત્યારે માતા કે જે મર્યા અને દેવો બનેલા સમુદાય છે તેની પામે પુત્ર રહેલથી નાથ છે.

આમ ચિરકારી પોતાના નામ પ્રમાણે ગિહા વિચાર કરતો હતો, તે દરમ્યાન તપ કરવા ગયેલા મેધાતિથી ગૌતમને સાસ્ત્રજ્ઞાન તથા ધૈર્યના પ્રભાવથી, શાંતિથી વિચાર કરતાં, પગ્તાવો થવા લાગ્યો. 'આ બનાવમાં મારી પત્નીના શ્રેષ્ઠ પણ અપરાધ નથી અથવા ધર્મદૃષ્ટિએ આના મારી સ્ત્રીનો, મારો કે હતો. એ અપરાધ નથી પણ (ધર્મ આચરવામાં થયેલા) પ્રભાદનો અપરાધ છે. ઈર્ષ્યામાંથી સર્વ વ્યસનો-દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે એમ બિશ્વરતા મુનિઓ કહે છે. ખરેખર, ઈર્ષ્યાથી ક્ષિપ્ત થઈને હું દુષ્ટનના સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો છું. જે મારા તરફથી ભરણપોષણને પાત્ર દોઈ ખરેખરી ભાર્યા હતી એવી સાધ્વી સ્ત્રીની મેં હત્યા કરી છે. અગેરે ! મને આમાંથી કાણ તારસે ? જો ચિરકારી આજે ખરેખર ચિરકારી થાય તો જ પાપમાંથી બચાય. ઓ ચિરકારિક ! તારું કલ્યાણ થાઓ, ઓ ચિરકારિક ! તારું ભવું થાઓ. તું અર્ધા કામ

૬. નાસ્તિ માતૃસમા છાયા નાસ્તિ માતૃમમા મતિ ।

નાસ્તિ માતૃસમ ગ્રાણં નાસ્તિ માતૃમમા પ્રપા ॥ ૧૨-૨૫૮-૨૬.

વિચારીને જ કહે છે તેમ આજેય ચિરકારિક થયે. પુત્ર ચિરકારિક ! આજે તારા નામનું સાર્થક કરી મારું, તારી માતાનું, મેં ઉપાર્જન કરેલા તપનું અને તારું પોતાનું આ પાપથી રક્ષણ કર.' એમ મંતાપ કરતા કરતા મહર્ષિ ગૌતમ પાછા આવ્યા. પિતાને જોઈને ચિરકારી (તેમની આત્માનું ઉત્સાંધન કર્યું હોવાથી) પગમાં પડ્યો અને (માતા ઉપરનો ક્રોધ દૂર કરવા માટે) વીનવવા માંડ્યો. ગૌતમ ચરણમાં પડેલા પુત્રને અને સ્વપ્ન જાગેલી પત્નીને જોઈ અતિશય ખુશ થયા. પુત્રને ઉઠાડી બે હાથ વડે ખૂબ બેટ્યા, ક્યાંય સુધી મસ્તક સંધ્યું, 'બહુ વખાનું ક્યાં એમ 'ચિરંજીવ' એવી આશીર્વા આપી.

માતાને સુખ આપવાની પુત્રની દરજ્જા, અને પુત્રને દુઃખી જોઈને માતાને થતું અનદક દુઃખ, વર્ણવતાં, વનવાસ જતાં ભગવાન રામચંદ્રે માર્ગમાં હાથમળીને અનેક વચનો કહ્યાં હતાં, એ પૈકી નીચેનું વચન વેધક છે, 'હે સૌમિત્રિ ! હું (આનંદને બદલે) માતાને અનંત રોડ આપી રહ્યો છું, તેથી કોઈ પણ સ્ત્રી મારા જેવા (દુઃખ દેનાર) પુત્રને જન્મ આપશે નહિ' ૭

એ પ્રમાણે પુત્રને સુખી જોઈને માતાને થતું અનદક સુખ અને માતાને જીવતાં જ સુખ આપવાની પુત્રની દરજ્જા વિશે ગુજરાતના મધ્યકાલીન યુગની નીચેનો પ્રસંગ સરખાવવા જેવો છે. મન્ત્રીશ્વર વસુપાણ સંઘપતિ યદ્ધને શત્રુજન્યની યાત્રાએ ગયા હતા. ત્યાં એક સૂત્રધાર શિષ્યીએ એમની માતા કુમારદેવીની હાથગાંઠી મૂર્તિ આપી. એટલે મન્ત્રીશ્વર દુઃખાર્તા યદ્ધને મોટેથી રડવા લાગતાં, એમના પુત્ર 'મનધારી' નરયન્દ્રસરિએ માગવા જીતીને પાછા આવતા, રાજા સિદ્ધરાજે પોતાના વિજયથી જો મા જીતી હોત તો કેટલી રાજ થાત એમ દુઃખી યદ્ધને ઉચ્ચારેલો શ્લોક- 'જેને માતાના મૃત્યુ પછી આદ્યુ' બહુ' મહાભાગ્ય સાંપડે એવા મારા જેવા (સુખ નહિ દેનાર) પુત્રનો કોઈ પણ સ્ત્રી જન્મ આપશે નહિ' ૮-સંભળાતીને આશ્વાસન આપ્યું હતું.

મ. ભા.માં આ બંને પ્રસંગોથી તદ્દન જુદી રીતે યુદ્ધમાં હારેલો પુત્ર સંજય ત્યારે હતાત્સાહ યદ્ધને સૂઈ રહ્યો હતા તેને પાશ્વી ચડાવતાં માતા વિદુરાએ, 'અરે! તારા જેવા અમર્ષ વિનાના, નિસ્ત્રાસી, નિર્વીર્ય અને શત્રુઓને

૭. મા સ્મ સૌમન્તિની કાચિજ્ઞનયેત્ પુત્રમોદશમ્ ।

સૌમિને ચોડહમધ્વાયા દશિ શોકમનન્તસ્મ ॥ વા. રા. ૨-૫૩-૨૧.

૮. મા સ્મ સૌમન્તિની કાપિ જનયેત્ મૃતમોદશમ્ ।

બૃહદ્ભગ્વત્કથાસ્ય મૃતમાતુરજન્તરમ્ ॥

મન-ધકાશ અથવા અતુર્વિશતિગ્રન્થ.

રાજ કરનારા પુત્રનો કોઈ પણ સ્ત્રી જન્મ આપતો નહિ. * એમ કહ્યું હતું,
ત્યાં પુત્ર પોતાના પરાક્રમ અને ઉસાદથી માતાને ખુશ કરી મુખ આપતું,
એવું ઉદ્બોધતો પ્રસંગ છે.

---

૯. નિરમયં નિરુસાહ નિર્વાર્યમરિનન્દનમ્ ।

મા સ્મ સીમન્તિની કાચિજનયેત્પુત્રમીદશમ્ ॥ ૫-૧૩૧-૨૮

અથ *લોક સાથે સર*

નિરુસાહ નિરાનન્દ નિર્વાર્યમરિનન્દનમ્ ।

મા સ્મ સીમન્તિની કાચિજનયેત્પુત્રમીદશમ્ ॥ હિતોપદેશ ૨-૭,

૮ અર્થદોષ

અર્થદેતોર્નરથેષુ ક્રિયતે કર્મ કુત્સિતમ્ ।

ધિગર્થાન્યકૃતે દોષં ક્રિયતે પ્રાતિસંક્ષયઃ ॥ ૬-૨૨-૫ (૧૦૪)

હે નરથેષુ! અર્થને માટે (જ) આવું (યુદ્ધમાં મુનુષ્યવધરૂપી) કુત્સિત કર્મ કરાય છે. જેને લીધે આવો પ્રાતિસંક્ષય કરવો પડે છે તે અર્થને શિક્ષાર છે.

આ શ્લોક, ભારત યુદ્ધના આક્રમા દિવસે અર્જુનપુત્ર ધરાવાન મરાયો, એ સમાચાર અર્જુનને મળતાં, વિષાદગ્રસ્ત થઈને અર્જુને ઉદ્ધગાગે કાઢ્યા ત પેટાનો છે. ક્ષત્રિયોની આજીવિકારૂપી રાજ્ય-અર્થને પ્રાપ્ત કરવા માટે, પેતાનાં જ સંબંધીજનોની હત્યા કરવાની પ્રવૃત્તિ, છેવટે તો અર્થની, અર્થની જાજ્ઞ રહેલી આસક્તિપ્રેરિત અને ધર્મ્યાશ્રયક દોષ અનેક નિંદ્ય કર્મો કરવાની કરજ પાડે છે^૧

આજના સંકુલ સંધર્મયુક્ત યુગમાં એ પ્રાચીન યુગ કરતા વિસ્તૃત રીતે, અનેક ક્ષેત્રોમાં અને લગભગ દરેક વ્યક્તિને સ્પર્શે એવી રીતે અર્થ માટે થતી નિંદ્ય અને કુત્સિત કર્મો કરવાની પ્રવૃત્તિ સુવિદિત છે

કુત્સિત કર્મો નહિ કરવાં એવી સાત્ત્વિકતા, ક્ષત્રિયની રમેરગમાં જીતઢેલી ભોગપિપાસા તૃપ્ત કરવા સાદુ અને આજીવિકા માટે અનિનાર્થ હિંસક રાજસિકતા, અને નૈષ્ઠ્યનેજ સાત્ત્વિકતા સમજનારી તામસિકતાના સંધર્મમાં અટવાતા અર્જુનને, રત્નભાવગ્રન્થ ભોગવૃત્તિ અને હિંસક રાજસિકતા એની પાસે એક નહિ તો બીજે રૂપે હિંસક વિકર્મો કરાવશે જ એમ સમજતી, આ યુદ્ધમાં રહેલી અવગન પ્રત્યેની આસક્તિને ત્યજીને ન્યાયીપણે

૧ (૧) ૬-૯૨-૧ થી ૧૨ સુધીના અર્જુનના ઉદ્ધગાગે સાથે સર્ ૬-૨૩-૩૨ થી ૩૮ (ગીતા ૧-૩૨ થી ૩૮)

(૨) સર્ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે કહેલ વચન ૬-૨૪-૩૫ (ગીતા ૨-૩૫) મયાદ્રણાદુપરત મસ્યતે ત્વા મહારથા ના જન્માગ્રપે વિનાદ પછી અર્જુને યુદ્ધ કરી લેવાનો પાકો નિર્ણય કર્યો તે દર્શાવતુ અર્જુન વચન

મહાકમિતિ મામેતે જ્ઞાસ્યન્તિ ક્ષત્રિયા રજે ।

યુદ્ધ મર્મૈમિરુચિત જ્ઞાતિર્મિર્મયુસદન ॥ ૬-૯૨-૧૦,

જે પેનાનુ છે તે મેળવવા માટે લગવાને યુદ્ધ કરવા પ્રેર્યો, તથા તામસિકતામાંથી છોડાવ્યો. એમ હોવા છતાં કંઈ કુત્સિન કાર્ય સારું થતું નથી. એનો મૂળભૂત દોષ અસમાન અન્યાયી અર્થરચનામાં છે, તેથી સમાજના ઘટકરૂપ દરેક વ્યક્તિને લાગુ પડે છે. એના સકંતમાં બધાય સપડાયેલા છે એમ બતાવવા અર્જુનના ઉપરના વાક્ય દ્વારા કવિએ અન્યાયી અર્થવ્યવસ્થાપ્રવર્તન પ્રત્યે જાંડું દુઃખ વ્યક્ત કર્યું છે. એ દુઃખનું નિવારણ, બીજાનું સર્વ દુઃખોના નિવારણ માટે વ્યાપ્ત પ્રયોગોએ અનાસક્ત કર્મયોગ દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં પ્રતિષ્ઠિત થતાં, આખા સમાજનું ધોરણ જાંચું આવર્તા થઈ શકે. ત્યાં સુધી દરેક પ્રેરણાથી વ્યક્તિએ બીજાઓ શુ કરે છે તે જોયા સિવાય, વિવેકી આત્મનિરીક્ષણ કરી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અનાસક્ત કર્મયોગ આચરવાનો પ્રયત્ન કરવો. એનું સાચું મૂલ્યાંકન કરનારો ઝવેરી હૃદયમાં ખેડેલો છે.

અતઃ ધર્મિભિઃ પુંભિરનીહાર્યઃ પ્રશસ્યતે ।

પ્રજ્ઞાલનાદિ પદ્મસ્ય દૂરાવસ્પર્શનં વરમ્ ॥^૧ ૩-૨-૪૭ (૧૦૫)

આથી ધાર્મિક પુરુષો અર્થની ઉપેક્ષાની પ્રશંસા કરે છે, (કારણ કે) કાદવ (લગાડીને પછી) ધોવો તે કરતાં, હરથી તેનો સ્પર્શ ન કરવો એ વધુ સારું છે.

૧. (૧) અમ અને કડની વચ્ચે વાચો ક્ષેપક નં. ૧૦.

ધર્માયં યસ્ય વિતેહા વર તસ્ય નિરીહતા । = કે સાતિ. પરિગિટ ૧-૪ લીટી ૩૫.

(૨) હેમચન્દ્રાચાર્યે ‘યોગશાસ્ત્ર’ (૨-૧૦૮)માં ‘કવ્ય પરિમલમાં ત્રસરેણુ જેટલો પણ શુણ્ઠ નથી અને દોષો તો પર્વત જેવા મોટા છે’ એમ કહ્યું છે. તેની વૃત્તિમાં ક્ષેપક નં ૧૦ (કે) સહિત પ્રજ્ઞાલનાદિં ટાક્યું છે. ‘યોગશાસ્ત્ર’માં મ. ભા. ની ઉત્તર તરફની કોઈ વાચનાનાથી એ શ્લોક ઉપ્પૂત કરવામાં આવ્યો હતો.

(૩) ક્ષેપક નં. ૧૦ અને કડ = હિતોપદેશ ૧-૧૮૧; પચતંત્ર ૨-૧૫૭.

(૪) તૃણ્યત્પાગ વિષે મિદ્ધરાગે ગાયેલી ગાથાઓ પૈકી ૧૨-૨૬૮-૯ ઉપરની ટીકામાં પં. નીચકડે ઉપર ટાકેલ ક્ષેપક નં. ૧૦ અને પ્રજ્ઞાલનાદિં અવતીર્ણુ કહેવાં છે.

(૫) ‘અભિમૂલ’ ઉપરના ભાષ્યમાં જ કરાચાર્યે, અભિમૂલ શ્રુતિ ‘નેતિ, નેતિ’ એમ વર્ણન કરે છે, તે અંગે થતા કુતોક્તિના નિષેધ કરતાં પ્રજ્ઞાલનાદિં એ વખત ટાક્યું છે. (અભિમૂલ ભાષ્ય ૩-૨-૨૨)

ઉપરની વિગતો જોતાં પ્રજ્ઞાલનાદિં પ્રચલિત લોકોક્તિ છે, એ સ્પષ્ટ છે.

દૂતમાં હારેલા પાંડવો અરણ્યવાસ માટે જતાં, કેટલાક બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણો પણ તેમની સાથે જવા માંડ્યા.^૨ ત્યારે તેમનું પોષણ કરવા માટે પોતાની પાસે પૂરતું ધન નહિ હોવાને લીધે શોકાતુર ધર્મરાજે બ્રાહ્મણોને સાથે નહિ આવવાની વિનંતિ કરતાં, યોગ અને સાંખ્યમાં કુશળ શૌનકે ચિંતાત્યાગ, વૃષ્ટ્યાત્યાગ, સંતોષ અને ધનસંચયની અનર્થકારિતા વિશે ધર્મરાજને અતેક રીતે સમજાવ્યું પાડી, તેમાંથી ઉપરનું મુલાખિન લીધું છે. અર્થદોષ વિશેના શૌનકના પ્રવચનખંડનો સાર આ પ્રમાણે છે : ‘ધનવાનને રાજ, ચોર, સ્વજનો, પાણી, અગ્નિ ધ્રુવાદિનો કાયમ લભ રહે છે.^૩ જેમ માંસને આકાશમાં પક્ષીઓ, જમીન ઉપર શ્વાપદો, અને પાણીમાં મત્સ્યો ખાઈ લાય છે એમ ધનવાનને ખાઈ જનારા સર્વ તૃપાર હોય છે.^૪ વળી અર્થ જ કેટલાકને અનર્થકંપ બને છે. અર્થથી કલ્યાણ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારાને કં:પાણ્ય મળતું નથી, તેથી બધી જાતની અર્થપ્રાપ્તિ મનના મોહને વધારનારી છે.^૫ કૃપણતા, દર્પ, માન, લભ અને ઉદ્દેગ એ દેહધારીઓને અર્થને લીધે પેદા થતાં દુઃખો છે એમ પ્રાણી સમજે છે. અર્થ ઉપાર્જન કરવામાં દુઃખ છે, સાચવવામાં દુઃખ છે, નાશ થાય તોય દુઃખ છે અને વપરાય તોય દુઃખ છે ।

૨. પ્રસજ મટે જુઓ ઉપર ‘ધર્મ’ (પ્રક. ૨) શ્લોક ૨૪.

૩. સરં યજ્ઞમસે વિજકર્મોગત્ત વિત્ત તૈન વિનોદય ચિત્તમ્ ॥

અર્થમનર્થ ભાવય નિત્ય નાસ્તિ તત્તઃ મુપલેશઃ સત્તમ્ ।

પુત્રાદપિ ધનભાગા મીતિ સર્વેરેષા વિહિતા મીતિઃ ॥

(હાસપંજરિકાસ્તોત્ર ૧, ૨; મોહમુદ્ગર: ૨૮, ૨૯)

પોતાનાં (ગુણ) કર્મથી મળી આવેલું જે ધન તુ મેળવે તેથી ચિત્તને આનંદમાં રાખ. અર્થને નિત્ય અનર્થ માન; અરેખર તેનાથી રજમાત્ર પણ મુખ્ય નથી. ધનવાનોને પુત્રથી પણ લભ હોય છે એ નીતિ બધે જાણીતી છે.

૪. (૧) ૩-૨-૩૬=૬૬. હિતોપદેશ. ૧-૧૮૨.

(૨) સરં જાતક ૩૩૦ ‘સીવવિમંસ’ ખાતે કથા જાત્ર; જુઓ ઉપર ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ શ્લોક ૬૬ પા. રી. ૨૫.

૫. સરં ‘હું’ તમને ખચીત કહું છું કે દ્રવ્યવાનને આકાશના રાત્ર્યમાં પેસવું કઠણ છે. વળી હું તમને ફરીથી કહું છું કે દ્રવ્યવાનને દેવના રાત્ર્યમાં પેસવા કરતાં સોયના નાકમાં ચર્ધને જાંટને જવું સહેલ છે.’ ‘ખાઈમલ નવોકરાર’ માત્રી ૧૯-૨૩-૨૪; (૬) માર્ક. ૧૦-૨૩ થી ૨૫ અને ગુક ૧૮-૨૪-૨૫.

અરે પૈમા માટે લોકો ખીજનો જીવ પણ લે છે ! પૈસાનો ત્યાગ કરવો દોષનો છે, એ તો પાળેવા યત્નનો છે, માટે એના નાશની ફીકર ન કરવી. ૬ યૌવન, રૂપ, જીવન, દ્રવ્યસંચય, ઐશ્વર્ય અને પ્રિયજનો સાથેનો વાસ અનિત્ય દોષ પડિતે એની મમતા ન મેવવી. દુઃખરૂપ હોવાથી મનુષ્યે એ અર્થોનો સંચય ન કરવો અને એના ત્યાગથી થતા કષ્ટેશને સહન કરવો, કારણ દોષ પણ સંચય કરનારો ઉપદ્રવ વિનાનો જણાતો નથી. માટે હે યુધિષ્ઠિર ! જે તમારે ધર્મ જ મેળવવો હોય તો અર્થની દૃષ્ટિથી મુક્ત થઈ જાઓ. ૭

ધર્મને માટે ધનની નહિ, પણ અર્થ અને કામ જેનું ફળ છે તેવા ધર્મની નીતિની આરાધના કરવા વિશે શાંતિપર્વમાં આવતું ‘કુંડધાગેપાખ્યાન’ અહીં સરખાવવા જેવું છે. યુધિષ્ઠિરે પિતામહને પ્રશ્ન કર્યો કે ‘વેદોમાં ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રગંઠા કરવામાં આવી છે, પણ એ ત્રણેમાંથી શાની પ્રાપ્તિ શ્રેષ્ઠ છે તે કહો.’ એટલે ભીષ્મદાસે ‘કુંડધાગેપાખ્યાન’ કહ્યું ૬

૬. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૦૪; વિશ્વયુદ્ધથી માંડીને અતિગય નાનામાં નાના સંઘર્ષ સુધી તપાસતાં આ તૃણભૂમિક દિસાદત્તિનો ખ્યાલ આવશે

૭. (૧) એ પછી ધર્મરાજે, ધર્મ માટે અર્થ મેળવવાની પોતાની દૃષ્ટિ સાચી છે એ સૌનકને કહેતા, ઋષિ સૌનકે ‘ધર્મ’ વિશે પ્રવચન કર્યું (જુઓ ઉપર ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ શ્લોક ૫૬ થી ૬૧ સુધી)

(૨) સરં ‘અનર્થકારી રસ્તે પેદા કંઠેલા અર્થથી કંઠેલ દાન કે યતન ફળ મળતું નથી’ કહેતા વચનો ચિ. ૧૪-૯૧-૩૦, ૩૧

(૩) સરં મ. બા ‘અનુશાસન’ પર્વમાં લગભગ ચુવોતેર અધ્યાયમાં દાન માહાત્મ્ય વર્ણવ્યા પછી દાન કરતા ‘દમ’ શ્રેષ્ઠ છે એમ કહ્યું છે તે. ચિ ૧૩-૭૫-૧૧ થી ૧૮.

(૪) સરં ધનના દોષ છે. છતાં અનેક કષ્ટો વેડીને માણુએ એવું ઉપાર્જન કરવા મથ્યા કંઈ છે ! તેથી ન્યાયથી ઉપાર્જિત કંઈયે દ્રવ્ય લયે અદ્ય હોય પણ દેશ, કાળ અને પાત્ર જોઈને તેનું નિષ્કામલાયે દાન કરવામાં આવે તો તે અનન્તફળ આપનાડં યાય છે એમ કહીને બાસે પાડવોને સલજાવેનું મુદ્ગપોપાખ્યાન (૩-૨૪૬-૨૭ થી ૩૪ અને અ. ૨૪૭, ૨૪૮); સરં ૬-૩૯-૨૦ (ગીતા. ૧૭-૨૦)માંની સાત્ત્વિક દાનની વ્યાખ્યા.

૮. સરં નીચે ‘ભારતસાવિત્રિ’ (પ્રક. ૨૧) શ્લોક ૧૬૨.

૯. શાંતિ અ. ૨૬૩.

‘કોઈ એક નિર્ધન બ્રાહ્મણે મનમાં વિચાર કર્યો કે ‘હું ફળની છાજી રાખીને ધર્માચરણ કરીશ.’ પણ ફલેચ્છાવાળો (કર્મકાંડી) મનોવાળો ધર્મ ધન વિના થઈ શકતો નથી એમ સમજીને તેણે તપ અને દેવોત્તું પૂજન કરવા માંડ્યું. પણ તેને કંઈ ધન મળ્યું નહિ. એટલે તેને લાગ્યું કે લોકોએ ભક્તિ કરી કરીને દેવોને જડ બનાવી દીધા છે, માટે જે દેવ જડ ન થઈ ગયો હોય એવાની પૂજા કરીએ તો કંઈ મળે. એવામાં એણે દેવોના અનુચર કુંડધાર જ્ઞાનધર-મેધને જોયો. એને જોતાં જ બ્રાહ્મણને એના ઉપર ભક્તિ થઈ, અને તેણે પૂજન શરૂ કર્યું. થોડા સમય પછી પૂજનથી તુષ્ટ થઈને તેને પ્રત્યુપધાર કરી આપવાનું કુંડધારે વચન આપ્યું.

પછી એક રાત્રે કુંડધારની કૃપાથી સ્વપ્નામાં બ્રાહ્મણે મણિભદ્ર દેવ અને તેની યક્ષસક્ષા જોઈ. એમાં ગુણકર્મવાળા મનુષ્યોને રાત્ર્ય અને ધન આપવાનું અને અગુણકર્મવાળાઓ પાસેથી પાછું લઈ લેવાનું કાર્ય ચાલતું હતું. એવામાં મહાતેજસ્વી કુંડધાર મેધ આવ્યો અને હંડવળ મણિભદ્ર કર્યા. ‘મણિભદ્ર દેવે ‘શી છાજી છે ?’ પૂછતાં કુંડધારે પોતાનો બ્રાહ્મણ ભક્ત અને મિત્ર ‘ધાર્મિક બને, એની છુદ્ધિ ધર્મમાં જ રમણ કરે, ધર્મ પ્રમાણે જીવન ગુમરે, અને ધર્મને સર્વથી ઉત્તમ માને’ એવા વર માંગ્યો. મણિભદ્રે રાત્ર્ય અને વિવિધ સુખો, જે ધર્મનાં જ ફળ ગણાય છે તે અપાવવા કહ્યું. પણ જ્ઞાનધરે તો પોતાના ભક્ત માટે ‘એ ધર્માત્મા થાય અને એની છુદ્ધિ ધર્મમાં જ રમણ કરે’ એવું ખૂબ દુર્લભ વચ્છાન મેળવ્યું.

સવાર પડતા સ્વપ્નમાંથી જાગેલા બ્રાહ્મણે તો પોતાનાં એનાં એ જ દુરિયાં તૂટેલાં લૂટાડાં જોયા એટલે સ્વપ્નમાંની યક્ષસક્ષામાંના બનાવનો વિચાર કરી ચીંટથી મારાં આટલાં બધા મુશ્કેલીને જે કુંડધારે ન જાણ્યાં તો બીજાને કોણ જાણશે ?’ એમ બોલીને (નિંકામ) ધર્માચરણ કરવા તે વનમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાં તપ કરતાં કરતાં એને ધર્માચરણમાં આનંદ પડવા માંડ્યો. એમ વણે વખત પસાર થયા પછી બ્રાહ્મણને લાગ્યું કે ‘અત્યારે જો હું કોઈના ઉપર પ્રસન્ન થાઉં તો તેને જોઈએ તેટલું ધન આપી મરું. મારી વાણી મિથ્યા થાય નહિ,’ પોતાનું આવું સામર્થ્ય જોઈને એ હર્ષથી પ્રકુલિત થઈને પુનઃ તપમાં લાગી ગયો. એમ કરતાં વિગેર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં ‘અત્યારે હું પ્રસન્ન થઈને કોઈને રાત્ર્ય આપી છું તો તે તરત જ રાત્ર્ય બની જાય, અને મારી વાણી મિથ્યા થાય નહિ.’ તે આવો વિચાર કરતો હતો તેવામાં જ તેના તપોયોગથી અને તેના ઉપરના સુહૃદ્ભાવથી આકર્ષાઈને સાક્ષાત્ કુંડધારે દર્શન દીધું. કુંડધારે તેને રાત્ર્યબોની દુઃખમય અને નરકમાં

પાનારી ગનિ દર્શાવી અને મુખની નાનમાથી મામ, કોધ નોમ ભય મ
નિના, તન્ના અને આગમમા ફૂળી રહેના દુખી થતા મનુષ્યો મનાવ્યા અને
મનુ કે 'તે મારુ ભાણી પૂજન મનુ' છતાં ય ત્ને નને દુખ અપાનાર
રાત્ય કે ધન અપાવ્યા હોત તો એ મર્ષ જનનો અનમદ મખાત ? સ્વર્ગના
દ્વાર તો મનુષ્યો માટે ખામ બધ રહે છે દારમુદેરોને મનુષ્યો તરફથી (આ
અમારુ મ્યાન નરિ નેગે ૧) એવો ભાસ હોત છે એવે દેવો ॥ આજ્ઞાથી કામ
કોધાદિ મનુ'ઓને નથી બાજુએથી પેગેને પિા મ્ છે દેવોની અનુજ્ઞા વિના
કોઈ નાર્મિક થઈ શકતો નથી તુ પશુ એમની આનાથી તપ વડે મન્ય
અને ધન આપી મહે એવો ગમ્નિયાગી થયો છે'

આ સામગ્રીના જ શ્રાવણે મેરના ચરણમા માથુ મૂકી કામ અને
નોમને આવીત થઈ અગાઉ તેમના ઉપર ઈર્ષ્યા મરી હતી તે મન કામા
માગી અને છેવટે (નિ મામ) ધર્માચરણ મરના પરમગતિને પામ્યો.

આખ્યાન પૂરુ મરીને ધર્મની શ્રેયતા નાનના બીમે મનુ આ
જગતમા દેવો શ્રાવણો મ પુ ॥ મનુષ્યા અને ચારણો ધાર્મિક પુ ॥ ની જ
પૂજન મ્ છે ધનાઓની કે મામીઓની નહિ (હે રામ !) તમારા ઉપર પણ
દેવો મુપ્રસન્ન છે મરણ ૨ તમારી હુદ્ધિ વર્ગમા રમગુ મ્ છે ધનમા વિવિધ
સાધઓ પૂરનારા મુ ॥ ની માત્ર એક મના રમી છે ત્યાજ ધમ મા તો પરમ
મુખ રમે છે ૧૦

अर्थस्य पुरुषो दासो दानस्त्वथा न कस्यचित् ।

इति सत्यं महाराज यदोऽस्म्यर्थेन कौरवै ॥^૧

૬-૪૧-૩૬ (૧૦૬)

अतस्त्वं क्षीयद्वाक्यं प्रवीमि कुशनन्दन ।

इतोऽस्म्यर्थेन कौरव्य युद्वादन्यत्किमिच्छसि ॥^૨

૬-૪૧-૩૭ (૧૦૭)

૧૦ દેવતા પ્રાક્ષણ સન્તા યથા માનુષચરણા ।

ધાર્મિકા પૂજ્યતીહ ન ધનાદયાજ કામિન ॥ ૧૦-૨૬૩-૫૪

મુપ્રમજ્ઞા હિ ત દેવા યત્ત ધમ રતા મતિ ।

ધને મુલવલ કાચિદ્ધમ ॥ પરમ મુલમ્ ॥ ૧૨-૨૬૩ ૫૫

૧ (૧) = ૬-૪૧-૫૧ (ત્રોણ બોને છે) ૬-૪૧-૬૬ (કૃપ બોને
છે) ૬-૪૧-૭૭ (શત્ય બોને છે) (૨) સરં દિતોપદેશ ૩-૭૮

૨ અરં ૬-૪૧-૫૦ (ત્રોણ બોને છે) ૬-૪૧-૬૭ (કૃપ બોને છે)

૬-૪૧-૭૮ (શત્ય બોને છે)

(બીજા યુધિષ્ઠિરને કહે છે) પુરુષ અર્થના દાસ છે પણ અર્થ કોઈનાય દાસ નથી હે મહારાજ ! એ (કહેવત) સત્ય છે, (અને) કૌરવોએ મને અર્થથી બાધી લીધા છે

એટલે જ હે કુરુનન્દન ! હું આવું નપુસક જેવું વચન બોલું છું હું અર્થથી હરાયેલો છું, તેથી હે કૌરવ્ય ! તું યુદ્ધ (મા મદદ) સિવાય બીજું શું ઇચ્છે છે ?

યુદ્ધ કરવા પાંડવ-કૌરવની સેનાઓ સગળ થઈને સામસામી ઊભી રહી કે યુદ્ધના વાદિયો વાગવા માડ્યાં^૪ એ સમયે યુધિષ્ઠિર ક્વચ્છ છોડી નિશ્ચય થઈને રથમાંથી ઠેર પડ્યા અને હાથ જોડીને પગપાળા પૂર્વાભિમુખે પિતામહ બીજા વગેરેને અભિનંદન કરવા ચાલ્યા^૫ ત્યાં બીજા દ્રોણ કૃપ અને શન્ય એ ચાર પૂજ્ય વડિયોને અનુક્રમે અભિવાનન કરતાં એ દરેકે ઉપરના વચનો ઉચ્ચારી પાંડવોને નિતરાની આશિર આપી હતી 'જેમને સાદાત્ શતશ્તુ પણ શતી થકે નહિ' તેવા વીર હોવા છતાં તેઓ ભયાનક આર્થિક પકડથી મરી જોવા થઈ ગયા હતા !

તેમાં જ બીજા જેવા ઉત્તર ધીર મહાનુભાવ ધાર્મિક અને મૃત્યુવિજેતા બાનશ્યહચારી મન્મથ પણ આર્થિક કાસનામાં પડી મૃગી રીતે ફસાયા હતા એ આ ઉક્તિથી અને યુદ્ધ દરમ્યાન દુર્યોધન તેમનું અપમાન કર્યા મરતો હતો તે ઉપરથી સમજાવ છે (આ વચનો આજે મહાભારતના સુગ કરતાં યે વિશેષ વાસ્તવિક છે એ બીના ઉપર ભાર મૂકવાની જરૂર નથી) જે કે બીજા પોતે દાયદેસર-ધર્મપ્રમાણે મ્હં બાજુ રહેવું ન્યાયપુરસ્કર છે તે સહવત પૂરેપૂરું સ્પષ્ટ નહિ જોઈ શક્યા હોય દ્રોણ અને કૃપ સેનક હતા તેથી દુર્યોધનના પક્ષમાં જોડાયેના શયને બોળીને તેનું મન્માન કરીને ઉપકાર નીચે મૂકવામાં આવ્યો હતો એટલે એ સમયની સામાન્ય રાજનીતિ

૩ બીજા જ ૪૧

૪ ૬-૪૧-૩ (સર^૬ ૬-૨૩-૧૩ ગીતા ૧-૧૩)

૫ શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરતા અગાઉ વડિયોની અનુમતિ લેવી એવો પ્રાચીન રિવાજ હતો અહીં તે બધા શત્રુઓ શત્રુપક્ષમાં હતા ! પણ ધર્મરાજ તે અનિતશત્રુ હતા યુદ્ધે ચડતા હતા પણ દિનમાં શત્રુભાવ નહોતો બરાબર આવો જ પૂજ્યભાવ જ્યારે પરશુરામ અબાતો પરાણે સ્વીકાર કરાવવા બીજા સામે યુદ્ધ મ્હં બાળ્યા ત્યાર બીજા એમના પ્રત્યે બતાવ્યો હતો (૫-૧૮૦-૧૧ થી ૧૭)

મુજમના ખ્યાલોથી ભરમાઈને કમને તે દુર્યોધન તરફ ગયેલો. ૬ બીજીની ખામતમાં એવું નહોતું. બીજી તો કૌરવોના પિતામહ હતા. ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુના એ પાત્રક હતા. પ્રાણ અને પંડિત મનાતા હતા. પણ કાયદાની બારીકીમાં ક્યાંક અટવાઈ પડેલા. ૭

પણ ધનની બીંસી નાંખતી પ્રચંડ પકડના ખ્યાલવાળા દુર્યોધને ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે મંત્રણા કરીને પાંડવોને શાક્ષાગૃહમાં બાળી નાંખી તેમનું કાસળ કાઢવાની યોજના કરી. ૮ તેમાં પ્રજ્જનનો કે બીજી વગેરે ડખલ ન કરે તે માટે, અર્થ તથા માનથી પ્રજ્જનનો અમાત્યો વગેરેને સફારીને પક્ષમાં લઈ લેવા, બીજી તો સતત મધ્યસ્થ છે (પણ પગાર આપણો ખાય છે તેથી ધર્મની સૂક્ષ્મ ગતિમાં અટવાવાના), દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા પોતાના પક્ષમાં છે, તેથી દ્રોણ અને તેમના સાળા કૃપ બંને (સમાર્થના સંબંધથી અને સેવક હોવાથી) પક્ષમાં આવી જ જવાના, એક વિદુર જો કે ગુમ રીતે પાંડવોને મળી ગયેલા છે પણ એમનો પગાર આપણને આધીન છે, અને એ એકલા પાંડવોને માટે કંઈ ઉપગતી શકશે નહિ એવી વિશ્વાસપૂર્વક મણત્રી કરીને આખી યોજના દુર્યોધને અમલમાં મૂકી હતી પરંતુ એકલા વિદુરે એ યોજનાને ઉઘસાવી પાડી હતી. એ પછીથી એ દુર્યોધને આર્થિક લાલચની પોતાની જૂની રમતનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો હતો જ પણ તત્ત્વદર્શી વ્યામે તો આ મહાનુભાવો પામે આવી લાચારીભરેલી ઉક્તિઓ બોલાવીને, સમાજમાં જે વિચિત્ર, અસંસ્કારી, અન્યાયી અર્થવ્યવસ્થા ચાલે છે તેનાથી કેવી હીન પરિસ્થિતિ પેદા થાય છે તે બતાવી તેને મજબૂત હાથે તોડવા પ્રેરણા કરી છે. ૯

૬. ઉદ્યોગ જ. ૮.

૭. બીજી 'અપ્રજ હોવા છતાંય મને સ્વર્ગ મળશે' એમ કહી પ્રચલિત લોકમાન્યતાને દૂર કરી પિતા ખાતર આજીવન નૈષ્ઠિક શ્રદ્ધાચર્ચ સ્વીકાર્યું હતું. પણ બીજી અતિ અટપટા સામાજિક મુદ્દાઓમાં તે અધર્મ થાય છે એમ જાણુતા છતાંય ગૂંચવાતા અને 'ધર્મની ગતિ સૂક્ષ્મ છે' કહી એનો નિર્ણય કરી શકતા નહિ. સરં દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણ પ્રસંગે, દ્રૌપદીના પ્રશ્નોનો બીજી પ્રત્યુત્તર. ૨-૬૦-૪૦ થી: ૨-૬૨-૧૪ થી.

૮. ૧-૧૩૦-૧ થી ૨૦.

૯. વિદિ માટે કૌરવસભામાં જતા શ્રીકૃષ્ણને ધર્મરાજ્યએ પોતાની પરિસ્થિતિ સમજાવતું અને દૂતકાર્યમાં માર્ગદર્શક બનતું પ્રવચન સંભળાવ્યું, તેમાં શંખરનું પ્રમાણ આખી ધનની મહત્તા દર્શાવેલી તેમાંનો થોડોક ભાગ સરં 'શંખર કહે છે કે જે દશમાં આજના અને કાલ સવારના બોજનનું

ત્યારે આ ફાંસલામાંથી કેઈ છટકયું હતું કે કેમ ? હા, ત્યાં મોલાવાળા મહાનુભાવ ઉત્તમવર્ણના વીંગે અને પંડિતો નિષ્ફળ ગયા, ત્યાં નમ્ર, મહાપ્રાણ, દાસીપુત્ર વિદુર, અને તેમનાથી ય નીચી કક્ષાનો ધૃતરાષ્ટ્રનો વૈશ્યાપુત્ર યુયુત્સુ,^{૧૦} યથાશક્તિમતિ છૂટા રહ્યા હતા. મહામાતૃ વિદુરે સેવક હોવા છતાં કદિયે પોતાનો ન્યાયી અવાજ કંધાવવા દીધો નહોતો. નમ્રતા, વિવેક, ધાર્મિકતા અને સમય તથા લોકોનું વચણ જાળીને એમણે પોતાની મર્યાદા અનુસાર દુર્યોધનને, ધૃતરાષ્ટ્રને, કૌરવોને અને આખી કૌરવસભાને નીડરપણે હિતવચનો સંભળાવ્યાં હતાં, ન્યાયી અને સુદ્ધિગાળી વર્તન રાખવાને પ્રેરણા કર્યા કરી હતી એ માટે અનેક અપમાનો વેઠ્યાં હતાં, પણ એમણે તો બદલામાં સદાય આશ્વાસનોની જ લડાણી કરી હતી અને વૈશ્યાપુત્ર યુયુત્સુ ? એ સામાન્ય, સ્મૃતિ અનુસાર ઊતરતી કક્ષાનો^{૧૧} અને એકસો કૌરવ ભાઈઓના વચસભા જેનું અસ્તિત્વ પણ જેનું દોહાયું ધર્મ પડે એવો, છતાં ન્યાયી તથા ધીમાન અને નીડર. ગુરુજનોને અભિવાદન કરી રહ્યા પછી, યુધિષ્ઠિરે સૈન્યોની વચ્ચે ઘાંટો પાડીને હતું કે 'જેઓ અમને સહાય કરવા હચ્છતા હશે તેમને અમે સ્વીકારીશું.' તરત જ યુયુત્સુ (સમાજે માની લીધેલું) અર્ધદાસત્વ, દેખાઈ આવતી જ દુર્યોધનની સરસાઈ વગેરેને ક્ષમાવી દઈને પાંડવોના પક્ષમાં આવ્યો આવ્યો.^{૧૨} અને 'મને લાગે છે કે તારાથી જ ધૃતરાષ્ટ્રની આદરણિયા અને

ઠેકાણું ન હોય તેનાથી વધુ કુઝામક દશા ખીજી કેઈ નથી (વિચક્ષણ પુ-૧૦) ધનને જ પરમધર્મ કહે છે કારણ ધનના આધારે જ બધું દોકલું છે. ધનવાનો જ આ જગતમાં ખરું જીવે છે, નિર્ધન તો મરેલા જ છે. વગેરે' ૫-૭૦-૨૨ થી ૨૩, અને આગળ

૧૦. ગાંધારી સગર્ભાવસ્થામાં હતી, ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રની પરિચર્યા કરતી એક વૈશ્યાથી યુયુત્સુ જન્મ્યો હતો (૧-૧૦૫-૩૫ થી ૩૬).

૧૧. યિ. ૧૩-૪૬-૭, ૮; મનુ. ૧૦-૧૦; સામાન્યતઃ વિદુર અને યુયુત્સુ અનુયોગ પદ્ધતિ અનુસારના પુત્રો ગણાય. પણ સ્મૃતિના કેટલાંક વિધાનો અનુસાર, તેઓની કક્ષા અત્યંત હીન ગણી ગયાય જે કે મ લા ના સ્મૃતિ-કારે વર્ણસંક્રાંતિ ખૂબ લખાણથી વર્ણન કરતાં વચમાં, સંકરત્વ અને શુદ્ધતા તપાસવા માટે શુદ્ધ આચારને જ સુખ્ય ગણાયો છે ધાર્મિક મનુષ્ય સંકર-જાતિના ઘેર હોય તો પણ તેને શુદ્ધ્યોની અને અનાચારી, દૂર શુદ્ધવર્ણના ઘેર હોય તો પણ તેને સંકર ગણવો એમ કહીને, એક રીતે સ્મૃતિ વિધાનની હાંસી કરી છે. જુઓ યિ. ૧૩-૪૮-૪૦ થી ૫૦.

૧૨. ૬-૪૧-૮૯ થી ૯૪; પાંડવોએ યુયુત્સુને આગળ કરી ધૃતરાષ્ટ્રને

પ્રગતનત્તુ જગવાઈ રહેશે ' એવી યુધિષ્ઠિરની ભવિષ્યવાણીને તેણે સાચી પાડી.

આ મિત્રાચ એક ત્રીજી વ્યક્તિ હતી, જે અર્થદાસવધી તો મુખ્ય હતી પણ તેના વિવિધ ફાંમનાઓ, મકંઠનઓ અને પકડથી-માહિતગાર હતી તથા તેને તોડી નાંખવા કટિનદ હતી. એ દના દાગાઈ શ્રીકૃષ્ણ, તેઓ વિદિષ્ટ કરવા આવી રહ્યા છે એવું સાંભળી જેમ ગચ્ચને સન્કારથી પેનાના પત્રમાં લીધો હતો એમ દુર્યોધને તેમના માર્ગમાં હાન હામ રમણીય સમારથઓ તથા ખાવાપીવા અને વેશવની અમૃત્ય સામગ્રીઓ જોડવી,^{૧૩} પણ કેગવ તો તેની સામે નજર પડી નાંખ્યા સિવાય મીંચા જ હસિનાપુર ચાલ્યા આવ્યા.^{૧૪} શ્રીકૃષ્ણ જગદયમમાં પહોંચ્યા તથા હસિનાપુરમાં ખીજ સવારે આવવાના હતા ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે શ્રીકૃષ્ણને લોભાવવા વિદુરની સાથે તેમને અતિશય માનપાન અને અમૃત્ય બોટા આપવાનો કાર્યક્રમ વિચાર્યો.^{૧૫} પણ વિદુરે એકાધું સંભળાવ્યું કે, 'શ્રીકૃષ્ણ તો એટલું માનપાન તો શું પણ આખી પૃથ્વી મુદ્દાં સમર્પણ કરવા યોગ્ય છે. પણ તમે જે અર્પણ કરવા ધારો છો તે ધર્મથી કે પ્રેમભાવથી નહિ પણ એમને હમરા માટે અને નાણાથી ફેડવા માટે કરો છો. પણ તમે ધન, ખટપટ કે નિંતાવડે કૃષ્ણને અર્જુનથી જુદા નહિ પાડી શકો. એ તો જળથી ભરેલો કુલ, પગ ધોવાનું પાણી અને કુગળપ્રથ એ સિવાય તમારી કોઈ ચીજની સામે પણ નહિ જુએ^{૧૬} માટે જે ઉદેશથી માનાઈ શ્રીકૃષ્ણ અહીં આવે છે તે શાંતિથી આતિથ્યથી એમનો સન્કાર કરો, ધ. ૧૭

આ જાણુ શ્રીકૃષ્ણ હસિનાપુરમાં આવ્યા, કૌરવોએ અને પ્રગતએ ભવ્ય આગન કર્યું. તેઓ કૌરવોને મળ્યા અને વિદુરના મહેલે જતપા.^{૧૮} પછી

શ્રાદ્ધપ્રમાન કર્યું હતું (જુઓ ચિ ૧૫-૩૯-૧૨ થી) યુયુત્સુને રાત્ર્ય સોંપી અર્થાત્ સંરક્ષક નીમી પાંડવોએ મહાપ્રમથાન કર્યું ત્યારે બાળક કૌરવ પરિક્ષિત અને યાદવ વજ્રને અનુક્રમે હસિનાપુર તથા ધ્રુવપ્રમથના રાત્ર્યાસને ખેસાડયા હતા. (ચિ. ૧૬-૧-૬).

૧૩. ઉદ્યોગ અ. ૮૩.

૧૪. ૫-૮૩-૧૮.

૧૫. ઉદ્યોગ અ. ૮૪, ૮૫

૧૬. અન્યકુમ્માદપા પૂર્ણાદન્યત્પાદાવસેચનાત્ ।

અન્યકુમ્મલસંપ્રથાનૈવિષ્યનિ જનાર્દન ॥ ૫-૮૫-૧૩.

૧૭ ૫-૮૫-૧૪ થી ૧૬.

૧૮. ઉદ્યોગ અ. ૮૭.

વિદુર, કુંતાકિર્ષ વગેરે સાથે વાતો કરીને દુર્યોધનના પ્રાસાદમાં આવ્યા. દુર્યોધને એમનો સત્કાર કરી બોજન માટે નિમંત્રણ આપ્યું. ૧૯ કેમકે ન સ્વીકાર્યું. એટલે દુર્યોધને બંને પક્ષને સહાય આપનારા અને બંને પક્ષના હિતેચ્છુ મહાગદાધર કૃષ્ણને નિમંત્રણ પાછું ઠેકવાતું કારણ પૂછતાં, શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, ‘હું કામથી, સંરંભથી (ક્રોધ, આડાર્થ વ), દ્વેષથી, ધન માટે, હેતુવાદથી-દલીલોથી-કે લોભથી ધર્મનો કોઈ રીતે ત્યાગ કરું એમ નથી. હું રાજા! ઉત્તમ પ્રેમસંબંધ હોય કે આપદકાળ આવ્યો હોય તો પારકાને ત્યાં અન્ન જમાવ્યું. પણ તમે અમારા ઉપર ઉત્તમ પ્રીતિ ધરાવતા નથી, તેમ અમે અન્ન ન મળે એવી આપત્તિમાં આવ્યા નથી. ૨૦ તમે ધર્મનિષ્ઠ પાંડવોનો દ્વેષ કરો છો

૧૯. (૧) ઉલોગ અ. ૮૯; ૫-૮૯-૧૧ થી.

(૨) ગુજરાતી કહેવત ‘ધાનતું માયું’ નીચું જુવે અને ડાંગતુ માયું’ જીયું જુવે’ મુજબ દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણને જમાડવા ઇચ્છતો હતો.

૨૦. (૧) નાહ વામાજ સરમાજ દ્વેષાજાર્ચમારણાત ।

ન હેતુવાદાભોમાદ્ધા ધર્મં જહ્યા કચ્ચન ॥ ૫-૮૯-૨૪

= કે. ૫-૪૯-૧૫ યુધિષ્ઠિર માટે સંજયોક્તિ: ૫-૧૭૮-૧૧

ભીષ્મની પોતા માટેની ઉક્તિ: સર ૩-૧૬૮-૪૦

(ધર્મવ્યાધના પ્રવચનમાં)

સપ્રીતિમોઽન્યજ્ઞાનિ આપદ્મોઽન્યનિ વા પુનઃ ।

ન ચ સંગ્રીયસે રાજજ્ઞ ચાવ્યાવદ્ગતા વયમ્ ॥ ૫-૮૯-૨૫.

ઉપરના સંદર્ભો પૈકી યુધિષ્ઠિર માટે કહેવાયેલ ઉક્તિમાં (૫-૪૯-૧૫) તેઓ માની શીધ્યા (સાપેક્ષ) સત્યનો ત્યાગ નહિ કરે એવો ભાવ છે; ન્યારે ભીષ્મની ઉક્તિમાં (૫-૧૭૮-૧૧) પોતે ક્ષાત્રધર્મનો ત્યાગ ન કરે એમ છે; શ્રીકૃષ્ણ, (૫-૮૯-૨૪) ‘ધર્મ’—વિચ્છેને ધારણ કરનાર મૂળ નિયમનો ત્યાગ પોતે નહિ કરે એવો એમનો ભાવ છે; ધર્મવ્યાધિ (૩-૧૬૮-૪૦) ગમે તેવા કારણથી પણ ક્રિયાણુકારી ધર્મ નહિ છોડવાનો ઉપદેશ કરતા આ વિચાર વ્યક્ત કર્યો છે.

(૨) જ્યદયે દ્રૌપદીતુ હરણુ કર્યા પછી ચઢી આવતા પાંડવોની ઓળખ આપતા દ્રૌપદીએ અર્જુન માટે કહેલું વચન સરખાવે ૩-૨૫૪-૧૩; જુઓ ‘ભારતસાવિત્રી’ (પ્રક. ૨૧) શ્લોક ૧૯૨.

(૩) ભીષ્મની યુધિષ્ઠિર માટેની ઉક્તિ માટે જુઓ ઉપર ‘સત્ય’ (પ્રક. ૩) શ્લોક ૪૯, પા. નો. ૨ (૩).

(૪) જુઓ નીચે ‘ભારતસાવિત્રી’ (પ્રક. ૨૧) શ્લોક ૧૯૪.

(એવા ધર્મનિગેનો) જે દેવ કહે છે તે માગે દેવ કહે છે અને જે તેમને અનુસરે છે તે મને અનુસરે છે, એવો મારો અને એમનો એકાત્મભાવ છે એમ તમે સમજી જાઓ. વળી જે શ્રેષ્ઠ ગુણવાળા મધ્યમીઓનો કામ, ક્રોધ, અને મોહથી દેવ કહે છે તથા તેમનું ધન વર્ષ વેવાની દાનન રાખે છે તે ક્રોધી અને અવગ અત કરજીવાળા પામે લક્ષ્મી ચિરકાળ ટકનીયે નથી. ખીજા ગાળુ જે ગુણવાન જના અગ્રિય પુત્રને પોતાના પ્રિય વર્તનથી વશ કરે છે તેનો યશ ચિરકાળ ટકે છે તમારું બધું અજ દુષ્ટોના મળધરાગું છે મારે માર જામવા જેવું નથી મેં તો એકના વિદુરનું અજ જામવું એવો નિર્ણય કર્યો છે. ૨૧

એમ વાતચીત કરી શ્રીકૃષ્ણ વિદુરને ત્યાં પાછા ફર્યા ત્યાં મળ્યા આવેના કોરવ નેતાઓને મળ્યા અને પત્ની વિદુરના જનનજનના ગુદ પત્રિન, અને ગુણવાળા બોજનો આઠ્ઠાઓને પ્રથમ અર્પણે જમ્યા, જમીને રાત્રે વાતો કરતા લોકમાનસના જનનુકાર વિદુરે વિદિ કરવાથી કઈ અર્થ સરે એમ નથી, મારે વિદિ કરવા ન જવું એવી શ્રીકૃષ્ણને સાલ્લી સનાહ આપી ૨૨ કૃષ્ણ વિદુરના વચનેને અલિનદીને કનુ, ૨૩ 'તમારી વાત ખરી છે પણ ત્યાગે આપની દુનિયા લડીને નાગ પામના તૈયાર થઈ છે ત્યારે જે માણસ એને મૃત્યુપાશ માથી મુક્ત કરશે તે અતિશય એક ધર્મને પામશે ૨૪ શક્તિ અનુસાર માણસ ધર્મકાર્ય કરવા પ્રયત્ન કરે અને જતા કાર્ય સિદ્ધિ ન થાય તો પણ એવું પુણ્ય મળે છે જ એમા શકા નથી ૨૫ ધર્મવેતાઓ (આરા પ્રસંગોએ) સમજે છે કે માણસ (વડાઈ કરવાનું) પાપકૃત્ય મનથી ચિંતવે પણ કર્મમા

૨૧ સર્વમેતદમોક્તવ્યમન્ન દુષ્ટાભિસંહિતમ્ ।

શત્તુરેકસ્ય મોક્તવ્યમિતિ મ ધીયતે મતિ ॥ ૪-૮૬-૩૭

૨૨. ઉદ્યોગ જ ૬૦

૨૩ ઉદ્યોગ જ ૬૧

૨૪ પર્યસ્તા જૃથિયી સર્વા સાધાં સરથકુચ્છરામ્ ।

યો મોચયેન્મૃત્યુપાશાતપ્રાપ્તુવાદ્ધર્મમુક્તમમ્ ॥ ૪-૮૧-૫

૨૫ ધર્મકાર્ય યતશક્ત્યા ન ચેત્છક્ષાતિ માનવ ।

પ્રાપ્તો ભવતિ તત્પુણ્યમત્ર મે નાસ્તિ સશય ॥ ૪-૮૧-૬

જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક ૨) શ્લોક ૨૪ની પા ૮૧ સર

૬-૨૪-૪૭ (ગીતા ૨-૪૭)

સર ધર્મરાજે સનાહ પૂજતા જનાર્દને વિદિ કરવાની સનાહ આપતા ભગવાન અને યુધિષ્ઠિર વચ્ચેના સવાઈ અને વિદુર-કૃષ્ણસવાઈનું સાદસ્ય ૫-૭૦-૭૬ થી ૮૮

ન ઉતારે તો તેનું રૂજ મળતું નથી, માટે વિનાશ પામવા તૈયાર થયેલા કૌરવો અને યુગ્ધો વચ્ચે સંપ કરાવવા હું નિષ્કપટલાવે મત્ત કરીશ. જે માણસ સંકટમાં-ફસાયેલા મિત્રને સહાય કરતો નથી, તે નૃશંસ છે. અને જે અકાર્ય કરતા મિત્રને પૂરા જોરથી ચોટકી પકડીને પાછો વાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે કાઠના કહેવામાં આવતો નથી. માટે મારે દુર્યોધનને નથા એના મંત્રીઓને સમર્થ, શુભ અને ધર્માર્થવાળા હિતવચનો કહેવાં જરૂરી છે. મારા હિતવચનો માટે દુર્યોધન શંકા ઉઠાવશે તો પણ મારા હૃદયમાં કર્તવ્ય જગન્માની પ્રજા-મુક્તિનો આનંદ થશે. ૨૬ વળા મૂર્ખ, અધર્મી અને અમુહક માણસો પછીથી એમ ન કહી જાય કે ‘કૃષ્ણ શક્તિશાળી હતો, પણ એણે કેાધે ભરાયેલા કૌરવ-પાંડવોને વાર્યા નહિ. જો મારા હિતવચનોને મૂર્ખ દુર્યોધન નહિ સાંભળે તો તેના નખામમાં હશે તે થશે. પણ જો હું પાંડવોના હિતને નુકશાન કર્યા વિના સલાહ કરાવું તો, મેં પુણ્યકાર્ય કર્યું’ ગણાય અને કૌરવો મૃત્યુના જડમામાથી છૂટી જાય. હું કુલસભામાં દેવી પ્રેરણાવાળી, ધર્મમુક્ત, અર્થવાળી અને અહિંસક વાણી બોલીશ, જો તેને સમજીને કૌરવો મારું સન્માન કરશે તો તો કહું છે: નહિ તો જેમ સિંહની સામે ખીજાં પશુઓ જિલાં રહી શકતાં નથી એમ ક્રોધાશ્રમાન થયેલા મારી સામે કાઈ રાજા (યુદ્ધમાં) જિભે રહી શકશે નહિ ૨૭

જેના જોઈએ એ કરતાં વધુ મુશ્કેલી જવાય છે, જેના પાસમાં ભગલાભવા શાની, પડિતો, મહાનુભાવો આવી મયા છે, કંઈ હજારો વર્ષથી સમાજ જેના કુપ્રભાવ વડે દૂ પાતો અને દૂ પતો આવ્યો છે, એ અર્થ, સાધનસંપત્તિ, પૈસા, સત્તા જેના વડે મેળવી શકાય છે, જેના માટે અર્થની ખેવના રાખવામાં આવે છે એવું અને એનાથીએ જોઈ શકાતું અપ્રતિમ મુખ જેનાથી મળે છે, તે સર્વને ધારણ કરી રાખનાર ધર્મને અભિમુખ, ધર્માભિમુખ થવા માટે મહર્ષિ વ્યાસે

૨૬. દિતે પ્રવતમામ મા શકેદુર્યોધનો ચદિ ।

હૃદયસ્ય ચ મે પ્રીતિરાગુણ્ય ચ મવિવ્યતિ ॥ ૫-૯૧-૧૪.

૨૭. ૫-૯૧-૨૧:

વિદુરને અનુસંધાને ‘કદાચ દુર્યોધન તેના દગાખોર સામીતોની સલાહ મુજબ મને પકડવા ધારશે, અથવા તો મારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવશે તો હું તેને બરાબર પહોંચું એમ છું, માટે ફીકર ન કરશો’ એમ દર્શાવવા આ વાક્ય કહ્યું છે. દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણ વિદિ કરવા આવે ત્યારે કેદ પકડવા એવો વિચાર કયો (ઉદ્યોગ અ. ૮૬) વિદિ કાર્ય દરમ્યાન પણ શ્રીકૃષ્ણને પકડવા પ્રયત્ન કરેલો (ઉદ્યોગ અ. ૧૨૮).

અર્થના દોષોનું ભીષણ દર્શન કરાવીને પ્રત્યેક ક્યો છે. એ અર્થદોષદર્શનથી હજુ હાંચે ચડવાની શરૂઆત કરતા સાધકને (અને સમાજને) માટે ઈશોપ-નિદાના પ્રથમ એ મંત્રોનું સ્વસ્થ નિરાળી, સરળ દ્રષ્ટિથી ખુલ્લું ક્યું છે. કાકના ધનની વાસના રાખ્યા વિના તેને નામે ત્યાગ કરીને બોગવો. અને એમ આ લોકમાં કાર્ય કરતાં મો વર્ગ જીવવાની ઈચ્છા રાખો. ૨૮ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વર્ણનમાં હૃદયમાંથી બિનરી અથેલી આ ત્યાગઆવનાનું કાર્યપરિણત બળવાનરૂપ દેખાય છે.

૯ કર્મ

યતઃ પ્રવૃત્તિર્મૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્ ।^૧
સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥

૬-૪૦-૪૬ (ગીતા. ૧૮-૨૬) (૧૦૮)

જેનાથી પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે, જેનાથી આ બધું વ્યાપ્ત છે, તેને (બ્રહ્મને) સ્વકર્મથી સંતુષ્ટ કરીને મનુષ્ય સિદ્ધિ-પૂર્ણતા પામે છે.

ગીતાના આ શ્લોકથી ભગવાનની જ્ઞાનનિષ્ઠ ભક્તિવાળી ઉપાસના કરવી એવું વ્યાપક, એકાગ્ર અને મર્મગ્રાહી દષ્ટિએ સૂચવાયું છે. ‘સર્વત્ર વાસુદેવ રહેલા છે,’^૨ અને તેનાથી પ્રાણીમાત્રની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે, એ સમજીને પોતાના સ્વધર્મરૂપી સ્વકર્મથી પરમાત્માનું પૂજન કરવાથી, પુનઃ પરમતત્ત્વની જ્ઞાનરૂપી સિદ્ધિને મેળવે છે. અધિકારભેદે માણસ (૧) ધર્મસ્થી જુદું કંઈ નથી, પોતે સુદાં એમાં સમાર્પ જાય છે એમ સમજીને સર્વત્ર સમદર્શિ,—બૃહ-અનિષ્ઠ, મિત્ર-અમિત્ર, સુખ-દુઃખ વ.મા—રાખે, તેમાંથી મમભાવ દૂર કરી આત્મભાવને પ્રકટાવે (૨) સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં અંતર્યામી ભગવાન વિરાજમાન છે, સર્વ સ્થાવર જંગ્મોએ પણ ધર્મર વસી રહેલા છે એમ સમજી પોતાની એક-એક પ્રવૃત્તિ એનાં પૂજન અર્થે થતી રહેતી એમ પ્રયત્ન કરીને આત્મભાવના

૧. ‘યેન સર્વમિદં તતમ્ । = ૬-૨૪-૧૭ બ (ગીતા. ૨-૧૭ બ); ૧-૩૦-૨૨ ડ (ગીતા. ૮-૨૨ ડ); ૧૨-૫૬-૮૦ બ; ૨૩૧-૨૦ ડ.

ઉપરના ઉલ્લેખો પૈકી ગીતાના ઉલ્લેખો આત્મતત્ત્વને અનુવક્ષીને છે. ૧૨-૨૩૧-૨૦ નો ઉલ્લેખ વ્યાસ-શુક સંવાદમાંનો છે, તથા આત્મતત્ત્વને અનુવક્ષીને છે. ત્યાં થોડા પાઠાંતરથી ગીતાના કેટલાક શ્લોકો અને કંટોપનિષદ ૫ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રબોધના ત્રયોમાંના શ્લોકો આ શ્લોકની આસપાસ મૂકેલા છે; ત્યારે ૧૨-૫૬-૮૦ ‘રાત્ન્યતીતિ’—તે પ્રજન્ય પાત્રન કરતી અને જીવનનાં હરેક પાસાંઓને સ્પર્ગતી હોઈ,—ને અનુવક્ષીને છે.

૨. વાસુદેવઃ સર્વમિતિ । ૬-૨૬-૧૯ ક (ગીતા. ૭-૧૬ ક).

૩. જુઓ ઉપર ‘ભક્તિ’ (પ્રક. ૬) શ્લોક ૯૦, પા. નો. ૪માં ‘પરાપૂજન’ સ્તોત્રમાંનું ભક્તની આરાધનાનું વર્ણન.

પ્રક્રીકરણને પ્રાપ્ત કરે, અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપી સિદ્ધિને મેળવે.

બંને રીતે સાધના કરના પુણ્યનું ચિત્ત વિદ્યાગ, ત્રેમાગ, સમાન, કામગ, દદ, બન્ધ, અને શુદ્ધ લાવેથી ભરપૂર રહે છે.

यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ।

एवमात्महतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ ચિ. ૧૩-૧-૭૩ (૧૦૯)

કુંસાર જેમ માટીના પિંડામાંથી પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેવું (પાત્ર) બનાવે છે, તેવી રીતે પોતે કરેલા કર્મને મનુષ્ય ભોગવે છે.^૧

‘શાંતિપર્વ’ના વિમ્બન શાંતિભોધ પછી પણ બીજાને બાણશય્યામાં સ્તેષા જેમને, ધર્મરાગ વિક્રમ થઈને, પોતાને લીધે પિનામહને આવું ધોર દુઃખ સડન કરવું પડે છે, અને પોતે સર્ગાંઓની દત્તાનું પાપ કયું વગેરે બાબતોનો વિચાર કરી શોક કરવા લાગતા પિનામહે ‘ગૌતમી-મુખધક-મૃત્યુ અને કાશનો દનિકાસ-સવાદરે કહી સંભળાઓ એમાં અતે આવતાં મુખાપિતોમાંથી ઉપજી વચ્ચન લીડું છે.

જદા ગૌતમીનો પુત્ર સર્પદંડથી મૃત્યુ પામતા અર્જુનક નામનો પારધિ સાપને બાંધીને મારી નાંખવા તૈયાર થયો. ગૌતમીએ તેને આ પાપકર્મથી અટકાવનાં કહ્યું, ‘સાપને મારવાથી મારો પુત્ર પાછો નહિ મળે એક જીવના જીવને મારીને નરકમાં લઈ જાય એવું કર્મ કેાણ બાધે ?’^૨ પારધિએ જવાબ

૧. સર^૨ જેણે અનુભવ લેતા હું. પાતા હું કિ આદમી અપને આપ અપને મુખદુઃખકા કારણ હે । ’

‘નિન્ધ મનન’ ૧૧-૧-૪૫. પૃ. ૫૫.

‘એસા હોતે હુએ આદમી મુસી દુઃખી કયોં હોતા હૈ ? ’

એજન. ૧૨-૧-૪૫ પૃ. ૫૬.

‘વાત યહ હૈ કિ આદમી એસે વિચાર કરના નહીં ચાહતા । અિસલિયે માનના હૈ એસે વિચાર કરનેકી કુરસત હી નહીં હૈ ॥ ’

એજન. ૧૩-૧-૪૫ પૃ. ૫૭.

‘અગર હમ સચ્ચા જીવન વ્યતીત કરના ચાહતે હૈ તો માનસિક આલસ્ય છોડકર હમેં મૌલિક વિચાર કરના હોગા । પરિણામ યહ હોગા કિ હમારા જીવન યદુત સરલ હો જાયગા । ’ એજન. ૧૪-૧-૪૫. પૃ. ૫૮.

૨. ચિ. ૧૩-૧-૧૬ થી.

૩. ચિ. ૧૩-૧-૨૧ થી ૨૩.

આપ્યો 'હે ગુણુઅગુણુને જાણનારાં દેવિ ! ગુન્હાનોને સર્વની પીડાથી દુઃખ થાય છે, એ હું જાણું છું. પણ તમારો ઉપદેશ સ્વસ્થને અગર કરે. શમાર્થીઓ (કર્ષ અનિષ્ટ બનતાં) એને કાળની ગતિ કહે છે. અર્થવેત્તાઓ (શત્રુઓનો બદલો લઈ) તરત શોકમુક્ત થાય છે, અને મોહવગ અજ્ઞાનીઓ 'હાય ! મુખનો નાશ થઈ ગયો' એમ શોક કરે છે. માટે આ સર્પને મારીને તમે પુત્રશોકને ત્યજ દે. '૪ ગૌતમીએ તો 'બ્રાહ્મણ અકોધી હોય અને ધર્માત્માએ ગમે તે હાસ્યતમાએ સન્મન રહે છે' એમ કહી સર્પને છોડી દેવા આગ્રહ કર્યો. ૫ એમ ગૌતમી અને પારથીએ ઘણા લાંબા વખત મુધી સર્પને છોડવા અને મારવાની ચર્ચા કરી એ ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યાં સર્પે મનુષ્યવાણીથી કહ્યું, 'આ બાળકને હું મૃત્યુની આગ્રાથી ડાંખ્યો છું. કર્ષ કોષ કે કામનાથી ડાંખ્યો નથી એટલે તેનો દોષ મૃત્યુને માથે છે. અથવા જેમ માટીનું વાસણ બનાવવામાં વપરાતાં લાકડી, ચાકડો, કુંભાર અને ક્ષિપા, કાં તો કુંભાર પ્રયોજક છે, કે એ સર્વે અન્યોન્યનાં પ્રયોજક છે, એ પ્રમાણે આ બાળકના મૃત્યુમાં પણ કાર્યકારણભાવનો સંદેહ છે તેથી હું વધયોગ્ય નથી છતાંય તારે મને અપરાધી માનવો હોય તો હું, બાળક અને મૃત્યુ એ આખા સમુદાયને અપરાધી માન અગર મને બાળકની હત્યાનું કારણ માનતો હોય તો, મને પ્રેરનાર બીજો (મુખ્ય) અપરાધી (મૃત્યુ) છે એમ સમજ. જેમ યજ્ઞમાં હોમ કરવાનું કળ ઋત્વિજોને મળતું નથી (પણ યજ્ઞમાનને મળે છે) એવી રીતે આ પાપનું કળ મને મળવું જોઈએ નહિ '૬ આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં ત્યાં મૃત્યુ આવ્યું અને સર્પત્રયે બોલ્યું, 'કાળની પ્રેરણાથી મેં તને પ્રેર્યો હતો. એટલે બાળકના મૃત્યુમાં હું કે તું કોઈ કારણ નથી હું કાળને વશ છું અરે પ્રાણીમાન અને તેમની પ્રજ્ઞા, નિઃજ્ઞા અને વિકૃતિ બધું કાળને વશ છે માટે તો આ જગત કાયાત્મક કહેવાયું છે. આ તું પણ જાણે છે તો પછી મને શા માટે દોષ આપાડે છે ? ૭ સર્પે જવાબ આપ્યો 'હું તને નિર્દોષ કે સંદેહ નથી કહેતો. વળી કાળ દેવિત હોય તો પણ એનો દોષ જોવાની મારી ક્ષમ્બા નથી, તેમ આપણો એ અધિકાર પણ નથી. મારે તો જેમ મારા ઉપરનો દોષ દૂર કરવો જ એમ તારા ઉપરનો દોષ પણ દૂર

૪. ચિ. ૧૩-૧-૨૪ થી ૨૪.

૫ ચિ. ૧૩-૨-૨૬, ૨૭ થી ૩૨.

૬. ચિ. ૧૩-૧-૩૩ થી ૪૭

૭. ચિ. ૧૩-૧-૪૮ થી ૫૭.

કરવો છે '૮ પગી પારધિને ઉદેશીને ક્યુ કે' તે મન્યુનુ વચન સામન્યું હવે તો મને નિગપરાધને છોડી દે' પારધિએ મન્યુને ધિક્કારતા સર્પ અને મન્યુ બંનેને બાગમના મન્યુ કારગુ જાણી સર્પને મારી નાખવાનો નિર્ણય લેતેર ક્યો ૧૦ મન્યુએ વગી પારધિને કાગની પ્રેરણાનુ મગ જાણ્યું ત્યાર પારધિએ ધર્મસશય પૂજ્યો, 'જાતુ કાગરગ છે તો મને હાં અને કોધ થાય છે એનુ શુ કારગુ ૨૧૧ આ ધર્મમગપુ નિરાકરણ નહોતું થયું તેનામા સ્વય કાગ ત્યા આરી પડ્યાં ૧૨ અને બોલો 'હે મુખ્ય! તું મન્યુ કે સર્પ કોઈ માગકના મન્યુના અપરાધી નથી, મારણુ અમે પ્રાગી ॥ મરણુ ॥ પ્રયોગક નથી આ બાગમનુ કર્મ અમને પ્રેર હનું તેથી એ કર્મ જ એક વિનાગ દેતુ થયું છે અમે મધાય કર્મવગ છીએ ૧૩ નેકા કર્મકર્ત્રી વારસાગા છે, કર્મથી (બવામુરાનો) સમધ જાણાય છે મો જોમ અન્યોન્યો પ્રેર છે તેમ અમે પમ (કર્મ ૫૩) અન્યોન્યને પ્રેરણા કરીએ છીએ ૧૪ કબાર જોમ માગીના પિંગામાથી પોનાની છજામા આરે તેનુ પાન બાારે છે તેરી રીતે પોતે કરનુ કર્મ મનુચ નોમો ૮ ૧૫ જોમ તરો આ બાયગ એ કાયમ સુસમદ છે તેમ કર્મ તથા મર્ત પોનાના કર્મથી

૮ ચિ ૧૩-૧-૫૮ થી ૬૦

૯ ચિ ૧૩-૧-૬૧

૧૦ ચિ ૧૩-૧-૬૨ થી ૬૫

૧૧ ચિ ૧૩-૧-૬૬ થી ૬૮

૧૨ ચિ ૨૩-૧-૬

૧૩ ચિ ૧૩-૧-૭૦ થી

૧૪ કમ દાવાદર્શનાક કમગમનગમ

કર્માણિ ચોદમ તીદ ચપાટ ચોચ તથા વચમ ॥ ચિ ૧૩-૧-૭૩

મરં (૧) ચપા પગુદગ્યુ વગો નિ નિ મ નમ ॥

તથા પૂરેદી કમ કા તમુગ્તને ॥ ૨૦-૧૭૮-૧૬

=૩ ચિ ૧૩-૭-૨૦

સુસજ્જ છે. તેથી બાળકનાં મનુષ્યમાં હું, મૃત્યુ, હું (પારધિ) કે વૃદ્ધા બ્રાહ્મણી કોઈ કારણ નથી, પણ માત્ર બાળક (હું કર્મ) કારણ છે. ૧૭

આ સાંભળનાં બ્રાહ્મણીએ પારધિને કહ્યું, 'જેમ બાળક પોતાનાં કર્મથી મૃત્યુ પામ્યો, એમ મારાં કર્મને લીધે મારો પુત્ર મૃત્યુ પામ્યો છે તો હવે સર્પને છોડી દે.' ૧૮ પત્ની બધાં સ્વસ્થાનકે ગયાં.

આખ્યાયિકા પૂરી કરીને બીજે યુધિષ્ઠિરને સમગ્રવ્યુ કે સ્વકર્મને અનુસરીને લોકો ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. વળી સુદ્ધ તેં કે દુર્યોધને નહિ પણ (કર્મ વડે) પ્રેરાયેલા કાળે કરાવ્યુ છે એમ સમજ (અને શાંતિ રાખ). ૧૯

'કર્મ' નિરૂપતા મહાભારતના આ અતિશય મુંઢર અને સંહિતા જેવા આખ્યાનમાં ચાર જાનની શ્રેણી બતાવી છે. (૧) (ગૌતમી જેવા) ગાંત, સમભાવી થવા મથનાર, પણ જ્ઞાની નહિ, (૨) અર્થવિદ્-પ્રતિકાર કરનાર શઠ પ્રતિ દાઢ્યમ્માં માનનાર, (૩) તામસિક-હાથ દુષ્પ આગ્રુ. સુખનો નાશ થઈ ગયો' એમ પરિતાપ કરનાર, (૪) કર્મના કાલદર્શન-કાર્યકારણભાવના શ્રદ્ધાવાન આ ચાર શ્રેણી પછીની એક પાંચમી શ્રેણી બાકી રહી જાય છે, કાર્યકારણભાવનુ રહસ્ય જાણનાર સર્વવિત્, એ શ્રેણીનો આ આખ્યાનમાં સમાવેશ નથી કર્યો. આમાં તો 'કાર્યકારણભાવ' છે, માટે સ્વકર્મ સુધારવા પ્રયત્ન કરો, અને અને શુભ અશુભ જે થાય તે કર્મવિપાક છે એમ સમજ, હર્ષ કે ક્રોધ વગર સમભાવ રાખો, એ ઉદ્દેશોધન કરેલું છે.

કર્મબધનોમાયી છૂટવા માટે તીર્થવિત્ ભગવાને ૨૦ કરેલા ઉપદેશો.

૧૬ યથાચ્છાયાત્મૌ નિત્ય સુસમ્યક્તૌ નિરન્તરમ્ ।

તથા કર્મ ચ કર્તા ચ સર્વદ્વાવાત્મકર્મભિ ॥ ચિ. ૧૩-૧-૭૫.

સર ૧૨-૧૭૪-૯.

૧૭ ચિ. ૧૩-૧-૭૬.

૧૮. ચિ. ૧૩-૧-૭૮, ૭૯.

૧૯. ચિ. ૧૩-૧-૮૦ થી ૮૨.

૨૦. જુઓ 'ઉપર 'જલ્મવિદ્યા' (પ્રક ૫) સ્તોક ૭૬, પા. નોં. ૬: તીર્થનિત્ ભગવાન એટલે જૈન તીર્થ કર ભગવાનનો ખ્યાય આવે છે. અહીં મૂકવામાં આવેલો કર્મનો નિયમ, મ. ભા ની પરિપાટી મુજબ-જેમ ઉપનિષદ અને વેદોનું રહસ્ય સત્જનાપૂર્વક મૂક્યું છે એમ-સરજનાપૂર્વક જૈન આગમોનું રહસ્ય દ્રંકાણુમાં પ્રકટ કરે છે. અને જ્યાં જે કર્મ સારું હોય તે આત્મસાત્ કરવાની ઉચ્ચ પ્રણાલિનુ તેજસ્વી ઉદાહરણ રજુ કરે છે.

સંગ્રહ અન્યત્ર મ. લા.માં છે તે આ સાથે વાંચવાથી કર્મના નિયમનું કેટલુંક રહસ્ય આપમેળે જ સ્ફુટ થશે. ૨૧ 'પ્રાણીઓના શરીરમાં રહેલો આત્મા આદિ અંતથી રહિત, અચ્ચય, અકર્તા અને અમૂર્ત છે, એમ ભગવાન તીર્થવિતે કહ્યું છે. ૨૨ પોતે કરેલાં કર્મથી કાયમ દુઃખી રહેતું પ્રાણી એના પ્રતિવાદ માટે અનેક પ્રાણીઓને હણે છે. તેનાથી ખીન્ન અનેક (હિંસક) કર્મો એકઠાં કરે છે, અને જેમ રોગી અપચ્ચાદારથી વધુ રોગિઃ થાય છે એમ ફરીથી (હિંસક કર્મવિપાકથી) દુઃખી થાય છે. ૨૩ કાયમ મોહમાં ફસાઈને, જેમ વસોળાથી હડીં મથવાની ક્રિયા થાય છે (વસોળાને બાંધવામાં, મથવામાં અને પાછું છોડવામાં આવે છે) એમ એ કર્મ ઉચ્ચ વડે 'મુખ્ય' એવી સંસારવાળાં દુઃખોમાં બંધાય છે, મથાય છે અને છૂટે થાય છે. એમ સંસારમાં ચક્રની જેમ ફરીને બહુ વેડના પામે છે. ૨૪ (હે ગુરુદેવ!) તું એ (કર્મ) બન્ધમાંથી નિવૃત્ત થા, (નવાં) કર્મથીયે નિવૃત્ત થા, સર્વવિત્ત તથા સર્વજિત્ત થા અને (સંસારના) લાલોને ત્યજીને સિદ્ધ થા ૨૫ સંયમથી નવાં અને તપના બળથી ખીન્ન (કર્મ) બંધોને ૨૬ દૂર કરી અનેક પુ પો નિર્બાધ અને

૨૧. સમગ્ર રહસ્ય તો અનુભવથી સ્ફુટ થાય

૨૨. અનાદિનિઘન જન્તુમાત્મનિ સ્થિતમચ્ચયમ્ ।

અક્તારમમૂર્તિ ચ ભગવાનાહ તીર્થવિત્ ॥ ૧૨-૩૧૬-૫૩.

૨૩. ૧૨-૩૧૬-૫૪, ૫૫.

૨૪. ૧૨-૩૧૬-૫૬, ૫૭.

૨૫. સ ત્વ નિવૃત્તગન્ધસ્તુ નિવૃત્તધ્યાપિ કમત ।

સર્વજિત્તસર્વજિત્તિદ્ધો ભવ ભાવવિર્જિત ॥ ૧૨-૩૧૬-૫૮.

આ શ્લોકમાંનાં 'સર્વવિત્' અને 'સર્વજિત્' પદો તીર્થ કર ભગવાન 'સર્વજ્ઞ' અને 'જિન' કહેવાય છે તે સાથે સરખાવો

૨૬. (પા. નોં. ૨૭ માંનો મુળ શ્લોક આ નોંધ સાથે વાંચો) નવ પ્રકારના સર્ગ બન્ધો વિશે ૧૨-૨૯૮-૨૬ થી ૨૬ મા છે પ્રધાન, ભુદ્ધિ, આહંકારિક, માનસ, ભૌતિક, બુદ્ધિચિન્તાત્મક, ઐન્દ્રિયક, (પ્રથમ) આર્જવક અને (દ્વિતીય) આર્જવક આ નવ સર્ગબન્ધો દૂર થાય એટલે અચ્ચક્તમાં-મૂલતત્ત્વમાં ઉપરામ પમાય. પણ આ શ્લોક જૈનપરંપરા વ્યક્ત કરે છે તેથી અને વ્યાકરણ દૃષ્ટિએ પણ જૈનપરંપરાસંમત અર્થને પુષ્ટ કરે છે તેથી અહીં ઉપરના નવસર્ગબન્ધને લાગુ કરવાની બાંતિ કરી ન જોઈએ

સુખોદયી સિદ્ધિને પામ્યા છે. ૧૨૭

દ્વંકામાં આત્મતિક હિતકારી હોય તેવાં કર્મો—અર્થાત્ રાગદ્વંદ્વથી રહિત અનાસક્ત ચર્યા—કરવાથી કર્મબંધોથી છુટાય છે અને ઇચ્છાનુસાર ગતિ મળે છે

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્યાન્વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઝઙ્ગતે ॥૧

૬-૨૫-૬ (ગીતા. ૩-૬) (૧૧૦)

જે (મનુષ્ય) કર્મેન્દ્રિયોને રોકે છે પણ મનથી ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું ચિન્તવન કરે છે તે વિમૂઢાત્મા^૩

૨૭. સયમેન નવ વન્ધ નિર્વાર્ય તપસો વલાત્ ।

સપ્રાપ્તા વહવઃ સિદ્ધિમપ્યગાધા સુગોદયામ્ ॥ ૧૨-૩૧૬-૫૬.

સર્ 'તત્ત્વાર્થ સૂત્ર' અ. ૬, સત્ર ૧૧ થી ૨૬; આખો અ. ૬ મો.

પૈકી સૂત્ર ૧ થી ૩ જુઓ.

આલ્સનિરોધઃ સ્વર । ૧ આસન (કર્મબંધ)નો નિરોધ કરવો તે સંવર.

સ શુભિસમિતિધર્માનુપ્રેક્ષાપરિપહજ્યચારિન્ ॥ ૨

એ સંવર શુભિ, સમિતિ, યતિધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરિપહજ્ય અને ચારિત્ર વડે થાય છે

તપસા નિર્જરા ચ । ૩ તપ વડે નિર્જરા અને સંવર થાય છે.

આ શ્લોકમાંના 'સંયમ' પદનો અર્થ નીચકહે 'ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ'થી સંયમથી' એમ આપ્યો છે; જૈન પરિણામ મુજબ સામાયિક (રાગદ્વંધ વિરહિતપણું), હેતુપચ્ચાપન (જુના પ્રતોભા હોય આવતાં તે હેતુને નવેસરથી પંચમહાતત્ત્વ સ્થાપન-પાતન), પરિહાર વિશુદ્ધિ (જૈન સાધુઓના અદાર માસ મુધી કરવાના તપનો એક પ્રકાર), સૂક્ષ્મસંપરાય (કપાયો સૂક્ષ્મ રીતે હોય), અને યથાખ્યાન (કપાયો નિર્મૂલ યથા હોય), એમ ચારિત્રના પાંચ પ્રકારના સંયમ વડે પડતા પાંચ જોડ છે. (તત્ત્વા. સ. ૬-૧૮) બાકી અને આખ્ય તર તપના જોડાનું પણ (તત્ત્વા. સ. ૬-૧૯ થી ૪૪) મુધી વિસ્તારથી કથન છે; વધુ માટે 'જૈન દષ્ટિએ સંયમ' અંગે પં. સુખલાલજીએ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' ૬-૪૯ ઉપર વિસ્તારથી લખ્યું છે, તે જુઓ

૧. જુઓ નીચે શ્લોક ૧૧૨.

૨. જાણેદ્રિયોને કર્મ કરવા નહિ દઈને જેમે છે (તથા) દ્રિયોના વિષયોને જાણારતો, હું કર્મસન્યાસનાળો છું, અને કૃનાર્થ છું એમ અભિમાન રાખતો નિષ્કર્મ યદ્ધને જેમે છે. (મધુવ્રજની. સંકરનદી).

૩. વિમુઢ એટલે કાર્ય અને અકાર્યમાં વિવેક રહિત આત્મા-મન છે

મિથ્યાચારી-દોંગી^૪ કહેવાય છે.

અનામકત રહીને કર્મ કરવાં એ સંબંધીથી જ શક્ય છે, તેથી સહેલો રસ્તો કાઢવા, કર્મેન્દ્રિયોને કાળુમાં રાખીને-દેખીની રીતે કર્મ નહિ કરીને-જે માણસ મનથી જે તે વિષયનું સ્મરણ કરે છે તે માણસ દોંગી છે, દંબી છે. છતાં ય સાધકને, ચિત્તા કયાયો દૂર થયા ન હોય ત્યાં લગી, -શક્યો તે લગભગ સિદ્ધિ મળે ત્યાં લગી-આ બ્રાહ્મ્યા મુજબ ‘પોતે દંબી તો નથી ?’ એવો પ્રશ્ન થયા કરવાનો. ખરેખર અપૂર્ણતા હોય પણ સાધક તેને દંભરૂપ ન જનાવે. નિષ્કાવાન સાધક માટે એ અપૂર્ણતા જ એના ઉત્થાનનું પગથિયું બને છે. જુદી રીતે જોઈએ તો મકાન બાંધવા માટે જરૂરી પાત્રબો, પછીથી છોડવાની જ હોય છે, નકામી હોવા છતાં અડચણ કરતી છતાં એ તપૂરતી જરૂરી છે, એમ સાધના દરમ્યાન આવતી કયાયોની અડચણો (અર્થાત્ અપૂર્ણતા) એ પોતાની ચિત્તશુદ્ધિની ક્ષેત્રી બને છે, કેટલું ઉત્થાન થયું તે દર્શાવે છે; એ અડચણો જનાની છે એ નિશ્ચિત છે, છતાં તપૂરતી જરૂરી છે; એ દૃષ્ટિથી નિઃશંકા સાધક દોગ કરતો દેખાય છતાં દોંગી કે દંબી નથી પરંતુ એ જે પૂર્ણ થવા મથે છે એવો અપૂર્ણ છે.

પણ ‘કર્મયોગ’ માનો ઉપરનો શ્લોક તો જોએ જાણીજોઈને લોકોને પોતે કેવા સદાચારી, ચાતુ છે એ દેખાડવાની વૃત્તિથી, અથવા તો કશાકના કરથી, બાહ્ય હિન્દ્રિયોને લોકો જુએ એમ સવચિન રાખે છે, અથવા બીકને લીધે દુરગિત્યાન સચમ રાખે છે પણ મનમાં તો જે તે વિષયોનું રટણ સતત ચાલુ રાખે છે, લાગ મળે તો હિન્દ્રિયોથી વિષય બોગરીયે લે છે તેવા અધૂરા, અને અધૂરાપણું એ જ પૂર્ણપણું છુ એવું મનાવનારા મિથ્યાચારી-દંબીઓના વર્તન અંગે છે. તદુપરાત જોએ કર્મત્યાગથી જ સુખ મળે છે એવું માનીને બધા ક્રમેનિ ત્યજી દેવાં જોઈએ એવું પ્રતિપાદન કરે છે તેમને પણ એનવે છે કે કોઈ પણ દેહધારી કર્મ ક્યાં વિના રહી શકતો જ નથી,^૫ અને જોએ કર્મ છોડવાનો દાવો કરે છે તેઓ મિથ્યાચારી બન્યા વિના રહેતા નથી; માટે નિઃકામપણું કર્મો કરવાં.

જેનું એવો. (શંકરનંદી); રાગદ્વેષાદિ વડે જેનું અતઃકરણ દ્વિપિત છે એવો. (મધુસૂદની).

૪. અસદાચાર, કપટાચાર, આત્મવંચક છે એમ સજ્જનોથી કહેવાય છે (શંકરનંદી).

૫. જુઓ ૬-૨૫-૪, ૫, ૮ (મીતા ૩-૪, ૫, ૮).

જાનવરિ ચ ય. પાપં શક્તિમાત્ર નિયન્તિ ।
ઈદાં સન્સોડપિ તેનેવ કર્મણા સંપ્રયુજ્યતે ॥

૧-૧૭૧-૧૧ (૧૧૧)

જે શક્તિમાન બળવા છતાં પણ પાપને રોકતો નથી તે
ઈંચ હોય તો પણ (પાપ) કર્મથી લેવાય છે

કાર્ત્તવીર્ય-સામિયોએ, પિતા કૃત્તવીર્યના અયુ બાદ ધનની જરૂર પડતા,
પિતાએ જેમને ધૂમ ધધાન્ય હવ્યાન્ની દિગ્વિજયો આપી હતી તે પુરોહિત
ભાર્ગવોને રાજાવા માડવા અને છેડે તેમનો વવ કરવા માડ્યો ? એ વખતે
પૃથ્વી ઉપર શક્તિમાની પુરુષો અને રાજાઓ હતા, પણ દરેકે પોતાનું જીવન
વડાનું ગુણ અને અન્યાયથી ચલાવ્યો સામનો ન કર્યો એમ ભાર્ગવો તો ડરથી
મતાતા ફરતા હતા પણ કે રાજા વખતે ઔરંગઝેબે ભાર્ગવ જન્મ્યા એમણે કાર્ત્ત-
વીર્યને પરાજિત કર્યા અને પત્ની પોતાના બાપદાદાઓનું ભય કર આપતિમાથી
કોઈ પણ મહાજન રક્ષા કરનાર ન નીકળ્યો એથી કુપિત થઈ આખી દુનિયા (મા
વખતે ક્ષત્રિયોનો) નાશ કરવાનો નિર્ણય કરીને તેઓ તપ કરવા લાગ્યા ત્યારે
ઔરંગઝેબે દિવસ પિતૃઓએ એને આવા તપ અને તેમને લાજન લગાડનારા
કેદારમાથી વાર્યો ૨ એને ઔરંગઝેબે પોતાના કેપડા કાઢી જણાવતા વચનો મ્હા
એમા ઉપરનો મોઢા આવે છે એમા ઔરંગઝેબે આગળ આનના કથુ કે ' ૩
સમર્થ છું હતાં મેં આ અન્યાયની ઉપેક્ષા કરીશ તો કરીશ અત્યાચાર
થવાનો ભય ઉભો રહેશે ' ૩ હતાય પિતૃઓના અત્યંત આગ્રહથી બાહ્ય ઔરંગઝેબે
કેદાર ત્યાગ કર્યો

ઔરંગઝેબે આ વિચાર મૂકીને નિઃકામ કર્મચોગના એ મહત્વના
સાત વ્યાપ્તિ નિર્દર્શન કરા મું છે નિ કામ કર્મચોગ એને આગસમર્થો ચોગ
થી, પણ જે જેટલો શક્તિશાળી છે, તે પોતાના મન જેટલો પૂર્ણ પ્રયત્ન
! એવો પ્રયત્નચોગ, સ્વધર્મપાલનચોગ પણ છે ૪ એક શક્તિશાળી સમર્થ
ને શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય તરીકે શીકૃષ્ટે મહાયુદ્ધ અગ્રકાવચા અને માતિ કરાવવા

૧ આદિ જ ૧૬૬ થી ૧૭૧, આ કથા ભાર્ગવ પરશુરામે કાર્ત્તવીર્ય
સંહસાર્જુનને મારી નાખ્યો તથા એકવીસ વખત પૃથ્વી નિ ક્ષત્રી કરી, વગેરે
કથાનકોના પૂર્વરૂપ જેવી છે

૨ ૧-૧૭૦-૨૨

૩ ૧-૧૭૧-૧૪

૪. ૬-૨૪-૨૭ (ગીતા ૨-૪૭)

નિઃકામ લાવે સમગ્ર અને નિઃકપટ પ્રયત્ન કર્યો હતો.^૫ પણ મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના અવતાર તરીકે ય નિરૂપાયેલા છે. ભગવાનને માટે કંઈ અશક્ય નથી જ. તેથી સર્વશક્તિમાન જેનું વિગેશુ છે એના ભગવાને પાંડવ-કૌરવોનો વિનાશ અટકાવ્યો નહિ, તેથી ભારતયુદ્ધના અંતે સતી ગાંધારી દ્વારા શ્રીકૃષ્ણને “તમે મમથા હોવા છતાં પાંડવો અને ધાર્તરાષ્ટ્રોના વિનાશની ઉપેક્ષા કરી છે હ.”^૬ કહેવડાવી સમગ્ર યદુકુળનો નાશ થાય અને સ્વયં શ્રીકૃષ્ણને પણ કુત્સિન મૃત્યુ મળે એવો શાપ અપાવીને ‘ભગવાન-ઈશ હોય તો પણ જે એ પાપને રોકે નહિ તો (સ્વધર્મ આચરે નહિ તો) કર્મથી લેપાય છે’ એ વિચાર સ્પષ્ટ કર્યો છે. એમાં માનુષ પાત્ર તરીકે શ્રીકૃષ્ણ પૂરે નિઃકામ પ્રયત્ન કરવાથી કર્મથી લેપાતા નથી અને દેવી પાત્ર તરીકે શ્રીકૃષ્ણ અધૂરો પ્રયત્ન કરવાથી કર્મથી લેપાય છે, એ કહી, કર્મના નિયમમાં કોઈ અપવાદ નથી તથા નિઃકામ કર્મયોગની સિદ્ધિ માટે પૂરો પ્રયત્ન-શક્તિથી એણે કે વધુ નહિ પણ શક્તિ જેટલો-અનિવાર્ય છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે. અને વામુદેવ પામે તરુણ સુદિથી, આ શાપનો નીકાર કરાવીને, તેમ જ ગાંધારીને અન્યુત્તર આપતાં નીચે પ્રમાણે કહેવડાવ્યું છે. ‘હવે હોડો ! અને શોક દૂર કરો. તમારા અપરાધથી જ કૌરવો માર્યા ગયા છે તમારો પુત્ર (દુર્યોધન) દુરાત્મા, ઈર્ષ્યાળુ અને ખૂબ અભિમાની હતો. હવે એ નિઃકુર, કોર વર કરનારા અને વૃદ્ધોની શીખામણનું ઉત્તર કરનારા દુર્યોધનના કુટુંબીઓને સારા માનીએ પોતે જ કરેલા દોષોનું મારામાં શા માટે આરોપણ કરે છે ?’^૭ પામ્યું હોય કે નાશ પામ્યું હોય એનો જે શોક કર્યા કરે કુળમાંથી કુળ એવો એ પ્રકારનો અનર્થ મેળવ્યા કરે છે.

૫. જુઓ ઉપર ‘અર્થદોષ’ (પ્રક. ૮) સ્તોક ૧૦૬, ૧૦૭ પા. નો. ૧૩ થી.

૬. ૧૧-૨૫-૩૬ થી ૪૨; યાદવોના વિનાશની કથા ‘
છે; દીકાદાર નીલકંઠે અત્રે ટાંકેલું વચન સર’

મનિરસ્ત પરધ્વમો યાતિ શ્વકમુપેલકમ્ ।

કુલધ્વંસપ્રમુલાર્તિગાંધાર્યા દ્વ કેશવમ્ ॥

જે પુત્ર પોતે શક્તિમાન હોય છતાં બીજાઓના નાશને નથી અને હિંદો તેની ઉપેક્ષા કરે છે, તેના ઉપર, જેમ ગાંધારી કુળ કેશવ ઉપર આવી પડ્યું, એમ પોતાનો નાશ આવી પડે

૭. (૧) ૧૧-૨૬-૧ થી ૪.

(૨) ૨૨^૨ ગુજરાતી કહેવન ‘હાથનાં કર્યા દેએ વાઝાં.’

દુષ્ટલોનું કળ પણ દુઃકૃત્ય છે, કેમકે સતી ગાંધારીએ દીકરાને અટકાવવા પ્રયત્ન કરેલો, પણ પૂરો નહિ. પુત્રનેકથી સમજુદિમાં આવેલી ક્ષતિને લીધે, પરિણામ શું હોઈ શકે તે બાબતે છતાં, તે કર્તવ્ય (સ્વધર્મ) આચરી શક્યાં નહિ, તેથી કાર્યકારણબાવના નિયમને આધીન થઈને સાધ્વી હોવા છતાં પુત્રોના સમૂળ ઉચ્છેદથી થયેલા ગ્રામ થયાં એમ કવિએ નિરૂપિત કર્યું છે. ૮

यस्मिन्निन्द्रियाणि मनसा नियम्यारमभेऽर्जुन ।

कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥

૬-૨૫-૭ (ગીતા. ૩-૭) (૧૧૨)

પણ હે અર્જુન ! જે (વિવેકવાળા) મનથી ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને આસક્તિરહિત થઈને કર્મયોગનું આચરણ કરે

૮. સતી ગાંધારીને પણ પોતે પૂરો પ્રયત્ન નહિ કરેલો એમ લાગેલું તેથી, કુંતી અને દ્રૌપદી તેમને મળવા આવ્યાં ત્યારે પોતે તો શોકાતુર હતાં જ પણ દ્રૌપદીને ધીરજ આપતાં તેમણે કહ્યું, (જ્યાં પુત્રો મરી જવાથી) ‘જેવું તને દુઃખ થાય છે એવું જ મને થાય છે તો આપણને કોણ આશ્વાસન આપશે ? મારા જ અપરાધને લીધે આપણા ઉત્તમ કુળનો વિનાશ થયો છે.’

यद्यं त्व तर्षणाह को वा माधासयिष्यति ।

ममैव ह्यराधेन कुलमम्य विनाशितम् ॥ ૧૧-૧૫-૨૦.

આ છતાં પણ ગાંધારીનો પુત્ર-પતિને વારવાનો પ્રયત્ન અને ન્યાય-પરાયણતા દુન્યવી સામાન્ય ગમે માપતા અનુપમેષ અને અપ્રતિમ જ રહ્યાં હતાં. દ્રૌપદીને દાસી લાવમાંથી મુક્ત કરવામાં તેમનો મુખ્ય ફાળો હતો. દુર્યોધનને ‘ન્યાં ધર્મ ત્યાં જય’ કહીને કદી આશીર્વાદ નહોતો આપ્યો. પણ એમની સત્વરીયતા જોતાં સંભવતઃ વ્યાસ (ઉપર જુઓ ‘ધર્મ’ પ્રક. ૨ શ્લોક ૩૬). એમની પાસે મોટા બલિદાનની અપેક્ષા રાખતા હશે. દા. ત., સોક્રેટીસ, ક્રાઈસ્ટ, ગાંધીજીના બલિદાન એ કેંઈ ગમ્મ ઉપરવટનાં નહોતાં-તેમના દેહ પડ્યા છતાંય. અર્થાત્ જે શ્રમ કરવાથી સમતુલા-સમત્વયોગ ન સંભવાય તે કર્મ ગમ્મ ઉપરવટનું અને પરધર્મ ગણાય, ત્યારે ભૌતિક દેહાંત થવા છતાંય જે ચિત્ત સ્થિર રહી શકે, તો તે કર્મ શક્તિ મુજબનું અને સ્વધર્મ ગણાય, આવા આશયથી શ્રીકૃષ્ણની જેમ ગાંધારીને ય કવિએ, શક્તિ મુજબ પાપ અટકાવવાનો પ્રયત્ન નહિ કરવાથી સ્વધર્મત્યાગથી થતા કર્મથી લેપાતાં બતાવ્યા છે. જુઓ ઉપર ‘ધર્મ’ (પ્રક ૨) શ્લોક ૨૩.

છે તે (મનુષ્ય) શ્રેષ્ઠ છે^૧

ઉપર સ્તોક ૧૧૦મા જણાવેના કર્મેન્દ્રિયોને શેકતો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી વિશ્ય ચિંતન કરતો મિથ્યાચારી, અને સ્તોક ૧૧૧મા જણાવેના અપદ્મત્વને અટકાવવા (નિવેદ, જ્ઞાન અને પુનરાર્થથી) સમર્થ છતાં નહિ અટકાવનાર, એ બંને કરતા, જે મનુષ્ય જ્ઞાનેન્દ્રિયોને વિવેકથી ઉત્તમ થતા જતા ચિંતના કાબૂમાં રાખીને, અનામતપણે પોતાના ગળ મુજબ કર્તવ્ય કર્મો આચરે છે તે શ્રેષ્ઠ છે એમ અનાસક્તપણે પ્રયત્ન કરતા, પથારિ યજ્ઞાર્થે કર્મ કરતા, પરમાત્માની ભગ્નિ અર્થે કર્મ કરતા, માણસ જનક જેવો નિર્મિત્રી, નિર્ભમ, સમ, વિદ્વાન અને સ્વધર્મનિષ્ઠ બને છે^૨

કર્મણ્યકર્મ યઃ પદ્યેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ હુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥

૬-૨૬-૧૮ (ગીતા ધ ૧૮) (૧૧૩)

કર્મમાં જે અકર્મ જુઓ છે અને અકર્મમાં જે કર્મ જુઓ છે, તે મનુષ્યોમાં હુદ્ધિમાન છે, યુક્ત-યોગી છે અને સંપૂર્ણ કર્મ કળનાર છે

જન જનના કર્મો, જુદી જુદી રીતે કરાય છે એ જ પ્રમાણે કર્મ-વિપાકો પણ જુદી જુદી રીતે થાય છે નિવૃત્તિની રાત થાય છે, પણ કાઈ પણ પ્રાણી સત્તર નિવૃત્ત રહી શકતું નથી, તેમ પોતાની શક્તિની મર્યાદા કેટલી, કયું કર્મ પાપ કે કૃત્યુ પુણ્ય શું પ્રેરતી (કર્મબધમાર્થી) નિવૃત્તિ ગણાય અને શું કરવાથી પ્રવૃત્તિ કહેવાય વગેરે બાબતો અંગે મોટો ગૂંચરાડો બનેલો થતા સભન છે, વસ્તુના ગૂંચવાડો પ્રવર્તે છે કર્મ અંગેના એ ગૂંચરાડાને દૂર કરી તાત્પર્ય દૃષ્ટિએ 'કર્મ' એ શું છે એની જણાવ કરતા વચનો ભગવાને ગીતાના ૪ થા^૩ જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયોગ ના અધ્યાયમાં કહ્યા, એમાથી ઉપરનું વચન લીધું છે આ મિચારને વિગદ રીતે સમજના ઉપરના મુલાપિતની

૧ હે અર્જુન ! આ ઓષ્ઠ આશ્ચર્ય છે તે તુ જો કે, પુનઃ કર્મેન્દ્રિયોનો નિયંત્રક કરી જ્ઞાનેન્દ્રિયોને વ્યાપારવાળી રાખે છે તે પુનરાર્થ શબ્દ થાય છે અને જે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો નિયંત્રક કરી-અર્થાત્ બોગચિંતન મેળીને કર્મેન્દ્રિયોને વ્યાપાર વાળી રાખે છે તે પોતાના પુનરાર્થમાં ક્ષિત થાય છે (મધુસૂત્રી) (ગીતા ૩-૬, ૭નો નિર્મિત્ત અર્થ દીકાકાગે ક્યો છે જુઓ ઉપર સ્તોક ૧૧૦)

૨ (૧) જુઓ ઉપર 'અભવિષ્ઠા' (પ્રક ૫) સ્તોક ૬૬

(૨) જુઓ ગીતાનો આખો ત્રીજો અધ્યાય

અગાઉ આવેલા બે શ્લોકો જોઈએ. ‘કર્મ’ શું અને અકર્મ શું એ બાબતમાં કવિઓ-વિદ્વાનો, શાસ્ત્રા પુરુષો-ને પણ ભ્રમ થાય છે; માટે જે જાણવાથી તું (સંસારના કર્મબંધારથી) અશુભથી મુક્ત થઈશ તેવું કર્મ હું તને કહું છું. કર્મની ગતિ મહન છે—મૂઠ છે, તેથી કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મ એ ત્રણેને (એના તત્ત્વને) બરાબર જાણવાં જોઈએ.’^૧

ત્યારે ગીતા અર્થાત્ મહાભારત મુગ્ધા અન્ને ‘કર્મ’ ક્ત્યાદિનો અર્થ શો છે ? ‘કર્મ’ એટલે કામનિક કર્મ, જેનો સુખ-દુઃખરૂપી વિપાક થાય જ છે. ‘વિકર્મ’ એટલે નિષિદ્ધ કર્મ, આ વિકર્મ અર્થાત્ નિષિદ્ધકર્મ બહુરૂપી છે, અને માણસને સૌથી વિશેષ ભ્રમમાં નાંખે છે. દા. ત. (૧) કોઈ કામનિક આશયથી હિંસક અને ખોટું કૃત્ય કરનારને જે માણસ સમત્વબુદ્ધિના ભ્રમથી શાંત રીતે જોઈ રહે છે, અટકાવવા પ્રયત્ન કરતો નથી એ દેખીતી રીતે અકર્મ કરતો છતાં વિકર્મ આચરે છે. (૨) હિંસક કે ખોટા કૃત્યને એના જેવા જ હિંસા અને અસત્યથી જાઠ પ્રતિ જાઠયમ્ના નીતિવાદને અનુસરી જે પ્રતિકાર કરે છે તે ખીજી જાતનું વિકર્મ આચરે છે. (૩) દરેક પ્રકારની હિંસા, અન્યાય અસત્યાચરણ આદિ વિકર્મ છે જ એ કહેવાનું ન હોય ‘અકર્મ’ એટલે ક્લાસકિતરહિત થઈને શુદ્ધ સમત્વબુદ્ધિથી, લોકસંગ્રહાર્થે, સ્વાન્તઃસુખાય થતાં કર્મો. આમ કર્મના ત્રણ પ્રકાર-કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મ—નું તાત્ત્વિક જ્ઞાન મેળવીને વિદ્વાન મનુષ્ય (અનાસક્તિથી થતા) કર્મને પારખી તેનો વિપાક કે બંધ નહિ હોવાથી અકર્મ તરીકે જાણે છે, અને (આસક્તિને લીધે રાખેલી) નિવૃત્તિને પારખી તેનો વિપાક કે બંધ થાય છે તેથી એ નિવૃત્તિને કર્મ તરીકે જાણે છે. આવા વિદ્વાને કર્મનું પૂર્ણ રહસ્ય જાણી લીધેનું હોઈ એ સુદ્ધિમાન છે, સંપૂર્ણકર્મ દરી ચૂકે છે—અર્થાત્ ખરે નિવૃત્ત છે, અને પરમાત્મા સાથે એકચ અનુભવતો હોઈ યોગી છે. વળી બધાં કર્મો શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનના પર્યવસાન પામતા હોઈ એ જ્ઞાની છે—કર્મનું રહસ્ય પૂર્ણપણે

૧. किं कर्म किमकर्मेति कथयोऽप्यत्र मोहिता. ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽनुभावात् ॥

૬-૨૬-૧૬ (ગીતા. ૪-૧૬)

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो मति ॥

૬-૨૬-૧૭ (ગીતા. ૪-૧૭)

૨. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૧૨.

૩. सर्वं कर्माहितं धर्मं ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ૬-૨૬-૩૩ (ગીતા. ૪-૩૩)

બાળનાર માનીપ દિનના લગણુ શ્રીકૃષ્ણે ઉપનામ મુબાનિ (૬-૨૬-૧૮) પડી દેવા છે, એ એમની આર્વાણિમા જ અહીં જોવા જરૂરી છે ' જે પુણ્યના સર્વ કર્મો કામના અને (આર્થો) સક પ મિનાતા છે,^૪ તથા જેના કર્મો (તત્ત્વ) જ્ઞાનરૂપી અભિધી બગી ગયા છે,^૫ તેને તત્ત્વગ્રો પડિત કહે છે જેઓ કર્મનુ (હુ કુડુ છુ એનુ) કર્ત્વાલિમાન અને ક્ષામ્નિ ત્યગ્યા છે, જે સર્વદા સતુષ્ટ અને સ્વાનની છે, તે કર્મમાં ખૂબ પ્રગત હોય-રચેનો પચેનો હોય તો પણ કર્મ જ કરતો નથી^૬ જે આશારદિત છે, ચિત્ત અને આત્મા (અર્થાત્ શરીર) ને જે સયમમા રાખનાર છે,^૭ જેણે પરિમહમાત્ર ત્યજ દીધો છે, અને જેનુ કેવળ શરીર જ કર્મ કરે છે તે, કરતો છતા કિર્મિતને પ્રાપ્ત થતો નથી,^૮ જે અનાયાસે-સહેજે મગે તેનાથી સતુષ્ટ, દ્વિધી પર થયેનો, અમર મિનાનો છે,^૯ જે સાકળા અને નિ, ગનાને નિરો સમમુદ્ધિ-તટસ્થ છે તે (કર્મ) કરના છતાંયે બધાતો નથી જે આસન્નિવિનાનો છે, જે (કર્મ અમર્મ અને વિમર્મના બધનોથી) મુક્ત છે, જેનુ ચિત્ત (કર્મના રહમ્મરૂપ) જ્ઞાનમા સિધર થયેનુ છે અને જે યદ્યર્થેજ આચરણુ કરે છે,

૪ એને કે પ્રવૃત્તિમા લોકસમહાર્યે જ કર્મો હોય અને નિવૃત્તિમા જનનપાત્રા અનાવના જ કર્મો થતા હોય (શમ્રાચાર્ય)

૫ કર્મમાં અમર્મનુ અને અકર્મમાં કર્મનુ દર્શન તે જ જ્ઞાનરૂપ અભિ (શકરાચાર્ય)

૬ એને કે તેને કર્મનુ મધન બોલણુ નથી પણ (ગાધીજી, અનાસક્તિયોગ ૫ ૪૮)

૭ યતચિત્તાત્મા, ચિત્ત અન્ત કરણ આત્મા વાદ્ય કામકારણસદ્ગત તૌ હમૌ અપિ યતૌ સયતૌ યેન સ । ચિત્ત એટલે અત કરણુ અને આત્મા એટલે બદારનેા મર્મકારણુ સધાત-દેહ અને હૃદયો વગેરે આ બનેનો જેણે સયમ કર્યો છે તે યતચિત્તાત્મા (શમ્રાચાર્ય)

૮ જેનો 'હુ' શબ્દતાને પામ્યો છે તેનુ શરીર જ માત્ર કામ કરે છે બધતા મનુષ્યનુ શરીર જ માત્ર કામ કરે છે એમ કહી શકાય જે પેદી બગાડનારને વશ થઈ અનિચ્છાએ હાથ હાકે છે તેનુ શરીર જ કામ કરે છે જે રવેરૂપે ઈશ્વરનો પેદી બન્યો છે તેનુ પણ શરીર જ માત્ર કામ કરે છે, પોતે શન્ય થયો છે પ્રેરક ઈશ્વર છે (ગાધીજી 'અનાસક્તિયોગ' ૫ ૪૮, ૪૯)

૯ નિર્વેરુદ્ધિ (શકરાચાર્ય) દ્વેષવિનાનો (ગાધીજી 'અનાસક્તિયોગ' ૫ ૪૯)

તેના સમગ્ર કર્મ^{૧૦} લય પામે ૭૧૧

અશ્રદ્ધયા હૃત વત્ત તપસ્તપ્ત કૃત ચ યત્ ।

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્પ્રેત્ય નો દ્વદ્ ॥

૬-૩૯-૨૮ (ગીતા ૧૭-૨૮) (૧૧૪)

હે પાર્થ ! જે યજ્ઞ, દાન, તપ કે બીજુ કાર્ય અશ્રદ્ધાથી થાય તે અસત્ (નકામુ) કહેવાય છે, તે આ લોકમા કે પરલોકમા (કામતુ) નથી

યજ્ઞ દાન, તપ તથા બીજા સર્વ કર્મો શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર થતા હોય, પણ શ્રદ્ધા ન હોય તો એ સર્વ નકામા થઈ પડે છે,^૧ એમ કહેતો ગીતાના ‘શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ’ના અંતે આવતો આ શ્લોક શ્રદ્ધા અને ભાવનાની મિશ્રિત બતાવે છે અધ્યાયના આરંભે અર્જુને ‘શાસ્ત્રવિધિ છોડીને કોઈ સાધક કેવળ શ્રદ્ધાથી જ (પરમાત્માતુ) યજ્ઞ કરે તો ?’^૨ એવો પ્રશ્ન કરેલો તેના જવાબમાં ભગવાને સર્વપ્રાણીઓ સ્વભાવથી જ ત્રિવિધ શ્રદ્ધા-સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક-પૈકીની શ્રદ્ધા વડે પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓ અનુસાર વર્તે છે, અને જેવી જેવી શ્રદ્ધા એવો એ થાય છે કહીને શાસ્ત્રવિધિ-

૧૦ સદ્ અમણ ષ્ઠેન ઘર્તેતે ઇતિ સમગ્ર કમ । શ્વસહિત રહેનારા કર્મ એટલે સમગ્ર કર્મ (શકરાચાર્ય)

૧૧ યસ્ય સર્વે સમારમ્ભા કામસકલ્યર્વાજિતા ।

જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધનર્માણ તમાહુ પશ્વિત લુપ્તા ॥

ત્યક્ત્વા કર્મફળસજ્ઞ નિલતૃપ્તો નિરાશય ।

કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોડાપ નૈવ કિંચિત્કુરોતિ સ ॥

નિરાશોર્યતપિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિમદ્ ॥

શારીરં કેવલ કર્મ કુર્જાપ્નોતિ કિલ્લિષ્યમ્ ॥

યદચ્છાલાભસતુષ્ઠો દ્વદાતીતો યિમત્સર ।

સમ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિષધ્યતે ॥

યત્સત્તસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસ ।

યજ્ઞાયાચરત કર્મ સમગ્ર પ્રતિગ્રીયતે ॥ ૬-૨૬-૧૯ થી ૩૩

(ગીતા ૪-૧૯ થી ૨૩) (સર^૧ ૬-૪૦-૯ ગીતા ૧૮-૯)

૧ સર્વ તાન્યેવ માવોપહતાનિ કરુઠ્ઠ । ૧-૧-૨૧૦

(જુઓ ઉપર ‘ઉપક્રમ’ પ્રક ૧ શ્લોક ૨૦)

૨ જુઓ ‘પ્રભવિષા’ (પ્રક ૫) શ્લોક ૩૨નું ઉદ્ધાટન પા નો ૧૦

અનાસકેનપણે, કર્મકૃત ત્યાગની ભાવના રાખીને કર્મ કરવાનો આચાર-છાડીને કેવળ શ્રદ્ધાના દ્વેરે યજ્ઞન કરવામાં રાજસિક અને તામસિક ભાવો પ્રબળ થઈ પડવા સંભવ છે એ બતાવ્યું છે. છતાં શ્રદ્ધા વિનાનો શાસ્ત્રવિધિ લુપ્તો અને તામસિક બનવાનો સંભવ છે જ. તેથી (સાત્ત્વિક) શ્રદ્ધા અનિવાર્ય છે એ ઉપરના શ્લોકથી બતાવ્યું છે. શ્રદ્ધાના ગંગાગ્નથી હૃદયના મેલ ધોવાય છે. ચિત્તતંત્રમાં ઉત્સાહ, શ્રદ્ધા અને પરમાં વિશ્વાસ પેદા થાય છે. એનાથી અનેકવિધ ગૂંચવાટો, અધિકાર અને અડચણો દૂર થાય છે. એટલે એની મર્યાદા અને અનિવાર્યતા સમજાવી ભગવાને અનાસકિત સાથે એનો વિનિયોગ કરી સર્વ કર્મો શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવાનું વિધાન કર્યું છે.^૩

ન કાલો વૃણ્ડમુદ્યમ્ય શિરાઃ કૃન્તતિ કસ્યચિત્ ।

કાલસ્ય ચલમેતાવદ્ધિારીતાર્થ વર્ણનમ્ ॥^૧ ૨-૭૨-૧૧ (૧૧૫)

કાળ કંઈ દંડ ઉગામીને કોઈનું માથું ફેડતો નથી. પણ આપું વિપરીત અર્થદર્શન એ જ કાળનું ગળ છે.

‘વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ’ની કહેવત સંભવતઃ જેમાંથી નીકળી હશે એવું, આત્મનિરીક્ષણમાંથી ઉદ્ભવેલું, પોતાની દીનતા અને પક્ષપાતી વિપરીત બુદ્ધિ માટે શોક દર્શાવતું. આ વચન બીજી વખત છૂત ખેડાયા પછી અન્યાયથી હારીને શ્રૌપદી સહિત પાંડવો વનમાં ગયા ત્યારે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે સંજય સાથે કરેલા વાર્તાશ્રાવણમાંથી લીધું છે. પાંડવો વનમાં જવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર ચિન્તાગુર અને વ્યથ થઈ જતાં, સંજયે ટકાર કરી કે ‘તમે પાંડવોને કાઢી મૂક્યા અને ધનથી ભરેલી વસુંધરાને પામ્યા છો, પછી ફીકર શાની કરો છો ?’ ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું ‘જેને પાંડવો જેવા મુદ્દા અને (શ્રીકૃષ્ણ જેવા) મિત્રોવાળા મહારથીઓ જોડે વૈર થયું હોય તેઓ નિશ્ચિન્ત ક્યાંથી હોય ?’^૨ સ્પષ્ટવક્તા સંજયે જવાબમાં ‘બીજા, દ્રોણ, વિદુર વ. એ વારવા છતાં શ્રૌપદીનું અપમાન કરવા રૂપી તમારા સુકૃત (૧)થી મહાન વૈર થશે અને દુનિયાનો સપરિવાર નાશ થશે ઇ. ’^૩ કહેતાં લોભી, પુત્રનેહમાં અંધ ધૃતરાષ્ટ્રે હૃદય ખોદ્યું અને, ‘દેવો જો મનુષ્યને પરાભવ આપવા ઇચ્છે છે, તેની બુદ્ધિને હરી લે છે, તથા તે દક્ષિણ દિશાને અર્થાત મૃત્યુને ગુએ છે.’^૪ બુદ્ધિ કનુપિત થાય અને વિનાશ ઉપસ્થિત થાય

૧. ૨-૭૨-૨, ૩. ૨. ૨-૭૨-૪. ૩. ૨-૭૨-૫ થી ૭.

૪. યસ્મૈ દેવાઃ પ્રયચ્છન્તિ પુરુષાય પરામવમ્ ।

બુદ્ધિઃ તસ્યાપકર્ષન્તિ સોડ્યાત્મીનાનિ પશ્યતિ ॥ ૨-૭૨-૮=૫-૩૪-૭૮
સર્વં ન દેવાઃ ચદિમાદાય રક્ષન્તિ પશુપાલવત્ ।

યં તુ રક્ષિતુમિચ્છન્તિ બુદ્ધયા સંવિમજ્જન્તિ તય્ ॥ ૫-૩૫-૩૩

=ફે. ઉદ્યોગ. ક્ષેપક નં. ૧૬૨: પંચતંત્ર ૩-૧૮૨.

દેવો કંઈ પશુપાત્રી-ભરવાડોની જેમ હાથમાં લાકડી લઈને રક્ષણ આપતા નથી, પણ જેનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છે છે તેને બુદ્ધિસંપન્ન કરે છે.

ત્યારે નીતિ જેની લાગતી અનીતિ હૃદયમાંથી દૂર ખસતી નથી.^૫ જે માણસનો વિનાશ થવાનો હોય તેને અનર્થો અર્થરૂપે અને અર્થો અનર્થરૂપે લામે છે, તથા તે જ એને પસંદ પડી જાય છે,^૬ એમ કહી ઉપરનું વચન કહ્યું. આગળ ચાકતાં દ્રૌપદીને સજામાં દેવાયેનું દુઃખ વર્ણવ્યું, દ્રૌપદીને ત્યારે સજામાં ધસડી આણવામાં આવી ત્યારે ગાંધારી સહિત ભરતોની સ્ત્રીઓએ લયકર રદન સાથે વિરોધ કરેલો, અપશુકનો થયેલા; વિદુરની પ્રેરણાથી પાંચાલીને પોતે વરદાન આપેલાં, પણ વિદુરનાં ધર્મ અને અર્થવાળાં વચનોને પુનઃહિતની કામનાથી પોતે માન્યાં નહિ વગેરે બીના કહી.^૭

આ મુલાખિતમાં અહીં ‘કાલ’ શબ્દ કર્મના કાયદાને અનુસરીને કરતો (changing) સમય, એ અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે, અને ‘વિનાશ કાળે વિપરીત શુદ્ધિ’નો વિચાર, એ વિપરીત શુદ્ધિના સૂત્રધારના પોતાના આત્મનિરીક્ષણ મારફતે કવિએ મૂક્યો છે, ધૃતરાષ્ટ્ર, સાચું હિત સમજવા છતાં, આસક્તિને લીધે દીન તથા નિર્ભળ બન્યા હોય તેવા બધા મનુષ્યોની મનોદશાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે.^૮ અને કયું આચરણ ન્યાયી છે તેની ખચર હોવા છતાં એ પ્રમાણે

૫. શુદ્ધૌ કલ્પમૂલતાયાં વિનાશો પ્રણયસ્થિતે ।

અનયો નયસંકાશો હૃદયાન્નાપસર્પતિ ॥ ૨-૭૨-૬, = ૫-૩૪-૭૬
= રૂ. ૫-૧૪૧-૪૪; પંચતંત્ર ૩-૧૮૪.

૬. ૨-૭૨-૧૦; ૧૦ અ.મ = રૂ. ૧૨-૧૦૫-૩૭ કડ.

૭. ૨-૭૨-૧૨ થી ૩૬; ધૃતરાષ્ટ્રના વચનોથી જણાય છે કે મ. ભા. માં કવિએ અગાઉ મૂકેલો દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણનો ચમત્કારવાળો પ્રસંગ (સમા. જ. ૬૧) દ્રૌપદીનું સામાજિક અને વ્યક્તિગત ધર્મશીલતાએ રક્ષણ કર્યું તેનું કાવ્યમય વર્ણન કરે છે.

વસ્તુતઃ ગાંધારી જેની સતી અને બીજી કુન્તકુળની સ્ત્રીઓનાં ભૈરવ રદન (૨-૭૨-૧૬), બ્રાહ્મણોનો અન્યાય સામેનો કોપ (૨-૭૨-૨૦), અને બીજા, દ્રોણ, કૃપ, મોમદત્ત, બાહ્લિક અને વિદુર આદિના સંજ્ઞક વિરોધ (૨-૭૨-૨૩ થી ૨૫) તથા દુઃખી, ક્રોધિત છતાં તેજસ્વી પાંચાલીનું તેજ (૨-૭૨-૧૭, ૧૮) એ બધાંને લીધે, દુર્યોધન નીતિધર્મની ચોક્કસ મર્યાદા ઉલ્લંઘી શક્યો નહિ. મતલબ કે સમાજ દુર્યોધનને અસરકારક રીતે અટકાવવા જેટલો સમર્થ નહોતો, છતાં એને સો ટકા બેકામ વર્તવા દેવા જેટલો નિર્ભળ પણ નહોતો. ધર્મશીલતા હતી, આજની જેમ જ પૂરી સમર્થ નહિ તેમ અત્યંત નિર્ભળ નહિ. પૂરી સમર્થતાનો આદર્શ વિદુર અને દ્રૌપદીના પાત્રથી વ્યાસે સમાજ સામે મૂક્યો.

૮. ૨-૭૨-૩૫, ૩૬.

વર્તવાની અશક્તિને વિપરીત બુદ્ધિ અને વિનાશના કારણબૂત ગણાવે છે. અક્ષમતા, અનાસક્તિ સિવાય શક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય એ પણ એ પ્રસંગમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

सर्वे क्षयान्ता निचयाः

પતનાન્તા સમુચ્છ્રયાઃ ।

संयोगा विप्रयोगान्ता

મરણાન્તં ચ જીવિતમ્ ॥^૧ ૧૧-૨-૩ (૧૧૬)

સર્વ સંયોગોનો અંત ક્ષય છે, સર્વ ઉત્પત્તિઓનો અંત પતન છે, સર્વ સંયોગનો અંત વિયોગ છે, અને જીવનનો અંત મરણ છે.

ભારતયુદ્ધને અતે બાપણ પ્રણાશ થયા પછી ધૃતરાષ્ટ્રને 'અમૃતસરમાં વચનોથી આહ્વાન'^૨ આપતા, વિદુરે કરેલા ઉપદેશમાંથી સર્વવસ્તુઓની અનિત્યતા અને પરિણામશીલતા, બતાવી વૈરાગ્ય-પ્રભોધતું ઉપસ્થું સુભાષિત લીધું છે. વિદુરે આશ્વાસન પ્રવચનમાં પ્રચલિત માન્યતા અનુસાર, શાસ્ત્રાધારે ટાકીને ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવ્યું કે (૧) કૌરવો સહિત યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામનાર સર્વ ક્ષત્રિયો સ્વર્ગમાં ગયા છે અને દ્વંદ્વના અતિથિ થયા છે.^૩ વળી યદુ, તપ અને વિદ્યાથી પણ જેનું સ્થાન મળતું નથી તેનું સ્થાન યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા શસ્ત્રવીરોને મળે છે.^૪ (૨) અનેક જન્મોમાં મનુષ્યને હજારો માતાપિતા, પુત્રપત્નીઓ આદિનો સબંધ થઈ ગયેલો છે, પણ તેઓ કેનાં થયાં અને આપણે કેનાં થયાં? દુનિયામાં હજારો શોકની અને લાખનાં સ્થાનો છે, પણ તે શોક અને બય મહાપુરુષમાં જ પ્રવેશે છે, પડિતમાં નહિ.^૫ (૩) કાળને કોઈ વહાણું કે

૧. =કે. ૧૨-૨૭-૨૯; ૩૧૭-૨૦; ચિ ૧૪-૪૪-૧૬.

=કે રામાયણ ૨-૧૦૫-૧૬; ૭-૫૨-૧૧.

=કે ગોલ્કિશ્વરમૂર્તિ ૩-૪૩; કથાસરિત્સાગર ૫૧-૨૬ કડ, ૨૭

અમ; દિવ્યાવદાન (પ્રવેશ) પા. ૨૭.

સર^૨ ૫-૨૬-૪૪, ૪૫; ૧૨-૨૬-૩૧.

૨. ૧૧-૨-૧.

૩. ૧૧-૨-૯ થી ૧૦.

૪. ૧૧-૨-૧૧; સર^૨ ઉપર 'ઉપક્રમ', (પ્રક. ૧) શ્લોક ૨૦ એમાં સિદ્ધિની વાત છે, અહીં યુદ્ધમાં મૃત્યુની.

૫. ૧૧-૨-૧૭, ૧૭ જુઓ નીચે 'ભારતસાવિત્રી' (પ્રક. ૨૧) શ્લોક ૧૯૧, ૧૯૨.

દેવનું નથી, તેમ કાળ કોઈ સ્થળે મધ્યસ્થ પણ નથી; એ તો સર્વને ખેંચ્યાં જ કરે છે.^૬ (૪) જીવન, રૂપ, યૌવન, દ્રવ્યસંચય, આરોગ્ય અને પ્રિયજનો સાથેનો વાસ એ બધાં અનિત્ય છે, એટલે એમાં જ્ઞાની માણસે લાવસા રાખવી નહિ.^૭ (૫) જનનપદિક દુઃખ-સાર્વજનિક દુઃખ માટે એકવાએ શોક કરવો નહિ. શોક કરી કરીને માણસ કદાચ મરી જાય, તો પણ એ દુઃખ દૂર થવાનું નથી. પણ દુઃખ આવી પડે ત્યારે પોતાનામાં જે પરાક્રમ હોય તો તેનો ઉપાય કરવો જોઈએ, એ જ એનું ઔષધ છે.^૮ (૬) દરેકને પૂર્વકૃત કર્મ પ્રમાણે શુભ અશુભ ફળ મળે જ છે એમ સમજવું.^૯

વિદુરનાં અર્થઘન અને દરેરાજની જીવનયાત્રામાં ઉપયોગી વચનો સાંભળનાં ધૃતરાષ્ટ્રનો શોક ઓછો થયો.^{૧૦} અને એણે અનિદ્રનો સંયોગ, તથા કંઈનો વિયોગ થવાથી થતાં દુઃખોનાં નિવારણ માટે પ્રશ્ન કર્યો એટલે વિદુરે કાર્યકારણભાવ સમજાવો કહેનાં, સ્વકર્મથી સ્વર્ગ, સુખ, દુઃખ વગેરે મળે છે, તથા કર્મને આધીન રહીને માણસ કેળના જેવા નિઃસાર સંસારના ભારને (મોહથી) અવશપણે કે (જ્ઞાનથી) સ્વનંત્રપણે વહન કરે છે વગેરે સમજાવ્યું. એટલે ધૃતરાષ્ટ્રે સંસારની ગહનતા સમજાવો માટે પ્રશ્ન કર્યો. વિદુરે પ્રાણીઓના ગર્ભાધાનથી માંડીને જન્મ, જન્મ પછી સ્વકર્મવડે બધાયેલા પ્રાણીને થતા મહો અને વ્યાધિઓના ઉપદ્રવો, સંગત્વાદથી હિંદ્રવિષયોનું તીવ્ર આસક્તિપૂર્વક સેવન અને તેમાંથી થતાં બંધન, વિવિધ દુઃખો, જતાય સ્વાહતી અનૃપ્તિ, એ બધું વર્ણવીને અદ્ભુત વ્યક્ત કર્યો,^{૧૧} ‘આમ રડાકૂદા કરતા મરણપ્રાપ્તિ ! હાય ! એમ પોતાના જ હિત તરફની ગાઢ ઉપેક્ષા ! અહોહો ! કેટલું આશ્ચર્ય છે કે ભોલને વશ થવાથી લોભ, ક્રોધ અને મન્વડે ઉન્મત્ત થઈને ભોક્ષા પોતાના આત્માને ઓળખતા નથી અને પોતાનો નાશ કરે છે ! પોતાની કુક્ષીનતાનાં બળુગાં ફૂંકે છે. અને ખીજની અકુલીનતાની નિદા કરે છે ! ધનના અભિમાનથી ગર્વિત થઈને દરિયોની ટેકડી ઉઠાવે છે ! ખીજઓને મૂખાં કહે છે, પણ જનને વિચારતા નથી ખીજને શિલ્પણ આપવા જાય છે, પણ પોતે

૬. ૧૧-૨-૧૪.

૭. ૧૧-૨-૧૫; = ૬. ૩-૨-૪૫; ૧૨-૩૧૭-૧૪.

૮. ૧૧-૨-૧૬, ૧૭; સર° નીચે ‘સુખદુઃખ’ (પ્રક. ૧૨) મ્લોક ૧૨૬.

સર° ૧૨-૩૧૭-૧૫.

૯. ૧૧-૨-૨૦, ૨૩

૧૦. સ્ત્રીપર્વ અ. ૩.

૧૧. સ્ત્રીપર્વ અ. ૪.

સમગ્ર ધર્માની ઇચ્છા કરના નથી ! આવા અધુવ જીવલોકમાં આ સર્વ (પ્રવચન)નું તત્ત્વ સમજી લઈને ધર્મપાત્રન કરનારા પુરુષો પરમગતિને પામે છે. '૧૨

સંસારની વિચિત્રતાઓનું વર્ણન અને ધર્મપાત્રનું મદત્ત સાંભળી, ઉત્કંઠિત ધર્મને ધૂનરાત્રે પ્રગ્ન કર્યો, 'જો આ ગદન ધર્મ બુદ્ધિથી સમજી શકાય એવો હોય તો તમે મને આખો બુદ્ધિમાર્ગ વિસ્તારપૂર્વક કહેા.' '૧૩ જન્માગમી વક્તાએક વિદુરે વિશ્વના સર્વ ધર્મોને એક સરખી 'રીતે ઊર્ધ્વ' કરનાર જગત્વિખ્યાત 'મધુમિન્દુ' દર્શાવે કહ્યું. '૧૪ 'કાઈ એક દિન એક સમયે

૧૨. ૧૧-૪-૧૧ થી ૧૫.

૧૩. (૧) ચિદિદ ધર્મગદન શુદ્ધિયા રામનુગમ્યતે ।

एतद्विस्तरतः सर्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे ॥ ११-५-१.

આ મોકોમાં આવતું 'બુદ્ધિમાર્ગ' પદ બૌદ્ધમાર્ગની યાદ આપે છે. બૌદ્ધોમાં 'બુદ્ધમાર્ગ' પદ બૌદ્ધ અનુગમ માટે વપરાયેલું છે (MWD P. 733 col 3) અહીં હવે પછી મહેતું 'મધુમિન્દુ' દર્શાવે મનુષ્યની મૂલ્યમાની બુદ્ધિશક્તિનો પરિચય આપે છે. વળી એજો ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદ, કર્મકાંડ, કર્મવાદ અને ક્ષણિકવાદ ઉપર જાંડી અસર પાડી હોવા સાથે એ બધાંપથી ચ્વતંત્ર બુદ્ધિનો પરિચય આપનાર છે. એ જોતાં ભારતમાં બુદ્ધ પહેલાં 'બુદ્ધિમાર્ગી' - એનો પંથ હોવા સંભવ છે. બોધિસત્ત્વની પૂર્વજન્મની કથાઓ એની પૌરાણિક દગની સાક્ષી છે. ભગવાન બુદ્ધ બુદ્ધિમાર્ગીઓની પરંપરામાં છેલ્લા વિકસિત પ્રભાવશાળી આચાર્ય હોય.

(૨) ૧૨-૨૩૭-૩૪ પરાશર-જનક સંવાદમાં 'બુદ્ધિમાર્ગ' પદ આવે છે.

૧૪. સ્ત્રીપર્વ, અ. ૫, ૬: માનવમનની સહજ ઉત્કંઠિતરીક્ષતાને કારણે દરેકમાં રહેલું સાત્રં પ્રદલ કરવાની અને પોતામાં રહેલું સાત્રં આપવાની પ્રવૃત્તિ હજારો વર્ષથી વિશ્વમાં સતત ચાલુ રહેલી છે એનું એક ધણું સુંદર અને રસિક ઉદાહરણ મ. ભા. સ્ત્રીપર્વ અ. ૫ થી ૬ માં આવેલું 'મધુમિન્દુ' દર્શાવે છે આ કથાનુ જૈન ર્પાતર સધાસગણિકૃત 'વસુદેવ હિંદી' (ઈ. સ. ની ૫મી સદી)માં, હિમ્ચર અમિતગતિના 'ધર્મપરીક્ષા' ગ્રંથ(ઈ. સ. ૧૦૧૭)માં, આચાર્ય હેમચન્દ્રના 'ચરિત્રવલિ ચરિત' (૧૨ મી સદી)માં અને બીજા અનેક જૈન ગ્રંથોમાં આવે છે. આ કથાનાં બૌદ્ધ ર્પાતરો 'અવદાનો'નાં ચિનાઈ અનુવાદોમાં મળ્યાં છે. એના ઉપરથી આ કથાએ બૌદ્ધ-ખ્રિસ્તી કથાચય 'બારલામ અને જોસાફ' (Barlaam & Joasaph) તથા વિશ્વવિખ્યાત ગ્રંથોમાં 'કનિષ્ઠ વ દમનગ' (પંચતંત્રના પહેલવી, -કારસી, સીરિપન

જેમાં સ્વયં મન્યુદેવ પણ બી મટે એવા દુર્ગમ વનમાં આવી ચડ્યો. ૧૫
 એમાંનાં હિંસક પશુઓથી ૧૬ બચવા એણે ચારે બાજુ ફાંફાં મારવા માંડ્યાં,
 પણ કશું આશ્વર્યવાન દેખાયું નહિ. એટલામાં એણે એક ભયંકર સ્ત્રીને
 પોતાના બાહુઓ પટોળા કરીને ફરતી જોઈ, ૧૭ અને પાંચ પાંચ માથાંવાળા
 'વર્ત જોવા મોટા નાગો જોયા. ૧૮ આ સર્પથી ગભરાઈ ને નાસતાં નાસતાં બ્રાહ્મણ
 નમાં ધાસ અને વેલાઓથી ઢંકાયેલા એક કૂવામાં ગયડી પડ્યો ૧૯ અને
 'મંદરના વેલાઓમાં જોધા મસ્તકે લટકવા માંડ્યો. લટકતાં લટકતાં નીચે જોયું
 ના કૂવામાં એક મહાનાગ હતો. ૨૦ અને જોયે જોયું તો કૂવાના મુખ પામે
 પેક ૭ મોં વાળો, અર્ધો કાળો અને અર્ધો ધોળો, તથા બાર પગવાળો ધીમે
 ધીમે (ક્રમેણ) આગળ ધપતો હાથી, ૨૧ તથા જેને આધારે એ લટકતો હતો એ

નુવાદોનું નામ) દ્વારા રમ્તો કર્યો હતો. યુરોપની લગભગ બધી ભાષાઓમાં
 ૧. ગ્રીસના પહેલવી, અરબી, કે સીરિયન અનુવાદો ઉપરથી અનુવાદ થયા.
 . રુકર્ટ (P. Ruckert) નામના જર્મને આ વિશે જર્મનમાં કવિતા
 બી છે. જર્મનીમાં એક એક બાળક પણ આ કાવ્ય દ્વારા ઉપરની કથાને
 જો છે. આમ દુનિયાની ઘણીખરી માનવજાતોમાં ફરેલી આ કથાએ
 ફક્તો, બીકો અને જોતોની જેમજ સમાન રીતે મુશ્કિલો, ચાહદીઓ અને
 પ્રશ્નોઓનું જર્મ્નીકરણ કરવામાં પોતાનો ફાળો આપેલો છે. (જુઓ, 'મ.
 ૧. અને ઉ. મુત્ર' પ્રત્યાવના, પૃ. ૫, ૬ વિગતથી મૂળ ઉલ્લેખ મઠે જુઓ
 'Some Problems of Indian Literature by Dr. Winternitz
 '5. 28 to 30 & pp. 65 to 67')

૧૫. ૧૧-૫-૩ થી મૂળ ઉલ્લેખની સાથે એ પછીના અધ્યાયમાં ૩૫કાર્થ
 મો છે તેના સાર્થ ઉલ્લેખ અને પા. નોંધોના નોંધ્યા છે. દુર્ગમ વનગદન
 સાર ૧૧-૬-૫.

૧૬. ૧૧-૫-૩ થી; હિંસક પશુઓ=આધિઓ ૧૧-૬-૬.

૧૭. ૧૧-૫-૮; ભયંકર અન્વર્ણરૂપ વિનાશિની વત્રા અર્થાત્ વૃદ્ધાવરથા
 -૬-૬.

૧૮. ૧૧-૫-૯; રૂપકાર્થમાં પાંચ માથાંવાળા નાગોનો અર્થ નથી.
 ચરિત્ર બોગવનાગી મનોવૃત્તિઓ એવો અર્થ લઈ શકાય.

૧૯. ૧૧-૫-૧૦ થી; કૂવો=દેહ ૧૧-૬-૭.

૨૦. ૧૧-૫-૧૩; મહાનાગ=કાળ ૧૧-૬-૭.

૨૧. ૧૧-૫-૧૪; ૭ મુખવાળો અને બાર પગવાળો હાથી=૭ ઋતુ
 બાર માસવાળો સંવત્સર ૧૧-૬-૯.

સમજી થવાની ઈચ્છા કરતા નથી ! આના અંતુર જીવોકામા આ સર્વ (પ્રત્યન)નું તત્ત્વ સમજી લઈને ધર્મપાવન કરનારા પુરુષો પરમગતિને પામે છે '૧૨

સસારની વિચિત્રતાઓનું વર્ણન અને ધર્મપાનનું મહત્ત્વ સાબળી ઉત્કૃષ્ટિત થઈને કૃતરાત્રે પ્રગ્ન કર્યો, 'જે આ ગહન ધર્મ બુદ્ધિથી સમજી શકાય એવો હોય તો તમે મને આખો બુદ્ધિમાર્ગ વિસ્તારપૂર્વક કહો' ૧૩ જ્યાંમા વખાણેઈ રિદુરે વિશ્વના સર્વ ધર્મેની એક અરખી રીતે ઊર્ધ્વ કરનાર જગત્પિખ્યાત મધુગિન્દુ' દર્શાવે કહ્યું '૧૪ 'કાઈ એક દિવસ એક સમયે

૧૨ ૧૧-૪-૧૧ થી ૧૫

૧૩ (૧) ચદિદ ધમગહન બુદ્ધિમાર્ગ સમજીગમ્યતે ।

एतद्विस्तरशः सर्वं बुद्धिमागं प्रशंस मे ॥ ११-५-१

આ પ્રોખા આપતું 'બુદ્ધિમાર્ગ' પદ બૌદ્ધમાર્ગની યાદ આપે છે બૌદ્ધોમા 'બુદ્ધિમાર્ગ' પદ બૌદ્ધ અનુગમ માટે વપરાયેલું છે (MWD P 733 col 3). અહીં હવે પછી મૂકેલું 'મધુગિન્દુ' દર્શાવે મનુષ્યની મૂળભૂત બુદ્ધિશક્તિનો પરિચય આપે છે વળી એણે હિંમરત્વનાદ, કર્મકાંડ કર્મવાદ અને ક્ષણિત્વાદ ઉપર ઊડી અસર પાડી હોવા સાથે એ બધાયથી સ્વતંત્ર બુદ્ધિનો પરિચય આપનાર છે એ જોતા ભારતમા બુદ્ધ પહેલાં 'બુદ્ધિમાર્ગ' એનો પથ હોના સબન છે બોધિસત્ત્વની પૂર્વજન્મની કથાઓ એની પૌરાણિક દમની સાક્ષી છે જગનાન બુદ્ધ બુદ્ધિમાર્ગીઓની પરપરામા છેના વિશિષ્ટ પ્રભાવશાળી આચાર્ય હોય

(૨) ૧૨-૨૩૭-૩૪ પરાશર-જનક સવાદમા 'બુદ્ધિમાર્ગ' પદ આવે છે

૧૪ સ્ત્રીપર્વ અ પ ૬ માનમનની સહજ ઉત્કૃષ્ટિશીનતાને કારણે દરેકમા રહેલું સાત્ર અહલ કરવાની અને પોતામા રહેલું સાત્ર આપવાની પ્રવૃત્તિ હજારો વર્ષથી વિશ્વમા સતત ચાલુ રહેતી છે એલું એક ધણું સુદર અને રસિય ઉદાહરણ મ ભા સ્ત્રીપર્વ અ પ થી ૬ મા આવતું 'મધુગિન્દુ' દર્શાવે છે આ કથાનું જૈન રૂપાતર સંપ્રદાયગણિકૃત 'વસુદેવ હિંદી' (૪ સ ની પગી સદી) મા દિગમ્બર અમિતગતિના 'ધર્મપરીક્ષા ત્રય' (૪ સ ૧૦૧૭) મા આચાર્ય હેમચન્દ્રના સ્થવિરાનનિ ચરિત' (૧૨ મી સદી) મા અને બીજા અને જૈન ગ્રંથોમા આવે છે આ પ્રધાના બૌદ્ધ રૂપાતરો 'અવદાનો' ના ચિનાઈ અનુવાદોમા મળ્યા છે એના ઉપરથી આ કથાએ બૌદ્ધ-ખ્રિસ્તી કથાત્રય । 'બારનામ અને જોઆસફ (Barlaam & Joasaph) તથા વિશ્વવિખ્યાત પ્રાણિકથાત્રય 'કનિય વ દમનય' (પચતત્રના પહેલવી, કારસી, સીરિયન

જેમાં સ્વયં મૃત્યુદેવ પણ ખી મરે એવા દુર્ગમ વનમાં આવી ચડ્યો.^{૧૫} એમાંનાં હિંસક પશુઓથી^{૧૬} બચવા એણે ચારે બાજુ કાંકાં મારવા માંડ્યાં, પણ કશું આશ્રયસ્થાન દેખાયું નહિ. એટલામાં એણે એક લયંકર સ્ત્રીને પોતાના બાહુઓ પહોળા કરીને કરતી જોઈ,^{૧૭} અને પાંચ પાંચ માથાંવાળા પર્વત જેવા મોટા નાગો જોયા.^{૧૮} આ સર્વથી ગભરાઈ ને નાસતાં નાસતાં બ્રાહ્મણ વનમાં ધાસ અને વેણાઓથી ઢંકાયેલા એક કૂવામાં ગમડી પડ્યો.^{૧૯} અને અંદરના વેણાઓમાં બેઠા મનકે લટકવા માંડ્યો. લટકનાં લટકતાં નીચે જોયું તો કૂવામાં એક મહાનાગ હતો.^{૨૦} અને જાંચે જોયું તો કૂવાના મુખ પાસે એક છ મોં વાળો, અર્ધો કાળો અને અર્ધો ઘોળો, તથા બાર પગવાળો ધીમે ધીમે (ક્રમેણ) આગળ ધપતો હાથી,^{૨૧} તથા જેને આધારે એ લટકતો હતો એ

અનુવાદોનું નામ) દ્વારા રસ્તો ક્યોં હશે. યુરોપની લગભગ બધી ભાષાઓમાં આ ગ્રંથોના પહેલવી, અરબી, કે સીરિયન અનુવાદો ઉપરથી અનુવાદ થયા. પી. રુકર્ટ (P. Ruckert) નામના જર્મને આ વિશે જર્મનમાં કવિતા લખી છે. જર્મનીમાં એક એક બાળક પણ આ કાવ્ય દ્વારા ઉપરની કથાને જાણે છે. આમ દુનિયાની ઘણીખરી માનવપ્રજાઓમાં ફેરેલી આ કથાએ બ્રાહ્મણો, ખ્રીસ્તો અને જૈનોની જેમજ સમાન રીતે સુસ્થિર, ચાલુદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓનું ઊર્ધ્વાકચ્છ કરવામાં પોતાનો ફાળો આપેલો છે. (જુઓ, 'મ. ભા. અને ઉ. સ્ત્ર' પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫, ૬. વિગતથી મૂળ ઉલ્લેખ મઠિ જુઓ Some Problems of Indian Literature by Dr. Winternitz pp. 28 to 30 & pp. 65 to 67).

૧૫. ૧૧-૫-૩ થી મૂળ ઉલ્લેખની સાથે એ પછીના અધ્યાયમાં રૂપકાર્થ કરેલો છે તેના સાર્થ ઉલ્લેખ અત્રે પા. નોંધોમાં નોંધ્યા છે. દુર્ગમ વન=ગહન સંસાર ૧૧-૬-૫.

૧૬. ૧૧-૫-૩ થી: હિંસ પશુઓ=વ્યાધિઓ ૧૧-૬-૬.

૧૭. ૧૧-૫-૮: લયંકર સ્ત્રી=વર્ણરૂપ વિનાશિની જરા અર્થાત્ વૃદ્ધાવસ્થા ૧૧-૬-૬.

૧૮. ૧૧-૫-૯: રૂપકાર્થમાં પાંચ માથાંવાળા નાગોનો અર્થ નથી. પંચવિધ ભોગવનારી મનોવૃત્તિઓ એવો અર્થ લઈ શકાય.

૧૯. ૧૧-૫-૧૦ થી: કૂવો=દેહ ૧૧-૬-૭.

૨૦. ૧૧-૫-૧૩: મહાનાગ=કાળ ૧૧-૬-૭.

૨૧. ૧૧-૫-૨૪: છ મુખવાળો અને બાર પગવાળો હાથી=છ ઋતુ અને બાર માસવાળો સંવત્સર ૧૧-૬-૯.

વેવાઓને ૨૨ કાપી નાંખતા કાળા અને ઘોળા ઉંદરોને જોયા. ૨૩ ત્યાં આજુ-બાજુ મહાભયંકર ભમરાઓ, જેને અત્રાનીઓ કહે છે એવા સ્વાદિષ્ટ મધવાળા મધપુડાઓમાં રહેતા હતા. એ મધપુડાઓમાંથી અનેક મધધારાઓ ઝરતી હતી. ૨૪ આવી ભયંકર, ક્રોર અને દુઃખી હાવતમાં પણ આ બ્રાહ્મણ, એ મધધારાઓને એકસરખી રીતે પીધા કરતો હતો અને જરાયે તૃપ્ત નહોતો થતો ! એટલું જ નહિ પણ જીવન ઉપરનાં ઘેર સંકટો-વનનાં શિકારી પગુઓ, પરમ ઉગ્ર સ્ત્રી, કૂવામાં રહેતો નાગ, બહાર રહેતો હાથી, ઉંદરો વેવા કાપી નાંખે તો કૂવામાં પડી જવાનો ભય વગેરે-હોવા છતાંય એ તો અતૃપ્ત રહીને મધધારાઓને પીવાની જ ઇચ્છા કર્યા કરતો અને પોતે મરણ કે જીવશે એનો ખેદ નહોતો કરતો !' ૩૫કે છોડતાં અંતે વિદુર કહે છે 'સંસારચક્રના આવા તેના પરિભ્રમણને જાણીને જોએ એનાં બંધનોને (અનાસક્તિથી) હેઠી નાંખે છે તેઓ જ વિદ્વાનો છે. ૨૫ વળી ઉપરના ૩૫કને અનુસરીને વ્યાખ્યા કરતાં સંસારરૂપી દુર્ગમ વનમાં માણસ તૃણામૃતકે દુઃખો ભોગવે છે, એ વર્ણવતાં ઉપનિષદ્ભક્તિ અને વ્યાસ મ. ભા.ના માગખામાં પોતાની આગવી રીતે વિકસાવેલો વિચાર રજુ કરે છે. 'પ્રાણીઓનું શરીર એ રથ છે, બુદ્ધિ સારથિ, ઇન્દ્રિયો ઘોડા અને કર્મબુદ્ધિ અર્થાત્ મનને લગામ કહેવામાં આવે છે. એમાં ઇન્દ્રિયોરૂપી ઘોડાના વેગની પાછળ જે દોડે છે તે આ સંસારચક્રમાં ચક્રની જેમ ફર્યા કરે છે પણ જે બુદ્ધિરૂપી સારથિ વડે ઇન્દ્રિયોરૂપી ઘોડાઓને કાબૂમાં રાખે છે તેઓ સંસારચક્રમાં પાઠા કરતા નથી .. ૨૬ સ્થિરસંયમવાળો આત્મા

૨૨. ૧૧-૫-૧૦ થી ૧૨, ૧૬; વેલાઓ = જીવવાની આશા ૧૧-૬-૮.

૨૩. ૧૧-૫-૧૬; કાળા ઘોળા ઉંદર = રાત્રિ દિવસો ૧૧-૬-૧૦

૨૪. ૧૧-૫-૧૫ થી; ભમરા અને મધધારાઓ = જાતજાતની કામ-વાસનાઓ અને તેના રસ જેમાં મનુષ્ય ડૂબેલો રહે છે ૧૧-૬-૧૦, ૧૧.

૨૫ ૧૧-૬-૧૨; ૩૫કાર્થ પા નોં. માં છે

૨૬. ૧૧-૭-૧૩ થી ૧૫ અગ્ર સર" કંઠ. ઉ. ૧-૩-૩, ૪, ૬.

વ્યાસે આ વિચારને ઉપનિષદમાંથી ગ્રેરજા મેળવીને (જુઓ કંઠ ઉ.

૧-૩-૧૦; ૨-૩-૭) ગીતા ૩-૪૨ માં આ વિચારમાં ઇન્દ્રિયો, મહાભૂતો, મન

અને બુદ્ધિથી આત્માને ચઢીઆતો કહેવો છે. વળી આત્મા રથી છે એ વિચાર

રથ-રથીની આ ઉપમા સાથે અન્યથા બે સ્થાને આવે છે. (૩-૨૦૨-૨૧;

૫-૩૪-૫૭) એને આગળ વધારીને મહાભારતમાં કૃષ્ણને-સર્વશ્રેષ્ઠ, સર્વશક્તિ-

માન નારાયણને (અર્થાત્ આત્માને) સારથિ તરીકે અને એના સનાતન સખા

અર્જુનને (અર્થાત્ નર, જીવ કે બુદ્ધિને) સંસારની કપના ધર્મ શકે એટલી

અર્થાત્ બુદ્ધિ જેવી રીતે પોતાને દુઃખોથી છોડાવે છે તેવી રીતે પરાક્રમ, સાધનસંપત્તિ, મિત્ર કે સુદૃઢજન પણ છોડાવી શકતાં નથી. ૨૭ મટે હે ભારત ! તમે મૈત્રીભાવમાં સ્થિર થઈને શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરો. જે દમ, ત્યાગ અને અપ્રમાદ રૂપી બ્રાહ્મી યોગવાળા અને શીઘ્રરૂપી લગામવાળા માનસિક રથમાં આરૂઢ થાય છે-તે મૃત્યુનો બધ ત્યજીને બ્રહ્મલોકમાં પ્રયાણ કરે છે. ૨૮

૧૨-૨૭-૨૯ માં બ્રાહ્મ, ક્રોધ, કર્ણ વગેરેનો અધર્મથી વધ કર્યો અને પોતાની રાત્નપ્રાપ્તિ અર્થે અભિમન્યુ આદિ પુત્રોને મરાતી નાંખ્યા, એવા પ્રકારનો શોક, મુદ્ધ જત્યા પછી કરતા મુદ્ધિહિરને આશ્વાસન આપવા, સયોગ તથા વિયોગ પ્રાપ્તિઓના કષાગમાં લખેલો જ છે, અને પાણ્ડીના પરપોટાની જેમ જન્મ મરણ થયા જ કરે છે વગેરે સમજાવતાં આ શ્લોક વેદવ્યાસે કહ્યો હતો.

જટીલ આંદીધૂંટીઓમાં, સંઘર્ષોમાં દોરતા વર્ણવીને શ્લેષ કર્યો છે. એ બધાંનો સાર શીઘ્ર, અપ્રમાદ, સંયમ અને જ્ઞાન વડે, પોતામાં ઉત્પન્ન થઈને કાર્યશીલ બનતી સર્વશ્રેષ્ઠ, મંગલકારી, મહાન ઉદ્ધારક શક્તિ વડે પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો તે છે. કૃષ્ણ-અર્જુનને અપાયેલી નારાયણ તથા નરની ઉપમા સાથે વેદમાં કૃષ્ણ એટલે રાત્રિ અને અર્જુન જે શુક્લ છે, એટલે દિવસ એવી (સદાય લોક-યેતો લોકાની) ઉપમા આપેલી છે તે સરખાવો. કાશ્યાપ, કૃતિકાસ અને રૂપક વગેરે દૃષ્ટિઓથી કૃષ્ણ-અર્જુનની આ ઉપમા ધમેા રમ જમાવે એવી છે.

અદૃશ કૃણ્મહુરજ્જુત ચ ત્રિવર્તે રજસો વૈયામિ ॥

વૈશ્વાનરો જાયમાનો ન રાજાવાતિરજ્જ્યોતિષામિસ્તમાસિ ॥

ઋગ્વેદ. ૬-૬-૧: નિઝકત. ૨-૬-૨૧-૪

(સર્વ પ્રાણીઓની) જાણવા યોગ્ય (અનન્ત પ્રવૃત્તિઓ) સાથે કાળી રાત્રિ અને ધોળો દિવસ આકાશ અને પૃથ્વી ઉપર ફર્યા કરે છે.

ગંગા રાગની (મૂર્ચની) માકક વૈશ્વાનર અગ્નિ (પણ) (પોતાના) તેજથી અધકારનો નાશ કરે છે.

૨૭. ન ત્રિકમો ન ચાપ્યયો ન મિત્ર ન સુદૃઢજનઃ ।

તયોન્મોચયતે દુઃખાવચાત્મા સ્થિરસયમઃ ॥ ૧૧-૭-૧૮.

સર 'માતા પિતા એનું ન કરે અથવા અન્ય સગાં એનું ન કરે એટલું શ્રેય સમ્યક્ લગાડેનું ચિત્ત એને કરે છે.' ધમ્મ. ચિત્તવર્ગો ૪૩-૧૧.

૨૮. ૧૧-૭-૧૯, ૨૦.

ઉપરના બન્ને પ્રસંગોથી તદ્દન જુદા સંયોગોમાં, યુવાન, ઉત્સાહી શુકદેવને નારદે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો એમાં પણ આ શ્લોક (૧૨-૩૧૭-૨૦) આવે છે. ૨૯

ચિ. ૧૪-૪૪-૧૯, અનુગીતાપર્વમાં પણ બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશ પ્રકરણોમાં નામરૂપવાળી વસ્તુઓનું તત્ત્વતઃ વર્ણન કરતાં, બ્રહ્માએ ગીનાના દસમા અધ્યાય, 'વિભૂતિયોગ'ની જેમ, કાણુ કાણું આદિ છે એ કહ્યા બાદ સર્વનું આદિ અને અંત એક અવ્યક્ત બ્રહ્મ છે એમ કહ્યું. તે પછી દરેક વસ્તુને વિનાશશીલ વર્ણવી આ શ્લોક કહીને 'સર્વનો અંત છે, એક જ્ઞાનનો અંત નથી, માટે ગુદ્ધ જ્ઞાનથી પ્રશાન્તાત્મા, નિતેન્દ્રિય, નિર્ભ્રમ અને નમ્ર મનુષ્ય સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે, '૩૦ એમ જણાવ્યું.

રામાયણ ૨-૧૦૫-૧૬માં શ્રી રામ, પિતામણ્ય અને રામવનવાસથી દુઃખી થયેલા ભરતને આશ્વાસન આપે છે ત્યાં અને ૭-૫૨-૧૧ માં લોકા-પનાદથી સીતાત્યાગ કર્યા પછી દુઃખી રામને લક્ષ્મણ આશ્વાસન આપે છે ત્યાં પણ આ શ્લોક આવે છે. ૩૧

પતન, દૈન્ય, કાર્પણ્ય, હીનતા અનુભવાય અને માથે દુઃખનાં ઝાડ ઊગે તો એ ધાણી રહે એવા પ્રસંગોમાં અથવા જ્યારે દુન્યવી સમૃદ્ધિના એકચક્રી સામ્રાજ્ય ઉપર અભિષેક થવાની તૈયારી હોય, અથવા જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રને પોતાની જુદી, વિનય, જ્ઞાન, ઉત્સાહ અને તેજથી પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ ધરાવતો પચીસ વર્ષનો યુવાન બ્રહ્મીભૂત થતો હોય, એવા દરેક પ્રસંગે એકધારી શાંતિ, કમળા, અનાસક્તિ, પ્રેમ, શીલ, ચારિત્ર્ય પ્રબોધનું અજ્ઞાન હટાવતું, અભિમાન દૂર કરતી નમ્રતા અને સમતા આપતો વૈરાગ્ય પ્રબોધનું અનેક શિખામણોના હાર્દ સમુ આ સુભાષિત 'કાલવાદ'નું દેખાય છે. વિદુરનું સમય પ્રવચન 'કાલ'ને અનુમક્ષીને છે. કાલવાદ એ, જે રીતે મહાભારતમાં 'કાલ'ના ઉત્તેજ મળે છે એ જોતાં, બુદ્ધિશાળી અને જ્ઞાની આચાર્યોએ, સમય, કર્મનો કાયદો, ઈશ્વરકર્તૃત્વ, નિયતિ, જગતનો સ્થૂલ વ્યવહાર, જગતની પાર રહેલું વિભીષણ જણાવતું પણ ખરેખર કમળાકારી રૂપ, અને તત્ત્વજ્ઞાનની તત્કાલીન શાખાઓ એ સર્વનું સક્રિય અનુભવથી શોધન કરીને પ્રકાશિત કરેલો તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદાર સપ્રદાય હશે પરમકવિ વ્યાસે એ કાલવાદને મહાભારતમાં સરસ રીતે સમાવી દીધો છે એનું સર્વત્ર ઉદાહરણ ગીતાના અગીઆરમા

૨૯ નારદના ઉપદેશ માટે જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક ૫) શ્લોક ૭૯

૩૦. ચિ. ૧૪-૪૪-૨૧, ૨૨

૩૧ રામાયણનો આ સાતમો 'ઉત્તરકાંડ' પ્રક્ષિપ્ત મનાય છે

અધ્યાત્મનો 'વિશ્વપદ્ધતિયોગ' છે, જેમાં ભગવાન પોતાને 'લોકોનો કાળ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા વૃદ્ધિ પામેલા કાળ' ૩૨ તરીકે ઓળખાવે છે, અને અર્જુનને 'નિમિત્તમાત્ર' થઈને કાર્ય કરવા કહે છે. ૩૩ કાલ કે કાળનો સીધો ઉલ્લેખ કરના થોડાક જાણવાયોગ્ય ઉલ્લેખો નીચે આપ્યાં છે ૩૪ : (૧) 'વિધાનાએ નિર્મિત્તો માર્ગને કાઈ ઓળંગી શકતું નથી, આ કાળ જન્મ, મૃત્યુ, સુખ અને દુઃખનું મગ છે. કાળ પ્રાણીઓને રાંધે છે (અથવા પકવે છે), કાળ પ્રજાઓનો સંહાર કરે છે, અને એ સંહારના કાળને પુનઃ કાળ જ શાંત કરે છે. જાનમાં કાળજ ગુણ અગુણ ભાવો ઉત્પન્ન કરે છે. કાળ સર્વનો લય કરે છે અને પુનઃ સર્જન કરે છે. પ્રતિબંધરહિત થઈને કાળ સર્વ પ્રાણીઓમાં એકસરખી રીતે ફેરે છે.' ૩૫ (૨) સંવત્સરચક્ર અર્થાત્ કાળચક્રને જાણનાર પરમ

૩૨. કાલોઽસ્મિ લોકસ્યવૃત્તપ્રજ્ઞો

લોકાન્સમાદર્શુમિદ પ્રવૃત્ત. । ૬-૩૩-૩૨ (ગીતા. ૧૧-૩૨)

ભક્ત હૃદયમાં આ શબ્દોથી (ઈશ્વરથી) ભય (તમામ વસ્તુઓથી) અભય, વિનમ્રતા, શ્રેય અને તટસ્થભાવની શ્રેયશક્તિથી ઉર્મિઓનાં અભયન રચેલ થાય છે.

૩૩. નિમિત્તમાત્ર ભવ સમ્યસાચિન્ । ૬-૩૩-૩૩ (ગીતા. ૧૧-૩૩)

૩૪. આ દાખસાઓ 'કાલવાદ'ની ફિલસૂફીના ઓકના નિર્દેષક છે. એટલાથી એનો સાધારણુ આછો ખ્યાલ આવી શકે, અભિપ્રાય બાંધી ન શકાય.

૩૫. વિપાતૃવિદિત માર્ગં જ કથિદતિવર્તતે ।

કાલમૂલમિદ સર્વં માવામાલૌ મુલામુલે ॥ ૧-૧-૧૮૭.

કાલઃ પચતિ મૃતાનિ કાલઃ સંહરતિ પ્રજાઃ । (સરં ૧૨-૨૧૭-૩૬)

(કાલ મુત્તેષુ જાગર્તિ કાલો હિ દુરતિક્રમઃ) । (ક્ષેપક નં. ૬૧)

નિર્દેહન્તં પ્રજાઃ કાલ કાલઃ શમયતે પુનઃ ॥ ૧-૧-૧૮૮

આ શ્લોકના અર્થ અને ક્ષેપક નં. ૬૧ સહિતનો એક શ્લોક બનાવીને 'નદીસ્ત્ર'ના સૂત્ર ૪૬ની વૃત્તિ (પૃ. ૨૧૪/૧)માં, ૩૬૩ ધર્મપથોનો ઉલ્લેખ છે ત્યાં કાલવાદીઓના તત્ત્વજ્ઞાનના નમૂના રૂપે ટાંક્યો છે.

કાલો વિષ્ણુરતે માત્રાન્સર્વાભેકે શુભાશુમાન્ ।

કાલઃ સંક્ષિપતે સર્વાઃ પ્રજા વિસ્રજતે પુનઃ ।

કાલઃ સર્વેષુ મુતેષુ ચરત્યવિષ્ણુઃ સમઃ ॥ ૧-૧-૧૮૯

કાલવાદની વિસ્તૃત ફિલસૂફી માટે ખાસ જુઓ શાંતિ. જ. ૨૨૦; પળા જુઓ શાંતિ. જ. ૨૧૭, ૨૨૦; ચિ. ૧૬-૮-૩૨ થી; નીચે પા. નોં. ૩૭,

કવિ છે એવી માન્યતા છે. ૩૬ એનો અર્થ એ કે જે માણસ કાળની ગતિ જાણીને આયુષ્યનો વૃથા વ્યય થવા નહિ દેતાં સહવ્યય કરે છે એ જ્ઞાની છે. (૩) (વ્યાસ ગુરુને કહે છે) પોતાનાં કર્મોથી ચાળણી જેવા થયેલા આ જીવલોકને તું જો અને હે પુત્ર ! જે મેં કહ્યું છે તે પ્રમાણે આચરણુ કર. આ મનુષ્ય લોકને કર્મભૂમિ સમજીને એમાં પ્રવેશ કરી, પરલોકની ઇચ્છાવાળાએ શુભ કર્મોનું આચરણુ કરવું, ૩૭ કારણકે કાળ માસ અને ઋતુરૂપી કડકીથી, સૂર્યરૂપી અગ્નિમાં રાત્રિદિવસરૂપી ધ્રુવણાં નાખીને સર્વકર્મનિષ્ઠાના રૂળરૂપી સાક્ષીએ પ્રાણીઓને બળાત્કારે રંધે છે. ૩૮ (૪) એ (કાળ જ) સર્વનો ઇશ થઈને બીજાઓ દ્વારા આજ્ઞા કરાવે છે. ૩૯

૩૬. ષણ્માસેર્દ્વાવશાક્ષસ્ય ચતુર્વિંશતિપર્વણ ।

ચક્ષિપદ્વિંશતારસ્ય વેદાર્યં સ પરઃ કવિ ॥ ૩-૧૩૩-૨૧;

સરં ૧૨-૨૧૭-૪૬ થી.

આ સાથે જુઓ ૩-૧૩૩-૨૨; વળી જુઓ ૧-૩-૧૫૦ થી ૧૫૩ અને ૧-૩-૧૭૨ થી ૧૭૫ છ. આ ઉલ્લેખો સાથે સરખાવો (ઋગ્વેદ ૨-૧-૩-૬; યજુર્વેદ ૨-૪૧; ઋગ્વેદ ૧-૧૬૪-૯ થી ૧૪; ૧-૨૨-૧૬૪-૪૮; અથર્વવેદ ૧૦-૮-૪;) વળી જુઓ નિરુક્ત ૪-૪-૨૬, ૨૭-૫, ૬ માં ઋગ્વેદના મંત્રો ૧-૧૬૪-૨, ૧૧, ૪૮ ઉપર (મે. ખા. ૧/૫/૫ તથા ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૧/૧; ૨/૧૭ વ ઉલ્લેખો સાથે) નું વિવરણ.

સરં કાલ કલયતામહમ્ । ૬-૩૨-૩૦ (ગીતા. ૧૦-૩૦).

૩૭. ૧૨-૩૦૯-૮૮, ૮૯.

૩૮. માસર્ત્વસજ્ઞાપરિવર્તકેન સૂર્યામિના રાત્રિદિવેઘ્નેન ।

સ્વકર્મનિષ્ઠાફલસાક્ષિકેણ મૂતાનિ કાલ પચતિ પ્રમહ્ય ॥ ૧૨-૩૦૯-૯૦

સરં આગ્ન્યક પરિશિષ્ટ ૧ (૩૨) લીટી ૬૯ થી ૭૨. બધાય મતોની જેમ કાલવાદમાં પણ ખામીઓ છે તેમાંની કેટલીક શાંતિ. ઇ. ૧૩૭ મા વિસ્તારથી બતાવવામાં આવેલી છે.

૩૯. સ એવેશથ મૂલેહ પરૈરાજ્ઞાપ્યતે પુનઃ । ચિ. ૧૬-૮-૩૫.

જુઓ ઉપર પા. નં. ૩૫

‘કાવવાદ’ એના આ શ્લોકો સાથે સરં

લવ નિમેષ પરમાણુ જુગ જરા કલપ સર ચંડ ।

ભગસિ ન મન તેહિ રામ કહૈં કાનુ જાનુ કોઈંડ ॥

જુગમી. રામા લંકા. દો. ૧

લવ, નિમેષ, પરમાણુ, જુગ, વર્ષ અને કલ્પ જેમનાં ચંડ બાણો છે અને કાલ જેમનું ધનુષ છે, તે થોરામને હે મન ! તું કેમ ભગતું નથી ?

ધાર્મમાણોઽપિ પાપેભ્યઃ પાપાત્મા પાપમિચ્છતિ ।

ચોદમાણોઽપિ પાપેન શુભાત્મા શુભમિચ્છતિ ॥

૫-૧૩૭-૮ (૧૧૭)

પાપ કરવામાથી વારવામા આવે તો પણ પાપાત્મા પાપ કરવાનું ઇચ્છે છે અને પાપ કરવાની પ્રેરણા કરવામા આવે તો પણ શુભાત્મા શુભને જ ઇચ્છે છે

શ્રીકૃષ્ણમિદ્રિ પ્રમગે બીજ, દ્રોણ વગેરે વડીલો દુર્યોધનને યુદ્ધમાથી નિહત થવા અને (પૂરો નહિ તો) થોડો પણ ન્યાય સાચવના સમજવતા હતા, તેમા દ્રોણે ઉપરનું વાક્ય કહી દુર્યોધન અને યુધિષ્ઠિરની સરખામણી કરી આચાર્ય દ્રોણના પ્રવચનમા સમવાદી અર્જુન પ્રત્યેનો પુત્ર કરતાયે અધિક વાસનમાવ, દુર્યોધનની શસ્ત્રા અને નાગ્નિના પ્રત્યેનો તિરસ્કાર, અને આમ હોવા છતાંય મ્હાત્મ યુદ્ધ થાય તો આના મિત્ર અર્જુનની સાથે (ધર્મપાશથી નધાયેના હોઈ) પોતાને યુદ્ધ કરવું પડે એવા નિચારથી થતું અકથ્ય દુઃખ વ્યક્ત થાય છે ૧ ઉપરનું વચન કહ્યા પછી મરખામણી આગળ ચલાવતા દ્રોણગુરુએ મ્હુ ૨ 'તે કપાથી પાકવોને દુખી મ્હાં છતા તેઓ તારું પ્રિય કરવાનું ઇચ્છે છે તોય તારામા રહેના (દેશદિ) દોનો તો તેમનું અહિન કરવા તરફ રહે છે '૨ આમ જ્ઞાત્ય જેમની ઉત્તનિ ઇચ્છતા હોઈએ એના

૧ બીજ, દ્રોણ આદિ વિદ્વાન સજ્જનો અને કૃષ્ણમા આ કૃષ્ણ મૂળમૂલ છે આ બંને મહાતુભાવો સત્યનસ્તુસ્થિતિ અને શાશ્વત ધર્મ સમજવા છતાં પ્રચલિત રૂઢિ નીતિનિયમો અને કાયદાના કનેવરને ધર્મ માની બેડા હતા તેથી દ્વિધામા પડીને, ન્યાય બાજુ બોલીને છેડે અન્યાય બાજુ ગરા ! પણ શ્રીકૃષ્ણ જે શાશ્વતધર્મ અને સત્યના અપૂર્વ પરમદા હતા, તે બધી પરિસ્થિતિનું તોડન કરીને, સમય અને સંજિતનો નિચાર કરીને, અનાસમ્પત્તિ લોકસમજની ઉત્તર દષ્ટિ રાખીને અન્યાય ગેમ્વા માટે પોતાની સંજિતના બૂદ્ધિબૂદ જોડેનો પૂરો પ્રયત્ન કરતા હતા

૨ ૫-૧૩૭-૮ થી

સુહૃદો ને વ્યસનાર્થુવમાં રૂખી જતા હોય તો તેમના હિતેચ્છુએ જે કરવું જોઈએ તે કરવાની ઇચ્છાથી હું તને પુનઃકિત કરીને કહું છું કે ‘હે વીર! યુદ્ધ કરવાનું માડી વાળી કૌરવોની વૃદ્ધિ માટે શાત થા પુત્રો, અમારો અને સૈન્ય સહિત પરાભવ ન પામ’ વગેરે કહીને આચાર્યે યુદ્ધવિરામ માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યો.૩

આ સુભાષિત અશુભ માનસ અને શુભમાનસ વચ્ચેનો ફરક સરળ રીતે વ્યક્ત કરે છે. બન્ને માનસવાળા મનુષ્યો અવશ્યપણે પોતાની પ્રવૃત્તિ કર્યે જ જાય છે, એ કહેવા સાથે એનો આશય એ છે કે, પ્રમળ પ્રયત્ન કરવાથી અશુભ માનસ શુભમાં જરૂર પરિવર્તિત થાય; સાથે જ અશુભ માનસ પ્રત્યે ધિક્કાર દર્શાવીને પાપીપુત્ર પ્રત્યે સમભાવ તથા સહાનુભૂતિ રાખવાનું પણ તે લાઘવથી ક્ષમાવે છે.

न पापं प्रति पापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ।

आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ॥^૧

૩-૧૯૮-૪૩ (૧૧૮)

પાપીની સામે પાપી ન થવું. સર્વદા સન્નજન જ રહેવું. (કેમકે) જે પાપી પાપ કરવાનું ઇચ્છે છે તે પોતાની જાતથી જ હણાયેલો છે.

બ્રાહ્મણ કૌશિકેના પ્રશ્ન ઉપરથી ધર્મવ્યાધે પ્રવચન કર્યું તેમાં આ સુભાષિત આવે છે. પાપીની સામે પણ સન્નજન રાખી રહેવું, એનું કારણ આપતા ધર્મવ્યાધ કહે છે, ‘હે દ્વિજેતમ ! તમે લોભને જ પાપનું મૂળ સમજો.

૩. ૫-૧૩૭-૨૧, ૨૨

૧. ‘પાપ’ એ સાપેક્ષ અર્થવાળું પદ છે. નિરપેક્ષપણે સર્વત્ર સમદર્શિ રાખે એ જ નિષ્પાપ છે. બીજા ઓછાવતા અંશે પાપી તથા પુણ્યશાળી છે.

સર્વં સમ પરચન્દિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ।

न दिनस्त्वात्मनात्मानं ततो याति परं गतिम् ॥ ૬-૩૫-૨૮

(ગીતા. ૧૩-૨૮)

ઈશ્વરને સર્વત્ર સમભાવે રહેવો જે મનુષ્ય જુઓ છે તે, પોતે પોતાને હણતો નથી અને તેથી પરમ ગતિને પામે છે. અર્થાત્ સર્વત્ર ઈશ્વરને જોનારો હોઈ, વિકારી નહિ બનવાથી, પોતાનો શત્રુ નથી બનતો, તેથી કષ્ટાણુ-પદને પામ છે.

૨. જુઓ ઉપર ‘ધર્મ’ (પ્રક. ૨) શ્લોક ૨૨, ૫. ૨૭.

અપ્યયુત્ત દોષિયા માણ્મો જ પાપ દરે છે. એવા અધર્મીઓ ધાસથી દંડા-
ચેવા કૃતાની જેમ ધર્મના ડોળથી (પાપને) ઠોકે છે, તેઓ સંયમ વિગે અને
પવિત્ર કાર્યો વિગે ધર્મને નામે તણાકા લગાવે છે. તેઓમાં અધુ હોય છે—માત્ર
શિષ્ટાચાર અર્થાત્ સન્નતોનો આચાર જ દુર્બલ હોય છે. '૩ શિષ્ટાચાર
એટલે શું ? યજ્ઞ, દાન, તપ, વેદ, સત્યમાં રિયતિ; કામ, ક્રોધ, દંભ, લોભ,
કપટને કાબૂમાં રાખી ધર્મમાં સંતુષ્ટતા; સત્યાચારપાત્રન, યુગ્યદ્વૈયા, અક્રોધ,
દાન, દમ, ત્યાગ, વેરાચ્ચ, ધર્મ, નમ્રતા, સત્ય, અદિસા આદિ ગુણોથી ભુદ્ધિ-
યોગનું અનુશીલન વગેરે શિષ્ટાચાર છે.' વળી સંક્ષેપમાં શિષ્ટાચારવાળા ધર્મનું
સક્ષમ કહેતાં જણાવ્યું છે, 'શિષ્ટાચારવાળા જેને મેવે છે એ સત્ય જ શ્રેષ્ઠ
છે. આચાર એ સપુરોનો ધર્મ છે અને સન્નતો (શિષ્ટ—) આચારકૃપી
સક્ષમવાળા છે.'...જે કર્મનો આરંભ ન્યાયયુક્ત હોય એ જ ધર્મ કહેવાય છે,
અને જેનો આરંભ અનાયારયુક્ત છે તે અધર્મ છે એનું શિષ્ટાનુ અનુશાસન છે.'^૩

આમ (માત્ર) પાપી અને (માત્ર) સન્નત પુરોનોનાં વર્તન બતાવ્યાં;
પણ પાપી પ્રત્યે સન્નત જ રહેવું એ શાથી? એનું એક કારણ એ કે
'શીવ વિનાનો માણસ પણ શીતવાન ધર્મ રહે છે અને પ્રાણીઓની હિંસા
કરનારો પણ પુનઃ ધાર્મિક થાય છે.' આ જ વિચારને ગીતામાં વિકસાવીને
કહેવાયું છે, 'બધા પાપીઓમાં તું મોટામાં મોટો પાપી હોય તો પણ
(તત્ત્વ) જ્ઞાનકૃપી નૌકા વડે બધાં પાપોને તરી જઈશ '૭ અને 'મોટો
દુરાચારી પણ જો અનન્યભાવે મને ભજે તો તેને સાધુ (થયેવો) માનવો,
કારણ કે હવે એનો સંસંકટ છે '૮ એટલે કે જેનાથી વિશેષ પાપી કોઈ છે
જ નહિ, એવામાં પણ જ્ઞાનની ક્રમિક, પરમાત્માની ઓળખ, એને શુદ્ધ કરી

૩. ૩-૧૯૮-૫૪, ૫૫

૪. ૩-૧૯૮-૫૭ થી.

૫. સત્યમેવ ગતિયસ્તુ શિષ્ટાચારનિવેદિતમ્ ।

આચારશ્ચ સર્તા ધર્મઃ સન્તઃપ્રાચારલક્ષણા ॥ ૩-૧૯૮-૭૦

૬. આરંભો ન્યાયયુક્તો યઃ ॥ હિ ધર્મ ઇતિ સ્મૃતઃ ।

અનાચારસ્ત્વધર્મેતિ ઇત્તિષ્ટાનુશાસનમ્ ॥ ૩-૧૯૮-૭૨

૭. અપિ ચેદસિ પાપેભ્ય સર્વેભ્યઃ પાપકૃતમ્ ।

સર્વ જ્ઞાનપ્લવેનેવ વૃજિન સંતરિષ્યતિ ॥ ૬-૨૬-૩૯ (ગીતા. ૪-૩૯)

૮. અપિચેત્સુદુરાચારો મજતે મામનન્યમાક્ ।

સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સ ॥ ૬-૩૧-૩૦

(ગીતા. ૬-૩૦)

શકે છે. એ જ રીતે ગમે તેવા મહાન શિષ્ટમાં પણ નાની મોટી ખામીઓ રહેવાની જ, અને તેથી એવા શિષ્ટને તો પાપ, દુરિત કેવી રીતે આત્માને હણી નાંખે છે તેનો વિશેષ ખ્યાલ હોઈ, ચિત્તમાં પાપીની દશા પ્રત્યે કચ્છા-ભાવ અને પોતાનામાં રહેલી ખામીઓના દર્શનથી પાપી પ્રત્યે કક્ષાભેદે નમ્રતા-મૂલક સહાનુભૂતિ, અનુકંપા, ઉપેક્ષા, મૈત્રીભાવ અને સમભાવ જાગ્રત થાય છે.' એ શી રીતે પાપીને તિરસ્કારે? વ્યાખ્યે પોતાનાં સંખ્યાબંધ મહાનુભાવ પાત્રો દ્વારા (પોતાસહિત) ગિષ્ટામાં રહેલી ખામીઓ કક્ષાભેદે, વિભિન્ન ક્ષેત્રકાળમાં કેવી રીતે વ્યક્ત થાય છે એ વારંવાર બતાવીને, આદર્શ સ્થિતિ સહિત વ્યાવહારિક સ્થિતિમાંથી અન્યાય અને અત્યાચાર સામેનો વિરોધ જરાયે નરમ બનાવ્યા વિના, પાપીઓનો તિરસ્કાર કરીને નહિ, બદલો લઈને નહિ, પણ તેમના પ્રત્યે સમભાવ તથા સુહૃદ્ભાવ આચરી શકાય છે અને આચરવો જોઈએ એમ કહ્યું છે. આપણા યુગમાં મ. ગાંધીજીએ નેઆખાણી અને દિલ્હીમાં કામવાફ સામે આપેલી અવિરમરણીય લડત, વ્યાસનાં અર્થાત્ વિશ્વના તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષના અઢી ત્રણ હજાર વર્ષ પછી પાકેલાં સર્વોત્તમ ફળો પૈકીનું, જેનો રસ બહુ મોટા કહેવાતા માણસો પણ પ્રહણ નહોતા કરી શક્યા, એવું અત્યંત મિષ્ટ ફળ છે.

घटवार्याहुर्नरश्रेष्ठा व्यसनानि महीक्षिताम् ।

मृगयां पानमक्षांश्च ग्राम्ये चैवातिसक्तताम् ॥^૧

૨-૬૧-૨૦ (૧૧૯)

૧. સર^૨ (૧) ૩-૧૪-૭

(૨) સ્ત્રી, પાસા અર્થાત્ જુગાર, મૂગ્યા, મઘપાન, કંઠાર વાણી, વધુ પડતી કંઠાર શિક્ષા, ધનનો દુરુપયોગ વ્યસનમાથી ઉત્પન્ન થયેલા આ સાત દોષોથી સ્થિર રાત્રિઓ પણ ધણું કરીને નાશ પામે છે. ૫-૩૩-૭૩, ૭૪.

(૩) હિતોપદેશ ૩-૧૧૫.

(૪) મનુ. ૭-૫૦ થી ૫૨. એમાં મઘપાન, જુગાર, સ્ત્રી અને મૂગ્યા એને મહાવ્યસન-કષ્ટતમ, અને શિક્ષા, કંઠાર વાણી તથા ધનનાં દુરુપયોગોને વ્યસન-કષ્ટ કહ્યા છે. આ સાત વ્યસનો અનુક્રમે છેલ્લેથી એક એકથી ચડિયાતાં ૭ વર્ણ આગળ ચાલતાં 'વ્યસન અને મૃત્યુ' એ બેમાં વ્યસન વધુ દુઃખપ્રદ છે, કારણ વ્યસની મૃત્યુ પામ્યા પછી અપ્રોગતિ પામે છે બ્યારે અવ્યસની સ્વર્ગમાં જાય છે. મનુ. ૭-૫૩: ઉપરાંત મનુસ્મૃતિમાં લોભ જેવું મૂળ છે એવાં કામથી ઉત્પન્ન થતાં દસ અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતાં આઠ વ્યસનોના મળુ વિશે (મનુ. ૭-૪૫ થી ૪૯) છે. એનો સારસંગ્રહ ઉપરના સાત વ્યસનોમાં થાય છે.

પતેષુ દિ નરઃ સક્તો ધર્મમુત્સજ્ય વર્તતે ।

તથાયુક્તેન ચ હૃતાં ક્રિયાં લોકો ન મન્યતે ॥૨

૨-૬૧-૨૧ (૧૨૦)

ઓ નરશ્રેષ્ઠો ! રાજાઓ માટે મૃગયા, મધપાન, જુગાર અને અતિવિપયાસક્રિત એ ચાર વ્યસન કહેવાય છે.

એ બધામાં આસક્ત થયેલો મનુષ્ય ધર્મને વેગળો મૂકીને વર્તે છે. અને તેવા અયોગ્ય મનુષ્યે કરેલી ક્રિયાને લોકો માન્ય રાખતા નથી.

પહેલી વારના છૂતમાં ધર્મરાજ દ્રૌપદીને હારી ગયા.૩ પછી પાંચાલીને બસાતકારે ધસડીને સમામાં લાવીને વિવસ્ત્રા કરવાનો પ્રયત્ન થયો, દાસી કહીને તથા બીજી અનેક રીતે એ આદરણીય સનારીને સંતાપવામાં આવી. ત્યાં શુદ્ધ ન્યાય માટે દ્રૌપદીએ બીજાદિ કુરુક્ષેત્રે અને સભાસદોને પ્રશ્ન કર્યો. એ સમયે ‘ધર્મની સૂક્ષ્મતા’નું કારણ આપી બીજા છૂટી પડ્યા.૪ ધૃતરાષ્ટ્ર, દ્રોણ, કૃપ અને વિદુર સુદ્ધાં (દુર્યોધનની શેઠ અને કાયદાની બારીકીમાં ગૂંચવાઈને) કંઈ બોલી શક્યા નહિ, ત્યારે બીજા સભાસદોનું તો એક અક્ષર બોલવાનું ગણુ’જ શું હતું ?૫ યુધિષ્ઠિર સ્તમ્ભન થોડા હતા, અકળાયેલો બીમસેન એમનું

૨. સર* હાલના સમયમાં દસ્તાવેજોમાં ‘સપૂર્ણ’ અક્ષર હુશિયારીથી અને બીનકેશી* ધ. લખવામાં આવે છે, તે

૩. સભા. જ. ૬૦ થી.

૪. ૨-૬૦-૪૦ થી ૪૨ બીજા આ પ્રમાણે કારણો આપેલાં ‘નિર્ધન મનુષ્ય હોડ બકી શકતો નથી, અને સ્ત્રીઓ પતિને વગ છે તેથી, પાંડવ ધર્મરાજે ‘હું જિતાયો છું’ કહ્યું છે તેથી, અને શકુનિએ કપટ કયું છે એમ તેઓ માનતા નથી તેથી ધર્મની સૂક્ષ્મતાને કારણે હું પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકતો નથી.’

૫. બરાબર અત્યારની જેમ જ મોંશરમ, અને શેઠથી કાર્ષ સાચી બાજુ તરફ બોલી શકતું નહોતું. વિદુર પણ વિકર્ણુ જેવા કાન્ટી ઉમરના પણ ન્યાયી જુવાનિયાની શરૂઆત પછી જ બોલી શક્યા ! ત્યાં સુધી મૌન રહેવા ! સત્ય અને ન્યાયનું પ્રકટીકરણ ગમે ત્યાં, ગમે તેવા નાના મનુષ્ય મારફત પણ થઈ શકે છે, એનું આ એક વિશેષ ઉદાહરણ છે, અને જ્યાં તેને વિશિષ્ટ રીતે ઉડાવ આપ્યો છે.

અપમાન કરતો હતો, સંયમી અર્જુન એને વારતો હતો, ત્યારે 'અરણી-
માંથી પ્રકટેલો અગ્નિ અરણીને જ બાળી મૂકે છે, 'આ તો આકું વહેરે છે,'
'દુષ્ટાત્મજ ધર્મથી જીતાયેલી છે એમ આ સભાસદો માને છે માટે કંઈ
ખોજતા નથી,' 'આ તો પ્રાસંગિક મદામૂર્ખ છે.' વગેરે કટાક્ષવચનો
સદન કરીને પણ દુર્યોધનના નાના ભાઈ વિકર્ણુ દ્રૌપદીનું દુઃખ જોઈને
સભાસદોને ન્યાયસંગત ખોજવા જણાવ્યું. એણે બીજા, વિદુર, અને પિતા
ધૃતરાષ્ટ્ર સુદાને વિચારપૂર્વક ઉત્તર આપવા વિનંતીઓ કરી પણ કાંઈ જોડ્યું
નહિ. ત્યારે નિરાશાથી બે હાથ ધસીને નિઃશ્વાસ નાંખતાં, વિકર્ણુ બોલ્યો,
'હે રાજાઓ! તમે ભયે પ્રભનો ઉત્તર ન આપો, હું તો મને જ ન્યાયસંગત
લાગે છે તે અહીં કહીશ જ.' ૯ આમ કહીને દ્રૌપદી સાથે જીતાયેલી નથી તે
વર્ણવતાં ઉપર ટોકેલાં સ્મૃતિનાં બે સુભાષિતાથી રાજાઓને કર્તવ્યવિમુખ
થતા અટકવા તેણે વિનંતી કરી. ૧૦ આવાં વ્યસનમાં હસાયેલો જો કંઈ કરે

૧. ૨-૬૧-૧ થી.

૭. ૨-૬૧-૨૬ થી; આ મેણી કોધમૂર્છિત કર્ણે મારેલાં.

૮. ૨-૬૧-૧૧ થી.

૯. વિશ્રુત ધૃતિવૌપલા વાક્ય યા યા કચચન ।

મન્યે જ્યાઘ્ય યદગ્રાહ તદ્દિ વક્ષ્યામિ કૌરવા ॥ ૨-૬૧-૨૯

૧૦. ૨-૬૧-૨૨ થી. વિકર્ણુની કહીયો, (૧) ધર્મરાજે (ધૃત)ના વ્યસનમાં

આવીને તેમજ જુગારીઓથી ઉશ્કેરાઈને દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી હતી તેથી
એમનું મન ઠેકાણે ન કહેવાય. (૨) દ્રૌપદી પાંચે પાંડવોની સામાન્ય પત્ની
છે (તેથી એકલા યુધિષ્ઠિર હોડમાં મૂકી ન શકે.) (૩) યુધિષ્ઠિર પોતે જીતાર્હ
ગયા પછી એને કાયમાં મૂકી છે. (એટલે કે પોતે પરાધીન થયા પછી એમને
દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકવાની સત્તા રહી જ નહોતી).

બીજમની 'ધર્મની સફળતા' અંગે મૂંઝવણ, વિકર્ણુની કહીયો તથા
દુર્યોધન, કર્ણુ આદિ જેના ઉપર યુસ્તાક હતા તે 'ધર્મ' જોતાં તત્કાલીન
સમાજરચનામાં સ્ત્રી તથા નાનાભાઈઓ કે પુત્રો એ યત્તિ, મોટાભાઈ કે
પિતાની નિષ્કલ છે એવી માન્યતા હતી એવું દેખાય છે. એ કાયદામાં ખામી
છે એમ બીજા સમજી શકતા, પણ હિંકલ નહોતા કરી શકતા, એનું એક
કારણ રાજ્યશાસન એમને કાયદા મુજબ જ ચલાવવાનું હતું તે હોય. (અમદા-
વાદમાં થોડાં વર્ષ પહેલાં આવા મુદ્દાને લીધે શ્રી રવિશંકર મહારાજ અને
સંતમાલજીની સાક્ષીઓ હોવા છતાં એક ખૂનીને, કોર્ટે 'ખૂની આ જ છે'
એ કાયદા મુજબ પૂરવાર નથી થઈ શક્ય, એમ કહીને છોડી મૂકેલો તેનો

તે વ્યગ્ર દાસનમાં થયેનું હોઈ લગભગ માંડા માણુએ કરેલા કૃત્ય જેવું છે, એટલે તેની કંઈ કિંમત-કાયદા પ્રમાણેય નથી, એ બતાવી કર્તવ્યાભિમુખ થવા સમજવું. વિકર્ણની ન્યાયી વાત સાંભળનાં, અન્યારમુધી મૂંગા બેઠેલા સભ્યોમાં એની પ્રશંસા અને કપટછૂન ખેત્રનાર શકુનિની નિંદા થવા માંડતાં ખૂબ ઘોંઘાટ થયો. ૧૧

મ.ભા.કારે મૃગયાસકત પાંડુરામથી ચર્ચા ગયેનું કામાસકત મૃગના વધ જેવું અપકાર્ય, ૧૨ મઘપાનથી યાદવોનો નાશ, ૧૩ તથા છૂત અને વિંધ્યાસકિતથી કૌરવોનું નિકંદન નીકળી ગયું. ૧૪ વગેરે બતાવી આ ચારે વ્યસનોથી થતી

અખબારી અહેવાલ આવેલો તે યાદ આવે છે.) એ કાયદો સમાજને સુનિયત અને સુવિનિત રાખે ત્યાં સુધી જ ઉપયોગી છે, એમ મ. ભા. ના સંખ્યાબંધ પ્રસંગોએબનોથી સ્પષ્ટ થાય છે. કાયદાની આ ગૂંચમાં યુધિષ્ઠિર, અનુર્ન પણ ગૂંચચાયેલા હતા (૨-૬૨-૮, ૯, ૨૧ ઇ.) વિદુરે પછી કાયદાની ગૂંચ દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે (૨-૬૩-૧૮, ૧૯) પણ વિકર્ણની દલીલો શ્રેષ્ઠ છે. ફરીથી છૂત રમાડવાનો ધૃતરાષ્ટ્રે નિર્ણય કરતાં તેનો વિરોધ વિકર્ણે પણ કરેલો. (૨-૬૬-૨૬) આવા ન્યાયી વિકર્ણને ભીમએને બીજા કૌરવ ભાઈઓની સાથે મારી નાંખ્યો, એ પ્રસંગને બરાબર માવજત નથી મળી, એવું માનનાર હોઈ કવિએ, વિકર્ણનો વધ કર્યો ત્યારે ભીમએને તેની દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણ સમયની ન્યાયપ્રિયતા સંભારી બહુ શોક કરતો અને સર્વ કૌરવ ભાઈઓનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા માટે જ ન છૂટકે એનો વધ કરવો પડે છે એવું કહેતો બતાવ્યો છે. (જુઓ દ્રોણ. અ. ૧૧૨ મા ક્ષેપક નં. ૮૮૦).

૧૧. ૨-૬૧-૨૫

૧૨. આદિ. અ. ૧૦૯.

૧૩. યાદવોનો નાશ ન માત્ર એ ઈશ્વરી, યાદવો આલોક, જનાર્દન (કૃષ્ણ), (બલ) રામ અને બલુએ દ્વારકાનગરમાં યાદવો કે બીજા હોઈ નમરવામીએ સુરા કે આસવત્થ પાન નહિ કરવાનું ફરમાવ્યું હતું. જે આ ફરમાનનો ભંગ કરે તેને સર્ગાંસબધી સહિત શબીએ અદાવવાની સજા જાહેર કરી હતી. ચિ. ૧૬-૧-૨૯ થી ૩૧; પણ એક વખતે યાદવો સહકુટુંબ પ્રભાસ ગયા. એ તો મઘનિરોધ વિનાનો પ્રદેશ હતો ! એટલે દાડ પણ સાથે લીધો ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની સમીપમાં બવરામ સહિત બધા યાદવોએ દાડ પીધો. પછી અંદરઅંદરના વિખવાદના કારણે અને દાડના નશાને લીધે યાદવકુળનો સહાર થયો. ચિ. મીસવ અ. ૩.

૧૪. આખું સંબાષર્વ છૂત અને વિંધ્યાસકિતની વાત કહે છે; વળી જુઓ આરણ્યક અ. ૪૯ થી ૭૮ 'નસોપાખ્યાનપર્વ'.

પડતી બતાવી છે. આ વ્યસનો રાત્રીએને વળગના હોવાનું કહ્યું છે, પણ સામાન્ય મનુષ્યને એટલાં જ ભાન બૃવાવનારાં છે, અને એમાંની વાત આજે પણ એટલી જ સાચી છે. આજેય ‘દુરીક્રમ’ ખીવવના માટે શિકાર તથા મધનિર્ભયવાળા વિસ્તારોમાં પણ મધપાનને અપાતું ઉત્તેજન, (ખીન વિભાગીની તો વાત જ ક્યાં કરવાની!) છૂતનો તદ્દન આધુનિક વ્યવસ્થિત અને અર્થ-કારણનો એક અનિવાર્ય ભાગ થઈ પડેલો પ્રકાર સદો, શબ્દરચના વ્યૂહો રીતસરનો જુગાર, ફીચર, અને વિવિધાસક્તિ વધારનારી જીવનપ્રવૃત્તિ: પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યાં આવનાં વ્યસનોથી ઉત્પન્ન થયેલી દુઃખપરંપરાને હજુ ધણાં વર્ષો સુધી અકબંધ જાળવી રાખશે એ નક્કી છે. છતાં એની જૂની પકડ દીક્ષી થતી જાય છે એ પણ નિઃશંક છે.

મ.ભા.ના યુગમાં કોઈ પણ ક્ષત્રિયને આવાહન કરવામાં આવે તો છૂત કે યુદ્ધનો ઇન્કાર કરવો તે અધર્મ અથવા કાયરતા ગણાતી. પાંડવ ધર્મરાજ છૂતનો ઇન્કાર કરી અધર્મ નહોતા કરવા ઇચ્છતા, સાથે અત્યંત સરળ, અને કપટથી અગણ્ય હોઈ દુર્યોધનની જાળમાં, દ્રૌપદી અપમાનનો ત્રિપ્રસંગ બન્યા પછી એ ખીજ વાર ફસાયા. આવા પ્રસંગોથી વ્યાસ સૂચવે છે કે દક્ષતા, તીવ્ર કંપનાશક્તિ અને તેજ એ ધાર્મિકતાનાં અંગ છે, એ ગુણો વિનાની ધાર્મિકતા અનેક દુઃખ તથા અધર્મોનો જન્મ આપી શકે. શ્રીકૃષ્ણમાં એ ત્રણે ગુણ હતા, અને છૂત ખેડાયું એ વખતે જો પોતે, ‘શાસ્ત્ર સાથે યુદ્ધમાં યોદ્ધાએકા ન હોત અને દારકામાં હોત તો હસ્તિનાપુર આવીને, ૧૫ ધૃતરાષ્ટ્રને

૧૫. આરણ્યક અ. ૧૪. વાસુદેવ પાંડવોને મળવા વનમાં ગયા ત્યાં વાતચિત કરતાં એમણે આ કહ્યું હતું; દ્રૌપદીને વત્સાહરણ પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણે ચીર પૂર્યાનું કથાનક અનેક ભક્તકવિઓ અને પુરાણીઓએ જુદા જુદા ભાવોથી ભરેલી ભાષાઓમાં અભિવ્યક્ત કરીને મ. ભા. માં પાછળથી દાખલ કરેલું છે. એ ખીના સમીક્ષિત વાચના જોતા સામાન્ય વાચક પણ સહેમાઈથી સમજી શકે એટલી સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. વળી મૂળ વાચના પ્રમાણે દ્રૌપદીનું તેની અગત અને સમાજમાં ગહેલી તેજસ્વિતા તથા ધર્મશીલતાએ રક્ષાયું ક્યું હતું, તેનું સક્ષિપ્ત, સાદી અને વેગવાળી રેલીમાં જે વર્ણન છે, તે ભગવાને ચીર પૂર્યાના કથાનક કરતા ધણું વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે. અને શ્રીકૃષ્ણની આ ઉક્તિથી એમનું વત્સાહરણના પ્રસંગથી અગ્નિપણું દેખાય છે તે પણ બધેએસતું છે. (વધુ માટે જુઓ ઉપર ‘કાવ’ (પ્રક. ૧૦) શ્લોક ૧૧૫, ૫૧ નો ૭, ૫ ૨૫૭ અને નીચે ‘યુદ્ધ-નિરર્થકતા’ (પ્રક. ૧૩) શ્લોક ૧૩૦, ૧૩૧, ૫૧ નો ૧૨ (૩).

નવનો દાખલો આપીને, છૂનથી શરૂ થતી દોષવાળી સનન પ્રસંગધારાઓ સમજાવીને,^{૧૬} છૂનના દોષો બતાવીને, અને છેવટે મારું કહ્યું ન માનનારા મુહૂરના વેશમાં રહેવા (કૌરવોના ચકુનિ આદિ) દુહદોને દમ્પતીનાંખીને પણ છૂન અટકાવનું^{૧૭} એમ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું હતું, તે ધર્મને ખરા રૂપમાં જોવાની અને એ પ્રમાણે આચરવાની એમની ઇચ્છી શકિતનું નિર્દર્શક છે.

અમિયુક્તં યલચતા દુર્બલં હૌનસાધનમ્ ।

દૃતસ્યં કામિનં ચોરમાવિશન્તિ પ્રજાગરાઃ ॥^૧

૫-૩૩-૧૩ (૧૨૧)

બળવાનથી દબાયેલા દુર્બળ અને હીનસાધન પુરુષને, જેનું ધન હરાઈ ગયું હોય તેને, કામીને અને ચોરને ઉગ્તગરા થાય છે.

ઉપશ્ચવ્ય શહેરમાં પાંડવોની જાવણીમાં દૃતકાર્ય કરીને નિપુણ રાજપુત્ર, તત્ત્વવેત્તા, વહાદાર સેવક અને સ્પષ્ટવક્તા સંજય રાત્રે પાછો હસ્તિનાપુર આવ્યો.^૨ આવીને રાત્રે જ તે ધૃતરાષ્ટ્રને મળ્યો, સમાચાર નિવેદન કર્યાં, વહાદાર મુહૂર એવક જ કહી શકે એવી રીતે ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન અને એના મંત્રીઓનાં કુક્લેષોની કુરાજનીતિ, લોભ અને અધર્મની નિંદા કરી, આવનારા ભયની ચેતવણી આપી, યુધિષ્ઠિરની ક્ષમા, દયા અને ધર્મશુદ્ધિની પ્રશંસા

૧૬. શાન્તકાવિદો ચારે વ્યસનોને (નિંદાપાત્ર) કહે છે તેમાંય છૂત નિષ્ણાતો તેના દોષોનું ખાસ વર્ણન કરે છે (એ દોષો તો એક જ દિવસમાં દ્રવ્યનાગ, સકટ આવ્યા વિના રહેજ નહિ, ભોગવ્યા વગર અર્થનાશ અને સરવાળે બચતમાં વાક્યાત્મ્ય અર્થાત્ ગાળાગાળી ૩-૧૪-૮, ૯)

૧૭. શ્રીકૃષ્ણને માનુષ પાત્ર ઉપરાત મેટિ ભાગે દેવી પાત્રરૂપે મૂકીને વ્યાસે મેટિ લોકમંત્રહ કહેલો છે. શ્રીકૃષ્ણ બધું પૂર્વપૂરુ સમજી શકતા, તે પ્રમાણે આચરતા અને એ મેટિ આવાં 'દુહદોને હણવાના' વિધાનો પણ કરતા. ખરેખર તો આ રચનાર વ્યાસ એ જ સમજી ચૂકેલા હતા પણ પોતે કદી આવું વિધાન કરતા નહિ કારણુ સ્પષ્ટ છે માણસ ગમે તેટલો મહાન હોય તોય અધૂરો છે, તેથી આવું પ્રમળ વિધાન ભગવાન પાસે કરાવીને, વિવેકથી બધું સમજનાર વિદ્વાને તો નમ્રતા, ક્ષમા, અહિંસા અને દયા જ રાખવાની છે એમ આદ્યકતરી રીતે બતાવ્યું છે. ભગવાન જેટલું સંપૂર્ણ સમજનાર લોકોને હણી શકે, ખીજે નહિ. (જુઓ ઉપર 'અહિંસા' (પ્રક. ૫) શ્લોક ૬૬, પા. નં. ૩ (૧) પૃ ૧૫૩).

૧. સર ૧૦-૪-૨૧.

૨. જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક. ૨) શ્લોક ૩૧, પૃ. ૪૧.

કરી, 'અત્યારે રથના વેગથી અથડાઈને થાકી ગયો છું', એટલે સવારમાં અગતશત્રુ યુધિષ્ઠિરનો સંદેશો કહીશ' કહીને ઘેર ગયો.^૩

આથી ધૃતરાષ્ટ્રને ફીકર થવાથી જાંઘ હડી ગઈ, અને મહામાતૃવિદુરને તેણે મળવા બોલાવ્યા.^૪ આવતાવેંત જ દીર્ઘર્દ્ધા મહાપ્રાત્ત વિદુરે આ વચન કહ્યું અને ઉમેયું^૫ કે 'તમે પારકું ક્ષત્રિય કરવાની ખુજાથી તો ચરિતશયી થયાને?'^૬ અને પછી સૌમ્ય મુરજનીતિ અને લોકયાત્રા પ્રબોધતું 'વિદુરનીતિ' નામથી પ્રખ્યાત નીતિશાસ્ત્ર તેમણે કહી સંલળાવ્યું.

આ સુભાષિતમાં કહ્યા તે સિવાયના પણ કેટલાક માણસોને ઉજાગરા થાય છે, એમ મહાભારતમાં કહ્યું છે.^૭ કૌરવ પરાજયથી અને પિતાના મૃત્યુથી બળતા અશ્વત્થામાએ પાડવોને રાત્રે જાંઘમાં જ મારી નાંખવાનો વિચાર કૃપાચાર્યને જણાવ્યો. 'અત્યારે આરામ લઈ સવારમાં યુદ્ધ કરીશું' એમ એમણે કહેતા અશ્વત્થામાએ પાડવો તથા પાંચાલો ઉપરનો ક્રોધ દર્શાવીને કહ્યું કે 'રોગીને, ક્રોધાવિષ્ટને, અર્થોનું ચિંતન કરનારને અને કામનાવાળાને નિદ્રા થવાથી આવે જી જીઓ મને આજે એ ચારે પ્રાતઃ થયાં છે તેમાં ૫ ક્રોધ મારી નિદ્રાનો નાશ કરી નાખે છે.'^૮

આખું મહાભારત વ્યસનો, વ્યસનોમાંથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખો, તથા વ્યસનોનું પણ જે મૂળ છે એવા નિદ્રા ઉડાડી મૂકનારા ઉપર વર્ણવેલાં કારણોને આમૂલ સમજાવી તેનું ઉન્મૂલન અનાસક્ત કર્મયોગ દ્વારા કરવા કહેતું પ્રકાત્મક ઇતિહાસ-કાવ્ય છે. એમાં માનવ ચિત્તમાં જાડતી હીન લાગણીઓના પહોડાટો, તુમુલ્લ ધર્પણો, તીવ્ર પ્રત્યાધાતોને સરખા રાખવાની તાલીમ આપતું, વિશાળ સાહિત્ય સંગૃહીત છે.

૩. ૫-૩૨-૩૦.

૪ ઉદોગ. અ. ૩૩.

૫ કવિજ્ઞ પરવિષ્ણુ મૃદ્યન્નિપરિતપ્તઃ ॥ ૫-૩૩-૧૪

૬. સૌરિતક. અ. ૪

૭. જાતુરસ્યઃકુતો નિદ્રા નરસ્યામર્ષિતસ્ય ચ ।

અર્પાધિસ્તયતશ્ચાપિ કામવાનસ્ય વા પુનઃ ॥ ૧૦-૪-૨૧

આ શ્લોક સાથે સર" લોકસાહિત્યનો દ્વેશ

નીંદર નાંવે તણુ જણાં

કહો સખિ ! ક્યાં ?

પ્રીતવડાયાં, બહુરણાં,

ખટકે વેર દિયા. 'પરક્રમા' પૃ. ૬.

૮. ૧૦-૪-૨૨.

અમ્યાસાદ્રમતે યત્ર દુઃખાન્તં ચ નિગચ્છતિ ॥ ૬-૪૦-૩૬
(ગીતા ૧૮-૩૬) (૧૨૨)

યત્તદગ્રે વિપમિવ પરિણામેઽમૃતોપમમ્ ।

✓ તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥^૧ ૬-૪૦-૩૭
(ગીતા. ૧૮-૩૭) (૧૨૩)

સુખમાત્પન્તિકં યત્તદ્બુદ્ધિપ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ।

વેત્તિ યત્ર ન વૈવાયં^૨ સ્થિતશ્ચલતિ તત્સ્વતઃ ॥ ૬-૪૮-૨૧
(ગીતા ૬-૨૧) (૧૨૪)

૧. (૧) સજ્ઞા સુખ બાહરસે નહીં મિલતા હૈ, અંતરસે હિ મિલતા હૈ ।
'નિત્યમનન' પૃ. ૨૨ (તા ૬-૧૨-૪૪)

(૨) ચિત્તપ્રસન્નતા માટે જુઓ 'સયમ' (પ્રક ૧૬) શ્લોક ૧૬૮ થી ૧૭૦;
અને ૬-૨૪-૬૫ થી ૬૮ (ગીતા. ૨-૬૫ થી ૬૮)

(૩) સર^૩ સુખ, સયમ અને તૃષ્ણાત્યાગના સખધ માટે જુઓ નીચે
'સયમ' (પ્રક ૧૬) શ્લોક ૧૭૬

(૪) આ સાથે રાજસિક અને તામસિક સુખ કેવું હોય તે જુઓ.
વિપયેન્દ્રિયસયોગાચત્તદગ્રેઽમૃતોપમમ્ ।

પરિણામે વિપમિવ તત્સુખ્ય રાજસ સ્મૃતમ્ ॥ ૬-૪૦-૩૮
(ગીતા ૧૮-૩૮)

ચદગ્રે જ્ઞાનુચ્ચે ચ સુખ મોહનમાત્મન ।

નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં ગત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૬-૪૦-૩૯
(ગીતા. ૧૮-૩૯)

ઈન્દ્રિયો અને તેના વિપયોના સયોગથી ઉત્પન્ન થતુ-એટલે કે વૈપયિક આધિભૌતિક સુખ-જે પ્રથમ અમૃત જેવું અને પરિણામે વિપ જેવું હોય છે તે સુખને રાજસ કહેવું છે. અને જે પ્રથમ તથા પરિણામે આત્માને-બુદ્ધિને મોહમાં નાખે છે, તથા જે નિદ્રા, આગસ, અને (સ્વધર્મ અને કર્મ પાલનના) પ્રમાદમાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે સુખને તામસ કહેવું છે.

જેના અભ્યાસથી (પુરુષ) રમણ કરે છે અને જેથી હું ખતા અન્તને પામે છે.

જે શરૂઆતમાં વિષ જેવું લાગે છે, પરિણામે અમૃત જેવું હોય છે, જે આત્મજ્ઞાનની (કે પોતાની બુદ્ધિની) પ્રસન્નતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, તે સાત્વિક સુખ કહેવાય છે

જે આત્મતિક સુખ છે, તે બુદ્ધિથી જ ગ્રહણ કરી શકાય તેવું અને અતીન્દ્રિય છે, તેને બાણીને એમાં સ્થિર થયેલો તત્ત્વથી કદી પણ ચળતો નથી

ગીતાના અક્ષરમાં અધ્યાય 'મોક્ષ સંન્યાસયોગ'માં ત્રિવિધ સુખો વર્ણવતા ભગવાને (૧) આત્મનિઃ શુદ્ધિ અથવા (૨) પોતાની બુદ્ધિની પ્રસન્નતામાંથી ઉત્પન્ન થતા સુખને સાત્વિક અને ઉચ્ચ જ્ઞાન સુખ કહ્યું એ દોઢ શ્લોકો તથા છઠ્ઠા અધ્યાય 'ધ્યાનયોગ'માં સાચું સુખ શું છે એ વર્ણવતા શ્લોકો પૈકી પહેલો શ્લોક ઉપર ઉદ્કૃત કર્યો છે 'ધ્યાનયોગ'માં સાચા સુખની વ્યાખ્યાને આગળ લખાવતા કહ્યું છે, 'વળી જે પામ્યા પછી બીજા કોઈ લાભને એ (સાધક) અધિઃ માનતો નથી અને જેને વિશે સ્થિર થયેલાને મહાદુઃખથી પણ ડગાવી શકાતો નથી તે હું ખતા સ્પર્શ રહિત-હું અવિયોગ સ્થિતિને 'યોગ' નામની સ્થિતિ જાણુવી એ યોગને દૃઢતાપૂર્વક અને કટાક્ષા વિના આચરવો' ૨ અને પછી '(આમ યોગ સાધીને) પ્રશાન્તચિત્ત વિકાર શમાવેનો અને બ્રહ્મભૂત થયેનો નિષ્પાપ યોગી અવશ્ય ઉત્તમ સુખને પામે છે' ૩ આની રીતે સાચું અને સર્વોત્તમ સુખ આત્મનિઃકાવાળી બુદ્ધિની પ્રસન્નતામાંથી જ ઉપજે છે એમ આદર્શ સુખ તથા તેને પામવાનો આદર્શ રસતો વ્યાસ ભગવાને બતાવેો પણ બીજા સુધી ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિથી બધાયેનો દેહ ઇન્દ્રિયો અને મન વળગેના છે ત્યાં સુધી સાત્વિક, રાજસિક અને તામસિક ત્રણે ગુણોવાળી પ્રવૃત્તિ અવશ્ય કરની જ પડવાની એવે વખતે

૨ (અ) ય સન્ધ્યા ચાપરં સામ મન્યતે નાથિકં તત ।

યસ્મિન્સ્થિતો ન હુલેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥ ૬-૨૮-૨૨

(બ) ૬-૨૮-૨૩ (ગીતા ૬-૨૩) (ગીતા ૬-૨૨)

૩ પ્રસાન્તમનસ દ્યન યોગિન સુખમુત્તમમ્ ।

ઉપૈતિ શાન્તરજસ બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥ ૬-૨૮-૨૭

(ગીતા ૬-૨૭)

મુખના સર્વોચ્ચ શિખર ઉપર આગેદણ કરનારી ઉત્ક્રાંતી કે લાવચથી આધ્યાત્મિકને અરિવેકથી મુખ અને દુખમાં વિપર્યાસ બુદ્ધિ થાય તો, એવી વ્યક્તિ કે સમાજનું (તત્કાલીન) પતન થવાનું ૪ પત્રી ઉત્થાન તો થાય, પણ એ ગાળામાં વૃથા કાળવ્યય, શ્રમ-વ્યય અને દુખ થવાના એવું ન થાય એ માટે લોકકલ્યાણ અને જીવનયાત્રા બંનેનો પોતાના સામર્થ્ય અનુસાર-ઓઠા કે વત્તો નહિ, કાગળ બનેથી કુપરિણામ આવે છે-પ્રિયાર કરી નિંકામ લાવે આચરણ કરનાર, મુખદુઃખનું રહસ્ય જોતો થાય છે, એમાની વિપર્યાસ દષ્ટિ સ્વચ્છ થતી જાય છે, પરિણામે સાચું મુખ પ્રાપ્ત થાય છે

ન નૂન પરદુઃખેન કશ્ચિન્નિયતિ સંજય ।

यत्र द्रोणमहं श्रुत्वा हतं जीवामि न म्रिये ॥ ૭-૮-૨ (૧૨૫)

હે સંજય ! ખરેખર કોઈ પણ પારકાના દુખથી મરી જતું નથી, કારણ કે દ્રોણને હણાયેલા સાલગ્યા છતાં હું જીવું છું, મરી જતો નથી

ભારતયુદ્ધના દમ્ભા દિવસે અનિત બીજા અને પદરમાં દિવસે એના જ અનિત દ્રોણનું મૃત્યુ સાલગ્યા, શોકથી મૃત્યુર્જીવને ધૃતરાષ્ટ્રે શોકોદ્ગાર કાઢના લાગણીઓની તદ્દન વાગ્નિ-ગતિ મનાવવું મુલાયમ કશું ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના હૃદયને 'અશ્મસાર-પથરના જેવું મુદ્દા કારણ કે આવા દુખદાયક

૪ (૧) કાયમી પતન ન થઈ શકે, કારણ મૂળમાં ક-વાણુનિર્ગ રહેતી છે સરં પાર્થ નૈવેહ નામુન ત્રિનાશસ્તસ્ય વિચત ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ૬-૨૮-૪૦

(ગીતા ૬-૪૦)

(૨) ભારતના આવા ઉત્તમ આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાન તથા એની સાથે જ જોડાઈને રહેનો કર્મયોગ, બુદ્ધિયોગ અને સમત્વયોગનો વારસો છતાં એનો વિનિયોગ કરવાના સામાન્ય પ્રજાના, એ પ્રજામાંથી જન્મેના દ્વિતીય કક્ષાના નેતાઓ, સત્તા, આચાર્યો અને લક્ષ્મીના પૂરા સામર્થ્યના અભાવે, ભારત સૈકાઓથી વિદેશી આક્રમણ, દુખ દારિદ્ર્ય, વિખરાદથી દમિત થતું આગું છે, અને થઈ રહ્યું છે પ્રસંગોપાત્ત ગીતાના ઉપરની ઉક્તિને અનુસરીને એ જ સામાન્ય પ્રજામાંથી આ જ્ઞાન-યોગનો વિનિયોગ કરનારી બુદ્ધ, મહાવીર, શકરાચાર્ય અને ગાંધીજી જેવી ઐતિહાસિક તથા શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન, વ્યાસ, શુક્રેન, નાલકેન જેવી અર્ધ ઐતિહાસિક-પૌરાણિક, પણ સાત્ત્વિક ઐતિહાસિક પાત્રો જેમાંથી સર્જાય છે એવી અદ્ભુત વ્યક્તિઓ જન્મી

૧ સરં મીષ્ણદ્રોણૌ હતૌ શ્રુત્વા કિં તુ જીવામિ સંજય ॥ ૭-૧૦-૪૫

સમાચાર સાંભળ્યા છતાં એના સેંકડો દુકડા યાદ જતા નથી,' એમ કહ્યું.^૨ સાચી વાત છે. પારકા દુઃખથી કોણ મરે છે ? ધૃતરાષ્ટ્રને તો બીજા-દ્રોણ જેવાની મદદથી યુધિષ્ઠિરની ઝગકતી રાજ્યવશ્તી પડાવી લેવી હતી. એ મદદ તૂટી પડ્યો એનું દુઃખ હતું. હજુ છોકરા તો લડવા તૈયાર હતા, કહ્યું અને શક્ય હતા, ગણનાપાત્ર સૈન્ય હતું છતાં એ અપરાજ્ય મહારથીઓ પડ્યા તેથી એ રાજ્યવશ્તીની આશા ધૂળમાં મળવા જેવી હાલત યાદ એમ લાગ્યું એવું દુઃખ હતું; દ્રોણપતનનું નહિ ! છતાં દ્રોણ ઉપર એમની વિશ્વાસ અને શક્તિને લીધે પ્રેમ તો હતો જ, એટલે દ્વિધામાં કૂટાતા ધૃતરાષ્ટ્રે રજસુ તમમ્મથી ઘેરા-યેલાઓના મુખમાંથી જે ઉદ્ગાર નીકળે તે ઉદ્ગાર કાઢ્યો. વળી આગળ ચાલતાં આત્મનિરીક્ષણ કહ્યું, 'શ્રીકૃષ્ણને લોકના ગુરુ અને લોકના સનાતન નાથ અને દિવ્યરૂપે આજીવ્યા, પોતાના ચિત્તને સ્થિર કરવા ભક્તિપૂર્વક એમનાં કર્મોનું કીર્તન કયું' ?^૩ ભગવાનનાં ઉત્તમ ચરિત્રોનું, જુદામી રાજ્યોને તેમણે જીતી લીધા તેનું, અને કૌરવસભામાં કરેલી આશ્ચર્યજનક વિજિતનું કીર્તન કયું'.^૪

૨. (૧) ૭-૮-૧૦; સર^૨ કહ્યુંવધ પછીના (૮-૫-૨૪, ૩૪) તથા શક્યવધ અને દુર્યોધન પતન પછીના (૯-૨-૪) ધૃતરાષ્ટ્રના ઉદ્ગાર. એમાં એમણે પોતાના હૃદયને 'વજ્રસારમય' કે 'વજ્રહરતર' કહ્યું છે; બીજાપતન પછીના (૬-૧૫-૫૩) અને દુર્યોધન સહિત સોયે પુત્રો માર્યા ગયા ત્યાર પછીના (૧૦-૧-૧૦) ઉદ્ગારોમાં પોતાના હૃદયને 'અદ્રિસારમય' કહ્યું છે.

(૨) સર^૨ અલિપ્ત-પુના વધ પછી વિશ્વાપ કરતાં અનુને પોતાનું હૃદય ચીરાઈ જતું નથી માટે તેને એ વખત 'વજ્રસારમય' કહ્યું છે. (૭-૧૦-૪૬; ૫૦-૫૪).

(૩) હૃદયને 'અશ્વસારમય' કે 'વજ્રસારમય'ની ક્ષિપ્રતા આપવી તે એક લોકકહેવતનો જ પ્રયોગ છે. જુઓ નીચે 'સંયમ' (પ્રક. ૧૬) શ્લોક ૧૭૬, પા. નં. ૬.

(૪) સર^૨ મુક્ષાદિહોત્ર વહુદુઃપૂર્ણં શ્વ વૃ નૂત હૃદયં સ્થિરં મે ।

નિવીર્યતે યદ્ધ સદસપાણ વજ્રાહત શૃંગનિવાચલસ્ય ॥

(વા. રા. સુંદરકાંડ ૨૮-૪)

સીતા પોતાના મોઢે આ શ્લોક બોલે છે. (સર^૨ વા. રા. સુંદર કાંડ ૨૬-૬).

૩. ૭-૬-૭૨, ૭૩,

૪. દ્રોણ ઝ. ૧૦. આ અધ્યાયમાં કૃષ્ણના પૌરાણિક અને અતિમાનુષ્ય કર્મોનું ભક્તિભાવવાળું કીર્તન છે. આસુરી ચક્રમાં રસાયેલા બાળક આત્માની મન-સ્થિતિનું પણ તેમાં વર્ણન છે.

વળી ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું, 'જેનો યન્તા-સારથિ હાંકિય છે, જેનો અર્જુન યોદ્ધો છે એવા રથની સામે યુદ્ધમાં પ્રતિપક્ષીઓનો ક્યો રથ ટકી શકે ?'... અર્જુનમાં નિત્ય વિનય અને કૃપામાં ગામન કર્યું છે. મોહિત અને મન્યુપાસમાં સપડાયેલો દુર્યોધન આ જાણતો નથી. વળી એ પ્રાચીન દેવો નરનારાયણ જે એક જ આત્મારૂપ છે એ મનુષ્યલોકમાં જે રૂપે થયા છે, અને ધારે તો મનુષી જ આપણી મેનાનો નાશ કરે એમ છે, પણ મનુષ્યરૂપમાં હોઈ એવું કહ્યું નથી: એવા કૃષ્ણ-અર્જુનને દુર્યોધન જાણતો નથી... અત્યર્થ, વેદાધ્યયન, (કર્મકાંડી) ક્ષિપ્રાઓ કે શસ્ત્રોથી કાઈ મન્યુનું વારણ નથી કરી શક્યું. (એ બીજા દ્રોણના મનુષી સમગ્રજ છે). પૂર્વે યુધિષ્ઠિરની જે રાજ્યવશ્કર્મીની અમે ઈચ્છ્યા કરતા હતા તેને બીજા અને દ્રોણના વધથી ત્યાં જ રહેવાની (જાણે કે) અમે અનુમતિ આપીએ છીએ. ખરેખર મારા વધયુથી દોરવોનો આ નાશ થઈ રહ્યો છે. મનુષ્યો પ્રત્યે અધર્મ નહિ આચરનાર (યુધિષ્ઠિરમાં) સ્વાભાવિક રીતે જ ધર્મે આશ્રય કર્યો છે તેથી દૂર દાગે સર્વ વિનાશ કરવા માંડ્યો છે. મનુષી પુરના મનમાં ધાગે છે કંઈ અને થાય છે કંઈ, એ દેવને લીધે જ બને છે એમ હું માનું છું તેથી અમારા ઉપર આ અપરિહાર્ય દુઃખ આવી પડ્યું છે. હવે હે સત્ય ! તું યુદ્ધનો દેવાસ કહેવા માંડ. ૧૭ એમ ગોઠ કરતા ધૃતરાષ્ટ્રનું માનમ ચિત્રણ કરીને કવિએ (૧) ભૌતિક દાર ખાના ઈર્ષ્યાળુ, જિતે ત્યારે પુરુષાર્થની અને હાગે ત્યારે દેવની ગતિ વર્ણવના ચિત્તની ડામાડોળ સ્થિતિનું અને સ્થૂંચ મટે ભગવાનનું શરણ લેના મનુષ્યનું તથા (૨) ચિત્તરૂપી કુશ્મેનમા દાર ખાની રાજસ-તામસ શક્તિઓ નિરીક્ષણ કરીને નર અને નારાયણ, આત્મા અને પરમેશ્વર બંનેને (કંઈક) ઓળખે છે, એમની ક્ષિપિત ઝલક નીહાળે છે, પોતાનો નિશ્ચિત નાશ પારખે છે, અને (છતાં દુઃખ, ગોઠ, ઈર્ષ્યા, લોભને લીધે) આખર મુઠ્ઠી લડી લેવા તૈયાર થાય છે તેનું; અને (૩) પારકા દુઃખથી કાઈ મરતું નથી, કારણ કે સ્વાર્થી પોતાના સ્વાર્થ તરફ જોતો હોઈ એનું દુઃખ પોતાના આર્થનાશનું હોય છે. તત્ત્વર્થી લોકગતિને પારખતો હોઈ એને દુઃખ નથી

૫. यस्य यन्ता हृषीकेशो योद्धा यस्य धनजयः ।

रथस्य तस्य कः संख्ये प्रलनीको भवेद्रथः ॥ ७-१४-३६

સર. ૬-૪૦-૭૮ (ગીતા. ૧૮-૭૮)

૬. प्रातः प्रकृतितो घर्मो नाघर्मो मानवान्प्रति ।

मृतः सर्वविनाशाय कालः समतिवर्तते ॥ ७-१०-४६

૭. ૭-૧૦-૩૮ થી ૫૧.

૩૬

યતુ આ બે યિતિની મધ્યમા રહેનારાને કશાબેદ ને મુખદુઃખ માય છે, તે તત્ત્વન મ્યાર્થ, કે અનુક્રપા-અનુક્રામને વીધે યતુ હોઈ પૂર્ણતયા પોનાતુ કે બીજાનુ નદિ યતુ મિત્ર પ્રમાણુ હોય છે, એમ દર્શાવેનું છે. આ કારણથી દ્રોણ-ભીષ્મ તો મૃ, યતુ પત્રી દુર્યોધન મદિન સોયે દીકરા તેમના પુત્રો સદિન માયા ગયા અને બીજાના કટાક્ષો સહેના પડના હતા, તો ય મૃતરાજી જીવના રવા હતા।

મૈત્ર્યમેતદ્દાગસ્ય ચલેતદ્દાનુચિન્નયેન ।

ચિન્તવમાર્તે દિ ન દ્યેતિ મૃયક્ષાપિ પ્રવર્ધતે ॥^૧

૧૨-૩૧૭-૧૨ (૧૨૬)

દુઃખ હો કરવાતું ઔપધ એ છે કે એની ચિન્તા ન કરવી ચિન્તા કરવાથી તે દૂર થતુ નથી, પણ બિલકુ ધણ વધે છે

મુશ્કેલ પરમમતિ પામ્યા તે પહેલાં નારદે તેમને તત્ત્વોપદેશ કર્યો,^૨ એમાંથી કાઢપણુ જાનના દુઃખનુ નિરાકરણુ લાવી શકે તેવા અને તદ્દન આધુનિક માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ પણ કસાયેનો આ પ્રિયાર ઉદ્ધૃત કર્યો છે^૩ ન્યાયે પણ દુઃખ આવી પડે ત્યાગ-તૈયમિત્ર કે સાર્વજનિક^૪-તેને શક્તિ હોય તે મુજબ દૂર કરના પ્રયત્ન કરવો, પણ ફિર ન કરી દ્રવ્યનાશ,

૧ = કે ૧૧-૨-૧૭ કથી કે જુઓ ઉપર 'કાળ' (પ્રક ૧૦) નો ૧૧૬, પ ૨૫૬

૨ જુઓ 'અભિવિદ્યા' (પ્રક ૫) નો ૭૬ પ ૧૮૨

૩ ફીકર દૂર કરવા માટે આધુનિક 'શાસ્ત્ર' જેવા દરરોજના વ્યવહાર ઉપયોગના આવે તેવા કે ન કર્તેગીના પુસ્તક How to stop worrying and start living માના કેટલાક સોનેરી નિયમો સરખાવો 'When fate hands us a lemon, let's try to make a lemonade' (P 167) 'Let's forget our own unhappiness-by trying to create a little happiness for others' "When you are good to others, you are best to yourself" (P. 167. 'Remember, no one was ever killed by lack of sleep It is worrying about insomnia that does the damage-not the insomnia' (P 237) etc

૪ જુઓ પૈયકિતક માટે ૧૨-૩૧૭-૧૧. સાર્વજનિક માટે ૧૨-૩૧૭-૧૫ જુઓ ઉપર 'કાળ' (પ્રક ૧૦) નો ૧૧૬, પ ૨૫૬

આરોગ્યનાશ, ખીજ અનેક જાનની સમૃદ્ધિ-યૌવન, રૂપ, જીવન, પ્રિયજનનો સંક્રાંતિ નાશ, અપ્રિયની સંપ્રાપ્તિ, પ્રિયજનનું મૃત્યુ, વિરહ અથવા નાશ, એ તથા મોહ, લોભ જનિત દુઃખોને આ ઉપાય વડે દૂર કરવાં.

પણ એ ફિક્કર કથી તાલીમ મળી હોય તો ન થાય ? 'માનસિક દુઃખોનો પ્રજ્ઞાથી અને શારીરિકનો ઔષધોથી નાશ કરવો. વિજ્ઞાનનું-અનુભવ-સિદ્ધ જ્ઞાનનું આગ્ર સામર્થ્ય છે, માટે (દુઃખના સમયે) છેક બાળકના જેવા ન થવું.^૫ આવી વિજ્ઞાનરૂપી સામર્થ્યવાળી પ્રજ્ઞા શી રીતે પ્રાપ્ત થાય અને એને આખરી લક્ષ્ય શું હોય ? સદૃષ્ટિમયું જિંદું અવગાહન.^૬ અવગાહનથી જીવનમાં 'સુખ' કરતાં 'દુઃખ' વિશેષ છે એવું દર્શન. એમાંથી સુખ-દુઃખની અસ્થિરતા, ચડતી-પડતી સર્વેની નાશવંત સ્થિતિનો ખ્યાલ અને (વિચારપ્રાપ્ત) સુખો પરત્વે નિર્વેદથી આવના સતોષથી^૭ સુખ, તથા તૃષ્ણાથી દુઃખનું દર્શન. એ માટે (સાત્ત્વિક) ધૃતિથી શિશ્ન અને ઉદરના વેગને, (સ્વચ્છ) ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી હાથ અને પગના વેગને, (શુદ્ધ) મનથી આંખ અને કાનને તથા (સાચી) વિદ્યા વડે મન તથા વાણીના વેગને રોકીને,^૮ નિદ્રા, સ્મૃતિ અને પ્રણય ઉપરની આસક્તિનો ત્યાગ કરીને-અનાસક્ત થઈને કેવળ નમ્રપણે જીવન જીવવું.^૯ ખીજ શબ્દોમાં આત્માનુચિતનમાં આનંદ મેળવતાં, અપેક્ષા તથા લોભ વિનાના થઈને કેવળ પોતાના (આરિખ્યા) આલંબનથી વિચરણ કરવામાં સુખ છે એવો અનુભવ.^{૧૦} આ છે પ્રજ્ઞાપ્રાપ્તિનાં અને તેના સર્વોચ્ચ લક્ષ્યાંક ખરા સુખનાં સોપાન. આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે, તેથી જે લોકો આને સમન્વિત વિના સુખ અને દુઃખમાં ભ્રાન્તિ ઉભી કરે છે તેઓનું (સામાન્ય)

૫. પ્રજ્ઞા માનસ દુઃસ હન્યાચ્છારીરમૌર્ધઃ ।

एतद्विज्ञान्तामर्भ्य न बालैः समतामियात् ॥ १२-३१७-१३

=ફે. ૩-૨૦૬-૧૫.

૬. જુઓ શાંતિ. અ. ૩૧૭, ૩૧૮.

૭. જુઓ નીચે શ્લોક ૧૨૭, પૃ. ૨૮૬.

૮. પૃથ્વા શિશ્રોદરં રક્ષેત્પાણિપાદ ચ ચતુષ્પા ।

चक्षुः श्रोत्र च मनसा मनो वाच च विद्यया ॥ १२-३१७-२८

=ફે. ૫-૪૦-૨૨

જુઓ ઉપર 'અહાવિદ્યા' (પ્રક. ૫) શ્લોક ૫૪, ૫૫. પા. નોં. ૪૬ (પહેલી નોંધ).

૯. ૧૨-૩૧૭-૨૯.

૧૦. ૧૨-૩૧૭-૩૦.

સ્થિરસુદ્ધિ અને અનાસક્ત^{૧૪} છે: એવા સર્વગુણસંપન્ન, દક્ષ, શુચિ, બહાદુર, સમયને પારખનારા અને નયસાસ્ત્રને જાણનારા (નારદ) ઉપર કોને પ્રેમ ન થાય ?^{૧૫} આમાં સ્પષ્ટ રીતે નારદને આસક્ત જેવા જણાતા છતાં, અનાસક્ત સ્ત્રીને બહુ કાર્ય કરનારા અને આત્મિકની જેમ જ તમામ ભૌતિક વિદ્યાઓના કૃત્રિમ જ્ઞાતા તરીકે વર્ણવેલા છે. એ જ પ્રમાણે નારદનું ગુણવર્ણન કરનાર સર્ગક વ્યાસમાં અને વ્યાસના સર્વથેડ પાત્ર શ્રીકૃષ્ણમાં આ ગુણોનો સુમેળ મહાભારતમાં પાને પાને દેખાય છે.

અવગત આ ઉપદેશ સુખ મેળવવા માટે જ છે, તેથી જુદા જુદા પ્રસંગે દુઃખમાં દટાઈ ગયેલાઓને, કે મોકમાં ગરકાવ થયેલાઓને તેમાંથી મુક્ત કરવા વિજ્ઞાનનો પ્રયોગ થાય છે તેવી રીતે મ.ભા.માં પણ એનો ઉપયોગ થયેલો છે. એટલે કોઈ કોઈ વખત એ અંગે અન્યથાભાવ થતો હોય એવી અવગણ સમજ પ્રવર્તે છે.^{૧૬} એટલે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની ધંતરે શાખાઓમાં આ વિચારોનો ઉપયોગ કદાચ સંસારનો એકતરફી ત્યાગ કરીને ‘સાધુ’ થવા માટે અને પ્રતિ કક્ત જીવનશૃંગાર પૂરતી જ કરવા માટે થયો હોય, પણ મ.ભા.કારે પ્રતિ કક્ત ભોક્ત્રમંત્રકાર્ય, અને નિરામય જીવનધારણ ભોક્ત્રમંત્રક થઈ શકે એ માટે હોય, એવી ચોક્ખી ધારણાથી આ વિચારોનો ઉપયોગ કરેલો હોઈ એમાં સર્વ વિદ્યાઓ-આત્મિક અને ભૌતિક-નો પૂર્ણ વિકાસ, અવગત સમાજને અર્થ, કરવાનો અનુગ્રેહ કર્યો છે, કે જેમાં આત્મ અને આવતી પેઢીઓનાં બધી જાનના સુખ વધી રહેલા છે

અગ્ન્યશ્વો વદ્યાત્મા તસ્માત્સર્ગ વૃજિત ॥ ૧૯

કૃતશ્રમ કૃતપ્રજ્ઞો ન ચ તૃપ્ત સમાધિત ।

નિયમસ્વીડગ્મત્તથ તસ્માત્સર્ગ વૃજિત ॥ ૨૦

આ સાથે સરં સમા. પરિશિષ્ટ ૧, પેમેજ ૨ મા (નારદગુણવર્ણન).

૧૪. સ્થિરસુદ્ધિસક્ષાત્મા । ૧૨-૨૨૩-૨૨ ક.

૧૫. ॥ સર્વગુણસંપન્ન દક્ષ શુચિમકાતેરમ્ ।

કાલજ્ઞ ચ નયજ્ઞ ચ ક પ્રિય ન કરિષ્યતિ ॥ ૧૨-૨૨૩-૨૩

૧૬. દુઃખી ધૃતરાષ્ટ્રને વિદુરનો ઉપદેશ સ્ત્રી. અ. ૨-૧ થી; ગાંધારીને શ્રીકૃષ્ણનો સ્ત્રી. અ. ૨૬-૧ થી.

યુધિષ્ઠિરને બીમંબેને શાંતિ. અ. ૧૬ મા આવા વિચારો ભારપૂર્વક દર્શાવીને રાજ્ય સ્વીકારવા વિનંતિ કરી, તે રાજસિક દુટ્ટપ્રયોગનું ઉદાહરણ છે. વ્યાસ આમ વ્યવહાર દાખવાઓથી એક જ વસ્તુના પરસ્પર વિરોધી ઉપયોગ કેમ થઈ શકે તે દર્શાવીને, બની શકે તેટલું વધુ શુભ મંત્રણ કરવાનું, પરોક્ષ રીતે વારંવાર સૂચવ્યા કરે છે.

અસંતોષપરા મૂઢાઃ સંતોષ યાન્તિ પણ્ડિતાઃ ।

અસંતોષસ્ય નાસ્ત્યન્તસ્તુષ્ટિસ્તુ પરમં સુખમ્ ।

ન શોચન્તિ ગતાધ્વાનઃ પદ્યન્તઃ પરમા ગતિમ્ ॥^૧

૩-૨૦૬-૨૦ (૧૨૭)

મૂર્ખો અસંતોષી હોય છે જ્યારે પાંડિતો સંતોષી હોય છે અસંતોષ-તૃષ્ણા-નો છેડા જ નથી, જ્યારે સંતોષ એ પરમ સુખ છે આ (સંતોષ) માર્ગના પ્રવામી શોક કરતા નથી અને પરમ ગતિને જુઓ છે

આ અર્થના મુલાસિતો નારદના પ્રવચનમાં અને મહાભારતમાં અન્યત્ર હોવા છતાં, અહીં ધર્મવ્યાધની કૌશિક સાથેની છેત્રી વાતચીતમાં વાક્ય ઉદ્ધૃત કર્યું છે, કારણ અન્ય પ્રસંગોની અપેક્ષાએ વ્યાધનો પ્રસંગ વધુ પ્રેરક છે

આપદાદાના સમયથી આત્મે આવતો ખાસ વેચવાનો આ કૂર ધર્મો ધર્મવ્યાધિ સંતોષ તથા ધર્મથી કરતો ધધાની કૂરતાને લીધે થતો વિરાદ એવો જ્ઞાનથી દૂર કરેનો પણ બ્રાહ્મણ કૌશિક એવું 'ધર્મ'ના અંગોનું પ્રવચન સાબળી સુપ્રસન્ન થયો અને કૌશિકે શદ્દ નહિ પણ બ્રાહ્મણ માન્યો છતાં શદ્દયોનિમાં જન્મનાનું કારણ પૂછતા, વ્યાધિ પૂર્વજન્મમાં એક ઋણિને જૂનથી બાણ ભારતા એમનો શાપ તથા એ દુષ્કર્મનું ફળ જણાવતા, કૌશિકે વ્યાધની દયા ખાઈ આશ્વાસન આપતા ખેદ નહિ કરવાનું સૂચવતા તે અત્યાગે પણ બ્રાહ્મણ જ છે એમ કહ્યું એમને કૃતપ્રસન્ન વ્યાધિ કોગિકના આશ્વાસન અંગે કહ્યું પણ કદા સિનાય દુઃખ દૂર કરવા શું કરવું, શોષ કરવાથી છતાં વધે છે, પણ સુખદુઃખ દૂર કરીને જ્ઞાનમુક્ત થવાથી (ખરું) સુખ મળે છે તે

૧ (૧) ધર્મવ્યાધની કથા માટે જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક ૨) શ્લોક ૨૨,

૫ ૨૩

(૨) = ૩-૨-૪૪, ૧૧-૨-૨૦, ૧૨-૩૧૭-૧૬, ૨૧

(૩) સરં ૧૨-૨૧-૨

(૪) સરં ચિ ૧૩-૧૬૨-૪૮

(૫) સરં આરોગ્ય પરમા લાભા સત્તુટ્ટી પરમ ધન ।

વિસ્તાષપરમા યાતી નિવ્વાન પરમ સુખ ॥ ધર્મ ૨૦૪

આરોગ્ય પરમ લાભ છે સંતોષ પરમ ધન છે, જેનમાં વિશ્વાસ હોય તે મોટું સુખ છે નિર્વાણ પરમ સુખ છે

૨ જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૨૬, ૫ ૨૮૨ ધર્મવ્યાધનો ઉત્તર નારદના પ્રવચન જેવો છે

જાણનાં આ મુખાગિન કરીને, ૨ વિદ્યા અને નિર્વેદ જે (ઝેરી) સાપની મારક છવ્વેગુણે તેનો ગમે તેવા વિષમ ગમવમાં થે ત્યામ કરીને ઉત્સાહપૂર્વક પુનઃપ્રાર્થ કરીને દુઃખમાંથી છૂટું જોઈએ એમ કહી, પોતે કૃતઘ્ન, કાવાંકાક્ષી-સમયની રાહ જોનારો, અને આ જાણુ જરાગર સમજનારો દોષ જરાયે સીદાતો નથી એમ જાણાવું.

આ પ્રસંગથી વ્યાખે એક મોટો માનસપ્રાપ્તીય કાવડો ઉઠેલો છે. દયા ખાનારા, ધીખાડ, મીઠાખોવા, ઉપકાર નીચે આવેલા સુદૃઢો સારું લગાડવા માટે દેખીનાં દુઃખનાં કારણો મવાવી મવાવી નગર સમગ્ર લાવીને, મનુષ્યના મનની આગી જાળાને અડીને એક જાનનું વિદ્યાપૂર્ણ સુખ અને મિત્યાભિ-માન પોગે છે, તેનું ધર્મવ્યાધ જેવા તત્ત્વર્થીઓ મારુખોદું કયા સિદ્ધાંત, મીઠી રિયતિની મૂઢ, મીઠી, તેજસ્વી, માર્મિક રૂપીએ નિરાકરણ કરી સ્વ-પરનું ઉત્થાન સાધે છે.

વ્યાધના જવાબ પછી તેનો આભાર માની, તેને અજેની બધી ફિકર ત્યજીને (ઉપદેશનો સઘોપયોગ ૧) તેનું મંગલ વાંચી તથા (પોતે બ્રાહ્મણ હોવા છતાં) તેની પ્રશ્નિયા કરીને કૌશિક ઘેર જઈ માખાપની સેવા કરવા લાગ્યો. ૪

દરેક પ્રસંગને અનુવર્તીને 'અસતોપ'ના જુની જુદી બુધિકાના અર્થો હોઈ શકે, પણ તેનો સાચો અર્થ તપ્ત્વા કે જે છીપતી નથી તેનાથી ઉપરામ એ છે.

સતોપના આ સાત્ત્વિક વિચારની સામેનો રાજમિક વિચાર મ જા.માં કવિએ અસાધારણ કુશળતાથી અનેક સ્થળે તેના સારા નરસા પાસા સાથે મૂક્યો છે. 'અસતોપ એ શ્રીનુ મૂળ છે.' ૫ માટે હુ તેની જ (અસતોપની)

૩. ૩-૨૦૮-૨૧ થી: વિવિધ મુખોમા નિર્વેદ-કટાણો અર્થાત્ વેરાગ્ય જોઈએ (જુઓ ઉપર 'ધર્મ' શ્લોક ૩૬૫ ૫૫ પા નો ૩ મા વ્યાધવચન) અને સાત્ત્વિકતા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નોમા અનિર્વેદ-ઉત્સાહ જોઈએ. તેથી ઉપર 'ધર્મ' શ્લોક ૩૬૫ના ઉત્તેજ જેવા સ્થળે આવતા 'નિર્વેદ' પદ અને અહીં પ્રયોગ્યથેના 'નિર્વેદ' પદના શબ્દાર્થનો ભેદ સમજવો જોઈએ. અર્થાત્ વિવેચી નિર્વેદ ખરો, પણ પરમ પુરુષાર્થથી નિર્વેદ નહિ. એટલા માટે તો ભગવાને પણ ગીતામાં 'યોગ'ને કટાણ્યા વિના આચરવાથી દુઃખવિયોગરૂપી સુખ મળે છે એમ કહ્યું. (જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૨૨ થી ૧૨૪ પા. નોં. ૩, ૫. ૨૭૮).

૪. ૩-૨૦૬-૨૭ થી ૩૦.

૫. અસતોપ ત્રિયો મૂલ તસ્માત્ કામયામહમ્.

સમુદ્ધવે યો ચતતે ॥ રાત્રન્યરમો નયી ॥ ૨-૫૦-૧૮

સંદર્ભ માટે જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક. ૨) શ્લોક ૨૩ પા. નોં. ૫ (૪).

કામના કરું છે, હે રાજન્ ! જે ઉત્તતિ માટે (ધર્મ કે અધર્મ) પ્રયત્ન કરે છે તે જ પરમ નીતિષ્ઠ છે.' એમ કહીને ધર્મરાજની રાન્યલક્ષ્મી પડાવી લેવાનું ઇચ્છતો દુર્યોધન; હાર ખાઈને દીન થયેલા અને તેથી યુદ્ધથી ઉપરામ પામેલ સંન્યતે રાજધર્મ સમજાવતાં 'નાની નદી જલદી જીલરાઈ જાય છે, ગંદરનો ખોખો જલદી ભરાઈ જાય છે, અને સંતોષમાં રહેતો કાપુર્ય પણ અદ્ય વસ્તુથી તુટી યઈ જાય છે.' સંતોષ અને અનુકાશ-દયા એ બન્ને શ્રીનો નાશ કરે છે,' એમ કહીને પાણી અદાવતી માતા વિદુરાનો પ્રસંગ; અને વિવશ્યુ યુધિષ્ઠિરને કાયર વૈરાગ્યમાંથી પાછા વાળવા દ્વાપાયન વેદવ્યામે ક્ષાત્રધર્મ વર્ણવતાં એ ધર્મને 'લક્ષ્મી (પ્રાપ્ત કરવા) પ્રત્યે અસંતોષી' કહ્યો છે તે પ્રસંગ; એ સર્વમાં 'અસંતોષ'નાં અધોમુખી અને વિકાસમુખી ડોળાં દર્શન, તેમાં રહેલી ખામીઓ સમજવા સહિત ભુદ્ધિશક્તિને વધુ પાણીદાર, બનાવે એવી રીતે, કરાવેલું છે.

વળી 'સંતોષ' એટલે તૃષ્ણાથી ઉપરામ અર્થ હોઈ, તેનો અર્થ કદાપિ પ્રમાદ, કે આજસ નથી. તેથી તૃષ્ણા, ઈર્ષ્યા અને આશા વિનાની ઉદ્યોગ-પરાયણતા તો જોઈએ જ. તેથી વિદુરનીતિમાં ધૃતરાષ્ટ્રને ધીરજ આપતાં કહ્યું છે કે 'અનિર્વેદ-કંટાળનું નહિ તે, અર્થાત્ ઉત્સાહ શ્રીનું અને દુઃખનાશ તથા સુખનું મૂળ છે. ખેદ નહિ કરનારો મહાન થાય છે અને અત્યંત મુખ્ય ભોગવે છે.' ૧૦

૬. જુઓ ઉપર 'ગાહ્ય' (પ્રક. ૭) શ્લોક ૧૦૩ પા નોં ૬ પ. ૨૨૫; 'વિદુરાપુત્રાનુશાસન' કુંતીએ પાંડવોને યુદ્ધોત્સાહ ટકી રહે અને વિશેષ સતેજ થાય માટે શ્રીકૃષ્ણુ વિદિ કરવા આપ્યા ત્યાં તેમની સાથે પાંડવોને સંદેશા રૂપે કહેવાયેલું. જુઓ નીચે 'પ્રકીર્ણ' (પ્રક ૨૦) શ્લોક ૧૮૭.

૭. સુપુરા પં કુનદોકા સુપૂરો મૂષિકાજ્જલિઃ ।

સુસંતોષ કાપુર્ય સ્વત્પકેનૈવ તુષ્યતિ ॥ ૫-૧૩૧-૮

= પંચતંત્ર ૧-૨૫.

૮ સંતોષો વૈ શ્રિય હન્તિ તથાનુકોશ એવ ચ ॥ ૫-૧૩૧-૩૧

૯. અસંતોષ શ્રિય પ્રતિ । ૧૨-૨૩-૧૦.

૧૦. અનિર્વેદઃ શ્રિયો મૂલ દુઃખનાશો મુક્તસ્ય ચ ।

મહાન્મવત્યનિર્વિણ્ણઃ સુખ ચાત્યન્તમમ્બુતે ॥ ૫-૩૯-૪૪

સરં સીતા શોધ કરતાં કંટાળેલા હનુમાને આવા વિચારથી પુનઃ ઉત્સાહિત થઈને સીતાને શોધ્યાં.

અનિર્વેદ શ્રિયો મૂલમનિર્વેદઃ પરં સુખમ્ ।

અનિર્વેદો હિ સતત સર્વથિષુ પ્રવર્તકઃ ॥

વા. રા સુંદરકાંડ, ૧૨-૧૦

આ સાથે મદાભારતકાંચે મુખ અને દુઃખ અંગેની બે-માર્મિક વ્યાખ્યાઓ આપી છે, એ વ્યાસના, શ્રીકૃષ્ણના (અને અર્વાચીન મદાપુરુષ ગાંધીજીના) આચારના પ્રકાશમાં અહીં જોવી ખૂબ પ્રમુખ છે. ‘સયમી મુખે જાય છે, મુખપૂર્વક જામન થાય છે, દુનિયામાં મુખપૂર્વક ફરે છે અને એવું મન પ્રસન્ન રહે છે’^{૧૧} તથા ‘જે (આત્મ) અપર્ગજન્ય બોલે છે, તે જ દુઃખના મૂળ કારણ છે. એ બોલે આદિ અને અંતવાળા ફેલાયી હે કોતેય ! સમગ્ર પુરુષ તેમાં રાયતો નથી’^{૧૨}

---

૧૧ મુલ્લ દાન્તઃ પ્રસ્વપિતિ મુલ્લ ચ પ્રતિવુષ્યતે ।

મુલ્લ પૃથંતિ લોકાંશ્વ મનઃશ્ચાસ્ય પ્રસીદતિ ॥ ૧૨-૧૫૪-૧૭

૧૨ (૧) યે હિ સંસ્પર્શજા મોગા દુઃખયોનય એવ તે ।

આવન્તાવન્તા કૌન્તેય ન તેષુ રમતે શુષ ॥ ૬-૨૭-૨૨

(ગીતા ૫-૨૨)

(૨) સર* નીચે ‘સયમ’ (પ્રક ૧૯) શ્લોક ૧૬૭

યુદ્ધ-નિરર્થકતા

જયો વૈરં પ્રસૃજતિ દુઃખમાસ્તે પરાજિતઃ ।

સુખં પ્રશાન્તઃ સ્વપિતિ હિત્વા જયપરાજયૌ ॥^૧

૫-૬૦-૫૨ (૧૨૮)

ન ચાપિ વૈરં વૈરેણ કૈશચ વ્યુપશામ્યતિ ।

હવિવાગ્નિર્યથા કૃષ્ણ ભૂય વધાભિવર્ધતે ॥^૨ ૫-૭૦-૬૩ (૧૨૯)

૧. = ૩. અવધાનશતક

= ૩. ધમ્મ. ૨૦૧ જયં વૈરં પસન્તિ દુક્ખં સેતિ પરાજિતો ।

રૂપસન્તો સુખ સેતિ હિત્વા જયપરાજય ॥

ક્રોશક્તનરેશ પ્રમેનજિત્ કારી જીતવા માટે અજ્ઞતશત્રુ સાથે યુદ્ધ કરતાં ત્રણ વખત હાર્યો એટલે ખાલુંખીલું છોડીને ‘અરે! દૂધમધ છોકરાને પણ હું હરાવી ન શક્યો’ એમ શોક કરતો પથારીમાં પડ્યો રહેવા લાગ્યો. આ વાત બિશ્નુએએ ભગવાન છુદ્ધને જણાવતાં ભગવાન ઉપરની ગાથા બોલ્યા.

૨. (૧) જુઓ ઉપર ‘ધર્મ’ (પ્રક. ૨) શ્લોક ૪૧, પા. નં., ૧૫ પદ ઉપરનો શ્લોક ન હિત્વાસ્તર્વભૂતાનિ*

(૨) સરં ન હિ વૈરેન વૈરાનિ સમ્મન્તીષ કુદાચન ।

અવૈરેન ચ સમ્મન્તિ એસ ધમ્મો સનન્તનો ॥

ધમ્મ ૫ = જાતક નં. ૩૭૧ દીધિતિજાતક ગાથા ૬

અહીંઆં કદી પણ વૈરથી વૈર શમતું નથી. અવૈરથી-પ્રેમથી શમે છેઃ એ સનાતન ધર્મ છે. એ ઉપરાંત ધમ્મ.ની ગાથા ૩, ૪ (જાતક નં. ૩૭૧ ગાથા ૪, ૫).

જે શોક્યો દેખને કારણે અનેક જન્મો મુઠી પરસ્પર બદલો લેતી લેતી છુદ્ધના સમયમાં યક્ષિણી અને કુલકન્યા થઈને આવસ્તીમાં જન્મી. કન્યા મોટી થતાં પતિગૃહે ગઈ. પછી ત્યાં એને જે બાળક થતાં તેમને યક્ષિણી આવીને ખાઈ ગઈ. ત્રીજી વખત પિયરમાં મુલાવડ કરી, બાળક મોટું થતાં સ્ત્રી પતિ સાથે પતિગૃહે જવા નીકળી. માર્ગમાં જેતવન મહાવિકારની પાસે બેસીને બાળકને ધવડાવતી હતી ત્યાં યક્ષિણીને આવતી દેખીને, ડરની મારી તે સ્ત્રી ભગવાનની પાસે દોડી ગઈ અને તેમના ચરણકમળમાં પુત્રને રાખીને બોલી,

જય વૈરને ઉત્પન્ન કરે છે, પરાજિત પુરુષને દુઃખ થાય છે. પ્રશાન્ત પુરુષ જય પરાજય છોડી દઈને સુખે સુવે છે.

‘ભગવાન ! આને જીવનદાન આપજો.’ યક્ષિણીને સુમન દેવતાએ જોતવનના દાર ઉપર રોડી રાખી હતી. ભગવાને આનંદને મોકલી તેને બોલાવી મંગાવી કહ્યું, ‘તું આમ કેમ કરે છે ? જો તું મારી સન્મુખ ન આવી હોત તો તમારી શત્રુવટ કદપો સુધી આવુ રહેત. વૈરને બદલે વૈર શા માટે રાખે છે ? વૈર તો અનૈરથી શાન્ત થાય છે, નહિ કે વૈરથી.’ એમ કહીને ઉપરની ગાથા કહી. ગાથા સમાપ્ત થતાં યક્ષિણી સોતાપત્ર-‘ધર્મપ્રવાહમાં પડેવી’—થઈ. ભગવાનના કહેવાથી પેલી સ્ત્રી તેને પોનાને ઘેર લઈ ગઈ અને પ્રથમ ખાવાપીવાનું પ્રદાન કરીને તેનું પૂજન કરવા માંડી. હાલ પણ લોકો કાઢી યક્ષિણીને પૂજે જ છે.

(અદ્વૈતકથાકારે આમાં ધર્મકથા, લોકકથા, તથા દેવીપૂજનો મેળ બેસાડી દીધેલો દેખાય છે).

(૩) સરં શાંતિ. ઇ. ૧૩૭. ‘બ્રહ્મદત્તપૂજની સવાદ’માં પૂજની—ચક્રીની વૈર શમે જ નહિ, એવી દલીલો. (આ અધ્યાય સાથે હરિવંશ ૧-૨૦-૮૦ અને જાતક નં. ૩૪૩ કુન્તની-જાતક સરખાવો).

(૪) સરં “સત્યાઅઘનાં મૂળ તત્ત્વો સ્ત્રીકારો એટલે મેં કહ્યાં એ પરિણામો તેમાં રહેલાં જ છે એમ જોઈ શકાશે. એનો અમલ કરવો એ મુશ્કેલ અથવા અશક્ય છે એમ દલીલ કરીને આવી અશ્રુ વસ્તુને ઉડાવી ન શકાય. શસ્ત્રખજના ખીજા અખતરાઓ તો હજારો વર્ષથી થતા જ આવ્યા છે. તેનાં કડવાં પરિણામો આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. ભવિષ્યમાં તેમાંથી મીઠાં પરિણામો ઉપજવાની આશા થોડી જ બાકી શકાય. અધારામાંથી જો અન્નવાળું ઉત્પન્ન કરી શકાતું હોય તો વૈરભાવમાંથી પ્રેમભાવ પ્રકટાવી શકાય.” (ગાંધીજી, ‘દ. આ. ના સ નો ઇતિહાસ’ પ્ર. ખંડ (પ્ર. આ.) પૃ. ૨૫૩; ‘અહિંસાનો પહેલો પ્રયોગ’ (પ્ર. આ. પૃ. ૮૪).

(૫) સરં પડોશીઓ ઉપર પ્રીતિ કરવાના અને વૈરી ઉપર દ્વેષ કરવાના પુરાણો ઉપદેશના રચાને વૈરીઓ ઉપર પણ પ્રેમ અને દ્વેષીતાઓનું ભવું કરવાનું ઉદ્દેશ્યોદ્ધતો ઇમ્મુ-ખ્રિસ્તનો ઉપદેશ. માત્રી ૫-૩૮ થી ૪૮: લુક ૬-૨૭ થી ૩૮ વળાં સરં ‘ત્યાર પછી પીતરે તેની પામે આવીને કહ્યું કે, ‘ઓ પ્રભુ, મારો ભાઈ મારી વિરુદ્ધ કેટલી વાર અપરાધ કરે, ને હું તેને માફ કરું ? શું સાત વાર સુધી ?’ ઇમ્મુએ તેને કહ્યું, કે ‘સાત વાર સુધીનું હું તને નથી કહેતો, પણ સિત્તેરગણી સાત વાર સુધી’ (અર્થાત્ ૭૦ x ૭ = ૪૯૦ વાર અર્થાત્ અત્યંત દુશ્મા જ કરવી) માત્રી. ૧૮-૨૧, ૨૨.

હે કેશવ! વૈરથી વૈર શમતું જ નથી હે કૃષ્ણ! એ તે હવિષ હોમવાથી અગ્નિ જેમ વધુ પ્રજ્વલિત થાય છે તેમ (વૈરથી વૈર) વધે છે

દૂતકાર્ય કરી સજ્ય પાછો ગયો તે પછી યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણને પાડવેની રક્ષા કરવાની વિનંતિ કરતા સનાહ ભાગી, પોતાનું હૃદય હાન્યું ૩ એમા અગ્નિતરણ ક્ષમારતીન રાગએ તમ્સ્યતાથી પોતાની વર્તણૂકની અને ધૃતરાષ્ટ્ર સહિત કૌરવોની લોની વર્તણૂકની સમીક્ષા કરી, કૃત પાંચ ગામ પ્રણિપાત પૂર્વક તથા શાંતિથી લઈને આજીવિકા ચનાવવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી, ૪ (૧) ધનનોલથી અધર્મ અને છેડે દારિદ્ર્ય, (૨) સામાન્યત દારિદ્ર્ય તથા દોષકૃત દારિદ્ર્યમાંથી ઉપજતા દોષો, મોહ અને અધ પાત અને (૩) એ દોષોમાંથી પ્રજાવડે થતી હીમૂનક ઉત્થાનપ્રક્રિયા કહી વળી આગળ ચાલતા જતા પુ, 'ન્યાયી લક્ષ્મી કોઈ પણ સંયોગોમાં છોડી ન જ નોઈએ એ મેળવવા (૧) સુમેહશાંતિથી કૌરવો પાસેથી પાંચ ગામ મેળવના ૩ (૨) રૌદ્રકર્મથી એમનો વધ કરવો—એ બે માર્ગ રહ્યા પણ અનાર્ય, શત્રુ અને સબધ વગરનાએનો ય વધ ન કરવો નોઈએ તો પછી આર્ય, અશત્રુ અને સબધી એનો વધ કેમ થાય ? છતાં ય વિરોધી ક્ષત્રિયોના વધ કરનાથી જીવવાનો સ્વધર્મ કે જે અધર્મ હોય તો પણ કેવો રિચિત્ર છે ૨૫ ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયને માછતુ માઠનાને અને કૃતરુ કૃતરાને મારીને જીવે છે એ પરપરાગત ધર્મ તો જુઓ ૧૬ વળી યુદ્ધમાં કઈ જ્ય પરાજય પોતાની ઇચ્છાનુરૂપ નથી મળતા, એમાં કોઈ વખત શસ્ત્રીરોને કાયરો મારી જાય છે, યશસ્વીએને અયશસ્વીએ હરાવી જાય છે યુદ્ધ સર્વથા પાપરૂપ છે, એમાં કયો હજીનારો પોતે હજીતો નથી ? એમાં માર્યા ગયેનાને જ્ય-પરાજય સરખા છે, પરાજય પામ્યા પછી

૩ ૫-૭૦-૧ થી ૩૬ યુધિષ્ઠિરપ્રવચન સાથે સરં સામાન્યત કોઈ અને યુદ્ધના હિમાયતી ભીમસેને પણ લારતોના નાશ કરતા દુર્યોધનના હાથ નીચે બે શાંતિથી રહી શમતુ હોય તો પોતે નખતાપૂર્વક તેને અનુસરશે એમ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું હતું (ઉલોગ જ ૭૨) અર્જુને પણ શ્રીકૃષ્ણને બને ત્યાં સુધી સનાહસપ કરાવવા કહ્યું હતું (ઉલોગ જ ૭૬)

૪ જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક ૨) સ્તોક ૩૬નું ઉદ્ધાટન, ૫ ૫૫

૫ ૫-૭૦-૪૪, ૪૫

૬ તત્કાલીન ક્ષાત્ર આજીવિકા, કે જે મૂળ સમાજના રક્ષણના હેતુથી ઘડાઈ હતી એટલે કે જે ધર્મ હતો, તેમાં રહેની નિઘ્નતાનું વર્ણન ૫-૭૦-૪૬ થી

શ્રવતા રહેવું એ તો મરણથીયે બુંદું છે, તો જે વિજયી થાય છે તેનો પણ પરાજય જ (થયો છે) એ નક્કી છે (એમ માનવું). વળી એમાંથી વૈર-પ્રતિવૈરનું વિષયક ચાલ્યા જ કરે છે. મનુનો સમૂળ ઉચ્છેદ કરવાથી એ વિષયકનો અન્ત આવી શકે, પણ એવો મૂલધાત નૃશંસતર કાર્ય છે. અમે (ન્યાયપ્રાપ્ત) રાજ્ય છોડીએ તો, એ તો મરણ જેવું જ ગણાય. આમ અમે રાજ્ય છોડવા માગતા નથી તેમ કુલદાય પણ હમ્મજતા નથી. માટે સુલેહશાંતિ થાય તો સારું. શાંતિના ઉપાયો તૂટી પડતાં દારુણ યુદ્ધ ચાલુ થાય છે. એમ થાય તો અમારે (પણ યુદ્ધમાં) પરાક્રમ કરવું પડશે.

(જતાં ય યુદ્ધ કેવું ધૃણપાત્ર છે !) પડિતો યુદ્ધને નેસડામાંની ફૂતરાંની લડાઈની ઉપમા આપે છે.^૭ (ધ્વજ દરકાવતી તે) પૂંજડી હવાવતી, (ધ્વજી-પૂર્વક ઝેરી નળદે જેવું તે) દાતિયાં કરવાં, (પરનિમ્ન અને આત્મસ્થાપા તે) ધુરકાટ-પ્રતિરાવ, (વ્યૂહરચના કરતી તે) વિવર્તન, અને (સિંહનાદ કરવો તે) દાંત દેખાડીને બસવું, એવાં (શ્વાનયુદ્ધના) લક્ષણો સાથે (માનવ) યુદ્ધ ચાલુ થાય છે ! એ યુદ્ધમાં જેમ બળવાન ફૂતરો નમળાનું માંસ ખાય છે, એ જ પ્રમાણે મનુષ્યોના યુદ્ધમાં બળવાન નમળાનું આભિય-ધન ખાઈ જાય છે,^૮ એમાં જરાય ફરક પડતો નથી માટે હે કૃષ્ણ ! અમને એવી સલાહ આપો કે અમે અર્થ અને કામથી બ્રહ્મ થઈએ નહિ, યુદ્ધથી કુલદાય થાય નહિ, ‘નમનાર દુર્મલ છે’ એવો દોષ નમત્રા જતા અમારા ઉપર આવે નહિ

૭ ૫-૭૦-૭૧

૮. લાઙ્ગૂલચાન્ન ક્વેક પ્રતિરાગો વિરહનમ્ ।

દન્તદશનમારાવસ્તતો યુદ્ધ પ્રવતતે ॥ ૫-૭૦-૭૧

તત્ર ચો ષલવાન્કૂળ જિત્વા સોડતિ તદામિયમ્ ।

एवमेव मनुष्येषु बिहोषो नास्ति कथन ॥ ५-७०-७२

સરં ભૂમિપરાયણ રાજ્યઓ, માસના કકડાને માટે ફૂતરાઓ જેમ ખેંચાખેંચ કરે છે, એમ અન્યોન્ય ખેંચાખેંચ કરે છે એવી ઉપમા (૬-૧૦-૭૧). યુદ્ધવર્ણન શરૂ કરતાં અગાઉ ભુવનકોશ વર્ણવતા જાજ્યે આગળ આવતાં ભૂમિને માટે યુદ્ધ ન કરવામા આવે તો તે કેવું ફળ આપે છે તે કહ્યું.

‘હે મહારાજ ! (ધૃતરાષ્ટ્રને અનુવક્ષીને વાત છે) હે નરપુંગવ ! જે આ દોષરહિત ભૂમિની સમ્પત્તિ સાચવણી થાય તો એ (પ્રાણીમાત્રને) પિતા, માના, પુત્ર, અને આકાશ તથા સ્વર્ગ૩૫ જ થઈ પડે.’

पिता माता च पुत्रश्च य दौध नरपुंगव ।

भूमिर्भवति भूताना सम्यगच्छिद्दर्शिनी ॥ ૬-૧૦-૭૪

અને રાજ્યપ્રાપ્તિ થાય ૯ તમે અમને પ્રિય છો, અમારું પ્રિય કરનારા છો, સર્વકર્મોની ગતિના સાતા છો. તમારા જેવા સર્વનિશ્ચયને જાણનારો અમારો ખીજો કોણ મુદ્દ છે ? ૧૦ આ વક્તવ્ય સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે સમાધાનની વાટાઘાટ કરવા જવાનો વિચાર જાણાવતાં ધર્મરાજે એમને વિનંતી કરી, 'ત્યાં જઈને હું વિવશ્વમેન । એવું કહેજો કે જેથી અમે સર્વ સલાહસંપત્તી નિર્ભજ મનવાળા થઈને આનંદથી સાથે વસીએ એવું થાય ઇ.' ૧૧

આમ યુદ્ધ થયાં પહેલાં, યુદ્ધ, કલ્લહ, અને વિગ્રહથી ઉપસ્થિત થતી આપત્તિઓનો અને યુદ્ધમાં સમાયેલી નિંદ્રા હિંસા આદિનો કુશાચ્છ ભુદ્ધિ, કદપના, નાનાં નાનાં યુદ્ધોનો અનુભવ, સ્વભાવજન્ય ક્ષમાશીલતા અને પૂર્વના તથા સમકાલીન અહિંસાવાદી આચાર્યો-પડિતોના મતો વગેરેથી વિચાર કરીને, મનુષ્યને આજીવિકાનું ન્યાયપ્રાપ્ત સાધન જોઈએ, એ સાધન કોઈ પકાવી લે તો તેનો વિગ્રહ કરવો, છતાં તડજોડ કરીને દારિદ્ર્યના દોષોમાં ફસાવાય નહિ તેટલું ઓછામાં ઓછું હિંસા વિના પાછું મળતું હોય તો તે સ્વીકારી લેવા તૈયાર રહીને; ક્ષમાશીલ રહીને, પણ દુર્ભાગતાની ઉપાસના ન કરીને; અને સ્વયં ભગવાનને સલાહકાર રાખીને, આ વિશિષ્ટ કાયકાનો ઉકેલ કરવાનો ભાર ધર્મરાજે ભગવાન ઉપર નાખ્યો. ૧૨

अनर्थो ह्यर्थसंकाशस्तथार्थोऽनर्थदर्शनः ।

જયોઽયમજયાકારો જયસ્તસ્માત્પરાજયઃ ॥ ૧૦-૧૦-૧૨ (૧૩૦)

૯. ૫-૭૦-૭૩ થી

૧૦. ૫-૭૦-૭૮.

૧૧. ૫-૭૦-૮૯ થી.

૧૨. (૧) દરેક દાખલામાં ભગવાન (અર્થાત્ પોતાનું સ્થિતપ્રજ્ઞ અંતઃકરણ, કે જેનું અંતઃકરણ સ્થિતપ્રજ્ઞ થયું હોય તેની વ્યક્તિ) સલાહકાર રહે એવું કવિનું સૂચન છે

(૨) કવિએ કરેનો અનાસક્ત રહીને યુદ્ધ કરવાનો ઉકેલ તત્કાલીન જ્ઞાનવિકાસ અનુસાર બરાબર હતો પણ સાથે જ એ જ્ઞાનવિકાસની અર્પણ એટલી જ હતી એ સમજીને એનું મૂલ્યાંકન થતું જરૂરી છે. અહિંસક અનાસક્ત યુદ્ધની કદપના ગાંધીજીએ આ વિચારસરણીને આગળ લંબાવીને વિકસારી છે

૧. સર (૧) ધર્મરાજના ૧૦-૧૦-૯ થી ૧૩ સુધીનાં આ શ્લોકને મળતાં વિવાપવચનો 'અરેરે ! દિવ્યદષ્ટિવાળાઓ પણ લાલ કયાં છે તે જોઈ શકતા નથી જુઓ પરાજય પામેલા શત્રુઓ જુઓ છે અને જય પામેલા અમે જિતાયા છીએ. ભાઈઓ, વયસ્યો, પિતાઓ, પુત્રો, મુદ્દાગણો, બધુઓ,

સૌમદ્રં દ્રૌપદેર્યાશ્ચ ઘાતયિત્વા પ્રિયાન્સુતાન્ ।

જયોઽયમજ્ઞયાકારો ભગવન્પ્રતિભાતિ મે ॥ ૧૨-૧-૧૫ (૧૩૧)

અમાલ્યો અને પૌત્રાનો સંહાર કરી સર્વને હત્યા પછી અમે પરાજિત થયા છીએ. જે દુર્ભતિ હત્યા પછી પણ આપત્તિમાં પડેલાની જેમ તમ થાય છે તે પોતાને કેવી રીતે જીતાયેવો માને ? કારણ એ તો (પોતાને) જાણે કે શત્રુઓથી જિતાયેવો માને છે ! ધ.’

(૨) સરં ગાંધીજીએ “સ્વાતંત્ર્ય” (Independence) શીર્ષક નીચે લખેલા (Harijan 5-5-46) લેખમાં ‘સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય એટલે રામરાજ્ય અર્થાત્ પૃથ્વી ઉપર પરમેશ્વરનું રાજ્ય અર્થાત્ (૧) ‘રાજકીય’ એટલે કોઈ પણ રૂપની બ્રિટિશ સેનાની ગેરહાજરી (૨) “આર્થિક” એટલે કોઈ પણ રૂપની બ્રિટિશ કે હિંદી મૂડીની પકડમાંથી મુક્તિ. બીજા શબ્દોમાં ગરીબમાં ગરીબ પણ પોતે પૈસાદારમાં પૈસાદાર સમાન છે એવો પોતાને માની શકે, અને (૩) ‘નૈતિક’ એટલે તમામ જાતના સરકારી દબાવણો મુક્તિ,’ જન્યાવી આગળ ચાલનાં ‘મારી રામરાજ્યની કલ્પના બ્રિટિશ સેનાને બદલે રાષ્ટ્રીય મેના કબ્જે લે એ વિચારને રદ બાતલ ગણે છે. જે દેશ લખે પછી એના રાષ્ટ્રીય દળોની મદદથી શાસન કરતો હોય તે કદીયે નૈતિક રીતે સ્વતંત્ર હોઈ ન શકે, અને તેથી એનો સર્વથી નમળો કહેવાતો પ્રજાજન કદીએ તેની સર્વોચ્ચ નૈતિક જાંચાઈએ પતેલી જ ન શકે

‘જો કે મી. ચર્ચિલે બ્રિટિશરો માટે લડાઈ જીતી એમ કહેવાય છે, પણ એમણે એમના એગર્ડીનના ભાષણમાં એક ઉદામવાદી અહિંસક મુધારકના દૃષ્ટિબિંદુથી શાણા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે (.. Uttered words of wisdom from the standpoint of a radical non-violent reformer) કોઈ પણ સત્ત્વ લડવૈયો જાણતો હોય છે એમ, એ જાણે છે કે એ (વિશ્વ) યુદ્ધોએ આપણી પેઢી માટે શુ શોધન કાઢ્યું છે.’ પછી મી ચર્ચિલના ભાષણમાં માનવચિત્તમાં રહેલી વૈરવૃત્તિ માટે કાઢેલા લખાણના (pessimistic) સૂર સામે ચેતવના એ નિરાશ-અનાસક્ત, આશાવાદી મહાત્માએ કહ્યું છે. ‘હું પ્રગતને એમના ભાષણ પાછળ રહેલા લખાણના સૂર સામે ચેતવું છું સફેદ પૂણી જેવો થઈ જાય ત્યાં મુઠ્ઠી માણસે સહન કરેલો રક્તપાત જો એને એટલું શીખવાડી શકે કે આપણે બીજા માણસોનું લોહી લઈએ તેને બદલે આપણે છૂટથી લોહી આપીએ એ (લોહી લેવાના) હવકટપણા કરતાં કેટલું બધું ઉમદા કાર્ય છે, તો (આ રક્તપાત) નિષ્ફળ ગયેનો ગણાયો નહિ.’

લેખના અંતે (એ સમયે કુખીનેટ મીશન ભારતમાં હતું) જો કુખીનેટ

(કોઈવાર) હાનિ-અનર્થ લાભ જેવી હોય છે અને લાભ

મીશન દ્વારા આઝાદી મળે તો, આઝાદ થયા પછી, ભારત પોતાની અર્થિક (રાજ)નીતિને વધુ સક્ષમ બનાવી, મહાકષ્ટ મેળવેલી પોતાની સ્વતંત્રતાને ઉપયોગ, કહેવાતા વિજય છતાં એના જ, ભારથી ચગદારી મરતા જગતને એ ભારમાંથી છોડાવીને, વિશ્વનુ પ્રથમ (નંબરનું) રાષ્ટ્ર બનવાનો પ્રયત્ન કરે એવી આશા વ્યક્ત કરી છે. (લેખ લખ્યા તા. ૨૬-૪-૪૬. 'હરિજન'માં છપાયે તા. ૫-૫-૪૬).

આ લેખની પાદનોંધમાં મી. ચર્ચીલનું તા. ૨૬-૪-૪૬ ના 'સ્ટેટ્સમેન' (Statesman)માં છપાયેલું એમર્ડીન (Aberdeen)નું ભાષણ આપ્યું છે. ભાષણમાં એ વિશ્વયુદ્ધએ મનુષ્ય હૃદયમાંથી સદ્ભાવ (Grace) અને સંસ્કૃતિ (Culture)નું નષ્ટબોદ કાઢ્યાનું, સદ્ગતિપથી રહેવાની સામાજિક વૃત્તિના નાશ કર્યાનું, સાયન્સે મૃત્યુમુખી વિગ્રહના ભાષણ ઝંઝાનિયથી ધસકારાને મનુષ્યના હાથમાં મૂકેલા વિનાશકારી સાધનો-કે જે સાધનો એની સમજશક્તિ અને સદ્ગુણોનો વિકાસ થયો તે કરતાં અનેક ધણું વધુ બળવાન છે—તેનું, જે જગતમાં વધુ પડતું ઉત્પાદન એ કોયડો હતું ત્યાં અનેક પ્રજાઓ અને દેશો દુષ્કાળની ભેરવ પકડ નીચે આવી રહ્યા છે તેનું, આ સંકટોથી મનુષ્યની માનસિક શક્તિઓના વળેલા કચ્છરધાણનું, તમામ (સારા) પ્રેરક બળોના તાત્કાલિક નીકાળનું, અને નવા આંચકા અને કવહોને અમથના જંગમીઓને અનુકૂળ બન્યા સિવાય સહન કરી શકવાની આવેલી અશક્તિનું કચ્છ બચાવ છે. અને ધણાં દેશોમાં પ્રવર્તતા પાક્ષીક કચ્છો, અથવા એક બીજાની વિચારસરણી સામે યાત્રિક રીતે તૈયાર થયેલા અને હાડે ઝનૂની માણસો ધૂરંદર થઈ, તથા સામાન્ય માણસો બીજા પ્રત્યે ન્યારે માયા, નીડરતા અને સેવાભાવ દર્શાવે છે છતાં તેમને સેના, પદ્ધતિઓ અને સિદ્ધાંતોથી નિરંકુશ અને દયાહીનપણે જલ્દી તેઓ શહેનશાહો અને મહારાજાઓના યુગમાં જીવતા હોય એવી રીતે હાકવામાં આવે છે તેનું નિરાશાજનક ચિત્ર દોરી, આહ રજુ કરી છે કે 'હાલના જોટલી શ્વાસ લેવાની જગ્યાની જરૂર ક્યારેય નહોતી પડી, (યુદ્ધની ભયાનક માદગીમાંથી) સુખપૂર્વક સાજા થવાની, ઈશ્વર (દેવી વૃત્તિઓ) અને મનુષ્ય વચ્ચેની સુલેહની'—(There never was a time when breathing space was more needed, a blessed convalescence, a truce of God and man)

Vide Non-violence in Peace & War Vol. II P. 88

હાનિ જેવો હોય છે. (એ મુજબ) આ વિજય પરાજય જેવો છે અને તેમનો (કૌરવોનો) પરાજય વિજય જેવો છે.

હે ભગવાન! મુલદ્રાપુત્ર (અભિમન્યુ) અને દ્રૌપદીના પ્રિય પુત્રોને (યુદ્ધમાં અમારા રાજ્યલોભથી) મરાવી નાંખીને મેળવેલો આ વિજય મને પરાજય જેવો લાગે છે.

અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માએ, વિજેતા પાંડવોની ળાવણીમાં વિજયને લીધે નિરાતે જાંઘતા દ્રૌપદીના પુત્રો અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સમેત સર્વ પાંડવ યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાંખ્યો અને માત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો સારથિ એમાંથી બચી શક્યો હતો, એણે એ સમાચાર મંગળને માટે શિબિરની બહાર વમેત્રા યુધિષ્ઠિરને પહોંચાડ્યા,^૨ પછી યુધિષ્ઠિરે શોકાતુર થઈને ખૂબ વિત્તાપ કર્યો^૩

૨. દીર્ઘર્ષી રાજનીતિષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણને અશ્વત્થામા (અથવા કૌરવ તરફી) બાકી રહી ગયેલા પૈટ્રી કાઈ) તરફથી કદાચ રાત્રિદુમયો થાય એવો ખ્યાલ આવવાથી, તથા સંકટ આવ્યું ન હોય ત્યારે ખીજાઓ કીકરમાં મૂકાય નહિ એ હેતુથી પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યા સિવાય પાંડવોને માંગણિક કૃત્યો કરવા માટે શિબિરની બહાર વસવા સલાહ આપી. અને બહાર ગયા પછી સૌમ્ય નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે વૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્ર-ગાંધારીને આશ્વાસન આપવા હસ્તિનાપુર ગયા હતા. (ચિ. ૬-૬૨-૩૮ થી ૮૬) શ્રીકૃષ્ણને અશ્વત્થામાના રાત્રિદુમ્નલાની શંકા હતી તે એમણે ધૃત-ગાંધારી આગળ હસ્તિનાપુરમાં વ્યક્ત કરી છે. (ચિ. ૬-૬૩-૭૨ થી ૭૫).

૩. યુધિષ્ઠિરવિત્તાપમાં વ્યાસે, એમની શૈલી પ્રમાણે ત્રિવિધ શ્લેષ કરીને, જોંઘમાં માર્યા ગયેલા યોદ્ધાઓનો એમના પ્રમાદ માટે શોક કરતાં, એ યુદ્ધ-પ્રમાદની સાથે જીવનસંગ્રામમાં લગભગ છેલ્લી ધડી સુધી કામ, ક્રોધ, તૃષ્ણા સાથે અડગ યુદ્ધ કરી વિજેતા બન્યા પછી, પ્રમાદ કરનાર, યશસ્વી પણ પ્રમાદથી અયશસ્વી બની બેસનારાઓનો અને દેશવિદેશોમાં ધન પેદા કરી ઠેક સુધી અપ્રમત્તપણે પાછા આવતાં આખરે પ્રમાદી બની બેસનારાઓનો પણ ઉપમા દ્વારા મોટા કર્યો છે. (૧૦-૧૦-૧૬ થી ૨૩)

સરં ન હિ પ્રમાદાત્પરમોડસ્તિ કથિ—

દ્વધો નરાણામિદં જીવલોકે ।

પ્રમત્તમર્થા હિ નરં સમન્તા—

ત્યજન્નયનર્થાથ સમાનિશન્તિ ॥ ૧૦-૧૦-૧૯

પ્રમાદ જેવો આ જીવલોકમાં મનુષ્યોનો કોઈ વધ છે જ નહિ. પ્રમાદીનો

(કોઈવાર) હાનિ-અનર્થ લાભ જેવી હોય છે અને લાભ

મીશન દ્વારા આઝાદી મળે તો, આઝાદ થયા પછી, ભારત પોતાની અદિસક (રાજ)નીતિને વધુ સૂક્ષ્મ બનાવી, મહાક્રાંતિ મેળવેલી પોતાની સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ, કહેવાના વિગ્ન્ય છતાં એના જ, ભારથી ચગદાઈ ભરતા જગતને એ ભારમાંથી છોડાવીને, વિશ્વનું પ્રથમ (નંબરનું) રાષ્ટ્ર બનવાનો પ્રયત્ન કરે એવી આશા વ્યક્ત કરી છે. (લેખ લખ્યા તા. ૨૬-૪-૪૬. 'હરિજન'માં છપાયા તા. ૫-૫-૪૬).

આ લેખની પાદનોંધમાં મી. ચર્ચીસનું તા. ૨૬-૪-૪૬ ના 'સ્ટેટ્સમેન' (Statesman)માં છપાયેલું એમર્ડીન (Aberdeen)નું ભાષણ આપ્યું છે. ભાષણમાં બે વિશ્વયુદ્ધોએ મનુષ્ય હૃદયમાંથી સદ્ભાવ (Grace) અને સંસ્કૃતિ (Culture)નું નખખોદ કાઢ્યાનું, સવાહસંપત્તી રહેવાની સામાજિક વૃત્તિના નાશ કર્યાનું, સાચાં મૃત્યુમુખી વિગ્રહના બીજા અંકનિર્મિત ધસડાઈને મનુષ્યના હાથમાં મૂકેલા વિનાશકારી સાધનો-કે જે સાધનો એની સમજશક્તિ અને સદૃશ્યોનો વિકાસ થયો તે કરતાં અનેક ધણું વધુ બળવાન છે-તેનું, જે જગતમાં વધુ પડતું ઉત્પાદન એ કોયડો હતું ત્યાં અનેક પ્રજાઓ અને દેશો દુષ્કાળની ભેરવ પકડ નીચે આવી રહ્યા છે તેનું, આ સંકટોથી મનુષ્યની માનસિક શક્તિઓના વળેલા કચ્છરધાણનું, તમામ (સારા) ગ્રેસ બળોના તાત્કાલિક નીકાલનું, અને નવા આંચકા અને કવહોને અમરના જંગલીઓને અનુકૂળ બન્યા સિવાય સડન કરી શકવાની આવેલી અશક્તિનું કચ્છ બચાવ છે. અને ધણાં દેશોમાં પ્રવર્તતા પાક્ષીક કલહો, અથવા એક બીજાની વિચારસરણી સામે યાંત્રિક રીતે તૈયાર થયેલા અને હાડે ઝનૂની માણસો ધૂરકે છે તેથી, તથા સામાન્ય માણસો બીજા પ્રત્યે બ્યારે માયા, નીકરતા અને સેવાભાવ દર્શાવે છે છતાં તેમને સેના, પશ્ચાત્તીઓ અને સિદ્ધાંતોથી નિરંકુશ અને દયાહીનપણે જાણે તેઓ શહેનશાહો અને મહારાજાઓના યુગમાં જીવતા હોય એવી રીતે હાંકવામાં આવે છે તેનું નિરાશાજનક ચિત્ર દોરી, આહ રજુ કરી છે કે 'હાલના જેટલી શ્વાસ લેવાની જગ્યાની જરૂર ક્યારેય નહોતી પડી, (યુદ્ધની લપાનક માદગીમાંથી) સુખપૂર્વક સાગ થવાની, ધ્મિર (દેવી વૃત્તિઓ ?) અને મનુષ્ય વચ્ચેની મુલેહની'—(There never was a time when breathing space was more needed, a blessed convalescence, a truce of God and man)

Vide Non-violence in Peace & War Vol. II P. 88

હાનિ જેવો હોય છે. (એ મુજબ) આ વિજય પરાજય જેવો છે અને તેમનો (કૌરવોનો) પરાજય વિજય જેવો છે.

હે ભગવાન! સુભદ્રાપુત્ર (અભિમન્યુ) અને દ્રૌપદીના પ્રિય પુત્રોને (યુદ્ધમાં અમારા રાજ્યલોભથી) મરાવી નાંખીને મેળવેલો આ વિજય મને પરાજય જેવો લાગે છે.

અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માએ, વિજેતા પાંડવોની છાવણીમાં વિજયને લીધે નિરાતે જાંઘતા દ્રૌપદીના પુત્રો અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સમેત સર્વ પાંડવ યોદ્ધાઓનો અંદાર કરી નાંખ્યો અને માત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો સારથિ એમાંથી બચી રાક્યો હતો, એણે એ સમાચાર મંગળને માટે શિમિરની બહાર વમેવા યુધિષ્ઠિરને પહોંચાડ્યા,^૨ પછી યુધિષ્ઠિરે શોકાતુર થઈને ખૂન વિનાશ કર્યો^૩

૨. દીર્ઘર્શી રાજનીતિજ્ઞ શ્રીકૃષ્ણને અશ્વત્થામા (અથવા કૌરવ તરફી) બાઝી રહી ગયેલા પૈટ્ટી કોઈ) તરફથી કદાચ રાત્રિદુમયે થાય એવો ખ્યાલ આવવાથી, તથા સંકટ આચું ન હોય ત્યાં જીજ્ઞાસો ફીકરમાં મૂકાય નહિ એ હેતુથી પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યા સિવાય પાંડવોને માંગલિક કૃત્યો કરવા માટે શિમિરની બહાર વસવા સલાહ આપી. અને બહાર ગયા પછી સૌમ્ય નીનિગાત્ર પ્રમાણે વૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્ર-ગાંધારીને આશ્વાસન આપવા હસ્તિનાપુર ગયા હતા. (ચિ. ૬-૬૨-૩૮ થી ૮૬) શ્રીકૃષ્ણને અશ્વત્થામાના રાત્રિદુમયાની શંકા હતી તે એમણે ધૃન-ગાંધારી આગળ હસ્તિનાપુરમાં વ્યક્ત કરી છે. (ચિ. ૬-૬૩-૭૧ થી ૭૫).

૩. યુધિષ્ઠિરવિનાશમાં વ્યાસે, એમની શૈલી પ્રમાણે ત્રિવિધ શ્લેષ કરીને, જાંઘમાં માર્યા ગયેલા યોદ્ધાઓનો એમના પ્રમાદ માટે શોક કરતાં, એ યુદ્ધ-પ્રમાદની સાથે જીવનસંગ્રામમાં ભગભગ છેલ્લી ઘડી સુધી કામ, કોપ, તૃષ્ણા સાથે અડગ યુદ્ધ કરી વિજેતા બન્યા પછી, પ્રમાદ કરનાર, મશરૂની પણ પ્રમાદથી અવશસ્ત્રી બની બેસનારાઓનો અને દેશવિદેશોમાં ધન પેદા કરી ઠેક સુધી અપ્રમત્તપણે પાછા આવતાં આખરે પ્રમાદી બની બેસનારાઓનો પણ ઉપમા દ્વારા મોઢ કર્યો છે. (૧૦-૧૦-૧૬ થી ૨૩)

સર" ન હિ પ્રમાદાત્પરમોઽસ્તિ કશ્ચિ—

દ્વયો નરાણામિહ બીયલોકે ।

પ્રમત્તમર્ષા હિ નરં સમન્તા—

ત્યજન્ત્યનર્ષાય સમાવિશન્તિ ॥ ૧૦-૧૦-૧૯

પ્રમાદ જેવો આ જીવલોકમાં મનુષ્યોનો કોઈ વધ છે જ નહિ. પ્રમાદીનો

તેમાંથી ઉપરનાં સુભાષિતો પૈકી પહેલું (૧૦-૧૦-૧૨) લીધું છે ખીજું સુભાષિત (૧૨-૧-૫૫) મૃત્યુ પામેલાં સંબંધીજનોની ઉત્તરક્રિયા માટે હરિતના પુરની બહાર ગંગા કિનારે સપરિવાર રહેતા યુધિષ્ઠિરને, મળવા આવેલા દ્વંપાયન, નારદ વગેરે ઋષિઓએ કુશલપ્રશ્ન પૂછતાં, યુધિષ્ઠિરે પોતાના (રાજ્ય) લોભથી થયેલા મહાસંહારનું દુઃખ વર્ણવતાં વિગ્ર્યને પરાજય સમાન લેખનાં બોલેલાં વચનો પૈકીનું છે. ૪

વિષ્ટિ માટે પ્રયાણ કરતાં પહેલાં ધર્મરાજે શ્રીકૃષ્ણને યુદ્ધનાં શા પરિણામો આવે એ જાણાવી યુદ્ધનિર્ણય કરેલી તે બરાબર સાચી પડી. ૫ એમણે વર્ણવ્યા કરનારો વિશેષ પ્રણાશ, અધર્મ, દુઃખ, આંધુ અને ક્ષત્રહનો એમણે અનુભવ કર્યો. અધિકારમય ભાવિ નીહાળ્યું. પ્રણાશ તે કેવો ? પાંચે પાંડવોને અર્થો સર્વ તરફથી ત્યાગ કરે છે અને એને અનર્થો સર્વ તરફથી આપી મળે છે.

इन्द्रोपमान्पार्थिवमुनपौत्रा—

नृपयाविशेषेण हतान्प्रमादात् ।

સત્ત્વા સમુદ્ર યગિજ્ઞ સમૃદ્ધા

સજ્ઞા કુનયામિષ હેલમાનાઃ । ૧૦-૧૦-૨૩

(વિદેશમાંથી) સમૃદ્ધ ધર્મ સમુદ્ર તરીકે પાછા આવતા વ્યાપારીઓ (પ્રમાદથી) અવગણના કરીને જેમ નાની નદીમાં ફળી જાય, એમ આ ધન્વન્તેવા પરાક્રમી રાજપુત્રો અને રાજપૌત્રો ખાસ કરીને પ્રમાદથી ખાર્યા ગયા છે

૪. इदं तु मे महदुःखं वर्तते हृदि नित्यदा ।

હુવા જ્ઞાતિહયમિમ મહાન્ત લોભવારિતમ્ ॥ ૧૨-૧-૧૪

ધર્મરાજને દુઃખ મહાસંહારનું નહોતું. પણ પોતાના લોભને લીધે મહાસંહાર થયો તેનું હતું. ખીતાગાયકે પ્રબોધેલ, ન્યાયી રીતે માત્ર ભાગ માટે અનાસક્તિપૂર્વક નિમિત્તમાત્ર ધર્મને તેઓ યુદ્ધ નહોતા લડ્યા. પણ ન્યાય ઉપરાંત ચિત્તમાં વમેલો ભોગ ભોગવવાનો, સમ્રાટ થવાનો, મૂર્ખાલિપિક્ત શત્રુઓનાં મરતક ચરણ નીચે ચાંપવાનો લોભ પણ અમુક અંશે કારણજૂત હતો. એ લોભની વાસના ફળીશ્રુત ધર્મ, પણ જાણે કે કુળનો અને ક્ષત્રિયોનો સમ્યોગ્ગ્રેહ થયો હોય એવા સંહાર પછી એ લોહીયાળ વિગ્ર્ય પછી મેળવેલી કુસામ્રાજ્યની લક્ષ્મી ક્રોના માટે મેળવી એવો પ્રશ્ન તદ્દન નિર્વોભ થવા મથતા લોભી ધર્મરાજના-ખરેખર તો એક બર્ધનુખી થવા ધ્રુજતા માનવના ફૂણા હૃદય આગળ આવીને ખડો થયો.

૫. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૨૮, ૧૨૯, ૫. ૨૯૦ થી.

એકે દીકરો બચ્યો નહિ. પૌત્ર પણ નહિ. (પ્રપૌત્રનો જન્મ નહોતો થયો) પાંચ પતિથી થયેલા પાંચ પુત્રોમાંથી દ્રૌપદીનો એકે પુત્ર ન બચ્યો. તેના પતિ સિવાયનાં બધાં સગાંવહાણાં યુદ્ધની આગમાં હોમાયાં. ગાંધારીને સો પુત્રો હતા છતાં જાણે પેટ જ માંડ્યું નહોતું એ દશા આવી. જીતનાર અને હારનાર બન્ને સરખાં ! કુંતી તો આ એની જેમ પુત્રમૃત્યુનો પ્રકટ શોક પણ નહોતી કરી શકતી. ગૃહોત્પન્ન કૃષ્ણની ઉદ્દાનક્રિયા કરવા યુધિષ્ઠિરને કહેતાં જાણે એ શરમથી બોંબમાં ભાંડારાઈ જતી હતી. ‘સહોદર ભાઈએ (અર્જુને) ભાઈનો ધાત ક્યો છે’ જાણનાં યુધિષ્ઠિર રૂના દમત્રામાં આગ ચંપાઈ હોય એવા દુઃખી થઈ ગયા અને દ્રૌપદીના તીક્ષ્ણ ઉપાસંભોએ^૭ એ ઉનાત મહારાજના

૬. દ્રૌપદીને પાંચ પતિની કથા, હિમાવનની કેટલીક જાતિઓમાં પ્રચલિત બહુપતિત્વની પ્રથાનું ચિહ્ન છે. તદુપરાંત એ સામાજિક માળખાનો મ. ભા. કથામાં પ્રદેશ કરવા ઉપયોગ થયો હોય એમ લાગે છે—પણ વધુ તો કંઈક, પંચેન્દ્રિયોધી વિષયો બોગવતી ચિત્તની ધર્મનો આશ્રય કરતી ગર્વિષ્ઠ વૃત્તિના રૂપક જેવી લાગે છે. એના પાંચે પુત્રો અર્થાત્ વિષયો નાશ પામ્યા એવું એસાડી શકાય ?

૭. દ્રૌપદીના ઉપાસંભ “હે રાજા ! ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે પોતાના પુત્રો યમને અર્પણ કરી તમે સંપૂર્ણ પૃથ્વી પ્રાપ્ત કરી તે હવે આનંદથી બોગવજો ! હે પાત્ર ! તમે કુશળ રહ્યા છો, અને આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય મેળવીને આનંદ કરો છો, એટલે મતમાનર્જીમાંથી સૌભદ્ર અભિમન્યુને સંભારતાયે નથી ? ઉપશ્વસ્યમાં મારી માથે રહીને, શરવીર પુત્રોને ક્ષાત્ર ધર્મ પ્રમાણે હણાયેલા સાંભળીને તમે તેમનું સ્મરણ નથી કરતા એ બહુ કડું છે ! પાપકર્મ કરનાર દ્રૌણી-અશ્વત્થામાએ બાંધતા સૈન્યને કાપી નાંખ્યું એમ સાંભળીને હું તો દિવમાં આગ ચાંપ્યાની જેમ શોકથી બળી જઈ છું.” ૪ ૧૦-૧૧-૧૦ થી ૧૩. આ શોકકર્પિત રાણીને આશ્વાસન આપતાં પોતાનું અકથ્ય દુઃખ દર્શાવતાં ધર્મરાજે શું નહિ અનુભવ્યું હોય ? (૧૦-૧૧-૧૮, ૧૯)

પુત્રો અને ભાઈભાંડુઓની સંપૂર્ણ કતલ પછી શોક કરતી દ્રૌપદીને ચીતરી કવિએ સ્ત્રી સ્વભાવની વિવશજન્યતા બતાવી છે. વિષ્ટિ માટે જતા શ્રીકૃષ્ણને ધર્મરાજ, બીમ એને અર્જુને બ્યારે મુલેહ કરાવવા ભાર ઘડીને કહ્યું, (ત્યારે સહદેવ તથા સાત્યકીએ યુદ્ધ ઉપર જ ભાર મૂક્યો અને ક્રમ્ય ધર્મરાજ નહિ લડે તો પોતે એકલાજ લડી લેશે એમ જુસ્સાદાર ભાષામાં જણાવેલું, નકુલે બને તરફી રાણી વાત કહેલી (ઉલ્લેખ અ. ૭૮) એ વખતે દ્રૌપદીએ (ઉલ્લેખ અ. ૭૯) પોતાના ગૌરવ અને કૌરવોએ કરેલા અપમાનની યાદ તાજ કરી,

દિલમાં શી શી વ્યથા પેદા કરી હતો, એને એમણે શી રીતે જીતી હતી તે તો જે એટલો ઉનાત દેખ તે જ કહી શકે.

અને રણભૂમિમાં ફરતાં ગાંધારીએ કરેલું ઘોર દર્શન ? એનું વૃત્તાંત

કેશવને યુદ્ધ કરી-પાપી દુઃશાસન અને દુર્યોધનને દંડ દેવા નેરનાર વિનંતી કરી હતી. (નળે કે યુદ્ધ એટલે સામાન્ય પ્રજાગળને એકતરફી દંડવા નેટવું સહેલું હોય એ રીતે.) એણે કહ્યું, “જુદી ઉપર મારા જેવી કાઈ સોહાગર હશે ? હું દુપદરાજની પુત્રી, યજ્ઞવેદીમાંથી હું જન્મી, ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બહેન, કૃષ્ણ ! તમારી સખી, અજમીદ કુળના પાંડુની પુત્રવધૂ, પાંચ ઇન્દ્ર જેવા પાંડવોની પટરાણી, પાંચ મહારથી પુત્રોની માતા, સગાઈની દૃષ્ટિએ અભિમન્યુની જેમ એ પણ ધર્મ મુજબ તમારા ભાણેજ, આવી (ગૌરવશાળી) હું તેને પાંડવોના દેખતાં, અને કેમય તમે જીવો છો છતાં, પાંડવો જેવા (પરાક્રમી) પાંચામે અને વૃષ્ટીએ પણ જીવતા છે છતાં, સભામાં હસીને મારો એટલો ચૂંચવામાં આવ્યો ! પાપીઓની સભામાં દામી બની અને અકોષી રહીને પાંડવો નેહ રહ્યા ! ત્યાં ‘ત્રાહિ મામ ! ગોવિન્દ !’ એવું મેં તમારું મનમાં ચિંતન કર્યું હતું. x x x ધર્મ પ્રમાણે હું ધૃતરાષ્ટ્ર અને ભીષ્મ બન્નેની પુત્રવધૂ છતાં મને દામી બનાવી ! ધિષ્ઠાર છે ભીમસેનના બળને અને ધિષ્ઠાર છે અર્જુનના ધનુર્ધારીપણાને કારણે દુર્યોધન એક મુહૂર્ત પણ જીવવા પામ્યો છે ! x x x’ વળી પોતાનો સુંદર નીલ કેશપાશ ડાળ્યા હાથમાં પકડી કૃષ્ણને બતાવી બોલી ‘ત્યારે શત્રુઓ સાથે સંધિ કરવા છ્મંછો ત્યાં દુઃશાસને વીખેલા આ એટલાને યાદ કરજો ! કૃપણ ભીમ અર્જુન હમણાં સંધિ છ્મંછો છે. ભલે (એમને સંધિ કરવા દો). મારા જુદા પિતા તેમના મહારથી પુત્રો અને મારા પાંચ મહાપરાક્રમી પુત્રો અભિમન્યુને આગેવાન કરીને લડી લેશે. ‘તમા સુધી દુઃશાસનના એ કાળા કર્મ કરનારા હાથને ધૂળમાં રગદોળાતો નહિ જોઈ’ ત્યાં સુધી મારા હૃદયને કચાથી શાંતિ મળશે ? x x x’

(ઉલ્લેખ અ. ૮૦-૨૦ થી ૨૬, ૩૦, ૩૩ થી ૩૬ વ.)

આટલો પાનો ચડાવતી દ્રૌપદી એ બધું ભૂલીને શોકથી મૂઢ થઈને ધર્મરાજને ઉપાસલ આપવા માંડી તે મનુષ્ય સ્વભાવની વિચક્ષણતા ઉપરાંત ‘અમે જીતીશું’, એમ ધારીને (મનમાં અમે બધાં અક્ષય, અક્ષત રહીશું એવો ભાવ રાખીને યુદ્ધ કરતા જત્યા પછી એ જીત પરાજય કરતાં ખાસ ચઢિયાતી નથી હોતી એવા હૃદયદ્રાવક ઘોર અનુભવનો તાદસ્ય ચિતાર રજુ કરે છે. (આ પ્રસંગમાં દ્રૌપદીનો આરમાન પુત્ર અભિમન્યુ ઉપરનો રનેહ અને અનુજૂત વિશ્વાસ જે રીતે વ્યક્ત થાય છે, એ મનનીય છે.)

વર્થુન? અમર્ષી દુર્યોધન, વિદ્વદ્વાન્ય સુદર વિકર્ણુ, ગર્વિષ્ઠ દુઃશાસન, ગરવીર દુર્મુખ, સિદ્ધ જેવો દક્ષ અને ઉત્કટ નવયુવાન અભિમન્યુ, દીર્ઘગારી મહારથી કર્ણુ, મનસ્વી જ્યેષ્ઠ, વામુદેવની સ્પર્ધા કરતો સત્ય, પાર્વતીય પ્રદેશનો વૃદ્ધ મહારથી ભગદત્ત, વીરશયનમાં મૂતેલા પિતામહ દેવવ્રત બીજમ, ઇન્દ્ર અને પરશુ-રામ જેવા અન્નવેતા દ્રોણ અને દુપદ, વિરાટ વગેરે બીજા અનેક રાજા, મહારાજા, મહારથીઓ અને ઠાકરિયોનાં મુડાંને ફાવતાં ગીધ, કામડાઓને ઉરાડવા એમની પત્નીઓ નિર્દય પ્રયત્ન કરતી હતી, અને ખેંચી જતાં કૃતરાં તથા શિયાળિયાંને હાંકી મૂકવા વ્યર્થ મરેનન કરતી હતી એનું કંચુ વર્થુન વાંચનાર-સાક્ષાત્કારની આંખમાંથી આંધુધારા કઢાવે છે. આ કંચુનાની અવધિ પૂર્ણજ મહારથી ભૂરીશ્વરાની પત્નીઓ પૈકી એકે અનુર્નને કાપી નાખેલા એના હાથને ઉત્સંગમાં લઈને એ હાથે કરેલી શુંગારસીનાઓ વર્થુવનાં કંચુની સમીપમાં અનુર્નને કરેલા અધર્મ કૃત્યને દિટકાર આપતાં કરેલા કંદનમાં આવે છે. ૬

આ કંદનો, વિશાખો, દિટકારો, અધર્મકૃત્યોના આધાતો, ભૂતકાળના

૮. બીપર્વ ઇ. ૧૬ થી.

૯. માર્યા યૂપધ્વજસ્યેષા કરસમિતમધ્યમા ।

જ્યેષ્ઠોત્સજે મુજ મર્તુ કૃપણ પયદેવયત્ ॥ ૧૧-૨૪-૧૬

અથ સ રણોત્તરર્ષો પોનસ્તનત્રિમર્વકઃ ।

નામ્યૂહજનસર્ણો નીવીવિસદાન ધરઃ ॥ ૧૭

વામુદેવસ્ય સાનિધ્યે પાયના ક્રુષ્ટમણા ।

યુધ્યતઃ સમરેડન્યેન પ્રમત્તસ્ય નિપાતિત ॥ ૧૮

કિં નુ વક્ષસિ સસત્સુ વધાસુ ચ જનાર્દન ।

મર્તુનસ્ય મહત્કર્મ સ્વયં વા સ કિરીડવાન ॥ ૧૯

શ્ત્રેયઃ ગર્હયિત્વેષા તુળ્લીમાસ્તે વરાગ્રજા । ૨૦ અમ

‘આ યૂપધ્વજ ભૂરીશ્વરાની પાતળી કડીવાળી પત્ની પતિના હાથને ખોળામાં રાખી કંચુ વિવાપ કરે છે, ‘આ એ જ હાથ છે જે (મારી) કડીમેખલાને ખેંચતો હતો, યુદ્ધ સ્ત્રીઓ મર્દન કરતો હતો; નાભિ, ઉત્તરજનને સ્પર્શ કરીને નીરીમધને છોડતો હતો, એને તમે ત્યારે બીજા સાથે સુદ્ધ કરવામાં શેઠાયેલા અને પ્રમત્ત હતા ત્યારે અક્રિયકર્મ કરનારા અનુર્નને વામુદેવની સાનિધ્યમાં કાપી નાખ્યો છે । તો હે જનાર્દન ! સંસદોમાં તમે કે સ્વયં કીરીડી (અનુર્ન) અનુર્નના આ મહાન કાર્યની (I) શી રીતે પ્રશંસા કરશો ?’ એમ દિટકાર આપીને એ વરાગ્રજા સ્તમ્ભ યદ્ધિને બેસી રહી છે.’

(રાજસિક) મુખોનાં દુઃખદાયક સ્મરણો, એના પ્રત્યાધાતો, સગમની ચિતાઓ, ગવાતાં સામગાનો અને નિઃશ્વાસો ધાનું ફળ હતું ? ૧૦ ઈર્ષ્યા અને લોભનું. યુદ્ધ તો એનું સ્વૃણ સ્વરૂપ હતું. ધૃતરાષ્ટ્રે પાણેલી અને કર્ણુ-ચક્રનિએ પોષેલી ઈર્ષ્યાનું નિવારણ શી રીતે કરવું એ મોટા કાષ્ઠકો હતો. જુદી જુદી રીતે એનો ઉકેલ કરવા પ્રયત્ન થયો. શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવે અનાસક્ત રહીને યુદ્ધ કરવાનો સાચો સૈદ્ધાંતિક નિર્ણય કર્યો. પણ (દિસક) યુદ્ધ કદીયે અનાસક્ત રહીને લડાય ખરું ? ૧૧ એ યુદ્ધ ધર્મ સાચવી રાખીને જીતી શકાય ખરું ? એનાં આનુષંગિક દુઃખો ન હોય એમ બને ખરું ? યુધિષ્ઠિર (દેવીસંપતિના પત્ર) પામે એમનાં લોભનાં કંદન કરાવી, યુદ્ધ દરમ્યાન અનેક પ્રસંગોએ અને છેવટે દુર્યોધન તથા મુત્સદ્દી શ્રીકૃષ્ણના વચનોથી કવિએ આ બધા પ્રશ્નોનો ઉત્તર 'ના'માં આપ્યો છે. ૧૨

૧૦. સામસૂક્ષ્મતાનું ગાન મૃત્યુ પામેલાની પાછળ જ થતું. તથા એનો દેવ પિતૃ ગણાય છે તેથી સામધ્વનિને અર્માંગલિક માનવામાં આવેલો છે (જુઓ મનુ. ૪-૧૦૪ ઇ.) મ. ભા. યુદ્ધના અંતે કેટલાક મોટા યોદ્ધાઓની પાછળ સામગાન થયેલું. (૧૦-૨૬-૩૯, ૪૦ ઇ.)

૧૧. યુધિષ્ઠિર-વિવાદનાં આવાં મુલાપિતો ઉપર જ આ ઉદ્ઘાટન છે.

૧૨. (૧) સમગ્ર યુદ્ધ દરમ્યાન બન્ને પક્ષે કપટથી અનેક વખત યુદ્ધ કર્ણુ હતું તે યુદ્ધ વર્ણન કરતાં પ્રકરણોમાં છે. એમાંના મોટા ભાગના પ્રસંગોનું સંક્ષિપ્ત ક્ષોભક વર્ણન ગદ્યયુદ્ધના નિયમથી વિરુદ્ધ વર્તી શ્રીકૃષ્ણની શીખામણથી અર્જુને કરેલી સંજ્ઞા સમગ્ર જર્ષ બીમએને દુર્યોધનની સાથળો લાંગી નાંખ્યા પછી થયેલા દુર્યોધન-શ્રીકૃષ્ણના સંવાદમાં છે. એમાં દુર્યોધને કૃષ્ણને, 'કંસના દાસનો પુત્ર' (કસદામસ્ય દાવાદ) ચિ. ૯-૬૧-૨૭ કહી, પાંડવોના અધર્મ યુદ્ધના અને કપટયુદ્ધના દાખલા આપ્યા. શિષ્યડીને આગળ કરી બીમએ પાડ્યા, અશ્વત્થામા હાથી મરાવી દ્રોણને નિઃશસ્ત્ર કરી નાંખ્યા અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તેમને વધ કર્યો, અર્જુનનો નાશ કરવા રાખેલી કર્ણુની શક્તિનો ધટોત્કચ ઉપર ઉપયોગ કરવા ફરજ પાડી (આ અધર્મ નહોતો પણ ભુદ્ધિપૂર્વકની યુક્તિ હતી), હાથ કપાયેલો ભૂરિશ્રવા અનશન લઈને એકો હતો ત્યારે તેને સાત્ત્વકીએ મારી નાંખ્યો, કર્ણુના અશ્વસેનથી અધિષ્ઠિત ગાણુને વ્યર્થ બનાવ્યું (આ પણ ભુદ્ધિની ચતુરી હતી), રથનું પૈડું ભૂમિમાં ખેસી જતાં દુઃખાર્ત અને વ્યગ્ર કર્ણુને મારી નાંખ્યો, એ બધા દાખલાઓ આખી દુર્યોધને કહ્યું કે 'જો તેં અમારી સાથે મળ્યું યુદ્ધ કર્ણુ હોત તો તારો વિજય ચાત જ નહિ. તેં અનાયેજ કપટ માર્ગ વડે સ્વધર્મથી યુદ્ધ કરતા અમારો અને બીજાઓનો ઘાત કરાવ્યો છે.'

તો બીજા બાજુ આ બહારના વિગ્રહ કરતાંય ચિત્તમાં સદૈવ ચાલતા દેવામુર સંપત્તિઓના વિગ્રહને એનાથી વિશેષ આકરેા ગણાયેા છે, અને

ચિ. ૯-૬૧-૨૮ થી ૩૯. જવાબમાં વાસુદેવે, દુર્યોધનનાં જન્મારાનાં અપ-
કૃત્યો વર્ણવ્યાં. શકુનિની સલાહ અને લોભથી પાંડવોને સ્વરાજ્ય ન આપ્યું,
બીમને ઝેર ખવડાવ્યું, લાક્ષાગૃહમાં માનાની સાથે પાંડવોને સગમાવવાનો પ્રયત્ન,
રજસ્વલા દ્રૌપદીનાં ઘૂત સમયે સજામાં (વસ્ત્ર) ખેંચ્યાં, ઘૂતકળાથી અજ્ઞાન
ધર્મરાજને ઘૂતનિષ્ણાત શકુનિ દ્વારા કપટથી જીતી લીધા, વનમાંય તૃણબિન્દુના
આશ્રમ નજીક જ્યેષ્ઠ પામે દ્રૌપદીને દુઃખી કરાવી, યુદ્ધમાં એકલા બાળક
અભિમન્યુને અનેક જણાએ ભેગા થઈ રેંસી નાંખ્યો, આ અને એવાં કારણોથી
તેને મારી નાંખ્યો છે એમ કહીને જણાવ્યું, ‘અમે જે અનીતિ કરી છે એમ
તું કહે છે, એ તારા લીધે જ અમારે કરવી પડી છે. તેં બૃહસ્પતિ અને
ઉશનસનો ઉપદેશ સાંભળ્યો નથી, વૃદ્ધોનું સેવન કર્યું નથી, ક્રોધનું હિતવચન
સાંભળ્યું નથી. ફક્ત લોભ, અતિશય બળ અને તૃષ્ણાથી વશીભૂત થઈને
અકાર્યો જ કર્યાં છે એનો વિપાક હવે ભોગવ.’ (ચિ. ૯-૬૧-૩૯ થી ૫૦)
જવાબમાં દુર્યોધને ગર્વથી પોનાની સિદ્ધિઓ, અધ્યયન, ધન, પૃથ્વીનું શાસન,
શત્રુઓનો પરાજય, રાજ્યોને દુર્લભ એવા દેવયોગ્ય ભોગો ભોગવ્યા, અને
હત્રિયો જેવા મરણની ધ્મજા કરે તેવું યુદ્ધમાં મૃત્યુ, વર્ણુવી કહ્યું ‘હું તો
મુહૂર્તે સાથે સ્વર્ગે જઈશિ, પણ તમે તો નટસ કલ્પ થઈ (બાધવો માર્યા જવાથી)
શોકમાં જીવશો.’ (ચિ. ૯-૬૧-૫૧ થી ૫૪)

દુર્યોધનનાં આ વાક્યો બહાર પડનાં કવિએ એનું કાવ્યમય અભિનંદન
કરી, વાસુદેવ સહિત પાંડવોને ત્રીડિત થના-શરમાઈ જતા-બતાવ્યા છે (ચિ.
૯-૬૧-૫૫ થી ૫૮) (વ્યાસ તટસ્થ છે. દુર્યોધનની વાતમાં જેટલું તથ્ય હતું
તેટલું એને માન આપ્યું અને શ્રીકૃષ્ણ જેમને પૂજનીય પરમેશ્વરના અવતાર
બતાવ્યા છે તેમને પણ એમના મુત્સદી તરીકેના પાત્રાલેખનમાં કરેલા અધર્મ
બદલ શરમિદા બનાવ્યા છે.)

પણ શ્રીકૃષ્ણ તો પ્રખર ગજનીતિસ હતા. એ શરમાયા પણ ગભરાયા
કે લોચવાયા નહિ. એમણે તો મેઘ અને દુન્દુભિ જેવા ગંભીર સ્વરે (લોચવાતા
પાંડવપક્ષના રાજ્યો પ્રત્યે) કહ્યું કે, ‘બીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ અને ભૂરિશ્રવા
વ. અતિશીઘ્રઅશ્વ ફેંકનારા મહારથીઓને ઋણુયુદ્ધથી મારી સકાય જ નહિ
એવા એ પરાક્રમી હતા. માટે હે રાજ્યઓ! મે આવા (અધર્મી) ઉપાયોનો
આશરો લીધો. અન્યથા પાંડવોનો કત્તાપિ વિજય થાત નહિ. આ સર્વ મહાત્માઓ
અતિરથીઓ હતા અને સ્વયં લોકપાલો પણ તેમને ધર્મ(યુદ્ધ)થી હણી

જેમાં બાબો, સેવકો કે બંધુઓનું કામ પડતું નથી અને એકલાએ જ લડતું પડે છે એવા યુદ્ધમાં મનને જીતીને કાબૂમાં લેવાનો અનુગ્રેહ કર્યો છે. ૧૩

મોકે એમ નહોતું. એવી જ રીતે મનકલ્મ અને હાથમાં મળ પકડેલા દુર્યોધનને દંડધારી કાળ પાત્ર ધર્મથી મારી શકે એમ નહોતું. માટે તમારે આવો વિચાર જ ન કરવો કે અમે શત્રુઓને અન્યાયથી માર્યા છે. પૂર્વકાળમાં અસુરોનો વિનાશ કરવા દેવોએ આ જ (કપટ) માર્ગ રીકાર્યો હતો. બીજા અનેક સત્યપ્રેમીએ પણ એ જ માર્ગનું અનુસરણ કર્યું છે, તેથી બીજા સર્વ લોકો હજુ તે જ માર્ગને અનુસરે છે ! માટે બધા જઈને આરામ કરો. ચિ. ૯-૬૧-૫૬ થી ૬૮. (સર શ્રીકૃષ્ણના વચન સાથે યુદ્ધ પહેલાં અર્જુને 'અમે તો આર્જવવાળા યુદ્ધથી શત્રુઓને જીતીશું' (૫-૧૬૫-૧૫) એમ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું હતું તે ! કવિએ બતાવ્યું છે કે સત્જનોનો સદ્નિર્ણય યુદ્ધમાં ટકી શકે નહિ. જુઓ ઉપર 'સત્ય' (પ્રક. ૩) શ્લોક ૪૯, પા. નો. ૫, પૃ. ૮૨.)

(૨) અધર્મી શત્રુઓનો અધર્મ કરીને પણ સત્જનોએ વિનાશ કરવો એની પરિસ્થિતિ ગાંધીજી મુઘી ચાત્રુ રડી, પરિણામે સત્જનોને પણ અમુક અંગે કપટવિદ્યા ખીચતી પડતી, એટલે ચિત્તમાં દ્વીતિઓની ગંડ એસતી નહિ. એટલે ધર્મીઓનો પક્ષ અધર્મનો આશ્રય લેવાથી બંને રીતે નમળો પડતો, ધર્મ પૂરો આચરાય નહિ અને અધર્મ આચરવાથી સામે મજબૂત બને ! સત્જનોએ આચરવાના શુદ્ધ માધનરાળા માર્ગ તરફનો દરવાજો, જે બંધ હતો તે ગાંધીજીએ ખોલી આપ્યો.

(૩) ઉપર 'વ્યસન' (પ્રક. ૧૧) શ્લોક ૧૧૮ પૃ. ૨૬૮ અને એ જ પ્રકરણના શ્લોક ૧૧૯, ૧૨૦ ના ઉદ્ઘાટન ૫ ૨૭૮, ૨૭૫ (પા. નો. ૧૭)માં આવતા શ્રીકૃષ્ણ વાક્યમાં જે વિચાર વિરોધ જેવું દેખાય છે, તેનું કારણ પણ આ શ્લોકોનું ઉદ્ઘાટન સમગ્રતયા વાંચવાથી સમજી શકાશે.

૧૩. (૧) દીનમનસ ધર્મરાજને શ્રીકૃષ્ણ કહે છે :

यच्च ते द्रोण भीष्माभ्या युद्धमासीदरिन्दम ।

मनसकेन योद्धव्य तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥

ચિ. ૧૪-૧૨-૧૨=ફે. ૧૨-૧૬-૨૦

यत्र नैव शरैः कार्यं न मृत्सैनं च वन्धुभिः ।

आत्मनैकेन योद्धव्य तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥

ચિ. ૧૪-૧૨-૧૪=ફે. ૧૨-૧૬-૨૧

‘હે અરિન્દમ ! દ્રોણ અને બીષ્મની સાથે તમારે જે યુદ્ધ થયું હતું તેનું જ યુદ્ધ હમણાં તમારી પામે ઉપસ્થિત થયું છે, જેમાં તમારે એકલાએ મન સાથે લડવાનું છે

‘જેમાં બાબો, સેવકો કે બંધુઓનું કામ પડતું નથી તેનું આત્માની

પરમજ્ઞાપિ વ્યાપ્તિ વૈયક્તિક ચિત્તમાં થતા ધર્મજ્ઞાને સત્યના આધારવાળી અદ્વિસાથી કેમ જીવંત એ પૂરી સફળ રીતે બતાવ્યું છે, પણ વૈયક્તિક ચિત્તનાં આંતરિક ધર્મજ્ઞાને મોટા પાયા ઉપર સામૂહિક ચિત્ત-ક્ષોભ પેદા કરી એમાંથી તીવ્ર અસમાધાન, કટુતા, હિંસા, દમન અને અન્યાય જન્માવે તો તેનું સમાધાન અદ્વિસકે માર્ગોએ થાય કે કેમ તે તેઓ બતાવી શક્યા નથી. અનાસક્તિ-પૂર્વક યુદ્ધ એનો એક આદર્શની દૃષ્ટિએ ખરો ઉકેલ છે ખરો, પણ એ તો ભૂમિતિની આદર્શ 'લીટી' કે લોચકની વગ્નવિનાની આદર્શ 'દોરી' જેવો છે. વ્યવહારમાં કદીયે એ સંપૂર્ણતયા અમલમાં આવી શકે નહિ એટલે તો યુદ્ધની તૈયારી ન થાય એ માટે, તૈયારી દરમ્યાન, યુદ્ધ દરમ્યાન, યુદ્ધાંતે, અને તે પછીનાં છત્રીસ વર્ષોનો ઇતિહાસ મ.ભા.માં આમેખાયેલો છે એ બધામાં, યુદ્ધથી થતી ખાનાખરાખી, રૂદન, અને નૈતિક દ્વાસની લંગાર દર્શાવી છે. અને એમ વેદવ્યાસ યુદ્ધની નિરર્થકતા અને પ્રેમની સર્વોપરીતા દર્શાવીને અટક્યા છે. યુદ્ધના વિકલ્પે શું, એ પ્રશ્નનો એમણે ધણો વિચાર કર્યો છે, વિસ્તૃત ચર્ચા-વિચારણાઓથી મ.ભા.માં એ વ્યક્ત થાય છે, પણ સૂત્રધાર શ્રીકૃષ્ણને નિગમન રહેના દેખાડીને ભવિષ્યના નરોત્તમ (નર) ઉપર એમણે પ્રશ્નનો ઉકેલ છોડી દઈને સતોષ માન્યો જણાય છે ૧૪

(મનની) સાથે એકવાએ લડવાનું યુદ્ધ તમારી પામે ઉપરિચિત થયું છે.'

(શાંતિપર્વના આને મળતા યોદ્ધા ભીમએન ધર્મરાજને કહે છે, પણ ત્યાં ભીમની ભોગયોનુપતા મુખ્ય હોઈ, એ એક જ વસ્તુના જુદી જાતના ઉપયોગનું ઝગપિ વ્યાસે આપેલું ઉદાહરણ અને છે)

(૨) સરં જો સહસ્સ સદસ્સાણ સગામે દુજ્જણ જિણે ।

एगं जिणेज्ज गण्णाण एस से परमो जओ । ઉ સ્વ. ૬-૩૪ ધ.

દસ લાખ યોદ્ધાઓને દુર્જય સગ્રામમાં કોઈ જીતે, એના કરતાં પોતાની જાતને જીતે એ ઉત્તમ જય છે.

=૩. ૫૩મ. ૧૦૩ ચો સહસ્સ સદસ્સેન સગ્રામે માનુસ જિને ।

एकं लैय्यमत्तानं स वे सग्रामजुत्तमो ॥

જે સંગ્રામમાં દસ લાખ મનુષ્યોને જીતે, તેના કરતાં પોતાની જાતને જીતે તે ઉત્તમ યોદ્ધો છે. (વધુ માટે જુઓ 'મ.ભા. અને ઉ. સૂત્ર' ૫. ૪૬, ૪૭, ૮૨ થી)

૧૪. આ વસ્તુ વ્યાસની ખામી નહિ, પણ ખૂબી છે જે વસ્તુ એ દેશ-કાળમાં શક્ય નહોતી, અને સ્વાભાવિક ઉત્ક્રાંતિ ક્રમથી જ શક્ય અને તેમ હતી, એ તરફ એમણે અનધિકૃત પ્રયત્ન કર્યો નથી, એ વસ્તુ જ મહાસિદ્ધિ

વ્યાસે ખાટી રાખેલા એ પ્રમતો ઉકેલ મહાત્મા ગાંધીજીએ, વ્યાસની જ પદ્ધતિએ ચિત્તને ઉત્ક્રાંત કરીને, ઉકેલવા પ્રયત્ન કર્યો. અત્યંત, એમાં ધારી ખાતીઓ રદી હોવા છતાં બળતી માનવતાને સંપૂર્ણ કે બહુ અંશે નહિ, છતાંય સદેજે ઓછી મહત્ત્વની નહિ એવી સમજના મળી. એ સમજનાનું માપ તાત્કાલિક સિદ્ધિથી નહિ, પણ રામ, કૃષ્ણ, વ્યાસ, શુદ્ધ, મહાવીર^{૧૫} વગેરેએ જેનું ખીજરોપણ, સંવર્ધન અને સંગોપન કર્યું હતું એવા અવસ્થા પ્રેમના મહાસિદ્ધાંતથી વાટીમાંથી એક વિશિષ્ટ રૂપ ઉતારી, લવિષ્ય મટે દુનિયા સમક્ષ બચવાનું આશ્રયસ્થાન બની શકે એવી રાકયનાનું સમજ, આશરપદ દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે તેનાથી નીકળી શકે. તાત્કાલિક સિદ્ધિ પણ એટલી તેજસ્વી છે કે એજે ભારતને ધરકરી રક્તપાત વિના સ્વતંત્ર કર્યું,^{૧૬} આગુઆગુનાં એશિઆઈ રાષ્ટ્રોને સ્વતંત્ર બનાવવામાં સકાય કરી, અને સામાજિક ગુણવત્તાનાં મૂલ્યોનું જંચું લક્ષ્યાંક પ્રજા સામે મૂક્યું, અહિંસાની અપરિમેય શક્તિનું અને સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માની અસીમ સત્તાનું દિગ્વિત્દર્શન કરાવ્યું. પ્રજાના ચિત્તમાં

છે; ગાંધીજીએ ગીતાકારે ભૌતિક યુદ્ધનું ઉદાહરણ કેમ લીધું એનો એમની લાક્ષણિક નમ્રતાથી (શ્રીકૃષ્ણનો પણ નમ્રતા એ લાક્ષણિક ગુણ હતો. જુઓ ઉપર 'ધર્મ' પ્રક. ૨, શ્લોક ૩૬, પૃ. ૪૬) ખુલાસો કરીને, 'ગીતા સુત્રમન્ય નથી. ગીતા એક મહાન ધર્મકાવ્ય છે. તેમાં જેમ ઊંડા ઊતરો તેમ તેમાંથી નવા ને સુંદર અર્થો મેળવો. ગીતા જનસમાજને સારુ હોઈ તેમાં એક જ વસ્તુને ધણી રીતે કહી દીધી છે. એટલે ગીતામાં આવેલા મહાશબ્દોના અર્થ યુગેયુગે બદલાશે ને વિસ્તાર પામશે. ગીતાનો મૂળ મંત્ર કહી નહિ બદલાય. એ મંત્રને જે રીતે સાધી શકાય તે રીતે જિજ્ઞાસુ ગમે તે અર્થ કરે.

'ગીતા વિધિનિષેધ બતાવનાર પણ નથી એકને સારુ જે વિહિત હોય તે ખીજને સારુ નિષિદ્ધ હોય. એક કાળે કે એક દેશમાં જે વિહિત હોય તે ખીજે કાળે, ખીજ દેશમાં નિષિદ્ધ હોય. નિષિદ્ધ માત્ર કૃત્રાસક્તિ છે, વિહિત અનાસક્તિ છે.' ('અનાસક્તિયોગ' પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૮.)

૧૫. ગાંધીજી સહિત આ બધા મહાપુરુષોને વ્યક્તિ નહિ, પણ આખા સમાજની ઉત્ક્રાંત દૈવીચિત્તના નિદર્શક મહાત્માઓ સમજવા. એમની મારફતે સમાજે પોતાના વિકસિત દૈવી ગુણો દેવાવ્યા, એ ગુણોની જડ માનવતાની બૂમિમાં હતી અને છે. એમાંથી એ જન્મ્યા, પ્રેરણા પીધી, અનેકશઃ કરી પાછી આપી અને વિકસાવી.

૧૬. કેમકે વિદ્વેષ અને રક્તપાત થયેલો, તે અને ખીજ ધણા મુદ્દાઓ 'અહિંસક સત્યાગ્રહ'ના શસ્ત્રમાં રહેલા ગોધનના પુષ્કળ અવકાશના નિદર્શક છે.

રહેલી દેવીશક્તિઓ અન્યાયનો સામુદાયિક સામનો અદિસાપૂર્વક સફળતાથી કરી શકે છે, અને સત્યપ્રતિષ્ઠિન અર્દિસક જગ એ જાનુમાં આવેલી સર્વોત્તમ શક્તિ છે એ બતાવી, હવે પછી જન્મનારા પુરુષોત્તમો અર્થાત્ સાચા માનવો મહાભારતના વ્યામે મૂકેલા કાયદાનો જેમ ગાંધીજીએ વ્યાસાદિ મહાત્માઓના ખખા ઉપર ઉભા રહીને ઉકેલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો તેમ ગાંધીજીના (અને એવા ખીજા જ્ઞાન અજ્ઞાન દટાઓના) ખખા ઉપર ઉભા રહીને વિશેષ સારો ઉકેલ કરશે એવી આશા જન્માવે છે. એટલે ચિત્તમાં અદિસા પ્રત્યે અપ્રતિદત ઉસાદ-અનિર્વેદ જાગે છે અને ભાવિ પેઢીઓ માટે યુદ્ધને બદલે યુદ્ધની વિનાશકારિતામાંથી છુટી રહેઃ પામવાની મંગળ નોખના સુમધુર સર સંભળાય છે.^{૧૭}

૧૭. (૧) ગાંધીજી ગીતામાંથી બજ મેળવના અને કદી નિરાશ નહોતા થના. સર 'મહાભારતકારે ભૌતિક યુદ્ધની આવશ્યકતા સિદ્ધ નથી કરી; તેની નિર્રથકતા સિદ્ધ કરી છે. વિજેતાની પામે જ્ઞાન કરાવ્યું છે, પશ્ચાતાપ કરાવ્યો છે ને દુઃખ મિત્રાય બીજું કંઈ રહેવા દીધું નથી' ('અનાસક્તિયોગ' પ્રસ્તાવના પૃ. ૬)

'ગીતા ધર્મ-દર્શક કોણ છે; આત્માની ચૂંચો ઉકેલનારી પ્રચંડ શક્તિ છે; દુઃખિયાનો આધાર છે, મૂર્ખામાંથી જગાડનાર છે એમ જે માને છે તેને જ ગીતાગાન મજ્જ કરી શકે છે...' ('ગીતાપ્રકાર્યકોષ' પ્રસ્તાવના પૃ. ૫)

'હું તો મારી બધી મુશ્કેલીઓમા ગીતામાતા પાસે દોડી જઈ છું ને આજ લગી આત્માસન મેળવી શક્યો છું' ('ગીતાબોધ' પ્રસ્તાવના પૃ. ૩); 'એવી એક પણ ધર્મની ચૂંચ નથી કે જેનો ઉકેલ ગીતા ન કરી શકે. આપણી ઝોટી શ્રદ્ધાને લીધે આપણને તે વાંચતાં સમજતાં ન આવડે તે જુદી વાત છે.' ('ગીતાબોધ' પ્રસ્તાવના પૃ. ૫)

(૨) વ્યાસે શાકેલા કર્મકૃત્ય-આસક્તિ ત્યાગના સિદ્ધાંત અનુસાર ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહનું તદ્દન નવું ઓગર ખોલ્યું. જેમ આઈસ્ટાઈનના વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત અનુસાર એટમબોમ્બ, અને તેમાંથી એના મૃત્યુ બાદ હાઈડ્રોજન બોમ્બનાં નવાં હથિયાર, યુદ્ધ પ્રેમીઓએ ખોલ્યાં છે એવી રીતે.

સુપ્રાર્થિનઃ કુતો વિદ્યા નાસ્તિ વિદ્યાર્થિનઃ સુખમ્ ।
સુપ્રાર્થી યા ત્યજેદ્વિદ્યાં વિદ્યાર્થી યા સુખં ત્યજેત્ ॥^૧

૫-૪૦-૫ (૧૩૨)

સુખાર્થીને વિદ્યા ક્યાંથી હોય અને વિદ્યાર્થીને સુખ ક્યાંથી હોય ? માટે સુખાર્થીએ વિદ્યાને ત્યજવી અને વિદ્યાર્થીએ સુખ ત્યજવું.

‘વિદુરનીતિ’નો મમાગેપ કરતાં વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને જુદા જુદા વિષયોને લગતી શિખામણો, તે તે વિષયો અંગેનાં મુલાખિતોથી આપતાં વિદ્યાર્જન માટે જેને લહેર કહેવામાં આવે છે તેવી પ્રમાદી પ્રવૃત્તિઓ છોડી કેવળ વિદ્યાની ઉપાસના કરવાથી વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે એમ દર્શાવ્યું છે. આ શ્લોકની અગાઉ વિદ્યાર્જનમાં આડચર્ય શરૂઓ નીચે મુજબ જણાવ્યા છે. ‘અમૂયા એ ખરેખર મૃત્યુ છે અને નિંદા શ્રીનો નાશ કરનાર છે. તથા (મુનુની) અશુભતા, ઉતાવળ અને (આત્મ, શ્વાધા એ વિદ્યાના ત્રણ શરૂઓ છે.’^૨

વિદ્યા વગેરેનાં સંરક્ષણ માટે મહામાં ઓઠામાં ઓઠા જે સ્થળે આવતું આ સમાપિત અનેક રીતે મનનીય છે. ‘કાયમકોષ(ના આવેગ)થી તપવું રક્ષણ કરવું, મત્સરથી થીવું રક્ષણ કરવું, વિદ્યાનું માનઅપમાનથી રક્ષણ કરવું અને પ્રમાદથી આત્માનું રક્ષણ કરવું.’^૩

૧ = ૩. ‘૪૬ ચાલુક્ય’ ૧૦-૩.

૨. (૧) અસૂચકપદ મૃત્યુરતિવાદ ધ્રિયો વધ ।

અશુભતા ત્વરા શ્વાધા વિદ્યાયા શરૂવચ્ચયઃ ॥ ૫-૪૦-૪.

(૨) સરં આ શ્લોક પછી આવતું ઉલ્લેખ. શ્લોક નં. ૨૪૦.

‘આજસ, મદમોહ, ચાપલ્ય, વાતોડિયાપણુ, ઉદ્વેગ (સ્તબ્ધતા) અભિમાન અને લોભલાલચ (અત્યાગ્રિહ) એ સાતને સદાય વિદ્યાર્થીઓના દોષ માનવામાં આવ્યા છે.

૩. નિત્ય કોષાત્તપો રક્ષેચ્છિદ્ર્ય રક્ષેત મત્સરાત્ ।

વિદ્યા માનાપમાનાભ્યામાત્માન તુ પ્રમાદત્ ॥ ૩-૨૦૩-૪૦

વિદ્યાર્થીએ, વિદ્યાર્જન કરવાવાળાએ મુખથીગાયા ન થવું. એનો અર્થ એવો નથી કે વિદ્યાર્થીએને વિદ્યાપ્રદાન કરનારાઓએ નાહક દુઃખી કરવા. મ.લા.ની તદ્દન સરૂઆતમાં આયોદ ધૌમ્ય^૪ અને તેમના ત્રણ શિષ્યો ઉદાસક આરણિ^૫ ઉપમન્યુ અને વેદની કથા આવે છે. ગુરુ ધૌમ્ય એ શિષ્યોને વધુ પડતાં સખ્ત કામ બનાવીને દસના. એ પૈકીના ઉપમન્યુને આકરી કમોડીના અતે અધિનીકુમારોએ વર આપનાં ‘તારા ઉપાધ્યાયના તો ડોખંડ જેવા કાળા દાંત છે પણ તારા તો મુવલુંમપ દાંત થશે. ^૬ તું અમુખમાન થઈશ અને તું શ્રેયને પામીશ’ એમ કહી એના ઉપાધ્યાયની નિંદા કરી હતી. ઉદાસક આરણિને ગુરુએ ખેનરમાં પાણીની ક્યારડી બાંધવા મોકલેલો. ક્યારડીની જગા એવી વિચિત્ર કે આરણિ પોતે જ માટીની જગ્યાએ મુર્છિ રહ્યો ત્યારે પાણી રોકાયેલું. ત્રીજા શિષ્ય વેદને ગુરુએ (પેલા બે શિષ્યો સમાવર્તન સ્વર્થ ધેર ગયા પછી પણ) લાંબા સમય મુધી ગુરુકુલમાં રોકી રાખ્યો; તેણે બળદિયાની જેમ દાહ, તાપ, બૂખ તરસ વગેરે સહન કરી અનુકૂળ રહી ગુરુની મેવા ઉઠાવી. આ ત્રણ શિષ્યોને આવી દડક પરીક્ષા પછી ગુરુએ વિદ્યા આપેલી. આ શિષ્યો ધેર ગયા પછી તેમણે પોતાના શિષ્યો પ્રત્યે આયોદ ધૌમ્ય જેવી દડકાઈ નહિ પણ દયા, માયા બનાવી હશે, તે વેદ વિગેના મ.લા.ના ઉલ્લેખથી જણાય છે.^૭ એ ઉલ્લેખ પ્રમાણે ગુરુકુલેથી સમાવર્તન સ્વર્થ મૃદરથાત્રમી થયેલા વેદને પણ ત્રણ શિષ્યો હતા. છતાંય ‘તમે કામ કરો કે ગુરુશુશ્રૂયા કરો’ એવું કમુંય એ શિષ્યોને કહેતો નહિ કારણકે ગુરુકુલવાસનાં

(ધર્મવ્યાધના અધ્યાત્મવિચાર અગેના પ્રવચનમાં).

=૬. ૧૨-૧૮૨-૧૦ (ભૃગુ-ભારદ્વાજ સંવાદમાં ભૃગુનાં બ્રાહ્મણાદિ વર્ણનાં લક્ષણો કહેતા પ્રવચનમાં.)

૪. આદિ મ. ૩: આ કથા મ. લા. ના તદ્દન આદિ સ્તરોમાંની કથાઓ પૈકીની એક છે. અને વેદોના પૂરા અભ્યાસ સિવાય એને બરાબર સમજવી અશક્ય છે. તેથી રસિક અભ્યાસી માટે ઉત્તમ મસાલો પૂરો પાડે એવી છે.

૫. આ આ-ણિ તે જ નચિકેતા તથા મ્વેતકેતુના પિતા ઉપનિયત્રસિદ્ધ ઉદાસક આરણિ હોય એવો સંભવ લાગે છે. (જુઓ ૧-૩-૨૬ ઇ.)

૬. ‘જેમ સંસારાત્મ છે એમ કાર્મિકલ દન્તમ્. એટલે પુરતી નિર્દયતા મૂલ્યવે છે અને હિરણ્મયા ઇ. ‘તું શિષ્યો પ્રત્યે દયાળુ થઈશ’ એમ મૂલ્યવે છે.’ મ. લા. ચિ.ની આદરિતના સંપાદકનો અર્થ.

૭. આરણિ કે ઉપમન્યુના વર્તન વિષે આ જગ્યાએ બીજો વિશેષ ઉલ્લેખ નથી.

દુઃખોથી એ પરિચિત હોઈ જિથ્થોને ક્લેશ આપવા ધમ્ભતો નહોતો.^૮

તો ‘શુભાર્થિનિ વિદ્યા કથંતી હોમ’ એનો અર્થ શું? અધ્યાપક વ્યાસે ગુરુ તરીકે એનો ઉત્તર આપ્યો છે.^૯ ચાર શિષ્યો અને પુત્ર શુક્રદેવને અધ્યયન કરારી તૈયાર કર્યા બાદ, જિથ્થોએ દ્વિમાત્ર્ય પરંતપી બિતરી પૃથ્વી ઉપર-મેઘનોમાં-જઈ વેદોને અનેકધા કરવાની, જ્ઞાન વિસ્તરણ કરવાની આજ્ઞા માગી. એટલે શુક્રએ એક જ વાક્યમાં અર્થઘન હિતકારી ઉત્તર આપ્યો, ‘તમને જ્યાં સારું લાગે ત્યાં, પૃથ્વી ઉપર કે દેવલોકમાં, ગમે ત્યાં જાઓ પણ જ્યાં જાઓ ત્યાં તમારે (અધ્યયનમાં) અપ્રમાદ જ રાખવો. કારણ કે વેદ-તો પ્રચુર છળવાળો છે’ અર્થાત્ જ્ઞાનોપાસનામાં સતત જાગૃત નહિ રહો તો વિદ્યા વિસ્તરણ તો દૂર રહ્યું પણ ગરમડોટો થશે.

એમ અધ્યાપકને ઉદ્દેશીને શિષ્યોને કસવા પણ દુઃખી નહિ કરવા અને વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશીને સુખશીળીયા નહિ પણ સદા ખડતલ અને સદા અપ્રમત રહેવાનો વ્યાસમુનિનો આદેશ છે.

न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

पालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः ।^૧

૩-૧૩૩-૧૧ (૧૩૩)

न ह्ययनैर्न पलितैर्न विक्षेन न वञ्चुभिः ।

ऋषयश्चક્રિરે ધર્મ યોઽનૂવાનઃ સ નો મહાન્ ॥^૧ (૧)

૩-૧૩૩-૧૨ (૧૩૪)

૮. ૧-૨-૮૩ થી.

૯. કથાનક વગેરે માટે જુઓ નીચે શ્લોક ૧૪૦.

૧. ૩-૧૩૩-૧૧ = ચિ. ૬-૫૧-૪૬ કડ. ૫૦ અમ.

= કે મનુ ૨-૧૫૬; ધમ્મ. ૨૬૦.

૧ (૧) ૩-૧૩૩-૧૨: = ૧૨-૩૧૦-૬. શુક્રચરિત્રની શરૂઆત બીજા પિતામહે આ શ્લોકથી પ્રસ્તાવના કરીને કરી છે. = કે. મનુ. ૨-૧૫૪; સર^૧ ધમ્મ. ૨૬૧, તથા ૨૫૯, ૨૬૨, ૨૬૩

‘ધમ્મપદ’ની ગાથાઓ ૨૬૦, ૨૬૧ ઉપરની અદ્વકથાનો સાર આ પ્રમાણે છે:

‘લકુણ્ઠક ભદ્રિય સ્થવિર ઠીંગણા હતા. એક વખત ત્રીસ ભિક્ષુઓ આરણ્ય (?) ભગવાનનાં દર્શન કરવા જોતરનમાં આવ્યા. એ સમયે લકુણ્ઠક ભદ્રિય સ્થવિર ભગવાનને વન્દના કરીને પાછા જતા હતા. આ ભિક્ષુઓ આવતાં ભગવાને પૂછ્યું, “તમે એક સ્થવિરને જતાં જોયો કે ?”

માથે પગિયાં આવવાથી કંઈ સ્થવિર થવાતું નથી, પણ ખાળક હોવા છતાં જે જ્ઞાની છે તેને દેવો સ્થવિર-વૃદ્ધ બને છે.

ઘણાં વર્ષ થવાથી, પગિયાંથી, ધનથી કે સગાંમંળાંથીઓથી (મનુષ્ય) મહાન ગણાતો નથી પણ ઋષિઓએ નિયમ કર્યો છે કે જે જ્ઞાની હોય તે અમારામાં મહાન છે.

ઉદાસક આરણ્યે નિયમનિઃ શિષ્ય કહોડને પુત્રી મુગ્ધતા પરણાવી.^૨ એ સગસાં થઈ હવે એક વખતે અધ્યયન કરતા પિતાને ‘તમે આખી રાત અધ્યયન કરો છો પણ તે સમ્યક્ થતું નથી’ એમ ગર્ભસ્થ પુત્રે ખેડ કાઢી. તેથી ગુસ્સે થઈને પિતાએ તેને આઠ ટેકાણે વોકો-અષ્ટાવક થવાનો શાપ આપ્યો. દરમ્યાન સંતાન જન્મે ત્યારે અર્ચની જોગવાઈ માટે કહોડ જનકની સંસદમાં ગયો. ત્યાં બંદી સાથેના વિવાદમાં દારી જવાથી બદીએ તેને પાણીમાં ફેંકી દીધો.^૩ એ વાતને બાર વર્ષનાં વ્દાણા વાપાં અહીં મુગ્ધનાને પુત્ર

“ભગવન્ ! અમે સ્થવિરને તો નથી જોયો પણ એક શ્રામજેર જતો હતો.”

“ભિક્ષુઓ એ શ્રામજેર નથી, સ્થવિર છે.”

“ભગવન્ ! એ ખૂબ ઠીંગણો છે.”

“ભિક્ષુઓ ! વૃદ્ધ થવાથી કે સ્થવિરના આસન ઉપર એસવા માત્રથી સ્થવિર નથી કહેવાતો, પરંતુ જે આર્યસત્યોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને મહાજનસમુદ્ધને (આખી પ્રજાને) માટે અર્હિસક થયો છે, એ સ્થવિર છે.’ ભગવાને એમ કહીને ધમ્મ ની એ ગાથાઓ કહી

ન તેન ઘેરો મો હોતિ યેનસ્સ પલ્લિત સિરો ।

પરિપક્કો વયો તસ્સ મોષજિણ્ણો તિ યુચ્છતિ ॥ ૨૬૦

યમ્હિ સચ્ચ ચ ધમ્મો ચ અર્હિસા સયમો દમ્મો ।

॥ વે વન્તમલ્લો ઘીરો સો ઘેરો તિ પયુચ્છતિ ॥ ૨૬૧

માથે પગિયાં આવ્યાથી માણસ સ્થવિર થતો નથી; તેની વય પરિપક્વ થઈ છે; તે વૃથા જીર્ણ કહેવાય છે.

જેનામાં સત્ય, ધર્મ, અર્હિસા, સંયમ અને દમ હોય તે જ મન વિનાનો ધીર સ્થવિર કહેવાય છે.

૨. ‘અષ્ટાવકોપાખ્યાન’ આરણ્યક અ. ૧૩૨ થી ૧૩૪.

૩. બંદી દારતા બ્રાહ્મણોને પાણીમાં ફેંકી દેતો પણ ખરેખર તો એના પિતા પરણતા બાર વર્ષના યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણો જોઈતા હતા ત્યાં મોકલી દેતો

પ્રસન્નો અને તે માતામહા ઉદ્યાનકે ત્યાં બિછડવા માંડ્યો. માતામહનેજ પિતા સમજતા અષ્ટાવકને સમવયસ્ક મામા મ્હેનકેતુ સાથે અકસ્માત લડવાડ થતાં આ બીનાની ખજર પડી. ખજર પડી એટલે ગર્ભવિદ્વાન અષ્ટાવક મામા મ્હેનકેતુને લઈને જનકને ત્યાં વિવાદ કરવા ઉપડ્યા. રાજસંસદના માર્ગમાં (ગગુરાત્મના રાજ્યો પૈકી) એક જનક ભેટી જતાં તેની સાથે દ્વીપ કરી પોતાને પ્રથમ જવા રસ્તો મેળવ્યો. પછી સંસદમાં બાળકોને જવા નહિ દેતા દ્વારપાળને, ‘અમે વૃદ્ધ, (‘બ્રહ્મચર્ય’) વ્રનધારી, વેદના પ્રભાવવાળા, (ગુપ્તી) શુશ્રૂષાપરાયણ, જિતેન્દ્રિય, અને વેદાંતમાં (જ્ઞાનાગમ) નિપુણ છીએ, બાળક નથી તેથી સંસદમાં પ્રવેશ કરવાના અધિકારી છીએ...શરીર વધે તેથી કંઈ મોટાપણ આવતુ નથી એ તો રામજાની કામેલી ગાંડ જેવું છે. જે નીચું તથા નાનું છતાં કળ આપે છે તે જ્ઞ મોટું છે. પણ જે કામેલું છતાં કળવિનાનું છે તે મોટું નથી...’^૪ વગેરે કહી ઉપરનાં બે મુલાપિતો તથા બીજી દ્વીપો સંભળવારી રાજસભામાં પ્રવેશ મેળવ્યો. પણ આ તો જનકની સંસદ. જનકે પણ તેની કમેલી હરી અને તેમની માંગણી મુજબ યજ્ઞશાળામાં વિવાદ માટે જવા દીધા. ત્યાં વિવાદ કરી તેણે (વજ્ર પુત્ર) બંદીને હરાવ્યો, અને પિતા સહિત બીજા અનેક બ્રાહ્મણોને વજ્રાધ્યમાંથી પાછા મેળવ્યા. પિતા કહેડે પ્રસન્ન થઈ કહ્યું, ‘આટલા માટે જ મનુષ્યો પુત્રને ઇચ્છે છે. જે હું ન કરી શક્યો તે પુત્રે ક્યું. નિર્મળને પણ બળવાન, બાળ (મૂર્ખ)ને પણ પંડિત અને અવિદ્વાનને પણ વિદ્વાન પુત્ર જન્મે છે.’^૫ પછી પુત્રનું અભિનંદન કરી, બાળક પુત્રની જ્ઞાનપ્રાપ્ત મહત્તાનો સ્વીકાર કર્યો, તથા પરોક્ષ રીતે પોતાની જૂથનો તેણે સ્વીકાર કર્યો.

શવ્યપર્વની કથામાં દાનવોના વિનાશાર્થે હાડકાં અર્પનાર દંધીય ઋષિના યુવાન પુત્ર સારસ્વતે બાર વર્ષની અનાજ્ઞિના સમયમાં વેદોનો નિયમિત સ્વાધ્યાય કરીને વેદો બળવારી રાખ્યા હતા.^૬ અનાજ્ઞિ પૂરી થતાં આજ્ઞવિકા માટે બીજો ચાલી ગયેલા ઋષિઓ પાછા આવ્યા. એ બધા સંકેતને લીધે સ્વાધ્યાય નહિ બનનાથી વેદો જૂલી ગયા હતા. એમણે સારસ્વતને વેદોનું અધ્યાપન કરવા વિનંતી કરી સારસ્વતે કહ્યું, ‘તમે વિધિપુરઃસર શિષ્ય થાઓ હો. એ વાતની અષ્ટાવકે બંદીને હરાવ્યો ત્યારે ખજર પડી. (૩-૧૩૪-૨૪, ૨૫, ૩૧ ધ)

૪. ૩-૧૩૩-૬, ૭, ૯ ધ

૫. ૩-૧૩૪-૩૩, ૩૪.

૬. જિ. ગ્રંથ. અ. ૫૧.

એટલે શીખવાડું.' એટલે ઋષિઓ બોલ્યા 'પુત્ર! તુ તો હજુ બાળક છે, અમે કેવી રીતે તારા શિષ્યો થઈએ?' જન્મામમાં ન તેન સ્થવિરો મરતિ' (ચિ. ૬-૫૧-૪૬ ૬૬, ૫૦ અમ) વગેરે કહી એમને સમજ પાડતાં સાઠ હજાર ઋષિઓ, આ બાવઋષિના નિયમનમાં રહીને અભ્યાસ કરવા માંડ્યા.

આમે આવાં કથાનકો દ્વારા વિદ્યાની મહત્તા દુનિયાદારીની દૃષ્ટિએ મોટી મથાળી અનેક વસ્તુઓ અને મોટી ઉંમર કરતાં વિશેષ છે, એ સ્પષ્ટ કર્યું છે. ૭

ક્ષિપ્રં વિજાનાતિ ચિરં શૃણોતિ

વિજ્ઞાય ચાર્યં મજ્જતે ન કામાત્ ।

નાર્સપૃષ્ઠો ધ્યુપયુક્તે પરાયં

તત્પ્રજ્ઞાનં પ્રથમ પશ્ચિતસ્ય ॥ ૫-૩૩-૨૨ (૧૩૫)

ઝડપથી મમજી જાય છે, જ્ઞાણ મમજી મુધી (ખીજની વાત)

માંલજે છે, હેતુ મમજે છે પણ સ્વાર્થવશ થઈને (કાર્ય) કરતો નથી, પૂછ્યા વગર ખીજની વાતમાં માથું મારતો નથી-(આ મર્વ) પડિતનું પ્રથમ લક્ષણ છે.

યુદ્ધનાં ધનયોર વાજા ગેરામાં હતા, ચિંતાથી બળી રહેલા ધૃતરાષ્ટ્રની નિદ્રા ઉઠી ગઈ હતી ત્યાં મનની શાંતિ માટે નિદ્રુરને બોનારી કઈ મર્મ અને પરમકલ્યાણકારી સહજાત્વના કહેતા, દીર્ઘર્શી વિદુરે પડિતના લક્ષણોથી વક્તવ્યની શરૂઆત કરી, તે પૈકીનું આ વચન છે પડિતના વક્ષણ પૂરા થયા પછી મૂર્ખના લક્ષણો પણ વિદુરે કહ્યા છે અને એમ જાવાત્મક તથા અજાવાત્મક રીતે બુદ્ધિની કુશાગ્રતા અને વિદ્વતા કેવી હોવી જોઈએ તે સમજાવ્યું છે આ પડિતલક્ષણ કથન પૈકીના નીચેના એ સુલાપિત ઉપરના વચન સાથે ખાસ વાચવા જેવાં છે 'જે પોતાના સન્માનથી રાજી થતો નથી, અપમાનથી તપી જતો નથી અને મગાના ધરા જેવો અશ્લેષ્ય છે તે પડિત કહેવાય છે. જે સર્વ પ્રાણીઓના (જન્મ મરણના) તત્ત્વનો જ્ઞાતા છે, સર્વ કર્મોના ચોગનો-કર્મના નિયમનો જાણકાર છે અને મનુષ્યોના (સામ, દામ, બેદ અને દડડપી ચાર) ઉપાયોનો સમજનાર છે તે પડિત કહેવાય છે' ૧

૭ જુઓ ઉપર 'વ્યસન' (પ્રક ૧૧) શ્લોક ૧૧૯, ૧૨૦, વિકલ્પનું દ્રૌપદી વસ્ત્રાહરણ પ્રસન્ન પ્રત્યન, ૫ ૨૭૦ થી

૧. જ હૃદ્યત્વાત્મસમાને નાવમાનેન તપ્યતે ।

માત્રો હૃદ શ્વાસોમ્યો યઃ સ પશ્ચિત યચ્યતે ॥ ૫-૩૩-૨૨

યો દિ વેદે ચ શાસ્ત્રે ચ ગ્રન્થધારણતત્પરઃ ।

ન ચ ગ્રન્થાર્થતત્ત્વહસ્તસ્ય તદ્ધારણં વૃથા ॥^૧

૧૨-૨૧૩-૨૪ (૧૩૬)

તત્ત્વજ્ઞ સર્વભૂતાના યોગજ્ઞ સર્વકર્મણામ્ ।

ઉપાયજ્ઞા મનુષ્યાણા નર પઞ્ચિત ઉચ્યતે ॥ ૫-૩૩-૨૭

૧ (૧) સરં સ્થાણુરય મારહાર તિલામૂદધીલ્લ વેદ ન વિનાનાતિ યોડ્યમ્ ।

યોડ્યજ્ઞ ઇસ્ત્વક્લ મદ્રમન્તુતે નારમેતિ જ્ઞાનવિધૂતપાપ્મા ॥

યદ્ ગૃહીતમવિજ્ઞાત નિગદેતૈવ શચ્યતે ।

અનમ્નાવિવ શુષ્કૈઘો ન તુ ઝલતિ વર્હિચિત્ ॥

નિષ્કત ૧-૬-૧૮

વેદાધ્યયન કરીને (વેદના શબ્દોની આવૃત્તિઓ કરીને) જે એનો અર્થ જાણ્યો નથી, તે ખગેખર સ્થાણુ (ખેતરમાના ચાડિયા) જેવો, ભાર વહન કરનારો છે પણ જે અર્થનો જાણ્યાર છે તે સકળ કન્યાણુને પ્રાપ્ત કરે છે અને જ્ઞાન વડે પાપ રહિત થઈને સ્વર્ગ મેળવે છે

જેવી રીતે મુખ લાદડાને અગ્નિ સિવાય ફેફવામા આવે તો કદિ પણ ખળી શમતા નથી એવી રીતે સમજ્યા વિના જે (જ્ઞાન) ગ્રહણ કરવામા આવે છે તે (પોપટિયા) રજુ જેણુ (નિષ્કળ) છે

(૨) (અ) સરં શ્રીકૃષ્ણવિષ્ટિ પત્રી પાડવોને ઉત્સાહ માટે શ્રીકૃષ્ણ મારજતે સ દેશો કહેવડાવના કુન્તીએ યુધિષ્ઠિરને ઉદ્દેશીને કહેતુ વચન

શ્રોત્રિયસ્યેવ તે રાજમન્દકસ્યાવિપશિત ।

અનુવાકહતા યુદ્ધિધમમેવૈકમીક્ષત ॥ ૫-૧૩૦-૬

હે રાજન્ ! જેમ (વેદ ગોખનારા) મન્દ અને મૂર્ખ શ્રોત્રિયની ભુદ્ધિ વેદની (વેદના શબ્દોની) આવૃત્તિથી હણાઈને તેને જ ધર્મ જુએ છે-માને છે, એમ તુ પણ કદાજ એ ધર્મને જ જુએ છે

કુન્તીએ, સમજ્યા વગર અધ્યયન કરતા શ્રોત્રિયની નિંદા કરી છે, તેમ ધર્મરાજ (રામાશીન હોઈ), જ્ઞાનધર્મથી ચ્યુત થઈ, કાયમ વનમા લગ્ન્યા જેવી નિંદ્રાહિનેા ધર્મ જેવો દેખાતો તામસી અધર્મ, ન સ્ત્રીમારે પણ ક્ષત્રિય વિહિત રાજસિન્ધ ધર્મનો (એ પણ સાત્ત્વિય ધર્મની અપેક્ષાએ અધર્મ જ છે) આશ્રય કરે એ હેતુથી આ વચન મ્હું છે

(૨) (બ) સરં અરણ્યગમ દરમ્યાન બીમમેને યુધિષ્ઠિરને કહેતા વચન પૈત્રી 'જેનો ધર્મ માન ધર્મને અર્થે જ છે, તે પડિન નથી પણ કનેશ

મારં ન વદતે તસ્ય ગ્રન્થસ્યાર્યં ન વેત્તિ યઃ ।

યસ્તુ ગ્રન્થાર્થતત્ત્વજ્ઞો નાસ્ય ગ્રન્થાગમો વૃથા ॥

૧૨-૨૦૩-૨૫ (૧૩૭)

જે વેદ અને શાસ્ત્રોના ગ્રન્થ ધારણ કરવામાં-મુખ પાઠ કરવામાં તત્પર રહેતો હોય પણ એને જો ગ્રન્થના અર્થતત્ત્વનું જ્ઞાન ન હોય તો એનું ગ્રન્થધારણ વૃથા છે.

જે (ગ્રન્થ ધારણ કરીને) ગ્રન્થનો અર્થ ન જાણે તે તો ભાર ઉપાડનારો છે, પણ જે (શાસ્ત્ર)ગ્રન્થાર્થતત્ત્વજ્ઞ-ગ્રન્થના તત્ત્વસહિત અર્થને જાણનાર છે તેનું ગ્રન્થાધ્યયન વૃથા-નિષ્ફળ થતું નથી.

વસિંહ અને કરાવ જનકના સનાતન પરબ્રહ્મ વિષેના સંવાદમાંથી આ ભાગવનાગે છે. જેમ અધ માણસ સૂર્યપ્રલાને જાણતો નથી એમ એ ધર્મ-રહસ્યને જાણતો નથી' ૩-૩૪-૨૩, બીમની લોપુપતા સ્પષ્ટ છે

(૩) યાજ્ઞવલ્ક્ય-દૈવરાતિ જનકના સંવાદમાં જનકને, અગાઉ વિશ્વાવસુ ગધર્વે ઋષિને પૂછેલા વેદરહસ્ય જ્ઞાનથી ૨૪ પ્રશ્નો અને આન્નીદિક્ષી વિદ્યા અંગેના ૨૫ મા પ્રશ્નના જવાબ આપેલા, તેનો અહેવાલ આપ્યો છે એમાં ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્યે કહેલા વચનો સરં 'હે ગધર્વસતતમ ! જેઓ વેદાર્થરૂપ વેદ-આત્મતત્ત્વને જાણતા નથી તેઓ પુનઃ ધર્મને જન્મ મરણ પામે છે સાગોપાગ-અગ ઉપાગ સહિત વેદો અને પાંચમો વેદ-દત્તિદાગ પુરાણનું અધ્યયન કર્યું હોય પણ જો માણસ વેદ દ્વારા જાણનાયોગ્ય (વેદ = આત્મતત્ત્વ) ને ન જાણતો હોય તો તે વેદનો ભાર વહન કરનારો છે-વેદિયો ઠેર છે ! ઘી મેળવવાની ઈચ્છાથી જે ગધેડીના દૂધને વચોવે છે, તેને ઘી નહિ પણ વિષ્ટા જેવો દુર્ગંધી પદાર્થ મળે છે, એવી રીતે જે વેદવેત્તા-વેદ જાણેલો, વેદ અને અવેદ (પુણ્ય અને પ્રકૃતિ, કે ચેતન, અને જડનો વિવેક) ને જાણતો નથી તે કેવળ અતિમૂઢ છે અને જ્ઞાનનો ભાર વહન કરનારો ગણાય છે માટે સદાય તત્પર અન્તરાત્મા વડે વેદ અને અવેદને જરામર જેવા જેથી પુનઃ પુનઃ જન્મમરણ થાય નહિ' ૧૨-૩૦૬-૪૭ થી ૫૧

(૪) સરં શુભો જ્ય મો મારયરા મિરાણ જટ્ટ ન જાણાહ અદિજ વેદ ।

ઉ સુ ૧૨-૧૫

(યજ્ઞ કરતા બ્રાહ્મણો પ્રત્યે યજ્ઞ) 'અરે ! તમે વાણીનો ભાર ઉપાડનારા છો, કેમકે વેદાધ્યયન કર્યા છતાં તેના અર્થને જાણતા નથી !'

એ શ્લોકો ઉદ્ધૃત કરેલા છે. સાંખ્યશાસ્ત્રની કેટલીક તાત્ત્વિક ચર્ચા તથા માણુમોની અજ્ઞાનદશાની પ્રવૃત્તિઓ અંગેના વસિષ્ઠના વિવેચન પંક્તિ, જનકે પૂર્વપક્ષ રજુ કરતાં, વેદ અને શાસ્ત્રપ્રમાણ ટાંડીને, કહ્યું કે 'સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધ જેવો જ સાંખ્યનો પ્રકૃતિ-પુરુષ સંબંધ માનુષ પડે છે, તેથી પ્રકૃતિ-પુરુષના એ અનાદિ સંબંધને લીધે એમ દેખાય છે કે મોક્ષધર્મ હશે જ નહિ, તો મોક્ષ ઇચ્છનારા અમને અનામય, દેહરહિત, અજર, દિવ્ય, અતીન્દ્રિય અને અનીશ્વર, મોક્ષ વિશે કહો.' ૨ આનો ઉત્તર આપતાં ત્રપિ વસિષ્ઠે જનકના વેદ અને શાસ્ત્રનાં પ્રમાણોનો સ્વીકાર કર્યો અને 'હે નરેશ્વર! તે વેદ અને શાસ્ત્રપ્રથોનો અભ્યાસ કર્યો છે, પણ તુ એ અંથોના તત્ત્વને યથાવત્ જાણતો નથી' ૩ એમ કહીને ઉપરનાં સુલાપિતો સંલગ્નાવ્યાં. આગળ ચાલતાં યોગ અને સાંખ્યની એકતા બતાવી, જેમ ઋતુઓ અમૃત છતાં તેમના કુદરતમા થતા ફેરફારોપ કાર્યથી ઋતુઓનું અનુમાન થાય છે, એમ પ્રકૃતિનું અને પરમાત્માનું શુદ્ધ અને નિર્ગુણપણથી અનુમાન થાય છે ૪ તથા પ્રાકૃત વિષયોનો અને અજ્ઞાન-આત્મભ્રાતિનો ત્યાગ કરવાથી અન્યક્ત, ચિદ્દરહિત પરમાત્માને જ્ઞાનીઓ જાણે છે એ હકીકત સમજાવી. ૫

૨. ૧૨-૨૯૩-૧૨ થી ૨૧.

૩. ૧૨-૨૯૩-૨૨ થી.

૪. ૧૨-૨૯૩-૨૯ થી અને ૬. ૨૯૪ થી.

૫. કરાય જનકે વસિષ્ઠ આગળ મૂકેલો 'સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધ સાથે પ્રકૃતિ-પુરુષ સંબંધને' સરખાવતો પ્રશ્ન ખૂબ ગ્રંથો અને ભારતના હુદ્દિમાન દાર્શનિકોને હળગો વર્ષથી મૂંઝવતો આવ્યો છે. એ શંકાનું યથાયોગ્ય નિરસન હજી મુધી થયું નથી. અહીં ત્રપિ વસિષ્ઠ 'પુમાન્ કે અપુમાન્ (પુરુષ કે સ્ત્રી અને નપુસક) વગેરે ત્રિગુણાત્મક ભેદો પ્રકૃતિના છે, અને પુરુષ-વિક્રી તો પુમાન્ કે અપુમાન્ કંઈ નથી' (૧૨-૨૯૩-૩૬) વગેરે કહી આ સંબંધોની સરખામણી ન થાય અને પ્રકૃતિ-પુરુષનો સંબંધ અનાદિ હોવા છતાં પુરુષ-પરમાત્મા અલિપ્ત એનું દર્શાવવા અઠડતો પ્રયત્ન કરી, પંક્તિ સાંખ્ય-યોગની તાત્ત્વિક ચર્ચામાં ભાગ્યો છે જે કે રહસ્યાર્થ સમજવા માટેનાં વચનો કહેવા દ્વારા એમણે તર્કની જગ્યામાં ગૂંચાયા વિના આચારધર્મને યાદ રાખવાના મ. જ્ઞાના સંગમ વિચારસૂત્રને અલિપ્યક્ત કર્યું છે, છતાં આ મૂળ પ્રશ્નનું નિરસન થતું નથી.

ગીતામાં પણ જુદે જુદે સ્થળે (અ. ૩, ૭, ૧૪ ઇ.) સાંખ્યના જુદા જુદા આચાર્યો દ્વારા પ્રવર્તિત પ્રકૃતિ-પુરુષ ગિદ્દાનનો જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને આચારની અલિપ્ત કરનારો મુદ્દર વિનિયોગ કરેલો છે, પણ કુશળ દાર્શનિક કે શરૂના

કવિએ ગ્રંથાધ્યયનની સાથે એના શબ્દો જ નહિ, પણ શબ્દોની પાછળ રહેલા તત્ત્વ, ભાવ અને રહસ્ય સમજવા ઉપર ભાર મૂકી સમજાવ્યું છે કે, રહસ્ય જાણવા વિનાનું અધ્યયન એ તો વ્યર્થ ભાર ઉપાડવા જેવું કાર્ય છે. એ છતાં એકલા અધ્યયનની પણ એની કલાએ કિંમત છે, કારણ અધ્યયન પહેલું છે, રહસ્યજ્ઞાન પછી છે, તેથી વ્યાસશુકસંવાદમાં, સ્થાવરજંગમ પ્રાણી-ઓની અનુક્રમે એકબીજાથી વિશિષ્ટતા વર્ણવતા હોયે ધર્મજ્ઞો શ્રેષ્ઠ, તેમાંય ધર્મજ્ઞ ઉપરાંત વેદજ્ઞ, તેમાંય વેદજ્ઞ (વેદાર્થજ્ઞ) પ્રવચન કરી જાણનારા અને તેમાંય આત્મજ્ઞને સર્વશ્રેષ્ઠ કહ્યો છે કારણ કે તે જન્મમરણના સંબંધને યથાયત્ન જાણે છે. (વર્ણી આવો આત્મજ્ઞ) જે (પ્રગતિ અને નિવૃત્તિથી) બંને ધર્મને જાણે છે એ પૂર્ણ, સર્વધર્મવેદા, ત્યાગી, સત્યસંકલ્પ, જ્ઞાન્ત અને હૃદય-અશ્વર્થશાળી છે, એ પ્રમાણે કહ્યું.^૭

અને એમ શાબ્દિક અધ્યયન તથા સાર્થ અધ્યયનનું યથાયોગ્ય મૂલ્ય દર્શાવી, અધ્યયન માત્રનું શ્રેષ્ઠ પર્યાવસાન આત્માને જાણવામાં છે એવો અભિપ્રાય આપેલો છે.^૮

શુદ્ધપુરપિ દુર્મેધાઃ પુરુષોઽનિયતેન્દ્રિયઃ ।

નાલં વેદયિતું કૃત્ત્વૌ ધર્માર્થાવિતિ મે મતિઃ ॥

૧૦-૫-૧ (૧૩૮)

સાધકને મૂંઝવતા આ મૂળભૂત પ્રશ્નનો આકલ્પ ઉકેલ ત્યાં પણ દેખાતો નથી જો કે સાખ્યસિદ્ધાંતમાં આ ખામી દેખાવા છતાં, એ ખોળનાર પ્રથમ ઋષિ, અગ્નેહ મહાકવિ, દ્રષ્ટા અને વિજ્ઞાની છે એમાં શંકા નથી આ જોયા પછી એમ લાગે છે કે

સર્વાર્મ્મા હિ દોષેણ ધૂનેનાગ્નિરિવાદૃતા ॥ ગીતા ૧૮-૪૮

(મ ભા ૬-૪૦-૪૮)

એ ગીતા વાક્ય કેટલા વ્યાપક પ્રમાણમાં સાચું છે !

૬ ૧૨-૨૨૬-૧૧ થી

૭ પ્રવક્તૃણિ દ્વયાન્યાહુરાત્મજ્ઞાનીતરાણિ ચ ।

આત્મજ્ઞાનિ વિશિષ્ટાનિ જન્માવન્મોષધારણાત્ ॥ ૧૨-૨૨૬-૨૦

ધર્મેદ્વયં હિ યો વેદ સર્વં સર્વેષમેતિદ્ ॥

સ ત્યાગી સત્ત્વસવલ્લ્ય સ ત્વ જ્ઞાન્ત સ ર્દેશ્વર ॥ ૨૧

જુઓ ઉપર ‘અજ્ઞાવિદ્યા’ (પ્રક. ૫) શ્લોક ૫૪, ૫૫ ૫ ૬૯ થી.

૮. સરં સા વિદ્યા યા વિમુક્ષયે ।

અનિતેન્દ્રિય (અને તેથી) દુર્ભેદ મનુષ્ય સાલગવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તો પણ ધર્મ અને અર્થને અપૂર્ણ રીતે જાણી શકતો નથી, એવો મારો મત છે

‘વળી જે મેધારી હોય તે પણ જ્યાં સુધી વિનય ન શીખે ત્યાં સુધી ધર્મ કે અર્થના સિદ્ધાંત વિશે કશુંયે જાણી શકતો નથી’^૧ કાંધથી ધૂધવાતા અને રાત્રે બેઠા જાગતા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સહિત આખી પાકવસેનાનો નાગ કરનાર મહેતા અશ્વત્થામાને, તેના મામા કૃપાચાર્યે આવા સારાસારનો વિવેક સીખવનારા ઉત્તમ વયનોથી સાત્વન આપના પ્રયત્ન કર્યો આ વસ્તુને કૃપે દરીથી વ્યતિગ્રેહ દ્વારા સ્થિત કરી ‘મેધારી અને નિતેન્દ્રિય મનુષ્ય જે સાલગવાની ઇચ્છા રાખે તો તે સર્વ આગમેને જાણી ગઈ છે અને શાસ્ત્રોના બ્રાહ્મ વિરયોનો વિરોધ કરતો નથી’^૨ આગળ ચાનતા કૃપે અશ્વત્થામાને પાપકર્મથી વિરમવા માટે અનેકશ સમજાવે, પણ એ સમજાયો નહિ અને ઉપરના મુલાકાતમાં કહેલી હકીકતને સાચી પાડી

આ સાથે જ આવો ઉપદેશ કરનાર કૃપાચાર્ય, પણ (સાથી પોતાપ્રત્યે શકિત ન થાય તે તથા બીજા અનેક વ્યક્ત-અથવા વક્ત કારણોસર) અશ્વત્થામાએ કહેના રાત્રિસહારના સક્રિય ભાગીનાર થયા હતા એ બનાવ મનુષ્યના ચિત્તની અચ્ચળતા, વિમ્બળતા, સગની અસર અને વિનશ્ચલતા બતાવી, રાત્રીને પણ સદા અપ્રમત્ત રહેવાનું સૂચવે છે

૧ ૧૦-૫-૨, આ શ્લોક પૃષ્ઠી આવતા ક્ષેપ નં ૧૪ના મે શ્લોકો સરળ ઉપમા દ્વારા દુર્ભેદ અને પ્રાણની સરખામણી કરે છે થોડા પાક ફેરે આ બન્ને શ્લોક ‘ધર્મપદ’ (ગાથા ૬૪, ૬૫) માં મળે છે

ચિરં જ્યપિ જહ શ્વર પઞ્ચિત્ત પર્યુપાસ્ય હ ।

ન સ ધર્માન્વિજાનાતિ દર્શી સુપરસાન્નિવ ।

મુહૂર્તમપિ ત પ્રાજ્ઞ પઞ્ચિત્ત પર્યુપાસ્ય હ ।

ક્ષિપ્ર ધર્માન્વિજાનાતિ જિહ્વા સુપરસાન્નિવ । સૌમિક ક્ષેપ નં ૧૪

કડકી જેમ દાળના રસને જાણી શકતી નથી એમ શ્વર છતાં જડ મનુષ્ય હોના સમય સુધી પડિતની ઉપાસના કરે તોપણ ધર્મ (તત્ત્વ)ને જાણી શકતો નથી

પણ જેમ જીવ દાળના રસને તરત જ જાણી જાય છે એમ પ્રાજ્ઞ મનુષ્ય પડિતની એક મુહૂર્ત પણ ઉપાસના કરે તો તરત જ ધર્મ (તત્ત્વ)ને જાણી લે છે

અધીયાનઃ પઞ્ડિતે મન્યમાનો

યો વિદ્યાયા દન્તિ યશઃ પરેષામ્

તસ્યાન્તયન્તશ્ચ ભવન્તિ લોકા

ન સાસ્ય તદ્વશ્વ ફલં દદાતિ ॥ ૧-૮૫-૨૩ (૧૩૧)

(વેદનું) અધ્યયન કરીને પોતાને પંડિત માનતો જે મનુષ્ય વિદ્યા વડે પારકાના યશને હણે છે, તેના લોકો નાશવંત બને છે અને વેદો (અર્થાત્ વેદોનું જ્ઞાન) તેને કશા આપતા નથી.

અભિમાન કરવાથી યયાતિયું સ્વર્ગમાંથી પતન થયું હતું.^૧ સગ્ગત દાદિત્રેણી મધ્યમાં પતન પામ્યા પછી યજ્ઞ કરતા દૌહિત્રેણે પૂજાથી સ્વર્ગમાંથી મનુષ્યો ગર્ભને લીધે પતન પામે છે એ કહી બધી જનની બહાગ, હંફાસ કે અભિમાન એ બધાંપણ દોષ એ ત્યજ દેવાથી, મનમાં રહેલા અભિમાનનું ભોગ્ગન કરનાર અર્થાત્ નમ્ર મનીસીઓ પરમ કલ્યાણને પામે છે, એમ જંજીવનાં વચનો યયાતિએ કયાં એમાંથી વિદ્યાનું અભિમાન નહિ કરવા વિશેષ વચન લીધું છે. યયાનિનાં વચનોમાં સ્વાનુભવના આધારે, તપ, દાન, શમ, દમ, ધ્વી, આર્જવ અને સર્વજ્ઞતાનુકમ્પાના ગુણો અભિમાનથી નાશ પામે છે; વેદજ્ઞાન કશા આપતું નથી, અમિદોષ, મૌન, અધ્યયન અને યજ્ઞ જે મંગલકારી કર્મો છે તે અભિમાનથી બચવું બને છે, માટે અન્કાર થતાં આનંદિત થવું નહિ અને અપમાન થતા સતાપ કરવો નહિ, એ વિગતો દ્વંકાણમાં મુદ્ધાસર સમજાવીને પંકિતએ પંકિતએ નમ્રતાનું અનુશીલન પ્રત્યેષ્યુ છે.^૨

ન નિયોજ્યાશ્ચ યઃ શિષ્યા અનિયોગે મદ્વાભયે ।

યથામતિ યથાપાઠં તથા વિદ્યા ફલિષ્યતિ ॥

૧૨-૩૧૪-૪૪ (૧૪૦)

(વળી) તમારે શિષ્યોને (તેમને માટે) જે કાર્ય અયોગ્ય હોય અને મહાભયજનક હોય તેવું કાર્ય કરવાની આજ્ઞા કરવી નહિ. જેવી જેની જુદી તથા જેવું જેવું અધ્યયન હશે તે પ્રમાણે વિદ્યા કળશે.

મહર્ષિ વેદવ્યાસે તેમના ચાર શિષ્યો, સુમંતુ, વૈશંપાયન, જૈમિનિ અને

૧. યયાતિ કયા માટે જુઓ ઉપર 'સન્ધ' (પ્રક. ૩) પ્રત્યેક ૪૫, ૫ ૬૬ થી.

૨. ૧-૮૫-૨૨ થી ૨૧*

પૈત્ર તથા પુત્ર શુકદેવ આ પાંચે જણાને? અધ્યયન કરાવી શ્રેષ્ઠ (વિદ્યાર્થીઓ) બનાવ્યા. છતાં એમણે સર્વશ્રેષ્ઠ થવાની ઇચ્છાથી ઉપાધ્યાયને વિનંતી કરી કે 'અમારા પાંચ સિવાય આપનો છઠ્ઠો શિષ્ય વેદજ્ઞાનમાં અમારા જેટલી ખ્યાતિ ન પામે એવો વર આપો.' શિષ્યોનું વચન સાંભળી વેદાર્થતત્ત્વવિત્, પર-લોકાર્થચિન્તક બુદ્ધિમાન ગુરુ વ્યાસે, સર્વશ્રેષ્ઠ તરીકે પંકાવા માટે શું જરૂરી છે તે જ કહી, એમની સર્વશ્રેષ્ઠ થવાની લાગણીની કદર કરી અને સર્વશ્રેષ્ઠ થવાની ઇચ્છામાં રહેલા સ્વાર્થ માટે શિષ્યોને મુદ્દલ દોષ દીધા સિવાય, સ્વાર્થનો કાંટો એની મેળે દૂર થઈ જાય અને શ્રેષ્ઠત્વ આવે એવી શિખામણ દીધી.^૨ સમાવર્તન પછી અધ્યાપક બનનારા આ શિષ્યોને સર્વશ્રેષ્ઠ અધ્યાપક બનવા માટે અનિવાર્યપણે જરૂરી, નીચેની સૂચનાઓ આપી. '(૧૪) બ્રહ્મ-વેદ સાંભળવાની ઇચ્છા રાખનારા બ્રહ્મનિર્દ-બ્રાહ્મણને વેદાધ્યાયન કરાવજો. તમે થોડા છો તે અનેક થાઓ અને જગતમાં વેદોનો વિસ્તાર (પ્રચાર અને જ્ઞાનવિખાર બન્ને અર્થમાં) કરો. (પ્રચાર કરવો)^૩ છનાયે જે શિષ્ય ન હોય-વિદ્યાર્થી

૧. વેદ અને ઇતિહાસ-પુરાણ શીખનારા આ પાંચ શિષ્યો ઉપરાત, માત્ર ઇતિહાસ-પુરાણ શીખનાર સૂત લોમહર્ષણુ નામનો છઠ્ઠો શિષ્ય હતો એણે નૈમિષારણ્યમાં વસતા બ્રાહ્મણોને મહાભારત સંભળાવેનું (૧-૧૩-૬, ૭) મહાભારતની જે શ્રુત પરંપરા (૧) વ્યાસ > વૈશંપાયન > ઉત્તરશ્રવા > શૌનક (૧-૧-૧૫ થી ૧૬ છ.) (૨) વ્યાસ > લોમહર્ષણુ > ઉત્તરશ્રવા > શૌનક (૧-૧૩-૬, ૭) પૈકી એકમાં એનું નામ છે એટલે ચાલુ મહાભારત એ વૈશંપાયન તેમજ સૂત લોમહર્ષણુ એ બન્નેએ પ્રકાશિત કરેલ મહાભારત-સંહિતાનું મિશ્રરૂપ છે.

૨. વ્યાસના શિષ્યોનું વચન સ્વાર્થી લાગે છે, પણ દરેક વિદ્યાર્થીની પોતે ગુરુનો સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થી થાય એવી થવાની તમન્ના હોય છે એવી આ લાગણી છે. વળી પોતાની લાગણી સરજખણે ગુરુ આગળ વ્યક્ત ન કરે તો ક્યાં કરે? તેથી એમનું વચન સ્વાર્થી હોવા છતાં એ સ્વાભાવિક અને વ્યાપક લાગણી વ્યક્ત કરે છે. વ્યાસે એ દોષ વિશે કંઈ નહિ કહીને એમને સર્વશ્રેષ્ઠ અધ્યાપક બનવા માટે જરૂરી સૂચનાઓ આપી, એમને સર્વશ્રેષ્ઠ બનવાનો રસ્તો બતાવ્યો અને આડકતરી રીતે એમની લાગણીમાં રહેલી મોહગ્રંથિ ધર્મણુ વિના દૂર થાય એવો પાઠ આપ્યો. માનસગત્ત્વની દૃષ્ટિએ દોષ દૂર કરવા અને મૈત્રીભાવ સ્થાપવા એમ બન્ને રીતે આડકતરી પદ્ધતિ, ઘણી અસરકારક અને બીજી બધી પદ્ધતિઓ કરતાં સસ્વાળે ઉત્તમ સાબિત થયેલી છે તે નોંધવું અહીં પ્રસ્તુત છે.

૩. ૧૨-૩૧૪-૪૦ થી.

ન હોય, 'અભ્યર્ચ' નનવાળો ન હોય અને અમૃતાન્ના હોય તેને વિદ્યા ન આપવી. માટે શિષ્યના ગુણો ખરાખર જાણી લેવા. જેનું ચારિત્ર્ય ન જાણ્યું હોય તેને કદાપિ વિદ્યા આપવી નહિ. જેમ શુદ્ધ મુવર્ણની તપાવી, કાપી અને કમીને પરીક્ષા કરવામાં આવે છે, તેમ શિષ્યોના કુલ, ગુણ વગેરેનું નિરીક્ષણ કરી પરીક્ષા કરવી. ૪ એ પછી ઉપર ટાંકેનું વચન કહી, શિષ્યોને કસવા ખરા, પણ એમને અનુચિત કે મદાભ્યંકર કાર્ય ન જનાવતું એવી ચોખ્ખવટ કરી છે. ૫ કારણ વિદ્યા મહણ કરવા માટે જોઈતી ચારિત્ર્યશીલતા, ખંત, ખડતલ-

૪. (૧) યથા હિ કનકં શુદ્ધ તાપચ્છેદનિષર્ણૈઃ ।

પરીક્ષેત તથા શિષ્યાનીક્ષેતુલ્લગુણાદિમિઃ ॥ ૧૨-૩૧૪-૪૩.

સરં મન્નુપુરાણ ૧૧૨-૩; ચાણક્ય રાજનીતિ ૫-૨.

સરં ધર્મપરીક્ષા કરવા વિષે કાઈ જૈન વિદ્વાનનું મુલાપિત; સંભવનઃ હરિભદ્રપુરિ કે ધર્મકીર્તિનું હશે.

યથા ચતુર્થિ કનક પરીક્ષ્યતે નિષર્ણગચ્છેદનતાપતાઢનૈઃ ।

તથૈવ ધર્મો વિદુષા પરીક્ષ્યતે ધૃતેન સીલેન તપોદયાગુણે ॥

‘અર્હિસાદિદર્શન’ પૃ. ૩૭

જેમ કસીને, કાપીને, તપાવીને અને ફટીને મુવર્ણની ચાર રીતે પરીક્ષા કરવામાં આવે છે એ જ પ્રમાણે શ્રુત, શીલ, તપ અને દયાના ગુણોથી વિદ્વાનો ધર્મની પરીક્ષા કરે છે.

(૨) સરં વિદ્યા હ વં વ્રાહ્મણમા જગમ ગોપાય મા શેવધિષ્ઠેડહમસ્મિ ।

અસૂયાકાયાનૃજનેડયતાય ન મા બ્રૂયા વીર્યવતી તથા સ્યામ્ ।

x

x

x

અધ્યાપિતા યે ગુરું નાદ્રિયન્તે વિપ્રા વાચા મનસા કર્મણા વા ।

યથૈવ તે ન ગુરોર્મોજનીયાસ્તૈવ તાજ મુનકિ ધૃત તત્ ॥

નિઝકત ૨-૧-૪.

વિદ્યાએ બ્રાહ્મણ પામે આવીને કહ્યું કે ‘હું’ તારો નિધિ છું અને તું મારું સંગોપન કરજો. અને મને અસૂયા કરનારને, અનૃણ-કપટીને અને અસંયમીને કદિ પણ આપીશ નહિ. એમ કરવાથી હું (તારા અને બીજાઓ માટે) વીર્યવતી થઈશ.’ x x x જે વિપ્રો મન, વચન, કર્મથી અધ્યાપક-ગુરુનો આદર કરતા નથી તેઓ જે રીતે ગુરુને કૃણતા નથી એવી જ રીતે વિદ્યા પણ તેઓને કૃણતી નથી. x x x

(૩) જુઓ નીચે ‘પ્રકીર્ણ’ (પ્રક. ૨૦) શ્લોક ૧૮૯, ૧૯૦.

૫. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૩૨, પૃ. ૩૦૯.

પણું વગેરે ગુણો હોય તો ગુરુએ એમને યોગ્યતા પ્રમાણે વિદ્યા આપવી જોઈએ, નાહક દુઃખી ન કરવા જોઈએ. પછી તો જેવી જોનામાં શુદ્ધિની તેજસ્વિતા તથા સમજશક્તિ હશે અને જેવું અધ્યયન કરશે તે પ્રમાણે વિદ્યા જોણું કે વતું ફળ આપનારી થશે. વળી આ વચનથી લાયક અધ્યાપકે જો શિષ્યોને યોગ્ય રીતે કરીને લીધા હશે તો તે વિદ્યા ગુરુને ઉત્તમ અધ્યાપક તરીકે પ્રતિષ્ઠા અપાવશે, અને ઉત્તમ અધ્યાપક દ્વારા શિક્ષણ મેળવેલાં કસાયેલ લાયક વિદ્યાર્થીઓ મારફત વીર્યવતી વિદ્યાનું તેજ એમના અને સમાજના જીવનમાં પ્રકટ થઈ સફળ થશે, એવો સર્વોત્તમ થવાના વરદાનની, માંગણીનો ગુરુ વ્યાસે શિષ્યોને આપેલો મુયોગ્ય અનુજ્ઞત ઉત્તર છે.

^૧અમાનિત્યમદ્મિત્યમદ્વિસા ^૨શાન્તિરાજંવમ્ ।

^૬આચાર્યોપાસન શૌચં ^૭સ્થૈર્યમાત્મચિનિગ્રહઃ ॥

૬-૩૫-૭ (ગીતા. ૧૩-૭) (૧૪૧)

^{૧૦}ઇન્દ્રિયાર્થેષુ ^{૧૧}ચૈરાન્યમનહંકાર ષય ચ ।

^{૧૨}જન્મમૃત્યુજરાધ્યાધિદુઃપદોપાનુદર્શનમ્ ॥

૬-૩૫-૮ (ગીતા. ૧૩-૮) (૧૪૨)

^{૧૩}અસક્તિરનભિધ્વજ્ઞઃ ^{૧૪}પુત્રદારમૃદાદિષુ ।

^{૧૫}નિત્યં ચ સમચિત્તત્યમિષ્ટાનિષ્ઠોપપત્તિષુ ॥

૬-૩૫-૯ (ગીતા. ૧૩-૯) (૧૪૩)

^{૧૬}મયિ જ્ઞાનન્યયોગેન ^{૧૭}અક્તિરવ્યમિચારિણી ।

^{૧૮}ચિવિક્તદેશસેવિત્યમરતિર્જનન્મંસદિ ॥

૬-૩૫-૧૦ (ગીતા ૧૩-૧૦) (૧૪૪)

^{૧૯}અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્ય ^{૨૦}તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।

૯તજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોડ્ગ્યથા ॥^૧

૬-૩૫-૧૧ (ગીતા ૧૩-૧૧) (૧૪૫)

અમાનિત્ય,^૨ અદલિત્ય, અહિંસા, ક્ષમા, સરજતા, આચાર્યની

૧. પં. દાશીનાથ વામન લેનેના મરાઠી પુસ્તકમાં એમણે આ સદ્-
ગુણોના વિગ્રહી ગુણો બતાવના શ્લોકો 'લાખોત્કર્ષ' દીપિકા 'આથી ટાક્યા' (ભગવદ્ગીતા ચાંકરલાખ્ય ભાગ ૫, પૃ ૭૪૭, ૭૪૮)

૨ (૧) ગીતાના આ શ્લોકોની યાદ સાથે લખાયેલી તુલસીરામાયણની

સેવા, શૌચ, સ્થૈર્ય, આત્મસંયમ, ઇદ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય, નિરહંકારીપણું, જન્મ મરણ જરા વ્યાધિ દુઃખ અને દોષોનું (સતત) અવલોકન, પુત્ર, સ્ત્રી ધર વગેરેમાં મોહમમતાનો અભાવ, પ્રિય અને અપ્રિય બનાવોમાં ચિત્તની કાયમી સમતા, મારે (અર્થાત્ લગવાનને) વિષે અનન્યધ્યાનથી એકનિષ્ઠ ભક્તિ, એકાન્ત અર્થાત્ શુદ્ધ સ્થળનું સેવન, (લોહુપ) જનસમૂહમાં અરતિ,^૩ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન નિત્ય છે તેવી સમજ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રયોજનનું (આત્મજ્ઞાનનું, ચૈતન્ય તત્ત્વના જ્ઞાનનું) દર્શન-આ બધું જ્ઞાન કહેવાય છે, આ સિવાય બીજું તે અજ્ઞાન છે.

ચોપાઈઓ સરં

ग्यान मान जहँ एकउ नाहीं । देख जग समान सब माहीं ॥

કાહિઅ તાત સો પરમ ચિરાગી । સૂન સમ સિદ્ધિ તીનિ ગુન ત્યાગી ॥
ગુપ. રામા., અરખ્યકાંડ ૨૨-૭, ૮.

ત્યા માન આદિ એકે દોષ નથી એ જ્ઞાન છે, અને જે સર્વમા સમાનરૂપે પ્રહસને જુએ છે, તથા જેણે સર્વ સિદ્ધિઓ અને ત્રણ ગુણોને તણખજાની જેમ ત્યજી દીધા હોય તે હે તાત! એટલે વૈરાગ્યવાળો છે

(૨) સરં મિધ્યાજ્ઞાનસે હમ હમેશા ઢરતે રહે । મિધ્યાજ્ઞાન વહ હૈ જો હમકો સત્યસે દૂર રહતા હૈ ચા કરતા હૈ । ‘નિત્યમનન’ પૃ. ૧૫. તા. ૨-૧૦-૪૪.

(૩) સરં ‘રૂપ નહિ પણ માઃ નિઃકલ્પ લોઃ ચોખ્ખા મોના કરતાં વિદ્યા સંપાદન કંગો. કેમકે જ્ઞાન નાળેક કરતાં એક છે; સર્વ મેળવવા ધાડેલી વસ્તુઓ તેની બરાબરી કરી શકે નહિ ’ ‘બાઈમય’ (જૂનો કરાર) નીતિવચનો ૮-૧૦, ૧૧.

૩. (૧) અરતિર્જનસસદિ । પદોનો અર્થ શંકરાચાર્યે આ પ્રમાણે આપ્યો છે. અરતિ અરમણં જનસંસદિ, જનાના પ્રાકૃતાનાં સંસ્કારશૂન્યાના અવિનીતાનાં સંસદ સમગાયં જનસસત્; ન સંસ્કારવતા વિનીતાનાં સંસત્, તત્ત્વાઃ જ્ઞાનોપકારિત્વાદ । જન એટલે પ્રાકૃત, સંસ્કારશૂન્ય, અવિનીત લોકો. તેમની સંસદ એટલે સમૂહ, સભા એમાં અરતિ એટલે અપ્રીતિ. અહીં સંસ્કારી અને વિનીતાના સમૂહમાં અપ્રીતિનો અર્થ નથી કેમકે તેઓ તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ઉપકારી છે.

(૨) શંકરાચાર્યના પચનની યથાર્થતા મચિતાં ૬-૩૨-૯ (ગીતા. ૧૦-૯)ના શ્લોકથી દેખાય છે. જુઓ ઉપર ‘ભક્તિ’ (પ્રક. ૬) શ્લોક ૮૭, ૮૮ પા. નોં. ૭ પૃ. ૨૦૫.

ગીતાના તેરમા 'પ્રકૃતિપુરુષવિવેકયોગ' અધ્યાયમાં સમુદ્યાનમાં ક્ષેત્ર-શરીર, જ્ઞાન-તત્ત્વજ્ઞાન અને જ્ઞેય-આત્મા, પરમાત્મા વિશે પ્રવચન કરતાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ જ્ઞાન એટલે શું ? એ દર્શાવતાં વચનો ક્યાં તે ઉપર ટાંક્યાં છે. એમાં ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે આ શક્ત્યોથી જે બ્રહ્મ છે તે અજ્ઞાન છે. ઉપચક રીતે જોતાં એનું લાગવાનો સંભવ છે કે અમાનિત્વ વગેરે જ્ઞાન કેવી રીતે કહેવાય ? જ્ઞાનના ૩૬ અર્થમાં એ જ્ઞાન નથી. ખરેખર તો આ વીમે સદ્ગુણો બિનુષ્ટ જ્ઞાનસાંન છે. એ મદ્ગુણોનું પ્રકરીકગ્ન, અનુસીનન, અને વિદ્યામ થતાં એમનું પર્યવમાન જ્ઞેય એટલે કે આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનમાં ધાય છે, માટે એ જ્ઞાન છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ પહેલે જ દિનમે જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે ? તેથી આ જ્ઞાનમાધનો દ્વારા પ્રાપ્ત્ય જ્ઞેય અર્થાત્ પરમાત્મા, જે અર્થ જ્ઞાન છે, જ્ઞેય અને જ્ઞાન (—આધન) વડે જાણી શકાય એવા અને અર્થના મુખ્યમાં વમી ગ્રહેવા છે, તેમને અનુક્રમે જાણી શકાય છે,^૪ માટે એને 'જ્ઞાન' નામ આપ્યું છે

અક્ષેપમા, આચાર તથા જ્ઞાનનો—અનુભવ અને તર્કનો, વિજ્ઞાન અને જ્ઞાનનો—અભન્ય કરીને તત્ત્વજ્ઞાન-તત્ત્વ સસક પરમાત્મા તેના યથાર્થ ડપની સમજણ પાડનાર વિદ્યા-ની વ્યાખ્યા બનનાર આ જ્ઞાનમાધનો પર્યાયેદ્વીસપત્તિ,^૫ દમ,^૬ સ્ત્ય,^૭ ધિનપ્રગ,^૮ વના જ જાણો છે, અથવા બીજી રીતે જોઈએ તો દેહે દેહે માધન એ એકસ દિગા મૂચરતો ગધાય ગુણોનો સમુચ્ચય છે એ સમુચ્ચય કેવળ અધ્યયનથી નહિ પણ ભક્તિભર્યા દક્ષથી થતા આચરણ, અગોધન, અધ્યયન અને આચાર્યોપામનના એકસામદા અને વિભક્ત મેવનથી પ્રદલ્ય થઈ શકે છે

(તત્ત્વ જ્ઞાનના જેવું ધવિત્ર આ સોકમા કઈ છે જ નહિ, ^૯ 'જ્ઞાનમા અર્થ' કર્મો પર્યવમાન પામે છે; ^{૧૦} 'સર્વ' પાપીમા પાપી પણ જ્ઞાનગ્રાપી નાવ

૪. જ્ઞાન જ્ઞેય જ્ઞાનગમ્ય હૃદિ સર્વસ્ય વિષ્ટિતમ્ ॥ ૬-૩૫-૧૭

(ગીતા ૧૩-૧૭)

૫ ૬-૩૮-૧ થી ૩.

૬. ૧૨-૧૫૪-૫ થી: સર્વ ૬-૨૬-૩૮ (ગીતા ૪-૩૯).

૭ ૧૨-૧૫૬-૮, ૯ ઇ: જુઓ ઉપર 'સ્ત્ય' (પ્રક-૩) શ્લોક ૪૮,

પા. નોં. ૬ ૫ ૭૬.

૮. ૬-૨૪-૫૫ થી ૭૨ (ગીતા ૨-૫૫ થી ૭૨)

૯ ૬-૨૬-૩૮ (ગીતા ૪-૩૮)

૧૦ ૬-૨૬-૩૩ (ગીતા. ૪-૩૩)

વડે પાપ (રૂપી સમુદ્ર)ને તરી બળ્ય છે;''^{૧૧} 'જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્મ' (બંધનને) બાળી મૂકે છે. ''^{૧૨} વગેરે વાક્યોથી ભગવાને તત્ત્વજ્ઞાનનું વાસ્તવિક, તમસથી પર પરમ-ત્યોતિરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરાવનારું પાત્રું બતાવી, અર્જુનના મિત્રે, દ્વંષાતી માનવતાને વીર્યવંત આલંબન આપ્યું છે. આ જ્ઞાનરૂપી આલંબનમાં પરસ્પર પ્રેમભાવ, મૈત્રીભાવ પણ આસક્તિનો અભાવ, અત્યંત નિરભિમાનીપણું પણ આત્માની-પોતાની અવહેલનાનો અભાવ, પુત્ર, પત્ની, અત્યંત સ્નેહી મિત્રાદિ અને ઘરખાર વ. મિત્રોમાં પ્રીતિઅને આત્મભાવ-અભિષ્વર્જનો અભાવ પણ પુત્ર, પત્ની મિત્ર સહિત સારાથે બ્રહ્માંડમાં-અને જો અનેક બ્રહ્માંડો હોય તો તેઓમાં-વિવ્રસતા વિશાળ પરમાત્મા સાથે પ્રીતિ અને આત્મભાવ, હર્ષ અને ક્રોધ રહિત ઉત્કૃષ્ટ સમત્વ સ્થિતિ, લોભુષ જનો સાથે ભગવાનમાં અપ્રીતિ પણ નહિપણું હોઈ તેઓ પ્રત્યે સમભાવ વગેરે અંતર્ગત હોઈ એ સ્વસંચાલિત ઉત્થાનનંત્ર બન્યું છે, તથા વ્યક્તિગત કષ્ટોએ તેનો પૂરો વિકાસ કરતું અને સમષ્ટિગત કષ્ટોએ કર્મફલ-અનાસક્તિના સિદ્ધાંત અનુસાર પરમાત્માની સત્તાની અપરિમિત શક્તિની ઝાંખી કરાવતી ઉત્તરોત્તર મહાન થતી શોધો કરતા શોધકોને આદિથી અંત સુધી લક્ષ્યર્થિદુ ઉપર સ્થિર રાખતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો પાયાનો મત્ર બન્યું છે.

સજ્જન-દુર્જન વિવેક

પ્રાઙ્મસ્તુ જલ્પતા પુસા શ્રુત્વા વાચઃ શુમાશુમા ।

ગુણવદ્વાક્યમાદત્તે હંસઃ ક્ષીરમિવામ્મસઃ ॥^૧

૧-૬૯-૧૦ (૧૪૬)

જેમ હંસ પાણીમાંથી દૂધ અહણુ કરે છે તેમ પ્રાણપુરુષ, બોલનાર મનુષ્યની શુભ અશુભ વાણીમાંથી શુભવાણા વાક્યનું અહણુ કરે છે

રાજા દુન્યન્તે, ભરતને લઈને આવેની શકુતનને, નિહુસ્તાથી અપમાની, તેના માતાપિતા ઉપર આક્ષેપ કરી, આ-આ જવાનુ કહ્યું, ત્યાં માનિની પડિતા શકુતનાએ જવાન આપતા, સજ્જન દુર્જનના લક્ષણો કહ્યા, તેમાંથી આ વચન લીધું છે કે આગળ ચાનતા સજ્જન અને દુર્જનની સરખામણી કરીને શકુતનાએ કહ્યું, ‘જીવનની નિંદા કરતા સજ્જનને જેમ પરિતાપ થાય

૧ સરં તુલમી રામા

જઠ ચતન ગુન દોષમય, દિશા કિન્હ કરતાર ।

સત હસ ગુન ગદહિ પય, પરિહરિ બારિ બિકાર ॥ બાનકાડ દોહો ૭

કિરતાં જડ-બેનન વિશ્વને ગુણદોષમય સ્પ્યુ છે, તેમાં સતપી હંસ દોષપી જળ ત્વજને ગુણપી દૂધ અહણુ કરે છે

૨ જુઓ ઉપર ‘સ્ય’ (પ્રક ૩) શ્લોક ૪૩, ૪૪ પ ૬૫ થી, અને નીચે શ્લોક ૧૫૪, ૫ ૩૪૨ વગેરે

૩ (૧) સરં શકુતનાના વક્તા-ચમાનુ મૂર્ખ અર્થાત્ દુર્જન લક્ષણુ

મુર્ખો હિ જલ્પતા પુસા શ્રુત્વા વાચ શુમાશુમા ।

અશુભ વાક્યમાદત્ત પુત્રીપમિવ સ્વર ॥ ૧-૬૯-૯

(૨) સરં ‘વિદુરનીતિ’નું સુભાષિત

વિદ્યામદો ધનમદસ્તૃતીયોઽભિક્તો મદ ।

एते मदावलिप्तानामेत एव सतां दया ॥ ૧-૩૪-૪૨

વિદ્યાનો મદ, ધન મ અને ત્રીજો કુતીનતાનો મદ એ ઉદ્ધતોને મદ-નશારૂપ છે, પણ એ જ સજ્જનોને (એનાથી ઉપર) દમ-સવમરૂપ છે

છે, એમ ખીજની નિંદા કરતા દુર્જન સત્ગુણ થાય છે ! જે વૃદ્ધોને અભિવાદન કરીને જેમ સજ્જનો શાન્ત થાય છે એમ સારા માણસની નિંદા કરીને મૂર્ખ શાન્ત થાય છે ! પોતાના દોષ નહિ જાણનારા અને પારકા દોષને જોનારા મૂર્ખો એવથી જીવે છે, અને ખીજઓ જે કાર્યમાં મૂર્ખોને અયોગ્ય ગણે છે, તે કાર્ય માટે મૂર્ખાઓ સજ્જનોને અયોગ્ય ગણે છે ! વળી આ દુનિયામાં આના જેવું એક હાસ્યપાત્ર નથી કે જ્યાં દુર્જન ખીજને દુર્જન કહે છે અને પોતાને સજ્જન કહે છે ! સત્યધર્મથી ચ્યુત થયેલા માણસથી નાસ્તિક પણ, કાપેના ઝેરી સાપથી ખીજે એમ, ખીજે છે તે આસ્તિક માણસનું તે ! કહેવું જ શુ ?

રાકુતવાએ દરેલી સરખામણી જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી દેવી અને આસુરી સપત્તિની, સયમ અને અસયમની, જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની સરખામણી છે કવિએ આ સરખામણીથી બતાવ્યું છે કે પારનાૈકિક અને સાધુજીવન માટે જ માત્ર, દેવી સપત્તિ અર્થાત્ સદ્ગુણોની જરૂર નથી પણ સુખી ચિંતામુક્ત ભોક્ષ્યાત્રા-ભૌતિક જીવન જીવના માટે પણ એની જ જરૂર છે જ્યાં જ્યાં જેટલા જેટલા પ્રમાણમાં દેવીસપત્તિ, સયમ, ધર્મનો નિગેધ છે એટલા પ્રમાણમાં કસબ, લડાઈ, દુઃખ, અસતોષ, અને અવનતિ રહેવાના તથા જ્યાં જેટલા પ્રમાણમાં એવું અનુશીનન છે એટલા પ્રમાણમાં સપ, મુખેહ, મુખ, સતોષ અને ઉત્તિ વસવાના ગીતાના અતે સજ્યે 'જ્યાં યોગેશ્વર કૃષ્ણ છે અને ધનુર્ધર પાર્થ છે ત્યાં શ્રી, વિજય, અપિચળ ભૂતિ-સપત્તિ અને નીતિ-ભૌતિક જીવન જીવવાની કળા છે, એવો મારો મત-સિદ્ધાંત છે,'^૧ એમ

૪ અન્યાન્પરિવદન્સાધુર્વધા હિ પરિતપ્યસે ।

તથા પરિવદન્ન્યાંસ્તુષ્ટો મત્તિ દુર્જન ॥ ૧-૬૬-૧૧

૫ ૧-૬૬-૧૨ થી ૧૫

૬ (૧) યત્ર યોગેશ્વર કૃષ્ણો યત્ર વાચો ધનુર્ધર ।

તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ ૬-૪૦-૭૮

(ગીતા ૧૮-૭૮)

(ગીતાનો આ છે લો શ્લોક છે)

આ શ્લોકમાં આવતા 'યોગેશ્વર કૃષ્ણ' અને 'ધનુર્ધરી પાર્થ' પદ એ અર્થમાં પ્રયોજાયેલા દેખાય છે (૧) રાજનીતિના નિષ્ણાત અને રાસ્ટ્રવિદ્યાના નિષ્ણાત (૨) અનુભવસિદ્ધ અકુકિત જ્ઞાન અને તે જ પ્રમાણે આચરણ કરતી ક્રિયા

(૨) જુઓ નીચે 'ભારતસાવિત્રી' (પ્રક ૨૧) શ્લોક ૧૯૩ નું ઉદ્ધાટન

ક્યું છે તે સમગ્ર જીવનને, સદ્ભાતિસદ્ભ આત્મિકથી માંડીને સ્થૂંચાતિસ્થૂંચ ભૌતિક જીવન મુધીને, એકધારુ વાયુ પડે છે.

આમે શાશ્વત મુખ મેળવવા માટે ગોધાયેલા સિદ્ધાંતોને, વિવિધ રીતે, વિવિધ દશાનાં માણુઓ, કેવી રીતે આચરી શકે, તે લાગાના વિવિધ લક્ષણો દ્વારા અમ્તા કર્યા છે. ગદ્યંતનાનુ વક્તવ્ય જ્ઞાન મેળવવાની ગતિઆન કરતા જિજ્ઞાસુ માટે અન્યંત સરળ રીતે, નિર્દરસના ઉચ્છેદ્યથી^૧ સક્રિયતા, ગુણુબ્રાહ્મ-હતાથી સંચિત થતા અને આચારથી વિદ્યમા જ્ઞાનમંડારની વિપુલ શક્યતા પ્રત્યે ઉત્સાહપ્રેરક નિર્ગર્ભન કહે છે

આત્મન્યપિ ન વિશ્વાસસ્તાવાન્મવતિ સત્સુ યઃ ।

તસ્માત્સત્સુ વિશેષેણ સર્વઃ પ્રણયમિચ્છતિ ॥^૧

૩-૨૮૧-૪૧ (૧૪૭)

૭ (૧) અતુર્નને વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાનનો —ગીતાજ્ઞાનનો—બોધ યેવાનો અધિકારી માન્યો તેનું કારણ બગવાને થીમૃષે જાણ્યું છે તે સર^૨

હવે તુ તે ગુણનમ પ્રવક્ષ્યામ્યનસ્યવે ।

જ્ઞાન વિજ્ઞાનસહિત યજ્ઞાત્વા મોક્ષસેડ્ધુમાત્ ॥ ૬-૩૧-૧ (ગીતા ૬-૧)

તુ અમૃષા વિનાનો—નિર્દા નહિ કરનાગે, પરગુણમા દોષાર્થન નહિ કરનાગે—હોવાથી તને હુ ગુણતમ, અનુભવમિદ્ધ જ્ઞાન આપીગ, જે જાણીને તુ અગુણમાંથી મુક્ત થઈશ

(૨) જલ્પશીલતાનુ ઉત્તમ રહસ્ય, સત્ય, આનૃશસ્ય, ધર્મ અને ઉદ્યમ એ ચાર ગુણ છે, અને આ ગુણો, સમૂહ, બળ તથા વીર્યથી અનેકશઃ ચત્રીયાતા છે આ રહસ્ય જેવાતેવાને જણાવાય નહિ તેવું દોવા, છતાં અતુર્ને ધર્મરાજને પુદ્ગ શક થયા પહેલાં ‘તેઓ અમૃષા વિનાના—અદોષર્થી’ હતા’ તેથી કહી સંજગાન્યું હતું આજ રહસ્ય પૂર્વે પિતામહે (બ્રહ્માએ) મહેન્દ્રાદિ દેવાને કહ્યું હતું અને તેને ઋષિ નારદ, બીજા અને દ્રોણ જાણતા હતા, ૬-૨૧-૭ થી ૧૦

૧. સજ્જન અંગેના થોડા ઉલ્લેખો સર^૨

(૧) ગતિરાત્મવતા સન્ત સન્ત એવ સન્ત ગતિઃ । ।

અસતા ચ ગતિઃ સન્નો ન ત્સન્ત સતા ગતિઃ ॥ ૫-૩૪-૪૪

જ્ઞાનીઓનો આધાર સજ્જન છે, સજ્જનોનો આધાર પણ સજ્જન છે, અને અસજ્જનો—દુર્જનોનો આધાર પણ સજ્જન છે, પરંતુ અસજ્જન—દુર્જન સજ્જનનો આધાર (કદી) હોતો નથી

સૌહદાત્સર્વભૂતાનાં વિશ્વાસો નામ જાયતે ।

તસ્માત્સત્સુ વિશેષેણ વિશ્વાસં કુરુતે જનઃ ॥

, ૩-૨૮૧-૪૨ (૧૪૮)

સતાં સદા શાશ્વતી ધર્મવૃત્તિઃ

સન્તો ન સીદન્તિ ન ચ વ્યયન્તિ ।

સતાં સન્દ્વિર્નાફલઃ સંગમોઽસ્તિ

સદ્ભ્યો ભયં નાનુવર્તન્તિ સન્તઃ ॥ ૩-૨૮૧-૪૬ (૧૪૯)

(૨) યાદૃશઃ સનિવસતિ યાદૃશાધોપસેવતે ।

યાદૃગિચ્છેષ ભવિતુ તાદૃગ્ભવતિ પુરુષ ॥ ૧૨-૨૮૮-૩૨

યદિ સન્ત સેવતે યદ્યસન્ત

તપસ્વિન યદિ યા સ્તેનમેવ ।

યાસો યથા રક્તચ્ચ પ્રયાતિ

તથા સ તેષા વશમભ્યુપતિ ॥ ૧૨-૨૮૮-૩૩ (૬૫૬)

પુરુષ જેવાની સાથે વમે છે, જેવાઓનું મેવન કરે છે અને જેવો થવાની ઇચ્છા ગમે છે, તેવો થાય છે.

જો સત્પુરુષનું મેવન કરે તો સન્નિવસન થાય છે, તપસ્વીનો સહવાસ રાખે તો તપસ્વી અને ચોરનો સહવાસ ગમે તો ચોર થાય છે જેમ વસ્ત્ર (જેવા જોડે સપર્શમાં આવે તેવું) રંગીન થાય છે એમ પુરુષને પણ (સગતો) રંગ લાગે છે.

(૩) તતો દુસક્કમુસક્કમ્ય સત્સુ સજ્જેત બુદ્ધિમાન્ ।

સન્ત એતસ્ય છિન્દન્તિ મનોવ્યાધિસુખિભિ ॥ ભાગ ૧૧-૨૬-૨૬

સન્તોઽનપેક્ષા મન્વિષ્તા પ્રશાન્તા સમદર્શિન ।

નિર્મમા નિરહકારા નિર્દ્વન્દ્વા નિળરિપ્રજ્ઞા ॥ ભાગ ૧૧-૨૬-૨૭

(શ્રી ભગવાન ઉદ્ધવને કહે છે) એટલા માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે ખરાબ સગ મુકી દઈને સન્નિવસનનો સગ કરવો કેમકે સન્નિવસન પોતાના વચનોથી એના મનની આસક્તિને કાપી નાખે છે. જેઓ અપેક્ષારહિત, મારામા અિત રાખનારા, પ્રશાન્ત, સમર્થો, નિર્માન, નમ્ર, (હર્ષ શોક વ) દ્વંદ્વોથી રહિત અને અપરિગ્રહી છે તેઓ સન્નિવસન છે.

(૪) જુઓ! તુવસી રામા અરણ્યકાઠ દોહા ૭૩ પછી ચોપાઈ ૫ થી ૯, દોહા ૭૪ અને ચોપાઈ ૧ થી ૮.

સન્તો દિ સત્યેન નયન્તિ સૂર્ય

સન્તો ભૂમિ તપસા ધારયન્તિ ।

સન્તો ગતિર્ભૂતભવ્યસ્ય રાજ-

ન્સતાં મધ્યે નાવસીદન્તિ સન્તઃ ॥^૨ ૩-૨૮૧-૪૭ (૧૫૦)

ન ચ પ્રસાદઃ સત્પુરુષેષુ મોઘો

ન ચાપ્યર્થો નશ્યતિ નાપિ માનઃ ।

યસ્માદેતન્નિયતં સત્સુ નિત્યં

તસ્માત્સન્તો રક્ષિતારો ભવન્તિ ॥ ૩-૨૮૧-૪૨ (૧૫૧)

મનુષ્યને જેવો સજ્જનમાં વિશ્વાસ હોય છે તેવો (વિશ્વાસ)

પોતાનામાં પણ નથી હોતો. તેથી સર્વ મનુષ્યો ખાસ કરીને સજ્જન સાથે પ્રીતિ ઇચ્છે છે.

સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે મુહૂર્તલાવથી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે,

માટે મનુષ્યો ખાસ કરીને સજ્જનનો વિશ્વાસ કરે છે.

સજ્જનો સદૈવ શાન્તી ધર્મવૃત્તિવાળા હોય છે, સજ્જનો

સીદ્ધાતા નથી તેમ દુઃખી થતા નથી; સજ્જનોનો સજ્જનો સાથેનો સમાગમ અક્ષય જતો નથી; સજ્જનથી સજ્જનને લાય થતો નથી.

મજ્જનો જ સત્યથી સૂર્યને ગતિમાન કરે છે, સજ્જનો

ધરતીને તપવડે ધારણ કરે છે, હે (યમ) રાજ ! મજ્જનો ભૂત ભવિષ્યના આધાર-ગતિ છે, સજ્જનોની મધ્યે મજ્જન સીદ્ધાતો નથી.

સત્પુરુષોનો પ્રસાદ નિષ્ફળ જતો નથી, તેઓ (કોઈનાય)

અર્થનો નાશ કરતા નથી તેમ માનખંડન પણ કરતા નથી, કારણ આ (પ્રમાદ, અર્થ અને માન) સજ્જનમાં નિત્ય રહેલાં છે તેથી સજ્જનો રક્ષણ કરનારા હોય છે.

અરણ્યવાસ દરમ્યાન દ્રીપદી ઉપર મોહિત થયેલા જ્યદ્યે તેણે દરણ્ય

૨. સર્ ઉપર 'સત્ય' (પ્રક. ૩) શ્લોક ૪૫, ૫ ૬૯ વાળું યયાતિ-વાક્ય. નમ્રતાથી પવિત્ર થયેનો સજ્જન યયાતિ, સજ્જનોની પરપરાને અનુરૂપ શબ્દો બોલે છે.

ક્યું.^૩ મૃગયા કરી પાછા ફરેલા પાંડવો પછી જ્યારેને કેદ કરી દ્રૌપદીને પાછી લઈ આવ્યા. પણ દયાળુ ક્ષમાશીલ યુધિષ્ઠિરે જ્યારેને ‘તારી બુદ્ધિ ધર્મમાં રિથર રહો અને તારું મન કદીય અધર્મ તરફ ન વળે.’^૪ એમ કહીને છોડી મૂક્યો. પછી આ દુઃખદ બનાવથી ખિન્ન થયેલા ધર્મરાજને ઋષિ માર્કંડેયે ‘રામોપાખ્યાન’^૫ કહી આશ્વાસન આપ્યું. ત્યારે દુઃખને અળગું કરી ઉદાત્તચિત્ત યુધિષ્ઠિરે ઋષિને પૂછ્યું ‘આ દ્રૌપદી જેવી પતિવ્રતા અને મહાભાગ્યવતી કોઈ સ્ત્રી તમે પૂર્વે સાંભળી કે જોઈ છે ખરી કે?’

એટલે મહર્ષિ માર્કંડેયે ‘સાવિત્રીપાખ્યાન’^૬ સંભળાવ્યું. મદના સત્ય-પ્રતિષ્ઠા જિતેન્દ્રિય પણ નિઃસંતાન રાજ્ય અશ્વપતિએ, અદાર વર્ષ સુધી બ્રહ્મ-ચર્ય પાળી ઉપાસના કરતાં, અદાર વર્ષ પૂરા થતાં દેવી સાવિત્રી પ્રસન્ન થયાં, અને યથેષિત વરદાન માંગવા કહ્યું. રાજ્યએ કુશ્મતારક અનેક પુત્રો માંગ્યા. પણ સાવિત્રી દેવીએ એક જ તેજસ્વી પુત્રી થવાનું વરદાન આપ્યું અને કહ્યું કે તારે કંઈ જ ઉત્તર આપવાનો નથી કારણ કે પિતામહ બ્રહ્માજીના આદેશથી જ હું આ શબ્દો બોલી રહી છું.

કેટલોક વખત વીત્યા બાદ અશ્વપતિની પટ્ટરાણી માયવીએ એક તેજસ્વી કન્યાનો જન્મ આપ્યો. સાવિત્રીની કૃપાથી એ જન્મી હતી તેથી તેનું નામ સાવિત્રી રાખ્યું. ધીરે ધીરે કન્યા યુવાન થઈ. પણ આ તેજસ્વી કન્યાનું કોઈ એ માંગું ક્યું નહિ કારણ બધાય તેના તેજ આગળ ઝાંખા પડી જતાં હતાં. તેથી રાજ્યએ એક વખત સાવિત્રીને કહ્યું કે ‘બહેન! તારા ગુણોથી અંગભરેને કોઈ તારું માંગું કરતું નથી તેથી તું જાતે જ તારા જેવા ગુણવાન જાતારને ખોળી લે તું જેને પસંદ કરે તેને વિષે મને ખમર આપજે એટલે હું વિચાર કરીને તેની સાથે તને પરણાવીશ.’ એટલે ગરમાતી સાવિત્રી વૃદ્ધ મંત્રીઓને સાથે લઈને વર ખોળવા ગઈ. ફરતાં ફરતાં એણે ગાંધર્વદેશના ધર્માત્મા અને સત્યવાદી પણ અધ તથા પદબ્રષ્ટ રાજ્ય હુમલેસેનના તેજસ્વી, બુદ્ધિમાન, શરવીર, ક્ષમાશીલ, દાતા, બ્રાહ્મણુલકત, ઉપવાન, પ્રિયદર્શન અને સર્વગુણસંપન્ન પુત્ર સત્યવાનને પસંદ કર્યો, અને પછી પિતા પાસે પાછી ફરી, પોતાની પસંદગી નિવેદન કરી એ વખતે ત્યાં એકલા નારદઋષિએ સત્યવાનના ગુણોની પ્રશંસા કરી પણ એ અપાણ્યી છે-અરાગર એક વર્ષે એવું

૩. આરણ્યક ઇ. ૨૪૮ થી ૨૫૬.

૪. ધર્મે તે વર્ષતાં બુદ્ધિર્માં ચાષમં મન કૃપાઃ ॥ ૩-૨૫૬-૨૩.

૫. આરણ્યક ઇ. ૨૫૭ થી ૨૭૬.

૬. આરણ્યક ઇ. ૨૭૭ થી ૨૮૩.

મૃત્યુ છે એમ જાણાનું. એટલે અશ્વપતિએ પુત્રીને બીજને વર શોધવા કહ્યું. પણ દરનિશ્ચયી સત્ત્વગીત્રા સાવિત્રી બોલી, 'ભાગ એક જ વખત વહેંચાય, કન્યા એક જ વખત અપાય અને 'આપું છું' એક જ વખત કહેવાય, આમ આ ત્રણે વાન એક જ વખત જ ચાય.' તેથી સત્યવાન દીર્ઘાયુ દો કે અત્યાયુ, સમુલ્લ દો કે નિર્ગુલ પણ મેં તો એને જ સ્વામી કર્યો છે. હું બીજને વરીશ નહિ. મનથી નિશ્ચય કર્યા પછી એ વચનરૂપે બોલાય છે અને પછી કાર્ય કરવામાં આવે છે, એટલે આ બાગનમાં મારું મન જ પ્રમાણ છે.' સાવિત્રીનાં નિશ્ચયગ્રીહ વચનો સાંભળી ઋષિ નારદ અને અશ્વપતિએ તેને સત્યવાન સાથે લગ્ન કરવાની અનુમતિ આપી, અને રાત્રએ વિવાહની તૈયારી કરવા માંડી.

પછી એકબે દિવસ બેઠને જદ્દ બાલણો, ઋષિઓ, પુરોહિતો અને પુત્રી સાવિત્રીને માથે લઈને અશ્વપતિ, ઘુમ્મેનના આશ્રમમાં ગયો, તથા સાવિત્રીને સ્વધર્મ અનુસાર એમની પુત્રવધૂ તરીકે સ્વીકારવા વિનંતી કરી. અંધ ઘુમ્મેને પોતે રાત્નચંદ્ર અને તપસ્વીનું જીવન ગાળતા હોઈ, સાવિત્રી વનની કક્ષ્ય જીંદગી શી રીતે સદન કરી શકશે ? એમ સામે સવાલ કરનાં, અશ્વપતિએ કહ્યું, 'મુખ અને દુઃખ તો આવે છે અને જાય છે, એ વાન હું તથા મારી પુત્રી જાણીએ બીએ. માટે મારા જેવાને આવું વચન કહેવું ચોખ્ખ નથી. હું તો લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કરીને જ આવ્યો છું. તો મારી આશાનો ભંગ ન કરશો. હું આપને મૈત્રીપૂર્વક પ્રણામ કરું છું. હું તો પ્રેમથી આવ્યો છું માટે મને ના ન પાડશો.' એટલે ઘુમ્મેને લગ્નને અનુમતિ આપી, અને સત્યવાન-સાવિત્રીનું વિધિપૂર્વક લગ્ન થયું. લગ્નમાં પુત્રીને યથાયોગ્ય હરિયાવર કરી અશ્વપતિ પોતાને લવને ગયો.

આ બાજુ સત્યવાન-સાવિત્રી પણ મનની હૃદય પ્રમાણે લગ્ન થવાથી રાજ થયાં. પિતાના ગયા પછી સાવિત્રીએ બધા આજ્ઞાઓ ઉતારી નાંખ્યાં અને વદન તથા કાયાય વગેરે પહેરી લીધાં. તથા પરિચર્યા, વિનય, સંયમ અને દરેકનું કામ કરીને બધાંયનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. એણે સાસુને ચાકરી અને પહેરવા એકલાનાં વસ્ત્રોથી, સસરાને દેવ જેવા સન્કાર તથા સંયમિત વાણીથી, અને પતિને પ્રિય વાણીથી, નિપુણતાથી, શાંતિથી અને એકાંત ઉપચારોથી પૂર્ણ સતોષ આપ્યો. આમ એ કુટુંબને કલોત્થાપ કરતાં કરતાં કેટલોક સમય ચાલ્યો ગયો. માત્ર એકલી સાવિત્રી જ નારદનું વચન મનમાં ધૂંટી

૭. સઠ્ઠશો નિપતતિ સઠ્ઠકન્યા પ્રદીયતે ।

સઠ્ઠદાહ દદાનીતિ ત્રીણ્યેતાનિ સઠ્ઠસઠ્ઠ ॥ ૩-૨૭૮-૨૫.

ધૂંટીને કરમાયા કરતી હતી.

એમ કરતાં કરતાં સત્યવાનના મૃત્યુને ચાર દિવસ બાકી રહ્યા. એટલે સાવિત્રીએ ત્રિરાત્રવ્રત કયું.^૮ સસરા ઘુમત્તેને એને આવું કોર તપ કરતાં વારી પણ વિનયવતી દર્શનશ્રી સાવિત્રીએ કયું, 'પિતાજી! મેં દૈ નિશ્ચયપૂર્વક વ્રત આરંભ્યું છે, અને દૈ નિશ્ચયથી જ કાર્મ સિદ્ધ થાય છે એટલે હું પણ આ વ્રતને પાર ઉતારીશ માટે સંતાપ ન કરશો.' એટલે તેની નિઃશ્વેત્તને ઘુમત્તેને જોઈયા 'તું' વ્રત છોડી દે એવું તો હું કાઈ રીતે કહી શકું' એમ નથી. મારા જેવાએ તો તને 'તું' વ્રતને પાર કર' એમ કહેવું જોઈએ.

હવે સાવિત્રીએ લાકડાની જેમ જબી રહીને વ્રત કરવાનું શરૂ કયું.^૯ પછી સત્યવાનના મરણની આગલી રાત તો એણે જેમ તેમ દુઃખપૂર્વક વીનાવી. સવારે પ્રદીપ અગ્નિમાં હોમ કર્યો અને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણો અને સાસુ સસરાને અનુક્રમે અભિવંદન કરી નિયમપૂર્વક જબી રહેતાં સર્વેએ 'તું અખંડ સૌભાગ્યવતી રહેજે' એવો આશીર્વાદ આપ્યો. ધ્યાનયોગપરાયણ સાવિત્રીએ 'એમ જ થજે' કહીને આશીય સ્વીકાર્યા અને સત્યવાનની મૃત્યુધડીની વાટ જોવા માંડી. દરમ્યાન સાસુ સસરાએ વ્રત પૂરું થયું હોવાથી એને જોજન કરવાનો આગ્રહ ક્યો, પણ સાવિત્રીએ કૃતકામ થયા પછી જ જોજન કરવાનું જણાવ્યું. આ વાત ચાલતી હતી ત્યાં સત્યવાન ખાંધે ફરસી મૂકી વનમાં જવા નીકળ્યો. એને જોતાં જ સાવિત્રીએ પોતાને સાથે લઈ જવા વિનંતી કરી. સત્યવાને એક તો તે સુકામળ અને તેમાંય વ્રત ઉપવામથી શિથિલ હોઈ શી રીતે વનના કટકારક રસ્તા ઉપર આવી શકશે? એમ કયું. પણ સાવિત્રીએ આમદ જનરી રાખ્યો. એટલે સત્યવાને વડીલોની આજ્ઞા મેળવવા કયું. સાવિત્રીએ સાસુ સસરાને અભિવંદો પતિ સાથે વનમાં જવાની આજ્ઞા માંગી એમણે 'સાવિત્રીએ પુત્રવધૂ તરીકે ઘરમાં આવ્યા બાદ કદીયે કસાયતી માંગણી કરી નથી તો આ વખતે એની કામના લહે પૂરી થાઓ' એમ કહી જવાની રજા આપી અને શીખામણ આપી કે 'પુત્રી! રસ્તામાં સત્યવાનનું ધ્યાન રાખજે.'

આમ જવાની રજા મળતાં સાવિત્રી સ્વામીની સાથે હસતા મુખે પણ દૂણાતા હૃદયે જવા નીકળી. રસ્તામાં એને સત્યવાન પ્રેમથી રમણીય વનસમૃદ્ધિ વ્તાવતો હતો, પણ મૃદુભામિની સાવિત્રી તો હૃદયના બે ભાગ કરી એક ભાગથી જાણે મૃત્યુને જોતી હતી અને બીજાથી સ્વામીની પાછળ પાછળ જતી હતી.

૮. આજુબાજુનો સંદર્ભ જોતા આ વ્રતમાં ત્રણ રાત્રિના ઉપવાસ અને જાગરણ કરવાનું વિધાન દેખાય છે.

પછી સમર્થ સન્યાસને રૂબો વીનીને ટાપનો ભર્યો અને લાકડાં ચીરવા માંડ્યાં. લાકડાં ચીરનાં ચીરનાં એને પરમેષો યર્ષ ગયો અને યાકથી ખાયામાં ગળો બોંકાય એવી વેદના થવા માંડતાં એ સાવિત્રી પામે આગ્યો અને મુરતી દેખા વ્યક્ત કરી. એટલે સાવિત્રી પનિને ખોળામાં મુરતી નાગદમ્બનિનાં વચન અનુસાર દિવમ, સમય કાનુ વનો મેળ મેળવવા માંડી. એટલામાં તો એણે મૂર્તના જેવી કાંનિવાળા, સ્થામ અને હાથમાં પાશ પકડીને સન્યાસન તરફ તાકી રહેવા યમરાગને જોયા. સાવિત્રીએ એમની એળખાણ અને આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું. યમે સન્યાસન ધાર્મિક, કપાળો અને મુળેતો સાગર હોઈ પોતાના દુતોને નહિ મોકલનાં એને ક્રેવા માટે જાતે જ આગ્યા છે એમ કહીને, સન્યાસનના દેદમાંથી જીવને જગાડકારે ખેંચી તથા જાંધીને દક્ષિણ દિશા તરફ જવા માંડ્યું. એટલે નિયમનમસિદ્ધા પનિવતા સાવિત્રી પણ યમની પાછળ ચાલવા માંડી.

પાછળ ચાલી આવતી સાવિત્રીને યમરાજે પાછી વળવા મમગમ્યું અને કહ્યું કે 'તું ચામીની ઉત્તરક્રિયા કર જ્યાં મુઘી પાછળ આવી નકાય ત્યાં મુઘી તું આવી છે.' પણ તપચિની, ગુરુભક્ત, પનિવતા, નિયમનિષ્ઠ, પ્રેમાળ અને મીઠી સાવિત્રીએ અનરના ક્રિયામાંથી નીકળતા મંદુર, તત્ત્વસ્પર્શી, દૃઢ અને ધર્મપૂત વચનોથી યમરાજ-ધર્મરાજને પ્રમત્ત કરી મૂક્યા અને એમની પામેથી અનુદમે સસરાને દૃષ્ટિપ્રાપ્તિ, સમરાને રાન્યપ્રાપ્તિ, પિતાને મો પુત્રોની પ્રાપ્તિ, પોતાને સન્યાસનથી ઔરમ મો પુત્રોની પ્રાપ્તિ અને છેવટે સન્યાસનના જીવનનું અપ્રતિમ વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું. સાવિત્રીના એ ભુધનુદ્ધિવર્ધન, મનોનુકૂળ, મદાન અર્થવાળા, ભવ્ય, ગાર્હસ્થ્યની મધુર મુમધથી મહેકતા, ધર્મ તથા સન્નિવનના પ્રભાવથી મુગોલિત અને શાંત સ્તીનજ જીવનરસના કુવારા ઉડા-ડા વક્તવ્યમાંથી ઉપરનાં પાંચ મુભાગિતો લીધા છે. યમરાજને એણે આપેલા મદાન પ્રત્યુત્તરે તર્કબદ્ધ હોવા સાથે સર્વને ઊંચે લઈ જનારી ધર્મની કરુણા, પ્રેમજ્ઞતા અને દૃઢ ધારણા ગકિનઓ, અને સતોની મગતિ, મૈત્રિ તથા એમના ઉપ્યમાં રહેવા ધીંગદાત સૌહાર્દલાવનુ કાન્થગાન કરે છે એ ગાન માનવ-

૯. સત હૃદય નવનીત સમાના, વહા કચિદ્ધ પરિ કહૈ ન જાના ।

નિજ પરિતાપ દ્રવઈ મવનીતા, પર દુઃખ દ્રવઈ સુસંત પુનિવા ॥

તુકમી. રામા. ઉત્તરકાંડ. દોહા ૧૬૮ પછી ચોપાઈ ૭, ૮.

'સતોનાં હૃદય તો માખણ જેવા કોમળ હોય છે' એમ કવિઓએ કહ્યું પણ એમને દહેતા ન આવડ્યું. માખણ તો પોતાના તાપથી-દુઃખથી દ્રવી જાય છે પણ પરમપવિત્ર સતો તો પારકાના દુઃખ-તાપથી દ્રવી જાય છે.

ચિત્તની કામજામાં કામજી લાગણીઓના મીઠાપ્રદેશ સુધીની મોજણી કરે છે પણ એનું ઉત્સાહન કરતું નથી. સાવિત્રીનું એ આદ્વાદક, સાત્ત્વિક, મનોરમ કાવ્યગાન વિશ્વસાહિત્યનો અમર ભાગ બન્યું છે.^{૧૦}

૧૦. (૧) 'સાવિત્રીપાખ્યાન'ના અંગ્રેજી અનુવાદ આર. ટી. એચ. મીડીય (1852, and Idylls from the Sanskrit, Allahabad 1912, pp. 113 ff) અને જી. મુર્કર (એડીનબર્ગ, ૧૮૮૦) એ કરેલા છે. જર્મનમાં એફ. બોપ (F. Bopp 1829), એફ. રુક્કર્ટ (F. Ruckert, in "Brahmanische Legenden" 1836) અને એચ. મી. કેલ્નર (H. C. Kellner, Reclams Universal bibliothek, 1895) અનુવાદ કર્યા છે. હોલ્ટ્ઝમન (Holtzmann)ના Das Mahabharata II પૃ. ૬૨ થી આનો અનુવાદ છે. અને ફર્ડીનાન્ડ ગ્રાફ સ્પોર્ક (Ferdinand Graf Sporck) હર્મન ઝુમ્પે (Hermann Zumpe)ના સંગીત નિયોજન સાથે જર્મન રંગભૂમિ માટે નાટક લખ્યું છે. (His of Ind Lit. Vol. I P. 399 n. 2)

(૨) ડૉ. વિન્ટર્નીડ્ઝ આ આખ્યાન વિશે લખે છે. '... But whoever it was who sang the song of Savitri, whether a Suta or a Brahman, he was certainly one of the greatest poets of all times Only a great poet was capable of placing this noble female character before us so that we seem to see her before our eyes. Only a true poet could have described in such a touching and elevating manner the victory of love and constancy, of virtue and wisdom, over destiny and death, without even an instant falling into the tone of the dry preacher of morality And only an inspired artist could have produced as if by magic such wonderful pictures before us . . . And we see all these pictures in the splendid setting of a primeval Indian forest, whose deep stillness we seem to feel, and whose delicious fragrance we seem to breathe, when we surrender ourselves to the magic of this incomparable poem' x x x

'The poem has frequently been translated into

આમ પતિના જીવનને પાછું મેળવી સાવિત્રી જ્યાં એના દેહ પડ્યો હતો ત્યાં પાછી આવીને ખોળામાં માથું મૂકી બેઠી. થોડીવારમાં જાણે પ્રવાસેથી પાછો આવ્યો હોય એમ સત્યવાન ચૈતન્યવાળો થઈ સાવિત્રીની તરફ પ્રેમપૂર્વક જોવા માંડ્યો. પછી સાવિત્રીને હપકો આપ્યો કે 'મોડી રાત થઈ ત્યાં મુઠ્ઠી મને કેમ ન જગાડ્યો ? મારાં જઠ્ઠ માથાપ મારા વિના જીવ કાઢી નાંખશે અને તો હું પણ જીવી નહિ શકું' એમ કહી રડવા માંડ્યો. સાવિત્રીએ સત્યવાનને મીઠા શબ્દોથી 'ધીરજ અને આશ્વાસન આપી સવારમાં બેઠો વૃત્તાંત જણાવીશ એમ કહ્યું. અને પછી સત્યવાનનાં આંધુ લૂછી બોલી 'જે મેં કંઈ તપ તપ્ત્યું હોય, દાન દીધું હોય અને હોમહવન કર્યા હોય તો મારાં સાસુ, સસરા અને લતારને આ રાત્રિ સુખદાયી થાઓ ! પૂર્વે વિનોદમાંયે હું કદી અસત્ય વચન બોલી હોઉં એવું મને સ્મરણ નથી, તો તે સત્ય વડે મારાં સાસુ, સસરા આજે જીવંત રહેા.' છતાંય માતૃપિતૃલક્ષ્મ સત્યવાન માથાપને મળવા અધીરો થઈને તત્કાળ આશ્રમમાં જવાનું કહેવા માંડ્યો. એટલે સાવિત્રીએ જોડી વાળનો અંબોડો ખાંધી, સત્યવાનને બે હાથે ઉભો કર્યો. એના શરીરને સાફ કર્યું, ફળના ટાપવાને બીજા દિવસે લઈ જવાનો નિર્ણય કરી એક ઝાડની ડાળીએ લટકાવી દીધો અને પતિને કંઈ ઇજા ન થાય એ હેતુથી ફરશીને પોતે ઝાખી. પછી પતિના એક હાથને પોતાના ડાળા ખભા ઉપર રાખીને અને જમણા હાથથી સ્વામીને આસિંગી રહીને, જંગમની વિગાળ સુંદર વન-રાશમાંથી ડોકિયાં કરતી ચમકતી ચાંદનીથી રળિયામણા લાગતા રસ્તા ઉપર એ ધીરે ધીરે આશ્રમ તરફ ચાલવા માંડી માર્ગમાં સત્યવાન પણ બરાબર સ્વસ્થ થઈ ગયો અને એમ કરતાં કરતાં બન્ને જણાં આશ્રમમાં બેઠેલા સત્યવાનના ચિંતાતુર પણ દૃષ્ટિપ્રાપ્ત પિતા, જઠ્ઠ માતા અને એમને અશ્વાસન આપતા તપસ્વીમંડળને મળ્યાં. બધા એકબીજાની ખચરખચતર પૂછી રાજી થયા અને સાવિત્રીની ગ્રાંસા કરવા માંડ્યા.

સામાન્ય રીતે મૃત્યુના અને ન્યાયના દેવ તરીકે લયંકર અને કૂર મનાતા યમદેવનું પાત્ર આ આખ્યાનમાં ખૂબ સત્ત્વન, 'સત્ત્વનથી સત્ત્વનને લય થતો નથી' એવું, ન્યાય એટલે કાયદાનો જડ ન્યાય નહિ પણ કરુણાથી તરબોળ અહિંસા, અનુગ્રહ, દાનનો પુરસ્કાર કરતાં વાક્યોનું અલિનંદન કરવું

European languages including German. But all translations, adaptations and imitations can only give a feeble idea of the incomparable charm of the Indian poem'

(His. of Ind. Lit Vol. I P. 398 ૧૦૦)

ઉદાત્ત પાત્ર છે. આ સત્જનને સત્જન સાવિત્રી પોતાની નિષ્ઠા, તપ, ધર્મ અને પ્રેમના બળથી, પ્રસન્ન કરી, સત્જન સત્યવાનનું જીવન પાણું મેળવી આવી છે.

કવિએ ‘સાવિત્ર્યુપાખ્યાન’ દ્વારા સુખી, સતત વિકસતા, જીર્ધગામી, આનંદપૂર્ણ ગૃહસ્થજીવન માટે જરૂરી ગુણો, કે જે ગુણો દુઃખને સંયમના તેજથી સુખમાં ફેરવનારા છે, તેમનું લાઘવયુક્ત દર્શન કરાવ્યું છે. સતી સાવિત્રી એ ગુણો ઉપરની હૃદયદાતા જોરે જ અદ્વિતીય પદ ગુણસાગર સત્યવાનને વરવાનો નિશ્ચય કરે છે. એ અનિત્ય એવાં રાત્ર્ય, ધન, મોભો કે આયુષ્યથી લોભાતી નથી. પણ સર્વ સુખોની મૂળમૂળ પ્રતિષ્ઠા જેવા સદ્-ગુણોને પસંદ કરે છે, આચારમાં મૂકે છે, અને એના બળથી પાર જીતે છે. આ જોતાં જાગે કે કૃષ્ણનિવદમાં નિરૂપાયેલી યમ અને નયિકેનાની કથાનો સાર, સામાન્યમાં સામાન્ય મનુષ્યના દરજ્જાના જીવનમાં સરળ રીતે ઉપયોગી બની શકે તેવી રીતે કવિએ આ આખ્યાનદ્વારા ઉનારી બતાવ્યો છે. બાળક નયિકેના પણ પિતાને મિથ્યાદાનના દોષમાંથી બચાવવા, પિતાના ક્રોધનો ભોગ બની યમગૃહે જાય છે.^{૧૧} ત્યાં ધન, રાત્ર્ય, પુત્ર પૌત્રો, મોભો અને લાંબા આયુષ્યની લાભઓથી નહિ ભોખાતાં, ખુદ મૃત્યુ જેવા ગુરુને પ્રાપ્ત કરી એમની પામેથી, શ્રેય અને પ્રેમનો વિવેક સમજી, અનિત્ય તત્ત્વોમાં ઓતપ્રોત રહેલા નિત્ય તત્ત્વને બરાબર સમજી, આત્મવિદ્યા અને યોગનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. ઉપનિવદના યમરાજ પણ સત્જનમંગલિ અને મધુરવાણીના જાગે સમજનારા અને શ્રેયના ઉપાસકો માટે મંગલકારી સત્જન છે. પણ ઉપનિવદની ગૃહ વાણી સીધી સહેલી નથી. મહાકવિ વ્યાખે અનિત્ય, કામભોગોની પ્રચુરતા-વાળા ગૃહસ્થજીવનમાં, સદ્ગુણો અને શ્રેયોભિમુખ પ્રતિ વડે મૃત્યુના દેને પ્રમત્ત કરતી સાવિત્રી ચીનરી, સત્ય સંયમ અને સત્સંગતિ વડે, શ્રેયને ઊડી. શ્રેયને પ્રાપ્ત કરી, તંદુરસ્ત કુટુંબજીવનને અજવાળતી, આત્માની દિવ્ય પ્રમાણું દર્શન કરાવી ઉપનિવદનો અર્થ વિચાર કર્યો છે; અને મૂલ્યવ્યુ છે કે સિદ્ધિ મેળવવા સંસારત્યાગ જ કરવો જોઈએ એવું નથી, પરિપક્વ, સુંઝવત, મેયને પસંદ કરનાર સત્જન માખૂમ ગમે તે રથને સિદ્ધિ મેળવે જ છે. એ સત્જન-તાથી સ્વયં મૃત્યુને ગીઝી શકે છે તો પછી ‘નીમની વાત જ ક્યાં રહી ?

न लोके दीप्यते मूर्ताः केचन आत्मप्रशंसया ।

अपि चापिहितः श्वश्रे रुतविषः प्रकाशते ॥^૧

૧૨-૨૭૬-૨૦ (૧૫૨)

૧૧ જુઓ ૬૬ ઉ.

૧. (૧) = ૬. ૩-૧૬૮-૪૬.

અસન્નુચૈરપિ પ્રોક્તઃ શબ્દઃ સમુપશામ્યતિ ।

દોષ્યતે ત્વેચ લોકેષુ શનૈરપિ સુમાપિતમ્ ॥

૧૨-૨૭૬-૩૧ (૧૫૩)

મૂર્ખ માણસ કેવળ આત્મપ્રશંસા કરવા છતાં પણ જગતમાં દીપી નીકળતો નથી, જ્યારે વિદ્વાનને કોતરમાં ઢાંકી રાખ્યો હોય તો પણ પ્રકાશી નીકળે છે.

અસન્ન શબ્દ મોટેથી બોલવામાં આવ્યો હોય તો પણ શાન્ત પડી જાય છે; જ્યારે સુભાષિત ધીમેથી બોલવામાં આવ્યું હોય તો પણ જગતમાં દીપી નીકળે છે.

મૂર્ખ અને વિદ્વાનની, મિથ્યાશબ્દ અને સુભાષિતની સરખામણી કરતા આ બે પ્રોક્તા, 'જે (મુમુક્ષુ હોવા છતાં) શાસ્ત્રોનો તત્ત્વજ્ઞ નથી, જેનું મન કાયમ સંશયશીલ છે અને જેણે (યમ, નિયમાદિ) વ્યવસાય નથી કર્યો તેવાનું શ્રેય શી રીતે થાય ?' એવો યુધિષ્ઠિરે પ્રશ્ન કરેલો તેના જવાબમાં પિતામહે મુનિ ગાત્રવ અને દેવર્ષિ નારદનો, કથ્યાણુપ્રાપ્તિનું સ્પિર્શન કરાવતો પુરાતન ઇતિહાસમંવાદ કથો તેમાંથી લીધા છે.

(૨) સરં " The highest men are calm, silent, unknown. They are the men who really know the power of thought; they are sure that even if they go into a cave and close the door and simply think five true thoughts and then pass away, these five thoughts of theirs will live throughout eternity " (ગ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને સ્વામી વિવેકાનંદના પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ વિચારક રેમો મેસા કૃત જીવનચરિત્રમાંથી 'મહાદેવજીની ડાયરી'માં (પૃ. ૧, પૃ. ૨૩૬) ટાંકેલી કંડિકામાંથી) સૌથી મહાન મનુષ્યો પ્રશાંત, મૌન રાખનારા અને (જગતને) અજાત હોય છે. વિચારોમાં શુ શક્તિ છે તેનું ખરેખર જ્ઞાન તેમને જ હોય છે. તેઓને ખાતરી હોય છે કે તેઓ જે ચુકામાં (સરં શબ્દ એનો એક અર્થ 'ચુકા' પણ થાય છે તે) જઈને બેસે અને તેનાં દ્વાર બંધ કરીને ફક્ત પાંચ જ સાચા વિચારો કર્યા પછી મૃત્યુ પામે તો પણ તેમના તે પાંચ વિચારો અનંત કાળ સુધી જીવંત રહેશે.

૨. શાંતિ. અ. ૨૭૬-૧ થી.

મુનિ ગાદ્યવે નારદઋષિને પૂછ્યું કે ‘હે ભગવાન ! બધા પથો (આશ્રમો) લિખ લિખ આચારો ઉપદેશ છે, અને ‘આ શ્રેયઃકર છે, આ શ્રેયઃકર છે,’ એમ કહે છે કેવળ પોતાનાં ગાઓને જ, ગાઓવડે અભિનંદન આપનારા પથોના આચાર્યો અને અનુયાયીઓને જોઈને, અમે પણ સ્વશાસ્ત્રોમા પરિણુટ રહીએ છીએ અને શ્રેય પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, કદાચ એક જ શાસ્ત્ર હોત તો તો કલ્યાણમાર્ગ બરાબર વ્યક્ત થાત, પણ ઘણા શાસ્ત્રોને લીધે જ કલ્યાણમાર્ગ ગૂઢ થઈ ગયો છે આથી મને શ્રેયનો ઉપદેશ કરો; હું આપને શરણ આપ્યો છું.’ ઉત્તર આપતા દેવર્ષિએ કહ્યું, ‘વિદ્યમાન ચાર (મુખ્ય) ધર્મમતોનો અભ્યાસ કરતા, એક ખીજથી વિરૂદ્ધ કથન કરવામાં આવ્યું હોવા છતાં, દરેક મત સમ્યક્ત્વ પ્રત્યે લઈ જાય છે, અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે, એવું જણાય છે દરેક શાસ્ત્રમાં મનીષીઓએ, કલ્યાણ-હારી શકારહિત, મિત્રોનો અનુગ્રહ કરનાર શત્રુઓનો નિગ્રહ કરનાર, ત્રિવર્ગ-ધર્મ, અર્થ કામ-ને પુષ્ટ કરનાર કર્મ કરવાનું કહ્યું છે અને આગળ ચાલીને આ ઉપદેશોનો અર્થ સમજાવતાં દેવર્ષિ બોલ્યા, ‘પાપકર્મથી નિવૃત્તિ, સદૈવ સારાં કામમા પ્રવૃત્તિ, સત્જનો સાથે સદાચારથી વર્તન, સર્વભૂતો પ્રત્યે માર્દવ, વ્યવહારમાં સરળતા, મધુર વાણી, દેવ પિતૃ અને અતિથિઓને અન્ન-વિભાગનું અર્પણ, પોષ્યવર્ગનું પોષણ કરવાનો ત્યાગ ન કરવો, સાચું બોલવું, સત્યનું ડપ જે સમજવું કહ્યું છે તે-જે પ્રાણીમાત્રનું અત્યંત હિત કરે તે સત્ય-સમજી લેવું, અહંકારત્યાગ-નમ્રતા, પ્રણય-આસક્તિવાળા પ્રેમ-ઉપર અંકુશ, સતોષ, એકાંતસેવન, ધર્મપૂર્વક વેદ અને વેદગોનું અધ્યયન, અને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની નિઃશંકા રાખવી એ શ્રેયના ડપ છે ૧૫ વળી શ્રેય મેળવવાની કષ્ટ રાખનારને ઉપયોગી આચારોનું કથન કર્યા બાદ સત્જનન દુર્જનનો

૩. (૧) ધર્મપથોને મઠિ આધમ શબ્દનો ઉપયોગ કહેવો છે તે નોધ-પાત્ર છે. ૧૧ી જૂના સમયમાં કેટલાક મતો એક જ આશ્રમ, એ જ આશ્રમ કે ચારે આશ્રમોમા ખાનનારા હતા તેમનો ઉલ્લેખ પણ ત્યાં હોઈ શકે બનતે રીતે આ સવાદનું હાર્દ તો એનું એ જ રહે છે

૪. (૧) ૧૨-૨૭૬-૧૨ થી

(૨) અહીં ઉલ્લેખાયેલ ચાર મુખ્ય ધર્મમતો આ હોઈ શકે ૧ ક્રિયાવાદી (=આત્મવાદી, પેટાભાગ ૧૮૦), ૨ અક્રિયાવાદી (=અનાત્મવાદી પેટાભાગ ૧૭); ૩ અજ્ઞાનવાદી (પેટાભાગ ૧૭); અને ૪ વૈનયિક (=વિનયવાદી પેટાભાગ ૩૨) કુલ ૩૬૩ શુદ્ધો ઉપર ‘અહિંસા’ (પ્રક. ૪) શ્લોક ૫૨, ૫૩, ૫૪ થી ૪૫ ૮૮, ૮૯

૫. ૧૨-૨૭૬-૧૬ થી.

બેઠાવતા કહ્યું, 'બીજાની નિંદા કરીને પોતાના કામની શ્રેષ્ઠતા ન બતાવવી પણ પોતાના ગુણોથી શ્રેષ્ઠ થવું. આત્મસંભાવિત-જાતે જ પ્રતિષ્ઠિત થઈ બેઠેલાઓ સદ્ગુણ વગરના હોય છે, છતાં બીજા ગુણવાન મનુષ્યો ઉપર દોષોના આક્ષેપ કરી તેમને નિંદે છે. આવા માણસો અભિમાનથી છટ્ટી ગયેલા હોઈ એમને સાચી વસ્તુ કહેવામાં આવે તો પણ પોતાને બીજાઓ કરતા વિશેષ ગુણવાન માને છે પરંતુ જે કાઈનીય નિંદા નથી કરતો અને આત્મપ્રશંસા પણ નથી કરતો એવો ગુણસંપન્ન ડાહ્યો માણસ જ મહાન વશને પામે છે આપણે જોઈએ છીએ કે પુણ્યોનો પવિત્ર સુગંધ પોતાની પ્રશંસા કર્યા વિના જ બધે ફેલાય છે, અને તેજસ્વી સૂર્યનારાયણ પ્રશંસા કર્યા વિના જ આકાશમાં પ્રકાશે છે. એવી જ રીતે જેઓ આત્મશ્રદ્ધા કરતા નથી તેઓની કીર્તિ જગનમાં ઝાઝગી જાય છે, નહિ કે આત્મશ્રદ્ધા કરનારની 'પડી ઉપર મૂકેલા બે મુલાયિતો કહીને આગળ ચલાવ્યું, 'મૂઠ અને ગર્વિષ્ઠ માણસો સારવિનાનું બહુ બોલે તો પણ તે તો જેમ દિવસે સૂર્ય દેખી શકાય છે, એમ એમના ગર્વિષ્ઠ અંતરાત્માને પ્રકટ કરે છે એટલે તો શ્રેયોભિલાષીઓ જુદા જુદા શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરી પ્રજ્ઞા મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને પ્રજ્ઞાવાલ એ જ પ્રાણીઓને માટે સર્વોત્તમ લાભ છે એમ મને લાગે છે ' એ પડી સત્ગુરુ અને હુજેનની સંગતિથી થતી સારી બોલી અસંગતો ઉત્પન્ન કરી, એના જ પ્રદેશમાં વસનાની સનાહ આપી કે 'જ્યાં સત્ગુરુનો વસના હોય, જ્યાંનો રાજ્યકર્તા ધર્મ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવતો હોય, અને કામભોગો ભોગવવાના સર્વ સાધન હોવા છતાં એનો ત્યાગ કરનારો હોય ત્યાં વસ્તુ ' અને ઉત્તરે 'આત્માના શ્રેયનું શુદ્ધિ વડે વર્ણન કરવું અશક્ય છે, છતાં મેં કહ્યું તે પ્રમાણે સન્માર્ગે વળીને મહેનત કરનારો માણસ અવશ્ય મહાન શ્રેયને પામે છે ' કહી પ્રવચનની પૂર્ણાકૃતિ કરી

આ કૃતિદાસ-સંવાદદ્વારા મહાભારતકાંડે અનર્ચત અને સશરણીન કેવી દૃષ્ટિ રાખીને ચાલે તથા કેવું આચરણ કરે તો પથ તથા આશ્રમોની વાડા-બંધીમાંથી છૂટી તત્ત્વસે અને શકારહિત બની શ્રેય પ્રાપ્ત કરે તે બતાવ્યું છે, અને એનું શ્રેય પ્રાપ્ત કરવા માટે મુખ્યત્વે પરનિર્ભર અને આત્મશ્રદ્ધાવાળો ત્યાગ સૂચ્યો છે સાથે જ આ ગુણો સસંગ સિવાય કેળવાય જ નહિ તે કહેતા કવિના આ વચનો ચાહ્યાર છે 'જેણે સર્વ આરબોનો ત્યાગ કર્યો હોય અને જે કંઈ આવી મગ્ને તેના ઉપર જ આશ્રયિત ચલાવતો હોય, તો તેવો માણસ પણ પુણ્યવાનોના સંગથી વિમન પુણ્ય અને પાપીના સગથી પાપ પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ પાણી, અગ્નિ કે ચાદનીના સ્પર્શથી મનુષ્યને ઠંડક કે

ગરમી લાગે છે એની રીતે સંજ્ઞાન કે દુર્જનના સગથી અમે પાપ અને પુણ્ય,
ખન્નેને ઉત્પન્ન થતા જોતા છે ૬

રાજન્સર્પમાત્રાણિ પરચ્છિદ્રાણિ પદ્યસિ ।

આત્મનો વિત્વમાત્રાણિ પદ્યન્નપિ ન પદ્યસિ ॥^૧

૧-૬૨-૧ (૧૫૪)

હે રાજન્! તમે પારકાના સરસવ જેવડા છિદ્રો જુઓ છો

૬ નિરાશ્મોઽપ્યયમિહ યથાલબ્ધોપજીવન ।

પુણ્ય પુણ્યેષુ વિમલ પાપ પાપેષુ ચાપ્નુયાત્ ॥ ૧૨-૨૭૬-૩૭

અપામગ્નેસ્તથેન્દોશ્વ સ્પર્શં વેદયતે યથા ।

તથા પદ્યામહે સ્પશ્મુભયો પાપપુણ્યયો ॥ ૧૨-૨૭૬-૩૮

૧ (૧) સરં પરવાચ્યપુ નિપુણ સર્વો ભગતિ સર્વદા ।

આત્મનાચ્ય ન જાનીત જાનન્નપિ વિમુક્ષતિ ॥ ૮-૩૦-૮૭

બધા ખીજાઓની વાતો કરનામા-નિંદા કરવામા સત્તા નિપુણ થઈ જાય
છે કાઈ પોતાનો દોષ જોતુ નથી અને જોતુ હોય તો એને દોષ ગણતુ નથી

(૨) સરં (નૃસિંહ માણસ) જેમા ખીજાઓનો કાંઈ દોષ હોય તેની
આગળ વાતને જાહેર કરી દે છે અને કાંઈ બાગતમા પોતાના અને ખીજાના
સમાન દોષ હોય તો પણ આગ્રહિકા માટે સામાનો ધાત કરારી નાખે છે

૧૦-૧૫૮-

(૩) સુદક્ષ વજ્રમણેસ અત્તનો પન દુદક્ષ ।

પરેસ ।હ સો વજ્રાનિ ઓપુનાતિ યથા મુસ ।

અત્તનો પન છાદેતિ કઠિં વ કિત્તવા સઠો ॥ ૬૫૨

ખીજાનો દોષ જોતો સહેતો છે, પણ પોતાનો દોષ જોતો મુશ્કેલ છે
માણસ ખીજાના દોષો જુસાની પેડે જાપણે છે, પણ પોતાનો દોષ, સાર જુગારી
ખીજા જુગારીથી પોતાનો હારનો દાવ સતાડે તેમ સતાડે છે

(૪) સરં ઉપર અમ = ભાતક ન ૩૭૪ 'મુમધનુમહ' ભાતમની ગાથા

(૫) 'અને તું તારી આખમાનો ભાગેડિયો ધ્યાનમા ન લાવના તારા
ભાઈની આખમાનુ તણખનુ સા માટે જુઓ છે? અથવા તું તારા ભાઈને
કેમ મ્હેરો કે તારી આખમાનુ તણખનુ અને કાઢવા દે પણ જો તારી પોતાની
જ આખમા ભાગેડિયો છે? આ દોષી પડેના તું પોતાની જ આખમાથી
ભાગેડિયો કાઢ, અને ત્યારપછી તારા ભાઈની આખમાથી તણખનુ કાઢવાનુ
તને સારી પેડે સૂચે ' 'ભાઈમન' નવો કરાર, માથી ૭-૩ થી ૫, = કે
૩૬ ૬-૪૧ થી ૪૩

પણ પોતાનાં ખીલાં જેવડાં છિદ્રો જેવા છતાં પણ જોતા નથી !

રાગ્ય દુઃખાન્તે શકુંતલાનું અપમાન કરી તેનાં માનાપિતા વિશ્વામિત્ર-
મેનકા ઉપર આશ્રેષ્ઠ કર્યો ત્યારે શકુંતલાએ એની પરછિદ્ર જેવાની દીનવૃત્તિ
માટે ઠપકો આપતાં આ વચન કહ્યું.^૨ અને દુઃખાન્ત તથા પોતાની સરખામણી
કરી હિદાયરણુ આપ્યું કે 'મેનકા દેવાની છે અને દેવો મેનકાના છે. તેથી મારો
જન્મ તમારા કરનાં અગ્નિઆતો છે. વગી તમે મરતી પર જ ચાલો છો ન્યારે
હું અંતરિક્ષમાં ફરી શકું છું એ મારો અને તમારો મેરુ તથા અરસવ જેવો
એ તો જુઓ ! હું મહેન્દ્ર, કુળેર, યમ અને વરુણના ભવનોમાં જઈ શકું
છું, એ મારા પ્રભાવને જુઓ ! આ સાચી વાત હું તમને દૃષ્ટાન્તરે કહી
રહી છું, દેવથી નથી કહેતી મારે એ બદ્ધ કામા કરસો '૩ અને એમ દુઃખાન્તે
ખીનના દોષ જોવાની વૃત્તિમાંથી પાછા હડવા એણે દેવ વિના, સરળ ભાવે
સાચી વાત કરી.

દુઃખાન્તની પરજિદ્ર જોવાની વૃત્તિ સાથે દ્રોપદીની પરગુણ જોવાની સન્ન્યસ-
વૃત્તિ અરખાવરી જાગી છે. પ્રજ્ઞાપ્રત્યેની જ્ઞાનગદારીના જ્ઞાનથી શકુંતલાને
પાછી ફેરવતો પણ તે સાથે જ મુખ્ય અને વૈભવમા આળોડતો દુઃખાન્ત જાણે
કે છિદાન્વેષણથી પોતાની સાધુતા સામિત કન્વા જાય છે ! ન્યારે પાડવો
સહિત દુઃખના દરિયામાં ડૂબેલી, નાથરની જતા અનાથ દ્રોપદી ભયાનક
વચ્ચાદરણુ પ્રસંગે પણ ધર્મરાજના દોષથી વિવત્તિ અરજ્યપેની જોવા છતાં,
પણ ગુણદર્શન કરીને એનું સર્વોત્તમ આપમેળે જ પ્રકાશિત કંઈ છે ૪

૨. જુઓ ઉપર યોગ ૧૪૬, ૫ ૩૨૭

૩. ૧-૬૬-૨ થી ૫.

૪. (૧) સર્વ મનસિ વચસિ કામે પુણ્યગીયૂપ પૂર્ણ-

છિમ્બુવનમુપકાર ઓળામ પ્રીણયન્તઃ ।

પરગુણપરમાણુન્ પથર્તાકૃત્ય નિત્ય

નિઝહાદિ વિક્રમન્ત સન્તિ સન્ત મિયન્ત ॥

ભર્તૃહરિ, 'નીતિશતક', ૫૬

જેઓ મન, વચન અને કાયાનાં પુણ્યગી અમૃતથી પૂર્ણ છે, જેઓ ત્રણે
બુદ્ધિને ઉપકારેની હારમાળાથી પ્રસન્ન કંઈ છે, કાયમ ખીનના પરમાણુ જેવડા
ગુણોને પર્વત અમાન ગણીને પોતાના હૃદયમાં પ્રકુલ થાય છે એવા સતો
કોઈક જ હોય છે.

(૨) ન મૂલે પરદૂષણ પરગુણ વત્તયલ્પમપ્યન્વહ ।

સતોષ વહતે પરદિયુ પરાવાધાશુ ધતે શુચમ ।

ક્ષાત્રધર્મની રૂઢ માન્યતાથી જુગાર રમવાનું સ્વીકારી, શરૂમાં ક્રમને રમતા અને પછી 'હાર્યો જુગારી જમણું રમે' એ ન્યાયે એના નશામાં આવી, બહુ રાત્રી, ધન અને ભાઈઓને દાવમાં ગુમાવ્યા પછી છેવટે ધર્મરાજને દ્રૌપદીને દાવમાં મૂકી અને હાર્યાં. સાગે નિર્ધનજ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ યજ્ઞને 'શું આપણે જિત્યા ? શું આપણે જિત્યા ?' પ એમ બોલવા માંડ્યો. દુઃશાસન કર્ણ વગેરે ખુશ થયા. અને બીજા, દ્રોણ આદિ દુઃખી થઈ ગયા. પાંડિત વિદુરે દુર્યોધનની જુગારી વૃત્તિની કહી શકાય તેટલા સખ્ત શબ્દોમાં ઝાટકણી કાઢી. પછુ દુર્યોધન જેનું નામ ! એની આજ્ઞાથી દુઃશાસન એકવચ્ચ, અધોનીચી અને શરણું લેવા માટે ધૃતરાષ્ટ્રના અંતઃપુર તરફ દોડી જતી દ્રૌપદીને, રાજસૂય યજ્ઞમાં મંત્રપૂત જળથી સીંચાયેલા તેના દીર્ઘ, નીલ કેશપાશને પકડીને બળાતકારે સભામાં ધસડી લાવ્યો. ત્યાં દંડોગાઈ ગયેલી, દુઃખ અને શરમથી નીચી દણિવાળી, રાત્રી અને મદદ માટે કૃષ્ણને, કૃષ્ણ, હરિ, જિજ્ઞાસુ અને નર શબ્દોથી પોકાર પાડતી દ્રૌપદીને, 'પ્રથમ ધર્મરાજ એમની જાતને હારી ખેડા હતા કે મને ?' એવા એના પ્રશ્નનો જવાબ યુધિષ્ઠિર પામેથી મેળવવા કહેવામાં આવ્યું ત્યારે એ તેજની અતી પેતાને મોટે જાહેરમાં ખીજાઓની આગળ ધર્મરાજનું બૂંકું બોલાવવાની કૌરવોની ઇચ્છા સમજતી, દુઃશાસનને 'મને નવસ્ત્રી કરીશ નહિ' એમ વારની, ભરતવંશી ક્ષત્રિયોને, બીજાને અને દ્રોણને આ ઉપર અન્યાય મૂકે મોટે સહીને એમાં મૂકે સંમતિ આપવા માટે કપકા આપતી, અને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની ધર્મનિષ્ઠા તથા ગુણોને યાદ કરી, સભામાં એમણે કેવા સયોગોમાં જુગાર ખેલી નાંખ્યો હશે તેનો તથા એમની દુઃખી સ્થિતિનો વિચાર કરી એમના પ્રત્યે પ્રેમ, માન અને અદ્ય દાખવતી

શ્લોકાષ્ટા ન કરોતિ નોઝકતિ નય નૌચિત્યમુલ્લહય

ત્યુક્તોપ્યપ્રિયમક્ષમાં ન રચયત્યેતચરિત્ર સતમ્ ॥ 'સિન્દુરપ્રકર' ૬૪

સજ્જનોનું ચારિત્ર્ય જ એવું હોય છે કે તેઓ પરહોય બોલતા નથી, પણ પરગુણ અન્ય હોય તો પણ હમેશાં કહે છે, પારખી ઝાઝિ પ્રત્યે સંતોષ રાખે છે-કૃષ્ણા નથી કરતા, -પરંતુ પરપીડાથી શોક ધારણ કરે છે-દુઃખી થાય છે; આત્મશ્લાઘા નથી કરતા, વિનયનો લાગ કરતા નથી, ઔચિત્યનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી અને અપ્રિય સાંભળવા છતાં અક્ષમા કરતા નથી-ક્ષમા જ કરે છે.

૫. ૨-૫૮-૪૧.

૬. સભા અ ૫૬.

૭. ૬ ૧૪ થી

દ્રૌપદી આ શબ્દો બોલી હતી, 'ધર્મ' જેને નિપુણો જ પામી શકે એવો સૂક્ષ્મ છે. ધર્મપુત્ર રાજા એવા ધર્મમાં સ્થિર રહેલા છે. (તેથી આવા) આત્મીય પતિના ગુણોને છોડીને તેમના પરમાણુ જોટલા દોષનેય હું જીદ્દાએ આવવા દેવા દુષ્કાળી નથી.'૮

ગમે તેવા, વિકૃત કરી નાંખના સુયોગમાંય, મનની સમતુલા સાચવીને, વિવેકથી ગુણદોષ સમજીને ગુણ જ જોવાની દ્રૌપદીરૂપિ વિકાસક્રમે વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક, સામાજિક અને તેનાથી જાંચી કક્ષાએ વિશ્વનાં મુખ, શાંતિ સમૃદ્ધિનું મૂળ છે, સાચા અર્થમાં ધર્મ છે.

---

૧. ધર્મે સ્થિતો ધર્મસુતથ રાજા
ધર્મશ્ચ સૂક્ષ્મો નિપુણોપલભ્યઃ ।

વાચાપિ મર્તઃ પરમાણુમાન

૨- દોષં દ્વગ્નણાન્નિસૃજ્ય ॥ ૨-૧૦-૩૧

૧૭ યોગ

તં વિદ્યાદુઃસ્વસંયોગવિયોગં યોગસંશ્ચિત્તમ્ ।
સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગોઽનિવિણ્ણચેતસા^૧ ॥

૬-૨૮-૨૩ (ગીતા. ૬-૨૩) (૧૫૫)

દુઃખના સંયોગથી રહિત તે સ્થિતિને 'યોગ' નામની સ્થિતિ

૧. (૧) સરં યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ । (આ 'પાતંજલ યોગદર્શન'નું બીજું સૂત્ર છે)

યહ પાતંજલ યોગદર્શનના પહેલા સૂત્ર છે । યોગ ચિત્તવૃત્તિકા નિરોધ છે, યાની હમારે દિલમેં છુટતે તરંગો પર અકુશ રાખના, અન્હેં દબા દેના, યહ યોગ હુઆ । ૨૧-૧૧-૪૪

જિસકે ચિત્તમેં તરંગ છુટતે હી રહતે હૈં વહ સત્યકે દર્શન કૈસે કર સકતા હૈં । ચિત્તમેં તરંગના છુટના મનુષ્યકે તૂફાન જેસા હૈં । તૂફાનમેં જો સુકાની સુકાન પર કાબૂ રાખ સકતા હૈં વહ સલામત રહતા હૈં । કૈસે હી ચિત્તકી અસાતિમેં જો રામનામકા આશ્રય લેતા હૈં વહ જીત જાતા હૈં । ૨૦-૧૧-૪૪ 'નિત્યમનન' પૃ. ૧૨, ૧૩. -

(૨) જુઓ ઉપર 'શુભદુઃખ' (અંક ૧૨) શ્લોક ૧૨૨ થી ૧૨૪ પા ટી ૨, પૃ ૨૭૮

(૩) સરં સત્ત્વેક ઉદયેર્થદૃત્ત કુશામેગૈકચિન્દના ।

મનસો નિગ્રહસ્તદ્વદ્ ભવેદપરિચેદત ॥ આગમશાસ્ત્રમ્

(માંડૂક્યોપનિષદની કારિકા) ૧-૪૧;

(ગોડપાદશ્યાર્પની આ ઉક્તિને 'પંચદશી' (૧૧-૧૦૬) તથા ગીતાની મધુસૂદની ટીકા (૬-૨૩) માં મનનો સમય કરવામાં જરા પણ કંટાળો ન આવે તે માટે પ્રમાણ તરીકે દર્શાવે છે). દર્શની અણી ઉપર અંકેક મિન્ટુ ચટારી સાગરને ઉત્તેજવામાં જ્યેા ઉત્સાહ હોવો જોઈએ, એવા ઉત્સાહથી કંટાળ્યા વિના અચળ કરનાર મનનો નિહા કરે છે

(૪) સરં તા યોગમિતિ મન્યન્તે સ્થિરાગ્નિન્દ્રિયધારણામ્ ।

અગ્રમતસ્તદા મનતિ યોગોદિ પ્રમથાવ્યયૌ ॥ કઠ ઉ. ૨-૩-૧૧

(મનશુદ્ધિ સહિત પાચે) હન્દ્રિયોની (આત્મામાં) સ્થિર ધારણાને યોગ કહે છે. એ પ્રાપ્ત થતાં સાધક અગ્રમત બને છે. કારણ કે યોગ એટલે

બ્રહ્મચરી. આ યોગ કંટાળા વિનાના વિસધી-ઉત્સાહથી-દૃઢતાપૂર્વક આનંદો.

ચિત્તગાથીની જેમ માણુચ્છનને વળગે તે કુચ્છ દર દરે તેનું નામ યોગ આવે. યોગ એટલે શું? સમગ્ર મહાભારત જુદી જુદી ગીતે, દૃષ્ટિએ આ યોગ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયોની જગ્યાએ છે જે ગીતામાં આ છપ્પાર એની ચરમ મીમાંસે પડેલી છે. ગીતામાં અમનુદ્ધિયોગી૨; રિયનપ્રસન્ન, કર્મયોગી૪; કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મ નેનાર૫; 'દુ' પશુનું આત્મનિષ્ઠ વિનોયન કરનાર૬; કર્મકાંક્ષાથી રાતિ મેળવનાર૭, કામકોધના વેગને આ જીવનમાં જ બરાબર કાબૂમાં રાખનાર૮; જ્ઞાનજિજ્ઞાસુમાં મા, નિર્વિઘ્નરી, સયમી અને મારીનું ફેફ, પથ નથા મોનામાં અમનુદ્ધિયોગી૯ ક્રમ્પાદિ વખણોથી યોગીનું દેર દેર વર્ણન કર્યું છે. ગીતાના અંતે અધ્યાયને દરેક વિષયની માથે અતે 'યોગ' શબ્દ લગાડીને ઓગળવામાં આવ્યા છે. વળી આખા ગીતાસાખને પણ 'યોગ' કહ્યું છે ૧૦.

જ્ઞાનની ઉપત્તિ અને અજ્ઞાનનો વધ

(૫) ગીતાપ્રમેયિન આ યોગને ધર્મવ્યાધિ સત્ય અર્થિમાં, કર્મકન્યાસા અને અધનના ત્યાગ, જ્ઞાન, સયમ અને અપરિમદના સમીપન જેવો ગણાવતા પ્રેરુ વચન સરૂં થતો ન ગુહ્યત્વેન વ્યાસ્યેદુરવાદયત્.

ત વિષાદમ્ભગા યોગ વિયોગ યોગસંજિતમ્ ॥ ૩-૨૦૩-૪૪

ઉપપત્તિ કલાવનાર નૃપ પજુ એને ચળાવી શકે નહિ તેના (વિલેખના) વિરોધવાળા યોગને અધ્યયોગ અમનનો.

૨ ૧-૨૮-૩૬ થી (ગીતા ૨-૩૬ થી)

૩ ૧-૨૪-૫૫ થી (ગીતા ૨-૫૫ થી)

૪ ૧-૨૫-૩ થી (ગીતા ૩-૩ થી)

૫ ૧-૨૬-૧૮ થી (ગીતા ૪-૧૮ થી)

૬ ૧-૨૭-૮ થી (ગીતા ૫-૮ થી)

૭ ૧-૨૭-૧૨ (ગીતા ૫-૧૨)

૮ ૧-૨૭-૨૩ (ગીતા ૫-૨૩); ૧-૨૮-૧ (ગીતા ૬-૧)

૯ ૧-૨૮-૮ (ગીતા ૬-૮)

૧૦ વ્યાસ પ્રમાદાચ્છત્વાનંતદ્ગુણમદ્ધ પરમ્ ॥

યોગ યોગેશ્વરાત્કૃષ્ણાત્સાદાક્રમયત સ્વયમ્ ॥

૧-૪૦-૭૫ (ગીતા ૧૮-૭૫)

(સંખ્ય જોતો) શ્રી વ્યાસની કૃપા વડે સામ્રાટ યોગેશ્વર કૃષ્ણના શ્રીમુખેથી મેં આ ગુણ પરમયોગને કહેવાતો સાંભળ્યો.

ગીતામાં આખા જગતમાં વ્યાપી રહેવા અને સર્વ પ્રાણીઓના આધાર હતા કોઈ પ્રાણીના આધારે જે નથી એવા ભગવાનના યોગીશ્વર્યનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.^{૧૧} એવી જ રીતે મહાભારતમાં અનેક સ્થળે ધ્યાનયોગ,^{૧૨} જપયોગ,^{૧૩} શાનયોગ^{૧૪} વગેરેનું વર્ણન આવે છે. અને આ યોગોનું વર્ણન કરતા કેટલેક સ્થળે યોગ અને સાંખ્ય (શુદ્ધ કક્ષાએ) એક જ છે એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે.^{૧૫}

અહીં ઉપર મૂકેલા ‘ધ્યાનયોગ’ના ગીતામંત્રમાં પ્રતિપાદિત ‘દુઃખથી વિયોગ કરાવવાર યોગ’ આ બધા યોગોનું એક નિશિષ્ટ દૃષ્ટિથી સમુચ્ચય કરી નિરૂપણ કરે છે અને સાચા સુખના માર્ગે કંટાળ્યા વિના અપ્રતિહત પ્રયત્ન કરવાની આજ્ઞા કરે છે.

ક્ષમયા ક્રોધમુચ્છિન્ધાસ્કામં સંકલ્પવર્જનાત્ ।

તત્ત્વસંસેવનાહીરો નિદ્રામુચ્છેત્તુમર્હતિ ॥ ૧૨-૨૬૬-૫ (૧૫૬)

અપ્રમાદાદ્ધયં રક્ષેચ્છવાસં ક્ષેત્રણ્ણીલનાત્ ।

ઈચ્છા દ્વેષં ચ કામં ચ ધૈર્યેણ વિનિવર્તયેત્ ॥

૧૨-૨૬૬-૬ (૧૫૭)

અમં પ્રમોહમાવર્તમભ્યાસાદ્વિનિવર્તયેત્ ।

નિદ્રાં ચ પ્રતિભાં વૈષ જ્ઞાનાભ્યાસેન તત્ત્વચિત્ ॥

૧૨-૨૬૬-૭ (૧૫૮)

(મુમુક્ષુ) ધીરે ક્ષમાથી ક્રોધનો અને મંકલ્પના ત્યાગથી કામનો ઉચ્છેદ કરવો. સત્વશુણના એવનથી (પ્રમાદ કે દ્વેષમાં

૧૧ મયા તત્તમિદ સર્વં જગદ્વ્યક્તમૂર્તિના ।

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહ તેભવસ્થિતઃ ॥

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ પશ્ય મે યોગમંશ્વરમ્ ।

ભૂતમૃત્ત્ર ચ ભૂતસ્થો મમાત્મા ભૂતભાવન ॥

૬-૩૧-૪, ૫ (ગીતા ૬-૪, ૫)

૧૨. શાંતિ અ ૧૮૮.

૧૩. શાંતિ અ ૧૮૯થી

૧૪. શાંતિ. અ ૨૦૮.

૧૫. એકં સાંકલ્ય ચ યોગં ચ ય પश्यતિ સ પश्यતિ ॥

૬-૨૭-૫ (ગીતા. ૫-૫)

અર્ ૧૨-૨૬૩-૩૦૬૬; ૩૦૪-૪૬૬ તથા ૬-૨૮-૨ (ગીતા ૬-૨)

અસ્થિરતારૂપી) નિદ્રાનો ઉચ્છેદ કરવો.

અપ્રમાદ-સતત બાગૃતિથી (દરેક બાતના) ભય સામે રક્ષણ કરવું, આત્માના જ્ઞાનથી શ્વાસની-સ્રમય અને શક્તિની પર્યાયે જીવનની-રક્ષા કરવી અને ઇચ્છા, દ્વેષ તથા કામનિકતાને ધૈર્યથી વિસર્જન કરવાં.

(તત્ત્વજ્ઞાનના) અભ્યાસ વડે ભ્રમ-વિપરીત જ્ઞાન, પ્રમોહ-વ્યાકુળતા, ગભરાટ, અને આવર્ત-સંશયરૂપી ભભરીતું વિનિવર્તન કરવું. અને (ધ્યેયમાં અસ્થિરતારૂપ) નિદ્રા તથા (પરમાત્મા સિવાયના અન્ય વિષયોમાં આસક્તિરૂપ પ્રતિભાનું જ્ઞાનાભ્યાસથી તત્ત્વવેત્તા થઈને વિનિવર્તન કરવું.

‘ઉપાય કરવાથી મોક્ષ થાય છે. પણ ઉપાય ક્યાં વિના થતો નથી એમ કહ્યું છે. તો ક્યા ઉપાયથી મોક્ષ મળે તે મને થયાન્યાય કહો.’^૧ એવા ધર્મરાજના પ્રશ્નના જવાબમાં પિતામહે ‘હે મહાપ્રાણ ! તમે ખૂબ હોશિયાર છો, એટલે પ્રશ્નપૂર્વક સદાય નવું નવું શોધ્યા જ કરો છો,’^૨ એમ કહીને મોક્ષ પામવાનો એક જ માર્ગ સમગ્રઓ બાળમનુ એ પ્રવચન યોગાચારનું સંક્ષેપમાં જતાં લગભગ બધા મુદ્દાઓને આવરી લઈને વિવેચન કરે છે, તેમાંથી ઉપરના ત્રણ મોક્ષો લીધા છે. એમાં આગળ ચાલતાં હિત, મિત અને પાત્રક ભોજનથી ઉપદ્રવો અને રોગોનો;^૩ જીવોપની લોભ તથા મોહનો; તત્ત્વજ્ઞાનથી વિરોધોનો; અનુકેશથી અપર્મનો, ઉપેક્ષાથી ધર્મનો.^૪ ભવિષ્યના વિચાર ઉપર કામ્ય રાખીને આગાનો; આમક્રિતાના ત્યાગથી ધનનો. પદાર્થોનું અનિત્યત્વ જોઈને સ્તેહનો; (આત્મ-)યોગથી ભૂખનો; કુણ્ણથી અભિમાનનો; ઉત્તોગથી તન્દ્રાનો; અત્યુત્તરના નિશ્ચયથી કુશંકાનો; મૌનથી બહુ બોલવાનો. વગેરે પ્રકારે જુદા જુદા અપકારક ભાવોનો ઉપકારક ભાવોના સ્થાપનથી નિરાસ કરી, યોગ-સાધનો વડે મન્યુદ્ધિને શુદ્ધ કરી જ્ઞાનદૃષ્ટિથી ક્રમે ક્રમે આત્મશાંતિ મેળવવાનો અનુરોધ કર્યો છે. વળી આ સર્વનો સાર, ધ્યાન, અધ્યયન, દાન, સત્ય, દ્રી,

૧. ૧૨-૨૬૬-૧.

૨. ૧૨-૨૬૬-૨.

૩. ૧૨-૨૬૬-૮થી.

૪. (૧) ધર્મ આચરવામાં આસક્તિ નહિ જોઈએ. ધર્મ પ્રત્યે રહેલી આસક્તિનો ઉપેક્ષાથી ત્યાગ કરવો. (૨) ધર્મ અને અધર્મરૂપી બન્ને દંદોનો ત્યાગ એ આત્મતિક આદર્શ હોઈ યોગીએ અનુક્રમે વિકસિત થઈ ધર્મ પ્રત્યે ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખવી.

આર્જવ, ક્ષમા, શૌચ, આહારશુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયસંયમ, એ દશ સાધનો તેજ વધારનારાં, પાપ નાશ કરનારાં, સંકલ્પ સિદ્ધ કરનારાં અને વિજ્ઞાન પ્રવ્રત્ત કરનારાં છે, એવું કહીને આપ્યો છે.^૫ અને છેવટે સમારોપ કરતાં, આ જ વાત શુદ્ધ શબ્દોમાં મૂકી વધારામાં અદૈન્ય, નમ્રતા અને નિષ્ઠા રાખવાથી પ્રસન્ન, વિમલ અને પવિત્ર મોક્ષમાર્ગે જવાય છે એમ પ્રત્યોધ્યુ છે.^૬

ઉપરનાં સુભાષિતો પૈકી સુભાષિત ૧૫૮ માં આવેલો ‘પ્રતિભા’ને દોષ તરીકે વર્ણવેલો અર્થ કેટલાક વાચકોને નવીન લાગશે. પણ યોગમાર્ગમાં આ અર્થ પ્રચલિત છે. ‘પાતંજલ યોગસૂત્ર’નાં સૂત્રો આ અર્થનું સમર્થન કરે છે. એ સૂત્રો પ્રમાણે યોગીને યોગમાં આગળ વધનાં જે સિદ્ધિઓ આવી મળે છે તેમાં પ્રતિભાથી થતા ત્રિકાળજ્ઞાનની પણ એક સિદ્ધિને ગણાવી છે. જેમ ત્રિકાળજ્ઞાન વડે મનની ઇન્દ્રિયને બધું જ્ઞાન થાય છે, એવી રીતે યોગીની શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, રસના અને ઘ્રાણ એ પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયો અનુક્રમે દિવ્ય શબ્દ, રસ, રૂપ, રસ અને ગંધને જાણે છે.^૭ પણ જો યોગી વિવેકજ્ઞાનની પરમસિદ્ધિ ન મેળવે અને આ સિદ્ધિઓમાં લપટાઈ જાય તો એની મહેનત વ્યર્થ જાય છે. તેથી અહીં ‘પ્રતિભા’ને-તેમાંથી મળતી સિદ્ધિઓના આકર્ષણરૂપી આડશને, દોષ તરીકે વર્ણવી છે.^૮

૫. ૧૨-૨૬૬-૧૫, ૧૬.

૬. ૧૨-૨૬૬-૧૮, ૧૯.

૭. પ્રાતિભાદ્વા સર્વેમ્ । યોગસૂત્ર ૩-૩૪ । અથવા પ્રતિભાદ્વારા થતા જ્ઞાનથી સર્વ પ્રકારનું-અતીત અનાગતનું જ્ઞાન થાય છે.

તતઃ પ્રાતિભધ્રાવણવેદનાદર્શનાદષ્ટાર્તાં જાયન્તે । યોગસૂત્ર ૩-૩૭

એથી (બુદ્ધિમાં સંયમ કરવાથી) પ્રાતિભ-યોગથી શુદ્ધ બનેલા મનને થતું સર્વ જ્ઞાન, શ્રવણ-જ્ઞાનનું, વેદન-ત્વચાનું, આદર્શ-આખનું, આરવાદ-રસનાનું અને વાર્તા (વર્તેલે ગણવિષયે એ બ્યુત્પત્તિથી) ઘ્રાણેન્દ્રિયનું ઐશ્વર્ય મળે છે.

૮. સર્વં તે સમાધાયુપસર્ગાં વ્યુત્થાને સિદ્ધયઃ । યોગસૂત્ર ૩-૩૮

તે બધાં (પ્રતિભા વ. ઐશ્વર્યો) પરમસિદ્ધિમાં વિમ્મૂપ છે અને બ્યુત્થાન દશામાં-આજી વ્યવહારમાં સિદ્ધિરૂપ છે.

તારક સર્વેવિષય સર્વેવાવિષયમક્રમં ચેતિ વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનમ્ । યોગસૂત્ર ૩-૫૫
સંસાર સાગરથી તારનારું અને સર્વવસ્તુઓને સર્વપ્રકારે ક્રમ વિના એકી વખતે વિધાય કરનારું જ્ઞાન વિવેકજ્ઞનું જ્ઞાન કહેવાય છે.

સત્ત્વપુરુષયોઃ શુદ્ધિસામ્યે કેવલ્યમિતિ । યોગસૂત્ર ૩-૫૬

શુદ્ધિ અને પુરુષની સમાન શુદ્ધિ થવાથી કેવલ્યપ્રાપ્તિ થાય છે.

૧૮ શીલ

અદ્રોહઃ સર્વભૂતેષુ કર્મણા મનસા ગિરા ।

અનુપ્રદક્ષ્ય દાનં ચ શીલમેતત્પ્રશસ્યતે ॥^૧

૧૨-૧૨૪-૬૪ (૧૫૯)

યદન્યેષાં હિતં ન સ્યાદાત્મનઃ કર્મ પૌરુષમ્ ।

અપત્રપેત ઘા યેન ન તત્કુર્યાત્કથંચન ॥

૧૨-૧૨૪-૬૫ (૧૬૦)

સર્વ પ્રાણીઓનો મન, કર્મ વચનથી દ્રોહ ન કરવો, ઘ્યા રાખવી અને દાન કરવું-એવું શીલ પ્રશંસાપાત્ર છે.

પોતાના જે કાર્ય અથવા પુરુષાર્થથી બીજાનું હિત ન થાય, અને જે કરવાથી ગરમાવું પડે તેવું કર્મ કદી કરવું નહિ.

૧. (૧)=ફે. ૧૨-૧૫૬-૧૬; ભુઓ ઉપર 'મત્પ' (પ્રક્ર ૩) શ્લો. ૪૮ ૫. ૭૭; સત્યની અહિંસા તરીકેની અભિવ્યક્તિ

(૨)=ફે. ૩-૨૮૧-૩૪; 'સાવિત્ર્યુપાખ્યાન'માં યમ સાથેના સંવાદમાં સત્ગુણોનો સનાતન ધર્મ વર્ણવતુ સાવિત્રિવાક્ય.

(૩) સરં 'યયાત્યુપાખ્યાન'માં પૂરને રાત્રી સોંપ્યા પછી યયાતિએ આપેલી શીખામણનો મહત્વનો શ્લોક

ન હીદ્યઃ સવનનં ત્રિષુ લોકેષુ વિચતે ।

યથા મૈત્રી ચ ભૂતેષુ દાન ચ મધુરા ચ વાક ॥ ૧-૮૨-૧૨

ત્રણે લોકમાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે મૈત્રી (અદ્રોહ), દાન અને મધુરવાણી જેવું એકે વર્ણીકરણ હસ્તી ધરાવતુ જ નથી.

(૪) સરં 'વ્યાધ્યાજ્ઞલક્ષ્યસંવાદ'માં વ્યાજ્ઞલે સિષ્ટાચાર સમન્વતાં કહેતુ વચન.

ત્રીણ્યેવ તુ પદાન્યાહુઃ સર્તા વૃત્તમનુત્તમમ્ ।

ન દુષ્ટેષ્વેવ દયાય સત્ય ચૈવ સદા વદેત ॥ ૩-૧૯૮-૯૮

કોઈનો દ્રોહ ન કરવો, દાન આપ્યું અને સદા સાત્ય બોલ્યું એ ત્રણ પદને સંતોનું ઉત્તમોત્તમ ચારિત્ર્ય કહ્યું છે.

‘(કર્મક) ધર્મ કરતાં શીઘ્ર પ્રથમ છે’ એવી રીતે લોકો શીઘ્રની પ્રશંસા કરે છે તેથી શીઘ્રનું લક્ષણ અને સામર્થ્ય જાણવાની મારી હજી છે.’^૨ એ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરતાં પિતામહ બીજે ધર્મરાજને, તેમની રાજ્યવૃદ્ધિને જોઈને બળના દુર્યોધનને અને તેના મિત્ર કર્ણને ધૃતરાષ્ટ્રે ઉપદેશ કર્યો હતો તેના અહેવાલ કહી સંભળાવ્યો. તેમાં ઈર્ષ્યાભાર દુર્યોધનને ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે ‘શીઘ્રના પ્રભાવથી ત્રણે લોકો જીતી શકાય છે. પૂર્વેના માંધાતા, જનમેજય અને નાભાગ વગેરે રાજાઓએ પોતાના શીઘ્રગુણથી પૃથ્વીને જાણે કે ખરીદી લીધી હતી. માટે તું પણ તેવો શીઘ્રવાન થા.’ વળી એ અગે દર્શાવે આપ્યું કે ‘પ્રજાદે શીઘ્રનો આશ્રય કરીને મહેન્દ્રનું રાજ્ય લઈ લીધું. ત્યારે મહેન્દ્ર શ્રેષ્ઠ પ્રાપ્ત કરવાની હજીથી બુદ્ધરૂપિ પામે ગયો. ત્યાં તેણે મોક્ષ વિશે ઉપદેશ સાંભળ્યો અને તેનાથી વિશેષ જાણવાની હજી કરી. બુદ્ધરૂપિએ તેને ભાર્ગવ શુક્રાચાર્ય પાસે મોકલ્યો. તેમણે પણ તેને જ્ઞાનોપદેશ કર્યો. જતાં વિશેષ જાણવાની હજી બચ્ચ કરતાં તેમણે એને પ્રજાદ પાસે મોકલ્યો. પણ ત્રેલોક્યનો કારભાર ચલાવતો પ્રજાદ કંઈ નવરો હતો ? પણ હંદ્ર તો આજીવુવેશ ધરી વિનીત થઈને તેની પાછળ પાછળ ફરવા માડ્યો, એને ખુશ કર્યો, એની પાસેથી જ્ઞાન મહણ કર્યું. અને છેવટે શીઘ્ર પણ મહણ કર્યું.’ એ પછી આખ્યાયિકા આગળ ચાલે છે કે, ‘પ્રજાદે શીઘ્ર આપનાં જ અનુક્રમે એના શરીરમાંથી શીઘ્ર, ધર્મ સત્ય, જ્ઞાન, બળ અને શ્રી પણ એ બધાંના મળ શીઘ્રની સાથે હંદ્રનાં જઈને વસ્વાં. હંદ્ર ફરીથી ત્રેલોક્યનો રાજા થયો.’ વાત પૂરી કરીને ધૃતરાષ્ટ્રે સંક્ષેપમાં શીઘ્રનું લક્ષણ કહ્યું તેમાંથી ઉપરનાં બે સુભાષિત લીધાં છે. ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રવચનના અંતે ઉમેર્યું હતું કે ‘કદાચ શીઘ્રકીનેત્રે સંપત્તિ મળે તો લાંબો સમય ભોગવી શકતા નથી અને તેઓ સમૂળ નાશ પામે છે.’^૩

ઉપરના પ્રસંગના અનુસંધાનમાં ‘સલાપર્વ’ જેતાં જણાય છે કે પાંડવોની સંપત્તિ જોઈને શોકસંતાપ કરીને ફીક્કો તથા દુઃખજો પડી ગયેલો દુર્યોધન શકુનિને સાથે લઈ ધૃતરાષ્ટ્રને કપટચૂત રમવાની રજા આપવા સમમ્મતવા ગયો હતો.^૪ ત્યાં પહેલાં તો ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરની સલાહ લઈ તે મુજબ વર્તવાની, પારકું ધન લેવાની દાનત નહિ રાખવાની, ભાઈને સમૃદ્ધ જોઈ ખુશ થવાની, વૈલવો નિરતિ ભોગવવાની અને ઉલ્લોમી તથા વિનીત રહેવાની સલાહ આપી.

૨. શાંતિ અ. ૧૨૪.

૩. યયપ્યક્ષીલા નૃપતે પ્રાપ્નુવન્તિ ક્વચિચ્છ્રિયમ્ ।

ન મુજતે ચિરં તાત્ત સમૂલાય પતન્તિ તે ॥ ૧૨-૧૨૪-૧૭

૪. સલા. અ. ૪૫ થી ૫૧.

પણ આમુરીસંપત્તિના પ્રતિનિધિ દુર્યોધન ! એણે તો વ્યવહારકુશળ, રાજનીતિ-
શાસ્ત્રનિષ્ણાત, લોભી, ઝેરીલા, અને યુદ્ધમાનસતાળા કપડી માણુસોના સિદ્ધાંતો
પ્રમાણે ‘અસંતોષ થીનું મૂળ છે,’ ‘જેની સાથે સમાન આગ્રવિકા છે
એ જ ખરો શત્રુ છે,’ ‘(માની લીધેલા) શત્રુની લક્ષ્મી જોઈને રાજ ન
થતું,’ ‘(પારકી ચાંતી જોઈને) જે અમાર્ગ-રૂપ દરતો નથી તે અધમ
કહેવાય છે,’ વગેરે કઢી તથા મરી જવાની ધમકી આપીને ઠીલા મનના,
પુત્રનેદથી અધઃ કૃતરાષ્ટ્રને પોતાના મનમાં વાળીને જુગાર રમવાની
રાખડા મેળવી લીધી.^૫ આનું એ યુગમાં જે પરિણામ આવ્યું હતું તે મહા-
ભારતના પાનાંઓ ઉપર અસંદ્ધિપણે વાંચી શકાય છે. અને તેની સાથે
આજના યુદ્ધખેર, લોભી, વેપાર અને જ્ઞાતકર્ષના નામે એકબીજા ઉપર
રૂપ રાખનારા રાજનીતિશાસ્ત્રનિષ્ણાતોનાં વર્તન સરખાવી તેઓ કયું પરિણામ
લાવવા તૈયાર થયા છે તે સમજી શકાય છે.

પણ આ બધા લોભ, રૂપ, કપટ અને યુદ્ધખેરીથી શીય અનેકશ. ઊંચું
જે તે મદધિં વ્યાસનું સત્વશીલ વક્તવ્ય છે. દ્વીસંપત્તિની પ્રતિજ્ઞા આમુરી-
સંપત્તિના વિષને પરિશુદ્ધ કરતી રહે છે એવો એમાં અનુભૂત રહ્યુંકાર છે.

ન સ્વે સુપ્તે યૌ કુરુતે પ્રદર્પે

નાન્યસ્ય દુપ્તે મયતિ પ્રતીતઃ ।

દત્તરા ન પશ્ચાત્કુરુતેઽનુતાપં

ન કત્યતે સત્પુરુષાર્યશીલઃ ॥ ૫-૩૩-૧૪ (૧૬૧)

શીલં પ્રધાનં પુરુષે તયસ્યેહ પ્રણયતિ ।

ન તસ્ય જીવિતેનાર્થો ન ઘનેન ન યન્ધુમિઃ^૧ ॥

૫-૩૪-૪૬ (૧૬૨)

૫. નિવર્તયિષ્યતિ ત્વાસૌ યદિ ક્ષત્તા સમેષ્યતિ ।

નિશ્ચિતે ત્વયિ રાજેન્દ્ર મરિષ્યેઽહમસંશયમ્ ॥ ૨-૪૫-૪૩

સ મયિ ત્વં મૃતે રાજન્વિદુરેણ સુહૃદી મત્ત ।

મોક્ષયસે પૃથિવી કૃત્સ્ના કિં મયા ત્વ કરિષ્યસિ ॥ ૨-૪૫-૪૪

(દુર્યોધન કહે છે) જો એ વિદુર આવશે તો (છૂટ રમાવું) અટકાવશે.
અને જો તમે રોકાઈ જશો તો હું ચોક્કસ મરણને ભેટીશ. પછી હે રાજા !
હું મરું એટલે વિદુરની સાથે તમે સુખી થાજો અને આખી પૃથ્વીને ભોગવજો !
મારું તમારે શું કામ છે ? ।

૧. સર ‘સત્ય’ (પ્રક. ૩) શ્લો. ૪૯, ૫. ૮૧.

જે પોતાના સુખથી છડી જતો નથી, બીજાના દુઃખથી રાજી થતો નથી, (દાન) આપ્યા પછી પસ્તાવો કરતો નથી, અને આત્મસ્થાધા કરતો નથી તે સત્પુરુષ આર્યશીલવાળો છે.

પુરુષમાં શીલ જ સુખ્ય છે. જેનું શીલ આ જગતમાં નાશ પામે છે તેના જીવવાનો, ધનનો કે સગાંસંબંધીઓનો કંઈ અર્થ નથી.

શીલ અંગેનાં આ બે સુભાષિતો 'વિદુરનીતિ' માંથી લીધાં છે. એમાં ૫-૩૩-૯૪નું સુભાષિત શીલવાળા-સત્જ્ઞાનને આચારમાં ઉતારનારા-સત્જનનું દૂંકામાં આબેહૂમ નિર્દર્શન કરે છે. આ સુભાષિતની આગળ અને પાછળનું અંકક સુભાષિત આની સાથે જોઈએ. 'જે મનુષ્ય સાંત થયેલા વરને જાણે છે તે નથી, (ચક્ષુમાં) ગર્વ કરતો નથી, (પડતીમાં) ઓસવાતો નથી, (કુર્ગતિમાં આવી પડતાં) 'હું મુશ્કેલીમાં છું' એમ કહીને જે મન્યુ કરતો નથી તેને પરમ અગ્રણી આર્યશીલવાળો કહે છે.'^૨

'જે જુદા જુદા દેશોના આચાર, ભાષાઓ, જાતિધર્મેને જાણે છે, અને (બધાનું) લખુ થાય એમ ક્રમ છે તેવો ઉત્તમ અધમનો વિવેક જાણનારો, જ્યાં જાય છે, ત્યાં સર્વ સમાજનો નેતા થાય છે.'^૩

સુભાષિત ૫-૩૪-૪૬ થી આગળ આવતું એક સુભાષિત પણ જોઈએ. '(સારાં) વસ્ત્રવાળાએ સભા જતી છે, ગાયવાળાએ (સારું) ભોજન જીવ્યું છે, વાહનવાળાએ માર્ગ જાણ્યો છે અને શીનવાળાએ બધું જીવ્યું છે.'^૪

શીલની પ્રશસ્તિ ગાનાં આ સુભાષિતો, શીલ માટે આત્મવિશ્વાસ પેદા કરે છે અને હૃદયમાં ચોંટી જાય છે.

૨. ન વૈરમુદૈવયતિ પ્રશાન્ત

ન દર્પમારોહતિ નાસ્તમેતિ ।

ન દુર્ગતોઽસ્મીતિ કરોતિ મન્યું

તમાર્યશીલ પરમાહુરમ્યમ્ ॥ ૫-૩૩-૯૩.

૩. દેશાચારાન્સમયાજ્ઞાતિષર્મા—

ન્યુભૂણતે યસ્તુ પરાવરજ્ઞ ।

સ તત્ર તત્રાધિગતઃ સદૈવ

મહાઝનસ્થાપિષ્યર્થં કરોતિ ॥ ૫-૩૩-૯૫.

૪. જિત્વ સમા વશ્રવતા સમાસા ગોમતા જિત્વા ।

અપ્વા જિત્વો યાનયતા સર્વં ક્ષોભયતા જિત્વમ્ ॥ ૫-૩૪-૪૫.

यः संघारयते मन्युं योऽतिवादांस्तितिक्षति ।

यद्य तप्तो न तपति ददं सोऽर्थस्य भाजनम् ॥

૧-૭૪-૫ (૧૬૩)

જે મન્યુને ધારણ કરી રાખે છે (છરવી શકે છે), જે નિંદા સહન કરે છે, જે તપાવવા છતાં પણ તપી જતો નથી, તે દૃઢ પુરુષાર્થનો ભાજન થાય છે.

આસ ભગવાને મહાભારતના મનોજય અંગેના સંખ્યાબધ વચનોને નિષ્કર્ષ આ એક સુભાષિતમાં ભરી દીધો છે. અમુરરાજન જ્ઞાપવાની પુત્રી શર્મિષ્ઠા અને તેના ગુરુ ભાર્ગવ ગુરુકાર્યની દીકરી દેવયાની સખીઓ સાથે વનમાં જળદીકા કરવા ગઈ હતી.^૧ બધી કન્યાઓ (તળાવમાં?) નહાવા પડી હતી તે દરમ્યાન પવનથી બધીના કપડા મેળમેળ થઈ ગયા.^૨ બહાર નીકળીને ઉતાવળથી જેના હાથમાં જે કપડું આવ્યુ તે તેણે પહેરી લીધુ. એ પ્રમાણે પહેરતાં જૂવમાં શર્મિષ્ઠાએ દેવયાનીનુ વસ્ત્ર પહેરી લીધુ. તેથી ખોળવાયેલી દેવયાનીએ પોતે આઘાતુની અને તેમણ ગુરુની પુત્રી હોઈ ગુરુપત્નિ શ્રેયત્વના અભિમાનમાં શર્મિષ્ઠાને અપમાની કે પણ શર્મિષ્ઠા કંઈ જાય એવી નહોતી. તેણે દેવયાનીનુ તેનાવી અનેકથણુ અપમાન કર્યું, તથા એને કૂવામાં ફેંકી દઈને પોતાના નગરમાં પાછી ફરી. એ કૂવામાં પાણી નહોતુ પરન્તુ, શર્મિષ્ઠાએ કેાધમાં ને કેાધમાં માની લીધુ કે દેવયાની મરી ગઈ છે, એટલે તે તો નિશ્ચિતે ઘેર પહોચી ગઈ પણ અહીં તો શિકારે નિકળેનો નડપપુત્ર યયાતિ તરસ્યો ચવાથી કૂવાની શોધ કરતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે આ કૂવામાં દેવયાનીને જોતા સહાનુભૂતિપૂર્વક બહાર કાઢી. પંથી

૧. આદિ. અ. ૭૩ થી

૨. કથા પ્રમાણે ઈંદ્રે અમુરોનો નાશ કરવા, અંદરોઅંદર બેઠ પડાવવા માટે વાયુરૂપ થઈને વસ્ત્રો મેળમેળ કર્યાં હતાં. ૧-૭૩-૧ થી ૪.

૩. ભિંચનીચલાવ પ્રાથમિક હિંદુ સમાજમાં દાખલ થયો હતો તેનાં કુપરિણામ પણ વ્યાસે આવી સ્પષ્ટ કથાઓ દ્વારા નોંધ્યાં છે.

દેવયાનીએ દાસી ધૂર્ણિકા સાથે પિતાને કહાવ્યું કે ‘હું હવે જપવાના નગરમાં આવવાની નથી, મને શર્મિષ્ઠાએ મારી છે.’ ગુકાચાર્ય આ સાંભળતાં જ દોડતા દીકરી પામે આત્મ્યા અને આત્માસન આપ્યું કે ‘દિકરી! બધાંયને પોતાના દોષથી સુખદુઃખ મળે છે. તારુંયે કંઈ પાપ હશે તો પ્રાયશ્ચિત્ત થયું.’^૪ આ સાંભળતાં જ ધૂંધવાયેલી દેવયાની બોલી, ‘મારાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાઓ કે ન થાઓ, પણ શર્મિષ્ઠા કહે છે કે ‘તમે દૈત્યોના ભાટ છો.’^૫ શું એ વાત સાચી છે? ‘વળી તું સ્તુતિ કરનારા, ચાત્રક અને દાન લેનારની દીકરી છે’ અને હું સ્તુતિ કરાતા, દાતા અને દાન નહિ લેનારની દીકરી છું’ એમ શર્મિષ્ઠાએ કહ્યું હતું. એ વાત સાચી હોય તો હું શર્મિષ્ઠાની ખુશામત કરી એને. રાજ કરું.’ શુક્લચાર્ય એને મધુર શબ્દોથી કહ્યું કે ‘ના ના એવું નથી. તું તો સ્તુતિ નહિ કરનાર અને સ્તુતિ પામનારની પુત્રી છે. મારું ઇશ્વરી બળ અચિન્ત્ય અને નિર્દ્વંદ્વ બ્રહ્મ છે.’^૭ અને પછી એમણે, બિજાળતા ધોડા જેવા ક્રોધને કાબૂમાં રાખવા માટે એક એકથી ચડે એવા સાત સુભાષિતોથી દેવયાનીને શિખામણ આપી છેવટે

૪. ૧-૭૩-૨૯.

૫. મૂળમાં દૈત્યાનામસિ ગાયત્રી : ૧-૭૩-૩૦ ૩ છે.

૬. આ બધા વ્યવસાય આગળે બાટો, બારોટો વ. કરે છે.

૭. ૧-૭૩-૩૫, ૩૬.

૮. સરં એમાંનાં કેટલાંક સુભાષિત.

(૧) યઃ સમુત્પત્તિઃ ક્રોધ મિગૃહ્ણતિ હય યથા ।

સ યન્ત્યેયુન્યતે સદ્વિર્ન યો રક્ષિષુ સમ્ભવે ॥ ૧-૭૪-૨

જે બિજાળતા ક્રોધને ધોડાની જેમ કાબૂમાં લે છે તેને જ સતો સારથિ કહે છે, નહિ કે જેણે લગામ ગ્રાસી રાખી છે તેને.

= ૬. યો વે ઉપ્પત્તિઃ ક્રોધ રથ મન્ત વ ધારયે ।

તમહ સારથિઃ વ્રૂમિ રક્ષિમ્ગાહો દત્તો જનો ॥ ધર્મ. ૨૨૨

જે બિજાળતા ક્રોધને લગામતા રથની પેઠે ધારણ કરી રાખે તેને હું સારથિ કહું છું, બીજા તો રસ્તી ગાવનારા છે.

ધર્મની આ ગાથા પરની અદ્વકથા : એક લિપ્તુએ ઝુપડી બનાવવા એક ઝાડ કાપવા માંડ્યું. એ ઝાડ ઉપર પુત્ર સહિત એક દેવકન્યા રહેતી હતી. એણે લિપ્તુને વિનવ્યો ‘લગવન! આ ઝાડને ન કાપશો. મારું ધર ભાંગી જશે.’ પણ લિપ્તુ ન માન્યો. એટલે દેવકન્યાએ પોતાના દીકરાને ઝાડની ડાળ ઉપર મૂક્યો જેથી દયા આવવાથી લિપ્તુ ઝાડ ન કાપે પણ

શુકાચાર્યે ક્યું, ‘અજ્ઞાન કુમાર અને કુમારીઓ વૈર કરે, તેનું પ્રાણોએ અનુકરણ કરવું નહિ કારણ તેઓને બળાબળનું ભાન હોતું નથી.’^૯ પણ કોધાંધ દેવયાનીએ તીક્ષ્ણ રત્નેગુણી, બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો જેવી દલીલો કરે છે એવી દલીલો કરી અતે પિતાને ક્યું, ‘જે શ્રીવિહીન મનુષ્ય શત્રુની ઝગડગતી લક્ષ્મીને ઉપામે છે તેના જેવું ત્રણે લોકમાં કંઈ અધરું છે જ નહિ.’^{૧૦}

દેવયાનીના આ કટાક્ષોથી અત્યાર મુખી સ્થિરચિત્ત રહેલા શુક ધર્મી બિડયા અને સીધા જ્ઞાપર્વા પામે જઈને અવિચારીપણે તેમણે એનો ઉધડો જ લેવા માંડ્યો.^{૧૧} પરિણામે ગુરુની ઉપકારક સલાહથી વંચિત રહેવા કરતાં જ્ઞાપર્વાએ, પોતાના અને દંત્યસમાજના લક્ષા માટે શર્મિષ્ઠાને, ન્યાં દેવયાની પરણે ત્યાં એકહજાર દાસીઓ સહિત દાસી થઈને મોકલવાનું કબૂલ્યું.^{૧૨} અને શર્મિષ્ઠાએ પિતા અને સમાજના હિન માટે એ સ્વીકારી લીધું.^{૧૩}

આ પ્રસંગમાં માનવચિત્તની ચંચળતા, સંયમની દુષ્કરતા અને અપ્રમત વિચરણની અત્યંત આવશ્યકતાનું મહાકવિએ લાઘવથી ચિત્રણ કર્યું છે. જે

લિપ્તુ કુહાડી ન રોડી શક્યો. એનાથી દેવકન્યાના પુત્રનો હાથ કપાઈ ગયો. તેથી દેવકન્યા દુઃખી થઈ ગઈ અને લિપ્તુને જ્વનથી મારી નાંખવા હાથ ઉગામ્યો પણ નિંદ્રા થવાના ડરથી એને માર્યા વિના રોતી રોતી ભગવાન શુદ્ધ પામે ગઈ અને વંદના કરી ઉભી ગઈ. બુદ્ધે એનું ગેવાનું કારણ પૂછતાં એણે આખો બનાવ કહ્યો. એ સાંભળીને ભગવાને ‘સાધુ! સાધુ! દેવી! તેં બહુ સારું કર્યું’. તેં તો ચરેલા કોધને ભ્રમણ કરના રથને રોકવામાં આવે એવી રીતે રોડી લીધો’ કહી ઉપરની ગાથા બોલ્યા.

(૨) યો યજેદપરિધ્રાન્તો માસિ માસિ શ્વત સમા ।

ન ક્રુધ્યેચ્ચ સર્વસ્ય તયોરક્ષોષનોડધિક ॥ ૧-૭૪-૬

જે થાક્યા વિના સો વરસ મુખી દર મહિને યજ્ઞ કરે છે, અને જે કદી કોઈ ઉપર કોધ કરતો નથી, તે બેમા કોધ નહિ કરનારો અધિક છે.

આ શ્લોક સાથે સરં ધર્મ ૭૦ અને ઉ. સ. ૯-૪૪.

૯. ૧-૭૪-૭.

૧૦. સરં આ સાથે આનાથી તદ્દન બિડોટો શીત્રની ઉત્તમનાનો વિચાર.

શુઓ ઉપર ‘શીત્ર’ (પ્રક. ૧૮) શ્લોક ૧૫૬, ૧૬૦, પા. ટી. ૧ (૩) પૃ. ૩૫૧.

૧૧. તત્ કાવ્યો મૃગુચ્છ સમન્યુદયગમ્ય હ ।

વૃષપર્વાણમાલીનમિત્યુવાચાચિચારયન્ ॥ ૧-૭૫-૧

૧૨. ૧-૭૫-૬ થી.

૧૩. ૧-૭૫-૨૨.

ગુકાચાર્ય પુત્રીને ક્રોધસયમ અને અવૈરનો ઉપદેશ કરતા હતા, જે પિતાના બગ તરીકે અચિન્ય અને નિર્દોષ બ્રહ્મને ગણાવતા હતા તે જ આચાર્ય, કવિએ નોંધ્યું છે તેમ 'અવિચારીપણે' અકાર્ય કરી આવ્યા!

આમ દેવયાનીએ વૈરનો બદલો લીધાનો સતોષ મેળવ્યો, પણ રત્નેગુણી બદનાનો પ્રત્યાધાત એવો પડ્યો કે દેવયાનીની હાર થઈ! દેવયાની યયાતિ સાથે પરણીને શર્મિષ્ઠને દારી બનાવી પતિગૃહે ગઈ ત્યાં દાસી શર્મિષ્ઠા કર્મસયોગે યયાતિથી ત્રણ પુત્રોની માતા બની, દેવયાની એની! અને પિતાના સામર્થ્યના અભિમાનથી દેવયાનીએ શર્મિષ્ઠાની જેમ યયાતિને દમાવવા જતાં એ જ શર્મિષ્ઠાનો સૌથી નાનો પુત્ર પૂરુ એની પિતૃભક્તિના પ્રભાવે, ગુકાચાર્યના શાપથી આવેની પિતાની જહાવરથા સ્વીકારવાથી રાજ બન્યો! ૧૪

આ પ્રસંગ સાથે મહાભારતનો બીજો એક પ્રસંગ સંખ્યાનવા જેવો છે અરણ્યવાસ દરમિયાન દ્રૌપદીએ ધર્મરાજને, ધાર્તરાષ્ટ્રે ઉપર ક્રોધ કરી તેમની સામે લડવા ખૂબ સમજાવ્યા ત્યારે તેના જવાબમાં, અમતશત્રુ રાજ્યએ લાભ રાખવા વિષે વિગતથી સમજાવી, તેજ અને ક્રોધના ભેદ બતાવતાં 'દાક્ષ્ય, અમર્ષ' (અન્યાય પ્રત્યે અને લડાઈમાં અસહનશીલતા) શોર્ય અને શીલ્પ એ તેજના ગુણ છે ક્રોધાભિભૂત તેમને સહેજે પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી મૂર્ખાઓ ક્રોધને શાશ્વત તેજ ગણાવે છે પણ વસ્તુતઃ રત્નેગુણુ તો મનુષ્યનોકના નાશ માટે છે '૧૫ એમ કથ્ય હતું એ જ વક્તાન્યમાં ધર્મરાજે કહ્યું છે, 'ક્રોધ કરવા કરતાં સ્વધર્મ છાડવો શ્રેષ્ઠ છે એવો (શાસ્ત્ર) નિર્ણય છે' ૧૬ એનો અર્થ એકે માણસ ક્રોધથી સમત્વ (Balance) ગુમાવી બેસે તો સ્વધર્મનિષ્ઠ રહી શકે જ નહિ ન્યારે સમતાનાજો ક્રોધ ન કરે અને તેજસ્વી રહે તો, સ્વધર્મને સારી રીતે આચરી શકે, સ્વધર્મનિષ્ઠ જાગવી શકે

પણ આ સયમ કેમ જળવાય? મન તો વાયુ જેવું, નિમ્નહ ન થઈ શકે તેડું અને ચચળ ૧૭ ઇંદ્રિયો પ્રમાથી-મથી નાખનારી છે, એ તો બળાતકારે ખેંચી, નાચ છે ૧૮ મન અને ઇંદ્રિયોને સયમમાં રાખવાના

૧૪ આદિ અ ૭૬ થી અ ૮૦

૧૫ ૩-૩૦-૨૦, ૩૨

૧૬ ગુણો ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક ૨) શ્લોક ૨૩ પા દી ૫, ૫ ૨૬

૧૭ ૬-૨૮-૩૩ થી ૩૫ (ગીતા ૬-૩૩ થી ૩૫)

૧૮ ૬-૨૪-૬૦, ૬૦ (ગીતા ૬-૬૦, ૬૧)

ક્રોધ, સ્વભાવ, સંયોગ, સ્થગ અને કાગમેદે અનેક રસ્તાઓ ઓછીવત્તી સંકળનાપૂર્વક મુચવાવા છે. પણ તે બધામાં ‘વ્યાસ-મુકસંવાદ’માં પિતા અને ગુરુ તરીકે વ્યાસે જેવી મનોરતિથી સંયમ રાખવાનો રસ્તો મુચવ્યો છે, તે શ્રેષ્ઠ લાગે છે. ‘ચિત્તને મથી નાંખનારી અને વિવિધો તરફ બધી બાજુએથી દોડી જનારી (મનસહિન બધી) ઇદ્રિયોને, એક પિતા જેમ આત્મજ્ઞે-બ્યાગકોને કાબૂમાં રાખે (અર્થાત્ ધૈર્ય, સમજવડ, પ્રેમ અને જરૂર પડનાં કઠોરતાથી) એવી રીતે બુદ્ધિથી પ્રયત્નપૂર્વક કાબૂમાં રાખવી. કારણ કે મન તથા ઇદ્રિયોની એકાગ્રતા એ જ પરમ તપ છે, અને તે જ સર્વ ધર્મો કરનાં શ્રેષ્ઠ પરમ ધર્મ કહેવાય છે.’ ૧૯

અદ્યાધિજં કટ્ટકં તીક્ષ્ણમુગ્ધં

યશોમુયં પદપં પૂત્તિમન્થિ ।

સતાં પેયં યદ્વ પિપન્થસન્તો

મન્યું મહારાજ વિષ પ્રશામ્ય ॥^૧ ૨-૫૭-૧૦. (૧૬૪)

જે વગર વ્યાધિએ પેદા થનાર, કડવો, લીકણુ, ઉઘણુ અને યશને ભૂંસી રાખનાર, કઠોર દુર્ગંધીવાળો છે, જેને સજ્જનો પી શકે છે, અને અસજ્જનો જેને પી શકતા નથી એવા મન્યુને હે મહારાજ ! તમે પી જઈને શાંત થાઓ.

જુમારખેત્રમાં દુર્યોધન વળી રમતો શુનિ કપટથી એક પછી એક દાવ જીતે જતો હતો. ત્યાં એમાં ભાવિ મહાવિનાશની એધાણીઓ જોઈને, તથા હજુ બચવાનો વખત છે એમ સમજીને, દુર્યોધન તરફથી ભયકર અપમાન અને હાડછેડ થવા છતાં, બધાંયનું હૃદયથી દિત આહવાન મહામાત્ય વિદુરે, ધૃતરાષ્ટ્રને દિનવચન કહ્યાં તેમાંનું આ વચન છે. પોતાનાં દિતવચન પાંડવોની રાજ્યવશ્ત્રમી તરફ ઈર્ષ્યાથી કોધિત થયેલા-મન્યુવાળા ધૃતરાષ્ટ્રને કડવાં લાગશે એ સમજતા છતાંય વિદુરજીએ ‘જેમ કુમારીને સાઠ વર્ષનો પતિ પસંદ પડતો નથી એમ મારાં દિતવચન દુર્યોધનને ગમતાં નથી અને દેરાજન ! તમે દિનકારી કે અહિતકારી બધાં કામોમાં પ્રિયની જ આકાંક્ષા

૧૯. इन्द्रियाणि प्रमाथौनि बुद्ध्या संयम्य यत्नतः ।

सर्वतो निष्पत्तिष्णुनि पिता बालानिवातमजान् ॥ १२-२४२-३

मनस्येन्द्रियाणां च ह्येकमय परम तपः ।

तज्जवायः सर्वपरमेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ १२-२४२-४

૧. = ૫-૩૬-૬૬; = ૬. ૫-૨૭-૨૩.

રાખતા હો તો તમે સ્ત્રીઓ, જડ, પાંગળા તથા એવા જ ખીજા મૂર્ખાઓની સલાહ લો (મારા જવાની સલાહ પૂછશો નહિ). મીઠું ખોડનારો પાપી માણસ તો અહીં મળશે, પણ કડવું છતાં હિતકારી કહેનાર અને સાંભળનાર મળવા મુશ્કેલ છે. માત્રીકના ગમા અણુગમાને આધારાખીને જે માણસ ધર્મપરાયણ રહીને અગ્રિય છતાં હિતકારક સલાહ આપે છે, તેના વડે જ રાજ્ય સકાયવાળો કહેવાય છે. વગેરે કહીને ઉપર મૂકવું વચન તથા બીજાને ઉપદેશ આપ્યો. પણ એમનાં વચન બહેરા કાન ઉપર અથડાયું.

આ જ વચન બીજા વખતે જ્યારે પાંડવો સાથેના વૈરની ચિંતાથી પ્રજ્વળતા અને હોધ ગુમાવી બેઠેલા ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરને સલાહ લેવા ખોડાવ્યા ત્યારે વિદુરે દૂત સમયનાં પોતાનાં હિતવચનો યાદ કરાવીને ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું હતું.^૨

ખીજા બાજુ ધૃતરાષ્ટ્રે દૂતકાર્ય માટે યુધિષ્ઠિર પાસે મોકલેલા સંજયે, યુધિષ્ઠિરને તેઓ ધાર્મિક હોઈ તેમણે રાજ્યનોલ ન રાખવો જોઈએ તથા જોતવધનુ પાપ ન થાય તે માટે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર માંડી વાળી સાધુ ધર્મ જવા સમજવતાં (૧) આ જ વચન કહ્યું હતું.^૪

એક જ અત્યુત્તમ હિતવચનના તદ્દન જુદી રીતના ઉપયોગ દ્વારા વેદવ્યાસે વિવેકપૂર્વક આત્મસંયમના યોગ્ય અનુક્રાંતનુ સૂચન કર્યું છે.

વક્ત્રઃ ક્ષમાવતાં લોપો દ્વિતીયો નોપલખ્યતે.^૧

યદેનં ક્ષમયાયુક્તમશક્તં મન્યતે જનઃ ॥^૨ ૫-૩૩-૪૭ (૧૬૫)

ક્ષમાશીલમાં એક જ દોષ દેખાય છે, (તે વિના) બીજાને જોવામાં નથી આવતો. કેમકે ક્ષમાવાનને માણસો અશક્ત માને છે.

‘વિદુરનીતિ’માં અનુક્રમે એકથી દસ સુધીના અંકોને માધ્યમ રાખી વિવિધ પ્રકારનો ઉપદેશ સંગૃહીત કરેલો છે તેમાં ઉપરનું મુલાપિત આવે છે આ વચન અનુસાર ક્ષમા સર્વગુણોનો ભંડાર છે, જે દોષ છે તે પણ એટલો જ કે લોકોને ક્ષમાશીલ અશક્ત છે એવું લાગે છે। વસ્તુતઃ દોષ નથી, કારણ ખરે ક્ષમાશીલ અશક્ત નથી હોતો. અરણ્યવાસ દરમ્યાન ધર્મરાજે દ્રૌપદીને ક્રોધ ઉપર કાબૂ રાખવાનો ઉપદેશ કરેલો તેમાં એમણે ક્ષમાની પ્રશંસા કરતી

૨. ૨-૫૭-૧૫ થી ૧૮.

૩. ૫-૩૬-૬૬.

૪. ૫-૨૭-૨૩.

૧. = ૬. ૧૨-૧૫૪-૩૪; આ મ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ક્ષમા ને બદલે

• • • ને એમ ક્ષમા તથા સંયમની એકતા સૂચવી છે

અક્રોધથી ક્રોધને છતવો, સાધુતાથી અસાધુને છતવો, દાનથી-કદર્ય અતિ કળુષને છતવો, અને સત્યથી અસત્યને છતવો
શસ્ત્રાથી વિજય નહિ, શઠ પ્રતિ શઠચમ્પથી ચે નહિ પરન્તુ શઠ પ્રત્યેય સન્નિવૃત્તિથી, હિંસા પ્રત્યે અહિંસાથી, અમત્ય પ્રત્યે સત્યથી વિજય મેળવવા

કે 'હું તો દાન, ધર્મથી વચિત થઈને કેમ પડી છું ભગવાન તથાગતનાયે
દર્શન કરી શમ્પી નથી આના કરતા તો મને દાસી તરીકે ધરની બહાર
કાઢી મૂખ હોત તો સાડુ' પૂર્યંચેઈ આ સાબળી દુખી થયે તો પુત્રીને
દસ હજાર મારો મોકળી મેલડા યુ કે, શહેરની સિરિમા ગણિમા રાજની
દસ સોનામહોરો લે છે તેને આ મહેંગે આપી પદર દિવસ તારા પતિની
મેવામા નિયુક્ત કરી તું પદર દિવસ પુણ્ય કરજે'

ઉત્તરાએ પિતાના કલ્પા મુજબ ગોઠવણ કરી પુણ્ય કરવા માડ્યું
પદરમે દિવસે તે ખૂબ મહેનત કરવાથી થાકીને પરસેવે રેમરેમ થઈ ગઈ
હતી એની આવી વ્થા જોઈને એનો પતિ મનમાં 'આ અત્યંત મૂર્ખ છે'
કહીને દસરો. એને હસતો જોઈને એડીપુત્ર હવે એક જ દિવસ સાથે રહેવાનો
છે એ સમજ્યા વિના 'આ જીને એડીપુત્ર સાથે મૈત્રી છે એન હેરાન
કરુ' કહી, સિરિમા નીચે આની ને ઉત્તરા પર જીકળતુ ઘી નાખ્યું પણ
ઉત્તરાએ એ જ વખતે એના તરફ મૈત્રીભાવના ધારણ કરી મૈત્રીભાવનાના
પ્રભાવે જીકળતું ઘી શીતળ જળ જેવું થયું એને ફરીથી સિરિમા બીજું ઘી
લેવા જવા માડી પણ એટનામા તો ઉત્તરાની દાસીઓએ એને ખૂબ મારી
પરન્તુ ઉત્તરાએ એને છોડાવી શરીરે તેન માનિગ કરાવું અને નવડાવી
હવે સિરિમાને પોતાની બૂન સમજાઈ અને ઉત્તરાના પગમાં પડી ક્ષમા
માંગવા માડી ઉત્તરાએ એને શુદ્ધ ભગવાન પાસે ક્ષમા માંગવા કહ્યું

ખીજે દિવસે ન્યારે ભગવાન આ-આ ત્યારે અપરાસી સિરિમા એમના
ચરણમાં નખી પડી અને રડતા રડતા બધી વાત મરી માફી માગી, ત્યારે
ભગવાને ઉત્તરાને આ જામત વિષે પૂછી 'બહુ સાડુ! બહુ સાડુ!!' બોલી
આ ગાથા કહી હતી

(૨) પાનિગતક ૧૫૨, 'રાજેવાદગતક'માં મહાભારતની ક્ષેપક કથાને
મળતી કથા છે તેમાં જ ચરણની ગાથામાંનાં પહેલા ચાર ચરણ અક્ષરશ
ઉપર પ્રમાણે છે ન્યારે આખીના બે ચરણ આ પ્રમાણે છે

एतादिसो अय राजा मग्ग जग्गदि गारधि ॥

'આ રાજા એવો છે, મારે હે સારથિ! તું માર્ગ છોડી દે, અર્થાત્
રડતો આપ'

કહેતું, આ સુભાષિત સૌમ્યાતિસૌમ્ય રાજનીતિશાસ્ત્રનું છે. અને 'વિદુરનીતિ'માં આવેલું છે. એ ધર છોડીને સંન્યાસી થઈ ગયેલા ઋષિ, તીર્થ કર કે બુદ્ધનું, કે ધર છોડી જવાની સલાહ આપનારા કોઈ બાવાનું નથી. પણ હજારે વર્ષથી માનવદૃષ્ટિની બધાં કાર્યક્ષેત્રોમાં ઉત્ક્રાંત થવા મળતી મૈત્રીસાવનાનું પ્રતીક છે. ગાંધીજીના સત્યાગ્રહના વિચારનાં આદિ મૂળ અહીં પડેલાં છે. 'વિદુરનીતિ' સૌમ્ય રાજ્યનીતિ હોવા છતાં આ સુભાષિત એમાંય ધ્યાન ખેંચે છે. કારણ એમાં શત્રુઓ સાથે યુદ્ધની અને કોઈ વખત જ્વેલાની સાથે તેવા થવાની સૂચના આવે છે જ. જ્યારે આ સુભાષિત તો ચક્રિયાતા ભૌતિકગણથી નહિ, પણ ચક્રિયાના આદિમક જળથી—વધુ વિકસેલા સદ્ગુણોથી, જ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું કહે છે.

મહાભારતની સમીક્ષિત વાચનામાં આ અંગે કોઈ કથા મળતી નથી, પણ તેના ક્ષેપક વિભાગમાં આવી એક ઉત્તમ કથા સંધરાયેલી પડી છે.^૧ પાંચિ જાતકમાં તો લગભગ એવી કથા આવે જ છે કે સંભવ છે કે 'વિદુરનીતિ'માં આ સુભાષિત એવી કોઈ બૌદ્ધ કથામાંથી ઉદ્ભૂત થયું હોય, અને પછીના કોઈ કવિએ ક્ષેપક તરીકે એ કથાનું થોડું કપાતર કરી ગોઠવી હોય અથવા એમ પણ હોય કે સર્વસામાન્ય ભારતીય શ્રી ભકારમાંથી જેને જેમ ઠીક લાગે તેમ ઉપયોગ કર્યો હોય અને તે હોય પણ પ્રાપ્ત બધા ઉદ્દેશો આ સુભાષિત રાજકારણને, અનુવક્ત્રીને છે એનું બતાવે છે, અને તેથી એ દૃષ્ટિએ, રાજકારણમાં યુદ્ધ નહિ, પણ અર્હિસક પ્રેમપૂર્ણ પ્રતિકારના—પેસિવ રેઝીસ્ટન્સ નહિ—વિચારના પ્રાચીનતમ ઉદ્ભવસ્થાનની માના દ્રાવે છે.

આરબ્ધકર્મની ક્ષેપક કથાનો સાર આ પ્રમાણે છે : કુન્ડુજનો સુહોત્ર રાજા એક વખતે મહર્ષિઓને મળીને સ્થમા પાછો આવતો હતો. રસ્તામાં સામેથી આવતો ઓગિનર શિમિ મન્યો અને એકબીજાને બેટ્યા અને વધપ્રમાણે એકબીજાનો સંકાર કર્યો પણ બન્નેએ પોતપોતાને મુજબમાં સમાન ગણ્યા અને કોઈએ દસ્તો ન આપ્યો. એ દરમિયાન નારદઋષિ ત્યાં આવ્યા અને રસ્તો રોકવાનું કારણ પૂછ્યું. વસ્તુસ્થિતિ જાણી લઈને તેઓ સુહોત્ર પ્રત્યે ત્રણ શ્લોક બોલ્યા કે એ સાલગીને સુહોત્રે શિમિની પ્રદક્ષિણા કરી,

૨. આરબ્ધક પરિ. ૧-૨૧ (૨): ચિ પ્રેસ આરબ્ધક ૪ ૧૯૪.

૩. જુઓ ઉપર પા. ૮૧ ૧ (૨) પૃ. ૩૬૨

૪. આ ત્રણ શ્લોકોનો અનુવાદ, હે કૌરવ્ય ! દૂર કામળ (મદુ) પ્રત્યે દૂર થાય છે, અને કામળ દૂર પ્રત્યે કામળ થાય છે. હે કૌરવ ! સન્નિવન દુર્જન પ્રત્યે પણ સન્નિવન રહે છે તો સન્નિવન પ્રત્યે તે સા માટે સન્નિવન ન રહે ?

માર્ગ આપ્યો. પછી શિબિનાં ઘણાં શુભકર્મોની પ્રશંસા કરી તે ચાલ્યો ગયો.

આમ આ વિચાર લોકસમસ્તના સામાન્ય જીવનવ્યવહારને શુદ્ધ તથા દૃઢ કરવા સાથે, જળરસ્ત કટોકટી અને શુદ્ધસમયમાં જે સત્ય અને અહિંસાના જળની, પરમેશ્વરના જળની સર્વોપરિતા સ્વીકારી, તે અનુસાર ચાલવાનો નૈસર્ગિક નિયમ પ્રમાણે અનુરોધ કરે છે. આ વિચાર રજુ થયા પછી થોડાક દળર વર્ષે મહાત્માજીએ સત્ય અને અહિંસાની મુકાબલે સ્વપાતિ-સ્વપથીયે ઝોઘી કહેવાય એટલી શક્તિના વિનિયોગથી જગત્કલિહાસમાં અભૂતપૂર્વ મહાફળ, મેળવી એના રજુ કરનાર દૃષ્ટા શોધક કપિઓની પરંપરામાં પોતાનું આગવું અમર સ્થાન નક્કી કર્યું છે.^૫

શક્તોત્તૈષ્ઠ યઃ સોઢું પ્રાકૃશરીરવિમોક્ષણાત્ ।

કામક્રોધોઙ્ગ્રવં વેગં સ યુક્તઃ સ દુઃખી નરઃ ॥

૬-૨૭-૨૩ (ગીતા ૫-૨૩) (૧૬૭)

દેહાન્ત થાય તે પહેલાં કામક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા વેગને જે મનુષ્ય (સંયમથી) સહન કરી શકે છે તે યોગી છે અને તે સુખી છે.

કામ અને ક્રોધ, ખીજા શબ્દોમાં રાવણ કે સેતાનના પ્રચંડ વેગનો સંયમ કરી, એ વેગની પ્રથમકર થપાટો અને ધૂણતી જૂનાવળ જેવી હચમચાવી નાંખતી ઉન્માદી બિબીપણ ઉર્મિઓને નાથી, તેનો ઈશ્વરાભિમુખ થવામાં જીવન દરમ્યાન સફળપણે વિનિયોગ કરનાર સાધક એ ખરેખરે મુખી

કર્તા ઉપકારનો સો ગણો જાહેરો આપવો જોઈએ એવો શુદ્ધ દેવાનો નિયમ નથી કે? તારા કરતાં ઉશીનરનો પુત્ર શિબિ વધારે સાધુચરિત્રવાળો છે, કદ્યને દાનથી જીતવો, સત્યથી જૂઠાઓવાને જીતવો, કામાથી કૂરકર્મોને જીતવો અને સાધુતાથી અસાધુને જીતવો.

૫. (૧) જુઓ ઉપર 'અહિંસા' (પ્રક. ૪) શ્લોક ૫૨, ૫૩નું ઉદ્ઘાટન, પૃ. ૮૮ થી

(૨) પોતે રાજકારણમાં શાથી પડ્યો એ ગાંધીજીના જ શબ્દોમાં જોઈએ. '...વ્યાપક સત્યનારાયણના પ્રત્યક્ષ દર્શનને સારું જીવમાત્રની પ્રત્યે આત્મવત્ પ્રેમની પરમ આવશ્યકતા છે. અને તે કરવાને ઇચ્છનાર મનુષ્ય જીવનના એક પણ ક્ષેત્રની જાહાર નથી રહી શકે. તેથી જ સત્યની મારી પૂરત મને રાજ્યપ્રકરણમાં જોગી ગઈ છે. ધર્મને રાજ્યપ્રકરણની સાથે સંબંધ નથી એમ કહેનાર ધર્મને જાણતો નથી એમ કહેતાં મને સંકોચ નથી થતો, એમ કહેવામાં હું અવિનય નથી કરતો.'

'આત્મકથા' ખંડ. ૨. પૃ. ૩૭૬.

અને યોગી છે, એમ કહેતો. આ ગીનામન એક જુદા દૃષ્ટિકોણથી, જુદી ભાષાથી, યોગનું ભક્તિનું અને સાચા મુખનું રહસ્ય અર્થાત્તિ સ્પષ્ટ કરે છે.

જેમ આત્મિક મુખ માટે કામક્રોધને નાશ કરી છે, એમ ભૌતિક મુખના મુદ્ધ ઉપનોગ માટે પણ એ વ્યાપક રીતે જરૂરી છે. ભારતયુદ્ધ પહેલાં વિદિ કરવા શ્રીકૃષ્ણ મોદસભામાં ગયા ત્યાં દુર્યોધનની માતા ગાંધારીએ દુર્યોધનને અનુસરના માટે પહેલાં ધૃતરાષ્ટ્રને અને પછી દુર્યોધનને કપકો આપી ન્યાયી નીખામણ આપના માટી તેમના મેટનાક વામ્યો ઉપયુક્ત સદર્ભમાં મન લીધ છે. 'દરિયોને વડા નહિ રાખનાર ગાંધ્યને દીર્ઘ સમય મુઠી નથી બોગરી શકતો જે બુદ્ધિમાન જિતેન્દ્રિય છે તે જ ગાંધ્યનું પરિપાતન થી શકે.' કામ અને ક્રોધ એ બે પુરુષને અર્થથી દૂર બેઠે છે એ બે શત્રુઓને છૂટા પછી, રાજા પૂરીનો વિગ્રહ કરી શકે છે. દરિયોને નિયમમાં રાખી દોષ તો નાખડા નાખરાથી જેમ અગ્નિ વધે એવી રીતે બુદ્ધિ વધે છે, પણ જે વશમાં ન રાખી દોષ તો ઉદ્ધત ધેરાઓ કુસારધિનો રગ્તામાં નાશ કરે છે એમ તેનો નાન કરે છે. મુદ્ધ જિવાગી જાગમાં બરાબેના બે માળ્યાની પેરે શરીરમાં રહેના કામ અને ક્રોધ પ્રજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરના યોગ્ય અનાસક્ત માણસથી નહિને (પોતાના સમાન કે અધિક ધને એમ માની) દેરા તેના શરીરમાં કામક્રોધ વધારીને સ્વર્ગદ્વાર ઢાકી દે છે. જે રાજા કામ ક્રોધ નોભ ફલ અને દર્પને સારી રીતે ઇતી જાણે છે તે પૃથ્વીનો જન્મસિદ્ધ અધિપતિ છે, વગેરે. ૫

આમ કામક્રોધને બધ સરખી રીતે સવમિત કરના દોષ તો ભૌતિક

૧ ૫-૧૨૭-૨૦

• इन्द्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वषतेऽग्निरिवधनं ॥ ૫-૧૨૭-૨૫

अविधेमानि हीमानि व्यापादयितुमप्यत्रम् ।

अविधया इवादान्ता हया पथि कुसारधिम् ॥ ૫-૧૨૭-૨૬

= ૬ ૫-૩૪-૫૮

૩ છુદાકોળે જ જાહેમ ક્ષણવપિહિતાવુમૌ ।

કામક્રોધૌ શરીરસ્યૌ પ્રજ્ઞાન તૌ વિલુપ્યત ॥ ૫-૧૨૭-૩૦

= ૬ ૫-૩૪-૬૩

૪ ચામ્યા હિ દેવા સ્મર્યન્તુ સ્વર્ગસ્યન્દિવુલુપ્તમ્ ।

ચિમ્યન્તોઽનુપરાગસ્ય વામક્રોધૌ સ્મ વર્ષિતૌ ॥ ૫-૧૨૭-૩૧

૫ કામ ક્રોધ ચ લોભ ચ દમ્ભ દર્પ ચ ભૂમિપ ।

સમ્યગિવન્તેતુ ચો વેદ સ મહીમગિજાયતે ॥ ૫-૧૨૭-૩૨

અને આત્મિક સુખ મળે એ સૈદ્ધાંતિક વાત થઈ. પણ તે પહેલાં સંયમિત થઈ સત્યાભિમુખ થનાર સાધકને તો એના માર્ગમાં જળરદગ્ત અડચણો અને દુઃખો આવી પડે તો તે સહેવા તૈયાર રહેવાનું છે. અવગત એ દુઃખોમાં પણ ચિત્તપ્રસાદનું અનુપમ સુખ અનુભવાવાનું અને એમ એ વૈયક્તિક સુખથી સામાજિક સુખમાં અભિવૃદ્ધિ, એવી દ્વિવિધ રીતે સુખવૃદ્ધિ થવાની, પરમાત્માની પૂજા થવાની. આવી પૂજા કરનાર, દ્વિવિધ સુખ માટે મથનાર ગાંધીજીએ એમની સાધનાની મધ્યમાવસ્થાએ, ‘આત્મકથા’ના અંત ભાગે લખેલી છેલ્લી કંડિકા સંયમ, તેની કંડિકાઈ અને રસ વિષે અઘ્ઘધ્ધવેગે વિકસતા યોગી-સાધકનું દર્શન રજૂ કરે છે તે જોઈએ. ‘પણ આ શુદ્ધિનો માર્ગ વિકટ છે એમ હું તો પ્રતિજ્ઞા અનુભવું છું. શુદ્ધ થવું એટલે મનથી, વચનથી ને કાયાથી નિર્વિકાર થવું, રાગદ્વેષાદિરહિત થવું. એ નિર્વિકારતાને પહોંચવાને પ્રતિજ્ઞા મથવા છતાં હું પહોંચ્યો નથી, તેથી લોકની સ્તુતિ મને બોળવી શકતી નથી, એ સ્તુતિ ઘણી વેળા ડાંખે છે. મનના વિકાગેને જીતવા જગનને શસ્ત્રયુદ્ધથી જીતવા કરતાં મને કઠિન લાગે છે. હિંદુસ્તાન આખા પછી પણ હું મારામાં સંતાઈ રહેલા વિકાગેને જોઈ શક્યો છું, શરમાયો છું, પણ હાર્યો નથી. સત્યના પ્રયોગો કરતાં મેં રસ લૂંટ્યો છે, આગે લૂંટી રહ્યો છું. પણ હું જાણું છું કે મારે હજુ વિકટ માર્ગ કાપવાનો છે તેને સાત મારે શન્યવત્ બનવાનું છે. મનુષ્ય જ્યાં લગી સ્વેચ્છાએ પોતાને સદુથી છેલ્લો ન બુકે ત્યાં લગી તેની મુક્તિ નથી અર્હિસા એ નત્રનાની પરાકાષ્ઠા છે. અને એ નત્રના વિના મુક્તિ કોઈ કાળે નથી એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. એ નત્રનાની પ્રાર્થના કરતો, તેમા જગનની મદદ ચાચતો અત્યાગે તો આ પ્રકરણોને બંધ કરું છું.’^૧

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गारसंजायते कामः कामारकोधोऽभिजायते ॥

૬-૨૪-૬૨ (ગીતા ૨-૬૨) (૧૬૯)

प्रोधाद्भवति संमोदः संमोदास्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशादबुद्धिनाशो बुद्धिनाशारप्रणदयति ॥^૧

૬-૨૪-૬૩ (ગીતા. ૨-૬૩) (૧૬૯)

૧. ‘આત્મકથા’ ભાગ ૩, પૃ. ૩૭૬, ૩૮૦.

૧. શુદ્ધિનાશારપ્રણદયતિ । તારદેવ દિ પુરુષ ચાવદન્ન કરન્નં તદોય કર્યાંકાર્યવિવેકયોગ્યં । તદયોગ્યવે મષ્ટ એવ પુરુષો મરતિ । અત તસ્ય અન્તઃકરણસ્ય શુદ્ધેર્નાશાન્ પ્રણદયતિ પુરુષાર્પાયોગ્યો મરતિ ॥

શુદ્ધિનાશથી એ નાશ પામે છે. જ્યાંમુખી અંતઃકરણ કાર્ય અને

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવદ્યૈર્વિષેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥૨

૬-૨૪-૬૪ (ગીતા. ૨-૬૪) (૧૭૦)

વિષયોનું ધ્યાન કરનાર પુરુષને એમાં મંગ-આસક્તિ થાય છે, સંગમાંથી કામ-કામના ઉત્પન્ન થાય છે, કામનામાંથી (એ દુઃપૂર હોવાથી) ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્રોધથી સંમોહ-મૂઢતા થાય છે, સંમોહમાંથી સ્મૃતિવિભ્રમ થાય છે-જ્ઞાન ભૂલી જવાય છે, સ્મૃતિભ્રંશથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, (અને) બુદ્ધિનાશથી એ નાશ પામે છે. (બુદ્ધિ ન રહેવાથી કંઈ કામનો રહેતો નથી એટલે મૂએલા સમાન બને છે.)

પણ જેનું મન વશ છે એ, રાગદ્વેષ વગરની થયેલી ઇન્દ્રિયો વડે (ઇન્દ્રિય) વ્યાપાર ચલાવતાં ચલાવતાં (ચિત્તની) પ્રસન્નતા મેળવે છે.

સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ વર્ણવતા ભગવાને અનુક્રમે આસક્તિથી શરૂ કરીને આત્મનાશ નોતરતી ચિત્તની પ્રક્રિયાનું 'વૈતાનિક વર્ણન કર્યું' છે એ મુજબ વિષય તરફ કૃંણી અથવા પ્રમત્ત નગરથી પતનની ગચ્છાન થાય છે, ત્યારે બીજી બાજુ વિષયો તરફ જે નગર મરખીએ માડતો નથી તે ચિત્તની પ્રસન્નતા પામે છે. ચિત્તની એ સાર્વિક પ્રસન્નતાથી શું મળે છે ? 'ચિત્ત પ્રસન્ન થતાં તેનાં સર્વ દુઃખો નાશ પામે છે અને પ્રસન્ન ચિત્તવાળાની બુદ્ધિ તત્કાળ સ્થિર થાય છે' એટલેકે અગાઉના સુભાષિત મુજબ તે યોગી થાય છે.

અકાર્પનાં વિવેક યોગ્ય છે, ત્યાં મુખીમા જ તે પુગ્ન છે તેથી અંતઃકરણની અયોગ્યતાથી પુગ્ન નટ થાય છે. એટલે પોતાના પુગ્નપાર્થમા અયોગ્ય થાય છે. (શંકરાચાર્ય)

૨. સર્વં મુગ્ધ દાન્ત્વં પ્રસ્થાપિતિ મુષ્ઠ ચ પ્રતિવુચ્યતે ।

મુગ્ધ પર્વેતિ લોચાય મનથાસ્ય પ્રસીદતિ ॥ ૧૨-૧૫૪-૧૨

=૩. ૧૨-૨૧૩-૫

સપ્તમી મુખે-નિરાંતે સુખે છે, સુખથી જાગે છે, અને જગતમાં સુખથી વિચરે છે, તથા તેનું મન પણ પ્રસન્ન રહે છે.

૩. પષાદે સર્વંદુ સ્નાનાં હાનિરસ્યોપગાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો દ્યાન્તુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬-૨૪-૬૫ (ગીતા. ૨-૬૫)

અમર્યાદિત રાજ્યલક્ષ્મી મેળવવાનો વિચાર કરતો, તે માટે પાંડવોની સમૃદ્ધિની ઈર્ષ્યા કરી, ક્રોધવશ થઈને પડાવી લેતો, પછી થોડોક પણ ન્યાયી ભાગ આપવાનો છંકાર કરી પોતાના અને ખીજાના નાશનું નિમિત્ત બનતો, દુર્યોધન આ સર્વનાશી પ્રક્રિયાનો બોગ બનેલાનું મોટું ઉદાહરણ છે. જ્યારે સામ્યયોગથી વિષયોનું નહિ પણ પરમાત્માનું ધ્યાન કરી, અનાસક્ત-પણે આસુરીસંપત્તિની ધોર તાંડવલીલાની વચ્ચે, પોતાનો ચિત્તપ્રસાદ જાળવી, ખીજાઓને પણ તે જ માર્ગે વળવાના સલામત માર્ગનું દિશ્શન કરાવતા મહર્ષિ વ્યાસનું લોકસંગ્રહી જીવન દુઃખ નાશ કરનારી નિરામય પ્રક્રિયાનું ભવ્ય ઉદાહરણ છે. પાંડવો અને કૌરવોને યોગ્ય વખતે ક્ષણ શાંત કરનારી હિતકારી શીખામણો આપતા પિતામહ વ્યાસ, યુદ્ધ પછી વિશેષ પ્રજ્ઞાશ અટકાવવા ગાંધારીને વસ્તુસ્થિતિની સમજ આપતા વડીલ, અશ્વત્થામાને આશ્રય આપતા ઋષિ, શુકદેવને મોક્ષમાર્ગ બતાવતા પિતા, વિપત્તિમાં અને અંતસમયે બધાંબંધને આશ્વાસન આપતા કમણ્ણામૂર્તિ, વેદોની પુનર્વ્યવસ્થા કરનાર વ્યાસ અને બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયો ઉપરાંત સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો, શૂદ્રો, બાળકો અને વર્ણબાહ્યોના હિતાર્થે, લોકસંગ્રહાર્થે મહાભારતની રચના કરનાર સર્ગક પરમર્ષિનાં જીવનનાં પાસાં, વ્યક્તિના જીવંત, સુદૃઢ, નિરામય વિકાસથી મળતી ચિત્તની પ્રસન્નતાનાં દ્યોતક છે.

અહીં મુકેશ મોહાકૃષ્ણા પૈકી ૧૬૮, ૧૬૯ એ, જે મોહાકૃષ્ણા, જ્યારે ગાંધીજીએ ગીતાને પહેલવહેલી વિશ્લેષણમાં વાંચી ત્યારે એમના ઉપર ઊંડી અસર કરી હતી એ નોંધવું પ્રસ્તુત છે. એમના જ શબ્દોમાં કહીએ તો ‘.. એ મોહાકૃષ્ણા મારા મન ઉપર ઊંડી અસર પડી. તેના લખકારા મારા કાનમાં વાંચ્યા જ કરે. ભગવદ્ગીતા અમૂલ્ય ગ્રંથ છે એમ મને તે વેળા ભાસ્યું. તે માન્યતા ધીમે ધીમે વધતી ગઈ અને આજે તત્ત્વજ્ઞાનને સારુ તેને હું સર્વોત્તમ ગ્રંથ ગણુ છું. મારા નિરાશાના સમયે તે ગ્રંથ મને અમૂલ્ય સહાય કરી છે.’ આમ આ મોહાકૃષ્ણાનાં વૈજ્ઞાનિક માનસિક પ્રક્રિયાના વર્ણનને ગાંધીજીને ખાસ આકર્ષેલા.^૪

दान्तस्य किमरण्येन तथादान्तस्य भारत ।

यत्रैव हि वसेद्दान्तस्तदरण्यं स आश्रमः ॥ ૧૨-૧૫૪-૩૬ (૧૭૧)

જિતેન્દ્રિયને અરણ્ય (માં વસવા)ની શી જરૂર છે, અને જે અજિતેન્દ્રિય છે તેને પણ અરણ્ય (માં વસવા)ની શી જરૂર છે ? જિતેન્દ્રિય જ્યાં-વસે છે ત્યાં જ તેનો આશ્રમ અને અરણ્ય છે.

૪. મોહાકૃષ્ણા ૧૬૮, ૧૬૯ વાળા જે મોહાકૃષ્ણા ટાંક્યા પછી એમણે ઉપરનું
 ૫. ‘અમૂલ્ય ગ્રંથ’ ‘અમૂલ્ય ગ્રંથ’ ખંડ ૧ પૃ. ૧૧૦ ૧૧૧

દમનુનિ-સંયમની મુનિના અધ્યાયમાં આ સુમાર્શિન ગિતેન્દ્રિય અને અગિતેન્દ્રિય (સંયમી સ્વાત્તી ક્ષ્ણ નથી તેવા) વચ્ચેનો જોડ આખેત્તમ વ્યવસ્થા કરે છે. ૧ બુદ્ધ પત્રી વિશ્વ મુદિરિને આપાસન આપનાં થીકુંએ કહ્યું હતું કે 'સંયમવત્તા અમરત્વમાં નિમિત્ત એરો નિર્મમ મનુષ્ય આપી પૂરીને મેળવીને ય તેના વડે શું કરવાતો? જ્યાં જીજી તરફ વનમાં રતી વન્ય ક્યોથી મુગ્ધતા અભાવના મનુષ્યના વૃદ્ધમાં એ વન્ય ક્યોમાં આસન્નિ હશે તેા એ મનુષ્યમુખમાં સપાડેવેનો જ છે.' ૨ ૨૫૪ છે કે આ ઉપરેશ્વરી શ્રેયોર્થાએ પોતાના વિકાસ માટે, નિર્મમ થવા માટે, કંઈ વનમાં જતાની, સંસારવ્યાગી મંન્વામી થવાની ફરજિયાત જરૂર નથી. પણ સ્વયંમ અનુમાર વર્તન કરી મનના વગોડેને સમ્પર્કમાં રાખી મંન્વામી રહીને જીવનાર, ગમે તે રચને રહેતો દોષ છતાં વિક્રમનો જન્મ છે. થી. રિનોયા બાવેએ આ અંગે એમના 'મીનાપ્રવચનો'માં આપેલું દર્શન આ મ્તોકનું મહામારણનાં એ ઉદાહરણ પાત્રોનું અર્થિન દર્શીને ઉત્તમ સમર્થન કરે છે. 'જગત્યાગી પ્રવચની કર્મમાધિ જેમ કાંડી દોષ છે તેમ તેની ગતિ વ્યાપક, ઉગર અને સમ દોષ છે. એથી તરેદનરેદનાં તત્ત્વજ્ઞાનોની જગતમાં તે ક્રમાતો નથી અને પોતાનું જે દોષ તેને હોયતો નથી જાગ્યદશીનિતાદિન 'આ જ છે અને જીજી' નથી,' એવા વાગવાદમાં પણ તે પડતો નથી 'આ પણ છે અને તે પણ છે, પરંતુ માગ પૂરું આ જ છે,' એવી તેની નમ તેમજ નિશ્ચયી વૃત્તિ રહે છે. એક વખત એક સાડુ પામે જઈને એક મૃદચે તેને પૂછ્યું, 'મેણેને માટે ગુ ધરે હોયું જ પડે?' સાધુએ કહ્યું, 'એડુ કાળુ કહે છે? જનક જેવાએ રાજમહેનમાં રહીને મોક્ષ મેળવ્યો પછી તારે જ ધર હોયવાની જરૂર શી?' ત્યારમાઠ બીજે એક મૃદચ આસીને સાધુને પૂછ્યા સાચો, 'મદારાજ, ધર હોયવા વગર મોક્ષ મને ખરે કે?' સાધુએ કહ્યું કે, 'કાળુ કહે છે? ધરમાં મરીને એમ આરામથી મોક્ષ મળી જતો દોષ તેા મુક જેવાએ ધર હોયનાં તે ગુ જેવક દના?' પત્રી એ એક મૃદચેનો જોડો થયો અને તેમની વચ્ચે ઝડપે પડ્યો. એક કહે સાધુએ ધર હોયવાનું કહ્યું છે. બીજે કહે ધર હોયવાની જરૂર નથી એડુ કહ્યું છે. બંને સાધુ પામે પાછા આવ્યા સાધુએ કહ્યું, 'બંને વાત સાચી છે જેની જેની વૃત્તિ તેવા તેને માટે રસ્તા અને જેવા જેનો સવાલ તેણે તેને જવાબ ધર

૧. ૨૨ સાં. અ. ૨૧૩ની દમનુનિનો અધ્યાય -

૨. ૧૪-૧૩-૫ થી ૭: જુઓ ઉપર 'અક્ષવિદ્યા' (પ્રક. ૫) મ્તોક

છોડવાની જરૂર નથી એ પણ ખરું છે અને ઘર છોડવાની જરૂર છે એ પણ ખરું છે.”^૩

કામં કામયમાનસ્ય યદા કામઃ સમૃદ્ધયતે ।

અધૈનમપરઃ કામસ્તૃષ્ણા વિષ્યતિ ઘાણવન્ ॥^૧

ચિ. ૧૩-૧૩-૪૭ (૧૭૨)

કામના રાખનારની કામના જ્યારે પૂર્ણ થાય છે, એટલે તરતજ બીજી કામનાની તૃષ્ણા એને બાણુની પેઠે વીંધી નાંખે છે.

કોઈનીયે પામેથી કશુંય દાનમાં નહિ લેવાના નિશ્ચયવાળા, નિર્ભોબી, તપસ્વી સમર્થિઓને દાન આપવા માટે અત્યાગ્રહ કરતા રાગ જ્વાદર્ભિ અને સમર્થિઓ વચ્ચે થયેલા સંવાદમાં, એના દાનનો અસ્વીકાર કરતાં ત્રણ વિશ્વામિત્રે ઉચ્ચારેલું વચન ઉપર પ્રમાણ છે.

ધર્મરાજના ‘દાતા અને પ્રતિગૃહિતામાં કોણ વિશિષ્ટ છે ?’ એવા પ્રશ્નના જવાબમાં પિતામહે નિર્ભોબી વૃત્તિનો પુરસ્કાર કરતું અને દાન સેવાની વૃત્તિ નહિ રાખવા કહેતું ‘નિસર્ગન્યોપાખ્યાન’-કથનના દાડસાની ચોરીનું આખ્યાન કહ્યું.^૨ કસ્યપ, અન્નિ, વસિષ્ઠ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, વિશ્વામિત્ર અને

૩. ‘ગીતા પ્રવચનો’, પૃ. ૨૬.

૧. (૧) સરં ન જાતુ વામ કામામામુપભોગેન લામ્યતિ ।

દ્વિષા કૃષ્ણમૈષ ભૂય દ્વામિરપતે ॥ મનુ. ૨-૬૪

=આદિ. શ્લોક નં. ૬૬૩ લીટી ૬, ૭.

=આદિ. શ્લોક નં. ૮૪૦ લીટી ૧, ૨.

વિષ્ણુ પુ. ૪-૧૦-૬ ભાગ. પુ. ૬-૧૬-૧૪

વિચેતો ઉપભોગ કરવાથી કામ-તૃષ્ણા કદી સાંત થતી નથી, પણ જેમ ધી દોષવાથી અમિ વધુ પ્રગ્લપિત થાય છે એમ વર્તે છે.

(૨) જુઓ નીચે શ્લોક ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૦ ઈ. પૃ. ૩૭૭, ૩૭૮, ૩૮૦.

૨. ચિ. ૧૩-૬૩-૧૬ થી ૧૪૬: આ આખ્યાન કાલ્ય મ. ભા. ના

અને તેથી ભારતીય સમાજના પત્ત. મૌર્ય જુનામાં જુના ભાગેને સ્પર્શતું છે. એના ત્રણિઓની મનોરુપિ મુ.ન પામ તથા તૃષ્ણાનાં આક્રમણને બરાબર પકડી અને મમજી સહે એટલી ઉકાંત છે. પણ માનાર્થિક અભ્યાસે મન યજ્ઞમાનપુત્રના રેદને-સંધી ખાવા જેટલી-નરમાંસ જાણ કરવા જેટલી પ્રાથમિક કરાતી છે.

તેથી આ આખ્યાનનો અભ્યાસ કરતાં રેખાઈ આવે છે ૧. ભારતના

જન્મદક્ષિ એ સાન ઋષિઓ, અતુષ્ઠના, તેમની એક દામી ગણ્યા અને દામીને પાનિ પશુમખ આટલાં માખ્યો તપ કરનાં કરનાં સમાધિ વડે જ સનાતન જલ્લેઓ મેળવવાની ધ્યેયથી વિચરનાં હતાં. દરમ્યાન ભારે દુઃકાળ પડ્યો અને બધાં જ જીવવાનાય વાખા થઈ પડ્યા. દશે પડેલાં કોઈયત્તમાં ગિગિપુત્ર રામ્ય રામ્યએ પોતાના પુત્રનું (આ ઋષિઓ ઋત્વિજ દત્તા) ઋત્વિજને દક્ષિણમાં દાન કરેનું. તે રામ્યપુત્ર દુઃક આપુષ્યવાળો હોઈને મરણ પામ્યો. એટલે જૂખના દુઃખથી ત્રાસેના ઋષિઓએ આ રામ્યપુત્રના દેહને ખાવા માટે સંધ્યા માંડ્યો. એવામાં રામ્ય રામ્ય જણાઈ ત્યાં આવી ચડ્યો અને ઋષિઓને કહ્યું, 'માથના કરસો તો તમે માર્ગનો તેવાં દાન આપીશ, જેથી તમે દુઃખમાં હોય તે માર્ગો. એટલે તમારે અમર્ય જમવું નહિ, પડે અને આરામથી રહી શક્યો. બોલો શું આપું?' ઋષિઓ રામ્યએનું દાન મધથી સ્વાદિષ્ટ બનાવેલા એર જેવું મનુષ્યી અર્ધાં સંધ્યા રામ્યદુભારના દેહને ત્યાં જ મુકીને, ખીન્ને આદાર બોલવા આવી નીકળ્યા. એટલે દક્ષિણે જઈને રીતે ઉત્તરના કોળામાં મોનું ભરાવી મંત્રીઓ મારફતે ઋષિઓને દાન દેવા ઉત્તરમાં મોકલ્યાં. પગ મોનાથી વજનદાર ઉત્તરને પારખી ઋષિઓએ એનો અસ્વીકાર કર્યો. અત્રિ સિવાય એ બધા અપરિચિત અને તુલાત્યાગ વિષે અકેદી ગાથા બોલ્યા,

પ્રાથમિક અવગ્યાના સમાજમાયે હિન્દુ આધ્યાત્મિક શ્રુતિઓ જાગે કે પહેલી નિકમની હતી વળી અધર્મવેના આનન્દ આશિષના (ચિ ૧૨-૬૩-૧૩૬) માનપાત્ર ઉન્નિષ્પર્થી-ગ્રીષ્મ વેદોના સ્નાનકોનો ઉન્નિષ્પ નથી-અધર્મવેના મહત્ત્વ વિંગ જાણના મને છે એમ આ આધ્યાત્મ સમાજગાત્ર, નૃવંગવિદ્યા અને અધ્યાત્મવિદ્યા વગેરે માટે ઉત્તમ અભ્યાસસામગ્રી પૂરી પાડે છે.

૩. ધિ. ૧૩-૯૩-૨૯ થી

૪. ચિ ૧૩-૨૩-૩૪ થી

૫. વસિષ્ઠઃ એક નિઃક્રમોનામહોરનુ દાન લેવાથી મો કે હજાર મહોર લીધા બરાબર પાપ થાય છે, તો બુદ્ધ લેવાથી ખૂબ પાપી ગતિ મળે છે. ચિ. ૧૨-૮૩-૪૩.

કચ્છ : ચિ. ૧૩-૯૩-૪૪ = રૂ. જુઓ નીચે મુજબ ૧૮૦ ૫ ૩૬૦.

ભરદ્વાજ : ચિ. ૧૩-૯૩-૪૫. જુઓ નીચે પ્રયોગ ૧૭૭ પૃ. ૩૭૭.

ગૌતમ : ચિ. ૧૩-૯૩-૪૬. જુઓ નીચે પ્રયોગ ૧૭૮ પૃ. ૩૭૮.

विश्वामित्र : गि. १३-६३-४७. उपर नाधेनुं शुभापित

જાનકાદાસ : દાન લેવામાં સંયમ એજ આજીવનને ટકાવે છે. પ્રતિબદ્ધસંયમ.

અને રાજની દાનવૃત્તિ માટે એનું પ્રગ્ન સહિત કૃત્યાણુ વાંછી, ચાલી નીકળ્યા. પણ ઋષિઓની નિર્દોષી વૃત્તિ નહિ પારખી શકવાથી વૃષાદર્શિએ મંત્રાચાર્યથી હોમ કરી એક ભયંકર કૃત્યા ઉપજ કરી: તેને આ ઋષિપરિવારનાં નામ બરાબર સમજીને તેમનો નાશ કરવા આદેશ આપ્યો.

આ વૃત્તાંત બાણીને એમનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી ઇંદ્ર કૃતરા સાથેના સુપુષ્ટ પરિવાજકના વેશમાં, ગુનઃસખ નામ રાખીને તેમના પરિવારમાં ભળ્યો. એને જોતા તેનું પુષ્ટ શરીર અને પ્રસન્ન ચહેરો નિહાળીને ઋષિઓએ પોતાના દારિદ્ર્યની નિંદા કરી. અને પછી એ બધા સંગાથે જ ખેરાકની શોધમાં ઊપડ્યાં. ફરતાં ફરતાં એક ગીચ ઝાડીમાં કમળતળાવડી નજરે પડી. એટલે બધાં કમળ ખાવાની ઇચ્છાથી તેમાં ઊતરવા માંડ્યાં. પણ વૃષાદર્શિએ મોકલેલી કૃત્યા એના કિનારે બેઠી હતી. તેણે એક પછી એક બધાંનાં નામ પૂછવા માંડ્યાં આ બધાં એનો ધરાદો સમજીને પોતાના નામનું નિર્વચન અને તેટલું કિલ્લ બનાવીને તેને કહેવા માંડ્યાં. જેથી બરાબર નહિ સમજવાથી કૃત્યાએ એમને તળાવમાં ઊતરવા દીધાં હોયો રહ્યો ગુનઃસખ. એણે પોતાના નામનું નિર્વચન એણે ગોટાળીયા રીતે કહ્યું કે કૃત્યાએ તે ફરીથી પૂછ્યું. એટલે તેની આ નહિ સમજવાની નમજાઈનો લાભ લઈ ગુનઃસખે ત્રિદંડનો પ્રહાર કરી તેને બાળી મૂકી, અને પછી તળાવડીના કિનારે બેઠો.

હવે તળાવમાંથી ખૂસ મહેનત કરી કમળ તથા તેના ફાંડલા લઈને ઋષિઓ હરખાતા હરખાતા કિનારે આવ્યા અને તર્પણ કરવા માંડ્યા. એ એ જ બ્રાહ્મણનું ખરું ધન છે લોભીઆનું એ ધન નાગ પામે છે. ચિ. ૧૩-૯૩-૪૮.

અગ્નિધની : ધર્મને માટે દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરવાની માન્યતા એકપક્ષી છે. પણ આ લોકમાં તપસંચય કરવો એ જ દ્રવ્યસંચયથી વધુ સાગે છે. ચિ. ૧૩-૯૩-૪૯.

મરડા : આ મારા સ્વામીઓ (ધર્મ વડે) બળવાન છે છતાં દુર્ગંજની પેડે (દાનથી ચના) ઉગ્ર ભયથી બીએ છે, માટે હું આ દાનથી વધારે બીક છું. ચિ. ૧૩-૯૩-૫૦.

પરુસખ : ધર્મમાં જોતા જેણે તપના જેવું-કંઈ શ્રેષ્ઠ નથી એને બ્રાહ્મણો ધન માને છે. હું પણ એ સંપાદન કરવા માટે આ મહાન વિદ્વાનોની બરાબર મેવા ઉઠાવું છું. ચિ. ૧૩-૯૩-૫૧.

૬. ત્રિદંડી સંન્યાસી અને તેમ અપવિત્ર મનાતા કૃતરા સાથે ફરે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ચિ. ૧૩-૯૩-૬૩ કૃત્યાદિ.

દરમ્યાન ગુન સખે બધા કમગ તથા દાડના સતાડી દીધા તર્પણ કરી રહ્યા પછી ખૂન ભૂખ્યા થયેના નરિઓ કમગ નહિ જોનાથી અકળાયા અને પત્રી એકબીજા ઉપર શકાશીન થયા એને મવાએ મોગન ખાનાનો નિર્ણય કર્યો બધાએ જો કમગ ચોર્યા હોય તો પોતાને કેના કેવા પાપે લાગે, એવા સોગન ખાધા પણ ગુન સખે પોતાને કેના કેવા પુણ્ય થાય એવા મોગન ખાધા ૧૭ એટલે નરિઓ સમગ્ર ગયા કે કમગો કોણે ચોર્યા છે પત્રી ધ્રે જાદર્ભિની કૃત્યાથી તેમણે રક્ષણ કરવા માટે પરિવાજકનો વેગ ધરી આ-આતુ કન્યુ અને તેમને અતિશય દારિદ્રાવરથામા યે નિર્નોલવૃત્તિ રાખવાથી પ્રાપ્ત થયેના, ન્યા બધી કામનાઓ પરિનુષ થાય છે એના અણવનોકોમા મોકલ્યા

આખ્યાન પૂરું કરતા પિતામહ કન્યુ, 'માણુમે સર્વ અવગથાઓમાં લોભનો ત્યાગ કરવો, એ પરમ ધર્મ છે માટે હે રાજન! લોભનો ત્યાગ કરવો' ૮

કામચારી તુ કામેન ય ઇન્દ્રિયસુખે રતઃ ।

બ્રહ્મચારી સદૈવ ય ઇન્દ્રિયમયે રતઃ ॥

ચિ ૧૪-૨૬-૧૫ (૧૭૩)

જે કામનાપૂર્વક ઇન્દ્રિયસુખમા રત છે તે કામચારી છે અને જે સદૈવ ઇન્દ્રિય-રથમા રત છે તે બ્રહ્મચારી છે

૭ (૧) આ કથા પછીના અધ્યાયમા એને કે અનુ ઇ ૯૪મા શપથનિધિ અગેનુ આખ્યાન છે એમા ઇત્તી સાથે તીર્થયાત્રા કરવા ગયેના નરિઓ રાજઓ અને ગુન સખ સન્યાગી કમગની ચારી માટે શપથ લે છે છેવટે ઇદ્ર આ અખ્યાનમાના ગુન સખના જેવા જ મોગન ને છે- 'અધ્વયુ', વેદવેતા કે મથાનિધિ બ્રહ્મચર્ય પાળનાર બ્રાહ્મણને કન્યા પરણાવવાથી થતુ પુણ્ય કે અથર્વવેદના રનાતક બ્રાહ્મણને થતુ પુણ્ય કમગ ચોરનારને થજો' (ચિ ૧૩-૯૩-૧૩૬ ચિ ૧૩-૯૪-૪૪) સમાન કથાવસ્તુને લીધે મને આખ્યાન સરખાવવા જેવા છે ઇ ૯૩નુ આખ્યાન નિર્નોલ વૃત્તિ માટે છે ન્યારે ઇ ૯૪નુ કથા કૃત્યો ન કરવા જોઈએ તે દર્શાવવા માટે નરિઓ, રાજઓ સન્યાગી ગુન સખ, અને સુરભિ (ગાય)ના મોગન લેવા દ્વારા આશ્રમધર્મો અને પશુઓ પ્રયેની ફરજ સમજાવવાનો છે

(૨) પાનિ 'જાતક' ન ૪૮૮ 'લિસ્ટ જાતક'મા મ લા ના આખ્યાનોને મળતી શપથનિધિ આવે છે

૮ તસ્માત્પર્વસ્વરથામુ નરો લોભ વિવજયેત્ ।

एष धर्मः परो रामस्तस्माज्જોભ વિવજયેત્ ॥ ચિ ૧૩-૯૩-૧૪૭

આશ્વમેધિકપર્વમાં પ્રજાપતિ અને દેવો, ઋષિઓ, નાગો તથા અગુરોના સંવાદમાં,^૧ કામચારી-વિષયી અને જાહચારી (જિતેન્દ્રિય) વચ્ચેના ફરકનું સંક્ષિપ્ત મુદાસર વર્ણન કરતું આ સુભાષિત આવે છે. ગીતામાં ઉલ્લેખાયેલ ‘કર્મ, મિથ્યાચારી’^૨ અને ‘અનાસક્ત રહી કર્મેન્દ્રિયોથી કર્મયોગ આચરનાર’^૩ વચ્ચેનો ફરક પણ આ શ્લોકમાં જુદી અને સહેલી ભાષાથી રપટ થાય છે.

નોદકક્લિન્નગાત્રસ્તુ સ્નાત इत्यभिधीयते ।

સ સ્નાતો યો દમસ્નાતઃ સ યાહ્યામ્યન્તરઃ શુચિઃ ॥^૧

ચિ. ૧૩-૧૦૮-૧ (૧૭૪)

જળસ્નાન કરનાર કંઈ સ્નાત કહેવાતો નથી, પણ જે ઈમ-સંયમ-વડે સ્નાત છે એણે સ્નાન કરેલું છે તથા એ બાહ્ય અને આંતર પવિત્ર છે.

‘સર્વશ્રેષ્ઠ તીર્થ કયુ અને પરમપવિત્રતા કેને કહેવાય ?’ એમ ધર્મરાજે પૂજા પિતામહે તીર્થ અને તેની પવિત્રતા વિષે સમજાવતા વ્યાખ્યાનમાં ઉપરનું વચન કહ્યું. ‘બધાં તીર્થો ગુણસંપન્ન જ હોય છે. છતાં તું તીર્થ અને શૌચ-પવિત્રતા વિષે સાંભળ’^૨ એમ કહી પિતામહે શરીરમાંનાં અને પૃથ્વીમાંનાં તીર્થો તથા પવિત્રતા વિષે સમજણ પાડી. પ્રથમ (પોતાના કે બીજાના) શરીરમાં રહેલાં તીર્થો અંગે કહેતાં, શાશ્વત સત્ત્વનું આશ્રયન કરીને અગાધ, વિભળ અને શુદ્ધ સત્યરૂપી જળ ભરેલા ધૃતિ રૂપી ધરાવાળા માનસતીર્થમાં સ્નાન કરવા મૂલવી,^૩ આગળ આશનાં, ‘અનર્થિત્વ-આકાંક્ષા

૧. આ સંવાદની કથાના સાર માટે જુઓ ઉપર ‘જાહચારી’ (પ્રક. ૫) શ્લોક ૭૫નું ઉદ્ઘાટન પ. ૧૭૫.

૨. જુઓ ઉપર ‘કર્મ’ (પ્રક. ૬) શ્લોક ૧૧૦ પ. ૨૪૬.

૩. જુઓ ઉપર ‘કર્મ’ (પ્રક. ૬) શ્લોક ૧૧૨ પ. ૨૫૦.

૧. જુઓ નીચે શ્લોક ૧૭૫, ૧૭૬ પ. ૩૭૬.

૨. ચિ. ૧૩-૧૦૮-૨ થી ૧૯.

૩. અગાધે વિમલે શુદ્ધે મત્યતોયે ધૃતિહ્રદે ।

સ્નાતવ્યં માનસં તીર્થં સત્ત્વમાલમ્બ્ય શાશ્વતમ્ ॥ ચિ. ૧૩-૧૦૮-૩
સર* ધમ્મે હરણ ચમ્મે સન્નિતિતથે અણાવિલે અત્તપસજ્જલેસે ।

ઝહિં સિળાઓ વિમલો વિમુદ્ધો મુમીશ્મૂઓ પન્નદામિ દોસં ॥

ઉ. સ. ૧૨-૪૬

(ચાંદ્રાવ મુનિ હરિકેશ બ્રહ્મ બોલ્યા :) ‘સંયમ એ મારો હૃદ છે,

વિનાની સ્થિતિ, આર્જવ, સન્ન, માર્દવ, અહિંસા, સર્વભૂતો પ્રત્યે દયા, સંયમ અને શમ એ પવિત્ર તીર્થો છે. લિંગાવૃત્તિથી જીવનારા નિર્મમ, નમ્ર, નિર્દોષ, અપરિમ્પીઓ પવિત્ર તીર્થરૂપ છે. તેમણે જેઓ તત્ત્વવિત્ અને અહંબુદ્ધિરહિત છે તેઓ તીર્થપ્રવર કહેવાય છે. વળી જેઓ સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણે ગુણથી પર થયા છે, શૌચાશૌચને સમજનારા છે, સ્વકાર્યનું શોધન કરનારા છે, સર્વ પ્રકારના (સંગનો) ત્યાગ કરનારા, સર્વશ, સમદર્શી, આરિશ્ચની પવિત્રતા જાગવવા માટે મહેનત કરનારા છે તેઓ પવિત્ર તીર્થો છે...પવિત્રનાથી નિત્ય સાવધાન રહીને શુદ્ધભાવ ધારણ કરનાર, કેવળ શુણ્યવાન મનુષ્ય સદાય પવિત્ર (તીર્થ) છે...(એવી રીતે) પ્રજ્ઞાન ખાસ કરીને શરીરની પવિત્રતા ગણાય છે. વૃત્તશૌચ—આરિશ્ચની શુદ્ધિ, મનઃશૌચ અને તીર્થાદિમાં નહાઈને મેઘવેશ્વા (બાહ્ય) શૌચ કરતાં જે શૌચ (શુદ્ધ) જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. (જ્ઞાન વડે) પ્રદીપ્ત—સ્વચ્છ મનથી, અદ્વિતજ્ઞાનરૂપી જળ વડે જે માનસતીર્થમાં સ્નાન કરાય છે, તેને તત્ત્વ-દર્શીઓ સ્નાન કહે છે. '૪ આમ શરીરસ્થ અર્થાત્ માનસિક અને શારીરિક તીર્થ કલ્યાં પછી પૃથ્વીસ્થ તીર્થો વિષે વર્ણન કરતા કહ્યું 'પૃથ્વીના કેટલાક ભાગો સતોના નિવાસથી, પૃથ્વીના તેજથી અને જળના તેજથી (જે તે સ્થળના સૌંદર્ય, હવા, પાણી વગેરેની અસરોથી) ધર્મા જ પવિત્ર હોય છે. તેનાં નામકીર્તનથી, તેમાં સ્નાન કરવાથી, ત્યા શ્રાદ્ધ કરવાથી માણસો પાપનો નાશ કરી શકે છે. અને આ માનસ તથા પૃથ્વીના એમ બન્ને પ્રકારનાં તીર્થોમાં સ્નાન કરીને મનુષ્ય ઝડપથી સિદ્ધિ મેળવી શકે છે.'

એ પ્રમાણે મહર્ષિ વેદવ્યાસે જ્ઞાનવાળી ઉત્તમ માનસિક શુદ્ધિને, એવી શુદ્ધિ ધારણ કરનારા પીનરાગ મહાભુલાવ સતોને, અને એવા સતો જ્યાં વસ્યા હોય તે જગ્યાએને તેમની પવિત્રતાનું સ્મરણ થાય છે, તેથી પવિત્ર તીર્થો તરીકે કલ્યાં છે, અને કુન્દરતની રમણીયતાના સ્પર્શથી, હવા, પાણી, અને જમીનની સાધનસંપત્તિ અગેની ખાસ વિશિષ્ટ અસરોથી પરમાત્માની ચોમેર વ્યાપેલી વિમૂનિઓમાંથી ચોડીકનું જ્ઞાન કરાવતાં સ્થળોને પણ તીર્થો તરીકે નગર સમક્ષ મૂકી એકાંગી નહિ થતાં, સમદર્શીપણે, અનાસક્તિપૂર્વક, મધ્યસ્થિત તથા જે વડે આત્માની દેશના શુદ્ધ થાય છે તેનું વ્યક્ત માર્ગ શાન્તિતીર્થ છે, જેમાં સ્નાન કરીને વિમલ, વિશુદ્ધ અને શીતલ થયેલો હું દોષનો ત્યાગ કરું છું.'

(જુઓ પરિશિષ્ટ ૨)

૪. મનસા ચ પ્રસીપ્તેન પ્રજ્ઞાજ્ઞાનજલેન ચ ।

સ્નાતિ ચો માનસે તીર્થે સ્વસ્નાનં તત્ત્વવર્ધનઃ ॥ ચિ. ૧૩-૧૦૮-૧૩

નમ્રતાથી ન્યાં ન્યાં પવિત્રતા, દેખાય તેને ગ્રહણ કરી આત્મસાત્ કરવાથી-
તેમાં સ્નાન કરવાથી પાપ ધોવાઈ જઈ સિદ્ધિ મળે છે એ બતાવ્યું છે.

યથા શલં ક્રિયાદીનં ક્રિયા ષા ષલવર્જિતા ।

નેદ્ર સાધયતે કાર્યે સમાયુક્તા તુ સિધ્યતિ ॥^૧

ચિ. ૧૩-૧૦૮-૨૦ (૧૭૫)

પયં શરીરશૌચેન તીર્થશૌચેન ચાન્વિતઃ ।

શુચિઃ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ દ્વિવિધં શૌચમુત્તમમ્ ॥

ચિ. ૧૩-૧૦૮-૨૧ (૧૭૬)

જેમ ક્રિયાદીન બળ અને બળ વિનાની ક્રિયા કોઈ કાર્ય
સિદ્ધ કરી શકતી નથી, પણ બન્ને સાથે રહીને કાર્ય સિદ્ધ કરી
શકે છે. તેમ શરીરશૌચ (અર્થાત્ માનસિક અને શારીરિક) અને
તીર્થશૌચવાળો (જગતના પવિત્ર રમણીય અને સાધનસંપન્ન
પ્રદેશોની યાત્રા કરનારો) પવિત્ર સિદ્ધિને પામે છે, માટે દ્વિવિધ
શૌચ ઉત્તમ છે.

સર્વોત્તમ સિદ્ધિ મેળવવા માટે બ્યાસ ભગવાને, ભૌતિક સફળતા માટેની
લોકગમ્ય રપટ, ધન ઉપમા આપીઃ મોટી ભૌતિક અને તેથીજે જાંબી
આત્મિક સિદ્ધિઓ મેળવવા માટે, માત્ર આત્મિક પવિત્રતા તથા સૌંદર્યદર્શન
વિશિષ્ટ હોવા છતાં પૂરતાં નથી, પણ એ સાથે બહારની દુનિયાના સૌંદર્ય,
જ્ઞાન અને પાવિત્રતા દર્શનના સમન્વયની અનિવાર્યપણે જરૂર છે, એમ
કહ્યું છે. બાહ્ય પવિત્રતા ઓછી મહત્ત્વની ખરી, પણ તેના વિના ચત્રાથી
જ શકાય એટલી મિનમહત્ત્વની નથી. અને આ વસ્તુસ્થિતિ સમજાવવા
વેદવ્યાસે આપેલી ઉપમા આપણો તથા બીજા દેશોનો છેલ્લા હજારેક વર્ષનો
પ્રતિહાસ ભેગાથી કેટલી બધી સાચી છે તે સમજાય છે.^૨ આપણે ત્યાં

૧. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૭૪ પૃ ૩૭૪.

૨. પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો, યુ એસ. એ. અને રશિયા વગેરેની ભૌતિક ઉત્તતિ
બળ અને ક્રિયાયોગના ચોક્કસ પ્રકારના સમન્વયને આભારી છે. મહાયુદ્ધના
વિનાશ પછી જાણા થતાં જાપાન અને જર્મની એ જ સમન્વયના બળે
દુનિયાનાં સફર રાષ્ટ્રોમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ફરીથી પ્રાપ્ત કરી એકાં છે. એ બધાં
રાષ્ટ્રોની રજોગુણી જ્ઞાતિને લીધે પરસ્પર સંઘર્ષ, અને પરિણામે થતો
અનિવાર્ય વિનાશ તેમને અવારનવાર મહેલો પડે છે એ જુદી વાત, પણ
આપણે ત્યાં તો બધી રીતે ઉત્તમ થવાની પૂરી સામગ્રી હોવા છતાં ઉત્તમ થવાનું

જન્મ પામેલા રુઝમુગનુ શિંગડુ, તે જેમ મોટા થતો જાય છે તેમ તેમ વધતું જાય છે, તેવી રીતે પુરુષની તૃષ્ણા પણ (દરરોજ) વધતી જાય છે, તેની કંઈ મર્યાદા નથી

‘મિસસૈન્દ્યોપાખ્યાન’માં વ્રાહ્મિના દાનનો અસ્વીકાર કરતા ભરદ્વાજ ઋષિએ તૃષ્ણાની અમર્યાદિતતા વર્ણવતા ઉપરની ગાથા કહી હતી ૨ રુઝમુગની ઉપમા આપી ઋષિ કહે છે કે જેમ શિંગડુ કે જે શરીરનો એક ભાગ છે, એ શરીરરક્તિની સાથે વધે છે, એ જ પ્રમાણે તૃષ્ણા પણ જેમ જેમ (પ્રેયની) આકાંક્ષાઓ પાર પડતી જાય છે, તેમ તેમ વધે જાય છે એ કદી તૃપ્ત થતી નથી તો પડેનેથી જ તૃષ્ણાનુ નિયમન થવું જોઈએ

न तल्लोकं द्रव्यमस्ति यल्लोकं प्रतिपूरयेत् ।

समुद्रकल्प. पुरुषो न कदाचन पूर्यते ॥^૧

ચિ. ૧૩-૧૩-૪૬ (૧૭૮)

આ જગતમાં એવો કોઈ પદાર્થ નથી, જે જગતને-એની તૃષ્ણાને પરિપૂર્ણ કરે પુરુષ તો સમુદ્રકલ્પ-સમુદ્ર જેવો છે, એ કદી પૂર્ણ થતો નથી

‘મિસસૈન્દ્યોપાખ્યાન’માં રાજદાનનો અસ્વીકાર કરતા ગૌતમમુનિએ આ વચન ઉચ્ચાર્યું હતું ૨ એમાં તૃષ્ણાભિશ્રુત મનુષ્યની તૃપ્તતા બતાવી છે જેમ તૃષ્ણાતુર મનુષ્ય સમુદ્ર જેવો દુષ્પૂર હોઈ તૃપ્ત છે,^૩ એમ તૃષ્ણા

૨ જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૭૨ પૃ ૩૭૦

૧ (૧) સરં પાનિ ‘જાતક’ ૨૫૮ ‘મન્ધાતા જાતક’માં તૃષ્ણાને ‘સમુદ્રકલ્પ’ કહી છે જુઓ નીચે શ્લોક ૧૮, પા નો ૧ (૫) પૃ ૩૮૦

(૨) સરં કસિજ પિ જા હમ જાય પઠિપુણ્ણ દલેજ્જ રક્કસસ ।

સેગાવિ સે ન સત્તમે રૂદ્ધ દુપ્પરણ રમે આયા ॥ ઉ મુ ૮-૧૬
કોઈ આ પરિપૂર્ણ જગત એક માણસને આપી દે તો પણ એનાથી સતૃપ્ત થાય નહિ આ જીવ એનો દુષ્પૂર છે

૩ જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૭૭ પૃ ૩૭૦

૩ અનિન્દિતો જ્ઞાનામાત્રમાયાત્પેચ્છોડ્યાનસૂચક ।

સમુદ્રકલ્પ ષ નરો ન કદાચન પૂર્યતે ॥ ૧૨-૧૫૪-૧૬

જે અનિન્દિત જ્ઞાનાત્મા, શાંત, ઇન્દ્રિયાગ્રા, અને અસૂયા વિનાનો માણસ છે તે સમુદ્રકલ્પ છે, એ કદી પૂર્ણ થતો નથી

ઉપર કાબૂ રાખનાર, આત્મકામ મનુષ્ય પણ સમુદ્ર જેવો દુષ્પૂર છે. પણ એ તુચ્છ નથી મહાન છે. કારણ એ તૃષ્ણાનો યુગામ નહિ હોવાથી સમુદ્ર જેવો દુષ્પૂર નથી, પરંતુ તૃષ્ણાનો નિયામક-કામકાન્ત છે તેથી સમુદ્ર જેવો દુષ્પૂર છે. તૃષ્ણાના, કામ અને કોધના બધા દુમલા, એના વિશાળ ઉદરની મુઠાદામાં આત્મરૂપ યર્ષ, સમાય છે. કિનારાનું ઉત્કંઠન કરી શકતા નથી.^૪

આમ તૃષ્ણાતુર અને તૃષ્ણા વિનાના બનેને 'સમુદ્રરૂપ'ની ઉપમા આપી કવિએ, એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી છે કે ગમે તે અવસ્થામાં માનવચિત્ત દુષ્પૂર છે. તેથી તૃષ્ણાક્ષય, કામકોધનો નાશ વગેરે શબ્દોનો અર્થ રોગિષ્ટ વ્રતિઓનું નિરોગીકરણ, તુચ્છ વ્રતિઓનું મહાનમાં રૂપાંતર, એટલે કે પરમાત્માની વિભૂતિઓને એના નિર્ભેજ રૂપમાં જોઈ શકનારી તારકશાનની દીપ્તિવાળી સ્વચ્છ, દિવ્યદષ્ટિ. આવી દિવ્યદષ્ટિ પામનાર ભગવાનના સમુદ્રરૂપ ભંડારનાં રત્નો મેળવે છે.

यच्च कामसुख लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।

वृष्णाक्षयसुखस्यैते नादृतः षोडशीं फलाम् ॥^૧

૧૨-૧૬૮-૩૬ (૧૭૯)

૪. (૧) આપૂર્વમાણમચ્છલપ્રતિષ્ઠ સમુદ્રમાપ પ્રવિશન્તિ યદ્વત્ ।

સદ્વત્કામા ય પ્રવિશન્તિ સર્વે સ શાન્તિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥

૬-૭૪-૭૦ (ગીતા. ૨-૭૦)

ચોતરફથી પાણીનો પ્રવેશ થયા છતાં (નદીઓ અને વરસાદથી) સમુદ્ર જેમ અચળ રહે છે, એમ જે મનુષ્યમાં સર્વ કામનાઓ-વિપયો પ્રવેશ કરે છે (એટલે કે મહાસાગરના પાણીમાં બીજાં પાણી, પાણીરૂપે જ એકરૂપ થાય છે, વિક્રિયા નથી કરતા એમ સયમીના ચિત્તસાગરમાં પ્રવેશતા વિપયો આત્મારૂપે જ એકરૂપ થાય છે, વિકાર નથી કરતા) તે જ શાન્તિને પામે છે, નહિ કે કામનાની ઈચ્છાવાળો મનુષ્ય.

(૨) આ શ્લોકના અર્થ = ૧૨-૨૪૩-૯ અર્થ, બાકીનાં બે ચરણ, સ કામકાન્તો ન તુ કામકામઃ ।

સર્વ લોકાત્સર્ગમુપૈતિ દેહી ॥ ૧૨-૨૪૩-૯ કંઠ.

...એ (સંયમી), કામકાન્ત છે ('કામનાના સંકલ્પ આત્મીને આત્મી મળે છે, અન તેને લીધે એ મનોહર લાગે છે તે કામકાન્ત' નીચકંઠ) પણ કામનાની ઈચ્છાવાળો (કર્મકંઠ) કામકાન્ત નથી એને તો (કામીને) આ લોકમાંથી મર્યા બાદ મ્યુતિવાળા, સ્વર્ગલોક મળે છે.

૧. (૧) = ૧૨-૧૭૧-૫૧; ૧૨-૨૬૮-૬; વાયુ. પુ. ૨-૩૧-૧૦૦.

જગતમાં જે કામસુખ-વિષયસુખ છે અને સ્વર્ગનું જે મહાન સુખ છે તે તૃપ્ત્યાક્ષયથી મળતા સુખની સોજામી કળાને (પણ) યોગ્ય નથી.

પુત્રશોકથી દુઃખાર્ત સેનજિત રાજાને એક બ્રાહ્મણે આશ્વાસન આપતાં

(૨) યુ. ઉ. શાં. ભાષ્ય ૪-૩-૩૩; યોગસૂત્રનું વ્યાસભાષ્ય ૨-૪૨; નાગોજ્જલની યોગસૂત્રવૃત્તિ, ૨-૪૨. આ ત્રણે ત્રયોમાં અવતરણ તરીકે ટાંકેલું છે.

(૩) = ફે. જિનચંદ્રિયા “સંગ્રહણી” (૫ મી સદી) ગાથા ૧૬૯.

જં ચ કામસુહ સોણ જ ચ દિવં મહાસુહ ।

વીરરાગસુહસ્તેયડળતમાયં વિણડગ્ગહ ॥

જગતમાં જે કામસુખ છે અને સ્વર્ગનું જે મહાન સુખ છે તે વીતરાગસુખના અનંતમા ભાગની તોફે પણ ન આવે.

(૪) જુઓ ઉપર ‘સુખદુઃખ’ (પ્રક. ૧૨) શ્લોક ૧૨૩ (મ. ભા. ૬-૪૦-૩૭ ગીતા. ૧૮-૩૭) પૃ. ૨૭૭.

(૫) સરં ન કદાપણવસ્તેન તિત્તિ કામેસુ વિજ્ઞતિ ।

અપ્પસાદા દુક્ખા કામા હિતિ વિર્મ્માય વગ્ગિતો ॥

અપિ દિવ્વેસુ કામેસુ રત્તિ સો માધિગણ્ણતિ ।

તણ્ણક્કલ્લયરત્તો હોતિ સમ્માસમ્મુદ્ધસાવકો ॥ ધમ્મ. ૧૮૬, ૧૮૭

= જ્ઞાનક ૨૫૮ ‘મન્ધાતા’ જ્ઞાનક

કાર્યાપણનો (સોનામહોરોનો) વસ્ત્રાદિ થાય તો પણ કામસુખોની તૃપ્તિ થતી નથી; કામસુખો અવ્યવસ્થાદવાળાં અને દુઃખ આપનારાં છે એમ જાણીને પંદ્રિત દિવ્ય કામસુખોમાં પણ રતિ કરતો નથી; તે સમ્યક્ રીતે સંબુદ્ધ આવક ધર્મને તૃપ્ત્યાક્ષયમાં રત થાય છે: ‘મન્ધાતા’ ‘જ્ઞાનક, (જ્ઞાનક નં ૨૫૮)ની વાત કહી, તૃપ્ત્યામાં ફસાના કિસ્મને ભગવાન જુદે વાથો દત્તો. એ કથામાં, ચક્રવર્તી મન્ધાતાએ તૃપ્ત્યાથી અતૃપ્ત રહીને, પુષ્પના પ્રભાવે ઉત્તરોત્તર, આગળ વધતાં ઇન્દ્ર પામેથી દેવોનું અધુનું રાજ્ય મેળવ્યું. પણ દેવો ઉપર પણ એકજ રાજ્ય કરવાની તૃપ્ત્યાથી ઇન્દ્રને મારવાનો સંકલ્પ કરતાં, એ પાપથી એનું અસંખ્ય વર્ગોનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું. એને બુદ્ધાપો આપ્યો, અને તે મૃત્યુ પામવા માટે સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. કારણ મનુષ્ય શરીર દેવોકમાં છૂટી શકતું નથી. જરૂર પામતી સમયે અમાત્યોએ આખરી સદેશ માંગતાં, મન્ધાતા ‘ચન્દ્રમૂર્ચના પ્રકાશ તમે આવતા સમય પ્રદેશનો અને સર્વ પ્રાણીઓનો માલીક દોવા છતાં મારી તૃપ્ત્યા પૂરી ન થઈ’ કહીને ઉપરની જે ગાથાઓ બોલ્યો હતો. જ્ઞાનક પૂનઃ

પ્રથમ મમત્વનો ત્યાગ કરવાનું સમજવી, ૨ ‘માણસ જે જે કામનાઓને ત્યજ દે છે, તે તે તેના મુખમાં અલિપ્તિ કરે છે, પણ કામનાઓની પાછળ ફરનારો માણસ તો તેની પાછળ નાશ પામે છે.’ ૩ એમ કહી કામનાઓની પાછળ ફરવાથી નહિ પણ તેના સ્વામી બનવાથી મુખ મળે છે, એ વિશદ કરી ઉપર મૂકેલું વાક્ય સંભળાવ્યું. વળી શમ મેળવના કેટલોક ઉત્તમ ઉપદેશ કરી તૃષ્ણા ત્યજવાનો અનુરોધ કરતાં પિંગ્યા વેશ્યાનું દૃષ્ટાંત દાંકી કહ્યું ‘જે દુર્ભતિવાળા પુરુષો વડે દુસ્ત્યજ છે, જે મનુષ્ય જીર્ણ થાય તો પણ જીર્ણ થતી નથી, જે પ્રાણુનિક રોગ જેવી છે, તે તૃષ્ણાને ત્યજવાથી મુખ થાય છે.’ ૪

કરતાં કથામાંનાં ‘મન્ધાતા’ પોતે જ હતા એમ ભગવાને કહ્યું. બોધિસત્ત્વને ભુક્ષ્યતાં અગાઉ આવી પ્રચંડ તૃષ્ણાના વેગમાં સજડાયું પડ્યું હતું એ વિગતની નોંધ સામાન્ય શ્રેયોર્થિને તેની સાધનામાં ભારે ઉત્સાહ પ્રેરનારી છે.

(૬) સરં

एहि तन कर फल विषय न भाई । स्वर्गउ स्वल्प अत दुःखदाई ॥

नर तनु पाइ विषय मन देही । पलटी सुषा ते सठ बिष छेही ॥

ताहि कबहुँ भल कहइ न कोई । गुंजा प्रहई परस मुनि खोई ॥

તુલસી ‘રામાયણ’ ઉત્તરકાંડ. દોહા ૬૫ પત્રી એપાર્શ્વ ૧ થી ૩.

(રામચંદ્રજી કહે છે :) હે ભાઈ! આ શરીરનું ફળ વિષયભોગ નથી

એટલું જ નહીં પણ સ્વર્ગના ભોગો પણ બહુ થોડા અને અતે દુઃખદાયી છે.

માટે જેઓ વિષયોમા મન જોડે છે તે શક્યોકો અમૃતને બદલે ઝેર લે છે. જે

પારસમણિ બોધને ચળોરી થે છે તેને કાર્ષ્વ કદી બુદ્ધિશાળી કહેતું નથી.

(૭) સરં મો સમ કીન કુટિલ લલ કમી ।

जिन तनु दियो ताहि विसरायो ऐसो निमकहरामी ॥

સરદાસ, આશ્રમ ભગવાવધિ ભગવત. ૩૦

૨. જુઓ ઉપર ‘અઘવિદ્યા’ (પ્રક ૫) શ્લોક ૬૭, ૬૮, ૫ ૧૫૫.

૩. यद्यत्यजति कामाना तत्सुखस्यामिष्यते ।

કામાનુભારી પુરુષ કામાનનુ વિનશ્યતિ ॥ ૧૨-૧૬૮-૩૫

અગ્ર = ૧૨-૧૭૧-૪૮

૪. या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यत ।

મોડછી પ્રાણાન્તિકો રોગસ્તા તૃણા ત્યજતઃ સુલ્લમ્ ॥ ૧૨-૧૬૮-૪૫

= આદિ શ્લોક નં. ૮૪૦ લીટી ૫, ૬; ૩-૨-૩૫;

૧૨-૨૬૮-૧૨; ચિ. ૧૩-૭-૨૧; હરિવંશ ૧-૩૦-૪૨.

= ફે. ભાગ. પુ. ૬-૧૬-૧૬; વાયુ પુ. ૨-૩૧-૯૧.

૧૨-૧૭૧-૫૧ ના સંદર્ભવાળું મુલાખિત મ.ભા.માં 'મંદિગીતા'નું સંન્યાસપત્રી આખ્યાન છે તેમાંથી લીધું છે. એ આખ્યાન કંઈક એકપક્ષીય હોવા છતાં જીવનનાં ચોક્કસ પાસાંનું ઊંડું અવગાહન કરી મનુષ્યના દુઃખના નિરાકરણની ઘણી રીતો પૈકીની એક રીત વિશે અમણુ અનુગમેના તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરી વિશદ રીતે કહે છે, તેથી મ.ભા.માં આવી જુદી જુદી રીતે જીવન-શોધન ચર્ચાતી અનેક કથાઓની જેમ એનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે : ધર્મરાજે પિતામહને પ્રશ્ન કર્યો, 'અનેક જાતના ઉદ્યોગ કરવા છતાંય, જે ધનની હિંજાવાળા પુરુષને ધન ન મળે તો, ધનની તૃષ્ણાથી પરાભવ પામેલા એ માણસે શું કરીને સુખ મેળવવું ?' જવાબમાં પિતામહે કહ્યું, 'સર્વત્ર સમતા, અનાયાસ-વિભામ, સાચું બોધવું, વેરાગ્ય અને અવિવિત્તા-અદુ શાસ્ત્રો જાણવાની અને તેથી તેના ચક્કરમાં ફસાઈ પડવાની અનિચ્છા, એ જેનામાં હોય છે તે સુખી થાય છે.' આ પાંચે ગુણો મોક્ષ મેળવવાનાં પદ્ધતિયાં છે, એમ વૃદ્ધો કહે છે. આ પાંચે ગુણો જ સ્વર્ગ, ધર્મ અને અત્યુત્તમ સુખ છે. આ વિષયમાં મંદિએ ગાયેલા ઇતિહાસનું ઉદાહરણ અપાય છે. ધન મેળવવાની લાલસાવાળા મંદિએ અનેક જાતના પ્રયત્નો કરી જોયા, પણ બધામાં તે નિષ્ફળ ગયો. છેવટે બાકી રહેલા થોડા ધનમાંથી એણે જે જીવાન વાછરડા ખરીદ્યા. પછી એમને પજોટવા માટે ધૂંસરે બરોબર બાંધી ધરની બહાર કાઢ્યા. પણ આગળ જતાં રસ્તામાં એક ઊંટ બેઠું હતું. તેને જોઈને બગદા લાડકપા અને ઊંટને વચ્ચે રાખીને દોડ્યા ! એટલે ઊંટ પણ ખીમવાઈને ઊભું થઈ મધુ અને બન્ને બગદાને પીડ ઉપર ઉચકાને જોરથી નાકું ! આ રીતે પોતાના બચેલા ધનમાંથી, ધન મેળવવાનો ઉદ્યોગ કરવા માટે ખરીદેલા બગદાને મૃત્યુ પામતા જોઈને નિરાશ મંદિ બોલ્યો, 'માણસ ગમે તેવો હોશિયાર અને જાત ઉપર વિશ્વાસ રાખતો હોય પણ દેવલોગ વિના

પિંગલા વેશ્યાનું દર્શાવે ઉપર 'અન્નવિદ્યા' (પ્રક. ૫) શ્લોક ૬૭, ૬૮ના ઉદ્દાહરણમાં પૃ. ૧૫૬, ૧૫૭ ઉપર છે.

સર્ જીર્યન્તિ જીર્યતઃ કેશા દન્તા જીર્યન્તિ જીર્યતઃ ।

ચક્ષુઃ ધોત્રે ચ જીર્યંતે તૃષ્ણા ન તુ જીર્યંતે ॥

ચિ. ૧૩-૭-૨૪; સર્ પંચતંત્ર ૫-૧૬

૧૬ાવસ્થામાં કેશ જીર્ણ થાય છે, દાંત જીર્ણ થાય છે, ચક્ષુ અને કાન જીર્ણ થાય છે, માત્ર એક તૃષ્ણા જ જીર્ણ થતી નથી.

૫. સર્વનામ્યમનાયાતઃ સત્પથાય ચ ભારત ।

નિવેદ્યાત્રિવિંશતિ ચ યસ્ય રમાસ મુસી નરઃ । ૧૨-૧૭૧-૨.

તેને કંઈ મળતું નથી. પૂર્વે મેં કરેલાં બધા કામોમાં અનર્થ થયો હતો, છતાં મેં બગદારીદી તેને પગોટવા માંડ્યા તો કાકનાલીયન્યાયની જોમ, અને ઉન્માથથી મરી ગયેલા શિયાળની જોમ, તેઓ ઊંટની ડોક ઉપર બે મણિઓની જોમ લટકે છે, એ ગુદ્દાં દેવો જ પ્રજાવ છે, માટે (એમ લાગે છે કે) ઘેરાઅથી ધનની આશાઓનો ત્યાગ કરનાર મુખે મુલે છે. અહો ! ગુદ્દાં જો જનકના નિવાસસ્થાનમાંથી મહાઅરખ્ય તરફ પ્રધ્યાન કરતાં ક્યું હતું તે બરાબર સાચું ક્યું છે. 'એક માણસ સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત કરે અને ખીન્ને સર્વને કેવળ ત્યાગ જ કરે તે બંનેમાં સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત કરનાર કરતાં તેનો ત્યાગ કરનાર શ્રેષ્ઠ છે, ૧૭ માટે ઓ મૂર્ખ, દ્વિયાલિલાથી મન ! તું લોભ છોડી દે. ખરેખર પહેલાં ચર્ધિ ગયેલો કે હવે પછી થનારો કોઈ પણ મૂર્ખ માણસ કામનાના અંતને પામી શક્યો નથી, અને પામી શકશે નહિ. એમ તૃષ્ણા તો વધે જ જાય છે. આમ સમજીને હું હવે પ્રતિજુદ્ધ થયો છું, અને જનમૃત થયો છું. ૮ ઓ કામ ! ખરેખર તારું હૃદય વજ્રસારથી અન્યુ હોય એવું દૃઢ છે, કારણ કે એ સેંકડો અનર્થોથી ઘેરાયેલું હોવા છતાં એના મેંકડો દૂકડા થતા નથી ! ૯ પણ તારું મૂળ કે જે સંકલ્પ છે, તેને હું ગાળુ છું, તેથી હવે

૬. ઉન્માથ=પગુઓને પકડવામા વપરાતું કૃત્યન્ત્ર; આ ઉપમાને મળતી વાતો 'પંચતન્ત્ર' ૨-૩માં છે એમાં ગિયાળ. પારધિના તીરથી મરી ગયેલા સુવર અને સુવરની દાદથી મરી ગયેલા પારધિના રાગ આગળ આવી પહેાંચતાં, લોભને લીધે સૌથી પહેલાં પારધિના ધનુષ્યની દોરી ખાવા ગયું. એટલે દેવયોગે પણ જ ઉપર ચડાવીને તૈયાર રાખેલું તીર શિયાળનું તાળવું તોડીને આરપાર નીકળી ગયું, એવી કથા છે. ('પંચતન્ત્ર' ૫. ૧૮૨ થી = ૬. 'હિતોપદેશ' ૧-૬માં છે.)

૭. યઃ કામાન્પ્રાપ્તુયાત્સર્વાન્યથૈનાન્કેવલાસ્યજેત્ ।

પ્રાપ્ત્વાત્સર્વકામાના પરિત્યાગો વિશિષ્યતે ॥ ૧૨-૧૭૧-૧૬

= ૬. મનુ. ૨-૯૫

૮. ન પૂર્વે નાપરે જાતુ કામાનામન્તમાપ્નુવન્ ।

ત્યક્ત્વા સર્વેસમારમ્માન્પ્રતિવુદ્ધીડસિમ જાગૃમિ ॥ ૧૨-૧૭૧-૨૨

૯. નૂન તે હૃદય કામ વજ્રમમારમય દૃઢમ્ ।

મદનવ્યંજતાવિષ્ટ શતષા ન વિલીયતે ॥ ૧૨-૧૭૧-૨૩

આ શ્લોક પ્રયત્નિ લોકકહેવત છે. જુઓ ઉપર 'મુખદુઃખ' (પ્રક. '૧૨) શ્લોક ૧૨૫ પૃ. ૨૮૦ની પા. નોં. ૨ એમા ધૃતરાષ્ટ્ર અને અર્જુન પોતાના હૃદયને આ ઉપમા આપે છે તેના અનુક્રમે ૭ અને બે સંદર્ભ મૂકેલા છે.

હું સંકેપ જ કરીશ નહિ. ધનની ઈચ્છા દુઃખદાયક છે. મેળવ્યા પછી સાચવવાની ફિકર થાય છે. અને મેળવેલું જતું રહે તો તો જાણે છવ જતો રહ્યો એવું દર્દ થાય છે. અરે, ચિંતા કરી કરીને દમ નીકળી જાય તો યે પૈસો મળતો નથી એનાથી વધારે દુઃખ કેવું ? અને જો (પૈસો) મળે તો ગંગાતું સ્વાદિષ્ટ જળ પીવાની પુનઃ પુનઃ ઈચ્છા થવા કરે એમ તૃષ્ણા વધતી જ ચાલે છે. પણ આ બધું સમજીને હું પ્રતિજુદ્ધ થયો છું, માટે ઓ તૃષ્ણા ! તું મને છોડી દે ! કામ અને લોભને અનુસરનારી તારામાં મને પ્રીતિ રહી નથી તેથી હું તો તારો ત્યાગ કરીને સત્ત્વગુણોના આશ્રય કરી, છુદ્ધિને યોગમાં લગાડી, એકાગ્ર ચિત્તથી જ્ઞાન મેળવી, મનને બ્રહ્મમાં ધારણ કરી, મારા આ દેહની અંદર હૃદયમાં સર્વ જૂતોને જોઈશ. એમ અનાસક્ત રહીને જગતમાં નિરાશય અને સુખી થઈને વિચરીશ, જેથી (ઓ કામ !) તું મને ફરીથી દુઃખમાં નાંખી નહિ શકે. હે કામ ! તું જ તૃષ્ણા, શોક અને શ્રમનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન છે, માટે મારે આમ અનાસક્ત થવા વિના છૂટકો નથી. ધનનાશનું દુઃખ બધાં દુઃખ કરતાં મહાન છે, કારણ મિત્રો અને સંબંધીઓ નિર્ધન થયેલાનું અપમાન કરે છે, અને એ સિવાય પણ એને બીજાં અનેક અપમાન સહેવાં પડે છે. બીજી તરફ ધનમાં સુખનો એક જ અંશ છે અને તે પણ દુઃખથી ઘેરાયેલો છે. ધનવાનનું ડાકૂઓ ખૂન કરે છે, અથવા (બીજાઓ) વિવિધ દેડ દઈને તેને ઉદ્દેગ કરાવે છે. આમ ઘણો લાભો સમય વીતાવ્યા પછી નશો ચડાવનારી લોભપતા એ દુઃખ છે, એવી મને સમજ પડી છે. હે કામ ! તું જેનું આલંબન કરે છે, તેની પાછળ લાગેલો રહે છે. તું અતત્ત્વ, બાળક, અસંતોષી અને અગ્નિની પેડે અનૃપ્ત છે. તું શું સુલભ છે કે શું દુર્લભ છે એ સમજતો નથી, અને પાતાળની જેમ કુપૂર એવો તું મને દુઃખમાં જ દટાયેલો રાખવા ઈચ્છે છે કે શું ? પણ અત્યા કામ ! હવે હું તારા સપાટામાં આવીશ નહિ. મને વૈરાગ્ય થયો છે, તેથી પરમ નિર્હતિની-સંતોષની ઉપાસના કરીને કામનાઓનું ચિંતન નહિ કરું. મેં મૂર્ખાએ ઘણા કલેશ સહ્યા, પણ હું કંઈ સમજ્યો જ નહિ, પણ ધનનાશને લીધે લોકોમાં ધિક્કારપાત્ર થયેલો હું સર્વાંગે શાંત થઈને સમ્પ્રિય, હું હવે જ્ઞાનગત બધી અભિવાધાઓને ત્યજીને તારો ત્યાગ કરી દઈશ, એટલે ઓ કામ ! તું મને નાથેલા બળદિવાની જેમ ફેરવીને મોજ નહિ કરી શકે. હું ધિક્કાર કરનારાઓને ક્ષમા આપીશ, હિંસા કરનારાની હિંસા નહિ કરું, અને અગ્નિય બોલનારાની સામે પણ દ્રૌપદ્યા વિના પ્રિય બોલીશ. હું સદા તૃપ્ત, સ્વસ્થ ઇન્દ્રિયોવાળો, અને જે કંઈ મળી આવશે તેનાથી આજીવિકા ચલાવનારો થઈશ. પણ તું કે જે મારો શત્રુ છે તેને સમજ નહિ

ઠરું. હવે જાણી લે કે દુઃખવશ, નિર્જિતિ (સતોષ), તૃપ્તિ, શાન્તિ, સન્નિ, દમ, ક્રમા, અને સર્વભૂતો પ્રત્યે દયાનો શરણાગત થયો છું—એ ગુણો કેળવવા માંડ્યા છે. માટે હવે સત્ત્વગુણમાં પ્રતિષ્ઠિત થના મારો કામ, લોભ, તૃષ્ણા અને કૃપણતા ત્યાગ કરી જતો. ^{૧૦} મેં કામ, લોભ, ક્રોધ અને ક્રોરતાનો ત્યાગ કર્યો છે, તેથી લોભવશ અનાત્માની-મૂર્ખની જેમ દુઃખી નહિ થાઉં. કામક્રોધથી પેદા થયેલું દુઃખ, અને અરતિ રજ્જેગુણથી યાય છે માટે કામને અનુસરનારા રજ્જેગુણનો ત્યાગ કરીશ. ^{૧૧} હવે મીઠામ ઝાનુમાં તપી ગયેનો પુરુષ જેમ શીતળ ધરામાં પેમીને આનંદ પામે એવી રીતે મેં જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કર્યો છે, દુઃખ શાન્તિ પામ્યો છું, પરિનિર્વાણ પામ્યો છું અને કેવળ સુખાનુભવ કરી રહ્યો છું. ^{૧૨} વગેરે બોલ્યા પછી ઉપર મૂકેલું સુભાષિત ઉચ્ચારી મદિએ આત્માથી ગણનાં સાતમા કાળગ્રંથી મહાશયુનો નાશ કરી ^{૧૩} પોતે અવધ્ય જ્ઞાનપુરી પ્રાપ્ત કરી ત્યાં રાજની જેમ સુખી થશે એમ કહીને જ્ઞાનગ્રંથી મહાન સુખ મેળવ્યું.

૧૦. ક્ષમિયેડક્ષમમાણાના ન હિસિયે ચ હિસિત ।

દ્વેષ્યમુજ્ઞઃ પ્રિયં વક્ષ્યામ્યનાદત્ય તદપ્રિયમ્ ॥ ૧૨-૧૭૧-૪૩

તુષ્ટઃ દ્વરદ્યેન્દ્રિયો નિત્ય ચચાલચ્ચેન વતૈયન્ ।

ન સક્કામ ફરિષ્યામિ ત્વામહ શનુમાત્મન ॥ ૪૪

નિર્વેદ નિર્જિતિ તૃપ્તિ શાન્તિ સત્ય દમ ક્ષમામ્ ।

સર્વભૂતદયાં ચૈવ વિદિ માં શરણાગતમ્ ॥ ૪૫

તસ્માત્કામથ લોભથ તૃષ્ણા કાર્પણ્યમેવ ચ ।

ત્યજન્તુ મા પ્રતિષ્ઠન્તે સત્ત્વરયો હાસ્મિ સાપ્રતમ્ ॥ ૪૬

૧૧. કામાન્મ્યુદેસ્ય ધ્રુવે ચર્તિકિત્પુરુષો રજઃ ।

કામક્રોધોદ્ભવ દુઃસમહીરરતિરેવ ચ ॥ ૧૨-૧૭૧-૪૮

૧૨. એવ મદ્ગપ્રવિશોડહ મીઠ્યે શીતમિવ હૃદમ્ ।

શામ્યામિ પરિનિર્વામિ સુષ્ટમાસે ચ કેવલમ્ ॥ ૧૨-૧૭૧-૫૦

૧૩. પં. નીલકંઠે આ શ્લોકનો જે અર્થ કર્યો છે તે સંગત લાગતો

નથી પણ અર્જુનમિત્રનો અર્થ સંગત છે તે આ પ્રમાણે છે.

આત્માથી સાતમે એટલે કામાદિ છ રિપુઓ જે આત્માને હાકે છે તેને ત્યજીને કેવળ આત્માને જ સ્થાપીને; (રાજનીતિ પદ્યે) અમાત્યાદિ છ પ્રતિકૂળ (મિત્ર, અમાત્ય, પુર, રાષ્ટ્ર, દંડ અને ક્રોશ) આવરણોને ત્યજીને રાજગ્રંથે રહે છે એવો સંગત અર્થ છે. (અર્જુનમિત્ર) જુઓ નીચે ‘પ્રકીર્ણ’ (પ્રક. ૨૦) શ્લોક ૧૮૫, ૫ ૪૧૧.

મંકિએ ગાયેનું કામવિજ્યનુ ગીત, ભગવાન સિદ્ધાર્થ બુદ્ધના મારવિજ્યની યાદ આપે છે. માર સાથેના યુદ્ધમાં એ 'કાળા નમુચિ'નો તિરસ્કાર કરતાં ભગવાન બુદ્ધે ઉચ્ચારેલી ગાથાઓ 'સુત્તનિપાત' ૧૪ના 'પધાનસુત'માં સંધરાયેલી છે, એ જોવાથી 'મંકિગીતા' સાથેનું એનું સામ્ય દેખાઈ આવશે. વળી 'કામ'નો તિરસ્કાર કરી મંકિ પોતાને 'પ્રતિબુદ્ધ' અને 'બુદ્ધ' તરીકે ઓળખાવે છે, હત્યાદિ વિગતો સાથે સિદ્ધાર્થે બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી મનમાં ખોલેલી ગાથાઓ સરખાવવી જરૂરી છે. 'ધર જનાવનારને શોધનાં અનેક જન્મવાળા સંસારમાં હું નિષ્ફળ દોડતો હતો; દુઃખ આપનારો જન્મ વારંવાર આવતો હતો. પણ ધર જનાવનારા (માર) તું દેખાયો છે, તું ફરી ધર બાંધી શકીશ નહિ, તારી સર્વ પાંસળીઓ-પાટડીઓ ભાંગી ગઈ છે, મોભ તૂટી ગયો છે. સંસ્કારની પાર ગયેલા ચિત્તે તૃપ્ત્યાત્મક (બુદ્ધત્વ) પ્રાપ્ત કર્યો છે.' ૧૫ એ જ પ્રમાણે 'હું સમ પામ્યો છું, પરિનિર્વાણ પામ્યો છું, અને કેવળ સુખનો અનુભવ કરી રહ્યો છું' તે ઉક્તિ, જૈન, બૌદ્ધ તથા તત્કાલીન બીજા શ્રમણ સંપ્રદાયો અને વૈદિક પરંપરાના સંન્યાસમાર્ગીઓની પરિભ્રમણો સમન્વય કરીને એકત્વ દર્શાવે છે.

આ આખ્યાનનો મંકિ એક ધન્યોપન્ય સામાન્ય માનવી છે, પણ તેના પોતાના દુઃખાનુભવના પ્રત્યાધાનમાંથી ઉદ્ભવેલા નિર્વેદથી એ બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, એટલે જેમ ગૌતમ બુદ્ધ બીજાના દુઃખોથી દાઝીને બુદ્ધત્વ પામ્યા એમ આ પોતાના દુઃખોથી દાઝીને બુદ્ધત્વ પામે છે. તેથી દક્ષાભેદે ભગવાન શાક્યપુત્રની આચારક્રિયા વ્યવહાર દૃષ્ટિએ ઐત્ર દેખાય છે, છતાં મંકિ પણ બુદ્ધત્વ પામે છે, -શ્રદ્ધામૂળ માય છે, તેથી અર્થ બુદ્ધ ભગવાન પ્રભોધે છે, એ પ્રમાણે, એવી ચેત્તવ, નિષ્કૃષ્ટવની સરખામણી કરવી એ યોગ્ય નથી તેમજ અનાસક્ત મનુષ્ય માંદગરિયક દૃષ્ટિથી જોતો નથી, ૧૬ તેથી માણસ જેમ તેમ કરીને પણ

૧૪. 'સુત્તનિપાત' ૩-૨૮ (૨).

૧૫. અનેકશાસ્ત્રિસંગારે સંપાદિતમે અનિષ્ણિસે ।

મદ્ધારક મદ્ધમન્તો દુકમ્મા જાતિ પુમ્મપુનં ॥

મદ્ધારક દિદ્ધાંચ્ચિ પુન મેદં ન મદ્ધમિ

મદ્ધા સં ચ્ચમુકા મમ્મા મદ્ધુટ્ઠ વિસેવતં

વિસેવારમ્મ વિલે સ્વદાન મમ્મજ્ઞાના ॥

પદ્યમ. ૧૫૩, ૧૫૪ : જુઓ 'બુદ્ધગીતાસરસંપ્રદ' ૨-૪.

૧૧. (૧) 'જમી દૃષ્ટિઓમાં (સંપ્રદાયોમાં) પોતાની દૃષ્ટિ ઉગમ ॥ એમ સમજીને યોગનામે પ્રાણી આ જન્મમાં પોતાના પંથને મદત્તવે માને

છે, અને ખીજા પથો તેનાથી હીન છે એમ કહે છે, અને તેથી વિવાદથી પર ચતો નથી

‘તે પોતાના પંથમાના દષ્ટ, શ્રુત, શીન્વત અથવા અનુમિતમાં જ ફાયદો જુએ છે, અને પોતાની સમગ્રજી સારી છે એમ માની લઈને ખીજા બધા પથોને હીન ગણે છે

‘જે દષ્ટિની આસક્તિને લીધે તે ખીજાને હીન ગણે છે તે એક મિથિ છે એમ સુચો કહે છે મોટે ભિન્નુએ દષ્ટ, શ્રુત, અનુમિત કે શીન્વતમા આસક્ત થવું નહિ

‘આ જગતમા તેણે જ્ઞાનમા કે શીનમા જુદી દષ્ટિની કંપના કરવી નહિ; દુ ખીજાની સમાન છુ, ખીજાથી હીન છુ કે એવ છુ એવી તુલના પણ કરવી નહિ

‘તે આત્મદષ્ટિ છોડી દઈને અને ઉપાધનરહિત થઈને જ્ઞાનમા પણ આસક્ત થતો નથી તે સાપ્રદાયિક લોકમા સપ્રદાયથી વર્તતો નથી, અને તે કોઈ પણ દષ્ટિને વળગી રહેતો નથી

‘ઈહ્યોક કે પરનોકમા ભવ અને અભવ બન્ને અતોની જોને આકાંક્ષા નથી તેને પદાર્થોના વિચારથી દટપણે સ્વીકારેલી કોઈ સાપ્રદાયિકતા નથી ઇત્યાદિ
(‘સુતનિપાત’ ‘પરમર્દુકમુત’ ૪૩ (૫))

(૨) સરં ‘દુ ઈશ્વરના વ્યવસ્થાને આ રીતે સમન્યો છુ ઈશ્વર એક ચૈતન્યસમુદ્ર છે એમા તરંગો જોડે ઠ ને રામે છે, જોડે છે ને પાછા અદર જ લગી જાય છે રહી રહીને તરંગ જોડે છે ને લગે છે એક જનાતમા જન્યો એને કે ઈશ્વરનો એક તરંગ ઉપડ્યો એક જન્મ, બે જન્મ, ત્રણ જન્મ એ જોડાતો રહ્યો અને અતે એ જ સમુદ્રમા લીન થઈ ગયો એટલે આપણે કહીએ છીએ કે જીવાતમા મુક્ત થઈ ગયો

‘આમા કોઈ જોયો કે નીચો નથી જાતજાતના સકંપો જોડે છે એવુ જ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો સકંપ જોડ્યો એને આપણે અભેદેવ કહ્યો, ને ત્યારથી ઉત્પત્તિ થતી આવે છે અભેદરૂપ સકંપ આગે ય ચાનુ જ છે એને હજી મુક્તિ નથી મળી પણ એક દિવસ આવશે, જ્યારે એને ય મુક્તિ મળશે અને એ સમુદ્રમા સમાઈ જશે એ તો ઈશ્વરનો એક બહુ મોટો સકંપ છે એવા તો અનેકવિધ સકંપો, અનેક શક્તિઓથી ભરેલા, જાગે છે, પૂર્ણ થાય છે અને પાછા સમુદ્રમા લીન થઈ જાય છે એમા જાચનીય કશું નથી, ફક્ત ભિન્ન-ભિન્ન છે આ જુદી જાતનો સકંપ છે ને પેનો જુદી

અનાસક્ત અને તૃષ્ણાવિનાનો થાય છે એ જ મહત્ત્વનું છે. ૧૭

૧૨-૨૬૮-૬ના સંદર્ભનો પ્રયોગ માંડવ્ય ઋષિએ પૂજવાથી મિથિલાના જનકે તૃષ્ણા વિષે ગાયેલી ગાથાઓમાં આવે છે. એ ગાથાઓમાં સમૃદ્ધ વિષયો પણ જ્ઞાનીઓને દુઃખરૂપ લાગે છે, જ્યારે અજ્ઞાનીઓને ક્ષુદ્ર વિષયો પણ મોહ પમાડ છે એ કહી, તૃષ્ણાની દુષ્પૂરતા, તૃષ્ણાનું કારણ મમત્વ અને મમત્વ તે જ દુઃખનું કારણ, માટે મમતાનો ત્યાગ કરવો. વિદ્વાને સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે ‘વ્યાધમાંસ’ની ઉપમા પ્રમાણે-અર્થાત્ તૃષ્ણા વિના વર્તવું, ૧૮ વિશુદ્ધ થઈને સર્વ કામનાઓ અને દ્વંદ્વોનો ત્યાગ કરવો, અને ચારિત્ર્યને ચંદ્ર જેવું ઉજ્જવળ અને નિર્દોષ રાખવું વગેરે કહ્યું છે.

બૃહદારણ્યકમાં જનક-યાજ્ઞવલ્ક્યસંવાદ દરમ્યાન, સત્રાદ જનકને મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યે બ્રહ્મજ્ઞાન ઉપદેશતાં, સુપુત્રિમાં પડેલા મનુષ્યની ઉપમા આપી, આત્માની નિર્લોક, નિઃસંગ અને અદ્વૈત સ્થિતિના આનંદનું વર્ણન કરતાં સર્વશ્રેષ્ઠ આનંદ વિષે કહ્યું છે. ‘મનુષ્યમાં જે કોઈ બધાં અંગોથી તંદુરસ્ત, સમૃદ્ધ, બીજાઓનો અધિપતિ અને બધા ભૌતિક વૈભવોથી સંપન્ન હોય તે મનુષ્યોનો મોટામાં મોટો આનંદ છે. હવે જે મનુષ્યોના આવા સો આનંદ તે પિતૃલોકને જીતનારા પિતૃઓનો એક આનંદ છે. પિતૃલોકનાં પિતૃઓના સો આનંદ ગંધર્વલોકનો એક આનંદ છે. ગંધર્વલોકના સો આનંદ કર્મદેવોનો એક આનંદ છે. ૧૯ કર્મદેવોના સો આનંદ આગ્નિદેવોનો એક આનંદ છે, ૨૦

જાતનો છે. કોઈ કારણે આપણને એક જીવ આકર્ષક લાગે છે તે દુનિયા એને મસ્તકે ચડાવે છે; બીજો કોઈ જીવ આપણને અભ્યિક્ષક લાગે છે તે દુનિયા એને વીસરી જાય છે. આવો બધો તાત્કાલિક આસ્વાદ કરે છે.’ (‘વિનાશની વાણી’ ‘સંસ્કૃતિ’ ઓક્ટો. ૧૯૫૮નું પૂઠું પાન ૪)

૧૭. સરં ‘સુતર આવે ત્યમ તું રહે

જેમતેમ કરીને હરિને લહે’. ‘અખાના છંપા’ પૃ. ૧.

૧૮. જેમ વાઘે સ્વીકારેલા માંસને ‘આ મારું ભોગસાધન છે-મારું ભોજન છે’ એમ કોઈ સમજતું નથી, એ પ્રમાણે વિદ્વાનને કશા ઉપર મમત્વ નથી રહેતું અર્થાત્ નિષ્કામ અને છે. (પરમાનંદ)

વ્યાગ્રસ્વીકૃત માસમન્ય કોઽપિ મમ ભોગસાધનં અવિષ્યતીતિ નામિમન્યતે, તદ્વદિદ્વરસુ યયા કોઽપિ નામિમન્યતે તથા નિષ્કામો મવેદિત્યર્થ ॥ (પરમાનંદ)

૧૯. પુણ્યકર્મ કરીને થયેલા દેવો તે કર્મદેવો.

૨૦. જન્મથી જ દેવ તરીકે જન્મ્યા હોય તે આગ્નિદેવો.

અને તે જ આનંદ નિ કામ, નિ પાપ શ્રોત્રિયને હોય છે આગ્નિદેવોના સો આનંદ પ્રગ્નપતિનોમ્નો એક આનંદ છે અને તે જ નિ કામ, નિ પાપ શ્રોત્રિયને છે પ્રગ્નપતિનોકના મો આનંદ પ્રજ્ઞનોમ્નો એક આનંદ છે, અને તે જ નિ પાપ, નિ કામ શ્રોત્રિયને છે. આ જ પરમ આનંદ છે હે સમ્રાટ! આ જ પ્રજ્ઞનોક છે '૨૧ આ કૃત્તિકા ઉપર લાખ્ય કરતા શકરાચાર્યે, 'નિ કામ નિ પાપ શ્રોત્રિયનો આનંદ એ આગ્નિદેવો, પ્રગ્નપતિનોક અને પ્રજ્ઞનોકના આનંદના અમુચ્ચયક હોઈ પ્રજ્ઞનોકાદિનો આનંદ એ તો સમુદ્રમાં મિંદુની જેમ આવા નિ કામ જ્ઞાનીના આનંદનો એક અંશ છે,'૨૨ એમ લખી જ્ઞાની, નિ કામ અર્થાત્ નિમ્નશ્ચ અને તેથી નિ પાપ અને તેના નિરવધિ આનંદનું વર્ણન કરી આધાર તરીકે ઉપર મૂકેલું મહાભારતનું મુલાનિત વેદવ્યાસના નામોદ્દેશ સાથે ટાકયું છે

પાતજન યોગર્શનમા ઉ નેખાયેના નિયમો પૈન ખીન નિયમ,

૨૧ સ યો મનુષ્યાણા રાદ્ સમૃદ્ધો મત્સ્યન્યેશમધિગતિ સર્વેર્માનુષ્યકૈર્મોતે સમ્પજતમ સ મનુષ્યાણા પરમ આનન્દોઽય ચે શત મનુષ્યાણામાનન્દા || એક પિતૃણા જિતલોકાનામાનન્દોઽય ચે શત પિતૃણા જિતલોકાનામાનન્દા સ એકો ગન્ધર્વલોક આનન્દોઽય ચે શત ગન્ધર્વલોક આનન્દા સ એક કમદેવાનામાનન્દો ચે કર્મણા દેવત્વમભિસમ્પશ્નન્તઽય ચે શત કમદેવાનામાનન્દા સ એક આત્માન દેવાનામાનન્દો યથ શ્રોત્રિયાઽશ્વજિનોઽકામહતોઽય ચ શતમાજાનદેવાનામાનન્દા સ એક પ્રજાપતિઃક આનન્દો યથ શ્રોત્રિયોઽશ્વજિનોઽકામહતોઽય ચે શત પ્રજાપતિલોક આનન્દા સ ઈવો મદ્ગલોક આનંદો યથ શ્રોત્રિયોઽશ્વજિનોઽકામહતોઽયેવ એવ પરમ આનન્દ એવ મદ્ગલોક સમ્રાડિતિ હોશચ યાજ્ઞવલ્ક્ય x x x (ખુ ઉ ૪-૩-૩૩)

૨૨ (૧) એવ પરમ આનન્દ ક્વચિત્ । યસ્ય ચ પરમાનન્દસ્ય મદ્ગલોસાશાનન્દમાત્રા ઉદ્ધરિવ વિપ્રુપ ॥

ખુ ઉ ૪-૩-૩૩ ઉપરના 'શાકરલાખ્ય' માર્થી

(૨) આ આનંદનું વર્ણન કરતા શ્રીમદ્ શકરાચાર્ય લાખ્યમાં નખે છે, 'આવી રીતે ઉત્તરોત્તર સો ઘણી વૃદ્ધિ પામતો આનંદ જ્યાં એમ્ત્યને પામે છે અને શ્રોત્રિયને પ્રત્યક્ષ છે તે જ સમ્પ્રસાદગ્રામી પરમ આનંદ છે ત્યાં કોઈ ખીન્ને જોતો નથી કે નથી કોઈ ખીન્ને સાલગતો, એટલા માટે એ જૂમાં છે અને જૂમાં હોવાથી અમૃત છે ખીન્ન આનંદો આનાથી વિપરીત અર્થાત્ નાશવત છે'

‘સંતોષ’રૂપી અનુત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ’ની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું છે. એના ભાષ્યમાં શ્રી વ્યાસે ‘સંતોષ’નો અર્થ તૃષ્ણાક્ષય ક્યો છે અને આધારમાં આગળના પેરામાં ઉલ્લિખિત બૃહદારણ્યકની ૬ ડિકા તથા મહાભારતનું આ તૃષ્ણા ક્ષય અંગેનું સુભાષિત ઉધૃત કરેલું છે.

જેનું વ્યાપક અવ્યક્તરૂપ તૃષ્ણા, કામ, માર, રાવણ, મન્યુ, સેતાન વગેરે અનેક નામેથી વર્ણવવા પ્રયત્ન થયો છે, જેને એકલી ચૈતન્યશક્તિ જ જીતી શકે છે, જે ચૈતન્ય શક્તિના આધારે જ હોવા છતાં સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતી હોવાનો ભાસ કરાવે છે, જેને લીધે સુખ અને દુઃખનો ભાસ થાય છે, એ તૃષ્ણાને આત્માની, ભગવાનની, ચૈતન્યની ભક્તિથી, એનું દર્શન કરવાના અપ્રતિહત પ્રયત્નોથી એનું અનુદર્શન કરીને, —માત્ર પ્રાતિભદર્શનથી નહિ— જીતવાથી જીવનનો પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એને માટેના પ્રયત્નો વિવિધ રીતે થતા હોય પણ લક્ષ્ય અને પરિણામ એક રહે છે.

यत्पृथिव्यां ब्रीहिर्यवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।

नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥^૧

૫-૩૯-૬૯ (૧૮૦)

૨૩. (૧) शौचसंनोषतपस्वाध्यावेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥

‘યોગસૂત્ર’ ૨-૩૨

શૌચ,, સંતોષ, તપ, આધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રાણિધાન એ પાંચ નિયમ કહેવાય છે. ‘સંતોષ—અતિ આવશ્યક એવા જે પ્રાણુયાત્રાના નિભાવનાર પદાર્થો તે સિવાય અન્ય પદાર્થોને મેળવવાની અરૂઢા તે સંતોષ છે.’ (વ્યાસભાષ્ય)

(૨) सतोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ ‘યોગસૂત્ર’ ૨-૪૨

સંતોષની પ્રતિજ્ઞાથી અનુત્તમ સુખનો—સર્વોત્તમ, સર્વોચ્ચ સુખનો, ભાસ થાય છે.

‘જેમ યોગીને સંતોષનું ઐર્ષ્ય સિદ્ધ થાય છે તેને તેના ક્ષરરૂપે અનુત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. સંતોષનો અર્થ તૃષ્ણાનો ક્ષય છે. તૃષ્ણા એ રજ્જેગુણ અને તમોગુણનું કાર્ય છે. જ્યારે રજ્જેગુણ અને તમોગુણ અતિનિર્મળ થઈ જાય છે ત્યારે જ તે પોતાના કાર્યને પ્રકટાવતાં અટકે છે. તેથી જે યોગીને તૃષ્ણાનો ક્ષય સિદ્ધ થાય તે યોગીના અંતઃકરણમાં રજ્જેગુણ અને તમોગુણ દ્વંધબીજવત્ થવાં જોઈએ, તેમ યત્નાથી ચિત્તનો અજાવસિદ્ધ સત્યગુણ નિર્માધ આવિર્ભાવને પામી રહે છે. તેથી શુદ્ધ સત્યના અજાવસિદ્ધ કાર્યરૂપ નિર્વિપયી સુખ વા શાન્તિસુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ’માં પણ આનંદમીમાંસામાં કહ્યું છે કે ચેતે છત્, ક્ષ્યાદિ (વ્યાસભાષ્ય)

૧. (૧) = કે. ચિ. ૧૩-૬૩-૪૪. (પા. નોં. ચાત્ર)

પૃથ્વી ઉપર જેટલાં ડાંગર, ચવ, સુવર્ણ, પશુઓ અને સ્ત્રીઓ છે તે સર્વ એક મનુષ્યને સંતોષવા પૂરતાં નથી એમ સમજીને (પ્રાણ તેમાં) મોહ પામતો નથી.

‘વિદુરનીતિ’ના ઉપદેશ મર્યાદા, ધૃતરાષ્ટ્રને તદ્દન સાદી, પ્રાથમિક આદાનપ્રદાન ઉપર આધારિત મુખી જીવનનિર્માણ જીવવા માટે પણ ભાર્મિકા દીકરાઓનું રાજ્ય પચાવી પાડતું યોગ્ય નથી અને પાંડવો પ્રત્યે પણ પોતાના પુત્રો જેવો જ સમનાભાવ રાખવો જોઈએ, એ સમજાવતાં વિદુરે કહ્યું ‘(ખૂબ) જાંઘીને નિદ્રા ન જીતી શકાય, (બહુ) કામ ભોગવાને સ્ત્રી ન જીતી શકાય, (ખૂબ) ઈર્ષિયાં નાંખીને અગ્નિ ન જીતી શકાય અને (બહુ) પી ને મદ્યને ન જીતી શકાય. જેણે દાનથી મિત્રને જીત્યો છે, યુદ્ધથી દુશ્મનોને જીત્યા છે અને ખાનપાનથી સ્ત્રીઓને વશ કરી છે તેનું જીવન સફળ છે. હજાર (મહોર ?) વાળા જીવે છે, અને મોવાળાએ જીવે છે માટે ભાઈ ધૃતરાષ્ટ્ર ! (પાંડવોનું પચાવવાની) ઇચ્છા છોડી દો. એના વિના કંઈ નહિ જવાય એવું નથી.’ અને પછી રજોગુણી મનુષ્યના અસતોષી અને સર્વદા અપૂર રહેતા તૃણાતુર

= ફે. આદિ. ક્ષેપક નં. ૬૬૩ લીટી ૮, ૯; ક્ષેપક નં. ૮૪૦ લીટી ૩, ૪

= ફે. ચિ. ૭-૬૩-૮ (ક્ષેપક છે દ્રોણ પરિ ૧ ન ૮).

= ફે. વિશ્વ પુ. ૪-૧૦-૧૦.

અથ = ફે. ભાગવત પુ ૯-૧૬-૧૩ અથ.

= ફે. ઉ. સ. ૯-૪૬ પુદવી સાલી જવા એવ દિરળાં વસુમિસ્તદ્દ ।

વટિપુણં નાભમેગસ્ત દ્વિ વિજા તથં ચરે ॥

સર્વ મનુ ૨-૯૪ ઉપર કુર્મુક

સર્વ ઉ. સ. ૮-૧૬.

(૨) ‘જુઓ ‘ધમ્મપદ’નું ‘તપ્પહાવગ્ગો’.

૨. ન સ્વપ્નેન જયેન્નિદાં ન કામેન સ્ત્રિય જયેત્ ।

નૈન્ધનેન જયેદામ્મિ ન પાનેન મુરં જયેત્ ॥ ૫-૩૯-૬૬

યસ્ય દાનજિતં મિત્રમમિત્રા યુધિ નિર્જિતાઃ ।

અન્નપાનજિતા દારા- સફલ તસ્ય જીવિતમ્ ॥ ૫-૩૯-૬૭

સહસિણોઽપિ જીવન્તિ જીવન્તિ શતિનરતયા ।

ધૃતરાષ્ટ્ર વિમુચ્ચેચ્છાં ન કયન્નિજ્ઞ જીવ્યતે ॥ ૫-૩૯-૬૮

મનની સ્થિતિ વર્ણવતું ઉપરનું પ્રાચીન અને સર્વકાળે સંમાન્ય મુલાપિત કથું.

‘અિસસેન્થોપાખ્યાન’માં તૃપ્ત્યાના ભોગ થવું પડે એ ડરથી વૃથાદર્શિના દાનનો અસ્વીકાર કરતા ઋષિ કશ્યપ આ મુલાપિત બોલ્યા હતા.^૩

મહાભારતના હોપક વિભાગોમાં ખીજ ત્રણ સ્થળે આ મુલાપિત થોડા પાઠાંતરે મળે છે. એ ત્રણે સ્થળે યયાત્યુપાખ્યાનનાં છે.^૪ ત્રણે સ્થળે પૂરુની યુવાની લઈ હજાર વર્ષ સુધી ભોગો ભોગવ્યા છતાં, એટલીને એટલી જ અનૃપ્તિ જોતાં, વૃદ્ધ યયાતિ જાગૃત થઈને આ અને આવી જ ખીજ ગાથાઓ બોલી, પુત્રનો રાજ્યાભિષેક કરીને વનમાં તપ કરવા જાય છે.

વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવતપુરાણમાં પણ યયાતિની આ કથાને મળતી કથા આવે છે અને તેમાં આવાં કેટલાંક સૂક્તિરતનો આવે છે એમાંનું એક અહીં મૂકવું ખાસ અગત્યનું છે. ‘કામોપભોગથી કામના કદી શાંત થતી નથી, પણ અગ્નિમાં ધી હોમવાથી અગ્નિ પ્રમળ થાય છે એમ (કામોપભોગથી) વધતી આવે છે’^૫

‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’માં આ જ આશયની પ્રાકૃત ગાથા સ્વયંસંબુદ્ધ રાજર્ષિ નમિએ, તેઓ અભિનિષ્ઠમણુ કરતા હતા, ત્યારે તેમ નહિ કરવા દેવેન્દ્રે સમજાવતાં, વાતચીત દરમ્યાન, ઉચ્ચારી હતી.^૬

સામાન્યતઃ તૃપ્ત્યાતુર મન કદી તૃપ્ત થતુ નથી. પરિણામે ગમે તે રીતે ખીજનુ પચાવવાની અંધ ઇચ્છા કરે છે. તેની સામે આ મુલાપિતથી ભારતના અનુભવદષ્ટિસંપન્ન વૈદ્ય ઋષિઓએ ઔષધ મૂક્યું છે કે ‘પોતાના એકને મારે વધુ ભેગું કરવાથી, વધુ વિરામ ભોગવવાથી, વધુ અભિમાન કરવાથી, વધુ સત્તાથી, કદી સુખ, શાંતિ મળશે નહિ. કદી દષ્ટિ પ્રાપ્ત થશે નહિ. પણ સંયમથી, ખીજને ધસારે આપવાથી નહિ, પણ ખીજને ઈશ્વર-પ્રીત્યર્થે મદદ કરવાની ભાવનાથી જ (ભાવનાથી જ કારણ ખરેખર મદદ કોણુ કરી શકે છે?) સુખ મળે છે.’ અથવા ખીજ રીતે જોઈએ તો તેન ત્યજેન મુજોપાઃ મા તૃપ્તઃ કસ્યસ્તિદનમ્!^૭ એ ઉપનિષદ મંત્રની આજ્ઞા

૩. જુઓ ઉપર સ્તોક ૧૭૨ પૃ. ૩૭૦.

૪. જુઓ ઉપર સ્તોક ૧૬૩ પૃ. ૧૫૫.

૫. જુઓ ઉપર પૃ. ૩૭૦, પા. નોં. (૧)

૬. જુઓ ઉપર ‘અભિવિદ્યા’ (પ્રક. ૫) પૃ. ૧૬૪.

૭. ઈશ. ૧.

શાપી પાળવી એમ સમજવતું લોકસમસ્ત ઉપર પરમ કૃપાથી કરવામાં આવેતું એ મહાભાષ્ય છે.

આત્મા નદી ભારત પુણ્યતીર્થા

સત્યોદકા ધૃતિકૂલા દમોમિઃ ।

તસ્યાં સ્નાતઃ પૂયતે પુણ્યકર્મા

પુણ્યો હ્યાત્મા નિત્યમમ્મોઽમ્મ યવ ॥^૧

૫-૪૦-૧૧ (૧૮૧)

હે ભારત ! આત્મા એ પુણ્યતીર્થવાળી, સત્યરૂપી જળવાળી, ધૃતિરૂપી કિનારાવાળી, સંયમરૂપી તરંગવાળી નદી છે. એમા સ્નાન કરીને પુણ્યકર્મવાળો પવિત્ર થાય છે. ખરેખર પવિત્ર આત્મા (આત્મારૂપ શાશ્વત સત્ય) જળમાં જળરૂપે (એકત્વ પામેલો) છે.

આ શ્લોક પણ ‘વિદુરનીતિ’નો છે. ધૃતરાષ્ટ્રને ગમે તેવા સયોગમાં યે ધર્મનો ત્યાગ નહિ કરવા અને સતોષ રાખવા કહી, જીવનની કષ્ટભંજરતા તથા સ્નેહીસંબંધીઓના સ્નેહની મર્યાદા સમજાવી, કુકર્મથી આવી પડતા નરકનો ભય બતાવી વિદુરે કહ્યું કે ‘મારા વચન માનશો તો તમને મનુષ્ય-લોકમાં કીર્તિ મળશે અને આ લોક કે પરલોકમાં કશો ભય રહેશે નહિ.’ અને પછી ઉપર મૂકેલા શ્લોકથી આત્માને એક પરમપવિત્ર નદીની ઉપમા આપી એ નદી અને એમાં સ્નાન કરનાર જીવ બન્ને એક જ છે એવું અદ્વૈત સૂચવી ધૃતરાષ્ટ્રને સત્ય, ધૈર્ય અને સયમથી સતકાર્યો કરવા કહ્યું. વળી એક બાજુ આત્માને આવી પુણ્યતીર્થા નદીની ઉપમા આપ્યા પછી બીજી બાજુ વિષયોથી દોરાતા ચિત્તના સંસારને કામક્રોધરૂપી મગરવાળી નદીની ઉપમા આપી તેને પણ (સયમ વડે) ધૈર્યરૂપી નાવથી તરી જવા ભાર દર્શાવે કહ્યું, ‘કામ તથા ક્રોધરૂપી મગરવાળી અને પંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી જળવાળી (વિષયો ચિત્તરૂપી સંસાર નદીને) ધૈર્યમય નાવ બનાવીને, તેના વડે જન્મરૂપી દુર્ગતિ તરી જાઓ-સંસારનાં બંધનમાંથી છૂટીને મોક્ષ પામો.’^૨

૧. (૧) અ.૫=કે હિતોપદેશ ૪-૮૭ અ.૫.

(૨) સરં ઉપર ‘અભિવિદ્યા’ (પ્રક. ૫) શ્લોક ૭૫, ૪. ૧૭૫ ‘ઉદરેદાત્મનાત્માનં’ નો વિચાર.

૨. (૧) કામક્રોધગ્રાહવર્તી પથેન્દ્રિયજલાં નદીમ્ ।

કૃત્વા ધૃતિમયોં નાવ જન્મદુર્ગાણિ સતર ॥ ૫-૪૦-૨૦

=કે. ૩-૧૯૮-૧૭; કે. ૧૨-૩૦૯-૧૬

આમ મંવમથી સ્વઃ જિન એ પવિત્ર કરનારી નદી જેવું અને પરમાત્મા સાથે એકત્વ પામેનું છે, અને એમાં સદાય સ્નાન કરનારો-મન સ કર્મનિર્મલ-એ પરમાત્માથી સ્તિત રહેતો નથી એવું ઠવિએ દર્શાવ્યું છે.

ધનેન કિં યદ્વ દદાતિ નાગ્નુતે

વલેન કિં યેન રિપૂદ્ર યાચતે ।

દ્યુતેન કિં યેન ન ધર્મમાચરે-

રિચમાત્મમા યો ન જિતેન્દ્રિયા ઘડી ॥^૧

૧૨-૩૦૯-૧૧ (૧૮૨)

જેનું દાન કરવામાં ન આવે કે જેને લોગવવામાં ન આવે તે ધનનું શું પ્રયોજન? જેનાથી ગત્રુઓનો પરાભવ ન થાય તે બળનું શું પ્રયોજન? જે ધર્માચરણ ન કરવામાં આવે તો તે શ્રુત-શાસ્ત્રાધ્યાયનું શું પ્રયોજન? અને જે જિતેન્દ્રિય તથા (મન) વંશ રાખનાર નથી તેની જાતનું પણ શું પ્રયોજન છે?

‘શુદ્ધેયને નાની ઉંમરમાં શાથી વરાખ થયો?’ એમ કુતૂહલપૂર્ણ થઈને ધર્મરાજે પ્રથમ પૂછતાં શુદ્ધેયને વેદ્યામે ઉપદેશ કર્યો હતો તે પિતામહે કદી સંભળાવ્યો પ્રતિથી જ સંચારિત્વશીન અને અકૃતોભય-નિર્ભય શુદ્ધેયને વેદ્યામે વેદાનુ મંપૂર્ણ અભ્યયન કરારી તૈયાર કર્યાં, એ પ્રભાણે ચોવીસ વર્ષ પૂર્ણ થયા બાદ પત્નીસમુ ગુરુ થનાં પિતા વ્યામે યોગ્યતા અને કૃષ્ણ નિદ્રાશીને તેમને અન્યુત્તમ ઉપદેશ આપ્યો તેનો અર્થજિને પ્રયોગ છે.

આ ઉપદેશમાં સંસારને દુઃખરૂપ જોઈને તેને છોડી દેવાની સંન્યાસ-પરંપરાની પ્રમણ લાગતિ: સસાર, જીવત્વ, ભોગો અને સદ્ગુણની ક્ષણિકતા, અજ્ઞાનથી વિરોધો ઈત્યાદિ માણસ પોતાને તેમાં બાધી દે છે તેનું દર્શન, કાગના મૃત્યુરૂપી ઘોડાની વેગવતી રૈદ દોડ, નિત્યાભિયાપોથી પ્રાપ્ત થતા નરક અને યમરાજનો બીજા જીવન, જરા અને વ્યાધિથી ભેદાનું શરીર, કર્મફળ,

(૨) સર્વ સસારનદીને શુદ્ધિનાવથી તરી જવાની ઉપમા ખૂબ વિશદ રીતે અપાયેલી છે તે જુઓ ઉપર ‘અભિવિદ્યા’ (પ્રક. ૫) મ્નોક ૭૬, ૫ ૧૯૧, ૧૨-૩૧૬-૩૯.

૧. = કે. હિતોપદેશ, ૨-૯

૨. ૧૨-૩૦૯-૧, ૨.

૩. ગતા દ્વિરુપવર્તતા દ્યુતોડસિ પચનિશ્ચવ ।

કુરુષ્ઠ ધર્મસચય વયો દ્વિ તેડવિવર્તતે ॥ ૧૨-૩૦૯-૬૨

કર્મેનો એકનો સાક્ષી અતરાત્મા, સ કર્મો કરવાનો આદેશ, ક્યેઁઁઁઁ યનાં દાનાદિ 'સ કર્મો', અત્તાન નથા મોહને લીરે થાય છે અને મો દુઁખો ઊભા કરનારાં છે, દુર્જનમગનો લાગ કરેો અને દેહ પડવા છાયા મૃત્યુ નથી એવુ માનનારા સ્વધર્મનિગેનો સમાગમ કરવો, અત્તાનથી મૃત્યુ છે તેથી જ્ઞાન મેળવવા માટે એકાગ્ર, અપ્રતિહત, એક દાગુનેય વ્યર્થ ખોયા વગરની ત્વરાવાળી દોડ, આ જીવનને તે માન સ કર્મો કરવા માટે જ છે, અને દુનિયા કર્મભૂમિ છે, વગેરેની સક્ષિત છતા વિશદ સમજ છે ૪ એમા શુકદેવ જ્ઞેનો વિરન વ્યક્તિગત સાધક સામે દેવાથી શૃદ્ધલાગની સીધી લનામણ છે, તો જ્ઞાનોપાસનાની, અને માગુમ મમારમાં હોય ત્યાં વિયોથી મેળવવા માટે અપકર્મો કદી નહિ કરવાનો આદેશ છે વિયોથી આની પડતા દુઃખ અને મૃત્યુનો હુ બતાવ્યો છે જ્ઞાને વસ્તુન નિર્મયતા છે તે પણ બતાવ્યું છે એમાં કદામહે દાગુના નાના લાગનેય વ્યર્થ ખોયા વિના ધીરે કે ઉનાવમે જિતેન્દ્રિય થવાની સાધના કરી, સપૂર્ણ જિતેન્દ્રિય થઈ આખરી વિરામ પામનાની આત્માની ઉત્કટ લાગશીને માર્ગ આપનાની વૈજ્ઞાનિક રીત મૂકેલી છે અને એને તો એ વિભાગના છેતના મ્નોકમા પિના વ્યામે અનુક્રમે એકમીજથી ત્રિયાની સપત્તિ, ધન, બળ, શાસ્ત્ર અને જીવનના પ્રયોજન કહી, સયમને જીવનરની સર્વશ્રેષ્ઠ સદળના કહી છે બીજી સદળતાઓ સયમની અતર્ગત છે, સયમને અનુનક્ષીતે છે, અને સયમ ગ્રાપ્ત કરવા માટે છે એને દેખાંતી રીતે જ એનો અર્થ એ થાય કે મેળવેનુ ધન બીજાના અને પોતાના સાથા ઉપરોગમા આવે, બળ કામદોષાદિ શત્રુઓ મામે વપરાય અને શાસ્ત્રાધ્યયનનુ જ્ઞાન, પરિશુદ્ધ નિકામ ધર્માચરણ કરવામા વપરાય

એમ સયમી થના, ગ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમા થથાયોઅ વર્તન કરતા માણસનુ જીવનર સાકળ થઈ જાય, એ આપ્તકામ બને

તારી તમ્હા-સ્થા પૂરી થઈ છે (દ્વિરજ્વર્ષતા = તાઢ્યમ્ અજુનમિત્રઃ કેટલીક હસ્તપ્રતોમા ત્રિરજ્વર્ષતા પાઠ છે એનો અર્થ તો સ્પષ્ટ છે) અને તું ચોક્કસ પચીસ વર્ષનો થયો છે, માટે તું ધર્મસમય કરી લે, તારી ઉમર વડી જાય છે

ત્યજેત્કુલાયં પુરુષં ગ્રામસ્યાર્યં કુલં ત્યજેત્ ।

ગ્રામં જનપદસ્યાર્યં આત્માર્યં પૃથિવીં ત્યજેત્ ॥^૧

૨-૧૧-૧૦ (૧૮૩)

કુલના હિતાર્થે એક પુરુષને (ત્યજવો પડતો હોય તો)

૧. = દે. ૧-૧૦૭-૩૨;

(૧) = ૫-૩૭-૧૬; ૧૨૬-૪૮.

= દે. રકન્દપુરાણ, કાશીખંડ. ૧૩-૯૦.

= દે. પંચતંત્ર ૩-૮૪.

= દે. હિતોપદેશ. ૧-૧૪૯.

= ચાણક્યશતક ૩૧ (આવૃત્તિ હેતુર્વાન).

= દે. શાર્કધરપદ્ધતિ ૧૪૬૨.

(૨) આ શ્લોકનો અર્થ એ જુદી દૃષ્ટિઓથી, ગાંધીજી જેવા સાગરીરના શબ્દો દ્વારા સ્ફુટ થાય છે.

(અ) 'જે મનુષ્યની સ્વાર્થસાગતી ઇચ્છા પોતાની કામથી આગળ નથી વધતી, તે પોતાની જાતને તેમ જ પોતાની ન્યાતને સ્વાર્થી બનાવી દે છે. પણ ખરું પૂછે તો સ્વાર્થના ત્યાગની ઇચ્છાનું પરિણામ તો એ આવતું જોઈએ કે, વ્યક્તિ પોતાની કામની સેવાને અર્થે સર્વસ્વ ત્યાગે, કામ નિર્લસાની સેવાર્થે ત્યાગે, અને નિર્લસો પ્રાંતની મેવાર્થે ત્યાગે; પ્રાંતથી રાષ્ટ્રની સેવા કરે સમુદ્રના અકળક પાણીમાંથી એક જળમિદુ જે જુદું પડી જાય છે, તો તે કળા જ કામમાં નથી આવતું અને સુકાર્ધ જાય છે. પણ બિદુ જ મહાસાગરનું એક અંગ બને છે, ત્યારે તેમાં મોટા મોટા જહાજો તરે છે.'

—ગાંધીજી ('એકલો જાનેરે' પૃ ૧૬૯)

(બ) 'માણસ પોતાના પડોશીઓની તેમ જ માનવજાતની મેવા એકીસાથે કરી શકે છે એ સત્યને હું ચોક્કસપણે માનું છું પણ શરત એ કે, પડોશીની સેવા પણ અંગત સ્વાર્થ સાધવાના હેતુથી કરવામાં ન આવે. એટલે કે સેવક સેવા કરે તેમાં કાર્ધનો ગેરવાલ ન હોય, કાર્ધનેય પોતાની સેવાના કાર્યમાં ચૂપે નહીં, આવી સેવા થતી જોઈને લોકો અવશ્ય

ત્યજવો, ગામના હિત અર્થે કુલને ત્યજવું, જનપદના હિત અર્થે ગામ ત્યજવું અને આત્માના માટે-સત્ત્વસંગુદ્ધિ માટે (સમમ) પૃથ્વીને ત્યજવી.

સર્વાપદારિ ઘેર છૂન પૂર બદારમાં ચાલતું હતુ, ત્યારે ભાવી અમાંગલિક પરિણામનો બેડો વિચાર કરી બંધાવના દિન માટે દીર્ઘશ્ચી વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને અટકાવવા વારંવાર સમગ્નવ્યા અને કવિ ગુકાચાર્યની (રાગ)નીતિ, યોગ્ય ઉપમાઓ અને પ્રાચીન તથા અર્ચાચીન ઇતિહાસના દાખવા આપી અતિ-લોભની પ્રશ્નિ છોડી દેવા કહ્યું, તેમાંથી આ સુભારિત લીધુ છે.

વિદુરજીએ કહ્યું, 'હે મહારાજ ! ભરતોના કુલનો ઉચ્છેદ કરનારો દુર્યોધન તમારા ઘરમાં શિયાળની જેમ વસે છે તેને તમે જાણતા નથી. પણ હું કવિ ગુકાચાર્યની વાણી કહું છું તે સાંભળો.^૨ મધનો વેપારી-ભાષ્વિક મ'મ જોઈને તે લેવા જાય છે, પગુ નીચેની ખીણ જોતો નથી. તે તો ટાંચે ચઢીને મધમાં આસક્ત થાય છે-(મધ) મેળવે છે, કે નીચે ગમડી પણ પડે છે. એમ જ આ દુર્યોધન જુગારના પામાઓપી મધમાં મત ધઈને, મહારથીઓ સાથેના વેરથી પોતાનુ પતન થશે તેને જાણતો નથી. હું મહારાજ ! અન્ધકા, માદવો અને બોન્નેએ બેગા મળીને અવગચકા-અસમંજસ કંસને ત્યજી દીધો હતો. અને તેમની આઘાથી શત્રુનાશન કૃષ્ણે એને મારી નાંખ્યો ત્યારે એ સ્મૃતિજનોમા જન્મે કે સો વરસના પૂર્વ આધુન્યવાળા થયા હોય તેવો આનંદ થયો હતો, એ જનાવની તમને ખબર છે કે એમ તમે પણ તેના તરફ આકર્ષાય જ અને તેનો એપ લાગે જ. આમ થાય તો તે મેવાનુ કાર્ય દેવાનું દેવાનું આખી દુનિયાને પોતાના ક્ષેત્રમા સમારી લેશે આથી એવો સિદ્ધાંત નીકળી શકે છે કે, ખીજઓની વાત છોડી પોતાના ઘરની, કુટુંબની, નજીકમા નજીક વસના પડોશીઓની મેરા કરે તે દરદેશીની ભાવના છે.'

—ગાંધીજી (એનન પૃ. ૧૭૧)

૨. ૨-૫૫-૨ થી.

૩. કંસને મારવાનુ ઐતિહાસિક કારણ આ ઉદાહરણથી સમજાય છે. આ ઉદાહરણ કૌરવોનું સમકાલીન છે.

વિદિત તે મહાગજ રાજસ્વેવાગમઞ્જસમ્ ।

અન્ધકા યાદવા ઓજા સમેતા વંસમરમજન્ ૨-૫૫-૬

નિયોગાથ હૃતે તસ્મિન્કૃષ્ણેનામિત્રપાતિના ।

एव ते ज्ञातव्य सर्वे मोदमाना शत समाः ॥ ૨-૫૫-૭

આત્મા કરશે તો સત્યસાત્વી અર્જુન સુયોધનનો નિમ્મલ કરશે અને એ પાપીના નિમ્મલથી કૌરવો મુખી થશે. હે રાજન્ ! (દુર્યોધન રૂપી) કામદાના બદલામાં પાંડવોરૂપી મોર, અથવા શિયાળ (કે ગધેડા સં. મોટુક) ના બદલામાં પાંડવોરૂપી સિંદને ખરીતી સો, પણ શોકસમુદ્ધમાં કુખી મરના નહિ.' પછી ઉપર મોકેનું સુભાષિત સંભળાવી વળી વિદુરે કહ્યું કે 'ગુહાચાર્યે જલનો ત્યાગ કરવાના પ્રસંગે મોટા મોટા અસુરોને કહ્યું હતું કે, કેઈ એક માણસે લોભથી દિરખ્યડીવિ-મેનું મુદ્દનારાં પદ્મીઓને ઘરમાં વસાવ્યાં હતાં. પણ સુવર્ણના અતિલોભથી આંધળા ચર્ધને તેણે એમને મારી નાંખ્યાં. પરિણામે તાત્કાલિક અને ભવિષ્યના એમ બન્ને પ્રકારના લાભોનો નાશ કર્યો હતો. એમ હે ભરતાર્જુ ! તમેય લોભથી અન્યારે પાંડવોનો દ્રોહ કરશો નહિ. મોહાત્મા માણસ પદ્મીને મારી નાંખનારાની જેમ પત્તાવો કરે છે. હે ભારત ! માગી જેમ જાગીયામાંથી જસો ઉપર વડામ કરી કરીને ફૂંકો ચૂંટે છે એમ તમે પાંડવો ઉપર વડામ કરીને તેમની પામ્નેથી લાભરૂપી પુષ્પને ચૂંટો. પણ કોણસા પાંડનારાની જેમ આડવાંઓને સમૂળાં ખાળી મૂકશો નહિ. અને પુત્રો તથા અમાત્યો સહિત ધમદારે જસો નહિ !'

પ્રાસ વિદુરે દુર્યોધનના જન્મ સમયે કેટલાંક દુર્નિમિત્ત જોઈને^૫ અને 'વિદુરનીતિ'ના ઉપદેશ દરમ્યાન તેનાં અપસહગો દર્શાવીને^૬ ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધનનો ત્યાગ કરવા સમન્વયું હતું, પણ પુત્રનેકથી શુદ્ધિની સમતુક્તા નહિ જાળવી શકનારા ધૃતરાષ્ટ્રે^૭ વિદુરનાં વચન માન્ય કર્યાં નહોતાં.

વિદિ કર્યા ગયેલા શ્રીકૃષ્ણે દુર્યોધનને ધણું સમન્વયો,^૮ છતાં તે તો કૃષ્ણનું અને વડીલોનું અપમાન કરી પોતાના મંત્રીઓ અને સદાચક્ર રાજાઓ સાથે સખા છાડી ચાલ્યો ગયો. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે 'આવા ઉન્મદખમ્મ અને વિવેકહીન દુર્યોધનને ત્રદ્ધ કૌરવો કેં કરતા નથી તે મદાપ્રમાદ છે' એમ કપકો આપી, ઉગ્રમેનપુત્ર દુરાચારી અને અસચમ્મી કંસનો યાદવોએ ત્યાગ કર્યો હતો અને તેમની આત્માથી યુદ્ધમાં પોતે કંસને મારી નાંખ્યો.

૪. જલત્યાગનું દષ્ટાંત પ્રાચીન ઇતિહાસનું છે. એ અંગેની કથા જણાવવા તજ્ઞોને વિનંતિ.

૫. ૧-૧૦૭-૩૨.

૬. ૫-૩૭-૧૬.

૭. મોહમતથી શુદ્ધિની સમતુક્તા ખોનાર એકે એક માણસ આ પ્રમાણે જ વર્તે છે.

૮. ઉલ્લોગ અ. ૧૨૬.

હતો તે બનાવ, અને પ્રાચીન યુગમાં દેવાસુર યુદ્ધમાં 'આ બધા પરસ્પરને મારી નાખશે' એમ માનીને બ્રહ્માએ કૈયો અને દાનેવોને વચ્ચેને હવાયે ક્યાં હતા અને વચ્ચે તેમને પોતાના પાશોથી તથા ધર્મપાશોથી બાંધીને તેમનું રક્ષણ કરે છે તે દત્તિદાસ કહી, દુર્યોધન, કર્ણ, શકુનિ અને દુઃશાસનને કેદ કરી સનાહસપ કરવા અનુરોધ કરી આ મોક્ષ બોલ્યા હતા.

અને આ વાત ધીરપદ્મો કહેનારા વિદુર અને શ્રીકૃષ્ણ જેવું બોનતા હતા તેનું જ આચરનારા હતા પડિત વિદુર કૌરવ દરબારના કાનાદાનાની મધ્યમાં રહેતા, અનેક પ્રસંગે સાચી વાત કહેનાથી અપમાનો સહેતા, અને એક વખતે તો ધૃતરાષ્ટ્રે એમને કાઠી મૂક્યા હતા ય આત્માયેષ્ટિયેષ્ટિયે જ્યેષ્ઠા ને અનુસરી તેમણે કહી નમતુ નહોતુ બેખુલ સભન છે કે જે એમણે છુદ્ધિનો વ્યભિચાર કરી કોરવોને મર્યાદા કરી હોત તો તેમનો માન, મોબો અને સત્તાસપત્તિ અને ગણા હોત અનમત, એ ગમે તેવું વધત તો પણ એમના નિકૃષ્ટ જન્મને કારણે એ કહી સમ્રાટ ન થઈ શકત જ્યારે અનાસક્ત શ્રીકૃષ્ણ, એમણે જે સદેજ હજીયુ હોત તોયે યાદવો એમને રાજા તરીકે સ્વીકારત, ભારતયુદ્ધ શરૂ પડી આખા દેશના એ-માત્ર ચક્રવર્તી સમ્રાટ બની શકત પણ ના એમણે તો જે સિદ્ધાંત બોલ્યો હતો તે આચરવા પાછા જ-તે આચરીને કેવળ પરમાત્મમય થતા માટે જ-પોતાની બધી ગમ્તિ કામે લગાડી આત્માયેષ્ટિયેષ્ટિયે જ્યેષ્ઠા ને એ સુને અતરંગ અને અર્થશ બને રીતે ચરિતાર્થ કર્યું ૧૦

૯ જુઓ આરપચક અ પ પાડવો વનમાં ગયા પડી આ બેર અર્થમંથી નગરજનોમાં મેદિની હતી અને પાડવો તરફનો ભય હતો તેથી ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરની નિષ્પક્ષ સનાહ માગતા, નિદુરે 'કુને અહિત-તરી એવા આ પુત્રનો ત્યાગ કરે' એમ પોતે અગાઉ કહેન વચન યાદ કરાવી, દુર્યોધનને કેદ કરી યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય સોંપતા સનાહ આપી એને પુત્રનેદને લીધે છેડાયેના ધૃતરાષ્ટ્રે એમને કાઠી મૂક્યા હતા। દેખીતી રીતે જ 'નિષ્પક્ષ સનાહ'નો અર્થ 'મોગ માણસો' કરે છે એમ 'જે અમને અનુદૂગ તે જ નિષ્પક્ષ' એવો થતો હતો અને વિદુર એવી 'નિષ્પક્ષ' સનાહ આપવા અશક્ત હતા।

૧૦ સરં ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે બોનાયેનું વચન

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता ।

सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्ययन्ति च ॥

૬-૩૬-૨ (ગીતા ૧૪-૨)

આ (ત્રિગુણાતીત થનાના) જ્ઞાનનો આશ્રય લઈને જેઓ મારી સમાનતાને

તો બીજી બાજુ યુદ્ધમાં વિજયી બની ‘આ લોકીયાળ વિજય પદ્ધતિ મારી અંતઃશુદ્ધિ નાશ તો નથી પામી?’ એમ ખૂરતા યુધિષ્ઠિરનો કાળજી વધોવી નાંખતો વિદ્યાપ અને યુધિષ્ઠિરને બહાને, વિદ્યાપ કરતા બધા શ્રેયોર્થીઓને શાન્તિ આપતો બીજાનો વિસ્તૃત શાંતિબોધ, સમગ્રમાં અંતઃશુદ્ધિ માટે પ્રશાંતમૂર્તિ વેદવ્યાસે ભેટ કર્યો છે. એમાં, જો અંતઃશુદ્ધિ ન હોય તો મેળવેલું મહારાજ્ય ફેંટી દેવાની શ્રેયોર્થીની તમના છે, અને એ જ અંતઃશુદ્ધિ માટે જો મહારાજ્ય રાખવાની ફરજ બળવવી પડતી હોય તો, એ ફરજ ગમે તેટલી કડવી હોય તો પણ બળવવાનો આદેશ છે.

न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।

क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा यद् नानयेत् ॥

૫-૩૨-૫ (૧૮૪)

હો મહારાજ ! જે ક્ષયથી વૃદ્ધિ થાય છે તે ક્ષય નથી. આ લોકમાં ક્ષય તેને જ માનવો કે જે પ્રાપ્ત કરવાથી ઘણું નાશ પામે છે.

યુદ્ધ અગાઉ ધૃતરાષ્ટ્રે, કંઈ કરતાં વિદુર, દુર્યોધનનાં અપકૃત્યોના અને પોતાની લોકહતિના સમર્થનમાં કંઈ બોલે તો સાડું, એવા આશયથી ‘વિદુર-નીતિ’ના પ્રવચન દરમ્યાન તેમને પૂછ્યું, ‘સત્તરમાં પગેવેલી લાકડાની ઢાંચીની જેમ આ પુરુષને વિદ્યાતાએ દેવને અધીન કરેલો છે, તેથી એ ચડતી અને પડતીના સંબંધમાં સ્વતંત્ર નથી, આથી તું મને કંઈ (મીઠું) કહે, હું ધીરજથી સાંભળીશ.’^૧ એટલે બધું સમજનારા વિદુરે પરિસ્થિતિનો બરાબર ક્યાસ કાઢીને કહ્યું ‘ભાઈ ! જો બૃહસ્પતિ પણ સમય જોયા વિના બોલે તો તેનું શું અપમાન થાય અને તેની શુદ્ધિને લેખામાં લેવામાં ન આવે. કેટલાક લોકો આપવાથી પ્રિય થાય છે, કેટલાક મીઠું બોલવાથી પ્રિય થાય છે, કેટલાક સલાહ આપવાની શક્તિથી અને કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત (મૂલચલ) હોવાથી પ્રિય થાય છે, પણ જે પ્રિય લાગે તે જ ખરો પ્રિય છે-મિત્ર છે. જે દ્રેષ્ય છે તે સારો લાગતો નથી કે મેઘાની અને પંડિત જણાતો નથી. પ્રિય જે કામ કરે તે શુભ લાગે છે અને દ્રેષ્ય જે કરે છે નફામાં લાગે છે.’^૨ પછી ઉપર

પામ્યા છે તેઓ સૃષ્ટિના સર્જન શું જન્મતા નથી તેમ પ્રત્યક્ષાને વ્યથિત પણ થતા નથી.

૧. ૫-૩૬-૧.

૨. ૫-૩૬-૨ થી.

મોક્ષો મોક્ષ બોલીને કહ્યું 'કેટલાક ગુણથી સમૃદ્ધ હોય છે તો કેટલાક ધનથી સમૃદ્ધ હોય છે. તો હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! જેઓ ધનસમૃદ્ધ હોવા છતાં ગુણથી જીવે તેમનો (દુર્યોધનાદિનો) તમે ત્યાગ કરો.'^૩

વિદુરજીએ એમના પ્રવચનમાં ધૃતરાષ્ટ્રની મીઠું સાંભળવાની વૃત્તિ સમજી તેને જો 'તું દ્રૌપદ્ય હોઈશ તો મારું વચન નહિ ગમે' એમ આકટતરી રીતે સૂચવી દુર્યોધનનો ત્યાગ કરી દૂકા દાય વહોરવા કહ્યું-કાણું ત્યાંથી દાખી નાખવા કહ્યું, અને સાચો દાય તથા વૃદ્ધિ સમગ્રજ્યાં. વગી ધન અને ગુણ બેઉ મમ્મદિનાં લક્ષણ હોવા છતાં જો એમાંથી એકને જ પસંદ કરવાનું હોય તો ગુણને જ પસંદ કરવાની સલાહ આપી

પણ ધૃતરાષ્ટ્રે તો જવાબ આપ્યો કે 'તું હિતકારી અને પ્રાણસંભવ બોલે છે, પણ પુત્રને ત્યાગવાની મારી હિંમત નથી. બાકી જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જ જાય છે !'^૪

सर्वः स्वैः स्वैः गृहे राज्ञः सर्वः स्वैः स्वैः गृहे गृही ।

निप्रदानुग्रहौ कुर्यस्तु स्यो जनक राजभिः ॥

૧૨-૩૦૮-૧૪૭ (૧૮૫)

હે જનક ! સર્વ પોતપોતાના ઘરમાં રાજા છે. અને સર્વ ગૃહસ્થ પોતપોતાના ઘરમાં રાજાની જેમ નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરી શકે છે.

શાંતિબોધની અમૂલ્યતા જીવના ધર્મરાજે પિતામહને પૂછ્યું 'હે કુરુરાજર્ણિસત્તમ ! ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યા વિના કોઈએ (મમત્વત્યાગવાળી કુથળ) છુદ્ધિ વડે વિનય-સદાચાર અને મોક્ષતત્ત્વ મેળવ્યું હોય તો તે મને કહો. અને આ સ્થૂળ દેહનો તથા પેશા સૂક્ષ્મ દેહનો કેવી રીતે ત્યાગ થઈ શકે અને મોક્ષનું પરમ તત્ત્વ શું એ મને કહો.'^૧ આ પ્રશ્નના જવાબમાં બીષ્મદાદાએ પરાશર ગોત્રના પંચસિખના સિધ્ધ ધર્મધ્વજ જનક અને શિશુકી સુવલાનો

૩. સમૃદ્ધા ગુણત કેચિદ્ભવન્તિ ધનતોડપરે ।

ધનવૃદ્ધાન્પુર્ણહીનાન્ધૃતરાષ્ટ્ર વિવર્જયેત્ ॥ ૫-૩૬-૬

૪. ૫-૩૬-૭

૧. અપરિત્યજ્ય ગાર્હસ્થ્ય કુરુરાજર્ણિસત્તમ ।

કઃ પ્રાપ્તો વિનય લુપ્તયા મોક્ષતત્ત્વં વદસ્વ મે ॥ ૧૨-૩૦૮-૧

સંન્યસ્યતે યથાત્માય સંન્યસ્યાત્મા યથા ચ યઃ ।

પરે મોક્ષસ્ય યથાપિ તન્મે વૃદ્ધિ પિતામહ ॥ ૧૨-૩૦૮-૨

ઓગરવી, ન્યાયસંગત, જ્ઞાનપૂર્ણ, રોચક અને નીતિ, યોગ, સાંખ્ય, ન્યાય, અર્થકાર, ગૃહસ્થધર્મ, યતિધર્મ, મોક્ષધર્મ વગેરેની સરસ, સુરેખ ચર્ચા કરતો સર્વાંગસુંદર સંવાદ કહ્યો, એમાં પૂર્વપક્ષ સ્થાપન કરતા જનકે મુલભાનો તિરસ્કાર કર્યો તેના જવાબમાં મુલભાએ પ્રવચન કર્યું તેમાંથી ઉપરનો શ્લોક લીધો છે. સાધ્વી મુલભાએ રાજા જનકને રાગપાણું એ સામાન્ય માનવીના હવન કરતાં કઈ કઈ રીતે વિશેષ સંતાપકારી અને પરતન્ત્ર છે એ બતાવતાં સામાન્ય માનવી પણ પોતાના ઘરમાં તો રાજા જેવો હોય છે એમ વર્ણવી અસંગપણાનો-મમત્વત્યાગનો પુરસ્કાર કર્યો હતો.

અતઃ રીતે વાંચતાં આ શ્લોક અભિમાની જનના સત્તાવાન અને સમૃદ્ધિ-શાળીને ખીજતઓની ઓછી ચિંતાભરી છતાં અમુક મર્યાદામાં એમના જેટલી જ સત્તાનો ખ્યાલ આપી નમ્રતા તરફ પ્રેરે છે, તો ખીજતની સત્તાસમૃદ્ધિ જોઈ દીન અને કૃપણ જનતા માણસોને ઓછી ચિંતા અને એટલી જ સત્તાનો વિચાર કરાવી મૂર્તિ તરફ પ્રેરે છે, તો જનક-મુલભાના સંવાદના સંદર્ભમાં વાંચતાં નિર્મમ-ત્વની શ્રેષ્ઠ સુખદાયી પ્રક્રિયા આચરવા પ્રેરે છે.

જનક અને મુલભાના સંવાદનો સાર આ પ્રમાણે છે. મિથિજ્ઞાનો ધર્મધ્વજ જનક, ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં, સંન્યાસના ફળને-સમ્પન્નહિતે પામેલો હતો. ૨ એ વેદોક્ત કર્મકાંડ, મોક્ષશાસ્ત્ર અને રાજશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હતો. અને બરોબર દ્વિવિધસંયમી રહીને રાજ્ય ચલાવતો હતો એનું બાવું ચારિત્ર્ય જોઈને વેદવેત્તા પ્રાણે અને મહાપુરુષો એના જેવા થવાની સ્પૃહા કરતા હતા, આવા ધર્મયુગી સમયમાં પૃથ્વી ઉપર વિચરતી મુવલા નામની લિલ્લુટી-સંન્યાસિની ત્રિદંડીએ પામેથી એની મહાન ત્રીર્તિ સાંભળી જનકને મળવા મિથિયા ગઈ કે ત્યાં લિજ્ઞાના મિથે એ જનકને મળી ૪ રાજા પણ એનું સુકુમાર શરીર જોઈ વિરમિત થયો. એણે મુવભાનું વિધિપૂર્વક સ્વાગત કરી જમાડી. જોગન બાદ પ્રધાનો અને બધા શાસ્ત્રોના લાખ્યવેત્તા વિદ્વાનોની વચ્ચે યાગજ્ઞ મુવભા પ્રશ્નો પૂછવા માટે રાજાના અંતઃકરણમાં, અંતઃકરણથી પ્રવેશી અને પોતાનાં નેત્રકિરણોથી રાજાના નેત્રકિરણોને સ્પર્શ કરી રાજાને યોગગધનથી બાંધી લીધો. જનકને પણ પોતે વિશિષ્ટ યોગજ્ઞ હોવાનો ખ્યાલ હતો એટલે

૨. સંન્યાસજ્ઞિઃ સંન્યાસ િના સંન્યાસપલવાન્ । (અર્જુન મિત્ર)

સંન્યાસપલ ગમ્યદર્શન તદસ્યાસ્તીતિ ॥ (નીલકંઠ)

૩. રાજા વાલસ્ય કારણમ્ । એ ન્યાયે ધર્મયુગ.

૪. મ ભા. પ્રમાણે મુવભા યોગમળથી પોતાનું શરીર મુંદર બનાવીને આંખના પત્રકારામાં મિથિયા ખેંચી હતી (૧૨-૩૦૮-૧૦ થી).

પછી જન વગેરે ચિદ્વો વિનાનો રાજ્ય અને ત્રિદંડ વગેરે ચિદ્વો વિનાની મુક્તિ વચ્ચે^૫ રાગના દેહમાં સંવાદ થયો.^૬

રાક્ષમાં મુક્તિમાને ઉત્તર, અધ્યયન, ભૂતિ વિશે પ્રશ્નો કરનાં જનકે કહ્યું કે આ વિગતો જાણ્યા વિના સફલાવ બંધાતો નથી. અને પછી પોતાની ઓળખાણ આપી, ‘મારી પામે છત્રાદિ વિશિષ્ટ ચિદ્વો હોવા છતાં હું તેનાથી સર્વથા મુક્ત છું. મેં જેની પામેથી વૈગેયિક જ્ઞાન^૭ મેળવ્યું છે, મોક્ષ અંગે જેની સામે કોઈ પણ માણસ પ્રવચન કરી શકે નહિ એવા જે વિદ્વાન છે, જે સાંખ્યજ્ઞાન, યોગ, રત્નનીતિ અને ત્રિવિધ મોક્ષધર્મના ચતુર્થ જ્ઞાતા^૮ અને હિમચંદ્ર છે, તે પરાશર ઓત્તના ૭૬ મહાત્માપુરુષ પંચગિષ્મનો હું શિષ્ય છું. સાંખ્યના સિદ્ધાંતોને તેમણે તાત્ત્વિક રીતે જોયા છે. એમણે મને રાત્ર્યથી વિચક્ષિત કર્યા વિના ત્રિવિધ મોક્ષશાસ્ત્ર સંભળાવ્યું છે. એને લીધે હું રાગ વિના કર્મોં કંટું છું અને પરમપદમાં સ્થિર થયો છું. જ્ઞાન થવાથી માણસ (નિર્ભય થવા) યત્ન કરે છે, યત્નથી આત્મજ્ઞાન થાય છે, તેનાથી દ્વંદ્વોથી મુક્ત થવાય છે અને તેનાથી વયોતિગા-કાળથી મપાય નહિ તેવી, મૃત્યુજય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.^૯ જ્ઞાનને પરિણામે આવતી આ પરમ બુદ્ધિ મેં પ્રાપ્ત કરી છે, હું નિર્દંડ થયો છું અને હું આ લોકમાં જ મોહરહિત તથા સંગ-રહિત થઈને વિચરું છું જેમ ખૂન પાણી પાચેલ ખેતરમાં ખીજ અંકુરિત થાય છે, એમ વાસના જળ પવાયેલા મનુષ્યના દેહ ૩૫ ખેતરમાં કર્મરૂપ

૫. ત્રીઓ સાધુ થતી એટલું જ નહિ પણ ત્રિદંડ ધારણ કરતી અને કુશળ હોય તો જનકે જેવા મહાગજ સાથે પણ ચર્ચાવિચારણા કરતી, એવી આ તોંધ સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રતિષ્ઠા માટે મહત્વની છે.

૬. આ વાત કવિના અનુદરશની પણ હોય. સરં ઉદ્ધરેદાત્મનામાનં.
‘અન્નવિદ્યા’ (પ્રક. ૫) શ્લોક-૭૫, ૫ ૧૭૫ થી

૭. (૧) કાણાદ વૈશેષિક ઈર્શન (૨) વિશિષ્ટ એવું અન્ન સંગ્રહી જ્ઞાન.

૮. (૧) કર્મમાત્ર સાધ્ય, જ્ઞાનમાત્ર સાધ્ય, અને જ્ઞાનકર્મના સમુચ્ચયથી સાધ્ય (અનુનમિત્ર): જ્ઞાન, ઉપાસના અને કર્મકાંડ (નીતકં): કેવળ જ્ઞાન, કેવળ સમ્યક્જ્ઞાન, અને વિધિપૂર્વક અન્નાર્પણ કરીને જ બધાં કર્મ કરવાં તે (વિદ્યાસાગર).

(૨) સરં બૌદ્ધ શીવ (ચારિત્ર્ય), સમાધિ (સમતા), પ્રજ્ઞા. સરં જૈન જ્ઞાન, ઈર્શન અને ચારિત્ર્ય.

૯. જ્ઞાનેન વુક્તે યત્ન યત્નેન પ્રાપ્યતે મહત્ ।

મહદ્વદ્વપ્રયોજાય સા સિદ્ધિર્મા વયોતિગા ॥ ૧૨-૩૦૮-૩૦

ખીજ પુનર્જન્મ રૂપે અંકુરિત થાય છે. પણ જો ખીજને શેકી નાંખ્યું હોય તો અંકુરિત થવાનાં કારણો મળે તો પણ તે જોગી શકતું નથી, ૧૦ એવી રીતે ભગવાન પંચશિખે મારી બુદ્ધિને જ્ઞાન વડે છેક નિર્બીજ કરી નાંખી છે-વાસનાઓથી રહિત કરી છે તેથી એ વિષયો તરફ જતી નથી. હું રાગદોષનું વ્યર્થત્વ સમજ્યો હોવાથી મારી બુદ્ધિ (હિંસા વગેરે) અનર્થો કે (ધન, સ્ત્રી વગેરેનો) પરિગ્રહ કરવામાં આસક્ત થતી નથી તેમ લાક્ષ્ય પણ દર્શતી નથી. કોઈ મારા જમણા હાથને ચંદનનો લેપ કરે અને કોઈ મારા ડાબા હાથને વાસનાથી છોડે તો પણ એ જન્મે મારે મન તો સરખા છે. ૧૧ હું સર્વત્ર સમબુદ્ધિ રાખીને અનાસક્ત ભાવે રાજ્યાસને ખેડો છું એટલે ખીજ (આસક્ત) ત્રિદંડીઓ-

૧૦. સરખાવો—

દશ્વે ધીજે યથારયન્તં પ્રાદુર્ભવતિ નાકુરઃ ।

કર્મધીજે તથા દશ્વે નારોહતિ મરાકુરઃ ॥

—ઉમાસ્વાતિફૂત તત્ત્વાર્થસૂત્રભાષ્ય, ૧૦મે અધ્યાય.

૧૧. યથ મે દક્ષિણં ગાહુ ચન્દનેન સમુક્ષયેત્ ।

સર્વ્ય વાસ્ત્વાં ચ યસ્તક્ષેત્રસમાવેતાબુઘૌ મમ ॥ ૧૨-૩૦૮-૩૬

= ફે. ૧-૧૧૦-૧૪; ૧૨-૬-૨૫; શંખરમૃતિ ૭-૮;

અહિભુધ્ન્ય સહિતા ૧૫-૬૫ ક થી ૬૬ બ.

ગૃહસ્થસંન્યાસી જનકે ઉચ્ચારેલ આ પંક્તિ હિંદુસ્તાનના બધા મુખ્ય અનુગમેઓ સમતા અને પીતરાજતની કસોટી માટે સ્વીકારેલી છે. પણ વેદવ્યાસે આ કસોટીની પછી ‘પરીક્ષા’ કરવાના હેતુથી મ. ભા. માં ત્રણેક સ્થળે પ્રયોગ છે. અગાઉનાં બે સ્થળોએ (૧-૧૧૦-૧૪ અને ૧૨-૬-૨૫) અનુક્રમે અપિના શાપથી ભવબીત થયેલા પાંડુરાજ અને શાંતિદાસથી શોકાતુર થયેલા ધર્મરાજ, ‘ચંદનનો લેપ કરનાર તથા વાસનાથી છોડનાર પ્રત્યે સમભાવ ઉત્પન્ન કરનારી’ સંન્યાસીની ચર્ચા સ્વીકારવાની ઇચ્છાથી આવી પંક્તિ બોલે છે. પણ એ બંને સ્થળે કવિએ, વિષયી ઇચ્છાઓના ઉન્મૂલન અને તેની સાથે સાચા વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞાની ઇચ્છાથી આવેલા વૈરાગ્યને બદલે, તીવ્ર શાગાસક્તિના પ્રત્યાધાનમાંથી જન્મેલા મદ વૈરાગ્યથી ઉત્પન્ન થતી કાચી અને વાસનાખીજ જેમાં અક્રમંધ છે એવી સંન્યાસી થવાની ઇચ્છાનો લક્ષણથી મુશ્કેલ વિરોધ કર્યો છે. પરંતુ અહીં જનક જેવા ગૃહસ્થનાગી પામે બોલાવી, એના વિચારની અભિવ્યક્તિનું સમર્થ સંન્યાસિની મુશ્કેલ પામે મુક્ત પૃથક્કરણ કરાવી, ગાદર્સન અને સંન્યાસપદ્ધતિ વિચારધારાઓમાં રહેલી મદતાઓનો ભગ્ન સંગમ કર્યો છે.

સંન્યાસીઓ કરનાં ઉત્તમ ધું. સર્વકર્મોનો ત્યાગ કરી કેવળ લોકાત્તર જ્ઞાન સંપાદન કરવાની જ્ઞાનનિષ્ઠા કેટલાક મેલગામ્બવિદો પ્રત્યે છે, ત્યારે કેટલાક સદ્ગુણી યનિઓ કેવળ કર્મનિષ્ઠાનો જ ઉપજેગ કરે છે. પણ આ બન્ને નિષ્ઠાઓ છોડીને મહાત્મા પંચગ્રિએ તો આ ત્રીજી (નિષ્કામ કર્મયોગ) નિષ્ઠા કહી છે. યમ અને નિયમના પાલનમાં કે, દોષ, કામ, પરિગ્રહ, અભિમાન, દમ્ભ અને આસક્તિના મેચનમાં કુદુચ્ચવાળા શૂદ્રસ્થીઓ અને સંન્યાસીઓ સરખા જ છે. અર્થાત્ શૂદ્રસ્થી જો યમનિયમનું પાલન કરી સંયમી રહેતો હોય તો તે સંન્યાસી જેવો અને સંન્યાસી જો રાગદ્વેષવાળો હોય તો તે શૂદ્રસ્થી જેવો જ છે. જો સંન્યાસીને ત્રિદંડ આદિનો પરિગ્રહ જતાં પણ જ્ઞાનસાધનથી મોક્ષ મળે, તો રાગને છત્ર આદિનો પરિગ્રહ જતાં જ્ઞાનસાધનથી શા માટે મુક્તિ ન મળે? ૧૨ બધાં માણસ જો જો સિદ્ધ કરવા જો જો કારણથી જો જો કામ કરે છે, તેમાં જરૂરી તે તે વસ્તુનું આત્મબળ કરે છે, તેનો પરિગ્રહ કરે છે. જો શૂદ્રસ્થજનમાં (ધન, સ્ત્રી આદિના પરિગ્રહનો) દોષ જોઈને સંન્યાસાશ્રમનો ગ્રીહાર કરે છે તે પણ (દંડ કર્મંડળ આદિની) આસક્તિમાથી છૂટતો નથી! નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવા રૂપી આધિપત્ય રાજર્ષિઓ અને લિસુકાચાર્યોમાં સમાન હોય છે, તો તેઓ કયા કારણથી મુક્તિ મેળવે છે? હવે જો એમ કહેવાય કે આધિપત્યમાં સમાનતા હોવા છતાં કેવળ જ્ઞાનને લીધે જ સંન્યાસીઓ મુક્ત થાય છે તો ઉચ્ચ પદે બૌદ્ધ-રાગઓ-જ્ઞાનથી શા માટે મુક્ત ન થાય? કાયાવધારણ, મુકન, ત્રિદંડ અને કર્મંડળ વગેરે ચિહ્નો તો તો વ્યર્થ છે, એ મોક્ષ માટે નથી એમ કું માનું છું. બાલ્ય ચિહ્નો ધારણ કર્યા હોય પણ પરમગતિ તો જ્ઞાનથી જ મળે છે. એટલે દુઃખથી છૂટવા માટે તો સિંચમાત્ર નિરર્થક છે. અથવા તો દુઃખ ઓછું કરવા માટે આવા સિંગો-ચિહ્નો ધારણ કર્યા હોય તો, શું એ જ રીતે જન આમર વગેરે ચિહ્નો ધારણ કરી-નિર્ભમ રહી-રાજ કરવાથી એમ ન બને કે? ૧૩ અકિંચનપણથી અર્થાત્ શૂદ્રત્યાગરૂપ બાલ્ય

૧૨. કારણ ઓછો કે વતો પરિગ્રહ બને સ્થળે છે પણ આસક્તિનો ત્યાગ એ જ મોક્ષ માટે અનિવાર્ય છે.

સરં ન સો પરિગ્રહો વુતો નાચપુત્તેજ તાણા ।

મુચ્છા પરિગ્રહો વુતો રૂઢિ વુત મહેસિણા—દશવૈકલિક. ૧-૨૧
જાતપુત્ર મહાવીરે તેને (અગાઉની ગાથાઓમાં ઉલ્લેખાયેલ વસ્તુઓને) પરિગ્રહ કહ્યો નથી. પરંતુ એ મહર્ષિએ મૂર્છા-મમત્વને પરિગ્રહ કહ્યો છે.

૧૩. સંન્યાસીનાં ચિહ્નોમાં સંન્યાસી આસક્તિ ન રાખતો હોય તો

સન્યાસથી મોક્ષ નથી તેમ કૈવલ્યથી-ગાર્હસ્થ્યથી બધન નથી સન્યાસ કે ગાર્હસ્થ્ય અને યજ્ઞે માણસ જ્ઞાનથી જ મુક્ત થાય છે માટે હું ધર્મ, અર્થ, કામ, રાજ્ય અને પરિગ્રહ વગેરે બધનસ્થાનમાંની મધ્યમાં રહેતો હોવા છતાં મને નિર્ગંધ સમજાવે છે કે રાજ્ય અને ઐશ્વર્યકંપી પાત્ર આસક્તિના ધ્યાનગ્રસ્ત હોઈ બધા છે, પણ મેં મોક્ષકાંક્ષી સરાણુ ઉપર ધમીને તેજ કંઠેની ત્યાગકંપી તનનારથી એ બધનને છેદી નાખ્યું છે એ પ્રમાણે હું મુક્ત થયો છું છતાં હું બિમુખિ મને તારા તરફ આદર થયો છે, એમને હું કહું છું તે સાલજ તારો વણુ (યોગાનુબંધન માટે) અયયાર્થ છે તારી સુકુમારતા, પાત્ર શરીર અને તરુણ વય વગેરે બધા (યોગ વિરુદ્ધ) સાધનો અને વગી યોગ બેઠેલને મને શકા થાય છે વગી આ મુક્ત હશે કે નહિ એ તપાસના તુ મારા શરીરમાં પ્રવેશી એ વર્નન પણ તારા વેશને અનુગ્રહ નથી કામનાવાગાને સન્યાસતુ કળ મળતુ નથી અને મુખે પણ દુરાચારથી પોતાનું રવણ કરતુ જોઈએ પણ તુ એ મર્યાદા પાળતી નથી મારા શરીરમાં પ્રવેશીને તે બલિચાર દોર કર્યો છે તુ કોના આદેશથી મારા દેશ અને નગરમાં પ્રવેશી છે ? અથવા ટાની આઘાતથી મારા હૃદયમાં પ્રવેશી છે ? તુ વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણી છે અને હું ક્ષત્રિય હું માટે આની વણુસ કરના ન હર તુ મોક્ષધર્મમાં છે અને હું ગૃહસ્થધર્મમાં છું એટલે તારા આ વર્નનથી તો ખૂબ મજકારી બીજો આશ્રમસંકરદોર તને વાગે છે વગી તુ મને પોતાના ગોત્રનો કે બીજા ગોત્રનો જાણતી નથી એની રીતે તુ ચેતને જાણતો નથી, તો પણ તુ મને સમાન ગોત્રનો ધારીને મારામાં પ્રવેશી છે તેથી નીજે ગોત્રસંસ્કાર દોર કર્યો છે વગી તારા બર્ના ઇચ્છતો હશે અથવા ક્ષત્રિય પરવેશ ગમે હશે, તેથી પરમાર્થ હોઈ માને અગમ્ય છે, તેથી તે ચોથો ધર્મસંસ્કાર દોર કર્યો છે આમ તે ગુ નિદ્રા કરના માટે ટ્રેન અકાર્યો જ કર્યા છે ? તેથી કા તો તુ અવિજ્ઞાની અજ્ઞાની છે કે જા તો મિત્રાજ્ઞાની છે અથવા પોતાના દોષને અચીન થઈને તુ સતત-અન્યદી થઈ ગઈ છે, પણ જો તારામાં થોડું ચે જ્ઞાન હશે તો નને સમજાશે કે તે મેના કામ અનર્થકારી છે વગી તે પોતાની વિચ્છેદન શુ રી કરીને આપણા અત કરણી એમતાનો નાશ કર્યો છે, એ તુ દુષ્ટ સ્ત્રી છે એમ જાનાનારુ લક્ષણ છે વગી તુ મને એકનાને જ નહિ પણ મારી આખી સમાને જીતવાની આમત્તા રાખે છે વગી મારા પતનુ ખડન કરના અને સ્વપતનુ મડન કરના તુ આમ તારી દષ્ટિ દુષ્ટચિન્તિત થાય એની જ રીતે રાજા જન ચામર આદિમાં આમકિત ન રાખે તો એને મોક્ષ કેમ ન મળે ?

કેમી વ્હી છે ખજ્જર ખીજ્જનો હિર્મ જેમા અમદનગીન હાઈ (યોગના) સદ્ધિમોદથી મોહિન થઈને તું વિર અને અમૃતને બેગા મગાની જેમ યોગા-સ્થનો પ્રયોગ મે છે સ્ત્રીપુરુષમર્ગ અન્યોન્યના ગમથી થાય તો તે અમૃત તુ ન મને છે પણ જે રાગ-અનુદયુક્ત અનુમતિ-ન હાપ તો રિતુત્વ બને છે માટે તુ મને અર્પણ ન મ, સાચારિ ॥ થા અને અપાત્ર-તત્ત્વના મયાદાતુ-પાનન મ

‘તે જિજ્ઞાસા કરી કે આ મુક્ત હશે ? નહિ ? એનો ઉદ્દેશ તે જાહેર કરો નથી તો તે તાજે ખુ નો કરવો જોઈએ તુ ૧૧ શુભરાગતુ કામ મરના આવી હોય તો તે મને સાચેમાચુ કહી કે રાગ, શાસ્ત્ર કે શુભરાગ સ્ત્રી પામે મ્હી કપ્યશુદ્ધિથી જુ નહિ, નરશુ કપ્યશુદ્ધિથી જવામા આવે તો એ નાગમર્તી થઈ પડ છે રાગન જગ સ્થિર છે ક્ષત્રવેતાઓનુ મગ ક્ષત્ર છે અને ઉપ, યોવન તથા સોભામ્ય સ્ત્રીનુ અત્યુત્તમ જગ છે આ મગને નીચે જ એ મગના છે માટે સ્વાર્થ માધવાની મુજાસાગાએ તેઓની પામે આજ્ઞાથી-નિઃસ્પર્શભાવથી જુ સ્પર્શથી જવામા તો પિનાગ થાય છે તેથી તુ તારી જાતિ, શ્રુત ચારિત્ર્ય ભાવ-ચિન્તિત્થિનિ અને પ્રકૃતિ અભાવ અને અહો આનરાતુ પ્રયોજન યથાર્થ રીતે મ

આમ જની નિરૂપણ ર મેં જના રાગર્ગના મુનમા પી નહિ પણ એજો અનિ ૧૧ મુદર-રાતુનર જ્ઞા ૧ આપરાતો આગલ મેં મુનમા મોની ‘હે રાગન! જે વામ રાગીના નર સ્ત્રી બુદ્ધિના નર એમ અદાર દોરોથી મજા હોય અને અદાર શુજોથી મુક્ત હોય તે સગવ અથ રાગ મજાલ છે જેમા સૌદમ્ય સખ્યા ક્રમ નિર્ચય અને પ્રયોજન એ પામે શુભ સમાયેના હોય તે વા ૫ (પ્રમાણુબૂત) કહેવાય છે ૧૪ એ પાત્ર શુજોના નક્ષત્ર સામગો બિન બિન મેંમા જ્ઞાનતુ એકલ હોય જતા એમા જે બુદ્ધિની શ્રેયના છે એ જ સૌદમ્ય છે કાર્ક અર્થને-આપ્યને અનુગતીને વિભાગવાર શુભ અને દોરાતુ પ્રમાણુ નક્કી મરવામા આવે તે સખ્યા છે વક્ત્રમમા પેના શુ મોનમ એને પગી તુ બોનતુ તે જરા ર સમજને જોડેતુ હોય તે ક્રમ છે ધર્મ, અર્થ માગ કે મોહનુ ગ્યાપન મરવાનુ નક્કી મરી રાકરને અતે ‘આ તે છે’ એમ મહેમામા આવે છે તે નિર્ચય છે હમજ અને દેવથી ઉત્પત થયેના દુખોને લીધેજે ઉપાન તરફ મન દોરે તે ઉપાય મરવા માટે જે વૃત્તિ હોય તે પ્રયોજન છે આ પાત્રે શુભ જ્ઞા સમિનિત છે એમ માતુ વામ્ય સાલગ જે યોગ્ય અર્થને મકુ મરે છે જે નિર્ચયી નથી જેમા અપરાધો નથી જેમા

વધુ પડતું કંઈ કશું નથી, જે દોરતા વિનાનું છે, જે સંદિગ્ધ નથી, જે લલિત છે, જે રસપૂર્ણ છે, જે જૂઠું નથી, જે ધર્મ, અર્થ, કામથી વિરહ નથી, જે અસંરૂપ નથી, જે ઓધું નથી, જે કિંતુશબ્દવાળું નથી, અને જે જાન્યમુવદ કમવાળું નથી, જે પરિપૂર્ણ છે, જે વિકલ્પરહિત હોઈ નિઃકારણ કે અદેવક નથી, એવું વાક્ય હું કહીશ. કામ, ક્રોધ, લાભ, લોભ, દંભ, અનાર્થતા-અંગતીપણું, (ખોટી) ગરમ, વેવલાપણું,^{૧૫} અને અભિમાન એ નવ દોષોવાળું વાક્ય હું કોઈ રીતે નહિ બોલું.

‘વક્તા, શ્રોતા અને અવિકલ વાક્ય એ ત્રણે જો સરખાં હોય તો વિવક્ષિત અર્થ ધરાવતર મુકુટ થાય છે. વક્તા જો ભાષણમાં શ્રોતાઓની અવગણના કરે તો, એણે કરેલા સ્વપક્ષના મંડળ કે પરપક્ષના ખંડનનાં વાક્યો નિષ્ફળ જાય છે અથવા જે પોતાનું મંતવ્ય છોડીને (શ્રોતાઓને રંજિત કરવા) પરપક્ષનું મંતવ્ય રજુ કરે તો તેને વિશે શંકા થાય છે અને એ વાક્ય દોષિત ગણાય છે. પણ હે રાજા ! જે વક્તા શ્રોતાને અને પોતાને બન્નેને અનુકૂળ અર્થવાળું બોલે છે તે જ વક્તા છે, બીજો નહિ. માટે માત્ર અર્થવાળું અને વાક્યસંપત્તિથી યુક્ત એવું વાક્ય હે રાજા ! તું અવિક્ષિપ્ત મન રાખી એકાગ્ર થઈને સાંભળ

‘તે’ પૂછ્યું કે ‘તું કોણ છે, કોની છે અને ક્યાંની છે ?’ તો સાંભળ. જેમ લોકકં, લાખ. અને ધૂળના રજકણ પાણીના ગિન્દુથી પરસ્પર ધરાધર ઝાંટીને રહે છે તેવી રીતે આ જગતમાં પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ, મંધ અને પાંચ ઇન્દ્રિયો એ દમે, આત્માથી જુદાં છે, પણ જગુદાધિપતિ-લાખ લોકકાંની જેમ એકબીજાને વળગેલાં છે. આ બધામાં કોઈ સ્વતંત્ર પ્રેરણા નથી કે પોતાનું કે બીજાનું સ્વતંત્ર જ્ઞાન નથી. દા. ત આંખને આંખનું કે કાનને કાનનું જ્ઞાન નથી એવી જ રીતે તેઓને એકબીજાનું જ્ઞાન નથી, તેમજ જેમ માટીનાં રજકણ અને પાણી મળીને માટીનો ગોળો થાય એવી રીતે તે ઉત્પન્ન થયાં નથી. વળી જે તે જ્ઞાન મેળવવામાં બીજા બાહ્ય સહકારી ગુણોની અપેક્ષા રહે છે. જેમકે જોવા માટે રૂપ, આંખ અને પ્રકાશ ત્રણ કારણ છે એવી રીતે (બીજા) જ્ઞાન અને જ્ઞેયમાં બાહ્ય ગુણોની અપેક્ષા રહે છે.^{૧૬} આ (દસ) જ્ઞાન અને જ્ઞેયને સાકળનારો સારાસારનો વિચાર કરનાર મન નામનો એક બીજો ગુણ છે. અને સંશય કરીને મુઠ્ઠી એકસ નિર્જુલ્ય

૧૫. મૂળમાં અનુક્રોશ શબ્દ છે. એનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ, ‘રહનારની સાથે રહવા એવી જાણ’ એટલે કે વેવલાપણું છે.

૧૬. જ્ઞાન = જ્ઞાયતે અને જ્ઞેય = જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનેન્દ્રિય; જ્ઞેય = ઇન્દ્રિયોના વિષયો.

કરનાર બારમો બુદ્ધિ નામનો ગુણ છે. તેરમો 'સન્ય' નામનો ગુણ છે જેનાથી પ્રાણી અત્યસત્ત્વ છે કે મહાસત્ત્વ છે તેનું અનુમાન કરવામાં આવે છે પ્રાણી (અજ્ઞાનાવસ્થામાં) 'આ મારું છે અને મારું નથી' (મારું તારું) માને છે એવો ક્ષેત્રના નામનો ચૌદમો ગુણ છે.^{૧૭} આ બધાંના સમૂહની સમગ્રતાને પંદરમો સામગ્ર્ય ગુણ કહે છે.^{૧૮} સંધાન નામનો મેળમો ગુણ છે તેમાં આકૃતિ અને વ્યક્તિ એ બે ગુણો સમાયેલા છે.^{૧૯} (એટલે કુલ અદાર થયા) દ્વંદ્વેય નામે ઓગણીસમો ગુણ છે, એમાં સુખદુઃખ, જરામૃત્યુ, લાભાપાત્ર, તથા પ્રિયાપ્રિયનો સમાવેશ થાય છે પ્રાણીઓનો ઉત્પત્તિ અને ક્ષય કરનારો વીસમો કાય નામનો ગુણ છે. આ વીસે ગુણ, પંચ મહાભૂત, સદ્લાવ, અસદ્લાવ, વિધિ, શુક્ર, અને બદ્ધ^{૨૦} એમ ત્રીસે ગુણો^{૨૧} ન્યાં બેગા થાય ત્યારે શરીર કહેવાય છે—શરીર બને છે, કોઈ એક આચાર્ય આ ગુણોને અવ્યક્ત પ્રકૃતિ ગણે છે, બીજો રથૂળદર્શી આચાર્ય તેને વ્યક્ત રૂપે જુએ છે, ત્રીજો કેટલાક અધ્યાત્મચિંતક આચાર્યો આને સર્વભૂતોની અવ્યક્ત કે વ્યક્ત એવી બે રીતે અથવા (સત્ત્વ, રજસ, તમસ, અને પુરુષ એવી) ચતુર્વિધ પ્રકૃતિરૂપે જુએ છે આજે અવ્યક્ત પ્રકૃતિ જે ગુણો દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે તે જ હે રાજેન્દ્ર! હુ, તું અને અન્ય શરીરધારીઓ છીએ.

પછી પ્રાણીના ગર્ભાધાનથી માટી જન્મ અને ક્રમયોગે વૃદ્ધાવસ્થા મુખીની બદલાતી અવસ્થાઓનું વર્ણન કરી મુનમા આગળ ચામતા ગોવી, 'ક્રમમાં પમાર થયેથી આ અવસ્થાઓ પાત્રી આવતી નથી અને જેમ દીવાની શિખા પ્રતિક્ષણે ભિન્ન હોવા છતાં પણ મહમનાને લીધે (ભિન્ન) દેખાતી નથી એમ સર્વ પ્રાણીઓની અવસ્થા પ્રતિક્ષણે બદલાતી છતાં જોઈ શકાતી

૧૭ આ બીનના તેરમા અધ્યાયમાં કહેવાયેલ છે તે જ્ઞાની 'ક્ષેત્રના' નથી પણ કેટલીક સામ્ય પરિપાટી બુદ્ધ્ય 'અવિવેકી આત્મા' કહેનામાં આવે છે તે છે

૧૮ પ. નીવકઠ 'સામગ્ર્ય'ને વાસનાત્મક જગત્ એ અર્થમાં ધટાવે છે

૧૯ આકૃતિ = સામાન્ય, અર્થાત્ સામાન્યની જેમ સર્વવ્યાપી ઇશ્વર વ્યક્તિ=જીવ (વિદ્યાસાગર)

૨૦. સદ્લાવ = જે છે, અસદ્લાવ = જે નથી, વિધિ = ધર્મ, અધર્મ. શુક્ર = સંસ્કાર, બળ = શારીરિક બળ (જુદા જુદા રીકાકારોના આધારે)

૨૧ મ ભા નીસમીક્ષિત વાચનામાં એકવિંશત્ત્વ દશ ચ અર્થાત્ એકત્રીસ ગુણો એવો પાઠ છે પણ ગુણસખ્યા જોતાં સ્પષ્ટગીતે અસંગત છે ત્યારે પા નોં માં મહેશ્વા એવ વિંશત્ત્વ દશ ચ અથવા વિંશતિર્દશ ચૈવ દિ પાઠો સંગત જણાય છે

નથી. ૨૨ આમ સતત મોડતા ઉત્તમ યોગીની જેમ, સર્વ લોકોની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે, તો કોણ ક્યાંથી આવ્યું ? અને કોણ ક્યાંથી નથી આવ્યું ? આ કાનું છે અને કાનું નથી ? અંતે પોતાના શરીરના અવયવો સાથે પણ (પ્રાણીને) શો સંબંધ છે ? જેમ મર્ચકાન્નમણિ અને ગ્રહના સંપર્કથી અગ્નિ થાય છે તેમ કક્ષાઓના-ગુણોના સમુદયથી પ્રાણીઓ પેદા થાય છે. જો તું આત્માવડે આત્મામાં આત્માને જ જુએ છે, અને જો પોતાના અને જીવનમાં સમાનતા છે એવો તારો નિશ્ચય-અધ્યવસાય છે, તો તું એ જ રીતે જીવનમાં આત્માવડે પોતાના આત્માને કેમ જોતો નથી ? એટલે હું કોણ છું અને કોની છું એ તું મને શા માટે પૂછે છે ? હું મંથિત ! 'આ મારું હશે અને આ મારું નહિ હોય' એવા દ્વંદ્વોથી મુક્ત એવા તારા, 'તું કોણ છે, અને ક્યાંથી છે' એ વચનોનું શું પ્રયોજન છે ?

'શત્રુ, મિત્ર, મધ્યસ્થ પ્રત્યેનાં અને વિજય તથા સંધિવિગ્રહનાં કાર્યો સફળતાથી પાર ઉતારનારા રાજામાં હું મહીપાત્ર ! મુક્તતું કયું લક્ષણ હોઈ શકે ? સાત રીતે વ્યક્ત થતા ત્રિવર્ગના-ધર્મ, અર્થ, કામના-કામોને જે પરાત્પર જાણતો નથી અને છતાં જે ત્રિવર્ગમાં આસક્ત છે તેનામાં મુક્તનું કંઈ લક્ષણ હોઈ શકે ખરું ? ૨૩ જે પ્રિય કે અપ્રિયમાં, અને દુર્બળ કે બળવાનપ્રત્યે મમદષ્ટિનાળો નથી તેનામાં મુક્તનું લક્ષણ શી રીતે હોઈ શકે ? તેથી અમુક્ત હોવા છતાં મુક્ત હોવાનું તારું અભિગાન છે તેને, વૈદ્યો જેમ ગાંધા માણસને ઔપધિથી સાંભળે કરે એમ, તારા સુદૃઢોએ દૂર કરવું જોઈએ. સંગનાં તે તે સ્થાનોને જોયા બાદ, આત્માવડે આત્માને જુએ તેનામાં મુક્તનું શું લક્ષણ હોય ? એટલે કે બેદલાવ હોવાથી તારામાં સમદષ્ટિ નથી

'આ સગનાં યાત્રો વિષે સાંભળ આ આખી પૃથ્વીનું એકછત્ર શાસન કરનાર રાજા પણ એક જ મહેરમાં રહે છે એ શહેરમાં પણ તે એક જ ધરમાં રહી શકે છે. એ ધરમાં પણ રાત્રે એક જ શય્યામાં સૂતે છે એ શય્યાનો અર્ધો ભાગ એની સ્ત્રી અગાઉથી જ દબાવી બેઠી હોય છે. આમ આખું સામ્રાજ્ય હોવા છતાં એને તો આટલું જ દુઃખ ભોગવવા મળે છે. ૨૪ આ જ રીતે ભોજન

૨૨. ૧૨-૩૦૮-૧૨૦ થી

૨૩. ધર્મ, અર્થ, કામ અગ્ર એ ત્રણ, ધર્મઅર્થ ધર્મકામ અને કામઅર્થ એમ ત્રણ, અને ધર્મ અર્થ કામ એ જોડાયેલાં ત્રણ અર્થોત્ એક એવી રીતે સાત (૫. નીવકંઠ)

૨૪, ૧૨-૩૦૮-૧૩૪ થી ૧૩૬; ૫, નીવકંઠે દીકામાં ટાકેલો શ્લોક

આગળ વગેરે અન્ય ઉપભોગોમાં, તથા (આંગળીને વેદે) મણિય તેવા (૭) ગુણોમાં,^{૨૫} નિગ્રહ અને અનુગ્રહમાં, રાજ્ય સદાય પરતન્ત્ર હોય છે, અને તે ધણુ જ થોડું કરી શકે છે, તે પછી સધિવિગ્રહમાં રાજ્યને સ્વનંત્રતા ક્યાંથી જ હોય? ઓઝો સાથેના કીડાવિદારમાં રાજ્ય હમેશ પરતન્ત્ર હોય છે, અને અમાત્યો સાથેની મંત્રણામાં તે સ્વનંત્રતા હોય જ ક્યાંથી? એ બંધારે ખીજીને આસા કરે છે ત્યારે એની સ્વનંત્રતા કહેવાય છે, પણ એમાંય તે તે ગુણને આધારે તેને પરતન્ત્ર રીતે કામ કરવાનું હોય છે. એને સૂવું હોય તો પણ કાર્યાર્થી ખાણુએ એને સૂરા નથી દેના. અને મૃતો હોય તો પણ ખજાર આપવાથી અવશ એના એને ડહવુ પડે છે.

‘તમે સ્નાન કરો, ખાઓ, પીઓ, અગ્નિમાં હોમ કરો વગેરે અનેક રીતે ખીજીઓ એને કહે છે ત્યારે જ વિવશ થઈને એને એ કરવાનું હોય છે. એની પામે જઈને યાચો સનન માગે છે, પણ વિતરણી એવો એ કાઈને આપી શકતો નથી. એ દાન કરે તો કાશનો લ્પ થાય છે અને ન આપે તો શત્રુવટ થાય છે! અને એક હાથમાં જ કંટાળો વાવનારા અનેક દોષો ઉત્પન્ન થાય છે! પ્રાણ, શર તથા સમૃદ્ધો જો એક, સ્થાને ભેગા હોય તો રાજ્યને શંકા થાય છે, અને અભય હોવા છતાં જેઓ તેની નિત્ય ઉપાસના કરતા હોય તેનાથી જ રાજ્ય ડરતો રહે છે અને બંધારે ઉપર કલા તે લોકો ફૂટી જાય છે ત્યારે તેનાથી રાજ્યને જેવો લ્પ થાય છે તે તુ જો—સમજ’

પછી ઉપર મૂકેલુ મુલાગિતવચન સભાગાની મુવખાએ પ્રવચન કરતાં ‘શુ’, ‘પુત્ર, પત્ની, પૌત્ર, ઝાન, મિત્રા અને પગિગ્રહ એ તો ખીજીની જેમ રાજ્યને પણ છે.’^{૨૬} પણ રાજ્યને અમુક દેગનો નામ થયો, અમુક શહેર બળી ગયું, અમુક મેટો હાથી મરી ગયો એની સામાન્ય વાતો સાબળી સાબળાને

સર° ગોશતાદપિ ગોહીર પ્રત્ય ધાન્વજતાદપિ ।

પ્રામાદાદપિ સદ્વાર્ષ ઝેષા પરિભૂતય ॥

૩૫ (૧) ગુણ : વિદેશનીતિમાં રાજ્યએ અમન કરવાના ૭ ‘ગુણ’ (સધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દૈધીલાવ તથા સત્રય, મનુ ૭-૧૬૦; યાજ્ઞવલ્કય. ૧-૩૪૬; મ. ભા ૨-૧૫૫) MWD P. 357 (૨) મનુસ્મૃતિના ‘સંહર્ષ’માં ‘મેમિયેર લિલિયન્સ પ્રમાણેના ‘ગુણો’ છે બંધારે-મ ભા (સમીક્ષિત વાચના ૨-૫-૧૧) ના સંહર્ષમાં ‘રાજ્યના ૭ ગુણો’ એવો દૂકો ઉત્પન્ન છે. એની ટીકામાં પં. નીનકંઠ વક્રત્વ, પ્રાગબ્ધ, મોષાન્વિત્વ, સ્મૃતિ, કવિત્વ અને નીતિશાસ્ત્રવેતાપણ એ ૭ ગુણુ નોધે છે

૨૬. ૧૨-૩૦૮-૧૪૮ થી

મિથ્યાજ્ઞાનથી-સંપત્તિની માલિકીના જ્ઞાનથી-ઉદ્વેગ થાય છે. વળી એ ઇન્દ્રિય, દેવ અને પ્રિયથી ઉત્પન્ન થતા માનસિક દુઃખોથી મુક્ત નથી એ માધાના રોગ તથા બીજા ધાતક રોગોના ભયથી મુક્ત નથી. એ દુઃખોથી હણાયેલો અને ચારે બાજુએ શંકાશીલ, અને રાત્રિઓ ગણતો અનેક સંઘટોથી ભરપૂર રાજ્ય ભોગવે છે, આવા અતિ અવ્યસુખવાળા, દુઃખથી ભરપૂર અને નિઃસાર રાજ્યને મેળવીને કયો માણસ ગાંતિ પામે? જેને તું મારાં માને છે, એ નગર, રાષ્ટ્ર-રાજ્ય, સૈન્ય, ખજાનો અને અમાત્ય વગેરે કોનાં નથી? અર્થાત્ આ બધું આખી પ્રજા માટે છે. મિત્ર, અમાત્ય, પુર, રાષ્ટ્ર, ઠંડ, કોશ, રાજ્યકર્તા એ સાતે અંગ મળીને રાજ્ય કહેવાય છે. એકબીજાના આશરે ઉભેલી ત્રણ લાકડીઓની જેમ, એકબીજાના ગુણના આધારે રહેવા સાત અંગવાળા રાજ્યમાં કયું અંગ ગુણથી વધુ છે? અર્થાત્ રાજા પણ રાજ્યનું એક પરાવલંબી અંગ જ છે. જે જે કાળે જેનાથી કામ થાય એ અંગની વિશિષ્ટતા માનવામાં આવે છે અને એ તત્પુરતું સુખ્ય ગણાય છે. હે નૃપોત્તમ! આ સાત અંગ અને બીજાં ત્રણરજ મળીને કુલ દશ થાય છે, એ (દશ) રાજાની પેઠે રાજ્ય ભોગવે છે શક્તિશાળી અને ધ્યાનધર્મરત રાજા દર્શાવ કર લઈને સતોષ પામે છે. જ્યારે કેટલાક (વધુ સારા રાજાઓ) દર્શાવથી પણ ઓછા કર લઈને સંતોષ પામે છે. એટલે રાજા કંઈ અસાધારણ (અનુચિત) નથી તેમ રાજ્યકર્તા વગરનું રાજ્ય પણ નથી. રાજ્ય ન હોય તો (વ્યવસ્થા નહિ હોવાને લીધે) ધર્મ કથાર્થી હોય અને ધર્મ ન હોય તો ઉત્તમ સુખ કથાર્થી મળે! (ઉત્તમ સુખ આપનારા મમત્વરહિત) જે ધર્મમાં અન્ધમેધ યજ્ઞ અને આખી પૃથ્વીના દાનની જરૂર પડતી નથી એવો અહીં (આચરવાનો) જે પરમ પવિત્ર ધર્મ છે, તે રાજા અને રાજ્ય બન્નેથી વધુ પવિત્ર છે રાજ્યમાં રહેવા અસંખ્ય દુઃખો વિશે આ ઉપરાંત હું કહી શકું એમ છું (પણ કહેતી નથી)

‘મને મારા દેહમાં જ આસક્તિ નથી તો પારકાના દેહમાં તો ક્યાંથી હોય? આવી મુક્ત એવી મને તું આ પ્રમાણે કહે તે યોગ્ય નથી અને તે’ તો પંચગિય પામેથી નિશ્ચયમુક્ત, ઉપાયવાળો, ઉપનિષદ સાથેનો, અને યમનિયમ સાથેનો મોક્ષધર્મ જાણ્યો છે, તો મુક્તસંગ એવા અને (સંસાર) બંધનને છેદીને વર્તતા એવા તને જગાદિ વિશિષ્ટ ચિદ્વેદોમાં આસક્તિ કેમ રહી ગઈ છે? એટલે એમ લાગે છે કે કાં તો તે ધર્મ સાંભળવા છતાં સાંભળ્યો નથી,

૨૭. ત્રણ = દત્ત, મુવરાજ, પુરોહિત (અનુનિમિત્ર): ઉલ્લ, શ્રદ્ધ, ક્ષા (નીલકંઠ); ત્રિવર્ગ (વાલ્મીકીયર્થ).

અથવા તો મિથ્યા ધર્મ સાંભળ્યો છે, અથવા સાંભળવા જેવું ક્યું છે, અથવા ધર્મને અદેશ કંઈ બીજું જ સાંભળ્યું છે. એક પ્રાકૃત મનુષ્યની જેમ તું (આ સ્ત્રી છે, આ પુરુષ છે એવી) કૌંકિટી સંજ્ઞાઓને પ્રતિષ્ઠા આપે છે, અને આસક્તિ તથા અનંતપુરની ઓઝાથી બંધાયેલ રહ્યો છે! જો તું સર્વથા મુક્ત છે તો, મેં મત્સ્યથી તારામાં પ્રવેશ કર્યો છે, એમાં તારા જો અપકાર કર્યો? યતિઓએ શૂન્ય (આરાસ)માં વસતું જોઈએ એવો ધર્મનિયમ છે, તો શૂન્યમાં વળી રહેલી એવી મેં કાનું શું જમાવ્યું છે? ૧૮ હું તને શરીરના કોઈપણ અવયવથી અટકતી નથી, તેથી આવા મોટા કૃષ્ણમાં જન્મેલા, દીર્ઘદર્શી અને લાલનશીલ એવા તારે આવી કે ખોરી રીતે વ્યભિચાર કર્યાનું સત્તા વચ્ચે બોલતું જોઈએ નહિ. સત્તામાં બ્રાહ્મણો, શૂન્નો, અમાન્યો અને માન્ય વડીલો છે, તું પણ આ બધાંનો ગુરુ હોઈ તમારા બધાંનું પરસ્પર ગૌરવ છે. આ બધાંનો વિચાર કરીને અને શું બોલવું કે ન બોલવું તેની પરીક્ષા કરીને આ સ્ત્રીપુન્ય એકઠાં મળ્યાં છે એવું સત્તામધ્યે બોલવું ન જોઈએ.

‘જેમ કમળના પાંદડા ઉપર પાણી રહે છતાં પણ તે અશૂન્ય રહે છે એવી રીતે હું તારામાં વળીશ. અને આમ સ્પર્શ નહિ કરવા છતાં પણ તું મારા સ્પર્શને અનુભવે તો તે લિપ્તુ પચશિષે તારા જ્ઞાનને વાસનાથીજથી રહિત ક્યું છે એમ શી રીતે સમજાય? તું ગાદીચ્છથી વ્રજ થયો છે અને દુર્વિંદુ મેક્ષને તો પામ્યો જ નથી અને હવે ઉલ્લસવ્રજ થયેયો તું માત્ર મેક્ષની વાષડી વાતો કરતો થયો છે! મુક્તનો મુક્ત સાથે, કે આત્માનો પ્રકૃતિ સાથે, કે નિઃકામનો સકામ સાથે યોગ થાય તો તેનાથી વર્ણસકર થતો નથી. જે વર્ણ

૨૮. (૧) અહીં ‘શૂન્ય’ અનેકાર્થમાં પ્રયોગનયેલ છે. શૂન્યમાં વસી રહેલી એટલે જનકના (૧) વાસના વિનાના શૂન્ય શરીરમાં જો એ મુક્ત હોય તો! (૨) જ્ઞાનશૂન્ય શરીરમાં જો એ અજ્ઞાની હોય તો. (૩) પોતે વાચનાશૂન્ય હોઈ જ્યાં જાય ત્યાં એક આત્મા નિહાળતી તેથી બધે જ શૂન્ય અનુભવતી અર્થાત્ સર્વથા શૂન્યમાં વળી રહેલી. અને તેથી જનકના શૂન્ય શરીરમાં રહેલી.

(૨) સરં ઔદ્ધ અર્થ, ‘જો યોગીએ અનાત્મનો સાક્ષાત્કાર કરી વૃશ્ણનો નાશ કર્યો છે તેના નિર્વાણને ‘શૂન્ય’ કહે છે.’ (‘ધર્મ...ચોવિંતી પૃ. ૫) ઔદ્ધોમાં નિર્વાણના ત્રણ ભેદ છે. બીજન બે ભેદ. જેણે ક્ષણિકતાનો સ્પષ્ટાત્કાર કરી વૃશ્ણા નાશ કર્યો છે તેનું નિર્વાણ ‘અનિચિત્.’ અને જેણે દુઃખનો સાક્ષાત્કાર કરી વૃશ્ણા નાશ કર્યો ■ તેનું નિર્વાણ ‘અચિત્તિત્’ (એજના)

(ધર્મ) આશ્રમ (ધર્મ) અને (આ સ્ત્રી છે આ પુરુષ છે વગેરે એવાં) પૃથક્ત્વનું હાર્દ સમજાવે છે અને તેથી (તેનું સમન્વય તત્ત્વ જોઈને) અપૃથક્તિત્વનું એકવદર્શી છે, તે આ બધા પૃથક્ નથી એમ સમજાવે એવી જ રીતે વર્તે છે, અર્થાત્ બધી વસ્તુઓની પાછળ રહેલ એકચતત્ત્વને નિહાળીને વર્તન રાખે છે.

‘ જેમ હાથમાં ફૂંડી, ફૂંડીમાં દૂધ અને દૂધમાં માખી એ ત્રણે આશ્રિત-આશ્રય સંબંધથી રહેલાં છતાં જુદાં છે, એમ આપણે એ જ રીતે જુદાં છીએ. ફૂંડી એ દૂધ નથી, અને દૂધ એ માખી નથી આમ બધા પદાર્થો પોતાની મેજે આશ્રય પામેલા છે, પરાશ્રયી નથી—ખીજાને આધીન એમનું અસ્તિત્વ નથી. એવી રીતે વર્ણુ અને આશ્રમ એકબીજાથી જુદા છે તો એમાં વર્ણુસંકર ક્યાં થયો ?

‘ હું’ જાતિથી બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય કે એનાથી ઉતરતી વર્ણુની નથી. પણ શુદ્ધ ક્ષત્રિય જાતિની જ છું. હું’ પ્રધાન નામના રાજર્ષિના કુળમાં જન્મેલી છું. મારું’ નામ મુલ્લા છે. મારે લાયક યોગ્ય પતિ નહિ મળવાથી હું’ મેક્ષધર્મમાં વિનીત-દીક્ષિત—થઈને એકલી મુનિવ્રત પાળું છું. ૨૯ હું કપટ-વેપધારિણી સંન્યાસિની નથી, કે નથી ખીજાનું ધન હરનારી, હું’ ધર્મસંકર કરનારી નથી, પણ સ્વધર્મમાં મન પાળનારી છું. મારી પ્રતિતામાં હું’ અસ્થિર નથી, કે વિના સમજાયે કંઈ જોત્તલી નથી. તારી પાસે સમજ્યા વિના આવી નથી પણ કુશળ ૩૦ ઇચ્છી એવી, હું’ મેક્ષ વિગે તારી ખ્યાતિ સાંઝળી, મેક્ષ વિગે અને તારા વિગે જલજ્વાની ઇચ્છી આવી છું. આ જે, હું’ કહું છું તે સ્વપક્ષ કે પરપક્ષના મંડનખંડન માટે નથી, કારણ (એવું મંડન ખંડન કરનાર) એકપક્ષી સ્થાપન કરનાર મુક્ત (દેખાતો) હોવા છતાં મુક્ત નથી અને શાન્ત (દેખાતો) હોવા છતાં શાન્ત નથી. જેમ ભિક્ષુ શત્યાગારમાં એક જ રાત્રિ વસે છે, એમ તારા (વાસનાશ્ય) શરીરમાં હું’ આ એક જ રાત્રિ વસીશ. હે મૈથિલ ! તેથી તારા આતિથ્ય-

૨૯. આ નોંધથી કવિ જતાવે છે કે સદ્ગાચારી, મુશીલ, સંયમી અને જ્ઞાની મુલ્લા ‘ વૈરાગ્ય ’થી નહિ પણ યોગ્ય પતિ નહિ મળનાં, કન્નેકું થતું હતું તેથી સંન્યાસિની થઈ હતી.

૩૦. સર* ‘ કુશલ ’નો બૌદ્ધ અર્થ. ત્રણ કાયિક-પ્રાણુધાત, અદત્તાદાન, વ્યભિચાર; ચાર વાચિક-અસત્યભાષણ, ચાડી, કડોર ભાષણ, અનુમણાટ; અને ત્રણ માનસિક-પરદશ્યનો લોભ, ક્રોધ અને નાસ્તિકતા. આ દસ અકુશલ કર્મપથથી નિવૃત્ત રહેવું તે કુશલકર્મપથ છે. (ધર્મ. પૃ. ૧૪૦).

અન્ધારી, આનંદ પામીને, તથા નિદ્રા લઈને હું આવતી કાલે ચાલી જઈશ '.

આવા અર્થઘન અને હેતુચક્ર વાક્યો માબજીને, આનાથી આગળ રાગ્ન બીજું' કહી બોલ્યો નહિ.

આ દનિકામ-અવાન્મા કનિએ ગાદર્થ ૩ સન્ધ્યાસનો એકાગી પુરસ્કાર નહિ કરના સયમ અને નિર્મમલ-અનામકતપણું, તથા તેને પરિણામે ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન સર્વોત્તમ છે એમ સમજાવું છે વળી જ્ઞાન વાદવિરાદના અખાડામાં ફરતી કરના માટે નહિ પણ સતત ચર્ચા, વિચારણા અને આચરણથી પરપ્રમુદ કૃષ્ણ છત્રી, પરપરની ઉન્નતિ કરના માટે છે, તથા આવી ગીતે થતી ઉન્નતિ સર્વ કોઈની ઉન્નતિ છે અને તેથી પોતાની પણ છે એ સમજવા માટે છે, એમ બતાવ્યું છે.

મિલેલી જનક પામે પૂર્વપદ સ્થાપન કરાવ્યો છે, એટલું જ બાકી એ રાગ પથુ જીવન્મુક્ત હોતા એટલે તો ચર્ચાને અતે 'રાગ્ન બીજું' કહી બોલ્યો નહિ' એમ લખીને કનિએ વ્યવનાથી જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી પરિશુદ્ધ બનતી જતી પ્રતાના અસખ્ય તેજસ્વી પાત્માઓનું નિર્માન કરાવ્યું છે.

ન હ્યય પુગ્ગો દ્રષ્ટા સ્વર્ગસ્ય નરકસ્ય ઘા ૧

આગમસ્તુ^૧ મતા અશુનૃપતે તમિદ્વાચર ॥ ૧૨-૨૮-૫૩ (૧૮૬).

૧ (૧) જુઓ ઉપર 'શ્લોકિણી' (પ્ર- ૫) શ્લોક ૬૬ પૃ ૧૬૬

(૨) સરં આ જ આધ્યાયનો ૧૧- ૮૧ મો સરં આ ૪૧મા શ્લોકને મળતું 'પચગિષ્ઠ-જનક સવાદ'માં પચગિષ્ઠ વચન 'અરેખર સ્વર્ગ અને નરકને કોઈ એ જોયું નથી, માટે આગમોનું અનિદ્વંધ્ય ક્યાં વિના જ્ઞાન અને યજ્ઞન કરતું' (૧૦-૩૦૭-૧૮)

(૩) સરં મ લા મા સૃષ્ટિરચના વિષે રજુ થયેલી અનેક કલ્પનાઓ પૈકી, કમળ અને તેમાં ઉત્પન્ન થયેલા અક્ષતી કલ્પના વિશે, 'ભૃગુ-ભારદ્વાજ સવાદ'માં 'આદિત્ય તથા રહિત, અન્તરામર પ્રથમ પેદા થયેલા માનસ દેવની મૂર્તિને અક્ષા અને તેના આસન તરીકે નિર્માણ થયેલી પૃથ્વીને કમળ કહેવામાં આવે છે' (૧૨-૧૭૫-૧૧ થી, અને ૩૪થી ૩૬૬) કહ્યું છે તે.

૨ (૧) 'આગમ' એટલે કોઈપણ સાત્ત્વાત્મ સરં 'કપિન-સ્થૂમરશ્મિ સવાદ' (શાંતિ અ ૨૬૦ થી ૨૬૭ માં આગમાનુસાર વર્તન અંગે ખુનામો પૂજના સ્થૂમરશ્મિને કપિને કહ્યું છે તે, 'ગમે તે (પથના સત્) શાસ્ત્રને વિધિવત્-જ્ઞાન પૂર્વક આચારમાં મૂકવામાં આવે તો તે નિરામય-નિર્ભય બનાવે છે જે માણસ જ્ઞાનનું અનુસરણ કરે છે, તેને જ્ઞાન પાસન મેરે છે પણ જ્ઞાન સિવાયની વૃત્તિ વિનાશકારી છે વાદવિવાદ કરવામાં જળજ્ઞાન, જાતના તત્ત્વને નહિ જાણનારા

ખરેખર કેઈ પણ માણસે સ્વર્ગ કે નરકને જોયું નથી. હે નૃપતિ ! આગમ એ જ સજ્જનોનું નેત્ર છે માટે તમે એ જ પ્રમાણે (શાસ્ત્ર અનુસાર) વર્તો.

અજનકાયથી શોકાતુર થઈ પ્રાયોગવેશન કરવા તૈયાર થયેલા પાંડવ યુધિષ્ઠિરને, વેદ્યામે અશ્વમીતા—દુઃખશોકમાં ગરકાવ વિદેહના જનક અને પ્રાપ્ત અશ્વન બ્રાહ્મણનો સવાઈ-સંભળાવી, એ અશ્વમીતામાં સંયોગ અને વિયોગ, કે શ્રીમંતાઈ અને દારિદ્ર્યથી થતા સુખદુઃખથી બચી, આ જગતનાં માનસિક વિકાર-ચિત્ત-વિભ્રમ-જનિત દુઃખો અને આકસ્મિક દુઃખોથી છૂટીને, શોક કે દુઃખમાં અટવાતા દરેક મનુષ્યને, વિશ્વની વિચિત્રતાઓનું જાંડું નિરીક્ષણ કરી ચોક્કસ પ્રમાણે કૃતિક વિકાસ સાધતાં સાધતાં હોયે કપટમાત્રનો ત્યાગ કરી સમ્યક્ રીતે ધર્માચરણ કરવાનો, અશ્વને ઉપદેશ કર્યો છે. એમાં જનકને વિશ્વની પરસ્પર-વિરુદ્ધતાપર પરાઓ દર્શાવી, એના પિતા અને પિતામહો ક્યાં ગયા છે ? એવું પૂછી આ શ્લોકથી અષ્ટ રીતે બનાવ્યું છે કે, મ. ભા. ના વિદ્વાન કર્તાઓ સ્થૂળ રીતે સમજાતા ‘સ્વર્ગ’ અને નરક’ શબ્દોને ઉપમા તરીકે વાપરી, લોકોને સત્યથી દોરવા માટેના વાહનો બનાવ્યા છે.

અશ્વને જગતની વિચિત્રતા વર્ણવતાં, સસારના સંયોગ અને વિયોગને, વૈદમાર્ગના સંગ્રહ જેવો કે મહાસાગરમાં અકસ્માત બેગા થઈ જુદાં પડતા લાકડા જેવો કહ્યો છે. વળી જરા અને મૃત્યુરૂપી વચ્ચે અથવા તેો ગ્રાહોની કાળકપટમાંથી બચવા માટે ઔષધો અને ઉકાળા પીતા વિદ્વાન આયુર્વેદો, રસાયનો ખાતા રસાયનશાસ્ત્રીઓ, તપ કરતા તાપસો, સ્વાધ્યાય કરતા વેદપાઠીઓ, મન કરતા દાતાઓ, અને યજ્ઞ કરતા યાજ્ઞિકોના નિષ્ફળ પ્રયત્નોનું વર્ણન તે કરે છે. અને ‘વંદ્ય છતાં દોષી’, ‘બળવાન છતાં દુર્મળ’, શ્રીમત છતાં નપુસક, સત્તાન ન હાથેના દરિયોને ત્યાં છોકરાંઓની ફોજ અને સંતાન માટે વક્ષમાં

કામ દ્વેષથી યેરાયેલા, અહ કારી, શાસ્ત્રચોર લોકો અપકવ, અકલ્યાણકારી રીતે, સમત્યા વગર અને (શમદમાદિ સાધનો માટે) મહેનત કર્યા વગર બધે ગુણોનો અભાવ જોવા કરે છે.. પણ સંયમરત યતિઓ તો પરમગતિ મેળવવાની ઈચ્છાથી આ બધું વિચારીને શુભ-અશુભ જાડુ ત્યજ દે છે—મુક્તિ મેળવે છે.’ (૧૨-૨૬૧ ૪૫ થી ૫૨).

(૨) ‘આગમ’ એટલે જ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું તે દર્શાવતી ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા. જુઓ ગંધર્વ અંગારપર્ણે અર્જુનને ‘આશુપી વિદ્યા’નું આગમ કહ્યું તે. (૧-૧૫૮-૪૦, ૪૧).

કરના વાંઝિયા શ્રીમંતો, જનજનના અકરમાતોથી થતાં મરણ, યુવાનીમાં મરતો શ્રીમંત અને ટસરડા કરી મો વર્ષ જીવતો દરિદ્રી, અપયો ભોગવતા પૈસાદાર અને લાકડાંયે પત્ની જાય તેવો જહરામિ ધરાવતા (પણ ખાવાના સાંસાવાળા) મરીઓઃ સ્ત્રી, મૃગયા, જુગાર અને દાડના વ્યસનમાં ફસાતા અદ્યુત પંડિતો વગેરે ઉદાહરણો બતાવી માણુએ પોતાની ચેતના-સારાસાર સમજવાની વિવેકબુદ્ધિ-નું રક્ષણ કરવાનું કહ્યું છે.

મલાતં તિન્દુકસ્યેવ મુદ્ધર્તમપિ વિજ્વલ ।

મા મુપાગ્નિરિચાન્તિઃ કાઞ્ચરક્ષા જિજીવિષુઃ ।

મુદ્ધર્ત જ્વલિતં શ્રેયો ન તુ ધૂમાયિતં ચિત્મ્ ॥

૫-૧૩૧-૧૩ (૧૮૭)

ટી'બડના ઊંખાડિયાની જેમ એક દાણવાર પણ તું ઝગક. ભટકતા કાગડાની માફક (કેવળ) જીવવાની ઇચ્છાથી ડાંગરના છોડાના અગ્નિની જેમ ધૂંધવાયા ન કર કારણકે લાંબા સમય સુધી ધૂંધવાયા કરતાં એક દાણ પણ ઝગકવું વધુ સારું છે.

સિંદુરાજીથી પરાજય પામી, હતાશ થઈ સહ્ય રહેલા સૌવીરના રાજ સંજ્ઞને, તેની માતા વિદુરાએ હતાશા બ ખેરી આત્માનુ અવમાન ન કરવા, અપ્રમાદી, નિર્ભય, અદ્યપ્રાપ્તિથી અસતોતી થવા^૧, પરાક્રમી, અદીન અને મર્વ આશ્રિતોને પાકા ફળવાળા વૃક્ષની જેમ આશ્રવિકાં આપનાર થવા માટે, તીક્ષ્ણ અને સૌમ્ય નીતિશાસ્ત્રના ઉપદેશથી યુદ્ધ માટે તૈયાર થવો. એમાં, દિવમાં ધૂંધવાયા કરતાં, બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ કરી, બહાદુરીપૂર્વક શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરી કાં તો રાજ્ય મેળવવું કાં સ્વમાનપૂર્વક રણક્ષેત્રમાં સંવુ એ થણુ ઉત્તમ છે એમ ઉપર મૂકવું છે તેવા મુલાયિતોથી પાનો ચલાવ્યો છે. એને પાનો ચલાવતાં એ વીર ક્ષત્રિયાણી માતા કહે છે, 'તારા જેવા અમર્ષ વિનાના, હિસાહ વિનાના, નિર્વીર્ય અને શત્રુઓને આનંદ આપનારા પુત્રને કોઈ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી જન્મ આપશે નહિ. તું ધૂંધવા નહિ, પણ મોટી જ્વાળા થઈને આક્રમણ કરી શત્રુઓનો વધ કર, અરે એક મુદ્ધર્ત માટે, કે છેવટે એક દાણ માટેયે શત્રુઓનાં મસ્તક ઉપર પગ મૂકીને ઝગકી જાડ.'^૨

માતા કુંતીએ 'વિદુરાપુત્રાનુશાસન'નું આ આખ્યાન યુદ્ધથી ચતા

૧. જુઓ ઉપર 'મુખદુઃખ' (પ્રક. ૧૨) શ્લોક ૧૨૭, ૫ ૨૮૬.

૨. ૫-૧૩૧-૨૬. જુઓ મૂળ શ્લોક, ઉપર 'ગાર્હસ્થ્ય' (પ્રક ૭)

શ્લોક ૧૦૩ નું ઉદ્દાહરણ પા. નોં ૬ ૫. ૨૨૫.

વિનાશના વિચારથી (તામસિક લાવેથી ઘેરાઈ) થોડા કંટાળી ઉપરામ
 હજીના પાંડવોને યુદ્ધ માટે તેઓ મુસજ્જ અને જુરઆવાળા રહે તે માટે
 વિષ્ટિ પછી શ્રીકૃષ્ણ મારફતે સંદેશ દ્વારા કહેવડાવ્યું હતું.

મોહવશ, પ્રમાદી અને અગતિ નિવૃત્તિને તદ્દન ઊધી જ રીતે જોનારા
 તામસિક માણસને જગ્યાડવા ઉદ્ધટ રાગસિક લાવેની જરૂર છે. અને રાગસિક
 લાવેમાં રમેણુલુના લક્ષણરૂપી રાગદ્વેષ અને દુઃખના તીવ્ર આવેગો, અવ્યાધાતો
 તથા હડવા જે જેવા અનુભવ અનિવાર્યપણે દોષ જ. જ્યાં ઉચ્ચાન પામના
 તામસિક મત્સ્ય માટે ક્રમાનુસાર એ જરૂરી છે, જેમાંથી વિકસિત થતાં
 સત્ત્વગુણી યજ્ઞને એ મનુષ્ય છેવટે ગુણાતીત અને છે. મહાભારતનું
 'વિદુરાપુત્રાનુશામન' આખ્યાન આ સંદર્ભ અને અર્થનાં મમત્વાથી એમાં
 રહેલા અનેકાનેક ગુભ તત્ત્વોને એમના સાચા સંદર્ભમાં વિચારી શકાય.

પ્રજ્ઞાપ્રાસાદમારુત નશોષ્યાશ્શોષતો જનાન્ ।

જગતીસ્થાનિવાદ્રિસ્થો મન્દપુદિર્મધેક્ષતે ॥^૧

૧૨-૧૭-૧૯ (૧૮૮)

૧. (૧) = કે. ૧૨-૧૪૭-૧૧.

સર^૧ ૩-૧૬૮-૬૩ અનકઃ ૧૦-૨૪૦-૧૮; મોમયુત્ત્ર ભા'ય ૧-૪૭;
 અદિશ્રુષ્ય સંદિતા. ૧૫-૭૧ કઃ ૭૨ અનઃ મહાવમ્ ૧-૫-૭; મિગિન્દ
 ૫૨૫૦ ૩૮૭.

સર^૨ વમાદં અણમાદેન દદા ગુદનિ વચિતો ।

વમ્માણાગાદમારુદ્ધ અગોષ્ઠો મોવિર્નિ વત્ર ।

વદ્ધમદ્ધો ય ગુરમદ્ધ ધૈરો કલ્પે અવેવગતિ ॥ ૫૩મ્. ૨૮

પંચિન પૂર્વે જ્યાં અપ્રમાદથી પ્રમાદને દાંડી કાટે છે ત્યારે,

તેથી ૩-૧૯૮-૯૩ અને ૧૨-૨૪૨-૧૮૪ એ બે સ્થળે શિષ્ટ કે પ્રાચીના વર્ણનમાં આ વિચાર મૂકેલો છે. પણ અહીં તો મુખ્ય વૈરાગ્યથી-વાસનાખીન સલામત છતાં સંન્યાસી થવા પછીના માણસના વિચાર દર્શાવતી અથવા તો ગમે તેમ કરી 'વૈરાગ્ય' ઉપગ્રન્થી 'સાધુ' બનાવના સંપ્રદાયોનું દર્શન એટલા પૂરતું-અકાળે સાધુ થવા પૂરતું-અધુરું છે, એ બતાવતી ચર્ચામાં મૂકેલો છે, અને તેથી ભાષાવૈભવ વડે નહિ પણ વાસનાખીનદમ્પની અનુભવમઃદ્વિતી કાર્ય કરવાને મૂલ્યવ્યું છે. ૫

સર્વેસ્તરતુ દુર્ગાણિ સર્વોં મદ્રાણિ પદ્યતુ ।

શ્રાવયેચતુરો વર્ણાન્કૃત્વા દ્રાહ્મણમમત્તઃ ॥ ૧૨-૩૧૪-૪૫ (૧૮૯)

૪. ૧૨-૧૪૭-૧૧ જુદા સંદર્ભમાં છે.

૫. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૮૫, પૃ. ૪૦૪.

૧. સરં (૧) ગીનાભ્યાસના અધિકારની ચર્ચા કરતા 'સત્યનો અનર્થ' લેખમાં ગાંધીજીએ કબોલી મહત્વની કંડિકા. 'પણ જે મહાભારતનો ગીતા એ એક ભાગ છે તેના લેખકે આ ગાંડા નિષેધનો વિરોધ કરવાને સારુ જ એ મહાકાવ્ય લખ્યું, અને વર્ણુ કે જાતિનો જરા પણ બેદરાખ્યા વિના સૌને એ વાંચવાની છૂટ મૂકી દીધી. માત્ર હું ધારું છું કે એમાં મેં ગણ્યાવ્યા એ યમના પાત્રનની શરત રાખી હશે. 'હું ધારું છું' એ શબ્દો મેં એટલા માટે ઉમેર્યા છે કે મહાભારતના અભ્યાસને માટે યમના પાત્રનની શરત મૂકેલી હોય એવું આ લખતી વખતે મને યાદ નથી આવતું. પણ અનુભવ કહે છે કે હૃદયની શુદ્ધિ અને ભક્તિભાવ એ બે વસ્તુઓ શાસ્ત્રમયો સમજવાને સારુ આવશ્યક છે.' ('ધર્મમંથન' ખંડ ૫ લેખ ૭, પૃ ૪૬૭, ૪૬૮).

(૨) (અ) ગાંધીજીએ ઉપરલખી છે તે શરત મહાભારતમાં છે જ. વિદ્યાર્થીની બરાબર ચકાસણી કરી તેને વિદ્યાદાન કરવા વિશે જુઓ ઉપર 'વિદ્યા' (પ્રક. ૧૪) શ્લોક ૧૪૦નું ઉદ્ધાટન પૃ ૩૧૯

(વ) સરં ભગવદ્ગીતાના અંતે એ જ્ઞાન કેને ન કહેવું તે દર્શાવતું વચન.

इद ते नातपस्त्राय नामकाय कदाचन ।

न चाश्रुपूषवे वाच्य न च मा योऽभ्यसूयति ॥

૬-૪૦-૬૭ (ગી. ૧૮-૧૭)

જે તપસ્વી નથી, જે ભક્ત નથી, જે સાંભળતા પછીતો નથી અને જે મારી અસહ્ય કરે છે તેને આ (જ્ઞાન) તારે કદી ન કહેવું.

(ક) શિષ્યપરીક્ષા માટે જુઓ ઉપર 'વિદ્યા' (પ્રક. ૧૪) શ્લોક ૧૪૦નું ઉદ્ધાટન પૃ. ૩૧૯.

વેદસ્યાધ્યયનં હીદં તચ કાર્યં મદત્સ્મૃતમ્ ।

સ્તુત્યર્થમિદ્ વેવાના વેદા સ્વપ્રાઃ સ્વયમુગા ॥

૧૨-૩૧૪-૪૬ (૧૯૦)

મર્થ (પ્રાણીઓ) મ કટોને ઓળગી જાયો, સર્વ કંયાણુને પ્રાપ્ત કરો, (એવુ ઇચ્છતા તમારે) બ્રાહ્મણુને આગળ કરીને ચારે વર્ણોને (વેદ) મ ભગાવવા

આ વેદાધ્યયનનુ કાર્ય મહાન ગણાય છે (કાનણ) સ્વય બ્રહ્માએ દેવોની સ્તુતિ કરવા માટે વેદોને મન્યા છે

વેદોને અપરિચિત ફરી પુનઃપ્રતિષ્ઠિત કરનાર મહર્ષિ વેદન્યામે એમના ચાર શિષ્યો મુમતુ વૈશંપાયન, જૈમિનિ અને યૈન-નથા પાત્રમા શુક્રદેવને વેદાધ્યયન કરાવ્યા પછી, નિઘાનિસ્તાર તથા પ્રચાર કરવાનુ કહી આ બે મનોમ દ્વાગ આલીસ આપી, અને બ્રહ્મવેત્તા બ્રાહ્મણુને આગળ કરી ચારે વર્ણોને વેદો મ ભગાવના આદેશ આપ્યો ૨ અનુમત એમા શિષ્યના અધિકારની પરીના તો નરનાની છે જ, પણ તેમા નિરૂપ્ત મનાતા વર્ણ કે જાતિની આડગ નડી શકે નહિ, ૩ એમનુ જ નહિ પણ આસપ્રચયનના સમ્મોને આધારે એમ કહી શકાય કે ચારે વર્ણોમાથી જે કોઈ બ્રહ્મા નિરા રાખતો હોય તો તે બ્રાહ્મણુ છે અને જે તેની સામગમની ઇચ્છા હોય તો તેને વેદાધ્યયન કરાવનાથી અધ્યયન

૭ જુઓ ઉપર બ્રહ્મરિઘા (પ્ર ૫) મનોમ ૫૪ ૫૫ ના ઉદ્ઘાટન મા બ્રાહ્મણુનમનીતા ૫ ૬૪ થી બ્રહ્મવેત્તાના સાનિધ્યમા વેદો મ ભગાવનાનુ નયન એટલા માટે લાગે છે કે, અધિભારનિર્ણય મગમર થવાથી નિરૂપ્ત વર્ણુજાતિનો છતાં યોગ્ય રહી ન જાય અને જાની નયુજાતિનો ૫૫ અરોગ્ય ગેરનાજ ન બઈ જાય કાગણુ વેદો ચારે વર્ણો માટે હોના છતાં અ નુનને આપવામા જોખમ છે મ ભા માહાત્મ્યમાનો મનોમ સરખાનો

इतिहागपुराणाव्या वेद समुपवृद्धयत् ।

त्रिमेयल्लभ्युताद्धरो मामय प्रवरिष्यति ॥

૧-૧-૨૦૪. સરં વાનુ ૧-૨૦૧. ૫૪ ૫-૨-૫૦

કતિહાસ અને પુરાણોથી વેદની-વેદાર્થની-સારી ગતિ ગદ્દિ કરવી કેમકે અપચુનથી ‘આ અને છેતરણે’ એવો વેદને ડર રહે છે

૩ સરં શુદ્ધેનો યોગનો ઉપદેશ મ્યાં પછી ન્યામે કહું વચન

अपि वर्णावकृष्टस्तु नारी वा धमदाद्विज्ञणी ।

કરાવનારનો પલ્લુ જ્ઞાત્રોક્તમાં વાસ થાય છે.૪ વૈદિકધર્મના મહાભારત જેવા સર્વોત્તમ આધારસ્તંભનો આદેશ, ખંડીથી વધી પડેલી અને પરિણામે હિંદુસ્તાનને દારિદ્ર્ય, દુઃખ અને પરાવર્ણનમાં ફસાવનારી સંકુચિતતા ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. વ્યાસના એ આદેશનું ચયાવત્ પાલન થયું હોત તો હિંદો દત્તિદાસ કંઈ જુદો જ હોત. બૂતકાળમાં જે થયું તે ખરું, પણ આ આદેશનું હાર્દ સ્પર્શ, દાક્ષ પ્રવર્તતી તમામ જાતની વર્ણ અને જાતિગત જિંચનીયભાવનાઓનો અંતજ્વાલી, સર્વત્ર સમાનભાવ રાખી, શીવ, ચારિત્ર્ય અને પ્રજ્ઞાના ભાષાંશથી કાર્યો થાય તો ભારતદેશનું ગૌરવ અનેકશઃ ઓગળતી થઈને ફરીથી સ્થાપિત થશે.

ભારતસાવિત્રી

માતાપિતૃસહસ્રાણિ પુત્રદામ્નશતાનિ ચ ।

સંસારેષ્વતુભૂતાનિ યાન્તિ યાસ્યન્તિ ચાપરે ॥^૧

૧૮-૫-૪૭ (૧૯૧)

હર્પસ્થાનસહસ્રાણિ મયસ્થાનશતાનિ ચ ।

દિવસે દિવસે મૃદમાવિશન્તિ ન પણ્ડિતમ્ ॥^૨

૧૮-૫-૪૮ (૧૯૨)

સંસારમાં પ્રાણીઓને હબરો (અર્થાત્ અગણિત) માતા પિતાઓનો અને સેંકડો (અર્થાત્ અગણિત) શ્રીપુત્રોનો સમાગમ થયો છે, ધાય છે અને થશે.

(આ સંસારમાં) હુર્પનાં હબરો સ્થાન છે અને ભયનાં પણ સેંકડો સ્થાન છે. પરંતુ એ હુર્પ અને ભય હરરોજ મૂળ માણસોમાંજ પ્રવેશ કરે છે, પડિતોના નહિ.^૩

૧. = ફે ૧૧-૨-૧૨; ૧૨-૨૮-૩૮ આ બન્ને શ્લોકમાં એાથુ' ચરણ વસ્ય તે વસ્ય વા વચમ્ । એમ છે

અગ = ૧૨-૩૦૬-૮૪અમ.

૨. = ફે. ૩-૨-૧૫; ૧૧-૨-૧૩, ૧૨-૩૧૭-૨ આ શ્લોકમાં પ્રથમ ચરણમાં શોકસ્થાન' પાડ છે.

= ફે ૧૨-૨૬-૨૦; ૧૬૮-૩૧ આ શ્લોકના પ્રથમ બે ચરણ આ પ્રમાણે છે

શોકસ્થાનસહસ્રાણિ હર્પસ્થાનશતાનિ ચ ।

= ફે. હિતોપદેશ ૧-૩.

= ફે ૨૨-૬પુરાણ ૧-૨-૪૬.

૩. સરં 'જન્મ અને મરણ કાલ એક જ સિદ્ધાન્તી બે બાજુઓ નથી ? એક તરફ જુઓ તો મરણ બીજી તરફ જુઓ તો જન્મ. તેમા દુઃખ શા મારે ? હરખ શા મારે ? (તા ૪-૧-૪૫).

'જન્મમરણની વાત સાચી હોય ને સાચી છે, તો તે મૃત્યુથી આપણે

મદાભારતના અંતે આવેલો 'ભારતસાવિત્રી' ૪ નામથી વિખ્યાત થયેલો પાંચ સ્ટેડિઓનો ગુચ્છ મદાભારતમાં આરમ્ભ અને તેના મૂળ વિચારરૂપ ગણાય છે. જાણે કે આ નાના બીજામાંથી અમંજ્ય વડવાઈ જોવાળું મદાભારતરૂપી વિશાળ વડદક્ષ જગી નીકળ્યું છે. 'ભારતસાવિત્રી'ના એ પાંચ સ્ટેડિઓ પૈકી આ એ સ્ટેડિઓ તમઃપ્રધાન મનુષ્યોને ઉદ્દેશોધન કરે છે. માતા અને પિતા, સ્ત્રી અને પુત્ર તથા એ સિવાયનાં અમંજ્ય રાગનાં ગ્રંથોમાં, દુર્ગ અને ગોક કરાવનારાં અનેક ગ્રંથોમાં ગુચ્છ થઈને અંધરત્ રહેલા જીવોને નિઃશ્વર્યા વ્યાસ કહે છે કે 'જુઓ આ રાગદ્રોણનાં ગ્રંથો કંઈ આ જન્મ પૂરતાં મર્યાદિત નથી. જન્મ જન્માન્તરમાં એ એમ હતું અને હવે પછી એ એમ રહેશે. પણ એવું રહસ્ય ઉકેલવા મહેનત કરો. રાગદ્રોણ ગા માટે એનો વિચાર કરો. સખ જોજો. શું જડશે? આ બધું ઈન્દ્રજિત જેવું દેખાશે. જેઓ મૂઢતાથી અંધ રહેશે તેઓ નહિ જોઈ શકે. એ રાગદ્રોણના અગ્નિની તીવ્ર જ્વાળાઓમાં શેકાશે કે એના તુમુલ્લ વાવાજોડામાં સુકાની વિનાની હોડીની જેમ અથડાશે. પણ જેઓ પ્રયત્ન-પૂર્વક એમાંથી બહાર નીકળવા મહેનત કરશે તેઓ ધર્મનું માંગસિક ફર્શન કરી ધન્ય થશે'

શ્રી વેદવ્યાસ આ વિચારથી લગભગ બધાં ભારતીય અનુગમોની જેમ પુનર્જન્મમાં માને છે. ૧ અને એ માન્યતાના આધારે રાગદ્રોણના મગધ્યૂત ગા માટે જરાયે ડરીએ, દુઃખી થઈએ અને જન્મથી ખુશી થઈએ 'દરેક માણસ પોતાની જાતને આ સવાલ પૂછે.' (તા. ૫-૧-૪૫)

(ગાંધીજી. 'નિત્યમનન' પૃ. ૪૮, ૪૯)

૪. મદાભારત ચિ અનુ ઝ. ૧૫૦ 'સાવિત્રીવ્રતોપાખ્યાન' નામના અધ્યાયમાં એક '(ભારત) સાવિત્રી' છે એ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે આ 'સાવિત્રી' એ મ. ભા.ના વિચારની 'સાવિત્રી' છે—મૂળ છે. એ પ્રમાણે અનુશાસનપર્વની 'સાવિત્રી'માં દેવો, ઋષિઓ, અને રાજર્ષિઓનું નામસંકીર્તન છે, તેથી એ મ. ભા.ની પુરાણકથાઓની 'સાવિત્રી' છે—મૂળ છે એમ સમજવું ઠીક છે.

૫. (૧) ૧૧-૨-૧૨, ૧૩ ના કથા સંદર્ભ માટે જુઓ ઉપર 'કાળ' (પ્રક. ૧૦) સ્લોક ૧૧૬ પૃ ૨૫૮.

(૨) ૧૨-૨૮-૩૮ ના કથા સંદર્ભ માટે જુઓ ઉપર 'પ્રકીર્ણ' (પ્રક. ૨૦) સ્લોક ૧૮૬ પૃ ૪૧૬

(૩) ૧૨-૩૦૯-૮૪ ના કથાસંદર્ભ માટે જુઓ ઉપર 'સંયમ' (પ્રક. ૧૯) સ્લોક ૧૮૨ પૃ ૩૯૪.

કાંસલામાંથી છૂટવા કહે છે, અનેક કથાઓ અને નત્વજ્ઞાનનાં બોધથી તમસમાંથી છૂટી પ્રકાશમાં આવવા કહે છે.

તેમાંય તમસથી આવતું અંધન કેવી રીતે વ્યક્ત થાય છે એ બતાવતાં તમસતા મૂર્તિમંત ૩૫ જેવા, પુત્રનેદ અને પરસંપત્તિની ધિયાથી અંધ ધૃતરાષ્ટ્રને ભયંકર અનિદ્રોના ઝેરકર્યાન તરીકે જનાર્યો છે. પોતાનાં જ હમોથી દુઃખમાં આવી પડેલો ધૃતરાષ્ટ્ર, સુદમાં સર્વનાશ થયા પછી, ભોંય પર પડાડ ખાઈને વલોપાત કરતાં કરતાં બોલ્યો કે, ‘હે સંજય! મેં આ જન્મમાં પૂર્વે એવું એકે પાપ કર્યું’ હોય એવું મને યાદ નથી, કે જેને લીધે મને મૂઠને આવું (ધોર દુઃખરૂપી) ફળ ભોગવવું પડે. પણ પૂર્વ જન્મમાં મેં કંઈ એવું અપકર્મ કર્યું હશે કે વિધાતાએ મને આવા દુઃખદાયી પ્રસંગમાં લાવી મૂક્યો છે. . . . જસ હવે તો બ્રહ્મલોકના વિશાળ રાજમાર્ગનો આશ્રય કરીને બેભાન સદાચારી એવા મને, પાંડવો આજે જ જોશે! અર્થાત્ હું સંન્યાસી થઈશ.’

ધૃતરાષ્ટ્રના આ શબ્દો શું આજે સાંભળવા મળતા નથી કે? પોતાનાં કુપૃત્યો બૂલી જવાનું આ પ્રકારનું માનસ સર્વવિદિત છે. વળી દુઃખભારથી

(૪) ૩-૨-૧૫ ના કથાસંદર્ભ માટે જુઓ ઉપર ‘ધર્મ’ (પ્રક. ૨) શ્લોક ૨૪ થી ૨૮ ૫ ૨૭ થી

(૫) ૧૨-૨૬-૨૦ વેદવ્યાએ દુઃખાર્ત સુધિઠિરને શોક દૂર કરવા ગગ્ગ સૈનજિતનું દર્શાત આપી બોધ કરેલો તે પૈકીનો શ્લોક છે. મેનજિતના કથાસંદર્ભ માટે માટે જુઓ નીચેની નોંધ (૬).

(૬) ૧૨-૧૬૮-૩૧ ના કથાસંદર્ભ માટે જુઓ ઉપર ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ (પ્રક. ૫) શ્લોક ૬૭, ૬૮ ૫. ૧૫૫ થી તથા ‘સંયમ’ (પ્રક. ૧૬) ૧૭૬ ૫. ૩૭૬ થી ૬.

(૭) ૧૨-૩૧૭-૨ ના કથાસંદર્ભ માટે જુઓ ઉપર ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ (પ્રક. ૫) શ્લોક ૭૬, ૭૮, ૭૯નું ઉદ્ધાહરણ ૫ ૧૭૬ થી

૬. (૧) ન સ્મરામ્યાત્મનઃ કિંચિત્પુરા સચય ધુક્તમ્ ।

મસ્યેદ ફલમયેહ મયા મૂઢેન મુજ્યતે ॥ ૧૧-૧-૧૭

નૂન હાનકૃત કિંચિન્મયા પૂર્વેષુ જન્મસુ ।

યેત સ્મં દુઃસપાંગેષુ ક્ષાન્તા કર્ષસુ ધુક્તમ્ ॥ ૩૩-૨-૨૮

x

x

x

તન્મમયેવ પશ્યન્તુ પાણ્ડવાઃ સચિત્તત્તમ્ ।

વિષત્ત બ્રહ્મલોકસ્ય દીર્ઘમધ્યાનમાસ્થિતમ્ ॥ ૧૧-૧-૨૦

(૨) જુઓ ઉપર ‘ઉપક્રમ’ (પ્રક. ૧) શ્લોક ૮ ‘પ્રણામ્યશુ’ વિષે ૫. ૯.

અમ્ર યર્ધને રમગાનૈરાગ્ય આપવાનો અનુભવ પણ સાર્વત્રિક છે.

પણ સંજ્ઞાના પાત્રરૂપે વેદવ્યાસ ધૃતરાષ્ટ્રને જવાબ આપે છે કે, 'હે રાગ્ન! તમે મધ્યસ્થ છતાં પુત્રો પ્રત્યે પક્ષપાત કર્યો.૭ તમે રાજ્યની લાક્ષણિકતામાં એવા લુપ્થ યર્ધ ગયા કે પોતાનો કોઈ જનનો સ્વાર્થ સાધી શક્યા નહિ તમે ભીમ, ગાંધારી અને વિદુરનાં હિતવચ્ચનોને ગણકાર્યાં નહિ. તમે દુઃશામન, દુરાત્મા રાધેય, શકુનિ, ચિત્રમેન અને શય્ય જેવા દુષ્ટ મંત્રીઓની સલાહ માની, એ બધાંનું આ ફળ છે માણસે એની રીતે વર્તવું જોઈએ કે ભવિષ્યમાં પસ્તાવું પડે નહિ. તો હવે મોહવશ થગો નહિ. હવે શોક કરવાનો કંઈ અર્થ નથી. શોક કરવાથી અર્થ, સુખ, શ્રી કે મોક્ષ કંઈ મળતું નથી. કોઈ માણસ પહેલાં અગ્નિ સગગારી પછી કપડાથી ઢાંકે અને તેથી દાઝે તો પાશ્વાત્તાપ કરે એ કંઈ પડિત કહેવાતો નથી. તમારાં પુત્રોએ પણ પાંડવોરૂપી અગ્નિને દુઃખદાયક વાક્યોરૂપી પવનથી ધખાવી તેમાં લોભ-રૂપી ધી હોમી પ્રગ્વવિત કર્યો, અને પછી પતંગિયાંની જેમ તેમાં ઝંપલાવીને કેશવરૂપી અગ્નિજ્વાળાથી બળી મૂઆ તેનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. માટે ધૈર્ય રાખો અને ભુદ્ધિથી મન્યુનો નાશ કરો.'

વેદવ્યાસ તમઃપ્રધાન લોકાને, અધર્મને ધર્મ જેતા અને ધર્મને અધર્મ જેતા લોકાને,^૮ આ વિચારથી પ્રભાદનિદ્રા ત્યાગવાનું રાગ, દ્વેષ, લોભથી વ્યક્ત થતા મન્યુને છોડી ત્રાજવાથી સરખેસરખું તોળનારની જેમ સમભાવી થવાનું, અને આ મિથ્યાજગત જેની ઓથે છે, જેના વડે ભાસિત થાય છે એ ભગવાનના પરમ પ્રકાશિત શોકવિહીન આનંદકારી રૂપને જોઈને તેમાં ભળી જવાની ઇચ્છા કરવા કહે છે

ऊर्ध्वबाहुर्विरोम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थ न सेव्यते ॥^૧

૧૮ ૫-૪૯ (૧૯૩)

૭. ૧૧-૧-૨૧ થી

૮. સરં અધર્મં ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાઝ્ઞા ૧

सर्वार्थान्विपरीताथ बुद्धि सा पार्थ ताममी ॥

૬-૪૦-૩૨ (ગીતા. ૧૮-૩૨)

અધિકારથી ઘેરાયેલી જે ભુદ્ધિ, અધર્મને ધર્મ માને છે બધી વસ્તુને અવળી જ જુએ છે તે હે પાર્થ! તામમી છે.

૧. (૧) સરં યૃ ઉ માં આહુલ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રની ઉત્પત્તિ થયા પછી પણ જ્ઞાન બરાબર કાર્ય કરી શક્યું નહિ ત્યારે ધર્મને

આ હું હાથ ઊઠા કરીને પોકાર કરું છું કે ‘ધર્મથી અર્થ’
 ૧ કામ પ્રાપ્ત થાય છે તો (હે લોકો!) તમે એ ધર્મનું કેમ
 ન કરતા નથી?’ પણ મારું કોઈ સાંભળતું નથી.

આ પ્રયોગ રાજસિક મનોવૃત્તિવાળાઓને અનુવર્ણીને છે માણસ
 રૂઝાંથી બહાર નીકળે છે, પ્રકાગ જુએ છે. અધકારથી દેવાયેલી આંખો
 નય છે, અપચાચન જુએ છે ૨ એની સામે નિરાધિ સમય છે હાર્દ અને
 ન કયોં એ કહેની કડિકા. ‘ન્યાયે એ કામ કરી શકયું’ નહિ ત્યારે
 ! શ્રેયઃપ ધર્મને સન્ધ્યોં. આ જે ધર્મ છે તે કાનિયનો પણ નિયન્તા છે
 ને ધર્મથી ઉત્કૃષ્ટ કથુ નથી તેથી જેમ રાજની સહાયથી (પ્રમળ શત્રુને
 ચાની શક્તિ આવે છે) એમ ધર્મથી (શારીરિક) નિર્મળ મનુષ્ય પણ
 ચાનને જીતવાની ક્ષમ્તા કરે છે. એ જે ધર્મ છે તે નિશ્ચય સત્ય છે.
 ને સત્ય બોલવાવાળાને કહે છે કે ‘આ ધર્મમય વચન બોલે છે’ તથા
 ‘મય વચન બોલનારાને કહે છે કે ‘આ સત્ય બોલે છે,’ કારણ કે એ
 ધર્મ ન છે.’ અર્થાત્ ધર્મબળ એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ બળ છે.

સ નૈવ વ્યમવ્રત્તચ્છેયોરુપમત્યજત ધર્મં તદેતત્ક્રમસ્ય ક્ષત્ર વદ્ધર્મસ્તસ્મા-
 ત્તર નાસ્ત્યયો અગ્નીયાન્ગલીયાંસમાસૈસતે ધર્મેણ યથા રાજૈવ યો વૈ સ ધર્મ
 ૧ વૈ તત્તસ્માત્સત્ય વદન્તમાહુર્યમં વદતીતિ ધર્મં વા વદન્તૈ સત્ય વદતીત્યેવદ્ધ-
 ડમય ભવતિ ॥ ૫૫ ઉ ૧-૪-૧૪

(૨) સરં ત્રિવર્ગસમાધનમન્તરેણ પજોરિચાચુરિષ્ણ નરસ્ય ।

તત્રાપિ ધર્મં પ્રવર વદન્તિ ન ત વિના વદ ભવતોઽર્થકામૌ ॥

‘સિન્હર પ્રકર’ ૩ ॥

ત્રિવર્ગ-ધર્મ, અર્થ અને કામની સાવના વિના મનુષ્યનું આયુષ્ય
 ૫ની જેમ ફાકટ ગણાય છે એ (ત્રિવર્ગ) મા પણ ધર્મ સર્વશ્રેષ્ઠ કહેવાય
 (કારણ) તેના વિના અર્થ અને કામ સિદ્ધ થતા નથી

(૩) સરં ચલચિત્તમનાત્માનમિન્દ્રિયાણા વશાનુગમ્ ।

અર્થાં સમતિવર્તન્તે દસા શુષ્ક સરો યથા ॥ ૫-૩૬-૩૮

હસો જેમ શુષ્ક ગયેના સરોવરને છોડી નય છે એમ અર્થો ચચળ-
 તવાળા અવિવેકી અને ઇન્દ્રિયોના દાસ થયેનાને ત્યજી ગય છે

(૪) સરં અહિર્બુદ્ધ્ય સહિતા ૧૩-૩૪ થી ૩૬.

૨ સરં યથા ધર્મમધર્મં ચ કાર્યં ચાત્મર્યમેવ ચ ।

અયથાત્પ્રચાનાતિ બુદ્ધિ સા પાર્યં રાજસી ॥

૧-૪૦-૩૧ (ગીતા ૧૮-૩૧)

શોકથી કંઈ સરતું નથી એવો વિચાર છે. પોતાના એકનાજ, અને જેને પોતાનાં માન્યાં હોય તેમનાંજ મુખનો ખ્યાલ છે પણ અવિવેકને લીધે એને પરિણામે ચાતુ થનારા દુઃખ, દર્દ, અને તૃષ્ણાની આગના વિષયકનો સાચો ખ્યાલ નથી. એમને અનુલક્ષીને સમભાવી ઋષિનું આ કટાક્ષયુક્ત માર્મિક વચન છે. આ મહર્ષિનો સદેશો કોઈ સાંભળતું નહોતું એમ તો હતું જ નહિ. પણ અંગત મુખસંગવડો અને સમૃદ્ધિની વાંસે લાગેલા, સંકુચિત ભાવનાને મૌલિક બુદ્ધિ અને હોંશિયારી સમાજનારા, પરિણામે બૃહપરંપરા સર્જી અસંતોષની આગમાં જલનારા અને દિતવચન નહિ સાંભળનારા રાજસિકોને ઉદ્દેશીને વેદવ્યાસ કહે છે કે, 'ભલે, તમારે મુખ જોઈ એ છે ને? સમૃદ્ધિ જોઈ એ છે ને? તો એને માટે પણ તમારે ધર્મનું જ અનુષ્ઠાન કરવું પડશે.' એ ધર્મ એટલે સાર્વત્રિક સમભાવ, પ્રેમભાવ અને કર્મકળમાં અનાસક્તિ, પણ એમનાં આ વચન રજે-મક્ષિન બુદ્ધિવાળાઓ સાંભળતા નહિ-સાંભળી શકતા નહિ ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન અને એની મંડળીના મિત્રે વેદવ્યાસે વિશ્વનાં રજમંથી ધૂંધળી બુદ્ધિવાળા તમામ જનોને શું કરવાથી સાચું મુખ અને સાધનસંપત્તિ મળે છે તે રજસતા આવરણો બેદીને પણ કાને પડે એ ભાષામા અને એ રીતે બુદ્ધક અવાજે અનુકંપાપૂર્વક કહ્યું છે.

આ સ્થળે જ્ઞાની અને નિર્લંબ મોકેટીસે એથેન્સના ન્યાયાલયમાં કરેલા પ્રખ્યાત અને માનવજાતના દતિહાસમાં સદાને માટે મુવર્ણાક્ષરે અંકિત થયેલા અમર પ્રવચનની કંડિકા સરખાવવા જેવી છે. વિશ્વના સૌથી વધુ શાણા અને જ્ઞાની માણસો પૈકી બેનો મત તદ્દન નિરાળા દેશકાળમા સ્વતંત્ર રીતે એકબીજાને મળતા છે એ રપટ હોવા સાથે સ્પષ્ટ છે. ઋત્યુને જીવનના એક બનાવ-કદાચ સૌથી વધુ ક્ષામકારક બનાવ-તરીકે સ્વીકારી લેતાં એ સત્યવીરે પોતાની જીવનનિષ્ઠા વર્ણવી અનાસક્તતા દંડની ઉપેક્ષા કરતાં અને અદાસતને ઉપદેશ આપતાં આ યાદગાર વચનો ઉચ્ચાર્યાં.^૩

જે બુદ્ધિ ધર્મ અને અધર્મને તથા કાર્ય અને અકાર્યને અવધાવત-જેવાં હોય તેવાં નહિ, -જુએ છે, એટલે કે વિવેક ખોટી રીતે કરે છે, તે બુદ્ધિ હે પાર્થ! રાજસી છે.

૩. I tell you that virtue is not given by money, but that from virtue comes money and every other good of man, public as well as private. This is my teaching, and if this is the doctrine which corrupts the youth, I am a mischievous person. But if anyone says

‘હું’ તમને કહું છું કે સદગુણ (સરં ધર્મ) એ ધનમાંથી પેદા નહિ થાય, પણ સદગુણમાંથી ધન અને અર્ધી માનવ સગવડો જન્મે છે. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ માટે આ નિયમ છે. આ મારો ઉપદેશ છે. અને જો આ સિદ્ધાંત યુવાનોને ખગાડતો હોય તો હું દુષ્ટ માનુસ છું. પણ જો કોઈ એમ કહે કે ઉપર કહ્યો તે મારો ઉપદેશ નથી તો એ મિથ્યામાંથી છે. એટલા માટે એ એથેન્સવાસીઓ ! હું તમને કહું છું કે તમે એનીટસ કહે એમ કરો કે એનીટસ કહે એમ ન કરો, તમે મને છોડી મૂકો, યા ન છોડી મૂકો તમે મને તે કહે પણ ખ્યાલમાં રાખો કે, મારે કદાચ ઘણીવાર મરવું પડે તો પણ હું મારાં સદ્ગુણો કદી છોડવાનો નથી.’ અને મોક્રેટીસ, જેને પરમાત્માની આજ્ઞા તોડવી એ ખરાબ છે એ ખબર હતી ત્યારે મૃત્યુ એ ખરાબ છે કે સાડું છે એ મોક્રેટસ ખબર નહોતી, પણ ક્રાંતિ માનું હતું અથવા ધણું જ સાડું હતું એવી એની ધારણા હતી, એણે ગાંધીજીના ગાંધોમાં ‘વિનો બાપો મરણની જોયે રંગથી પી મુખે મુવાનું પસંદ કર્યું.’

મોક્રેટીસથી જુદી રીતે યુ. એસ. એ.ના માનવતાથી ભરપૂર હૃદયવાળા સદુચી વધુ ખ્યાનનામ સત્યનો-મેથો અર્ધર્સ, વિલિયમ મેથો અને આર્સ્ટ મેથોનું વીસમીસદીનું સ્વાનુભવપૂર્ણ ઉદાહરણ વ્યાસમુનિના સદેશાનું શુદ્ધ ભૌતિક દષ્ટિએ આભેદન સમર્થન કરે છે. ‘હુનિયાભરના દાક્તરો આ

that this is not my teaching, he is speaking an untruth. Wherefore 6 men of Athens, I say to you, do as Anytus bids or not as Anytus bids, and either acquit me or not, but whichever you do understand that I shall never alter my ways, not even if I have to die many times.’ (Socrates before court, from ‘Dialogues of Plato’ Vol. II by B Jowett P. 123)

આ કંટિકામાં ઉલ્લેખાયેલ એનીટસ, મોક્રેટીસ ઉપર આરોપ મૂકનારી ત્રિપુટી પૈકીનો એક હતો. તે એથેન્સની પુનઃગથાપિત લોકશાહીનો આગેવાન રાજપ્રકરણી પુરુષ હતો. ગ્રીક જો કવિ મેલીટસ અને વર્તુલવિગારક (Rhetorician) લાઈકોસ હતા.

૪. ‘...પોતાને (મોક્રેટીસને) જે વ્યાખ્યાન કરવાનું હતું તેનું છેલ્લું વાક્ય બોલીને, જેમ આપણે શરમતનો ખાલો રંગથી પીશું તેમ, તેણે એરનો ખાલો રંગથી પીયો.’ (‘એક સત્યવીરની કથા અથવા મોક્રેટીસનો અગાધ’—ગાંધીજી, પૃ ૪, સને ૧૯૪૮)

સન્મનોના ચરણે જેવી અભ્યાસ કરવા આવે છે. અને મોટાભાગના મરણોન્મુખ એવા વાર્ષિક ૬૦,૦૦૦ દર્દીઓ એમના રોચેસ્ટર (Rochester) ના ક્લીનીકની જાણે યાત્રા કરતા હોય એ ભાવે મુલાકાત લે છે. ઇતિહાસમાં જેમના જોટલી સ્વચ્છ અને ઝડપી સર્જરી કોઈ નથી કરી શક્યું એવા, અને જેઓ એકબીજાને પોતાનાથી વધુ મહાન પુણ્ય ગણે છે એવા આ બે ભાઈઓ દરરોજ સવારે સાત વાગે ધરપીતાવમાં આવે છે અને ચાર કલાક સુધી સતત ઓપરેશનો કરે છે. વર્ગોથી આવી રીતે દરરોજનાં ૧૫ થી ૩૦ ઓપરેશન કરવાનો તેમનો કાર્યક્રમ ચાલુ છે. અને છતાં નુ શીખવાનો અને હજુય પોતાની કાર્યપદ્ધતિ સુધારવાનો તેમનો પ્રયત્ન પણ અવિરતપણે ચાલુ છે-તેઓ તેમને હજુ ઘણું શીખવાનું બાકી છે, તેનો એકરાર કરે છે. એમના ક્લીનીકમાં અર્કિયનો, બેન્કોના ચેરમેનો, ખેડૂતો અને ફિલ્મસ્ટારો બધાને વેઈટિંગ રૂમમાંથી તેમના વારત્તમાં જોવાની એકસરખી સારવાર અપાય છે. પૈસાદારે તેની સંપત્તિ પ્રમાણે આપવાનું હોય છે, પણ કોઈનેય તે ફી નથી આપી શકતા માટે હજુ સુધી કદી પાછો કાઢવામાં આવ્યો નથી.

‘મેથો બ્રધર્સ’ પોતાની આવકના એક તૃતીયાંશનું દાન કરે છે. બીજા વચ્ચે કરવા કદી દાવો કરતા નથી હિરાણ્ણીની નોંધ કરતા નથી. અને કોઈને કદી પણ પોતાનું બીજા ભરવા માટે ધરને ગીરો મૂકવાની રજા આપતા નથી જે માણસ પોતાના ગળા પ્રમાણે જે સમયે જે કંઈ શક્યું આપે તે તેઓ લે છે, અને ઓપરેશન કર્યા પહેલાં તેઓ કોઈનેય તેના બીજા ભરવાના ગળા વિશે પૂછતા નથી.

‘એક માણસે પોતાની જીંદગી બચાવવા બદલ, પોતાનું ફાન’ ગીરો મૂકીને તેમને પૈસા આપ્યા હતા. આ બીનાની ખબર પડતા મેથો બ્રધર્સે તેનો એક તો પાછો બીડયો અને ત્રધારામાં માળગી દરમ્યાન તેને પડેલી નુકશાનીના વળતર પેટ પોતાના તરફથી જીએ એક મોકલ્યો હતો.

‘જેમણે પૈસા પેદા કરવાની કદી તમા નથી કરી છતાં જેમને ત્યાં સોનાની નદી વહી રહી છે એવા એક નાના શહેરના બે યુવાનોનો આ પ્રતિભંત દાખવો છે.

‘એમણે પ્રતિની કદીયે ખેતના કરી નથી, છતાં આજે તેઓ યુ. એસ. એ. ના સૌથી વધુ નામાંકિત સન્મનો છે.

‘માતના વેડતી માનવતાને મદદ કરવી એ તેમની એક જ ખવાદીશ છે. તેમના પ્રતીક્ષાપથ-વેઈટિંગરૂમમાંના ડેક ઉપર એક મરેલી તક્તી મૂકવામાં આવી છે, જે એમની સંજ્ઞાનાની પાછળ રહેલા અવિનાશી સન્મને સમજાવે

છે ૫ 'વિશ્વે તેની જગત છે એવું કંઈક ધારણ કરે, અને ૫મી તમે અરણ્યમાં રહેતા હોશો તો પણ વેડિયા તમારું આગણું ધસી નાખશે" ૬

ન જાતુ કામાન્ન મયાન્ન લોમા-

દુર્મં ત્યજેઽજીવિતસ્યાપિ હેતોઃ ।

નિત્યો ધર્મઃ સુખદુઃખે ત્વનિત્યે

જીવો નિત્યો હેતુરસ્ય ત્વનિત્યઃ ॥^૧

૧૮-૫-૫૦ (૧૯૪)

કામના, ભય, લોભ કે જીવિતના નિમિત્તે પણ કદી ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ (કારણ) ધર્મ નિત્ય છે અને સુખદુઃખ અનિત્ય છે, જીવ નિત્ય છે અને જીવનું કારણ (સ સાર) અનિત્ય છે

તમસના અધડાવનારા અધકારમાથી નીકળેના, રજ્જુની મનિનતામાથી સ્પન્ન થયેલા અને સત્વના પ્રભાગમાં કામ મૂકતા કલ્યાણમાર્ગના પ્રવાસીને, ભગવાન વ્યાસ આ માર્ગથી ધર્મનું, અનુગમમાત્રનું, અને જીવનનું રહસ્ય કહે છે 'ધર્મથી સુખ મળે છે માટે પાળવો' એક છે પણ ધર્મ તો અપિનાશી છે, 'સુખદુઃખ' વિનાશી છે આ ગરીબની પાઠ્ય રહેનો જીવ અમર છે,

૫ 'Five minutes Biographies by Dale Carnegie, II ed 1955 (I edition 1954) P 41 to 44 માથી સાર

૬ 'Have something the world wants and though you dwell in the midst of a forest, it will wear a beaten pathway to your door'

('Five minutes Biographies' P 44)

૧ = ૬ ૫-૪૦-૧૧ કડ અને ૫-૪૦-૧૨ અ.૫

૫-૪૦-૧૨માં નિત્યો જીવો ઘાતુરસ્ય ત્વનિત્ય । એવો પાઠ છે ૫-૪૦-૧૧, ૧૨ એ એ મેડોક્સ 'નિદુરનીતિ'ના છે અને મેડોક્સનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે 'હે તાત' હું તને સર્વશ્રેષ્ઠ, પુણ્યપદવાળી મહાવિશિષ્ટ વાન કહું છું કે કામના, ભય, લોભ કે જીવિતના નિમિત્તે પણ કદી ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ (કારણ) ધર્મ નિત્ય છે અને સુખદુઃખ અનિત્ય છે જીવ નિત્ય છે અને ૫મમહામૂતો (ઘાતુ) અનિત્ય છે માટે તું અનિત્યનો ત્યાગ કર, નિત્યમાં સ્થિર થા અને સતેજ પામ કારણ સતેજ એ જ મોટો લાભ છે'

પણ સંસાર નાશવંત છે, માટે નિયમની ઉપાસના કરે. અને તેથી કાઈ પણ 'મુખ'ની કામનાને આધીન થઈને કરાવના રૂઝી કાઈનું પડાવી લેવાની વૃત્તિથી અને 'જીવતા' રહી શકાય એ માટે પણ કદી ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ. 'મુખો' અને 'જીંદગી' એ ખાત્ર થવાનાં જ છે,^૨ એવું રક્ષણ કરવાના આડાઅવળા ઉપાયોથી એ રક્ષાવાના નથી અને જાતજાતના કોપડા ઊભા કરવાના છે, ઊભા થતા કોપડા રપટ દેખી શકાય છે. પણ સાત્વિકતાના પ્રકાશમાં આત્માની-ચૈતન્યની, અને ધર્મની-ધારણ કરનાર નિયમની-અમરતા જોયા પછી એ નિયમને અનુસરીને વર્તવામાં બધા મુખનું અને ગાંધોનું રહસ્ય સમાયેયું છે.

પણ જોઓ હજુ રજસ તમસમાં ઝાંછેવત્તે અંશે સપડાયેલા છે, તેમને માટે કક્ષાબેદ અને તેથી દેશકાળના બેદ આ ધર્મ જુદો હોઈ શકે. એટલે 'ધર્મ' એક છતાં 'સ્વધર્મ' જુદો હોય અને એ સ્વધર્મપાલન વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત કેવી રીતે થાય, એવું પાલન ન કરવાથી કેવાં દુઃખદાયક અને પાલન કરવાથી કેવાં મુખદાયક પરિણામ આવે, તેવું અનેક ગ્રીણી-મોટી, એકવિધ વિવિધ અને સંકુલ દૃષ્ટિઓથી, કાવ્યો, દૃષ્ટાંતો, કથાઓ, ઉદ્યોગો, પ્રેરણાઓ, સમન્વયો અને આચારવિચારના અનેક પ્રકારોથી ચર્ચાને મહા-ભારતનો સાગરસમે અખૂટ રત્નભંડાર જગત સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યો છે.

આમે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના મુખે કહેવડાવ્યું છે કે 'અસત્ત્વી હસ્તી નથી અને સત્ત્વો નાશ નથી તત્ત્વર્થો પુ પોએ આ જોયો-સત્ અસત્તો-નિર્ણય જોયો છે.'^૩ મ ગાંધીજીએ સ્વ દેશભક્ત દાસને અંગ્રજિ આપતાં તેમના એક પ્રવચનમાં આ શ્લોક દર્શાવે તેના ઉપર એક પ્રભાવશાળી ભાષ્ય કર્યું છે. એમાં સત્-શાશ્વત અને અસત્-નાશવંતની ચર્ચા કરવા સાથે આજનો હિંદુસમાજ, કે જેમા આત્માનું અમરત્વ દર્શાવતું અમૃત્ય તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે જ સમાજ મૃત્યુથી કેટલો બધો ખીએ છે તે રપટ કર્યું છે.^૪ એ લેખમા ગાંધીજીનો મ ભા. અને તેના કવિ પ્રત્યેનો આદર ભારોભાર દેખાઈ આવે છે.

૨. જુઓ ઉપર 'દામ' (પ્રક. ૧૦) શ્લોક ૧૧૬ પૃ. ૨૫૮.

૩. નાસતો વિચતે માવો નામાવો વિચતે સત્. ૧

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

૧-૨૪-૧૬ (ગીતા. ૨-૧૬)

૪. એ શ્લોકમાં બધું રહસ્ય હાથવેળું છે. અનેક શ્લોકમાં વારીવારીને કહેવું છે કે શરીર એ 'અસત્' છે. 'અસત્' એટલે 'માયા' નહિ, કદી

આજે નમળા અનુયાયીઓને લીધે 'ધર્મ' વગોવાય છે. તેને લીધે કેટલીયે વખત કાં તો 'ધર્મો વિજ્ઞાન આગળ મોળા પડી ગયા છે,' 'ધર્મ'

કોઈ પણ રૂપમાં ઉત્પન્ન થયું જ નથી એવું નહિ: પણ તેનો અર્થ ક્ષણિક, નાશવંત પરિવર્તનશીલ, છતાં આપણા આખો જીવનચલકાર એ શરીરને ગામ્ધન સમજીને જ ક્ષેત્રમાં આવે છે. આપણે શરીરને પૃથ્વીએ છીએ, શરીરને વગગીએ છીએ—આ બધું હિંદુધર્મની વિરુદ્ધ છે. જો હિંદુધર્મમાં એક વસ્તુ ચોખ્ખી ચાંદરણા જેવી કુદૃષ્ટી હોય તો તે શરીરની અને દૃશ્ય પદાર્થોની અસત્તા છે. છતાં આપણે મૃત્યુથી ડરીએ છીએ, શેષ એ કૃત્રીએ છીએ તેટલા ભાગ્યે જ કોઈ ડરના દર્શક કે ગેતા હશે. મહાભારતમાં તો મૃત્યુની મૃત આત્માને સંતાપ યાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. અને મૃત્યુને બીજા વસ્તુ ન માનવામાં આવે એ માટે ગીતા લખાઈ છે. માણસનું શરીર પ્રવૃત્તિ કરતાં યાદ છે. અનેક શરીર તો મૃત્યુ યતાં દુઃખમાંથી મુક્ત યાય છે. દેશબંધનું દિનરાતનું પ્રવૃત્તિમય જીવન જેમ જેમ વધુ વિચારનું છું તેમ તેમ ભામે છે કે તેઓ આજે જીવંત છે. જ્યારે તેમનું શરીર હતું ત્યારે તેઓ પૂરા જીવંત નહોતા. આજે પૂરા જીવંત છે. આપણે તો આપણા સ્વાર્થના લીધે માન્યું કે તેમનું શરીર જ મહત્વની વસ્તુ હતી. જ્યારે ગીતા શીખવે છે—અને નિત્ય નિત્ય મને એ પાઠ સમગ્રતો જાય છે—કે અગામ્ય વસ્તુને વિશે કરેલી બધી ચિંતા વ્યર્થ છે, બધો કાળક્ષેપ છે.

અસત્તા ભાવ એટલે હસ્તી જ નથી, અને જે સત્ છે તેનો કદી નાશ નથી. શેષમપિયર કવિએ જ્યારે કહ્યું છે કે માણસે કરેલું શુભ તેની સાથે માટીમાં દટાય છે, અને અશુભ જ જન્મતની આગળ જીવતું રહે છે, ત્યારે તેણે ખૂબ કરી હતી. શુભ અને સત્ જ ચિરજીવ છે. જન્મનું ભનું કરી ગયેલા આત્માઓને જ નિત્ય સંભારે છે. જન્મનું અસત્તા અને અશુભને સહેલાઈથી બૂલી જાય છે, શુભને જ સાચવે છે રામચંદ્રજી લો. રામને તો હું અવતાર માનું છું પણ જ્યારે તે શરીરધારી હશે ત્યારે તેમણે એકે દોષ કર્યો ન હોય એમ હું માનતો નથી. પણ આપણે આજે તેને પૂર્ણ માનીએ છીએ. કૃષ્ણને પણ પૂર્ણાવતાર માનીએ છીએ. આજે લાખો કંગેડા હિંદુમાં એક પણ માણસ એવો નથી કે રામ કે કૃષ્ણના દોષો કાઢે. એ પણ 'નાસતો વિવતે માત્રો' વાળા મ્લોકનું રહસ્ય પ્રગટ કરે છે—જ્યારે તેમના સામ્યન શરીરને જ સંધરી રાખ્યું અસામ્યત—કોઈ દોષો વગેરે—ની કોઈને ખબર નથી. દેશબંધનું આપણે અનુકરણ કરવા માગીએ છીએ. શું આપણે તેમના શરીરનું અનુકરણ કરીશું? આપણે તેમના શરીરને ઘોડા પૂજતા હતા? જો તેમ હોત તો

અફીણનું કામ કરે છે' એવા પ્રકારનાં વિધાનો થાય છે અથવા હતાશા, વિરોધ, મનક કે ઝનૂની વૃત્તિઓ સમય મળ્યે જુદા જુદા સંયોગોમાં છુટ્ટોદોરે પ્રવર્તે છે. પણ જો 'વિજ્ઞાન' (Science) એ ભૌતિકપદાર્થો મારફતે 'સત્ય' શોધવાનું કાર્ય કરે છે, અને 'ધર્મ' જો વિશ્વને ધારણ કરનારો નિયમ છે, તો એ બંને વચ્ચે કયાંય વિરોધ હોય એ સંભવિત નથી. તેથી વિજ્ઞાન હંમેશાં 'ધર્મ' સમજવાનું સહાયકારી પ્રમુખ શાસ્ત્ર છે એ રીતે લેવાયું જોઈએ. વિજ્ઞાનના દુરુપયોગથી એથ. ભોગ્ય બનાવનારી શોધક બુદ્ધિ પૃથ્વી ઉપરથી ચેતન જીવોને સમજાવી ઉખાડી શકે છે, પણ જો એ જ શોધકબુદ્ધિ, 'ધર્મ' ના ભાનથી 'ધર્મ' ને વિશેષ સમજવા માટે, પ્રવૃત્તિ કરે તો, ચેતન જીવોને ખુબી તથા સમૃદ્ધ કરવામાં મહત્વનો ફાળો આપી શકે. અને સત્યશોધનનું કાર્ય ચલિયાતું, અવરોધવિહીન અને કલ્યાણપ્રદ થાય.

મહર્ષિ વ્યાસ સર્વરીતે, સર્વકાળમાં, સમજવાના અને સમજીને આચરવાના, ધર્મનું અને એમ કરતાં એ ધર્મનું સદસ્ય સમજી સત્ અસતને વિવેક બાણી, વીતરાગભયદોષ થઈ, સહજપણે વર્તવાનું આખા મહાભારતમાં કહે છે, તેનું આ શ્લોક આમ કેન્દ્રિત થયેલું વિચારનીજ છે.

इमां भारतसावित्रीं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

૧૮-૫-૫૧ (૧૯૫)

જે મનુષ્ય પ્રાતઃકાળમાં જીંદીને આ ભારતસાવિત્રીનું પઠન કરે છે તે મહાભારત (નો અભ્યાસ કર્યાનું) ફળ મેળવીને (અતે) પરબ્રહ્મને પામે છે.

વહાલામા વહાલા દીકરાએ તેમના શરીરને અગ્નિદાહ દીધો હોત ?

x

x

x

'તે દિવસે સ્મશાનઘાટ ઉપર થોડેથોડે ડોકોને જોઈને, અને તેમના મોં ઉપર શોક ન જોઈને મને ધડીક વાર તો ચીક ચડી: મને થયું કે આ ડોકોને કશું ભાન કેમ નથી, પ્રસંગનું ગાંભીર્ય પણ સમજતા નથી. પણ પાછળથી મને સમજાયું કે એ જ સાચા હતા. તેમને સ્વાર્થ નહોતો. તે તો એક લવ્ય જીવનના સન્માન અર્થે જ આવ્યા હતા, તેઓ તો તેમણે કરેલી મેવાની સાક્ષી પૂરવા અને 'ધન્ય જીવન !' 'ધન્ય જીવન !' એટલું જ કહેવા આવ્યા હતા.' ('ધર્મમંથન'માં 'મૃત્યુનું સદસ્ય'નો લેખ. ૪. ૩૧૬ થી ૩૧૯).

આ મ્યોક ભારતસાવિત્રીની કૃત્યુતિ છે. કૃત્યુતિ કહીને મહાકવિએ દર્શાવ્યું છે કે, એમણે પોતાનું કથયિત્ય, ભારતસાવિત્રીના ચાગે મ્યોકોમાં સક્ષેપમાં પણ સમૂર્ણ રીતે કહ્યું છે, તેથી એ ચાર મ્યોકોમાં રહેલા વિચારને મનન નગર સમક્ષ રાખી, તેનો વિસ્તાર કર્યો જનાર સર્વશ્રેષ્ઠ સિદ્ધિને પામશે એવો એનો ચોક્કસો અર્થ છે વળી મહાભારતના વસ્તાએ જે વિચારને અનુક્રમીને આ શબ્દોનો હિમાવય ખડો કર્યો છે, તે મૂળ વિચારને પરિપુષ્ટ કરનારા ભાષ્યો, પ્રવચનો, ગીકાઓ કે અર્થવિસ્તારો જ પ્રમાણ્યુત છે, બીજા નહિ એવો પણ આ કૃત્યુતિનો સ્વચિતાર્થ છે,

પરિશિષ્ટ ૧

અઢાર

ભારતીય સાહિત્યમાં અઢાર-સંખ્યક અંકના ઉપયોગની નીચેની માહિતી રસપ્રદ નીચડશે. (જુઓ ‘અભિવિદ્યા’ પ્રક. ૫, શ્લોક, ૧, ૨, પા. નં. ૧૭૫, પૃ. ૧૩૧.)

૧. ઈશોપનિષદના મન્ત્ર ૧૮ છે.

૨. ‘જેમાં નિકૃષ્ટ કર્મ-સકામ કર્મ કહેવામાં આવ્યું છે એવા (૧૬ અત્વિક, યજ્ઞમાન અને યજ્ઞમાનપત્ની) એ અઢાર વસ્તુઓ-વસ્તુસાધન નાશવંત છે અને અદૃઢ છે. જે મૂર્ખ મનુષ્યો એને શ્રેષ્ઠ માનીને તેનું અભિનન્દન કરે છે તેઓ ફરીવાર જરા મૃત્યુને પામે છે.’^૧

૩. હાંદોઅ ઉપનિષદમાં આત્મવિદ્યાના અધ્યાયમાં, આત્માથી બધું થાય છે એમ વર્ણવતાં પ્રાણાદિ અઢાર વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ છે. ‘આમ જોનાર વિચારનાર અને જાણનાર (વિદ્વાન)ને આત્માથી પ્રાણ, આશા, રજ્જી, આકાશ, તેજ, જળ, આપિભાવ-તિરોભાવ, અગ્નિ, બળ, વિજ્ઞાન, ધ્યાન, ચિત્ત, સંકલ્પ, મન, વાણી, નામ, મત્રો અને કર્મો-એમ આ બધું આત્માથી થાય છે.’^૨

૧. પ્લવા ભેતે અઢઢા વજ્રરૂપા

અષ્ટાદશોક્તમવર્ યેષુ કર્મ ।

એતદ્દેવો યેઽભિનન્દન્તિ મૂઢા

જરામૃત્યુ તે પુનરેવાપિ સન્તિ ॥ મુ.૫૩૩ ઉ. ૧-૨-૭

પ્લવાનો અર્થ ‘શંકરાચાર્યે’ ‘વિનાશી’ કર્યો છે. મોનિયેર વિલિયમ્સે એમના કોશમાં આ શ્લોકનો આધાર મૂકીને એ અર્થ સ્વીકારેલો છે. ઉપર આપેલો અનુવાદ શંકરાચાર્યના ભાષ્યાધારે છે.

૨. સસ્ય હ વા એતસ્યેવં પડ્યત एवं मन्वानस्यैव विज्ञानत आत्मतः प्राण आत्मत आशाऽऽत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आग्निर्भातिरोभावावात्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यान-मात्मतश्चित्तमात्मतः सङ्कल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामाऽऽत्मतो मन्त्रा आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदं सर्वमिति ॥ હાં. ઉ. ૭-૨૬-૧.

૪. મહાભારતનાં મુખ્ય પર્વ ૧૮. આદિ, સભા, આરણ્યક, ગિરાટ, ઉદ્યોગ, ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, શત્ય, સૌપ્તિક, સ્ત્રી, શાન્તિ, અનુશાસન, આશ્વમેધિક, આશ્રમવાસ, મૌસલ, મહાપ્રસ્થાનિક અને અર્ગ.

૫. મહાભારતયુદ્ધ આત્મ્યું ૧૮ ગ્રિવસ.

૬. મહાભારતયુદ્ધમાં કૌરવોની ૧૧ અક્ષૌહિણી અને પાંડવોની ૭ અક્ષૌહિણી મળી કુલ ૧૮ અક્ષૌહિણી મેના.^૩

૭. ૧૮ અક્ષૌહિણીના ૧૮ મેનાપતિ. પૈકી કૌરવોના ૧૧. કૃપ, દ્રોણ, શત્ય, સિન્ધુરાજ જયદય, કાંભોજ મુદક્ષિણ, કૃતવર્મા, દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા, બૃશ્રવા, સૌભલ શકુનિ, તથા બાલિક^૪. અને પાંડવોના ૭. દુપદ, વિરાટ, યિનિપુંગવ સાત્યકિ, પાંચાત્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ઘૃષ્ટકેતુ, પાંચાત્ય ગિચંડી અને ભાગધ સહદેવ. એમ કુલ ૧૮.^૫

૮. ભગવદ્ગીતાના અધ્યાય ૧૮.

૯. ભગવદ્ગીતામાં સ્થિતપ્રજ્ઞપક્ષણ વર્ણવતા શ્લોક ૧૮.^૬

૧૦. દમને-સંયમને દૃષિત કરતા ૧૮ દોષ. પૂરાં ક્રોધાં અને અધુરાં કામોમાં પ્રતિકૂળતા અનૃત, અભ્યમુષા, કામ, અર્થ, સ્પૃહા, ક્રોધ, રોધ, તૃષ્ણા, લોભ, આડી, મત્સર, વિવિત્સા-વધારે પડતુ જાણવાની ક્ષમિત્તા, પરિતાપ, રતિ, અપરમાર-કર્તવ્ય વિગ્ગરણ, અતિવાદ અને આત્મમંભાવના-પોતાનામાં મહત્ત્વભુક્તિ.^૭

૧૧. રાજનીતિ અનુસાર જનસભા દ્વારા શત્રુરાજનના ૧૮ તીર્થો-અધિકારીઓની માફીની મેળવવાનું વિધાન^૮

૧૨. (ક) યુદ્ધ પછી ૧૮ વર્ષે ધૃતરાષ્ટ્રનો દેહાંત.^૯ (ઘ) યુદ્ધ પછી

૩. ૫-૧૫૨-૨૩.

૪. ૫-૧૫૨-૨૭ થી ૨૯

૫. ૫-૧૫૪-૧૦.

૬. ૬-૨૪-૫૫ થી ૭૨ (ગીતા. ૨-૫૫ થી ૭૨)

૭. ૫-૪૩-૧૫ થી ૧૭.

૮. ૨-૫-૨૭: વા. રા. ૨-૧૦૦-૩૭. ૫. નીલકંઠ પ્રમાણે અદાર તીર્થો આ પ્રમાણે છે: રાજ, પુરોહિત, યુવરાજ, મંત્રી, દ્વારપાળ, અંતર્વેશિક-અંત:પુરનો રક્ષક, કારાગારાધિકારી, નાણાધિકારી, કાર્યનિયોજક, પ્રદેશ-ન્યાયાધીશ, નગરાધ્યક્ષ કાર્યનિર્માતા, ધર્માધ્યક્ષ, સભાધ્યક્ષ, દંડપાલ, દુર્ગપાલ, સીમારક્ષક અને અટવીપાલ-જંગલખાતાનો પ્રધાન

૯. ૧૫-૪૦-૨૫

૩૬ વર્ષે એટલે કે ધૃતરાષ્ટ્રના દેહાંત પછી ૧૮ વર્ષે યાદવાસ્થળી.^{૧૦}

૧૩. સાવિત્રીના પિતા મદરાજ અશ્વપતિએ સંતાનપ્રાપ્તિ માટે સાવિત્રી મંત્રથી હોમ કરીને ૧૮ વર્ષ સુધી વ્રત ક્યું હતું.^{૧૧}

૧૪. સગાં, સંબંધી, મિત્રો વગેરેનો ધાત કરનારા કુળના અંગારા જેવા પ્રખ્યાત ૧૮ રાજ્યઓ. અમુરોમાં બલિ, હૈહયોમાં ઉદાવર્ત, નીપોમાં જનમેજય, તાલજંધોમાં બહુલ, કૃમિઓમાં ઉક્ત વસુ, સુવીરોમાં અજગિન્દુ, સુરાષ્ટ્રોમાં કુશર્દિક, બલીહોમાં અર્કજ, ચીનાઓમાં ધૌતમૂલક, વિદેહોમાં હયગ્રીવ, મહૌજસેનમાં વરયુ, સુંદરવેગોમાં બાહુ, દીમાક્ષોમાં પુરુરવા, એદિમર્યોમાં સહજ, પ્રચેતાઓમાં બૃહદ્દગ્ધ, ચેન્દ્રવત્સોમાં ધારણુ, મુકુટોમાં વિગાદન, અને નન્દિવેગોમાં શમ.^{૧૨}

૧૫. નારદના શુભગુણો વર્ણવતા તસ્માત્સર્વત્ર પૂજિતઃ । અંતિમ પાદ વાળા ૧૮ શ્લોક.^{૧૩}

૧૬. સત્વગુણ જે નારાયણની પરાપ્રકૃતિ કહેવાય છે અને જે યોગથી જનનને ધારણ કરે છે, તે ૧૮ ગુણવાળો છે.^{૧૪}

૧૭. બૌદ્ધમત મુજબ સંસારની કાર્યકારણ પરંપરા ‘પ્રતીત્યસમુત્પાદ’માં મ. ભા.નો દીકાકાર પં. નીલકંઠે અદાર કાર્યકારણ ગણાવે છે. અવિદ્યા, સંસ્કાર, વિજ્ઞાન. નામ, રૂપ, પદાર્થ, સ્પર્શ, વેદના, તૃષ્ણા, ઉપાદાન, ભવ, જાતિ, જરા, મરણ, ગોક, પરિદેવના, દુઃખ, દુર્મનસ્ય.^{૧૫}

૧૦. ૧૬-૩-૧૮.

૧૧. ૩-૨૭૭-૬, ૧૦.

૧૨. ૫-૭૨-૧૧ થી ૧૭. દુર્યોધનની દુષ્ટતા બતાવતાં અને બની શકે ત્યાં સુધી સંધિ જ કરાવવા, વિદિ માટે જતા શ્રીકૃષ્ણને બીમસેને આ કુલધાતક રાજ્યઓની નામાવલિ કહી હતી એમાં અમુરોમાં ‘બલિ’ છે, તે ભક્ત તરીકે વિખ્યાત બલિ નહિ પણ કોઈ બીજો હશે એવું અનુમાન કરું છું.

૧૩. ૧૨-૨૨૩-૫ થી ૨૨.

૧૪. ૧૨-૩૨૮-૧૩. પં. નીલકંઠે દીકામાં આ પ્રમાણે ૧૮ ગુણ ગણાવ્યા છે: પ્રીતિ, પ્રકાશ, ઉદ્વેગ-અભિવૃદ્ધિ, લઘુતા, મુખ, અકાર્પણ, અસંરંભ-આકાષિતો ત્યાગ, સંતોષ, શ્રદ્ધાણુપણું, શમા, ધૃતિ, અહિંસા, શૌચ, અક્રોધ, આર્જવ, સમતા, સત્ય અને અનસ્યા.

૧૫. (૧) ૧૨-૨૧૧-૩૨. ઉપરની દીકામાં નીલકંઠે આ યાદી આપી ઉમેર્યું છે કે, આ સૌજન્યમતને કેટલાક સંક્ષેપ અને વિસ્તારથી કહે છે ઇ. આ વિગત જનરેવ જનક અને પંચશિખ સંવાદમાં છે; શુઓ ‘જ્ઞાનવિદ્યા’

૧૮ વાક્યમા થના વાળીના નવ તથા ભુદિના નવ એમ અગર દોઝા અને અદાર ગુણો ૧૬

૧૯ અદારનત્વ

(ક) ગરીગમ્પી ઘઠ . નવતારનાગુ, (અરિષ્ટા, કામ અને મર્મ અથવા નગુ ગુણગમ્પી) નણુ થાભનાનાગુ (પાય વિરોગમ્પી) પાય સા રીઓવાગુ અને કામગમ્પી અધિગ્નિ કુલ ૧૮ ૧૭

(લ) ગરીરમા ઇદ્રિયો, ભાવ અને ગુણો સત્તર કટેવાય છે તેમા અદારમેા દેહી છે તે શાશ્વત મ્હેવાય છે ૧૮

(ગ) સત્તર નવોથી (ઉપરાત બીજા વિરોથી) મુનિઓ મુક્ત થાય છે અર્થાત્ અદારમુ આ મતત્વ પ્રાપ્ત કરે છે એનુ વિધાન ૧૯

(ઘ) સત્તર તત્ત્વોનો રાશિ એવે કે ગરીર તેની સાથે જોગતો મર્મગમ્પ

(પ્ર ૫) મ્નોઃ ૫/ ૫૫ની પા નો ૯૪ ૫ ૧૧/

(૨) ભુ મ ૧ ૪૬ મા આ માર્ગકારણ પરપરા ૧૦ ની બતાવી છે (MWD મા પણ 'ધર્મસમદ ૮૨'નો ઉત્તેજ કરી ૧૦ ની બતાવી છે) પણ તેમા જરા પગીના મધ્ય માર્ગમગ્ન એકસામગ બનાવ્યા છે આ માટે જુઓ 'મલ્લરિષ્ટા' (પ્ર ૫) મ્નોઃ ૫૪ ૫૫ની પા નો ૯૪, ૫ ૧૧૪

૧૬ ૧૦-૩૦૮-૭૮, ૮૭ થી ૯૦ (જુઓ ૫ ૪૦૭ ૪૦૮)

૧૭ ૫-૩૩-૮૧

૧૮ ૧૦-૨૬૭-૨૮ ૧૧ ઇદ્રિય, પ્રયત્ન બેનના અને ભુદિ એ ભાવ, તથા સત્ત્વ, રજ્ઞમ્ અને તમસ્સ નણુ ગુણુ (અજુર્નગ્નિષ્ઠ) ૧૪ ઇદ્રિયો અને સાત્ત્વિકાદિ ભાવો એ નણુ (ગુણુમય) ભાવ, (નીનકઠ) મ બા ના અગાઉના ઉત્તેજો જોના નીનકઠનો ખુલામો પ્રતીતિગ્નન લાગે છે જુઓ ૧૪ ઇદ્રિયો માટે ૧૦-૨૬૭-૧૮ થી ૨૨ પાય ઇદ્રિય, ચિત્ત, મન અને ભુદિ એ આઠ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા હાથ પગ પાચુ શિશ્ન મુખ અને જહી બન્ન (અર્થાત્ પાય પ્રાણુ જુઓ સાખ્યમારિકા, ૨૯) મળી ૭ કર્મેન્દ્રિયો એમ ૧૪ ઇદ્રિય સાત્ત્વિકાદિ ભાવો (અર્થાત્ વિરો) માટે જુઓ ૧૦-૨૬૭-૨૫ થી ૨૭

૧૯ (૧) ૧૨-૨૭૦-૪ (૨) ઉપરને મળતો વિચાર ૧૨-૩૨૧-૩૧

તથા 'કર્મભોક્ષથી જોડાતો કર્માત્મા. (નારાયણનું જીવરૂપે વર્ણન.)' ૨૦

૨૦. શરીરનાં ૧૮ મર્મસ્થાન. અભરધ્ર, લલાટ, બ્રૂટી, નેત્ર, નાસિકા-મૂળ, ગિહામૂળ, કંઠરૂપ, હૃદય, નાભિ, મેદ, જઠર, ગુદા, ઉત્તમૂળ, ઘૂંટણ, ચિત્તિમૂળ (?), જંઘા, ગુદ્ધ (ઘૂંટી), (પગનો) અંગૂઠો. ૨૧

૨૧. અઘાર પુરાણ. ૨૨

૨૨. અઘાર ઉપપુરાણ ૨૩

૨૩. દંદયુદ્ધના ૧૮ પ્રકાર. મંડળ, સ્થાન ગોમૂત્રિકા, ગતપ્રત્યાગત, તીરશ્ચિનગત, વક્ત્રગત, પરિભોક્ષ, પ્રહારવર્જન, પરિધાવન, અભિદ્રવણ, આપ્ત્સાવ, સવિગ્રહ, પરાજીત, અપાજીત, અપદુત, અવદુત, ઉપન્યસ્ત, અપન્યસ્ત. ૨૪

૨૪. યોગથી મળતી ૧૮ સિદ્ધિઓ. અણિમા, મહિમા, લધિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, ઈશિતા, વશિતા, કામવસાયિતા, અત્રિભિન્નત્વ, દૂરશ્રવણ, દૂરદર્શન, મનોજ્ઞવ, કામરૂપ, પરકાયપ્રવેશન, સ્વચંદ્રમુક્ત્યુ, દેવસહકીડાનુદર્શન, યથા-

૨૦. (૧) ૧૨-૩૩૬-૧૫: ૧૬ ગુણો અને સત્તરમો આત્મા એણે કથન પણ અન્યત્ર છે. ૧૨-૨૩૧-૧૫: બીજમ્ભસ્તવરાજનાં 'સાંખ્યાચાર્યો જોને ૧૬ ગુણોથી વીંટાયેયું ૧૭મું તત્ત્વ કહે છે એવા સાંખ્યાત્માને હું નમુ છું' એવો ઉત્તેજ છે. ૧૨-૪૭-૩૪: ૧૭ તત્ત્વોવાળું અવ્યક્ત અભ, પંચભૂત, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, પાંચ ઇન્દ્રિય, સત્ત્વાદિ ૩ ગુણ. ૩-૨૦૧-૧૫ થી ૧૬, એમાં ૭ તત્ત્વો ઉમેરાતાં (મનન, જ્ઞાન અને પાંચ વિષયો) ૨૪ તત્ત્વો થાય છે જેને વ્યક્તાવ્યક્ત કહેવામાં આવે છે. ૩-૨૦૧-૨૦.

(૨) જુઓ આપ્ટેનો સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોશ. મહત્, અહંકાર, મનસ, પંચતન્માત્રા અને દસ ઇન્દ્રિય.

૨૧. ૧૨-૨૬૪-૧૨. ઉપરની ટીકામાં ૫. નીલકંઠે યાગવલ્ક્યનો આધાર ટાંકી યોગ અંગે શ્લોકો મૂક્યા છે તેમાંથી.

૨૨. (૧) ચિ. ૧૮-૫-૪૬.

(૨) અભ, પદ્મ, વિષ્ણુ, શિવ, ભાગવત, નારદ, વહ્નિ, માર્કંડે, ભવિષ્ય, અભવૈવર્ત, લિઙ્ગ, વરાહ, સ્કન્દ, વામન, કૂર્મ, મત્સ્ય, સુપર્ણ, અક્ષાઃ. (ભાગવત. ૧૨-૧૩-૪ થી ૮).

૨૩. સાનકુમાર, નારસિંહ, ભાંદ, શિવધર્મ, દૌર્વાસસ, નારદીય કાપિય, વામન, ઔશનસ, અક્ષાંડ, વાગ્ણ, કાલિકાપુરાણ, માહેશ્વર, સાંખ, સૌર, પારાશર, મારીય, ભાર્ગવ (કૂર્મપુરાણમાં આપેલી માદી મુજબ. MWD P. 202)

૨૪. વા. રા. ૬-૪૦-૨૩ થી ૨૬.

સંકલ્પસિદ્ધિ, અપ્રતિહતાદ્યા. ૨૫

૨૫ ભાગવતના ૧૮૦૦૦ શ્લોક. ૨૬

૨૬. જરાસંધે મથુરા ઉપર કૃતેલી ૧૮ ચદાઈ. ૨૭

૨૭. અદાર પ્રકારની વિદ્યા : ૬ અંગ, ૪ વેદ, મીમાંસા, ન્યાય, ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણ, આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ અને અર્થશાસ્ત્ર. ૨૮

૨૮. અદાર વ્યસન. મૃગયા, છૂત, દિવસે નિદ્રા, પરનિદ્રા, સ્ત્રીમેયન, નશી, તૈર્થત્રિક-ગીત, નૃત્ય અને વાદન, પ્રથા ભટકું એ દશ કામજન્ય અને ચાડી-ચૂગલી, (દુઃ) સાહસ-ભુલમ, દ્રોહ, ઇર્ષ્યા, અસપ્ત, બીજાનું ધન હનન કરવું, વાણીની તીક્ષ્ણતા અને પાર્શ્વ-મારામારી એ આઠ કૌધજન્ય કૃત્ત અદાર. અર્ધાનું મૂલ લોભ. ૨૯

૨૯. અદાર વ્યવહાર-દાવાના પ્રકાર. જેવું પાછું ન આપવું, ચાપણ હનન કરવી, બીજાની ચીજ વેચી નાખવી, ભેગા મળીને કરેલાં કામ (તે અંગેનાં વાંધા), આપેલું પાછું લેવું, પગાર ન આપવો, કરારનો ભંગ, ખરીદવેચાણનો ઝગડો, શેઠનો કરની તકરાર, સીમાડાની તકરાર, મારામારી, ગાળાગાળી, ચોરી, જોરભુલમ, વ્યભિચાર, સ્ત્રી-પુરુષ ધર્મોની વ્યવસ્થા (માં મન ફેર), છૂત, અને હોડ બકવી. ૩૦

૩૦. કાળ માપવાના કોષ્ટકમાં ૧૮ નિમેષની એક કાળા. ૩૧

૩૧. અદાર ગ્રંથિકાર. મનુ, યાજ્ઞવલ્કય, અત્રિ, વિષ્ણુ, હારિત, ઉશનસ, અંગિરસ, યમ, આપસ્તંબ, સંવર્ત, કાત્યાયન, બૃહસ્પતિ, પરાશર, વ્યાસ,

૨૫. ભાગવત, ૧૧-૧૫-૩ થી ૭. ઉપરાંત ભાગવતમાં બીજી પાંચ સિદ્ધિઓ વર્ણવેલી છે, ૧૧-૧૫-૮.

૨૬. ભાગવત, ૧૨-૧૩-૬.

૨૭. ભુઓ ભાગવત, ૧૦-૫૦-૪૨ થી ૪૪ અને ૧૦-૫૨-૬ થી.

૨૮. (૧) આષ્ટેનો સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોશ.

(૨) જાતક નં. ૫૦ 'કુમ્ભેષ જાતક'માં અદાર વિદ્યાઓનો ઉલ્લેખ છે. તેની પા. નોં.માં (અનુ. આનંદ કૌશલ્યાયન) આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે. ત્રણ વેદ, સ્મૃતિ, વ્યાકરણ, હિંદોવિચિતિ નિષ્ક્રાંત, ન્યોતિય, શિક્ષા, મોક્ષ-રાત, ક્રિયાવિધિ, ધનુર્વેદ, હસ્તિશિક્ષા, કામનન્ત્ર, લક્ષણ, પુરાણ, ઇતિહાસ, નીતિ, તર્ક, વેદક.

૨૯. મનુ. ૭-૪૫ થી ૪૯.

૩૦. મનુ. ૮-૩ થી ૭.

૩૧. મનુ. ૧-૬૪.

શંખ, સિખિત, દક્ષ, ગૌતમ. ૩૨

૩૨. (જૈન મન મુગ્ધ) અદાર પાપરથાન. પ્રાણાતિપાન, મૃત્યાવાદ, અદત્તાદાન, મૈત્રુન, પરિમદ, ક્રોધ, માન, માયા, શોભ, - રાગ, દ્વેષ, કલહ, અભ્યાખ્યાન (અમદોષારોપ), પૈમુન્ય, પરપરિવાદ, માયામૃત્યાવાદ, રતિ-અરતિ, મિથ્યાદર્શન. ૩૩

૩૩. (જૈન મન મુગ્ધ) અદાર દિશાઓ. ૪ દિગ્ધા, ૪ વિદિગ્ધા (ખૂણા), ૮ અંતરાધ વિભાગ, જાંચી અને નીચી એમ કુલ અદાર. ૩૪

૩૪. જૈન પરંપરા મુગ્ધનાં અદાર પ્રકારનાં તપોની શ્રેણિ. યવમખ્ય, વજ્રમખ્ય, ચાંડાયાળ, કનકાવલી, ગ્લાવલી, મુક્તાવલી, ક્ષુન્ધક, મદા (આ છેલ્લાં બે સિંદવિદીકિત કહેવાય છે). મખસખનિકા, અટ્ટઅટ્ટનિકા, નવનવનિકા, દશદશનિકા (આ છેલ્લાં ચાર પ્રતિમા કહેવાય છે), કુદ્ધ, મહા (આ બે સર્વતોભદ્ર કહેવાય છે) ભદ્રોત્તર, આચાર્યદ્વ. વર્ધમાન તેમજ ચાર ભિક્ષુપ્રતિમા. ૩૫

૩૫. એક જ બાળક સાથેના અદાર જાતના મંબંધન કથાનક એ કથાનક પ્રમાણે કુબેરદત્તની જોડણી બહેન સાધ્વી કુબેરદત્તાએ મણિકા કુબેરસેનાને

૩૨. (૧) MWD. P. 1272: આપેના સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોશમાં થોડાક ફેરફાર સાથે યાદી આપેલી છે.

(૨) ૧૮ ગ્રંથિકારના લીધે 'ગ્રંથિક' શબ્દ ૧૮ના અંક મઠે પણ પ્રયોજાય છે. MWD P. 1272.

૩૩. (૧) સ્થાનાંગ. ૪૮: મુત્તકૃતાંગ ૨-૪-૩: પ્રવચન સારોહાર ૬૨. ૩૩૭

(૨) યજ્ઞોવિજયજીની સમગ્રાયમાં શ્લોકમદ્ધ વિવરણ છે એવું જાણવા મળ્યું છે.

૩૪. (૧) આચારાંગ સૂત્ર (અનુ. સંતપાકજી પૃ. ૫)

(૨) આચારાંગ સૂત્ર અને આચારાંગ નિયુક્તિ (મૂળ અને અનુવાદ, ૧લો ભાગ. માર્કેમુનિ). પૃ. ૫૨ થી ૫૪. નિયુક્તિ ગાથા ૫૬ થી ૫૮માં નીચે મુજબ અદાર દિશાનાં નામ છે. પૂર્વ, પૂર્વદક્ષિણ, દક્ષિણ, દક્ષિણપશ્ચિમ, પશ્ચિમ, પશ્ચિમોત્તર, ઉત્તર, ઉત્તરપૂર્વ, સામુત્પાણી, કપિલા, ખેલિની, અદિધર્મા પર્વાધર્મા, સાવિત્રી, પદ્મા, વિત્રી, નરકની નીચે અવોદિગા અને દેવલોકની ઉપર બર્ધદિશા.

૩૫. તત્ત્વાર્થસૂત્ર, (૫. મુખનાવજી) પૃ. ૩૫૧ પા. નો. ૨: તદુપરાંત જૈન સાધુઓમાં 'પરિહારવિશુદ્ધિ' નામનો તપનો એક પ્રકાર છે જે અદાર માસ મુધી આચરવાનો હોય છે. જુઓ ઉપર 'કર્મ' (પ્રક. ૯) શ્લોક ૧૦૯, પા. નોં ૩૭, પૃ. ૨૪૬.

તેનાનું પુત્ર કુમેરદત્તથી (અજ્ઞાનને) લીધે થયેલા જાગૃક પુત્રને આ વચન ક્યાં ક્યાં. 'હે જાગૃક તું માગે ભાઈ છે, દિયર છે, પુત્ર છે, મારી શેષધનો પુત્ર છે, ભત્રીજો છે, કાકો છે: તું જેનો પુત્ર છે તે પણ મારો ભાઈ, પતિ, પિતા, પિતામહ, સમગ્ર અને પુત્ર છે: તું જેના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો છે તે પણ મારી માતા, મામુ, મોક્ષ્ય, ભોગ્યર્થ, પિતામહી અને વડ છે' ૩૬

૩૬. અદાર પ્રકારની માર્ગભા. ૩૭

૩૭. (૧) દુર્ગા અદાર દ્વાયવાળી છે 'અષ્ટાશ્વભુજ'. (૨) મહાસક્તી અદાર દ્વાયવાળી છે. ૩૮

૩૮. (જૈન મન મુજ્જન) ૧૮૦૦૦ અંગવાળુ શીત-અક્ષયર્થ. ૩૯

૩૯. (જૈન મન મુજ્જન) ૧૮ પ્રકારનું અક્ષયર્થ: ૬ ઓદારિક કામભોગ. વચન, કાયા, મનથી મેવે નહિ, મેવાવે નહિ અને મેવનાને ભણુ જાણે નહિ. ૬ વૈકીય-દિવ્ય મન વચન કાયાથી મેવે નહિ, મેવાવે નહિ અને મેવનાને ભણુ જાણે નહિ. ૪૦

૪૦. (જૈન મન મુજ્જન) ૧૮ પ્રકારનું અક્ષયર્થ. ૬ ઓદારિક. મન, વચન, કાયાથી મેવે, મેવાવે અને અનુભોદે ૬ દિવ્ય મન, વચન, કાયાથી મેવે, મેવાવે અને અનુભોદે. ૪૧

૪૧. (જૈન મન મુજ્જન) પ્રવ્રજ્યાને અયોગ્ય એવા પુરુષોના અદાર પ્રકાર બાલ, જલ, નયુમક, જડ, ક્ષીમ, વ્યાધિન, ચોર, રાત્ર્યડોહી, ઉન્મત્ત, અધ, દાસ, દુષ્ટ, મૂઠ, દેવાદાર, જુગિન અર્થાત્ જાતિ-કર્મ-શરીરથી લીન, વચનમદ, ભૂતક-નોકર, દીક્ષા આપવા માટે ભગાડ્યો ૪૨

૪૨. અદાર ત્રિપિ (અ) સાક્ષી, યનનાનિકા, ટેસાઉગીઆ, (દોષા પૂરિત, દોષાકારિકા ?), અગેટ્ટિકા, પુકખરસારિયા (પુકરસારિકા ?), પ્રહારાતિગા, ઉચ્ચતરિકા, અદારપટિકા, ભોગ્યવતિકા, વૈજુકિયા, નિદ્ધવિકા, અંકત્રિપિ,

૩૬ 'વમુદેનદિટ્ટી' (અનુવાક, ૬૧ બો જે સાહેસરા) ૫ ૧૫

૩૭ જૈન ધર્મ ઔર દર્શન (દ્વિતીય સ્કન્ડ) પૃ ૩૧૬

૩૮ (૧) જુઓ MWD.P 116 (૨) જુઓ આપ્ટેનો સંસ્કૃત-અંગ્રેજી ડિક્શ.

૩૯ જુઓ અઘ્ઠાસેમુ સ્ત્ર, આવસ્યકમ્ત્ર (હારિભદ્રિયાવતિ) ૫

૩૬૨ અષ્ટાદશશીલાઠ્ઠ-સદ્સપારિણ

૪૦ સમવાયાંગ, ૧૮ મો સમવાય

૪૧ 'નીશીથ ભાષ્ય', ગાથા ૫૧૧૩

૪૨ 'નીશીથ ભાષ્ય', ગાથા ૩૫૦૬, ૩૫૦૭.

ગણિનક્ષિપિ, ગાંધર્વક્ષિપિ અથવા જૂનક્ષિપિ, આદ્યક્ષિપિ, માહેશ્વરીક્ષિપિ, દ્રાવિડીક્ષિપિ, પૌંચિન્દ્રીક્ષિપિ. ૪૩

(૬) દંસક્ષિપિ, જૂનક્ષિપિ, યજ્ઞક્ષિપિ, રાક્ષસક્ષિપિ, ઔડીક્ષિપિ, યાવની-ક્ષિપિ, તુન્દ્રાક્ષિપિ ક્રારીક્ષિપિ, દ્રાવિડીક્ષિપિ, સૈન્ધવિક્ષિપિ, માત્રવિનીક્ષિપિ, નટક્ષિપિ, નાગરીક્ષિપિ, લાટ્રક્ષિપિ, પારમીક્ષિપિ, અનિમિત્તાક્ષિપિ, ચાલુક્યક્ષિપિ, મૂળદેવીક્ષિપિ. ૪૪

૪૩. 'આચારાંગ મુત્ર' પ્રથમ જુનરક્ષ-ધર્માં અદાર દગ્ગર પદ. ૪૫

૪૪. નિર્મથોનાં અદાર અતિચારસ્થાન. વ્રતપદ્ક (પાંચ મહાવ્રત અને રાત્રિભોજન), કામપદ્ક (૫૦વી, અપ, વાયુ, અગ્નિ, વનરપતિ અને વ્રસ-કાવતું રક્ષયુ), અકલ્પ (અપે નહિ તેવી વસ્તુ), ગૃહભાગ્ન, પક્ષંગ, આસન, સ્નાન, શોભાવર્ગન. ૪૬

૪૫. પોષ માસમાં અદાર મુહૂર્તનો દિવસ. ૪૭

૪૬. અષાઢ માસમાં અદાર મુહૂર્તની રાત્રિ. ૪૮

૪૭. અસ્તિ-નાગ્નિ પ્રવાહપૂર્વમાં 'વસ્તુ' નામના અદાર વિભાગ છે. ૪૯

૪૮. સદસાર દેવલોકના અને બીજા કાવ, સુકાલ, મહાકાલાદિ વિભાનોના દેવતાઓનું વધુમાં વધુ આયુષ્ય અદાર સાગરોપમ છે, અને તેઓ અદાર પખવાડીએ (અર્ધમાસે) આસોઽઞ્ચાસ લે છે અને મૂકે છે. ૫૦

૪૯. અદાર આવીણિક જુદ્ધધર્મ. તથાગતને અપક્ષિત નથી, રવિત-જે નથી, ચોરાચેડી વસ્તુની સ્મૃતિ નથી, અસમાહિત ચિત્ત નથી, નાના-પણાની સંસાર નથી, અપ્રતિસખ્યાય-સમજાણુવગરની ઉપેક્ષા નથી, ઇન્દ્રાની હાનિ નથી-સંકલ્પમિદ્ધિ, વીર્વહાનિ નથી, મૃતિની હાનિ નથી, સમાધિની

૪૩. સમવાયાગ, ૧૮ મો સમવાય.

૪૪. (૧) 'વિશેષાવસ્થક ગાથા' ૪૬૪ની ટીકા (મૂળ સદ્ભર્ત, 'ભારતીય જૈન શ્રમણસંમૃતિ અને લેખનકળા' પૃ. ૬) 'વર્ણક-સમુચ્ચય' ભાગ ૧, પૃ ૧૩૬ માં ૧૮ લિપિઓનાં નામ છે. એ જ ગ્રંથમાં પૃ. ૧૩૪ ઉપર આ યાદીઓથી સિત ૧૮ લિપિઓની નામાવલિ છે.

૪૫ 'આચારાંગનિયુક્તિ', ગાથા ૧૧.

૪૬. સમવાયાગ, ૧૮ મો સમવાય

૪૭. એજન

૪૮. એજન

૪૯. એજન.

૫૦ એજન

હાનિ નથી, પ્રસાદાનિ નથી, વિમુક્તિની હાનિ નથી, સર્વ કાયકર્મ જ્ઞાનપૂર્વક હોય છે, સર્વ વાણીનું કર્મ જ્ઞાનપૂર્વક હોય છે, મનનું સર્વ કર્મ જ્ઞાનપૂર્વક—જ્ઞાનાનુવર્તી હોય છે, અતીત કાળમાં આસક્તિ વિનાનું અને નિર્માધ જ્ઞાન-દર્શન પ્રવર્તે છે, અનાગતમાં આસક્તિ વિનાનું અને નિર્માધ જ્ઞાનદર્શન પ્રવર્તે છે, વર્તમાનમાં આસક્તિ વિનાનું અને નિર્માધ જ્ઞાનદર્શન પ્રવર્તે છે. ૫૧

૫૦. અદાર બોધિસત્ત્વ ધર્મ. ૫૨

૫૧. અદાર ધાતુઓ. ચક્ષુ, રૂપ, ચક્ષુવિજ્ઞાન, શ્રોત્ર, શબ્દ, શ્રોત્ર-વિજ્ઞાન, ઘ્રાણ, ગંધ, ઘ્રાણવિજ્ઞાન, જિહ્વા, રસ, જિહ્વાવિજ્ઞાન, કાય, સ્પર્શ, કાયવિજ્ઞાન, મન, ધર્મ, મનોવિજ્ઞાન. ૫૩

૫૨. અદાર પ્રકારની રચ્યતા. ૫૪

૫૩. પ્રાચીન બુદ્ધનિકાય-સંપ્રદાય અદાર ૫૫

૫૪. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને શીઝના નિયમો અર્થાત્ સમાધિ બરાબર પાળી શકાય તે માટે અદાર પ્રકારના આવાસો વર્ણવે ગયા છે મહાવાસ (ઘણા માણસોને ભેગા થવાનું સ્થાન), નવાવાસ (જે સ્થળે નવું કામ ચાલુ હોય), જરાવાસ (જીર્ણ રહેઠાણ), પન્થની (સરિયામ રસ્તા પાસેનું ઘર), સોબ્ડી (હોજ પાસેનો વાસ), પળ્લુ (ભાણપાત્રામાં કામ આવે તેવાં પાદકાં ગિગતાં હોય તેની નજીકનું ગ્રથળ), પુષ્ક (ફૂલવાડી), ફલ્લ (ફૂલનો બગીચો), પરિયત (પ્રાર્થના સ્થળ), નગર, દાન (ધમારની લાકડાનું જંગમ), ખેત (ખેતર), વિસભાગ (વિખવાદરાણું સ્થળ). પદ્દન (બાગર બરાવાની જગ્યા), પચ્ચન્ત કે પ્રત્યન્ત (જંગલી, અસરકારી લોકોને રહેવાની જગ્યા),

૫૧. મહાચ્યુત્તપ્પિ, પૃ ૩ ૯મી કડિકા

૫૨. મહાચ્યુત્તપ્પિ, પૃ. ૧૩ કડિકા ૨૯. દાન, શીન. કાના પીર્થ, ધ્યાન, પ્રસાદ આદિ ધર્મોનું વર્ણન છે. અને તે પત્રીના બાર ધર્મોનું વર્ણન ઘણું લાણુ અને થોડાક શબ્દોમાં મૂકી શકાય નહિ તેનું હોઈ અહીં લીધું નથી

૫૩. મહાચ્યુત્તપ્પિ, પૃ. ૩૩. કડિકા ૧૦૭: MWD P. 513 ઉપર આનો 'ધાતુલોક' તરીકે ઉલ્લેખ છે (ધર્મસંગ્રહ ૫૮)

૫૪. શાંતિદેવકૃત 'બોધિચર્યાવતાર' ૯મો સર્ગ. તેની પંજરિકા (પ્રજ્ઞા-મુખકૃત)માં છે. એ રચવાદનો પ્રય છે

૫૫. 'જાતક' ખંડ ૧. ઉપોદ્ધાન ૫ ૧. પા. નો. ૪ (અનુ. કૌસલ્યાપન)

મીમા (રાત્યનો સરદદ પ્રેષ), અસપ્પાય (અપથ્યકારક જળ્યા), મિત્ર (જ્યાં સમાધિમાર્ગમાંની મુશ્કેલીઓ જાણનાર મિત્ર ન રહેતો હોય તે જળ્યા.) ૫૬

૫૫. (સૃષ્ટિના) આદિ સંબંધી અદાર ધારણાઓ. જુદા જુદા દાર્શનિક મતોમાં અદાર મત આદિ સંબંધી ધારણાવાળા છે. ૫૭

૫૬. ધૂપાદિ લક્ષ્મણવાળી અદાર પરિચિટ વિદ્યાઓ. ૫૮

૫૭. આમુર્વેદની સન્નિપાતજ્વરણ અદાર ઔપધિઓ. અષ્ટાદશાઙ્ગ. ૫૯

૫૮. તંત્રશાસ્ત્રોક્ત પૂજનના કે સ્વાગતના અદાર ઉપચાર. અષ્ટાદશોપચાર. આસન, સ્વાગત, પાદ્ય, અર્ધ્ય, આચમન, સ્નાન, વસ્ત્ર, ઉપવીત, આશૂચ, ગન્ધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, અન્ન, તર્પણ, માળા, અનુભવન, નમસ્કાર. ૬૦

૫૯. અદાર પ્રકારનાં ધાન્ય. ૬૧

૬૦. ગણિતમાં પરાર્ધ મુધીનો સંખ્યાક્રમ અદાર. એકમ, દશક, શતક, હજાર, દસહજાર, લાખ, દસલાખ, કરોડ, અનન્ન, અર્ધ, નિષ્પર્ધ, પદ્ય, મહાપદ્ય, ગંકુ, મહાગંકુ, અંત્ય, મધ્ય અને પરાર્ધ.

૬૧. અષ્ટાદશ દેશ-અદાર દેશ અર્થાત્ સર્વત્ર. એ અર્થમાં શંકરાચાર્યનો પ્રયોગ. ૬૨

૬૨. શિષ્યશાસ્ત્રના અદાર આચાર્ય. જુઝુ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, વિશ્વકર્મા, મય, નારદ, નમોજિત, વિશાસાસ, પુરંદર, બ્રહ્મા, કુમાર, નન્દીશ, શૌનક, ગર્ગ, વાસુદેવ, અનિરુદ્ધ, શુક, બૃહસ્પતિ ૬૩

૫૬. 'સમાધિમાર્ગ', પૃ. ૨૩ થી ૨૮.

૫૭. જુદા જુદા ૬૨ દાર્શનિક મતો ઉપર મુજબ અદાર આદિ સંબંધી અને ચૂંવાળીસ અંત સંબંધી ધારણાવાળા છે. 'દીપનિકાય' (હિંદી અનુવાદ) ૧-૧-૨, પૃ. ૫ થી.

૫૮. શબ્દરત્ન મહોદયિ

૫૯. એજન

૬૦. જુઓ આપ્ટેનો સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોશ.

૬૧. એજન. ચવ ગોઘૂમધાન્યાનિ તિલાઃ કશ્નુકુલત્થકાઃ ।

માપા મુદ્ગા મસુરાચ નિષ્પાવા શ્વામસર્પપાઃ ॥

ગવેષુકાચ નીતારા ઓઢક્ષોડય સત્તીનકાઃ ।

ચળકાશ્વીનકાયૈવ ધાન્યાન્યશ્ચાદયૈવ ॥

૬૨. કા તેડશ્ચાદશદેશે ચિન્તા । 'દ્વાદશપંજરિકા' ૧૧.

૬૩. જુઓ આપ્ટેનો સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોશ.

૬૩. અદાર દ્વિપ. ૬૪

૬૪. અદાર પ્રકારનાં મૂળ. ૬૫.

૬૫. ચક્રવર્તિની અનેકવિધ ઋદ્ધિઓ પૈકીની, શ્રેણી અને પ્રશ્રેણી નામક ઋદ્ધિઓની સંખ્યા અદાર અદારની છે. અને અથ નામક ઋદ્ધિની સંખ્યા અદાર કરોડની છે. ૬૬

૬૬. અદાર વ્યાકરણ. ૬૭

૬૭. અદારનો 'સર્વ' અર્થ થાય એ રીતે લોકકહેવતોમાં પ્રયોગ.

(૧) જાંટનાં અદારે વાંકાં.

(૨) અદારે વર્ણ.

(૩) અદાર ભાર વનસ્પતિ

૬૮. સોળ આનાનો રૂપિયો હોય છે. તે સોળ કળાને અનુવક્ષીને છે., પણ મેવાડના એક રાણાએ અદાર આનાના રૂપિયાનું ચલણ કર્યું હતું. તેની પાછળ ભારતીય લોકમાનસમાં અદારનું મહત્ત્વ અંકિત થયેલું છે, તેની અસર ગ્રીક્ષાચેક્ષી દેખાય છે. ૬૯

૬૪. અગાદતાષ્ટાદશતા ત્રિગીષયા નવદ્વયદ્વીપપૃથગ્ગચ્છિયામ્ ।

(નૈષધ, ૧-૫. જુઓ આપેનો સંસ્કૃત-અ શ્રેણ કોશ)

૬૫. જુઓ આપેનો સંસ્કૃત-અ શ્રેણ કોશ. મરાઠી નામ આપેવાં છે. વેણુ, એરણી, ટેંટ, સિવણુ, પહાડમૂળ, પુનર્નવા, રાનઉડીદ, ચિકણુ, એરંડ, જીવક, આલક, જીવંતી, ચતાવરી, તિરકંડે, જીસ, દર્ભ, કસર્ધ, સાલી.

૬૬. 'વર્ણક-સમુચ્ચય', ભાગ ૧, પૃ. ૪૫, ૧૨૮.

૬૭. એજન ૫ ૧૬૩. અદાર વ્યાકરણના નામ દર્શાવેલાં નથી

પરિશિષ્ટ ૨

લેસ્થા

(સંદર્ભ માટે જુઓ, 'સંયમ' (પ્રક. ૧૯) મ્લોક ૧૭૪, પૃ. ૩૭૪)

જીવોના આંતરિક લાવોની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના તર-તમ-ભાવને જૈન શાસ્ત્રો 'લેસ્થા' શબ્દ દ્વારા સૂચવે છે. એના અનુક્રમે કૃષ્ણ, નીલ, કાપેત, (=ધૂમ) તેજ, પદ્મ અને શુક્લ એવાં નામ છે.^૧ જીવને કર્માનુસાર સાગતી પ્રત્યેક 'લેસ્થા'ના ચોક્કસ જાતના 'રંગ, સ્વાદ, ગંધ અને સ્પર્શ' છે. અને જીવ કયા લેસ્થામાં કેટલો સમય રહે છે તે પણ પસંદાપમ, સાગદાપમ આદિ કાસગણના વાચક સમ્પ્રદાયી જાતાવેવું છે. જો કે જૈન આગમ સાહિત્યમાં અન્યત્ર 'લેસ્થા' શબ્દ રંગના અર્થમાં વપરાયેલો છે.^૨

આ 'લેસ્થા'ને મળતી રીતે મહાભારત ગાંતિપર્વ, 'વૃત્રગીતા'માં જાતના સર્વ જીવો ૭ વર્ણમાં વહેંચાઈ જાય છે એમ કહ્યું છે. એમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જીવોના કૃષ્ણ, ધૂમ, નીલ, રક્ત, હારિદ્રિ (પીત) અને શુક્લ એવા ૭ વર્ણ છે.^૩ આ વર્ણ અને 'લેસ્થા'નું સામ્ય દેખી શકાય

૧ કિષ્કા નીલા કાલ્ક ય, તેઽ પમ્દા તદ્દેવ ય ।

મુક્લેમા ય છદ્ધા ય, નામાદ્ વુ જહલ્લય ॥ ઉ. સ, ૩૪-૩.

૨ મહીદ મજ્જમ્મિ ઠિંદ નગિન્દે પન્નાયે સુરિયમુદ્ધલેસે ।

એવ સિરીએ હ સ મૂરિવળ્ણે મળોરમે જોયદ અન્નિમાલી ॥

સૂત્રકૃતાંગ ૧-૬-૧૩.

પૃથ્વીની મધ્યમાં રહેલો પર્વતરાજ સૂર્યના જેવા શુદ્ધ વર્ણ અને તેજ સહિત (હેસે) જણાય છે તેમ અનેક વર્ણવાળો, મનોરમ, પ્રકાશમાન (આ પર્વત) ત્રીથી ઘોષિત થાય છે.

૩. યદ્ગીવવર્ણાઃ પરમ પ્રમાણ

કૃણ્ણો ધૂમ્નો નીલમયાસ્ય મધ્યમ્ ।

રક્ત પુનઃ સહ્યતર મુષ્ઠં વુ

હારિદ્રવર્ણં મુમુલ ચ શુક્લમ્ ॥ ૧૨-૨૭૧-૩૩.

(દુઃખી એવા) કૃષ્ણ અને ધૂમ, અને મધ્યમ નીલ તથા સહનશીલ રક્તવર્ણના, અને હારિદ્રવર્ણના સુખી તથા શુક્લ વર્ણના અત્યંત સુખી એવા જીવોના ૭ વર્ણો (શાસ્ત્રોક્ત) પરમ પ્રમાણ વડે (સમજાય) છે.

છે. વળી જીવ કેટલા ‘વિસર્ગ’ સુધી ક્યા વર્ણમાં રહે છે તેવું, * બ્રાહ્મણ-
ત્રયોમાં કવચિત્ દેખાતી એવી જૈન પરંપરા જેવી કાશ્યગણના દ્વારા દર્શાવેલું
છે.^૪ ઉત્તરાધ્યયન મૂલના લેખકને પત્યોપમ, સાગરોપમ સમજાવવા જરૂરી લાગ્યાં
નથી કારણ જૈન સાહિત્યમાં એ સુપ્રસિદ્ધ છે. ત્યારે મ લા.ના લેખકે વિસર્ગ
વિસ્તારથી સમજાવ્યો છે, કારણ વેદિક પરંપરા માટે એ કંઈક અગત્યની
વાત છે. બન્નેમાં ફરક એ છે કે જૈન માન્યતા વધુ અનિચ્છેાક્રિતવાળી દેખાય
છે. જે કે વર્ષોની સંખ્યાને બદલે આવા પ્રકારની ગણતરી આપવાનો ઉદ્દેશ
કાળની અનંતતા બતાવવાનો હોવો જોઈએ.

મ લા.નો ‘વર્ણ’ શબ્દ જીવને કર્મથી લાગેવા એક જાતના ‘રંગ’ના
અર્થમાં છે. ‘લેશ્યા’ની જેમ અને વધારામાં સ્વાદ, ગંધ અને રસ નથી.

ભારતની અન્ય પ્રાચીન શ્રમણપરંપરાઓમાં પણ ૭ પ્રકારની ‘જાતિ’
વિશે ઉપરનાને મળતી માન્યતાઓ છે. પૂરણકાશ્યપનો અક્રિયાવાદ અને
મહાપ્રભુ ગોસાધનો સંસારશુદ્ધિવાદ એક આજીવક પંથમાં સંમિશ્રિત થઈ

૪. (૧) (સત્કુમારે જન્મે કહે છે) હે દેવ ! પ્રજાવિસર્ગ (કદપ ?) નું
પરિમાણ હજારો વાવો જેટલું થાય.

આ વાવો એક યોજન જેટલી પહોળી છે, એક કોશ જેટલી ઊંડી છે,
અને પાંચમો યોજન જેટલી લાંબી છે, તથા પૂર્વ-પૂર્વથી ઉત્તર-ઉત્તરની એક
એક યોજન મોટી છે.

(હવે) એક વાળના છેડાથી તે સર્વ વાવોમાંથી જળનું માત્ર એક
દીપ્તું જ-ખીનું નહિ, દરરોજ બહાર કાઢવામાં આવે અને એમ કરતાં એ
વાવોના તમામ જળનો હાથ થાય, ત્યારે પ્રજાઓના લયસહારૂપ વિસર્ગ
થાય છે. ૧૨-૨૭૧-૩૦ થી ૩૨.

(૨) આ સાથે સરં જૈન કાશ્યગણના.

એક યોજન ઊંડો, એક યોજન પહોળો ગોળ ખાડો એકથી સાત
દિવસની વપનાં બાળકોના વાળથી ભરવામાં આવે અને પછી દર સો વર્ષે
એક એક વાળ કાઢવામાં આવે એ રીતે ખાડો ખાડી થતાં જે સમય લાગે
તે વ્યવહારપત્ય. એવાં અસંખ્ય વ્યવહારપત્ય = ૧ ઉદ્ધારપત્ય. અસંખ્ય
ઉદ્ધારપત્ય = અધ્યાપત્ય. $10 \times (1 \text{ કરોડ} \times 1 \text{ કરોડ})$ અધ્યાપત્ય = ૧
સાગરોપમ. $10 \times (1 \text{ કરોડ} \times 1 \text{ કરોડ})$ સાગરોપમની એક ઉત્સર્પિણી અને
તેટલાં જ વર્ષોની એક અવસર્પિણી, એવી અસંખ્ય ઉત્સર્પિણીઓ અને
અવસર્પિણીઓ વીતી જાય ત્યારે સંખ્યાતીત અથવા અસંખ્ય કાળ થયો
કહેવાય. (‘ઉત્તરાધ્યયન મૂલ’, અનુવાદક ડો. સડેસરા. પૃ. ૮૦. પા. નોં. ૧).

ગયા હતા. એ વિશે અંતુરનિકાયના છક્કનિપાન (મુત્ત ૫૭)માં ઉલ્લેખ છે. એમાં આનંદ ભગવાન બુદ્ધને પૂછે છે, “ભદ્રંત પૂરણકાસ્યપે કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત, હરિ, શુકલ અને પરમ શુકલ એવી છ વ્રતિઓ કહી છે. ખાટ્ટી, પારધી વગેરે લોકોનો કૃષ્ણ જનિમાં સમાવેશ થાય છે, બિહુ વગેરે કર્મવાદી લોકોનો નીલ જનિમાં, એક વસ્ત્ર રાખનારા નિર્મળોનો લોહિત જનિમાં, સફેદ વસ્ત્ર પહેરનારા અવેવક શ્રાવકોનો (આશ્વક શ્રાવકોનો) હરિ જનિમાં, આશ્વક સાધુ અને સાધ્વીઓનો શુકલ જનિમાં, અને નંદવંશ, કિસ સંકિચ્ચ અને મકખતિ ગોસાલનો પરમ શુકલ જનિમાં સમાવેશ થાય છે.”^૫ વગેરે.

એ જ પ્રમાણે ‘પાતંજલ યોગદર્શન’માં યોગીનાં કર્મ અશુકલકૃષ્ણ અને અન્યોનાં ચિત્તનાં (કૃષ્ણ, શુકલકૃષ્ણ અને શુકલ એમ) ત્રિવિધ હોય છે, એવું કહેવાયું છે, તે આ પદ્ધતિ લેર્યા, વર્ણ, કે જનિતું સંક્ષિપ્ત રૂપાંતર લાગે છે.^૬

લેર્યા વિશે આપણા આર્ય પંડિત પૂ. પં. સુખવાસજીએ એમના ‘૪ યા કર્મવ્રથ’ પુસ્તકમાં સમજૂતિ આપી છે, તેમાંથી કેટલાક ભાગનો સાર વાચકોને માહિતી મળે તે ઉદ્દેશથી નીચે આપવામાં આવ્યો છે.^૭

લેર્યાના (ક) દ્રવ્ય અને (સ) ભાવ એવા બે ભેદ છે. એમાં દ્રવ્યલેર્યા વિશે ૩ મત છે. (૧) કર્મવર્મણા-નિષ્પન્ન^૮ (૨) કર્મ-નિષ્પન્ન^૯ (૩) યોગ-પરિણામ.^{૧૦} ભાવલેર્યા, સંકલેષ અને સયોગથી થાય છે. સંકલેષના તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ, મન્દ, મન્દતર, મન્દતમ વગેરે અનેક ભેદ હોઈ વસ્તુના ભાવલેર્યા અસંખ્ય પ્રકારની છે, છતાં શાસ્ત્રમાં સંક્ષેપમાં છ વિભાગ બતાવ્યા છે. શાસ્ત્રમાં આ છ ભેદ સમગ્રવા માટે નીચે લખેલાં બે

૫. ‘બુદ્ધચરિત’, (કાસંખી) પૃ. ૧૨૫, ૧૨૬.

૬. કર્માનુક્રાવ્ય યોગિનિવિષમિતરેષામ્ ॥ યો. સૂ. ૪-૭.

૭. અહીંની દર્શન ઔર ચિંતન (ચણ્ડ ૨) પૃ. ૨૬૭ થી ૨૬૮ ના આધારે લખાણ કર્યું છે.

૮. ઉ. સૂ. અ. ૩૪ની ટીકા. પૃ. ૬૫

૯. એજન. વાદિવૈતાલ શ્રી શાન્તિસરિનો મત.

૧૦. હરિભદ્રસરિનો મત. ‘પન્નણા’ (મવ્યગિરિકૃત) પદ ૧૭ની ટીકા

પૃ. ૩૩૦: ‘આગમદોહનરૂપ લોકપ્રકાશ’ (ઉપાખ્યાય વિનયવિનયજીકૃત) સર્ગ

૩. શ્લોક ૨૮૫.

દર્શાવે આપ્યાં છે. ૧૧

(૧) કોઈ જ માણસો જાંબુ ખાવાની ઇચ્છાથી જતા હતા. એટલામાં જાંબુનું ઝાડ જોઈને એમાંનો એક બોલ્યો, ‘જાંબુનું ઝાડ તો આ રહ્યું. હવે ઝાડ ઉપર ચઢીને જાંબુ લેવા કરતાં તો જાંબુથી લાદેલી આ મોટી મોટી ડાળાઓવાળા ઝાડને જ કાપીને નીચે નાંખવું સારું.’

એ સાંભળી બીજો બોલ્યો, ‘ઝાડને કાપવાથી શો લાભ? કેવળ ડાળાઓ કાપી નાંખો.’

ત્રીજો બોલ્યો, ‘એ પણ બરાબર નથી. નાની નાની ડાળાઓને કાપવાથી પણ કામ પાર પાડી શકાય છે.’

ચોથો બોલ્યો, ‘ડાળાઓ પણ શું કામ કાપવી? ફળનાં લૂમખાં જ તોડી લો.’

પાંચમો બોલ્યો, ‘લૂમખાંનું શું કામ છે? એમાંથી ચોડાં જાંબુ જ લઈ લો ને’

છેવટે છઠો બોલ્યો, ‘આ બધા વિચાર નિરર્થક છે. કેમકે આપણે જ જોઈએ છે તે ફળ તો નીચે પણ પડેલા છે. શું એટલાથી આપણું કામ સિદ્ધ નહિ થાય?’

(૨) કોઈ જ માણસ લૂંટ કરવાના ધરાદે જતા હતા. રસ્તામાં એક ગામ આવતાં, એક બોલ્યો, ‘આ ગામને નહ-બ્રહ્મ કરી નાખો-મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી જે કોઈ મજે તેને મારો અને લૂંટી લો.’

એ સાંભળી બીજો બોલ્યો, ‘પશુ, પક્ષી વગેરેને શું કામ મારવા, કેવળ વિરોધ કરનારાં માણસોને જ મારવા.’

ત્રીજાએ કહ્યું, ‘મિચારી સ્ત્રીઓની હત્યા શું કામ કરવી? પુરુષોને જ મારી નાંખો.’

ચોથાએ કહ્યું, ‘બધા પુરુષોને નહિ, પણ જે સશસ્ત્ર હોય તેને જ મારો.’

પાંચમાએ કહ્યું, ‘જો સશસ્ત્ર પુરુષ પણ વિરોધ ન કરતો હોય તો એને શું કામ મારવો.’

છેવટે છઠો બોલ્યો, ‘કોઈનેય મારવાથી શું લાભ? જેવી રીતે ધન ઉઠાવાય તેવી રીતે ઉઠાવો, અને કોઈનેય મારવા નહિ. એક તો ધન લૂંટવું અને બીજું એના માણીકને મારવો તે બરાબર નથી.’

આ બે દર્શનોથી લેશ્યાઓનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાય છે અને દર્શનમાં જો માણસોમાં પડે-નાં-પડેલા કરતાં પત્રી-પત્રીના પુરુષો પરિણામ શુભ,

શુભાનર અને શુભતમ જાણાય છે પત્રી-પછીના પુનઃમા સકરોશની ન્યૂનતા અને મૃદુતાની અધિમ્તા દેખાય છે પહેલા પુનઃમા પરિણામે ક્રમવાર કૃષ્ણ લેસ્યા, પીગ્લની નીનલેસ્યા (એમ કાપેલ તેજ, પદ્ય અને શુદ્ધ) સમજની જોઈએ ૧૨

---

૧૨ આવશ્યક હારિભદ્રી વૃત્તિ પૃ ૨૪૫ તથા લોકપ્રકાશ સ ૩ ૨નોક ૩૬૩-૩૮૦ લેસ્યા વિશે લોકપ્રકાશ સર્વાર્થસિદ્ધિ પ્રગાપના-લેસ્યાપદ જીવકાંડ ઉત્તરાધ્યાયન વગેરે ગ્રંથોમા નિરૂપિત માહિતિ મળશે અહીં 'દશન ઔર ચિત્તન' માધી લીલેન ભાગ સમાપ્ત થાય છે

प्रतिक सूचि (अ)

(आ अथभां समाश्लेषित महाभारतना श्लोकोनी)

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
अक्रोधन जयेत्क्रोध-	३६१	अस्य सत्त्वैव य य-	४
अत्रादत्तासंभवनि	२१७	असुचैरपि श्लोक	३३९
अतश्च घर्माभि पुभि-	२२७	असंतोषपरा मूग-	२८६
अस्त्वो श्लेषवद्वाक्य	२३१	अहिंसा सत्यमक्रोध-	१७३
अत्र ते हृदय वेद	६५	अहिंसा सत्यमक्रोधो	३९
अद्रोह सर्वभूतेषु	३५१	आत्मन्यपि न विश्वास-	३२९
अधर्म धर्मकामो हि	४३	आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था	३९३
अधीयान पण्डित मन्यमानो	३१९	आत्म्यौपम्येन सर्वत्र	१८५
अप्यारमहानभित्यस्व	३२३	आद्य पुरुषमीशान	४
अनयो ह्यर्घसंकाश-	२९४	आनुसृत्य परो धम	५६
अनाश्रित्यैतदाख्यान	१७	इत्याप्ययनदानानि	३६
अप्रमादाक्षय रक्षे-	३४८	इति ते ज्ञानमाख्यात	२००
अभय सत्त्वसंगुदि-	१७३	इतिहासोत्तमादस्मा-	१३
अभियुक्त बलवता	२७१	इन्द्रियार्थेषु वैराग्य-	३२३
अभ्यासाश्रमते यत्र	२७७	इमां भारतमावित्री	४३४
अमानित्वमदम्भित्व-	३२३	इष्टीष्व विविधा प्राप्य	९४
अमृत यैव मृत्युश्च	१४०	उत्तरो देवयानस्तु	३६
अर्घशास्त्रमिद पुण्य	१८	उत्पन्नस्य हरो भूत	३७७
अर्घस्य पुष्टो दासो	२३१	उद्धरेदात्मनात्मान	१७५
अर्घहितोर्नरथष्ट	२२६	उमे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रभृते	१३७
अर्घ भायां मनुष्यस्य	२१५	उमे सत्ये जपन्निर्वृत्त	१८
अलात तिदुक्तस्यैव	४१७	कर्णबाहुर्विरोध्येष	४२६
अभ्याधिक् ऋक सीकणमुष्ण	३५९	एक क्षमावता दोषो	३६०
अभद्रया हुत दत्त	२५४	एतत्पदमनुद्विज	८८
असक्तिरनभिवाञ्छ	३२३	एतेषु हि नर सक्तो	२७१

एवं शरीरशौचेन	३७६	दान्तस्य किमरण्येन	३६८
एवं सर्वमहिंसायां	८५	दुर्योधनो मन्युमयो महाद्रुमः	५
कर्मण्यकर्म यः पश्ये-	२५१	देवदत्तां पतिभ्रातां	२१३
कर्मन्त्रियाणि संयम्य	२४६	द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि	२१०
कस्येदमिति कस्य स्व-	१५८	द्रुमं यथा वाष्पुदके पतन्त-	१५४
कान्तारेऽपि मिथामो	२१५	द्विपायनोऽष्टपुटनि सुतमप्रमेय	१७
कामयारी तु कामेन	३७३	द्वयक्षरस्तु भवेन्मृग्यु-	१५३
कामबन्धनमेवैक	१४९	धनेन किं यत्नं ददाति नाप्नुते	३५४
कर्म कामयमानस्य	३७०	धर्मं करोमीति करोत्यधर्म-	४३
काम्यानां कर्मणां न्यासं	१३३	ध्यायतो विषयान्पुंसः	३६६
क्रियागुणानां सर्वेषां-	१७	न कालो दृष्टमुद्यम्य	२५६
क्रोधाद्भवति संमोहः	३६६	न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो	३३१
क्षमया क्रोधमुत्तिष्ठत्या-	३४८	न चापि वरं वरेण	२९०
क्षमारिज्ञां सत्यमयो	१९१	न ज्ञातुं कामाक्षं भयाक्षं लोभा-	४३१
क्षिप्रं विजानाति चिरं श्रुति	३१३	न तद्बलं यन्मृदुना विरुध्यते	४७
क्षीणे च पुण्ये विगते च पापे	१९४	न तल्लोके द्रव्यमस्ति	३७८
क्षत्रायां हुनरधेष्टा	२७०	न तेन स्वविरो भरति	३१०
जयो वैरं प्रसृजति	२९०	न धर्मफलमाप्नोति	५१
जानन्नपि च यः पापं	२४८	न नियोज्याश्च नः शिष्या	३१९
तत्र पूर्वध्वतुर्वगः	३६	न नूनं परदुःखेन	२७९
तयो न कल्कोऽध्ययनं न कल्पः	१९	न पापं प्रति पापः स्या-	२६८
तं विद्यादुःखसंयोग-	३४६	न योनिर्नापि संस्कारो	९४
तेजः क्षमा धृतिः शौच-	१७३	न लोके दीप्यते मूर्खः	३३८
तेषामेवानुत्तमार्थ-	२०४	न वाससां न रामाणां	२१७
तेषां सततयुक्तानां	२०४	न स क्षयो महाराज	४००
त्यज धर्ममधर्मं च	१९१	न साधुना नोत असाधुना वा	१४४
त्यजेत्कुलार्थं पुरुषं	३९६	न सा समा यत्र न सन्ति वृद्धा	६४
त्यागः स्नेहस्य यस्त्यागो	१६७	न स्वे सुखे वै कुर्वते प्रदुष्ये	३५३
त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-	२११	न हायनैर्न पलितै-	३१०
त्वरमाणश्च भीरुश्च	४५	न ह्येन पुरुषो द्रष्टा	४१५
दश धर्मं न जानन्ति	४५	नान्य गुणेभ्यः कर्तारं	१८८
दक्षमाना मनोदुःखै-	२१६	नारायणं नमस्कृत्य	१

नारित सत्यात्परो धर्मो	७३	यथा रुक् शृङ्गमयो पुराणं	१९४
नास्यात्तिवादा हृदय सापद्यन्ति	१४४	यथा समुद्रो भगवान्-	१८
निर्मानमोहा जिनमङ्गलोऽश	१७१	दयैतात्मा तथा पुत्र-	२१९
नोदकक्रिष्णगात्रस्तु	३७४	यत्रैर्णनाभि परिवर्तमान-	१९४
पश्य भूतानि दुःखेन	१५५	यदन्येषा हित न स्या-	३५१
पुत्रपौत्रगमाक्रोर्णो	२२१	यदा चाय न विभेति	१४८
प्रज्ञाचक्षुर्नर इह	५५	यदा न पुरुते भाव	१४८
प्रज्ञाप्रज्ञादमारुग्न	४१८	यदिद वैदयचन	३७
प्रज्ञस्तु जल्पता पुमां	३२७	यस्मिन् मन्त्रसमयो	२१२
भयस्या मामभिजानाति	२१०	यस्मिन्मिन्द्रियाणि मनसा	२५०
भारं स वहते तस्य	३१५	यः शास्त्रविधिमुत्तम्य	१९८
भार्यायां रक्ष्यमाणाया	२१४	य सधारयते मन्यु	३५५
भैरव्यमेतद् ग्रस्य	२८२	युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुम-	५
भ्रम प्रमोहमायत-	३४८	यो गोशत कनकशृङ्गमय ददाति	१७
भक्त्य मङ्गल विः	४	योऽन्यथा सन्तमात्मान-	६५
भृक्कर्मकृन्मत्परमो	२०७	यो विद्यामृतुरो वैदान्-	१४
भग्मना भव भङ्गको	२०६	यो हि वैद च शास्त्रे च	३१४
मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्या	८१	रागद्वेषवियुक्तस्तु	३६७
मयि चानन्ययोगेन	३२३	राज-सत्य परं मङ्ग	७४
महर्षाद्भारवर्षाच्च	७१	राजन्सत्यमात्राणि	३४२
महर्षे पूजितस्येह	४	वक्तु बहुविध शक्य	२३
मातापितृमहर्षाणि	४२३	वार्धमाणोऽपि शपेभ्य-	२६७
मानस सर्वमूताना	५४	त्रिहाय कामान्य सर्गाद्-	१७२
यच्च काममुत्त लोके	३७९	वेदस्याध्ययन हीद	४२१
यत् प्रवृत्तिभूताना	२४०	शक्नोतीहैव य सोढु	३६४
यत्तदमे विपमित्र	२७७	शरीरेण कृत पाप	१८
यत्पृथिव्या ग्रीहिर्यव	३९०	शील प्रधान पुरुषे	३५३
यन्नाधर्मो धर्मरूपाणि विभ्र-	४०	शुभ्रपुरपि दुर्मेधाः	३१७
यथा नागपदेऽन्यानि	८५	श्रुत्वा द्विदमुपाख्यान	१४
यथा बल क्रियाहीन	३७६	श्रुत्वा हि मम वाक्यानि	९
यथा मम तथान्येषा-	१५५	श्रेयान्स्वधर्मो विगुण	२५
यथा मृतिर्गुह्य कर्ता	२४१	सता सदा शाश्वतो धर्मवृत्तिः	३३०

सत्येन मे दौध वसुधरा च	६९	सर्व स्वे स्वे गृहे राजा	४०१
सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं	३३१	सर्वे क्षयान्ता निचया	२५८
समस्तमिह तच्छ्रुत्वा	८८	सर्वेषां य मुहुरित्य	५९
सम्यक्संकल्पसंबन्धात्-	३७	मुखमात्यन्तिक यत्त-	२७७
सम्यगाहारयोगाच्च	३८	मुग्गार्थिन कुतो विद्या	३०८
सर्वभूतस्थमात्मान	१७९	सौमद्र द्वौघदेयांश्च	२९५
सर्ववेदाधिगमन	७१	सौहृदात्सर्वभूतानां	३३०
सर्वस्तरत्न दुर्गाणि	४२०	हर्षस्थानसहस्राणि	४२३
सर्व जिह्म मृत्युपद-	१५१		

પ્રતિક સૂચિ (વ)

૧ (પાદનોંધોમાં ઉદ્ધૃત કવેશ સંસ્કૃત, પાલિ અને પ્રાકૃત
અવતરણોની સૂચિ)

અક્રોધેન ત્રિને કોપં	૩૬૧	અન્યતુલ્માદયા પૂર્ણ-	૨૩૫
અગાધે વિમલે શુદ્ધે	૩૭૪	અન્યાનપરિરદન્સાધુ-	૩૨૮
અગાહતાદાદશતા	૪૪૭	અન્યે ત્વેશમજાનન્તઃ	૯૭
અગોરણીયાન્ મદતો મહીયાન્	૧૪૬	અપરિત્યજ્ય ગાર્હસ્થ્ય	૪૦૧
અત પરતરં નાસ્તિ	૧૨૪	અપામમસ્તથેન્દોધ	૩૪૨
અન્ પ્રભાવાન્ પરોઽસ્તિ મૃયુ-	૧૩૯	અપિ ચ મવતિ મૈષિટેન ગીત	૧૭૦
અત્તના ચોદયત્તાન	૧૭૬	અપિ ચત્સુદુરાચારો	૨૬૯
અત્તાન ઉપમ કરશ	૧૮૧	અપિ ચેદતિ પાવેશ્વ	૨૬૯
અત્તા હિ અત્તનો નાધો, અત્તા	૧૭૬	અપિ દિશ્વેસુ કામસુ	૩૮૦
અત્તા હિ અત્તનો નાધો, કો	૧૭૬	અપિ વર્ણાવકૃટસ્તુ	૪૨૧
અથ ચેરશમિમ ધર્મ્ય	૨૦	અપ્પમાદો અમતપદ	૧૩૭
અથશ મા શુષ	૩૩	અમય સમ્ભૂતેશ્વ	૧૪૮
અપર્મ ધર્મમિતિ યા	૪૩, ૪૨૬	અમય સર્વભૂતેશ્વો	૮૬
અપુના સર્વસ્ય ગીતાદ્યાઅસ્ય	૨૦૭	અમૂન ચેવ મૃત્યુશ્ચ	૧૪૦
અધ્યાપિતા યે મૂઠ નાદ્રિયન્તે	૩૨૧	અમેશ્વો વે પુરુષો	૭૧
અનન્ત યત્ત મે વિત્ત	૧૬૫	અયમાત્મા મદ્મ	૧૧, ૧૨૨
અનન્યાશ્રિન્તયન્તો યા	૨૦૬	અયમાત્મા સર્વેષા મૂતાના	૧૪૬
અનાદિનિષ્પન્ન જન્તુ-	૨૪૫	અય શ રક્ષનોત્કર્ષો	૩૦૧
અનિન્દિતો દ્વાકામાત્મા-	૩૭૮	અરતિજનસહિ	૩૦૪
અનિરસ્ત પરશ્વસો	૨૪૧	અર્થમનર્થ માવય નિત્ય	૨૨૮
અનિર્વેદ ધ્રિયો મૂલમનિર્વેદ	૨૮૮	અલકૃતો ચે પિ સમ ચરેય્ય	૧૧૮
અનિર્વેદ ધ્રિયો મૂલ કુશ-	૨૮૮	અલોક્ત્ય મુહાન્તીવી	૯૧
અનેકજાતિસંસારં	૩૮૬	અવિષેયાનિ હીમાનિ	૩૬૫
અન્ત સ્ય ચ અદિષ્ઠ ચ	૯૯		

૧ જે અવતરણોના આરંભમાં * નીચાન મૂક્યું છે તે પાદનોંધો
સિવાયના છે અર્થાત્ અમારા મૂળ લખાણમાંનાં છે

अविभक्त विभक्त्यु	१४६	आनृशस्यं परो धर्मस्त्रयी-	५६
अशक्तमिति मामेते	२२६	आनृशस्य परो धर्म .. न	५६
अश्रान्त स्यादनादाना-	१०५	आनृशस्य परो धर्मः परं	७३
अश्वमेधसहस्रं च	७२	आपूर्वमाणमनलप्रतिष्ठ	३७९
अष्टाज्ञा बुद्धिमाहुयां	३८	आपो नारा इति प्रोक्ता	१२१
अष्टादशपुराणानि धर्म-	२१	आरंभो न्याययुक्तो य	२६९
अष्टादशपुराणानि रामस्य	३	आरोग्यपरमा लाभ	२८६
असक्त सत्यैकपद	२८४	आर्जन धर्ममस्याहु-	१५१
असतोप ध्रिय प्रति	२८८	आर्यता नाम भूताना	७७
असतोप ध्रियो मूल	२८७	आसन्ननिरोध सवर	२४६
अस्यैकपद मृत्यु-	३०८	इतिहासपुराणाभ्या	४२१
अस्यैकपद मृत्यु	१५१	इत्येव गर्हयित्वा	३०१
अस्य काव्यस्य कवयो	१७	इद ज्ञानमुपाधित्य	३९९
अद्वय कृष्णमहरर्जुन च	२६३	इद तु ते शुद्धतम	३३९
अद्वय मरुतद्व यज्ञ	१४६	इद तु मे महद्गुण	२९८
अद्वय गुरुमहाबाहो	१७७	इद ते नातपस्काय	४२०
अद्वय ब्रह्मास्मि	१२, १२१	इद सर्वं यदयमात्मा	२२२
अद्वय ममेति मन्त्रोऽय	१५३	इन्द्रियाणि पराण्याहु-	२०५
अहिंसा परमो धर्म	८७	इन्द्रियाणि प्रमाथीनि	३५९
अहिंसाप्रतिष्ठाया	९३	इन्द्रियनियतैर्बुद्धि-	३६५
अहिंसैव हि सर्वेभ्यो	८७	इन्द्रोपमान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-	२९८
आचक्षेऽह मनुष्येभ्यो	७५	इष्टानिष्टविमुक्तस्य	६१
आतुरस्य कुतो निद्रा	२७६	इहैव तैर्जितं सगौ	११८
आत्मनात्मानमन्विच्छे-	१७५	इशावास्यमिदं सर्वम्	३०
आत्मनो जन्मन स्नेन	२१७	उद्ध सोता अहो सोता	११४
आत्मन्येवात्मना जात	१४३	उत्तिष्ठत आग्रत प्राप्य	८२
आत्मानमनैव जनिता	२१७	उत्तोदेयुरिमे लोका	३०
आत्मा त्व गिरिजा मति	२०८	उत्सेक उदधेर्यद्वत्	३४६
*आत्मार्थे पृथिवी त्यजेत्	३९९	उद्धरेदात्मनात्मान	३९३, ४०३
आत्मा य पुत्रनाभासि	२२२	उपदेशेन वर्तामि	१६५
आत्मवेद सर्वमिति	१२२	उपैति सत्यादान हि	७४
आदिप्रत्ययस्य रेतस	१२९	उवाचासुरिरेक ह न देवा	७१

शत्रुभरा तत्र प्रज्ञा	१०	कस्य ते कस्य वा वयम्	४२३
एक एव चरेद्धर्म	५४	वा तेऽथादशदेशे चिन्ता	४४६
एकमेवाद्वितीय	१२१	कामक्रोधप्रादुर्बली	३९३
एकमेवाद्वितीय त-	७५	काम क्रोध च लोभ च	३६५
एक साख्य च योग च	३४८	कामान्व्युदस्य धनुते	३८५
एक ह वै देवा	४८	कारणादर्ममन्त्रिच्छे-	६२
एक शास्ता न द्वितीयोऽस्ति	१७८	कार्यमित्येव यत्कर्म	३६, १३५
एको धर्म परं श्रेय	३६१	कार्णं च पशमो वेदो	३
एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्य	६७	काल कल्पयतामहम्	२६६
एतस्मात् गायत्रास्ते	१२३	काल पचति भूतानि	२६५
एतदात्मवत्ता वृत्त-	५६	कालं सुप्तेषु जागर्ति	२६५
एतद् बुद्ध्या भवेद् बुद्ध	३४	कालो विवृण्वते भावा-	२६५
एतन्नारोच्यद्रात्रम्	८३	कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रहृष्टो	२६५
एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति	७४	किं हिंसा नीला कालं च	४४८
एत ह वाय न तपति	१२२	किं कर्म किमकर्मेति	२५२
एतादिसो भय राजा	३६२	किं नु वक्ष्यसि सत्तत्सु	३०१
एव प्रवर्तितं चक्र	१६०	कुरु कम त्यजेति च	३८, ४०
एव व्यर्था निवृत्तव्या	७	*कुरु कम त्यजेति च	१३४
एव धर्मो महायोगो	१२७	कुवञ्जवेह कर्माणि	३०
एव परम भानन्द	३८९	कृतश्रम कृतप्रज्ञो	२८५
एव ब्रह्मप्रविष्टोऽह	३८५	कृपणा कल्हेतव	३०
कश्चिन्न परवित्तेषु	२७६	कैवर्तीगमसभूतो	९६
कमणा मनसा वाचा	८९	कैवर्त्य मा स्म गम पाथ	८
कर्मणैव हि समिद्धि	१६०	क्षमिष्येऽभुममाणाना	३८५
कर्मणो क्षपि योद्धव्य	२५२	क्षमेदशक्त सवस्य	३६१
कर्मण्येवाधिकारस्ते	३०	क्षुद्राक्षेणेन जालेन	३६५
कर्म दायादर्वालाक	२४३	गच्छ वा तिष्ठ वा काम	२०१
कर्माशुक्लाकृष्ण	४५०	गच्छ वीर न ते बुद्धि-	८
*कल्किर्विष्णुयशा नाम	२०	गतसज्जस्य मुक्तस्य	२५४
कसिण पि जो इम लोय	३७८	गता द्विरष्टवर्षता	३९४
कस्मै येन विमासितोऽयमवतुलो		गतिरात्मवता सन्त	३२९
८ ज्ञानप्रदीप पुरा	८०	गम्यतामित्यनुज्ञाय	९

गहकारक दिष्टोऽसि	३८६	तत्त्ववि भावेण विणा	१९
गुणभूतो जय कृष्णे	४९	तत्र यत्मतस्य स धर्मो-	७३
गोशतादपि गोक्षीर	४११	तत्र यो बलवान्कृष्ण	२९३
ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी	१००	तत्सत्यमित्याचक्षते	७४
प्रसिष्णु प्रभविष्णु च	१४६	तथा भारत धर्मेषु	३३
चत्वार एकतो वेदा	२१	तथैव वेदवचन	३९
चलन्निस्तमनात्मान-	४२७	तद्धेतद् घोर आङ्गिरस	१२९
चिरं ह्यपि जड शूरः	३१८	तन्मायैव पश्यन्तु	४२५
जमकाना धरिष्ठ	१७१	तपसा निर्जरा च	२४६
जन्माश्रय यतोऽन्वयादितरत-		तपो बल तापसाना	३६१
धार्थ्यैवभिज्ञ स्वराट् ७९		तमह भूमि ब्राह्मण	१९, ११५
जय धेर पसवति	२९०	तमेव धीरो विज्ञाय	१०५
जयाख्य निपद तन्न	२	तमो ह्यष्टविध हिरगा	१८३
जयार्थमपि भक्ताना	७	तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना	५९
जयेति विमल नाम	२	तस्मात्कामश्च लोभश्च	३८५
जह मम ण पिभ दुक्ख	१११	*तस्मात्सर्वत्र पूजित	४३८
जहेह सीहो य मिय गहाय	१४२	तस्मात्सर्वास्ववस्थानु	३७३
ज च काममुह लोए	३८०	तस्मै ॥ होवाच पितामहश्च	१३३
जीर्यन्ति जीर्यत केशा	३८२	तस्य प्रबोध प्रज्ञा	११, ५६
जे य वते पिण् भोए	१३६	तस्य वा एतस्याभ्याभेयस्य	७१
जो सहस्स सदस्साण	३०५	तस्य ह वा एतस्मैव	४३६
ज्ञान ह्येय ज्ञानगम्य	३२५	तस्यैव स्यात् पदवित्त	१२२
ज्ञानारामस्य बुद्धस्य	१७४	त देवा ब्राह्मण विदु	२४, ६३, ८५, ११२
ज्ञानेन कुरुते यत्न	४०३	त मुत्रपशुसमत्त	१४१
णत्थि य से कोइ वेत्तो	११२	त योगमिति मन्यन्ते	३४६
ततस्तस्मिन्पदे नित्ये	१८३	त वय भूम माहर्ण	१९, ११२
ततः काम्यो भृगुधेष्ठ	३५७	त त्रिदुर्बाहण गुधा	१०५
ततः प्रातिमधावण-	३५०	त सयैगुणसंगन्	२८५
ततो दु सप्तसुत्युज्य	३३०	तान्येव भावोपहतानि कन्द	२५४
तरवज्ञ सर्वभूतानां	३१४	तारक सर्वविषय	३५०
तरयमसि	१२		
तरयमेको महायोगी	१९०		

तां मुक्तां तु विज्ञाय .	१८४	द्व विद्ये परे वेदितव्ये	१००
मुन्मे त्व मो भारधरा गिराणं	३१५	द्विपायनः केन्द्रो द्रोणपुत्र	१८२
तुमः स्वस्येन्द्रियो नित्यं	३८५	धम्मे हरए बम्मे सन्तितित्ये	३७४
तेजः क्षमा शान्तिरनामयं शुभ	५	धर्मकार्यं यतश्चापस्या	२३७
तेजो दत्ते रूप कृत्या-	१२१	धर्मज्ञानप्रतिष्ठ हि	९९
ते देवा उत्सृज्यान्तम्	७१	धर्मद्वयं हि यो वेद	३१७
*तेन ह्यजेन भुञ्जीथा.	३९२	धर्मस्य च पल लब्ध्या	११, ५५
ते समायुक्तसर्गा	३५०	धर्मायं यस्य वित्तेहा	२२७
त्यक्त्वा कर्मकलासज्ज	२५४	धर्मे चार्थे च कामे च	१५
त्यज धर्ममसकल्पा-	१९२	धर्मे ते वर्धता बुद्धिर्मा	३३२
त्यागो ध्यानमध्यायत्व	७६	धर्मे स्थितो धर्ममुतश्च राजा	३४५
त्रिवर्गससाधनमन्तरेण	४२७	धर्म्यादि युद्धाच्छ्रेयोऽन्य-	२५
श्रीष्येव तु पदान्याहुः	३५१	धृत्या सिद्धोदरं रक्षे-	२८३
त्वद्वेभ्यः प्रसूतोऽय	२१८	ध्यानेनात्मनि पश्यति	९७
त्यमस्य ब्रह्मजामस्य	१६०	न कदापणवस्तेन	३८०
दशे धीजे यथात्यन्त	४०४	न कुट्या नोदके सज्जो	१२४
दम द्वारं ह्यमृतस्येह वेद्य	७६	न च मत्स्थानि भूतानि	३४८
दम निःश्रेयसं प्राहु-	८८	न जाति कारण तात	१६
दमो नान्यस्पृहा	७६	न जातु काम कामाना-	३७०
दिश्यो ह्यमूर्तः पुरुषः	१२२	न तेन येरो सो होति	३११
*दिष्टमेव कृत मन्ये	९	न तेन ह्यविरो भवति	१०९
दुर्ज्ञेयं क्षात्रतो धर्मः	७५	न देवा यष्टिमादाय	२५६
दूरात् सुदूरे तदिहान्तिके च	१४६	न द्वेष्ट्यजुश्चल कर्म	१३५
दृश्य पश्यति य पश्य-	४१९	न पावनतम किञ्चि-	७५
देवता ब्राह्मणाः सन्तो	२३१	न पूर्वं नापरे जातु	३८३
देशाचारात्मयज्ञातिधर्मा-	३५४	न ब्राह्मणस्त पहरेय्य	११५
देस्यानामसि गायन	३५६	न ब्रूते परबुध	३४३
दैव तु परम सन्त्ये	९	न विक्रमो न चाप्यर्थो	३६२
द्रव्यत्यागे तु कर्माणि	१९६	न विशेषोऽस्ति वर्णाना	१०७
द्वारं सुधोरं नरकस्य जिह्वा	१५३	न वैरमुदीपयति प्रशान्त	३५४
द्वाराणि यस्य सर्वाणि	१०१	न सा सभा यत्थ न सन्ति सन्तो	६४
द्वाविमौ पुरुषौ राज-	३६१	न सो परिगृह्यो सुतो	४०५

स्मराम्यात्मन किञ्चि-	४२५	निवर्तयिष्यति त्वासी	३५३
स्वप्नेन जयेद्दिश	३९१	नून ते हृदय काम	३८३
हि वक्षिःक्षणमपि	३०, १३४	नून ह्यपकृत किञ्चि-	४२५
हि देहभृता शक्य	३०, १९६	पञ्चकारणसरयातो	१९०
हि प्रमादात्परमोऽस्ति कश्चि-	२९७	पमाद अपमादेन	४१८
हि मानप्रदग्धाना	७०, ११८	परवाच्येषु निपुण	३४२
हि वेरेन घेरानि	२९०	पराधि रानि व्यतृणत्स्यभू-	१२
हिंस्यात्सर्वभूतानि	५९, २९०	पर्यस्ता पृथिवी सर्वा	२३७
हीदृश सदनन	३५१	पातु व कविमातङ्गो	१४
हृष्यत्यात्मसमाने	३१३	पार्य नैवेह नामुन	२७९
ह्यकामेन सवास	२१३	पिता माता च पुत्रश्च	२९३
ह च मोक्षण पुण्य-	१२०	पिताहमस्य अगत	१४६
हा जातानि तत्त्वानि	१२१	पुढवी सासी जवा चैव	३९१
गारायण नमस्कृत्य	३	पुनस्पर्शात्सुखतर	२१८
राश्च कृतपापाश्चा-	१२०	पुष्ताम्नो नरकायस्मा-	२१९
सतो विद्यते भावो	४३२	पुष्पानि हेव पचिनन्त अतित	१४२
स्यत्यागम कश्चि-	२८४	पुष्पा निहेव पचिनन्त शुत	१४१
स्ति मासुसमा छाया	२२३	पूर्णस्तिमितपाङ्गुण्य-	१२०
स्ति विद्यासम चक्षु-	१४३	पीयो हि त्वदधीनो मे	२१८
स्ति सत्यात्परो धर्मो	७४	प्रज्ञया मानस दुःख	२८३
ह कामाक्ष सरभाज	२३६	प्रज्ञालामे हि पुरुष	११
त्य क्रोधात्तपो रक्षे-	३०८	प्रत्यक्षदर्शी लोकाना	१०५
त्यो जीवो धातुस्य त्वनित्य-	४३१	प्रवक्तृणि द्वयान्याहु-	३१७
मित्तमात्र भव सव्यसाचिन्	२६५	प्रवृत्ति च निवृत्ति च	४१
योगाच्च हते तस्मि-	३९७	प्रशान्तमनसं ह्येन	२७८
रमपं निरुत्साह	२२५	प्रसादे सर्वदुःखाना	३६७
रारम्भोऽप्ययमिह	३४२	प्रमुखायित्कार्यं य-	१२०
राशीर्यतचित्तात्मा	२५४	प्रातिमादा सर्वम्	३५०
राशीपमनारम्भ	९९	प्रातिष्ठत शुक्र सिद्धि	१८३
रुक्ताह निरानन्द	२२५	प्राप्त प्रकृतितो धर्मो	२८१
र्वेद निवृत्ति र्ति	३८५	प्राप्य ज्ञान प्राप्तात्तद्विद्यादा	१०८

प्राप्ता ह्येते अष्टादश	४३६	मुच्यते बन्धनात्पुनं	२२२
यम्मचेरेण यम्मनो	१११	मुहूर्तमपि तं प्राशः	३१८
वाहितपावो सि ब्राह्मणे	१११	गूढो हि ज्ञाता पुमां	३२७
युद्धिनासात्प्रादयति	३६६	मोघान्यगुप्तद्वारस्य	१०२
युद्धियुक्तो जहातीह	१९४	मौनादि न मुनिर्मनति	११३
युद्धी कल्पभूतायां	२५७	यद्य ते द्रोण भीष्मा-	३०४
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाह-	५	यस्यै विष्णुः	६२
ब्रह्मभूयाय कथ्यते	१४९	यतचित्तात्मा, चित्त	२५३
ब्रह्म संरचते तदा	१४८	यतः कृष्णस्तनो धर्मो	४८
ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु	१७९	यतः सत्य यतो धर्मो	४९
ब्रह्मैवेद विश्वमिद परिष्ठम्	१२१	यतिधर्ममुपासंथ	१६८
ब्रह्मगाय सदा देव	४२२	यतो धर्मस्ततो जयः	१, ४८
ब्राह्म स्वभावा सुधीणि	९४, ११८	यतो न गुरुभ्येन	३४७
भयाद्राणादुपरतं	२२६	यत्किंचे प्राणि जन्म	१४७
भायां यूपश्चर्ज्यया	३०१	यत्ते प्रिय तत्किञ्चतो नरेन्द्र	२०१
भायं विणा तत्रोवि ह	१९	यत्र नैव शरैः कार्य	३०४
भीष्मद्रोणौ हतौ ध्रुवा	२७९	यथा गम यथाज्ञान	९६
मथिता महानप्राणा	२०५	यथा चतुर्भि कनकं परीक्षते	३२१
मन एव मनुष्याणां	१४०	यथा च्छायातपो नित्यं	२४४
मनमधेन्द्रियाणां च	३५९	यथा धर्ममधर्म च	४२७
मनसा च प्रदीप्तेन	३७५	यथा धेनुसहस्रेषु	२४३
मनसि यच्चि काये	३४३	यथा हि कनक शुद्ध	३२१
मनो मे ब्राह्मण विद्धि	१७७	यथेच्छसि तथा कुरु	२००, २०१
मन्मना भव मद्रूपो	२०२	यथैव त्व तथैवाह	२५०
मया ततमिद सर्वं	३४८	यथैव शृङ्ग गोः काले	३७७
महीद मज्जन्मि टिए नमिन्दे	४४८	यदग्रे चानुपगन्धे च	२७७
मा गृध कस्यस्त्विद्वनम्	१५८	यदिद धर्मगहनं	२६०
मानुषा मानुषानेव	६२	यदिद वेदवचन	७८
मा विषाद नयस्वास्मा-	८	यदि वेदा प्रमाण ते	३२
मासर्तुसंज्ञापरिवर्तकेन	२६६	यदि सन्त सेवते यद्यसन्त	३३०
मा स्म सीमन्तिनी काचि-	२२४	यदृच्छात्प्रसतुशो	२५४
मा स्म सीमन्तिनी कापि	२२४	यदेतद् हृदय मनश्चेतत	१४७

यद् भूतहितमत्यन्त-	७३	यो च समेति पापानि	१११
यद्यत्यजति कामानां	३८१	यो यजेदपरिश्रान्तो	३५७
यद्यप्यशीला नृपते	३५२	यो वै उप्पतित क्रोधं	३५६
यमनियमासनप्राणायाम	३८	यो सहस्र सहस्रेन	३०५
यस्मि सच्च च धर्मो च	३११	योऽद्यावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि	३०
यया धर्ममधर्मं च	४३	यो ह्यास्ते न ह गच्छति	४४
यत्नभसे निजकर्मोपात्त	२२८	राजा कालस्य कारणम्	४०२
यवगोधूमधान्यानि	४४६	रूपकूला मन स्रोता	१९१
यक्ष मे दक्षिणे बाहु	४०४	लाङ्गूलचालन श्वेद	२९३
यस्तु सर्वाणि भूतानि	१८०	लोकस्य विविध वृत्त	२८४
यस्मिन् सर्वाणि भूतानि	१८०	वस्यगन्धमलकारं	१३६
यस्मै देवा प्रयच्छन्ति	२५६	वधवन्धविरोधेन	६२
यस्य चात्मसमो लोको	९६	वरं कृपशताद्वापी	७२
यस्य दानजित मित्र-	३९१	वागृद्ध प्रायते श्रद्धा	६२
यस्य नाहकृतो भावो	१५३	वाचो वैग मनसः क्रोधवेग	१०४
यस्य यन्ता हृषीकेशो	२८१	वासुदेवस्य सानिध्ये	३०१
यस्य सर्वे सभारम्भाः . काम-	२५४	वासुदेवः सर्वमिति	६२, २४०
यस्य सर्वे सभारम्भा निराशी-	१३७	*वितर्कधाधने प्रतिपक्षभावनम्	९२
य लब्ध्वा चापर	२७८	*वितर्कं हिंसादय	९२
य कामान्प्राप्नुयात्सर्वा-	३८३	विदितं ते महाराज	३९७
य समुत्पतित क्रोध	३५६	विद्यामदो धनमद-	३९७
या हुस्त्यजा दुर्मतिभि-	३८१	विद्याविनयसपक्षे	११८
यादृशीः सन्निवसति	३३०	विद्या ह वै ब्राह्मणमा जगाम	३२१
याभ्या हि देवाः स्वर्गात्	३६५	विधातृविहित मार्ग	२६५
येन त्यजति त त्यज	१८३	विप्रयोगे न ह त्यागी	१३६
येन सर्वमिद ततम्	२४०	विभूत पृथिवीपाला	२७२
येन सर्वमिद युद्ध	१०१	विषयेन्द्रियसयोग-	२७७
ये यजामहे	१०६	वेदास्त्यागश्च यज्ञश्च	२१
येषां शास्त्रानुगा बुद्धि-	२०१	वेदाश्च वेदितव्यं च	३३
ये हि सस्पर्शजा मोगा	२८९	वेदे वचनमुक्त तु	२९
यो अतदुक्त्वेन परस्स दुःख	१८६	व्याघ्रस्वीकृत भासमन्य-	३८८
योगधितृतिनिरोध	३४६	व्याघ्रप्रसादाच्छ्रुतवाने-	३४७

आसथैव महायोगी	१८४	सर्ववीर्येषु वा स्नान	७२
स आत्मा तत्त्वमसि	१२२	सर्वत्यागे च यतते	११
स एवेशथ भूवेह	२६६	सर्वधर्मान्तरित्युच्य	२०२
स कामकान्तो न तु कामकाम	३७९	सर्वभूतारमभूतस्य	८७
सकृदशो निपतति	३३३	सर्गमेतदभोक्तव्य-	२३७
सखाय प्रविचिक्तेषु	२१७	सर्ववेदेषु वा स्नान	७२
स शुद्धिर्मातिधर्मा-	२४६	सर्वसाम्यमनायास	३८२
सचस्त आणाए उवद्विष्ट	१४०	सर्वं कर्माविल पायं	२५२
सत्तासच वचसी दस्पृयाते	४८	सर्वं तत्प्रज्ञानेन	११
सत्त्वपुरुषयो शुद्धिसाम्ये	३५०	*सर्वं बुद्धी प्रतिष्ठितम्	४१९
सत्त्वस्याः समदर्शिन	९६	सर्वारम्भा हि शेषेण	३१७
सत्यमेव गरीयस्तु	२६९	सर्वं वर्णा ब्राह्मणा ब्रह्मभक्ष	१०७
सत्यमेव ब्रह्म	७४	सबहु च नृपश्रेष्ठ	९६
सत्यं च समता चैव	७६	स वा एष महानज	१२२
सत्य धर्मस्तपो योग	७५	स समान सन्तुभौ	१२२
सत्यं सत्तु सदा धर्म	७५	सह भ्रमेण फलेन	२५४
सत्येन पन्था विततो देवयान	३०	सहस्रिणोऽपि जीवन्ति	३९१
स त्व निवृत्तवन्द्यस्तु	२४५	सचिन्वानकमेवैक	१४२
सनातनस्य धर्मस्य	१२७	सतोयो वै धिय हन्ति	२८८
स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयो-	४२७	सुन्यस्यते यथारमाय	४०१
सन्तोऽनपेक्षा मन्त्रिता	३३०	सन्धासकल सम्यग्-	४०२
समचरिया समणो ति पुचति	१११	सन्धासफलिक सन्धासं	४०२
समदर्शिन सम नारायण	११९	सप्रवृद्धे तथा धर्मे	२
समदुःखसु धीर	११८	सप्रतिभोज्यान्यक्षानि	२३६
समयाए समणो होह	१११	संयमेन नव बन्ध	२४६
स भवि त्प मृते	३५३	सारूप्यमुक्तिवचनो	१२०
सम पश्यन्नि सर्वत्र	११८, २६८	सा विद्या या विमुक्तये	३१७
सम सर्वेषु भूतेषु	११८, १४६	साहस्ययोग पञ्चरात्र	९६
समाधिर्नास्य मानार्थ	२८४	साह्याना योगीना चापि	१९०
समृद्धा गुणत केचि-	४०१	सुखदुःखविपर्यायो	२८४
स यो मनुष्याणां राक्ष	३८९	सुख दान्त प्रसन्नपिति	२८९, ३६७
सर्वज्ञ सर्ववित्	१४६	सुख निराश स्वपिति	१५७

गुण निरासा गुणि	१५७	स्वधर्ममवि चावेक्ष्य	२५
गुणादिहीनं बहुदुःखपूर्णं	२८०	स्वस्वमप्यस्य धर्मस्य	९०
गुदस्तं वज्रमश्लं	३४३	दायान चाजुजायति	२४३
गुपूरा ये पुनरीरा	२८८	दायाणीव विविन्वन्त-	१४१
गुप्रगता हि ते देवा	२३१	दासीर्रमानतीदु गी-	७३
गुसंरब्धोऽपि रामान	२१७	गुह्यं सर्वगतो भूता	१८४
गुगुणं यत् जीवाम	१९३	गोहृत्पानसादृशालि	४२३
गुगुणं यत् जीवामि	१९३	द्यौचसंतोपायस्याध्याये-	३९०
गुह्यमहं पश्चिपुच्छं	३९	धदा ये सास्त्रिकी देवी	६३
गुहं यत्तमो जीवामो	१९३	धृताजुमानप्रज्ञाभ्या-	१०
सूक्ष्मा गतिर्हि धर्म-	१९९	धेवान्स्वधर्मानपगो	३६
सेवा श्रुतिराद्यमाता	२००	धोत्रियस्येय ते राज-	३१४
स्यानुस्य भारदार	३१४	पङ्कजीववर्णा परमं प्रमाणं	४४८
स्यापनाक्षेपसिद्धान्त-	६६	पद्मिन्दो विमलं बुद्ध-	१६७
स्यापयिता मारायणे	३	पङ्कानेर्द्वादशाक्षस्य	३६९
विपरमुदिरसञ्चारमा	२८५	द्विदे प्रयतमानं मां	३३८

સૂચિ

[પ્રમુખ ગ્રંથમા 'મહાભારત'ના ઉત્તરેષો પુસ્તકમા લગભગ પાને પાને આવના દોનાથી તેનો સૂચિમા સમાવેશ કર્યો નથી]

અકર્મ ૩૫૧, ૨૫૨, ૨૫૩, ૩૪૭	અત્રિ, સ્મૃતિકારક ૪૪૧
અક્રિયાવા ૪૪૬	'અથર્વવેદ' ૨૬૬, ૩૭૧
અક્રિયાવાળી (અનાત્મવાદી) ૮૬, ૩૪૦	અદ્વૈતાનુભવ ૩૩
અકોટ ૩૬, ૧૭૪, ૩૬૨	અધ્યયન ૧૯, ૨૬, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૧૩૫, ૧૪૫, ૩૦૩, ૩૧૭, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૪૬, ૪૦૩, ૪૨૧
અક્ષર પ્રત્ય ૪	અધ્યાત્મવિદ્યા ૩૭૧
'અખાના ૭૫૫' ૮૬, ૧૫૦, ૩૮૮	અધ્યાપક ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨
અગત્યસિદ્ધ ૪૫	અનસૂયા ૧૭૧
અભિ ૫૨, ૨૬૩	'અનાસક્તિ યોગ' ૨૫, ૧૫૪, ૧૮૯, ૧૯૯, ૨૫૩, ૩૦૬, ૩૦૭
અભિ, આજ્ઞાતીય ૩૧૮	અનિરુદ્ધ શિલ્પાચાર્ય ૪૪૬
અભિ, ગાદ્યપત્ય ૩૧૮	'અનુક્રમણિકા-અધ્યાય' ૧૮, ૧૯
અચિરવતી ૧૪૨	અનુકોશ (દયા) ૧૦૭, ૩૪૬
અભેન ૪૫૦	અનુકોશ (વેવનાપણુ) ૪૦૮
અગ્ર, જન ૧૬૮	'અનુગીતા' ૩૩, ૮૮, ૧૫૬, ૧૭૭, ૨૬૪
અગ્રમિત્રુ સુત્રી ૪૩૮	અનુદર્શન ૧૮૦, ૨૦૪, ૩૬૦
અગ્રમીદ ૩૦૦	અનુભુત ૩૫
અગ્નિનયન, કાર્શીરાજી ૧૨૮, ૧૩૦	'અનુશાસનપર્વ' ૩૬, ૫૪, ૬૫, ૧૨૩, ૧૭૧, ૨૧૯, ૨૪૩, ૪૨૪, ૪૩૭
અગ્નિનયન ૨૬૦	અન્તરાત્મા ૧૨
અગ્નિવાદી ૮૬, ૩૪	અન્ધકા ૩૬૭
'અર્જુનવિજય સુત્ર' ૪૪૩	અપરિગ્રહ ૫૮, ૭૮ ૧૦૫, ૧૩૬, ૧૬૫, ૧૬૬, ૩૪૭, ૩૭૧
અદાર ૧૩૧, ૪૩૬, ૪૩૭, ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૬, ૪૪૭	અપરિગ્રહી ૧૩૬, ૧૬૧, ૩૩૦, ૩૭૫
અદારતત્વ ૪૩૬	
અતિચારસંધાન, અદાર ૪૪૪	
અત્રિ, ઋષિ ૩૭૦, ૩૭૧	
અત્રિ શિલ્પાચાર્ય ૪૪૬	

‘અપમાદયગો’ ૧૩૭
 અપ્રમત ૧૦૧, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯,
 ૧૭૨, ૧૯૭, ૨૮૪, ૨૯૭, ૩૧૦,
 ૩૧૮, ૩૪૬, ૩૫૭
 અપ્રમા ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૮,
 ૧૬૬, ૨૬૩, ૩૧૦, ૩૪૯, ૪૧૮
 અભય ૪૧, ૬૪, ૧૦૨, ૧૦૨, ૧૩૮,
 ૧૪૬, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૭૪, ૨૦૩,
 ૨૬૫, ૪૧૧
 ‘અભિધાનરાત્રેન્દ્ર’ ૧૧૧, ૧૧૨
 અભિમન્યુ ૨૬૩, ૨૮૦, ૨૯૭, ૩૯૯,
 ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૩
 અમદાવાદ ૨૭૨
 અમાનિત્વ ૨૨૩ જુઓ ‘નમ્રતા’
 અમૃત ‘ત્વ’પદ ૧૨, ૨૮, ૮૦,
 ૧૧૭, ૧૨૨, ૧૦૩, ૧૩૪, ૧૩૭,
 ૧૩૮, ૧૪૦, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૬,
 ૧૬૭, ૨૭૭, ૩૭૮, ૩૪૩, ૩૮૧,
 ૩૮૯, ૪૦૭
 અયુગપદ્ધતિ (ઉપરામ) ૧૬૭
 ‘અયોધ્યાકાંડ’ ૧૬૭, ૧૭૧
 ‘અરણ્યકાંડ’ ૧૦૭, ૩૨૪, ૩૩૦
 અરવિંદ, શ્રી ૧૫, ૧૬, ૧૬૮
 અરહન્ત ૧૧૫ ૧૧૭
 અરહા (શ્રવનમુક્ત) ૧૧૫, ૧૧૮
 અરિષ્ટમેષિ, જનક ૧૬૮
 અરુધની ૩૭૧, ૩૭૨
 અર્જુન, બનીહ ૪૩૮
 અર્જુન ૫, ૭, ૮, ૯, ૧૧, ૨૫,
 ૨૬, ૨૭, ૩૦, ૩૨, ૩૫, ૪૯,
 ૫૦, ૫૭, ૫૮, ૭૧, ૮૨, ૧૩૫,
 ૧૫૪, ૧૬૦, ૧૭૭, ૧૮૧, ૧૮૨,

૧૮૫, ૧૮૬, ૨૦૧, ૨૦૭, ૨૦૯,
 ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૩૫,
 ૨૩૬, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૪, ૨૬૨,
 ૨૬૫, ૨૬૭, ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૬,
 ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૯૨, ૨૯૯, ૩૦૦,
 ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૪, ૩૨૬, ૩૨૯,
 ૩૮૩, ૩૯૮, ૪૧૬

અર્જુનક ૨૪૧

અર્જુનમિત્ર ૧૦૪, ૧૬૫, ૧૭૦,
 ૧૮૩, ૧૯૭, ૩૮૫, ૩૯૫, ૪૦૨,
 ૪૦૩, ૪૧૨, ૪૩૯

અર્થ (અર્થશાસ્ત્ર, ધન, પુનઃાર્થ,
 સ્વાર્થ)ની વ્યવસ્થા ૧૫, ૧૮,
 ૪૦, ૫૭, ૫૮, ૭૬, ૮૧, ૧૭૫,
 ૨૧૬, ૨૨૬, ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૨૯,
 ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૫૭,
 ૨૬૮, ૩૧૮, ૩૩૧, ૪૦૬, ૪૦૭,
 ૪૦૮, ૪૧૦, ૪૨૬, ૪૨૭, ૪૪૧

અર્થજ્ઞ દાસત્વ ૧૬૯, ૨૩૨, ૨૩૩,
 ૨૩૪

અનોભ ૩૬, ૩૭, ૪૧, ૧૩૫

‘અવદાનશતક’ ૨૬૦

‘અવદાનો’ ૨૬૦

અવતી ૧૩૦

અવિવિત્તા ૩૮૦

અગ્ર ૮૮, ૨૬૦, ૨૬૧, ૩૫૮

‘અસ્તમગીતા’ ૪૧૬

અસ્તમ ૧૬૬, ૪૧૬

અશ્વોત્થા ૧૫૮

અશ્વત્થામા ૪૭, ૮૧, ૮૨, ૧૮૧,
 ૧૮૨, ૨૩૩, ૨૭૬, ૨૯૭, ૨૯૯,
 ૩૦૨, ૩૧૮, ૩૬૮, ૪૩૭

- અશ્વપતિ ૧૨૮
અશ્વપતિ ૩૩૨, ૩૩૩, ૪૩૮
અશ્વમેધ યજ્ઞ ૧૨૬, ૪૧૨
અશ્વમેન ૩૦૨
અશ્વિનીકુમાર ૩૦૯
અષ્ટક ૭૦
અષ્ટાવક ૧૦૯, ૧૭૦, ૩૧૧, ૩૧૨
'અષ્ટાવક-દિસંવાદ' ૨૧૩
'અષ્ટાવકીય' ૧૭૦
'અષ્ટાવકોપાખ્યાન' ૫૯, ૧૦૯, ૩૧૧
અષ્ટાંગિક ધર્મમાર્ગ ૨૮, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૧૧૬
અસત્ ૪, ૨૫૪, ૩૩૯, ૪૩૨, ૪૩૩, ૪૩૪
અસદ્ભાવ ૪૦૯
અસુર ૮, ૧૫૨, ૩૦૪
અરતેય ૫૮, ૧૩૯
અહમ્યા ૧૦૮, ૨૨૧
અહિપારક ૧૮૫, ૧૮૬
'અહિયુધ્વસંહિતા' ૧૧૯, ૧૦૪, ૪૧૮, ૪૨૭
અહિસક યજ્ઞ ૧૨૭
અહિસા ૨૪, ૩૮, ૩૯, ૫૮, ૬૧, ૬૨, ૬૪, ૭૩, ૭૪, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૨૭, ૧૩૪, ૧૪૩, ૧૪૯, ૧૫૩, ૧૭૪, ૧૯૧, ૧૯૨, ૨૬૯, ૨૭૫, ૩૦૫, ૩૦૭, ૩૧૧, ૩૨૩, ૩૩૭, ૩૪૭, ૩૫૨, ૩૬૧, ૩૬૨, ૩૬૪, ૩૬૬, ૩૭૫, ૪૩૮
'અહિસા સ્પર્શન' ૬૦, ૩૨૧
'અહિસાનો પહેલો પ્રયોગ' ૨૯૧
અંગારપર્ણ, મંધર્વ ૪૧૬
અંગિરસ, સ્મૃતિકાર ૪૪૧
'અંગુત્તરનિકાય' ૪૬, ૪૫૦
અંગૂઠિમાત્ર ૬૪
અંતરિક્ષ, યોગેશ્વર ૧૬૨
અંતઃકરણની શુદ્ધિ ૧૭૪. જુઓ
'સત્ત્વસંશુદ્ધિ'
અંધક-વૃષ્ટિ ૪૧
અંબા ૨૩૨
આર્ષ-સ્તોત્ર ૩૦૭
આકાશગંગા ૧૮૩. જુઓ 'વ્યોમ-ગંગા,' 'મંદાકિની'
આગમ ૧૦, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૯૬, ૧૯૬, ૨૪૪, ૨૮૪, ૩૧૮, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૪૮
આગમપ્રમાણ ૧૯૭
'આચારાગનિયુક્તિ' ૪૪૨, ૪૪૪
'આચારાગસૂત્ર' ૮૯, ૧૩૪, ૧૩૮, ૧૪૦, ૧૪૩, ૧૭૩, ૧૭૬, ૪૪૨, ૪૪૪
આગનદેવો ૩૮૮, ૩૮૯
આજીવક ૪૪૯, ૪૫૦
આઠ અંગવાળી શુદ્ધિ ૩૯
'આત્મકથા' ૨૪, ૨૬, ૨૭, ૭૬, ૮૨, ૮૪, ૩૬૪, ૩૬૬, ૩૬૮
આત્મજ્ઞાન ૧૦, ૫૬, ૨૭૮, ૩૨૪, ૩૪૯, ૪૦૩
આત્મયોગ ૩૪૯
આત્મવિદ્ ૧૨૩
આત્મવ્યાધા ૩૫૪

आत्मसंयम ३२४

आत्मसाक्षात्कार (धर्मप्राप्ति) ६१

आत्मा (आत्मतत्त्व) १३, १४, ३०,

७४, ७७, ८७, ८८, ६५, ६७,

१०२, ११४, ११५, ११६, १२१,

१२२, १४३, १४५, १४६, १४७,

१५१, १५५, १५६, १७१, १७५,

१७६, १७७, १७८, १८६, १८२,

१८३, १८५, १८७, १८८, २०६,

२०८, २१०, २१४, २१६, २४६,

२५३, २५६, २६२, २७०, २८१,

३०४, ३०८, ३१५, ३१७, ३२५,

३२६, ३४१, ३४६, ३४८, ३७६,

३८५, ३८०, ३८३, ३८५, ३८७,

४०८, ४०८, ४०६, ४१०, ४१३,

४१७, ४३२, ४३६, ४३८

आदित्य ५१. लुओ 'सूर्य'

'आदिपर्व' १, ७, ८, १७, १८, ३५,

६४, ६५, ६६, १२५, १८२,

२४८, २७३, ३०६, ३५५, ३५८,

३७०, ३८१, ३८१, ४३७

'आदिपुराण' (जैन ग्रंथ) १२४, १२७

'आदिवंशावतरण' ७

आनंद (निर्दाम) ३८८, ३८६, ३८०

आनंद (लगवान लुओनो सिम्ह) २६१,

४५०

आनंदगिरि १२१

आनृशंस्य ४६, ५६, ५८, ७३, ७८,

१०६, ३२६

आन्वीक्षिकी विद्या ३१५

आपद्धर्म १०८

'आपद्धर्मपर्व' १८५

आपस्तम्ब, स्मृतिकार ४४१

'आष्टेनो संस्कृत-अष्टेनो कोश' ४४०,

४४१, ४४२, ४४३, ४४६, ४४७

आप्तकाम ६८, ३७६, ३८५

'आरण्यकपर्व' ८, २६, ३१, ३५,

४५, ५१, ५३, ५४, ५७, ५८,

५६, ६६, ७२, १०६, १५२,

१७०, १७१, १८०, २२१, २७३,

२७४, ३११, ३३२, ३६३, ३६६,

४३७

आर्णव ५२, ५८, ७२, ७८, १०४,

११८, १७४, ३१६, ३५०, ३७५,

४०७, ४३८

आर्तलाग नरत्कार १६६

आर्षवेद १२४, १२५

आर्षशीघ्र ३५४

आर्षसत्य ३११

'आसवक सुत' ५६

आसारकाशाम १५८

आलूनिमा १३४

'आवस्यकनिर्युक्ति' ३६

'आवस्यकवृत्ति' १२४, १२७

'आवस्यकसूत्र' ४४३

'आवस्यक हारिभद्री वृत्ति' ४४३,

४५२

आविर्भूत १६२

आश्रम (पंच) ३४०, ३४१

आश्रमधर्म २६, १२४, १३२, १४०,

१४४, ४१४

'आश्रम लज्जनावसि' ७३, १०३,

३८१

'आश्रमवासपर्व' ४३७

‘આશ્વમેધિકપર્વ’ ૭૧, ૧૨૫, ૧૨૭,
૧૫૫, ૧૫૯, ૧૭૭, ૧૭૮, ૩૭૪,
૪૩૭
આશ્વયાયન ૭૧, ૧૩૩
આસુરિ, ઋષિ^૧ ૭૧
આસુરિ, ઋષિ^૨ ૧૬૯
આસુરી ચક્ર ૨૮૦
આહુક ૨૭૩
આંગિરસ ૨૨૧
ધૈવાકુ ૧૬૧
ધતિહાસ ૧૩, ૧૪, ૩૧, ૭૧, ૧૮૮,
૨૬૩, ૩૧૫, ૩૨૦, ૩૭૬, ૩૭૭,
૩૮૨, ૩૯૭, ૪૦૩, ૪૧૫, ૪૨૧,
૪૪૧
ધતિહાસ-કાવ્ય ૨૭૬
ધન્વ (મહેન્દ્ર, દેવેન્દ્ર) ૫૨, ૭૦, ૧૦૮,
૧૨૬, ૧૨૭, ૧૩૮, ૧૫૧, ૧૫૨,
૧૬૨, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૮૦, ૧૮૪,
૨૨૧, ૨૨૩, ૨૫૮, ૨૯૮, ૩૦૦,
૩૦૧, ૩૨૯, ૩૪૩, ૩૫૨, ૩૫૫,
૩૮૦, ૩૯૨. જુઓ ‘ચતુર્થ’
ધન્વજીવનો પુત્ર, જનક ૧૭૦
ધન્વપ્રસ ૬૪, ૨૩૫
ધ્રાવાન ૨૨૬
ધરિન ૧૮૮
ધૃષ્ટિ ૨૪૮, ૨૪૯
‘ધૃષ્ટિ ઉપનિષદ’, (‘ધૃષ્ટિ યોગનિષદ’)
૨૭, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૯૧,
૧૧૬, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૩૧, ૧૩૨,
૧૪૪, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૭૯, ૧૮૦,
૧૯૬, ૨૦૪, ૨૩૯, ૩૯૨, ૪૩૬
‘ધૃષ્ટિ યોગનિષદ’ ૩૩, ૬૦, ૧૩૧

ધૃષ્ટિ યોગનિષદભાષ્ય (ગીતા) ૩૧
ધૃષ્ટિ ૨૬, ૩૦, ૩૪, ૫૧, ૫૨, ૫૩,
૫૪, ૭૧, ૭૪, ૯૧, ૯૨, ૯૯,
૧૧૮, ૧૩૪, ૧૪૯, ૧૭૫, ૧૭૭,
૨૦૪, ૨૪૦, ૨૫૩, ૨૬૮, ૨૯૬,
૩૬૪, ૩૭૭, ૩૮૭, ૪૦૯
ધૃષ્ટિચક્ર, ‘વાદ ૨૬૦, ૨૬૪
ધૃષ્ટિપ્રણિધાન ૩૯૦
ઉગ્રાવા, સૂત્ર ૪, ૩૨૦
‘ઉત્તરકાંડ’ ૬૪, ૧૬૧, ૨૬૪, ૩૩૫,
૩૮૧
‘ઉત્તરપુરાણ’ (જૈન મંથ) ૧૨૫
‘ઉત્તરયાયાત’ ૭૦
ઉત્તરા^૧ ૧૮૧
ઉત્તરા, શ્રેઠ્ઠીકન્યા^૨ ૩૬૧, ૩૬૨
‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ ૩૫, ૫૯, ૯૯,
૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫,
૧૧૬, ૧૩૮, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨,
૧૬૨, ૧૬૪, ૧૭૬, ૩૧૫, ૩૫૭,
૩૯૧, ૩૯૨, ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૨
‘ઉદાન’ ૧૯૩
ઉદાવર્ત, હંકય ૪૩૮
ઉદાવસુ, જનક ૧૬૭
ઉદાલક^૧ ૧૨૮
ઉદાલક, આરુણિ^૨ ૧૬૯, ૩૦૯,
૩૧૧, ૩૧૨
ઉદ્ભવ ૩૩૦
ઉદ્યોગ ૩૪૯
‘ઉદ્યોગપર્વ’ ૨૦, ૩૫, ૩૬, ૪૧,
૪૨, ૫૫, ૬૫, ૭૦, ૯૬, ૧૦૬,
૧૩૫, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૫૨, ૧૮૫,
૨૧૦, ૨૩૩, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૭,

૨૫૬, ૨૭૬, ૨૯૨, ૨૯૬, ૩૦૦,	સત, જનક ૧૬૮
૩૦૮, ૩૯૮, ૪૩૭ .	સતભરા પ્રતા ૧૦, ૧૧
ઉદ્ધ રામપુત્ર ૧૫૮	સપલદેવ ૧૦૮, ૧૨૬, ૧૬૨, ૨૭૬
ઉન્માય ૩૮૩	‘એકલો જાનેરે’ ૧૩૪, ૧૮૭, ૨૦૪, ૨૬૬
ઉપકર્મસંસ્કાર ૨૧૮, ૨૨૨	‘એક સમ્યક્તીની કથા અથવા સોક્રીટીસનો અચાવ’ ૪૨૬
ઉપગુપ્ત, જનક ૧૬૮	એચ. એચ ૪૩૪
ઉપગુપ્ત, જનક ૧૬૮	એડીનબર્ગ ૩૩૬
ઉપનયનસંસ્કાર ૨૨૨ .	એથેન્સ ૪૨૮, ૪૨૯
ઉપનિષદ (દો) ૧૪, ૩૧, ૪૪, ૭૮, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૮, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૬૦, ૧૬૬, ૨૪૪, ૨૬૦, ૩૩૮, ૩૬૨, ૪૧૨	એનીટસ ૪૨૯
ઉપપુરાણ, આદ્ય ૪૪૦	એમર્સન ૨૬૫, ૨૬૬
ઉપનિષદ ૫૦, ૨૭૫, ૨૯૬	એમર્સન ૧૬૬
ઉપનિષદ ૩૦૬	‘એનગ્રે ઉપનિષદ’ ૧૧, ૧૪૭
ઉમા ૬૪	‘એનગ્રે આદ્ય’ ૨, ૨૬૬
‘ઉમામહેશ્વર સંવાદ’ ૬૪, ૬૫	ઓધ (તુષ્ટા) ૧૧૫
ઉમાસ્વાતિ ૪૦૪	ઓર્વ, ભાર્ગવ ૨૪૮
‘ઉમ્મઝા જાતક’ ૧૭૧	‘કક ઉપનિષદ’ ૧૨, ૮૨, ૧૩૭, ૧૩૬, ૧૪૬, ૨૦૫, ૨૪૦, ૨૬૨, ૩૩૮
ઉમ્મઝતી ૧૮૫	કપલ ૬૬, ૬૭, ૨૦૧
‘ઉમ્મઝતી જાતક’ ૧૮૫, ૧૮૬	કપલ ૨૦૧
‘ઉરગમુત’ ૧૬૪	‘કથાસરિત્સાગર’ ૨૫૮
ઉર્વશી ૧૮૨	કપિલ ૩૩, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૫૮, ૧૬૬
ઉશનસ ૩૦૩	કપિલવસ્તુ ૧૪૨, ૧૫૮
ઉશનસ, સ્મૃતિકાર ૪૪૧	કપિલ-સ્થૂમરસિમ ૩૩
ઉસ્ત આકાષણ ૧૬૬	‘કપિલ-સ્થૂમરસિમ સંવાદ’ ૪૧૫
ઉર્ધ્વકેતુ, જનક ૧૬૮	કપિલ, આદ્ય ૧૬૬
ઉર્ધ્વનીચભાવ ૩૫૫	કમિલ ૧૬૨
‘ઋગ્વેદ’ ૩૩, ૪૮, ૧૦૩, ૧૫૨, ૨૬૩, ૨૬૬	કરકંડુ ૧૬૪
સત ૪ .	કરભાજન ૧૬૨
	કરાલ (કરાળ), જનક ૧૬૧, ૧૬૬, ૩૧૫, ૩૧૬

કર્ણ ૧૫, ૨૫, ૪૮, ૨૬૩, ૨૭૨,
૨૮૦, ૨૯૬, ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩,
૩૪૪, ૩૫૨, ૩૬૬. જુઓ 'શલેષ'
'કર્ણપર' ૪૩૭
કર્મ ૨૪, ૨૭, ૩૮, ૩૯, ૩૦, ૩૮,
૪૨, ૪૩, ૫૧, ૫૩, ૮૮, ૮૯,
૯૮, ૧૦૧, ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૨૨,
૧૨૬, ૧૨૯, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૪૦,
૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૧, ૧૫૬, ૧૬૦,
૧૬૬, ૧૭૨, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૮,
૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩,
૧૯૬, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૮,
૨૨૬, ૨૩૦, ૨૩૭, ૨૪૧, ૨૪૩,
૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૪૮,
૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૩,
૨૫૮, ૨૫૫, ૨૫૭, ૨૫૯, ૨૬૯,
૩૨૧, ૩૨૬, ૩૪૭, ૩૫૧, ૩૬૫,
૪૦૩, ૪૩૬, ૪૩૯, ૪૪૫, ૪૪૬,
૪૫૦
કર્મકાંડ, (ક્રિયાકાંડ) ૧૭, ૨૯, ૬૧,
૧૦૪, ૧૩૫, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯,
૧૯૬, ૨૩૦, ૨૬૦, ૪૦૨, ૪૦૩
'કર્મકાંડ, ૪ થો' ૪૫૦, ૪૫૧
કર્મવ્યક ૧૯૨
કર્મદેવો ૩૮૮
કર્મનો નિયમ, 'કામદો ૧૯૨, ૨૪૫,
૨૪૬, ૨૫૭, ૨૬૪, ૩૧૩. જુઓ
'કામદારણ્ય ભાવનો નિયમ'
કર્મફલ (આસક્તિ) ત્યાગ ૧૧, ૧૨,
૨૭, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૪, ૪૧,
૫૫, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬,
૧૩૭, ૧૪૩, ૧૬૬, ૨૫૫, ૩૦૭,

૩૨૬, ૩૪૭, ૪૦૮
કર્મભાર્ગ ૨૮
કર્મયજ્ઞ ૧૪૩
કર્મયોગ ૧૩૬, ૨૨૭, ૨૪૮, ૨૪૯,
૨૫૦, ૨૭૬, ૨૭૯, ૩૭૪, ૪૦૫
કર્મયોગશાસ્ત્ર ૨૦૦
કર્મયોગી ૧૬૦, ૩૪૭
કર્મવાદ ૨૬૦
કર્મવાદી ૪૫૦
કર્મવિપાક ૧૪૨, ૧૬૭, ૨૪૫
કર્મયુગ ૨૦
'કર્મયુગ વ દમનગ' ૨૬૦
કર્મિન ૧૬૪
કર્મ ૧૯, ૨૦, ૨૧
કર્મિક, વિષ્ણુનો અવતાર ૨૦
કર્માપાપ ૬૪
કર્માર, જનક ૧૬૧
કર્મ ૧૬૦
કર્મ ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૯૦
કર્મોડ ૩૧૧, ૩૧૨
કર્મોદ કૌતીલક ૧૬૯
'કર્મનકમન્ધ જનક' ૨૦૭
કર્મ ૩૦૨, ૩૬૭, ૩૬૮
કર્મત્યાગ, સ્મૃતિકાર ૪૪૧
કર્મિય સાંખ્યશાસ્ત્ર ૧૩૨
કર્મ, મૂર્તિમંત ૧૫૦, ૧૫૧,
૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૬, ૩૯૦
કર્મ, પુરુષાર્થ ૧૫, ૫૮, ૨૧૬, ૨૨૯,
૪૦૬, ૪૦૭, ૪૦૮ ૪૧૦, ૪૨૭
કર્મકાન્ત ૯૮, ૩૭૯
'કર્મગીતા' ૧૫૦, ૧૫૧
કર્મવિજય ૩૮૬
કર્મ (=સુખ) શાસ્ત્ર ૪૦

કામ્યકવન ૫૭
 કાર્તવીર્ય (ક્ષત્રિયો) ૨૪૮
 કાર્તિકેય ૫૨
 કાર્યકારણભાવનો નિયમ ૮૩, ૧૫૬,
 ૨૪૪, ૨૫૦, ૨૫૯. જુઓ
 'કર્મનો નિયમ'
 'કાષ્ઠુવેદ' ૧૨૫, ૧૫૮
 કાલકૃદ્દીપ્ય મુનિ ૧૭૦
 કાલગણના ૪૪૯
 'કાલમયૂખ' ૩
 કાલવાદ ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬
 કાલી યક્ષિણી ૨૯૧
 કાશી ૬૧, ૧૦૮, ૨૯૦
 કાશીનાથ વામન લેને ૩૨૩
 કાશ્યપ ૩૬૧
 કાશ્ય સાંદીપની ૧૩૦
 કાળી ૨૪૨, ૨૪૪
 કાળી (કાલ) ૧૪૦, ૨૧૧, ૨૫૬,
 ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૧, ૨૬૪,
 ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૮૧, ૩૮૫, ૪૦૯,
 ૪૪૧, ૪૪૯
 કાળયુગ ૨૬૫
 કાળો નમુચિ (માર) ૩૮૬
 કિસ સંકિચ્ચ ૪૫૦
 કીચક ૨૧૪, ૨૧૫
 'કીચક વધ' ૨૧૫
 'કુન્તની-ગતક' ૨૯૧
 કુન્તી ૨, ૫૮, ૨૧૭, ૨૩૬, ૨૫૦,
 ૨૮૮, ૨૯૯, ૩૧૪, ૪૧૭
 કુબેર ૩૪૩
 કુબેરદત્તા ૪૪૨, ૪૪૩
 કુબેરસેના ૪૪૨

કુમાર, સિદ્ધપાત્યાય ૪૪૬
 કુમારદેવી ૨૨૪
 કુમારિય ૨૧
 કુચ્છેત્ર ૪, ૧૭૭, ૨૮૧
 કુરુ રાષ્ટ્ર ૬૪
 કુરુ સામ્રાજ્ય ૨૯૮
 કુરુતુક ૩૯૧
 કુશધ્વજ, જનક ૧૬૭, ૧૬૮
 કુશર્દિક ૪૩૮
 કુસાવ (બૌદ્ધ) ૪૧૪
 કુસાસ્થાન ૪૨
 કુંડધાર, મેઘ ૨૩૦
 'કુંડધારોપાખ્યાન' ૨૨૯
 'કુંડાલોત' ૩
 'કૂર્મપુરાણ' ૬૦, ૪૪૦
 કૃતધ્વજ, જનક ૧૬૮
 કૃતયુગ ૧૨૬
 કૃતવર્મા ૨૯૭, ૪૩૭
 કૃતિ, જનક ૧૬૮
 કૃતિરથ, જનક ૧૬૮
 કૃતિરાત, જનક ૧૬૮
 કૃપ, આચાર્ય ૮, ૯, ૪૧, ૧૨૯,
 ૨૦૦, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૫૭,
 ૨૭૧, ૨૭૬, ૨૯૭, ૩૧૮, ૪૩૭
 કૃષ્ણ-અર્જુન ૨૬૩, ૨૮૧
 કૃષ્ણ, દેવકીપુત્રી ૧૨૯, ૧૩૦
 કૃષ્ણ, ભગવાન શ્રી, ૨ ૫, ૬, ૭, ૯,
 ૨૫, ૩૦, ૪૨, ૪૮, ૪૯, ૫૦,
 ૫૧, ૫૨, ૬૪, ૭૧, ૮૨, ૧૨૮,
 ૧૩૦, ૧૩૬, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩,
 ૧૫૪, ૧૬૦, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭,
 ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૭, ૨૦૦, ૨૦૧,

२०६, २१०, २२६, २३३, २३५,
२३६, २३७, २३८, २३९, २४८,
२४९, २५०, २५३, २५६, २६२,
२६७, २७३, २७४, २७५, २७६,
२८०, २८१, २८५, २८८, २८९,
२९२, २९३, २९४, २९७, २९८,
२९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३,
३०४, ३०६, ३२५, ३२८, ३४४,
३४७, ३६५, ३६७, ३६८, ३६९,
४१८, ४३२, ४३३, ८३८ नुओ
'वासुदेव'
'कृष्ण यजुर्वेद' १३१
कृष्ण ५७, २१४
'कृष्णानुनसंवाद' १७६, १७७
कैय १२८
कैमीनेट भीशन २६५
कैसनर, ओय सी ३३६
कैशिध्वज, जनक १६८
कैशिनी ६५
कैशी, कुमाउ श्रमण ५६
'कैथेयिक वेदपर' ४६
कैवय ३५०
'कैवय्य उपनिषद्' ७१, १०२, १३३,
१७९
कै-प्रशुशिवस १८८
कौरव (कुम्भुज) ३२, ४२, ४७, ४९,
५१, ६४, ८१, ८६, १५३, १८१,
२०६, २३२, २३३, २३४, २३५,
२३८, २४९, २५८, २६८, २७३,
२७५, २९२, २९७, २९९, ३४४,
३६३, ३६८, ३६७, ३६८, ३६९,
४३७

कौरवसभा (कुम्भसभा) २०१, २३३,
२३४, २३८, २८०
कौशल्या १६२
कौशल्यायन, आनंद ४४१, ४४५
कौशिक, आनंद २३, २४, २५, ३५,
१०६, २६८, २६९, २८७
क्रियायोग ३७६, ३७७
क्रियावादी (आत्मवादी) ८६, ३४०
क्षत्रिकवाद २६०
क्षत्रिय २५, २६, ७०, १०६, १०७,
११४, १२८, १२९, १३०, १३३,
२२६, २५८, २७४, ३६८, ४०६,
४१४, ४२६, ४२७
क्षमा, ५, ३६, ३७, ४१, ५१, ५२,
५६, ७५, ७६, ७७, १०६, ११६,
१२७, १३५, १६१, २७५, ३०३,
३४४, ३४८, ३५०, ३६०, ३६१,
३६४, ३८४, ३८५, ४३८
क्षानधर्म २८८, ३१४
क्षेत्र १६६
क्षेत्र १६७, ४०६, ४३६
क्षेत्रार्थी १७०
क्षेत्रधि, जनक १६८
आडवहन ५२
आडवप्रस ४७
आडववन २००, २०१
आडिक, जनक १६८
'भुवक निशाय' ४६, ११२, १६३
'भुवक पाठ' ४६
भ्याति ५२
भिरती ४६, २६१
भलुराज्य १७१, ३१२

મણ્ડા ૩૭૧, ૩૭૨

‘મન્ધર્વદત્તાનલક’ ૧૭૧

‘મન્ડુપુરાણ’ ૩૦૧

મર્ગ ૧૩૦

મર્ગ, સિંખાચાર્ય ૪૪૬

મગા ૧૮૮, ૨૬૮

મધર્વનોક ૩૮૮

માર્ગી વાચસ્પતી ૧૬૬

માર્ગ્ય, બાનાકિ ૧૨૮, ૧૩૦

માનવ ૩૩૬, ૩૪૦

માધાર ૧૬૪

માધારી ૪૭, ૫૦, ૨૧૭, ૨૩૪, ૨૪૬,

૨૫૦, ૨૫૭, ૨૮૫, ૨૯૭, ૨૯૯,

૩૦૦, ૩૬૫, ૩૬૮, ૪૨૬

માધીજી, મહાત્મા મો ક જ, ૧૨,

૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૮, ૨૪, ૨૫,

૨૬, ૨૭, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૫,

૩૭, ૪૬, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૭૨,

૭૮, ૮૦, ૮૨, ૮૪, ૮૫, ૮૭,

૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૩ ૧૩૧

૧૩૩, ૧૩૪, ૧૫૪, ૧૬૫ ૧૭૬,

૧૬૪, ૧૬૬, ૨૦૮, ૨૫૦ ૨૫૩,

૨૭૦, ૨૭૬, ૨૮૬, ૨૯૧, ૨૯૪,

૨૯૫, ૩૦૪ ૩૦૬, ૩૦૭ ૩૬૩,

૩૬૪, ૩૬૬, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૬૭

૪૨૦, ૪૨૪, ૪૨૬, ૪૩૨

ગિમત ૧૩, ૧૪

‘ગીતા’, શ્રીમદ્ ભગવદ્ ૪, ૫, ૮,

૯, ૧૧, ૨૦, ૨૫ ૨૬, ૨૮, ૨૯,

૩૦, ૩૧, ૩૬, ૩૭, ૪૧, ૪૩,

૬૨, ૭૧, ૭૩, ૮૮, ૯૦, ૯૭,

૯૮, ૧૧૨, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦,

૧૨૫, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૩, ૧૩૪,

૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૪૦, ૧૪૩,

૧૪૬, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૩, ૧૫૪,

૧૬૦, ૧૭૨, ૧૭૪, ૧૭૬, ૧૭૮,

૧૮૦, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૪,

૧૯૬, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૨,

૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭

૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૨૬, ૨૩૨,

૨૪૦, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૫૧, ૨૫૨,

૨૫૪, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૮,

૨૬૯, ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૧,

૨૮૭, ૨૮૯, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૧૬,

૩૧૭, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૨૮,

૩૨૯, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૫૮,

૩૬૫, ૩૬૭, ૩૬૮, ૩૭૪, ૩૭૮,

૩૮૦, ૩૯૬, ૪૦૬, ૪૨૦, ૪૨૬,

૪૨૭, ૪૩૨, ૪૩૩, ૪૩૭

ગીતા, ધર્મ-દર્શક કોઠા ૩૦૭

‘ગીતાપદ્યાર્થકોશ’ ૩૦૭

‘ગીતા પ્રવચનો’ ૨૦૮, ૩૬૬ ૩૭૦

‘ગીતામોધ’ ૧૪૩, ૨૦૮, ૩૦૭

‘ગીતારહસ્ય’ ૨૦૭

‘ગુણુત્તમવિભાગયોગ’ ૧૮૬

ગુપ્તિ ૧૦૧, ૧૦૨ ૨૪૬

‘ગુરુ અને ગિરિ સંવાદ’ ૮૮, ૧૭૭

ગૃહસ્થાશ્રમ { ૧૭, ૨૮, ૮૬, ૧૦૬

ગૃહસ્થધર્મ { ૧૧૮, ૧૨૮ ૧૩૨,

૧૪૦, ૧૪૭ ૨૧૮, ૪૦૧, ૪૦૨,

૪૦૫ ૪૦૬, ૪૧૫

‘ગોક્ષપિનીય’ ૨૯, ૩૩

‘ગોપથબ્રાહ્મણ’ ૨૬૬

‘ગોબિન્દસ્મૃતિ’ ૧૫૮

ગૌડપાદાચાર્ય ૩૪૬
 ગૌનમ, ઋષિ ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૭૮
 ગૌનમ, મેઘાતિથિરે ૧૦૮, ૨૨૧,
 ૨૨૩, ૨૨૪
 ગૌનમ, ષ મૂનિકાર ૪૪૨
 ગોતમસ્વામી ૫૬, ૧૩૮
 ગોનમી ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૪
 'ગોનમી-નુધક-આન-મન્યુ-કાન
 સવાદ' ૨૪૧
 ગ્રન્થાધ્યયન ૩૧૫, ૩૧૭
 ગ્રીક્ષીય, આર દી એચ ૩૩૬
 ધૂર્ણિકા ૩૫૬
 ધોર આગિરસ ૧૭૬
 યજ્ઞમાન ૪૧૬
 'યતુર્વિશતિપ્રમ-ધ' ૨૮૪
 યમસ ૧૬૭
 યર્ચીય ૨૬૫, ૨૬૬
 'યદીપાત' ૩
 યનન, નદી ૩
 યાનુલી રિયા ૪૧૬
 'યાણ્ય રાજનીતિ' ૩૨૧
 'યાણ્યપશન' ૩૬૬
 યાતુર્વિધ્ય વ્યવસ્થા ૩૭૭
 યારિત્ય (ચારિત્ર) ૬૪, ૬૫, ૧૦૬
 ૨૨૨, ૨૪૬, ૨૬૫, ૨૮૪, ૩૨૧,
 ૩૫૧, ૩૭૫ ૩૭૭, ૪૦૩, ૪૦૭,
 ૪૨૨
 'ચિત્તવગ્ગો' ૨૬૩,
 ચિત્રરથ, ગધર્વ ૮,
 ચિત્રરથ, રાજા ૨૨૧
 ચિત્રરથ, જનમ ૧૬૮
 ચિત્રશિખણ્ડી સપ્તર્ષિ ૧૨૬

ચિત્રમેન ૪૦૬
 ચિત્રકારી ૧૦૮, ૨૨૧, ૨૨૩, ૨૨૪
 'ચુધ્યધનુગ્ગાદ જનક' ૩૪૨
 ચેદિ ૧૨૬
 ચૈનન્ય ૩૬૦
 'છક્રનિપાત' ૪૫૦
 'જદોચ્ચ ઉપનિષ' ૧૨, ૨૦, ૩૭,
 ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦,
 ૧૩૮, ૧૪૫, ૪૩૬
 જનક ૪૫, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૩૧, ૧૩૨,
 ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨,
 ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭,
 ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૮૦,
 ૧૮૨, ૧૮૬, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭,
 ૨૫૧, ૩૧૧, ૩૧૨, ૪૧૫, ૩૧૬,
 ૩૬૬, ૩૮૩, ૩૮૮, ૪૦૧, ૪૦૨,
 ૪૦૩, ૪૦૪, ૪૦૭, ૪૧૩, ૪૧૫,
 ૮૧૬, ૪૩૮
 'જનક-માહાત્મ્ય સવાદ' ૮૩
 જનક-માહાત્મ્ય કથ સવાદ ૩૮૮
 જનકેન જનક ૧૫૮, ૧૬૬, ૧૬૫,
 ૪૩૮
 જનમેજય ૩૫૨
 જનમેજય નીપત્ર ૪૩૮
 જનમેજય, પારિક્ષિત ૪, ૧૨૭
 જપયોગ ૩૪૮
 જમદગ્નિ ૩૭૧
 જમદગ્નિ, ભાર્ગવ ૨૦૧
 જમના, નદી ૩
 જય ૧, ૨, ૩, ૬, ૨૬, ૪૮, ૪૯,
 ૫૦, ૫૧, ૫૮, ૮૨, ૧૧૬, ૨૦૬,
 ૨૫૦, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૪, ૩૦૫,

૪૦૧

‘જય’ ૨ ૧, ૨, ૩

જય, જનક ૩ ૧૬૮

જયદ્રથ ૨૩૬, ૩૦૧, ૩૩૧, ૩૩૨, ૪૩૭

જયશીલતાનું રહસ્ય ૩૨૯

‘જ્યાપ્યસહિતા’ ૨

જરાસધ ૪૪૧

જરિતા ૨૦૧

જર્મન રંગભૂમિ ૩૩૬

જર્મની ૨૬૧, ૩૭૬

જાંભ ૩૬૮

જાજલિ ૩૫, ૬૦, ૬૧

‘જાજલિ—સુલાધાર સંવાદ’ ૬૦, ૬૩

‘જાતક,’ પાલિ ૬, ૨૮, ૬૪, ૧૪૦,

૧૫૭, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪,

૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૮, ૧૭૧, ૧૮૫,

૧૮૬, ૨૦૭, ૨૧૫, ૨૨૮, ૨૬૦,

૨૬૧, ૩૪૨, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૭૮,

૩૮૦, ૪૪૧, ૪૪૫

‘જાતક અટૂકથા’ ૧૬૩

જાતકર્મસંસ્કાર ૨૧૮, ૨૨૮

જાતિ (‘લેસ્થા’ને મળતા અર્થમાં)

૪૪૬, ૪૫૦

જાપાન ૩૭૬

જિન ૨૪૫

જિસસ, ક્રીસ્ટ ૧૮૮, ૨૫૦, -૯૧

‘જીવદાંડ’ ૪૫૨

જીવ, નિત્ય અર્થાત અમર ૪૩૧

જુડીઆ ૧૮૮

જેતવન ૨૬૦, ૨૬૧

જૈન ‘ધર્મ,’ ‘પરંપરા,’ ‘શાસ્ત્ર’ ૩૫,

૩૬, ૪૬, ૬૨, ૮૬, ૯૬, ૯૯,

૧૦૧, ૧૦૪, ૧૦૬, ૧૧૦, ૧૧૧,

૧૧૨, ૧૧૪, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૭,

૧૨૮, ૧૬૦, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૭૧,

૧૯૨, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૬૦, ૨૬૧,

૩૨૧, ૩૮૬, ૪૦૩, ૪૪૨, ૪૪૩,

૪૪૮, ૪૪૯

‘જૈન ધર્મ’ ઔર દર્શન’ ૪૪૩

જૈમિનિ ૩૧૯, ૪૨૧

જ્ઞાન ૨૮, ૩૩, ૫૬, ૬૬, ૭૬, ૭૯,

૮૮, ૮૯, ૯૫, ૯૬, ૧૦૦,

૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૪, ૧૩૮,

૧૩૯, ૧૪૪, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨,

૧૫૬, ૧૬૨, ૧૬૪, ૧૬૭, ૧૬૯,

૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૪, ૧૭૬, ૧૯૨,

૧૯૬, ૨૦૧, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૪૧,

૨૫૧, ૨૫૩, ૨૫૬, ૨૬૪, ૨૬૯,

૨૭૬, ૨૮૬, ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૨૪,

૩૨૫, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૬, ૩૪૭,

૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૨, ૩૭૫, ૩૭૭,

૩૮૪, ૩૮૭, ૩૯૫, ૩૯૯, ૪૦૨,

૪૦૩, ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૦૮,

૪૧૨, ૪૧૩, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૨૦,

૪૪૦, ૪૪૫ ‘જુઓ તાવજ્ઞાન’

‘જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયોગ’ ૨૫૧

જ્ઞાનચક્ર ૧૧

જ્ઞાનનિગ ૨૯

જ્ઞાન, પ્રાતિભા ૩૫૦

જ્ઞાનમાર્ગ ૨૮

‘જ્ઞાનયોગ’ ૩૭

જ્ઞાનયોગ ૩૪૮

જ્ઞાનવિજ્ઞાનપ્રતાપ ૩૪૭

‘જ્ઞાનસાર’ ૧૫૩

માની ૨૩, ૩૫, ૪૨, ૮૭, ૧૧૬,
૧૨૨, ૧૨૮, ૧૩૬, ૧૪૪, ૧૪૬,
૧૭૨, ૧૭૪, ૧૮૦, ૧૮૮, ૧૯૩,
૨૧૦, ૨૫૨, ૨૫૬, ૨૬૬, ૩૮૮,
૩૮૯, ૪૦૬, ૪૧૬, ૪૨૮

ઓરોર ૧૮૮

શિક્ષક, લોકમાન્ય ૨૦૭

ડેવ કાર્નેગી ૧૮૭, ૨૮૨

‘તણ્ણાવઓ’ ૩૯૧

તત્ત્વજ્ઞાન ૩૧, ૩૩, ૩૪, ૩૮, ૮૯,
૧૦૫, ૧૩૧, ૧૫૨, ૧૭૩, ૧૭૪,
૨૦૨, ૨૫૨, ૨૭૦, ૨૮૫, ૩૨૫,
૩૨૬, ૩૪૬, ૩૬૮, ૩૮૨, ૪૨૫,
૪૩૨

‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ ૨૪૬, ૪૪૨

‘તત્ત્વાર્થસૂત્રભાષ્ય’ ૪૦૪

તથાગત ૩૬૨, ૪૪૪. જુઓ ‘બુદ્ધ.’

‘તત્ત્વવાર્તિક’ ૨૧

તપ ૧૬, ૨૦, ૨૬, ૩૫, ૩૬, ૩૭,
૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૬, ૬૭, ૭૦,
૭૫, ૭૭, ૯૫, ૯૮, ૧૦૨, ૧૦૬,
૧૧૪, ૧૧૬, ૧૩૫, ૧૩૭, ૧૪૬,
૧૫૦, ૧૬૪, ૧૬૭, ૧૭૪, ૧૯૨,
૧૯૬, ૨૦૬, ૨૨૪, ૨૩૦, ૨૩૧,
૨૪૫, ૨૫૪, ૨૫૮, ૨૬૬, ૩૦૮,
૩૧૬, ૩૨૧, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૫૬,
૩૬૧, ૩૬૦, ૩૯૨, ૪૧૬, ૪૪૨

તપોયોગ ૨૩૦

તમોચુલુ ૧૮૩, ૧૮૬, ૧૯૦

તાઓઈઝમ ૧૮૮

તારકજ્ઞાન, તારનારું જ્ઞાન ૩૫૦, ૩૭૬

તિરીટ વચ્ચે શેક ૧૮૫

તીર્થ^૧ ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૬

તીર્થ^૨ (ચતુરાશ્રમના અધિકારીઓ)

૪૩૭

તીર્થવિત્ત ભગવાન ૧૬૨, ૨૪૪, ૨૪૫

તીર્થ^૩ ૧૬૨, ૨૪૪, ૨૪૫, ૩૬૩

તુલસીદાસ ૩૫, ૩૬, ૨૦૨

તુલ્લાધાર ૬૧, ૬૨, ૧૦૮

‘તુલ્લાધાર-ભગવદ્વિસંવાદ’ ૪૦, ૬૦

તુલુગિન્દુ ૩૦૩

તુલ્યા ૨૭, ૩૮, ૪૧, ૧૧૪, ૧૧૫,

૧૧૬, ૧૧૭, ૧૨૬, ૧૪૨, ૧૪૩,

૧૫૦, ૧૫૬, ૧૬૩, ૧૬૫, ૨૨૭,

૨૨૮, ૨૬૨, ૨૮૩, ૨૮૬, ૨૮૭,

૨૮૮, ૨૯૭, ૩૦૩, ૩૭૦, ૩૭૧,

૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૨,

૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૮૮,

૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૨, ૪૧૩, ૪૨૮,

૪૩૭, ૪૩૮

‘તેન્નેગિન્દુ ઉપનિષદ’ ૧૨૧

‘તૈત્તિરીય ઉપનિષદ’ ૪, ૭૪, ૧૨૨,

૧૨૩, ૧૪૪, ૧૪૬

‘તૈત્તિરીય સહિતા’ ૧૦૬, ૧૩૧

ત્યાગ ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭,

૧૭૪, ૧૯૧, ૧૯૬, ૨૬૬.

જુઓ ‘કર્મફલ(આસક્તિ)ત્યાગ’

ત્રયીધર્મ ૫૬

‘ત્રિપિટકો’ ૧૧૨, ૧૯૩

‘ત્રિપિટકાકાપુત્રચરિત્ર’ ૧૨૪,

૧૨૫, ૧૨૬

દ્ધા, સ્મૃતિકાર ૪૪૨

દક્ષિણ આફ્રિકા ૨૬, ૨૭

‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિ-
હાસ’ ૨૯૧

દત્તાત્રેય ૧૫૬

દધીય (દધીયિ) ૧૦૬, ૩૧૨

દમ ૩૬, ૩૭, ૪૧, ૫૮, ૭૫, ૭૬, ૭૮,
૮૮, ૧૦૪, ૧૩૫, ૧૭૪, ૧૭૮,
૨૨૬, ૨૬૩, ૨૬૬, ૩૧૧, ૩૧૬,
૩૨૫, ૩૨૭, ૩૬૦, ૩૬૬, ૩૭૪,
૩૮૫, ૪૩૭

દમયતી ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭

‘દર્શન અને ચિંતન’ ૧૧૦, ૧૨૪,
૧૨૫, ૧૨૬, ૪૫૦, ૪૫૨

દર્શનશાસ્ત્ર ૧૬૬

દર્શનમાનિકચૂર્ણિ’ ૪૫,

‘દર્શનકાવિકસત્ર’ ૧૩૬, ૪૦૫

‘દમુત્તર મુત’ ૪૬

દાન ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૬, ૩૬, ૩૭,
૩૯, ૫૩, ૫૮, ૫૯, ૬૧, ૭૪,
૭૬, ૭૭, ૯૯, ૧૦૬, ૧૨૭,
૧૩૫, ૧૩૭, ૧૪૬, ૧૭૪, ૧૭૮,
૨૦૯, ૨૨૬, ૨૫૪, ૨૬૬, ૩૦૩,
૩૧૮, ૩૩૭, ૩૪૬ ૩૫૧, ૩૫૪,
૩૫૬, ૩૬૨, ૩૬૪, ૩૭૦, ૩૭૧,
૩૭૮, ૩૯૧, ૩૯૨, ૩૯૪, ૩૯૫,
૪૧૧, ૪૧૨, ૪૧૬

દાનવ ૯, ૩૫૨

દારિદ્ર્ય ૨૯૨, ૨૯૪

દાસપ્રયા (ગુનામી) ૬૧

દિગ્ગમર અભિતગતિ ૨૬૦

દિલ્હી ૨૭૦

‘દિવ્યાવદાન’ ૨૫૮

દિશા, અદાર ૪૪૨

‘દીધનિજાય’ ૩૮, ૪૬, ૮૬, ૨૦૭,
૪૪૬

‘દીધિતિ જ્ઞાનક’ ૨૬૦

‘દુઝમેથ જ્ઞાનક’ ૪૪૧

દુર્ગા ૪૪૩

દુર્યોધન ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૨૫ ૨૬,
૩૨, ૪૧, ૪૨, ૪૭, ૪૮, ૫૦,
૫૧, ૫૩, ૫૮, ૮૨, ૯૬, ૧૫૨,
૧૫૩, ૧૭૭, ૧૮૦, ૨૦૦, ૨૦૧,
૨૦૯, ૨૧૦, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪,
૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૮, ૨૪૪, ૨૪૬,
૨૬૭, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૪, ૨૮૦,
૨૮૧, ૨૮૮ ૨૯૨, ૩૦૦, ૩૦૧
૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૪૪, ૩૫૨
૩૫૩, ૩૫૮, ૩૬૫, ૩૬૮, ૩૬૭
૩૯૮ ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૨૮,
૪૩૮

દુ સાસન ૫ ૯, ૪૭ ૩૦૦, ૩૦૧,
૩૪૪, ૩૯૯, ૪૨૬

દુન્યન્ત { ૬૬, ૬૭ ૬૮ ૬૯, ૭૨,

દુન્યન્ત } ૭૩, ૧૭૫, ૨૦૧, ૨૧૬,

૨૧૮, ૩૨૭, ૩૪૩

દેવગીઠ, જ્ઞાનક ૧૬૮

દેવયાન પથ (માર્ગ) ૩૭, ૪૧, ૧૪૩,
૧૯૩

દેવયાની ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૫૮

દેવરાત, જ્ઞાનક ૧૩૨, ૧૬૭, ૧૬૮

દેવનોક ૩૧૦

દેવાસુર યુદ્ધ ૩૯૯,

દેવીપુર ૧૩૪

દેવીપૂજા ૨૬૧

દેશનધુ(ચિત્તરજ્ઞ)દાસ ૪૩૨, ૪૩૩

૬, ૧૧, ૧૨
 અને પુગાય ૧૭૫, ૧૭૬
 વરાણી જનક ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૬૭,
 ૧૬૮
 વાનુગ્મ પતિનિમિત્ત ૩૦૩
 'વામુગ સપદ વિભાગયોગ' ૧૭૪,
 ૧૬૬
 વીરવિત્તિ ૩૦૪, ૩૦૬, ૩૦૭
 વીરવિત્તિ ૧૭૪, ૧૭૫, ૨૦૫, ૨૧૦,
 ૩૨૫, ૩૨૮, ૩૫૩
 વાવનરામજી ૧૨૫
 વૃમ્ભજન ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૩૪
 જૂન ૬, ૨૧, ૪૭ ૫૭, ૧૫૨, ૧૭૭,
 ૧૮૦, ૨૦૧, ૨૨૮, ૨૭૧, ૨૭૨,
 ૨૭૩, ૨૭૪ ૨૭૫, ૩૦૩, ૩૫૨,
 ૩૫૩, ૩૦૦, ૩૬૭, ૪૪૧
 ડુપ ૩૦૧, ૮૩૭
 'દુમ્પનક' ૧૮
 દ્રોણ, આચાર્ય ૮, ૨૫, ૪૧, ૪૭
 ૪૮, ૪૯, ૮૧, ૮૨, ૯૬, ૧૨૬,
 ૧૮૧, ૧૯૬, ૨૦૧, ૨૩૧, ૨૩૨,
 ૨૩૩, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૬૩, ૨૬૭,
 ૨૭૧, ૨૭૬, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨,
 ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૨૬,
 ૩૪૪, ૪૩૭
 'દ્રોણપર્વ' ૮૨, ૧૫૨ ૨૭૩, ૨૮૦,
 ૩૬૧, ૪૩૭
 દ્રીપદી ૬, ૩૧, ૩૫, ૪૨, ૪૭, ૫૧
 ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૬૬, ૮૧, ૧૫૨,
 ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૭, ૨૩૩, ૨૩૬,
 ૨૫૦, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૭૧, ૨૭૨,
 ૨૭૪, ૨૬૭, ૨૬૮, ૩૦૦, ૩૦૩,

૩૩૧, ૩૩૨, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૫,
 ૩૫૮, ૩૬૦ જુઓ 'કાળા',
 'પાચાલી'
 દ્રીપદીઆદરભ ૬૫, ૧૬૬, ૨૩૩,
 ૨૫૩, ૨૭૩, ૨૭૪, ૩૧૩, ૩૪૦
 'દ્વાન્ધ્યપન્થરિકાન્તોત' ૨૨૮ ૪૪૬
 દ્વારમ (આનર્નનમરી) ૨૦૬. ૨૭૩,
 ૨૭૪
 દ્વિમુખ ૧૬૪
 દ્વિતવન ૮, ૫૭
 ધન, પરમધર્મ ૨૩૪
 'ધનશ્રીનુ ક્ષણ' ૧૨૫
 'ધમ્મપ' ૮૭, ૯૮, ૧૦૬, ૧૧૧,
 ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬
 ૧૧૭, ૧૦૭ ૪૧ ૧૪૨, ૧૪૬,
 ૧૬૩ ૧૭૬ ૧૮૫ ૧૯૩ ૧૯૪,
 ૨૦૭, ૨૬૩ ૨૬૦ ૩૦૫, ૩૧૦
 ૩૧૧, ૩૧૮ ૩૪૧ ૩૫૬ ૩૫૭,
 ૩૬૧, ૩૮૬ ૩૯૧ ૪૧૪ ૪૧૮
 ધરાદેવી ૮
 ધર્મ (સદ્ગુણ, ફરજ, પદ) ૧,
 ૨, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૫ ૨૩,
 ૨૪, ૨૬ ૨૭, ૨૮, ૩૧, ૩૩,
 ૩૪, ૩૬ ૩૭, ૩૯, ૪૦, ૪૧,
 ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૭, ૪૮, ૪૯,
 ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫,
 ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧,
 ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૭, ૭૦,
 ૭૩, ૭૪, ૭૬, ૭૭, ૮૧, ૮૩,
 ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯,
 ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૯, ૧૦૩,
 ૧૦૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૨૩, ૧૨૭,

૧૩૦, ૧૩૫, ૧૪૦, ૧૪૨, ૧૪૬,
 ૧૪૭, ૧૬૪, ૧૭૧, ૧૭૮, ૧૯૧,
 ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૬, ૨૦૧, ૨૦૨,
 ૨૦૬, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૬, ૨૧૭,
 ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૬,
 ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૩, ૨૩૫, ૨૩૬,
 ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૫૦, ૨૫૭, ૨૬૦,
 ૨૬૭, ૨૬૯, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૫,
 ૨૮૧, ૨૮૬, ૨૮૮, ૨૯૨, ૨૯૬,
 ૩૦૦, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૭,
 ૩૧૧, ૩૧૪, ૩૧૮, ૩૨૧, ૩૨૮,
 ૩૨૯, ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૫, ૩૩૮,
 ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૬,
 ૩૬૧, ૩૬૨, ૩૬૪, ૩૮૨, ૩૯૩,
 ૪૦૧, ૪૦૬, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯,
 ૪૧૦, ૪૧૩, ૪૧૪, ૪૨૪, ૪૨૬,
 ૪૨૭, ૪૨૮, ૪૨૯, ૪૩૧, ૪૩૨,
 ૪૩૩, ૪૩૪, ૪૪૧. જુઓ
 'સનાતન ધર્મ'

ધર્મ, દેહધારી ૫૮, ૧૬૦
 ધર્મ (ની સક્ષમ ગતિ) ૨૪, ૧૯૬,
 ૨૩૩, ૨૭૧, ૨૭૨
 ધર્મકીર્તિ ૩૨૧
 ધર્મક્ષેત્ર ૭, ૧૭૫, ૧૭૭
 ધર્મચક્ર ૧૬૦, ૧૬૧
 ધર્મધ્વજ, જનક ૧૫૮, ૧૬૮, ૧૭૦,
 ૪૦૧, ૪૦૨
 ધર્મધ્વજિક ૫૪
 'ધર્મપરીક્ષા' ૨૬૦
 ધર્મપથો, ત્રણેયો ત્રેસક, ૮૯, ૨૬૫
 ધર્મબળ, સર્વશ્રેષ્ઠ બળ ૪૨૭
 ધર્મમત, ચાર મુખ્ય ૩૪૦

ધર્મમય મહાજ્ઞા ૫
 'ધર્મમંથન' ૭, ૨૬, ૭૨, ૮૮, ૧૭૬,
 ૪૨૦, ૪૩૪
 ધર્મરાજા { ૨૬, ૨૭, ૩૨, ૩૯,
 ધર્મપુત્ર { ૪૦, ૪૨, ૫૦, ૫૩, ૫૪,
 ૫૫, ૫૭, ૬૦, ૭૫, ૮૧, ૮૨,
 ૮૩, ૧૦૩, ૧૫૧, ૧૫૫, ૧૫૬,
 ૧૬૩, ૧૬૫, ૨૦૦, ૨૧૫, ૨૨૮,
 ૨૨૯, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૭, ૨૪૧,
 ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૪, ૨૮૮, ૨૯૪,
 ૨૯૮, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૪, ૩૦૫,
 ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૫,
 ૩૪૯, ૩૫૨, ૩૫૮, ૩૬૦, ૩૭૦,
 ૩૮૨, ૩૮૪, ૪૦૧, ૪૦૪, ૪૧૬.
 જુઓ 'યુધિષ્ઠિર'
 ધર્મરાજા (યમરાજ) ૩૩૫
 ધર્મશક્તિ ૮૩
 ધર્મવ્યાધિ (વ્યાધિ) ૨૪, ૫૫, ૮૭,
 ૧૭૦, ૨૩૬, ૨૬૮, ૨૮૬, ૨૮૭,
 ૩૦૬, ૩૪૭
 ધર્મશાસ્ત્ર (કાયદો) ૧૭૧
 ધર્મશાસ્ત્ર ૧૮, ૨૧, ૩૨, ૨૨૦,
 ૪૪૧
 ધર્મશીનતાનુ રક્ષણ ૨૫૭, ૨૭૪
 'ધર્મસંગ્રહ' ૪૩૬, ૪૪૫
 'ધર્મસિંધુ' ૩,
 ૫૧, ૫૨, ૫૩
 ધાતુ (સરીરની), અદાર ૪૪૫
 ધાતુ, અદાર પ્રકાર ૪૪૬
 ધારણ, ચેન્દ્રવત્સ ૪૩૮
 ધારણ, અદાર ૪૪૬
 ધૃતરાષ્ટ્ર ૫, ૬, ૭, ૯, ૧૦, ૨૬, ૪૧,

४१, ४५, ४७, ४८, ४९, ५०,
६५, ७५, १०६, १०७, १३८,
१५३, १७७, २००, २०१, २३३,
२३४, २३५, २५६, २५७, २५८,
२५९, २६०, २७१, २७२, २७३,
२७४, २७५, २७६, २८०, २८१,
२८५, २९२, २९३, २९७, ३००,
३०८, ३१३, ३४४, ३५२, ३५३,
३५६, ३६०, ३६५, ३८३, ३९१,
३९३, ३९७, ३९९, ४००, ४०१,
४२५, ४२६, ४२८, ४३७, ४३८

धृति, जनक १६८

धृष्टकेतु^१ जनक १६८

धृष्टकेतु^२ ४३६

धृष्टवृत्त २९७, ३००, ३०२, ३१८,
४३७

धीनमूलक, यीनो ४३८

धीम्य, आयोग ३०९

‘ध्यानयोग’ १७६, २७८

ध्यानयोग ३४८

नकुल ५, २६, ३५, ५६, ५७, ५८,
२९९

नगार्ध (नगालि-नमजित) १६४

नमजित, शिष्टपात्रार्थ ४४६

नयिकेता १३९, ३०९, ३३८

नन्दीश, शिष्टपात्रार्थ ४४६

‘नन्दीमित्र’ ३९, ८९, २६५

नमुचि १७७

नम्रता-निरलिभान २४, २७, ३३,
३५, ३७, ४१, ४४, ४९, ७०,
७८, ७९, ८३, १०८, ११६,
१३२, १५२, १७२, १७३, १७४.

१९०, २०६, २३४, २६४, २६९,
२७०, २७५, २८३, ३०६, ३१९,
३२६, ३३०, ३३१, ३४०, ३५०,
३६६, ३६९, ३७५, ३७६, ४०२

नयशास्त्र २८५

नर १, ३, १२०, १२१, १३०, २६२
२८१, ३४४

नरयन्त्रसुरि, भक्तधारी २२४

नरनारायण २८१

नरभासभक्त ६४, ३७०

नर २१५, २१६, २७५

‘नलोपाध्यायनपर्व’ २१५, २७३

नहुष १६५

नक्षत्र ४५०

नक्षिर्वर्धन, जनक १६७

नामलोका ५१

नागोष्ठा, लक्ष ८५, ३८०

नालाग ३५२

नारद^१ २, ४९, ८०, १८२, १८३,

१८४, १९१, १९३, २०१, २६४,

२८०, २८८, २८५, २८६, २९८,

३२९, ३३२, ३३३, ३३५, ३३९,

३४०, ३६३, ४३८

नारद^२ १६४

नारद, शिष्टपात्रार्थ^३ ४८६

‘नारद-देवमत सवाद’ १९३

‘नारद परिव्राजक उपनिषद्’ १४८

‘नारद पुराण’ ४४०

नारायण १, २, ३, ७, ५२, ६६,

११९, १२०, १२१, १२३, १२७,

१३०, १७९, १९०, २६२, २८१,

४३८, ४४०

'नारायण जय' १	५३, १०१ १६६, २५७, २७६,
नारायणद्वयी ११६	२८४, २६७, ३२८, ४०, ४१७,
नारायण, अ३ ३	४४१
नारायणविद् ११३	नीलकंठ, पंडित अगुधर १, ३, ५,
'नारायण,' सैन्य २०६	३८, ५६, ५८, ५६, ६२, ७३,
'नारायणीय' १, १८६	१०४, १०५, १६०, १६६, १७०,
नासिक २६	१८३, १६२, १८३, १६७, २०७,
नास्तिकवाद ५३	२२२, २२७, २४६, ३७६, ३८५,
'नागिकमुत्त' १८५	४०२, ४०३, ४०६, ४१०, ४११,
निगम १६७	४१२, ४१८, ४३८, ४३८, ४३६,
'नित्य मनन' १२, ४०, ६३, ७८,	४४०
८८, १७६, १८७, १६४, २४१,	नीलकंठ, अ३ ३
२७७, ३२४, ३४६, ४२४	नृपंशविद्या ३७१
निद्रा २७६, ३४६, ३६१	नेमिकुमार १६१
निमि (नेमि, नमि,) जलक १६१,	नेमिारण्य ४, ३२०
१६२, १६४, १६७, ३६३	'नेमि' ४४७
'निमि जलक' १६१, १६८	नेमाभाषात्री १३३, २७०
नियति २६४	न्याय ४०२ ४४१
नियम २०, ३८, ६३, ३८६, ३६०,	'पंडितमरिय' १२४, १२७
४०५, ४१३	पति२१२, २१५, २१८, २२३, २७२,
'नि-कत' १५२, २१७, २६३, २६६,	३३३
३१४, ३२१, ४४१	पतिव्रत १०२
निर्वाण, परिनिर्वाण ११३, ११४,	'पतिव्रतोपाख्यान' २३
११५, २३७, २८६, ३८५, ४१३	पत्नी २१३, २१५, २१६, १७,
'निर्वाण आत्म' ४४३	२१८, २५८, ४११
निश्चयवादी ८८	'पत्नीप्रशंसा' २१५
निराह ८३	'पद्म पुराण' १४, ४२१, ४४०
निष्काम धर्म ('आयस्व') १५, ५४,	'पद्म पुराण' (जैन) १२४, १२५,
१२३०	१२७
'निष्कलानंद' १०३	'पद्मानुत्त' १४२, ३८६
'नीलितक' ३४३	'पद्मपत्नी' ४५०
नीति, 'शास्त्र, 'धर्म', ४५, ५१,	'परकम्भा' २७६

परधर्म २५, २५०

परधर्म ६८, ७१, ७५, १००, ४३५

परमगति १०५

परमहंस भूत ३/७

परमधर्म ८७

परमाभित्त ११०, ११६

परमानन्द १८३, १६५, १६७, ०८८

परमात्मा १८८, ५१, ५३, ७०, ७८,

परमेश्वर ७८, ८०, ८७, ११८,

१२०, १४८, १५६, १५६, १६७,

१७२ १७३, १७७, १८८, १६२,

२००, २०८, २५१, २५४, २६६,

२८१, २८५, ३०१, ३१६, ३२५

३२६, ३६४, ३६६, ३७७, ३६४,

४२६

परशुराम ४, २०१, २२१, २३२,

२४८, ३०१

‘पराधर्म’ २०८, ०४०

पराशर ६६, १६६

पराशर भूमिभार ४१

‘पराशर-जनसंवा’ १६६, २६०

परिहित, द्वार २३५

परिग्रहना गुरु नदी ०७ गुरुआ

अपरिग्रह

पगुसभ ०७१, ३७

‘पमोतर द्वार’ ६६

पययूडा १८२

‘पयतन ४७ २२७, २५६, २५७

२६०, २८८, ३८२, ३८३, ३८६

‘पयदशी’ ३४६

पयशिष १५८, १६६, १७०, १६५,

१६७, ४०१ ४०३, ४०४, ४०५

११२, ४१३, ५१५, ४३८

‘पयशिष-जनसंवा’ ४१५

पययुध जनसंवा २०७

पययरात्र (पययरात्र) १, २, ६६,

६७, ११६, १०५, १०६, १०७,

१२८

‘पययरात्र महाभाष्य’ ११०

‘पययरात्र योगशास्त्र’ ३४६, ३५०,

३८६, ४५० गुरुआ ‘योगशास्त्र’

पादशास्त्र पेरतन ४६

पापस्थान अक्षर ४४

पार्थ धनुर्धर ३७८

पार्वती ०८८

पागुपन (भत) ६६

‘पायमो वेद’ ३ ७७ १०५ १५८

३१५

पायान १६५ २७१ ३००

पाडव १६५ २७३ ३५ ५०

४७ ४८ ५० ५१ ५७ ५८

६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६

६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३

७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८०

८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७

८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४

९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१

१०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७

१०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३

११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९

१२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५

१२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१

१३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७

पिता २४, २२१, २२२, २२३, २२४,
२७२, ३६८

पितामह ३६, ७५, ७८, ८७, १३१,
१४०, १५१, १५५, ३४६, ३८२,
३६४, ४०१

पितृदेव ३०२, ३८८

पितृयान पथ (भार्ग) ३६, ३७, १३५

पितृभोक्त ३८८

पिप्पलाद ६६

पिप्पलायन १६२

पिंगला १५६, १५७, १६५, ३८१,
३८२

‘पिंगला गीता’ १५६

पीतर २६१

‘पुग्गल पञ्चमिति’ ४६

पुष्पविजयल, महाराज ४५

पुत्र २१८, २१९, २२१, २२२, २२३,
२२४, २२५, २५८, २७२, ३१२,
३२४, ४११

पुत्रवधू ३३४

पुत्री २१६, २२०, ३३२

पुनरुदर, शिष्टपात्र्या ४४६

पुराण ३, २१, १५७, १६०, ३१५,
३२०, ४२१, ४४०, ४४१

पुञ्जित, जनक १६८

पुनरवा, दीप्ताक्ष ४३८

पुनः ३१५, ३१६, ३५०, ३७८, ४०६,
‘पुनोत्तमयोग’ १७२

पुण्डर (सरोवर) १७

पूरुषाक्षय ४४६, ५५०

पूत ३५१, ३५८, ३६२

पूज्यश्री ३६१, ३६२

पूर्वायिति १८२,

पैत्र ३२०, ४२१

‘पौराणिक कथाकाश’ १३१

पौत्रस्य, अमुर ७

पौष्य ६४

प्रकृति ३१५, ३१६, ४०७, ४०८, ४१३

‘प्रकृतिपुरुषविवेकयोग’ ३२५

प्रजपति १३८, १७८, ३७४

‘प्रजपति-देव-ऋषि-नाग-अमुर
संवाद’ ३७४

प्रजपतिभोक्त ३८६

प्रजविसर्ग (कल्प ?) ४४६

प्रज्ञा १०, ११, ४०, ४४, ४५, ५६,

१०५, ११४, ११६, ११७, १४८,

१५५, १७२, १६२, २८३, २८४,

२६२, ३४१, ४०३, ४१५, ४२२

प्रज्ञायक्षु (प्रज्ञानेन) ६, १०, ११,

१२, ५५, ५६, १४८, शुभो

‘शुद्धिनेत्र’

प्रज्ञान ११, ६५, १०३, १४५, १४७,

१४८, ३६५, ३७५, ३७७

‘प्रज्ञापना-वेद्यापद’ ४५२

प्रज्ञाप्रसाद ४१८, ४१९

प्रज्ञान ७०

प्रतिशुद्ध ३५, ३८३, ३८६

प्रतिशुद्धा १५७

प्रतिष्ठा ३४६, ३५०

प्रतीत्यसमुत्पाद ११४, ४३८

प्रतीपक्ष, जनक १६८

प्रत्येक शुद्ध १६४

प्रधान, रागर्षि ४१४

‘प्रज-धोकाश’ १०४

પ્રમુદ^૧ ૩૫

પ્રમુદ, યોગેશ્વર^૨ ૧૬૦

‘પ્રવચન સારોદ્ધાર’ ૪૮૨

પ્રવાહનુ નૈવેદિ ૧૨૮

પ્રવત્સાને અયોગ્ય પુરુષો, અદાર ૪૪૩

‘પ્રમ ઉપનિષદ’ ૬૬

પ્રમુનિ ૬૩

પ્રમેનગિત^૧ ૧૪૨

પ્રમેનગિત^૨ ૨૬૦

પ્રદાદ { ૫૧, ૬૫, ૧૭૨, ૧૭૩,

પ્રદાદ } ૩૫૨

પ્રાપ્ત ૫૫, ૩૧૮, ૩૨૭, ૩૫૭, ૩૬૧,

૩૬૮, ૪૦૨, ૪૧૧, ૪૧૬, ૪૧૯,

૪૨૦

પ્રાનિકામી, સૂત ૫૭

પ્રાનિમદ્ધર્મ ૩૬૦

પ્રાયોપવેશન ૮

ફર્ડીનાન્ડ ગ્રાફ રપોર્ટ ૩૩૬,

‘ફુટફલ અંગ’ ૧૫૦

ફાસિયોસ ૧૬૧

બ્રહ્મ ૨૭૩

બલરામ ૨૭૩

બલિ, અસુર ૪૩૮

બહુલ, તાત્પર્ય ૪૩૮

બહુલાશ્વ, જનક ૧૬૮

બંદી ૩૧૧, ૩૧૨

‘બંદી-અઠાવક વિવાદ’ ૪૫

‘બાઈમલ’ (જૂનો દરાર) ૧૮૬

૩૨૪

‘બાઈમલ’ (નવોદરાર) ૧૮૬, ૩૪૨

‘બારલામ અને જોઆસફ’ ૨૬૦

‘બાલકાંડ’ ૧૬૭, ૨૨૧

બાલકાંડી ૩૫

‘બાલરામાયણ’ ૧૬૮

બાહુ, મુદરવેગ ૪૩૮

બાહિક ૫૭, ૨૫૭, ૪૩૭

‘બિસમૈન્યોપાખ્યાન’ ૩૭૦, ૩૭૮, ૩૮૨

બુદ્ધ^૧ (નયામન) ૩૪, ૩૫, ૧૬,

૧૧૨, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૨૮,

૧૪૦, ૧૫૮, ૧૭૮, ૧૮૮, ૨૭૬,

૨૬૦, ૩૦૬, ૩૫૭, ૩૬૨, ૩૬૩,

૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૬, ૪૧૬, ૪૫૦.

જુઓ ‘માત્રમુનિ’

બુદ્ધ, ^૨ (પરમાત્મા) ૧૬૭

‘બુદ્ધ ચરિત’^૧ ૩૮, ૧૪૩, ૧૬૩,

૪૩૬, ૪૫૦

‘બુદ્ધ ચરિત’^૨ (અશ્વમેધ ફી) ૧૫૮

બુદ્ધત્વ ૩૫, ૧૧૨

બુદ્ધધર્મ, બાવીસીક, ૪૪૪

બુદ્ધનિકાય-સંપ્રદાય અદાર ૪૪૫

બુદ્ધમાર્મ ૨૬૦

‘બુદ્ધશીલાસારસમ્રદ’ ૩૮૬

બુદ્ધિનેત્ર (બુદ્ધિપી નેત્ર) ૫, ૧૧.

જુઓ ‘પ્રસાદ્યશુ’, ‘સાન્યશુ’

બુદ્ધિમાર્ગ ૨૬૦

બુદ્ધિયોગ ૨૦૪ ૨૦૫, ૨૬૬, ૨૭૬

બુધ્યમાન^૧ ૩૫

બુધ્યમાન^૨ (જીવ) ૧૬૭

‘બુદ્ધદારણ્યક ઉપનિષદ’ ૧૨, ૨૦,

૨૭, ૨૮, ૩૩, ૧૦૫, ૧૨૧,

૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૮, ૧૩૦, ૧૩૧,

૧૩૨, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭,

૧૬૧, ૧૬૬, ૧૭૬, ૧૭૮, ૧૭૯,

૧૬૩, ૧૬૪, ૨૧૮, ૩૮૦, ૩૮૮,

૩૮૬, ૩૯૦, ૪૦૬, ૪૦૭
 બૃહદ્વચ, પ્રચેતા ૪૩૮
 બૃહદ્વચ, વચનકે ૧૬૭, ૧૬૮
 બદરૂપિની ૫૩, ૮૧, ૩૦૩, ૩૫૦,
 ૪૦૦

બૃહદ્વચ, શિષ્યાચાર્ય ૪૪૬
 બૃહદ્વચ, સ્મૃતિકારક ૪૪૧
 'બોધિચર્યાવતાર' ૪૪૧
 બોધિસત્વ ૬, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૬૨,
 ૧૬૫, ૧૬૬, ૨૬૦, ૩૮૧
 બોધિસત્વ ધર્મ, અદાર ૪૪૫
 બોધ્ય ૩૫, ૧૫૬, ૧૬૫
 બૌદ્ધ 'અનુગમ, 'ધર્મ' છ.

૩૫, ૩૮, ૪૬, ૫૬, ૮૬, ૯૬,
 ૧૦૬, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૧૫, ૧૧૬,
 ૧૨૮, ૧૬૦, ૧૬૩, ૧૬૫, ૧૬૭,
 ૧૭૪, ૨૦૭, ૨૬૦, ૨૬૧, ૩૬૩,
 ૩૮૬, ૪૦૩, ૪૧૩, ૮૧૪, ૪૩૮,
 ૪૪૫

અક્ષ } ૧, ૫, ૧૧, ૭૪, ૭૫, ૭૭,
 પરઅક્ષ } ૮૦, ૮૮, ૮૯, ૯૪, ૯૫,
 ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૫, ૧૦૭,
 ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦.
 ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૩૦ ૧૩૨, ૧૩૩.
 ૧૩૮, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭,
 ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૩,
 ૧૫૪, ૧૬૯, ૧૭૯, ૧૮૩, ૧૯૩,
 ૧૯૫, ૨૨૭, ૨૪૦, ૨૬૪, ૩૧૫,
 ૩૨૦, ૩૫૬, ૩૫૮, ૩૬૧, ૩૭૫,
 ૩૮૪, ૩૮૫, ૪૦૩, ૪૦૭, ૪૨૧,
 ૪૨૬, ૪૪૦

અક્ષચર્ય ૫૮, ૭૮, ૮૬, ૯૮, ૯૯,

૧૦૪, ૧૧૧, ૧૨૭, ૧૩૮, ૧૩૯,
 ૧૪૦, ૨૩૩, ૨૮૧, ૩૧૨, ૩૨૧,
 ૩૩૨, ૪૪૩

અક્ષચારી ૧૦૬, ૧૧૮
 'અક્ષચર્ય મુત્ત' ૮૯
 'અક્ષચર્યપૂજની મંવાદ' ૨૯૧
 'અક્ષપુરાણ' ૪૪૦
 'અક્ષગિન્દુ ઉપનિષદ' ૧૦૦, ૧૪૦,
 અક્ષચર્ય ૧૪૩
 અક્ષયોગ ૩૪૭
 અક્ષસાભાષ્ય ચક્ર ૧૬૦
 અક્ષલોક ૨૯, ૪૪, ૧૧૫, ૧૨૦, ૧૦૭,
 ૩૭૧, ૩૮૬, ૪૦૨, ૪૨૫
 અક્ષવિદ્યા 'જ્ઞાન' ૭ ૨૪, ૨૭,
 ૯૯, ૮૮, ૧૦૭, ૧૨૮, ૧૩૩,
 ૧૪૫, ૧૬૭, ૨૬૪, ૩૮૮

અક્ષવેતા	}	૫, ૨૫, ૨૯, ૬૩,
અક્ષવિદ		૧૪, ૮૫, ૮૬, ૯૫,
અક્ષદર્શી		૯૭, ૧૦૦, ૧૦૧,
અક્ષમૂત		૧૦૫, ૧૧૯, ૧૨૨,
અક્ષભાવ		૧૨૬, ૧૩૨, ૧૩૩,
અક્ષનિદ (૫૪)	}	૧૪૬, ૧૪૮, ૧૪૯,
		૧૬૯, ૧૯૫, ૨૦૨, ૨૦૭, ૩૬૧,
		૩૮૬, ૪૦૭, ૪૦૧

'અક્ષવૈવર્તપુરાણ' ૧૨૦, ૪૪૦
 'અક્ષસૂત્ર' ૨૨૭
 'અક્ષસૂત્રભાષ્ય' શંકરાચાર્ય પ્રણીત
 ૮૭, ૧૭૯, ૨૨૭
 અક્ષા ૮, ૨૮, ૫૧, ૫૩, ૭૧, ૭૫,
 ૭૮, ૮૦, ૮૯, ૧૦૭, ૧૩૩,
 ૧૩૮, ૧૭૯, ૨૬૪, ૩૨૯, ૩૩૨,
 ૩૮૭, ૩૯૯, ૪૧૫, ૪૨૧
 અક્ષા, શિષ્યાચાર્ય ૪૪૬

અભાસ ૧૮૧

‘અભાસ પુરાણ’ ૪૪૦

આભણ ૫, ૨૩, ૨૪, ૨૭, ૪૩, ૪૪,

૬૫, ૭૦, ૭૭, ૮૫, ૯૩, ૯૪,

૯૫, ૯૬, ૯૭, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧,

૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬,

૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧,

૧૧૨, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭,

૧૧૮, ૧૨૨, ૧૨૪, ૧૨૬, ૧૨૭,

૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૪૦,

૧૪૩, ૧૫૬, ૧૫૯, ૧૬૬, ૧૭૭,

૧૭૮, ૧૯૩, ૨૦૦, ૨૨૮, ૨૩૦,

૨૩૧, ૨૩૭, ૨૪૨, ૨૫૭, ૨૬૧,

૨૬૨, ૨૬૮, ૨૮૬, ૨૮૭, ૩૦૬,

૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૫, ૩૨૦, ૩૨૧,

૩૫૫, ૩૬૮, ૩૭૧, ૩૮૦, ૪૦૭,

૪૧૩, ૪૧૪, ૪૦૧, ૪૨૬

‘આભણ’ ૧૩૧, ૧૫૮, ૪૪૬

‘આભણગીતા’ ૧૫૬, ૧૭૭, ૧૭૮

‘આભણ-આભણી સંવાદ’ ૧૭૭

‘આભણવજ્રો’ ૧૧૧, ૧૧૪

‘આભણ-આધ સંવાદ’ ૨૩, ૨૪,
૫૫

આભણ, સ્નાતક ૩૭૧

આહી રિયતિ ૩૭

એડલો, ચાર્લ્સ ૭૮

ભક્ત ૧૧૬, ૧૩૬, ૧૬૦, ૨૦૨, ૨૦૩,

૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮,

૨૧૦, ૨૧૧, ૪૨૦

ભક્તિ ૭૬, ૧૨૭, ૧૩૦, ૧૩૩, ૧૩૬,

૧૬૨, ૧૭૨, ૧૮૮, ૨૦૬, ૨૦૭,

૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૪૦, ૨૫૧,

૨૮૦, ૩૨૪, ૩૬૫, ૩૬૦

ભક્તિયોગ ૧૬૦

ભગદત્ત ૩૦૧

ભગવંતદેવ, રાજા ૩

‘ભગવંતભાસ્કર’ ૩

ભગવાન ૫૭, ૧૩૫, ૧૪૫, ૧૫૪,

૧૭૪, ૧૯૨, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬,

૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧,

૨૪૦, ૨૪૬, ૨૫૪, ૨૬૫, ૨૭૫,

૨૯૪, ૩૧૦, ૩૨૬, ૩૩૦, ૩૪૮,

૩૬૨, ૪૨૬

ભરત, ચક્રવર્તી ૧૨૪, ૧૨૮

ભરત ૨૦૧, ૨૧૮, ૩૦૭

ભરત ૨૬૪

ભરતો ૨૫૭, ૨૬૨, ૩૪૪

ભરદ્વાજ ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૭૮

ભગેહ ૩

ભર્તૃહરિ ૨૦, ૩૪૩

‘ભવિષ્ય પુરાણ’ ૩, ૪૪૦

‘ભાગવત પુરાણ’ ૧૫, ૨૦, ૫૨,

૬૩, ૭૬, ૮૦, ૧૨૮, ૧૩૦,

૧૪૮, ૧૫૨, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૬૧,

૧૬૨, ૧૬૭, ૧૬૮, ૨૦૪, ૩૩૦,

૩૭૦, ૩૮૧, ૩૯૧, ૩૯૨, ૪૪૦,

૪૪૧

ભાગવત સંપ્રદાય ૧૧૬, ૧૨૮

આભણ, ૧૬૬

ભારત, દેશ ૫૨, ૧૦૬, ૧૧૦, ૧૧૪,

૧૬૭, ૨૭૬, ૨૯૫, ૨૯૬, ૩૭૭,

૪૨૨

‘ભારતપ્રતિષ્ઠાસ’ ૫

ભારતકથા ૧૮

‘ભારતસાપીત્રિ’ ૪૨૪, ૪૩૪, ૪૩૫

‘ભારતીય જૈન શ્રમજ્ઞ મંરૂતિ અને
લેખનકળા’ ૪૪૪

ભારતીય મંરૂતિ,નો મૂળમૂલ વિચાર
૩૦, ૩૦

ભારદ્વાજ ૧૦૬

ભાર્ગવ ૨૪૮

ભાર્ગવ ૨૧૨, ૨૧૪, ૨૧૬

ભાર્ગવિત ૧૦૨

ભાવ, મનનો ૧૯, ૧૩૫, ૧૮૯, ૧૯૭,
૨૫૫

ભાવ (શરીરનું તત્ત્વ) ૪૩૯

‘ભાષ્યોત્કર્ષ’ દીપિકા’ ૩૦૩

ભીમજેન ૫, ૨૬, ૩૨, ૩૫, ૫૩, ૫૭,
૫૮, ૮૧, ૮૨, ૧૮૧, ૨૧૫,
૩૩૬, ૨૭૧, ૨૭૩, ૨૮૨, ૨૮૫,
૨૯૨, ૩૦૦, ૩૦૩, ૩૦૫, ૩૧૪,
૩૧૫, ૪૧૯, ૪૩૮

ભીમ ૮, ૨૫, ૪૦, ૪૧, ૪૭, ૫૧,
૫૪, ૭૫, ૮૧, ૯૬, ૧૫૧, ૧૫૪,
૧૬૮, ૧૬૯, ૧૯૯, ૨૦૧, ૨૨૯,
૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૪૧, ૨૪૪,
૨૫૬, ૨૫૭, ૨૬૩, ૨૬૭, ૨૭૧,
૨૭૨, ૨૭૬, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨,
૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪,
૩૧૦, ૩૨૯, ૩૪૪, ૩૪૯, ૩૫૨,
૪૦૦, ૪૦૧, ૪૨૬. જુઓ
‘પિતામહ’

‘ભીમપર્વ’ ૧૩૬, ૨૦૦, ૨૩૦,
૪૩૭

‘ભીમસ્તવરાજ’ ૧૨૦, ૪૪૦

ભુજ્યુ લાભાપનિ ૧૬૯

ભૂમા ૩૮૯

ભૂરિશ્રવા ૪૭, ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩,
૪૩૭

ભૃગુ^૧ ૫૭, ૧૦૬, ૧૦૭, ૩૦૯

ભૃગુ, શિષ્યાચાર્ય^૨ ૪૪૬

‘ભૃગુ-સારદ્વાજ સંવાદ’ ૩૦૯, ૪૧૫

ભોજ, ક્ષત્રિયો ૩૯૭

મહાપતિ ગોસાન ૪૪૯ ૪૫૦

મખાદેવ, જનક ૧૬૧

‘મખાદેવ જનક’ ૧૬૧

મર્મસ્થાન, શરીરનાં ૪૪૦

મણિભદ્ર ૨૩૦

મત્સ્યગંધા ૯૬

મત્સ્યદેશ ૨૧૪

‘મત્સ્યપુરાણ’ ૧૨૫, ૪૪૦

મયુરા ૪/૧

મઘનિષેધ ૨૭૩, ૨૭૪

મદ ૩૩૨

‘મધુમિન્દુ’, દર્શાત ૨૬૦

‘મનુસાહસ્ય’ ૧૪૫

મધુવિદ્યા ૧૪૫, ૧૪૬

‘મધુસૂત્રી’, ગીતાની ટીકા ૨૦૮,

૨૪૬, ૨૪૭, ૨૫૧

‘મધ્યયુગીન ચરિત્રકોશ’ ૩,

મનુ^૧ ૩, ૧૨૮, ૨૧૩, ૨૧૯, ૪૪૧

મનુ, સ્વામ્યજીવ^૨ ૧૦૬

મનુજેન ગાંધી ૧૩૪, ૨૦૪

‘મનુસ્મૃતિ’ ૨૦, ૨૧, ૫૨, ૬૫, ૬૭,

૮૬, ૧૦૧, ૧૦૩, ૧૦૬, ૧૦૯,

૧૨૧, ૧૨૮, ૧૪૮, ૧૭૯, ૨૦૦,

૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૩૪,

૨૭૦, ૩૦૨, ૩૧૦, ૩૮૩, ૩૯૧,

૪૧૧, ૪૨૧

મનોધર્મ ૧૪૩

‘મન્ધાતા જાતક’ ૩૭૮, ૩૮૦

મન્યુ ૧, ૨, ૫, ૬, ૭, ૯, ૩૪, ૪૨,

૫૧, ૫૪, ૧૭૭, ૩૫૪, ૩૫૫,

૩૫૬, ૩૬૦, ૪૨૬

મન્યુમય મહાદેવ ૫

‘મન્વન્તરાનુક્રમ-દેવર્ષિ સંવાદ’ ૧૨૫

મય, શિ‘પાત્યાય’ ૪૪૬

‘મયૂખ’ ૩

મન્, જનક ૧૬૮

મન્ન (-તો) ૫૨

મનયગિરિ ૮૯, ૪૫૦

મનયપર્વત ૧૮૨

મહાજનન ૧૬૨,

‘મહાજનક જાતક’ ૧૬૨

મહાનૃપ્યા ૧૪૨

મહાદેવ ૧૬૭

‘મહાદેવભાષિની ડાયરી’ ૩૩૯

મહાદ્યુતિ, જનક ૧૬૮

‘મહાપ્રાસ્થાનિકપર્વ’ ૩૫, ૪૩૭

‘મહાભારત અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત’

૫૬, ૧૪૧, ૧૪૩, ૧૫૫, ૧૬૬,

૧૭૬, ૨૬૧, ૩૦૫

‘મહાભારત’ દક્ષિણી વાચના ૧

‘મહાભારત,’ મૈથિલી વાચના ૧૬

‘મહાભારત,’ સંગીક્ષિત વાચના ૧,

૨૧, ૬૬, ૧૪૦, ૨૭૪, ૩૬૩

મહારોમા, જનક ૧૬૮

મહાનદમી ૪૪૩

‘મહાવજ્ર’ ૪૧૮

‘મહાવંશ’ ૧૬૩

મહાવીર સ્વામી, તીર્થ કર ૧૧૨, ૧૧૪,

૧૧૭, ૧૨૮, ૧૩૮, ૨૭૯. ૩૦૬,

૪૦૫

મહાવીર, જનક ૧૬૮

‘મહાવ્યુત્પત્તિ’ ૪૪૫

મહામુતમોમ ૬૪

‘મહામુતમોમ જાતક’ ૬૪

‘મહાદંસ જાતક’ ૨૧૫

મહેશ્વર ૬૪

મકિ ૩૮૨, ૩૮૫, ૩૮૬

‘મકિગીતા’ ૩૮૨, ૩૮૬

મગન ૧, ૨, ૪, ૭૬, ૧૬૭, ૨૦૪

‘મગજ પ્રભાત’ ૩૫, ૭૮, ૮૭

મદપાન ૨૦૦, ૨૦૧

મંદાકિની ૧૮૩, ૧૮૪

માણિકમુનિ ૪૪૨

‘માણિકમુનિ ઉપનિષદ’ ૧૧, ૧૨૨

માતા (માતૃત્વ) ૨૪, ૨૧૭, ૨૨૧,

૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૪

‘માતૃત્વ’ ૧૮૬, ૨૨૮, ૨૬૧, ૩૪૨,

માદ્રી ૫૮

‘માનવધર્મશાસ્ત્ર’ ૧૦૬

માયા ૧૫૦ ૪૩૨

માર ૧૪૦, ૧૪૨, ૧૪૩, ૩૮૬, ૩૯૦

મારવિજય ૩૮૬

‘માર્ક’ ૨૨૮

માર્કઝેય ૨૩, ૩૩૨

‘માર્કઝેય પુરાણ’ ૩, ૪૪૦

માર્ગણા, અદ્વાર ૪૪૩

માર્તિકાવત ૨૨૧

માલવી ૩૩૨
 માસંદી ૪૨
 માહણ્ય ૧૨૪
 માંડવ્ય ૧૬૩, ૩૮૮
 'માંડૂક્યોપનિષદની કારિકા' ૩૪૬
 માંધાતા ૩૫૨
 મિગાગ્નિ, અપિ ૧૬૪
 મિતધ્વજ, જનક ૧૬૮
 મિથિ, જનક ૧૬૧, ૧૬૭
 મિથિલા ૨૪, ૧૦૯, ૧૩૨, ૧૫૯,
 ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૮, ૧૭૦,
 ૧૭૧, ૧૮૨, ૩૮૮, ૪૦૨
 'મિલિન્દ પગ્હો' ૪૧૮
 મુષ્ટર, જે. ૩૩૬
 'મુષ્ટક ઉપનિષદ' ૩૭, ૧૨૧, ૧૨૨,
 ૧૨૩, ૧૪૬, ૪૩૬
 'મુદ્ગભોપાખ્યાન' ૨૨૯
 મુદાજીવી (પ્રા. મુહાજીવી) ૧૧૩
 મુસ્લિમો ૨૬૧
 મૂળ, અદાર પ્રકાર ૪૪૭
 મૃત્યુ ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪
 'મૃત્યુનું રહસ્ય' ૪૩૪
 મેધાવી ૧૪૦
 મેનકા ૬૬, ૬૮, ૩૪૩
 મેયો બ્રધર્સ, વિલિયમ મેયો અને
 ચા'ર્સ મેયો ૪૨૯, ૪૩૦
 મેરુ ૧૮૪, ૩૪૩
 મેવીટસ ૪૨૯
 મેવાડ ૪૪૭
 'મૈત્રાયણી ઉપનિષદ' ૧૪૦
 મૈત્રીભાવના ૮૬, ૧૦૪, ૩૬૨, ૩૬૩
 મૈત્રેય ૧૬૫

મૈથિલ ૧૬૧
 મોક્ષ ૧૧, ૧૫, ૪૧, ૫૫, ૭૫, ૮૬,
 ૧૦૮, ૧૧૫, ૧૩૨, ૧૩૮, ૧૩૯,
 ૧૪૦, ૧૫૦, ૧૭૮, ૧૯૩, ૧૯૫,
 ૧૯૬, ૨૦૭, ૩૧૬, ૩૪૯, ૩૫૦,
 ૩૫૨, ૩૬૮, ૩૬૯, ૪૬૩, ૪૦૧,
 ૪૦૩, ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૦૭, ૪૧૨,
 ૪૧૩, ૪૧૪, ૪૨૬, ૪૪૧
 'મોક્ષધર્મપર્વ' ૧૫૫
 મોક્ષશાસ્ત્ર ૧૮
 'મોક્ષસંન્યાસયોગ' ૨૭૮
 મોદ્ગે ૧૩, ૧૪
 મોનિયેર વિલિયમ્સ, સ
 ૪૩૬
 'મોહત્યાગાશ્ટક' ૧૫૩
 મોહમુદ્ગર ૨૨૮
 'મૌસમપર્વ' ૨૪૯, ૨
 યક્ષ પૃથ, ૫૮, ૫૬, ૨
 'યક્ષપ્રત્યોત્તરસંવાદ' ૫
 યક્ષસભા ૨૩૦
 યક્ષિણી ૨૯૦, ૨૯૧
 'યજુર્વેદ' ૧૩૧, ૨૬૬
 'યજુર્વેદ, શુક્લ' ૧૨૧, ૧
 ૧૫૮. જુઓ 'વાગસં-
 યત, ંયાગ ૧૯, ૨૦, ૨૯,
 ૪૪, ૫૩, ૬૨, ૭૦,
 ૭૫, ૯૩, ૯૪, ૯૧
 ૧૦૨, ૧૧૦, ૧૨૬, ૧૨૧
 ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૫, ૧૩૮
 ૧૪૬, ૧૫૧, ૧૬૨, ૧૭૨,
 ૨૦૨, ૨૦૬, ૨૦૯, ૨૨૯,
 ૨૪૨, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૮, ૧

૩૧૧, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૫૭, ૪૧૬,
૪૩૬
યમ્યક ૧૬૦
યતિધર્મ ૪૦૨
યદુકેશ, યાદવો ૧૩૦, ૨૪૯, ૨૭૩,
૩૬૭, ૩૬૮, ૩૬૯
યમ (યોગના) ૭૮, ૮૫, ૯૩, ૪૦૫,
૪૧૨, ૪૨૦
યમ, યમરાજી ૨૦, ૧૩૬, ૨૨૦,
૨૬૬, ૩૩૧, ૩૩૫, ૩૩૭, ૩૩૮,
૩૪૩, ૩૫૧, ૩૬૪
યમ, રમૂનિકાર ૪૪૧
યયાતિ ૩૫, ૬૬, ૭૦, ૧૩૨, ૩૧૬,
૩૩૧, ૩૫૧, ૩૫૫, ૩૫૮, ૩૬૨
'યયાત્યુપાખ્યાન' ૩૫૧, ૩૬૨
યરવડા જ્ઞેષ્ઠ ૧૫
'યરવડાના અનુભવ' ૧૩, ૧૪, ૧૫
યવદીન ૩૫
'યવદીતોપાખ્યાન' ૩૫
યગોવિગ્નયજ્ઞ ૪૪૨
યદુદી ૪૬, ૨૬૧
યામવત્કય ૩૩, ૧૦૮, ૧૩૦, ૧૩૧,
૧૩૨, ૧૬૮, ૧૬૯, ૩૧૫, ૩૮૮,
૪૧૧, ૪૪૦, ૪૪૧
'યામવત્કય અને દેવરાતજનક સંવાદ'
૧૦૭, ૧૩૧
'યામવત્કય-જનક સંવાદ' ૧૬૯
'યામવત્કય-દેવરાતજનક સંવાદ'
૧૬૭, ૩૧૫
'યામવત્કય-મૈત્રેયી સંવાદ' ૩૩
'યામવત્કય સંહિતા' ૮૫
યાદવારયજી ૪૩૮

યુ. એસ. એ, ૩૭૬, ૪૨૯, ૪૩૦
યુદ્ધ, 'પાપરૂપ', 'ધૃત્યાપાત્ર' ૨૬૨,
૨૬૩
યુદ્ધ, અનાસક્ત ૨૬૪, ૩૦૨, ૩૦૫
યુદ્ધ, ત્રાજુ ૩૦૩
યુધિષ્ઠિર ૫, ૭, ૨૩, ૨૭, ૩૬, ૪૨,
૪૬, ૫૧, ૫૭, ૫૮, ૮૧, ૮૨,
૮૩, ૮૬, ૧૨૭, ૧૩૧, ૧૪૦,
૧૫૧, ૧૫૪, ૧૫૫, ૨૩૨, ૨૩૫,
૨૩૬, ૨૪૪, ૨૬૩, ૨૬૭, ૨૭૧,
૨૭૩, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૮૦, ૨૮૧,
૨૮૫, ૨૮૮, ૨૯૨, ૨૯૭, ૨૯૮,
૨૯૯, ૩૦૨, ૩૦૪, ૩૧૪, ૩૩૨,
૩૬૦, ૩૬૬, ૪૦૦, ૪૧૬, ૪૧૯,
૪૨૫ જુઓ 'ધર્મરાજ'
યુયુત્સુ ૪૭, ૨૩૪, ૨૩૫
યુયુધા, જનક ૧૬૮
યોગ ૨૪, ૨૭, ૭૫, ૭૬, ૯૨, ૯૬,
૯૭, ૧૩૩, ૧૩૬, ૧૫૮, ૧૬૭,
૧૬૮, ૧૭૧, ૧૭૬, ૧૮૦, ૧૮૩,
૧૯૩, ૧૯૬, ૨૦૭, ૨૨૮, ૨૭૬,
૨૮૭, ૩૧૬, ૩૩૮, ૩૪૬, ૩૪૭,
૩૪૮, ૩૫૦, ૩૬૫, ૩૮૪, ૪૦૨,
૪૦૩, ૪૦૬, ૪૨૧, ૪૩૮, ૪૪૦
યોગ અને ક્ષેમ ૧૭૪, ૨૦૬, ૨૦૭,
યોગના આઠ અંગ ૩૮
યોગસાસ્ત્ર ૧૦, ૧૩૨
'યોગસાસ્ત્ર' ૨૨૭
'યોગસૂત્ર' ૧૦, ૩૮, ૫૮, ૮૫, ૯૨,
૧૭૩, ૩૫૦, ૩૬૦
'યોગસૂત્રવૃત્તિ' ૩૮૦
'યોગસૂત્ર વ્યાસભાષ્ય' ૩૮૦, ૪૧૮

રાજેશ્વર ૧૮૩, ૧૮૬, ૧૯૦
 રાજશેખરસરિ, ૧૯
 રવિશંકર મહારાજ ૨૭૨
 રશિયા ૩૭૬
 'રાધિકા ઓફ ધ ડાય રિપબ્લિક' ૧૩
 રાજગુહ ૩૬૧
 રાજધર્મ ૧૨૯
 રાજનીતિ, ૧૬૫, ૧૩૮, ૧૭૫, ૨૩૨,
 રાજશાસ્ત્ર ૨૪૦, ૩૫૩, ૩૬૩,
 ૩૮૫, ૩૯૭, ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૩૭.
 જુઓ 'નીતિ'
 રાજવિદ્યા ૨૦૭
 'રાજવિદ્યારાજગુહયોગ' ૨૦૬
 રાજશેખર ૧૬૮
 રાજસૂય યજ્ઞ ૩૪૪
 'રાજેવાદ જાતક' ૩૬૨
 રાધેય ૪૨૬
 રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી ૩૩૯
 રામચંદ્ર, રઘુનાથજી (ભગવાન) ૩૬,
 ૬૮, ૧૦૭, ૧૨૮, ૨૦૨, ૨૦૩,
 ૨૦૭, ૨૨૪, ૨૬૪, ૨૬૬, ૨૭૬,
 ૩૦૬, ૩૮૧, ૪૩૩
 રામનામ ૩૪૬
 રામરાજ્ય ૨૬૫
 'રામાયણ', ગુરુસંક્રિત ૧૫, ૩૬, ૮૪,
 ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૭, ૨૨૧, ૨૬૬,
 ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૨૭, ૩૩૦, ૩૩૫,
 ૩૮૧
 'રામાયણ', વાલ્મીકિકૃત ૩, ૬૪,
 ૭૨, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૭, ૧૭૧,
 ૨૨૧, ૨૫૮, ૨૬૪, ૨૮૦, ૨૮૮,
 ૪૪૦

'રામોપાખ્યાન' ૩૩૨
 રાવણ ૩૬૪, ૩૯૦
 રુદ્ર, પી. ૨૬૧
 રુદ્ર, ઓફ. ૩૩૬
 રુદ્ર ૧
 રેણુકા ૨૨૧
 રોચેસ્ટર ૪૩૦
 રોઝમરી, લોર્ડ ૧૪
 'રામનો ઇતિહાસ' ૧૩
 રોમે રાજાં ૩૩૯
 લકુપ્ટક ભદિય સ્થવિર ૩૧૦
 લક્ષ્મણ ૨૨૪, ૨૬૪
 લગ્ન ૨૧૩, ૨૧૪, ૩૩૩
 લખિતા ૨૦૧
 લંકા ૩૭
 ત્યાઈકોસ ૪૨૯
 લાઓ-ત્સે ૧૮૮
 લાક્ષ્મણ ૮૩, ૨૩૩, ૩૦૩
 વિખિત, સ્મૃતિકાર ૪૪૦
 'ચિર્કાપુરાણ' ૪૪૦
 શિપિ, અદાર ૪૪૩, ૪૪૪
 'લુક' ૧૮૬, ૨૨૮, ૨૯૧, ૩૪૨
 'લુખકકપોતીય' ૨૧૫
 'લેવીય' ૧૮૬
 લેસ્થા ૩૭૫, ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૧,
 ૪૫૨
 લોકવિદ્યા ૧૭૩
 લોક (ચાર પ્રકારના) ૧૮૩
 'લોકપ્રકાશ' ૪૫૦, ૪૫૨
 'લોકવિજ્ઞ' ૧૭૩
 લોકાયતિક સંપ્રદાય ૬૬
 લોમહર્ષણ, સૂત્ર ૪, ૩૨૦

વન્દ, યાદવ ૨૩૫

વરુ, મદૌગમેન ૪૩૮

‘વરાહપુરાણ’ ૪૪૦

વન્દ ૧૬૭, ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૪૩, ૩૬૬

વર્ણ (‘લેખા’ને મળતા અર્થમાં)

૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૦

‘વર્ણ-સમુચ્ચય’ ૪૪૪, ૪૪૭

વર્ણસંકર ૨૩૪, ૪૧૩

વર્ણાશ્રમ, ‘ધર્મ’, ‘પ્રથા’ ૨૯, ૧૦૯,

૧૧૪, ૧૦૯, ૧૪૪, ૪૧૪

વસિષ્ઠ ૧૫૨, ૧૬૧, ૧૬૬, ૧૬૭,

૨૦૨, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૭૦, ૩૭૧

વસિષ્ઠ, શિ‘પાત્માર્થ’ ૪૪૬

વસિષ્ઠ-કરાય જનક સંવાદ ૧૬૬

વસુ, ૧૨૫

વસુ, ઉપરિચર ૧૦૫, ૧૧૬, ૧૨૭

વસુ, કૃષિ ૪૩૮

વસુદેવ ૬૪, ૧૩૦

‘વસુદેવહિંદી’ ૬૪, ૧૨૪, ૧૨૫,

૧૦૭, ૧૭૧, ૨૬૦, ૪૪૩

વસુમતા ૭૦

વસુપાળ ૨૨૪

વસ્ત્રવત, જનક ૧૩૮

વક્ત્રિ પુરાણ ૫૨, ૪૪૦

‘વાક્યપદીય’ ૧૦૦

વાચ્ય ૧૪૩

‘વાજસનેયી સહિતા’ ૧૫૮. જુઓ

‘મનુર્વેદ, શુકલ’

વાદિરાજતીર્થ ૧૧૯, ૧૭૯, ૧૯૫,

૧૯૭, ૪૧૨

વાનપ્રસ્થ ૮૬, ૧૦૯, ૧૪૦

‘વામન પુરાણ’ ૪૪૦

‘વાયુ પુરાણ’ ૧૪, ૩૭૬, ૩૮૧,

૪૨૧

વારણાસ ૪૨

વારાણસી ૬૪

વાસજ્યોતિષ ૧૪૨

વામુદે ૫, ૧૩૦, ૨૦૬, ૨૧૦

વામુદેવમાહાત્મ્ય ૫૦

‘વામેદમુત’ ૧૧૪

વિકલ્પ ૫૭, ૧૯૯, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૩,

૩૦૧, ૩૧૩

વિક્રમ ૨૫૨, ૨૫૩

વિગાહન, મુકુટ ૪૩૮

વિધસ ૨૮

‘વિધાસ જાતક’ ૨૮

વિચખ્તુ ૮૭

‘વિચખ્તુગીતા’ ૮૭

વિજય, જનક ૧૬૮

વિજ્ઞાન ૮૯, ૧૦૦

વિજ્ઞાન (Science) ૪૩૩, ૪૩૪

વિદ્યુત ૧૪૨

વિદ્યુત શાકલ્ય ૧૬૯

વિદુર ૬, ૭, ૪૨, ૪૫, ૪૭, ૪૮, ૬૫,

૬૬, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૩૮, ૧૫૨,

૧૭૭, ૧૮૧, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫,

૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૫૬, ૨૫૭,

૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૨, ૨૬૪, ૨૭૧,

૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૬, ૨૮૫, ૩૦૮,

૩૧૩, ૩૪૪, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૯,

૩૬૦, ૩૬૭, ૩૬૮, ૩૬૯, ૪૦૦,

૪૦૧, ૪૨૬

‘વિદુર-મૃષ્ટુ સવાદ’ ૨૩૭

‘વિદુરનીતિ’ ૬, ૭, ૪૫, ૪૭, ૪૮, ૭૫,

२७६, २८८, ३०८, ३२७, ३५४,
 ३६१, ३६३, ३६१, ३६३, ३६८,
 ४००, ४३१
 विदुरा २, २१७, २२४, २८८, ४१७
 'विदुराधुनानुगासन' १, २, ४१७,
 ४१८
 विदेह ४१६
 विदेहराज १६०, १६२, १६३, १७०,
 १७१, २०७
 विद्या ४३, १००, १०७, ११६, १२०,
 १४३, १६१, १६३, २०६, २५८,
 २८०, ३०८, ३०६, ३१०, ३१२,
 ३१५, ३१६, ३२१, ३२२, ३२७,
 ३६१, ४२१, ४४१
 विद्यार्थी ३०८, ३०६, ३२०, ३२२,
 विद्यासागर ६०, १६५, १८३, १६२,
 १६७, ४०३, ४०६
 विधाता ५१, ५२, २६५, ४२५
 विनय ३१८
 विनयविजयश्रु, उपाध्याय ४५०
 'विनोदानी वाष्पि' ३८८
 विनोदा भावे २०८, ३६६, ४१८,
 ४१६
 विन्दनिर्दृष्ट, डॉ १६, ४६, १५८,
 ३३६
 विष्णु ३५
 'विभूतियोग' २६४
 विराट २१४, २१५, ३०१, ४३७
 'विराटपर्व' २१५, ४३७
 विरोधन ६५, १३८
 विवाद २१२, २१३, २१४, २२०,
 ३३३

निवृत्ति १०४, १०५ ४३७
 विवेक ४३, ४४, ४५, ५६, १०८,
 १५०, १५१, १५२, १५५, १७३,
 १७६, १८१, १८२, १६०, १६६,
 २०१, २०२, २२१, २३४, २५०,
 २५१, २७५, ३१५, ३१८, ३४५,
 ३५०, ३५४, ३६०, ४१७, ४२८
 'विवेक चूडामणि' १३६, १७६
 विवेकानंद, स्वामी १६, ३७, ३३६
 विश्वनाथ, सिन्धुपायार्थ ४४६
 'विश्वनाथस्य' ४४४
 विष्णु जनक १६८
 विश्वकर्मा, सिन्धुपायार्थ ४४६
 विश्वकर्माचरित २०६
 'विश्वकर्माचरितयोग' २११, २६५
 'विश्वकर्मा' ४८, ७१, ७५
 विश्वामित्र ६६, ६८, १०८, १२६,
 ३४३, ३७०, ३७१
 विश्वामित्र, गंधर्व ३१५
 निष्ठि, श्रीकृष्णजी २३३, २३५, २३८,
 २६७, २८८, ३१४, ४३८
 निष्ठु ५२, ६४, ११०, ११६, १२७,
 १३०
 निष्ठु स्मृतिकार ४४१
 'निष्ठु पुराण' ५२, ३७०, ३६१,
 ३६२, ४४०
 निष्ठुयशा, कटि अवतार २०
 निष्ठुयशा, कटि अवतारना पिता २
 १०
 'निष्ठुसहस्रनाम' ११०
 निस्तर्ग ४४६
 नीलकण्ठ, जनक १६८

૧૧૭

૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯

૧૧૯, ૧૨૦

૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩

‘૧૨૩’ ૧૨૪, ૧૨૫

૧૨૫, ૧૨૬

‘૧૨૬’ ૩૦૮

૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦

૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩

૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫

૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦

૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪

૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮

૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨

૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬

૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦

૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪

૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮

૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨

૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫

૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯

૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩

૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫

૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯

૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩

૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭

૧૯૭, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૧

૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫

૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯

૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩

૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭

૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧

૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૫

‘૨૨૫’ ૩૦૮

૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯

૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩

૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૭

૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૧

૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫

૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૪૯

૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૩

૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭

૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૧

૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૫

૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯

૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૩

૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭

૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૦, ૨૮૧

૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૪, ૨૮૫

૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૮૯

૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૨, ૨૯૩

૨૯૩, ૨૯૪, ૨૯૫, ૨૯૬, ૨૯૭

૨૯૭, ૨૯૮, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૧

૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૫

૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૦૯

૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૩

૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭

૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૨૧

૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૨૫

૩૨૫, ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૨૯

૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૩

૩૩૩, ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭

૩૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૧

૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૬, ૧૪૫, ૧૪૬,
 ૧૫૧, ૧૫૪, ૧૫૬, ૧૫૮, ૧૬૬,
 ૧૬૮, ૧૭૦, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨,
 ૧૮૪, ૧૯૩, ૨૦૦, ૨૦૨, ૨૧૭,
 ૨૦૬, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૫૦, ૨૫૩,
 ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૭૦, ૨૭૧,
 ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૫,
 ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૭, ૨૯૮
 ૩૦૩, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૮,
 ૩૧૦, ૩૧૬, ૩૨૦, ૩૨૬, ૩૩૮,
 ૩૪૭, ૩૫૩, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૬૦,
 ૩૬૮, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૮૬, ૩૯૪,
 ૩૯૫, ૪૦૦, ૪૦૪, ૪૧૬, ૪૧૭,
 ૪૨૨, ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૨૮,
 ૪૨૯, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૩૪

વ્યાસ (‘વ્યાસભાષ્ય’ના કર્તા)
 ૮૫, ૯૨, ૩૬૦

વ્યાસ બાદરાયણ ૧૬૮

વ્યાસ, સ્મૃતિ-૧૦૪, ૧૪૧

‘વ્યાસભાષ્ય’ ૧૦, ૮૫, ૯૨, ૩૬૦,

‘વ્યાસ મહા મવાદ’ ૨૮, ૩૩, ૮૫

૮૫, ૯૬, ૧૩૨, ૧૪૮, ૨૪૦,

૩૧૭, ૩૫૬

શકુનિ, સોમન ૫, ૫૭, ૨૭૧, ૨૭૩

૨૭૫, ૩૦૩, ૩૫૨, ૩૫૬, ૩૬૮,

૪૨૬, ૪૩૭

શકુતના ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૨, ૭૩

૭૪, ૧૭૫, ૨૦૧, ૨૧૬, ૨૧૮,

૩૨૭, ૩૨૯, ૩૪૩

‘શકુતનોપાખ્યાન’ ૬૬, ૨૧૯

શાકિય ૧૭૭, ૨૩૭ જુઓ ‘સદ્’

સાનુભ, જાન ૧૬૮

‘સાતપથ બ્રાહ્મણ’ ૨, ૪૮, ૬૩, ૭૧,

૭૪, ૧૦૬, ૧૩૧, ૨૧૭

‘નતસાહસી મહિતા’ ૧૦૫

સત્તુજ્ય, પર્વત ૨૨૪

ગમ્મરન મહોદધિ’ ૪૪૬

નમ, નન્દિવેગ ૪૩૮

સમિષ્ઠા ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૫૮

સાધ્ય ૨૫, ૪૧, ૨૦૦, ૨૩૧, ૨૩૨,

૨૩૫, ૨૮૦, ૩૦૧, ૮૨૬, ૪૩૭

‘નિધ્યપર્વ’ ૧૦૬, ૩૧૨, ૪૩૭

ગઠનની ‘ગીતા’નો ગીકાર ૧૧૮,

૨૦૭, ૨૦૮, ૨૪૬, ૨૪૭

સકર, ભદ્ર ૩

સકરાચાર્ય, શ્રીમત્ ૨૭, ૩૩, ૬૦,

૭૧, ૧૩૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૨૭,

૨૫૩, ૨૫૪, ૨૭૬, ૩૨૪, ૩૬૭,

૩૮૬, ૪૩૬, ૪૪૬

સાધ્ય, સ્મૃતિકાર ૪૪૨

ગમર, ૨૩૩

સાધ્ય ૨૦૮

સાકચ ૧૪૦

સાકચાનિ ‘પુત્ર ૩૫

‘સાકચાનિ’ ૩૮૬

સાન્તિયજ્ઞ ૧૪૩

સાન્તિયજ્ઞ, વાલ્મીકીના ૪૫૦

સાત્ય ૨૭૮

સાત્યદેવ ૩૩૨

સાત્ય ૧૧, ૧૬, ૨૬, ૩૧, ૪૦, ૫૪,

૬૦, ૧૦૦, ૧૦૪, ૧૦૭, ૧૨૫,

૧૫૮, ૧૫૯, ૧૭૩, ૧૯૬, ૧૯૭,

૧૯૯, ૨૦૭, ૨૨૩, ૨૫૮, ૩૧૫,

૩૧૬, ૩૧૮, ૩૩૬, ૩૪૦, ૩૬૪,

૩૬૫, ૪૦૨, ૪૦૭, ૪૧૫, ૪૧૬,

૪૨૦, ૪૩૪, ૪૫૦ જુઓ

‘આગમ’

સાસ્ત્રવિધિ ૨૯, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૫૪,
૨૫૫

સાતિ ૧૯, ૪૩, ૫૮, ૧૬૪, ૧૬૬,
૧૭૨, ૧૭૪, ૧૮૩, ૨૯૭, ૩૪૫,
૩૪૭, ૩૪૯, ૩૬૧, ૪૭૮, ૩૮૫,
૩૯૦, ૩૯૨

સાતિદેવ ૪૪૫

‘સાન્તિપર્વ’ ૧, ૨૯, ૩૩, ૩૪, ૩૬,
૮૩, ૮૪, ૫૮, ૫૫, ૬૦, ૭૧, ૯૫,
૯૮, ૧૦૧, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૨૫
૧૨૬, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૪૦, ૧૪૮,
૧૫૨, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૭ ૧૫૮,
૧૬૧, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૦,
૧૭૧ ૧૭૨, ૧૭૭, ૧૮૨, ૧૮૫
૧૮૯, ૧૯૫ ૨૧૫ ૨૨૧, ૨૨૯,
૨૪૧ ૨૪૩, ૨૬૫ ૨૬૬, ૨૮૩
૨૮૫, ૨૯૧, ૩૦૫ ૩૩૯ ૩૪૮,
૩૫૨, ૩૬૯ ૪૧૧ ૪૩૭ ૪૪૧

ગિખડી ૩૦૦, ૮૩૭

ગિગિ, ઓગિગર ૭૦, ૩૬૩ ૩૬૪

શિખગાસ્ત્રના અદાર આચાર્ય ૪૪૬

શિખ ૭ ૫૨

‘શિખપુરાણ’ ૪૪૦

શિષ્ટ ‘આચાર’ ૩, ૨૪, ૩૯, ૪૦,
૫૪, ૯૮, ૧૦૫, ૧૯૩, ૨૬૯,
૩૫૧, ૪૨૦ જુઓ ‘સાગ્ગમ’

શીખ ૧૯, ૩૯, ૪૪ ૬૯, ૯૫ ૧૦૪,
૧૦૬, ૨૧૫ ૨૨૨, ૨૬૩ ૨૬૪,
૨૬૯, ૨૮૪, ૩૨૧, ૩૫૧, ૩૫૨,
૩૫૩, ૩૫૭ ૩૮૫ ૪૦૩ ૪૨૭,
૪૪૩, ૪૪૫

શીવની ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫

ગુક, શિ પાચાર્ય ૪૪૬

ગુકદેવ ૨૮, ૨૯, ૩૪, ૪૦, ૪૩, ૮૦,
૯૫, ૧૩૪, ૧૩૩, ૧૭૦, ૧૮૨,
૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૯૩, ૨૧૦,
૨૪૫, ૨૬૪, ૨૭૮, ૨૮૨, ૩૧૦,
૩૨૦, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૮૩, ૩૯૪,
૩૯૫, ૪૨૧

ગુકાચાર્ય ૧૫૨, ૩૫૨, ૩૫૫, ૩૫૬,
૩૫૭, ૩૫૮, ૩૬૭, ૩૬૮

શુચિ, જનક ૧૬૮

શુનક, જનક ૧૬૮

શ્વેત ૩ ૯૪, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮,
૧૧૪, ૧૩૦ ૧૩૩, ૨૮૬ ૩૬૮,
૪૨૬

ગન્ય ૪૧૩

ગન્યતા અદાર ૪૪૫

ગન્યવાદ ૪૪૫

ગન્યનાદી ૮૮

રોકમપિતર ૪૩-

ગૈન્ય ગિમિપુત્ર ૩૭૧

ગૈત્ર ૯૪

સાન ધનસાન્ન ૩

ગોનક કુતપનિ ૧ ૩૨૦

સૌનકર (સાત્તલ) ૨૭ ૨૮ ૩૫,
૩૭, ૩૮, ૨૨૮, ૨૨૯

સૌનક શિષ્ટાચાર્ય ૪૪૬

અદા ૫૪, ૬૨, ૬૩ ૮૪ ૯૦, ૯૭,
૧૦૮ ૧૩૩, ૧૮૮, ૨૦૦, ૨૫૪,
૨૫૫ ૩૭૭ જુઓ ‘સાત્તિકી
અદા’

‘અદાનયનિભાગયોગ’ ૧૦૦, ૨૫૪

અમણ ‘અનુગમ, ‘ધર્મ’, ‘પરપરા

‘સંપ્રદાય ૯૫, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૧૦,
૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૭, ૧૧૮,
૧૧૯, ૧૨૮, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૬૨,
૩૮૨, ૩૮૬, ૪૪૯. જુઓ
‘સમણ’

અમણ-આમણ ૧૧૦

આદ ૩૭૫

આવસ્તી ૨૯૦

શ્રુત, જનક ૧૬૮

‘શ્રુતમાનાધિકાર’ ૮૯

શ્રુતાયુ, જનક ૧૬૮

શ્રુતિ ૪૦, ૬૦, ૬૭, ૧૦૬, ૨૨૭

શ્રુતિપ્રામાણ્ય ૩૨, ૧૯૭ જુઓ
‘વેદપ્રામાણ્ય’

ત્રેય ૧૩૭, ૩૩૮, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૫૨

ત્રોત્રિય, ૩૧૪, ૩૮૯

શ્વપચ ૧૦૮, ૧૩૩

શ્વપાક ૧૦૮, ૧૩૩

શ્વેતકેતુ ૧૨૮, ૩૦૯, ૩૧૨

‘શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ’ ૧૦૩

સજ્જન ૬૮, ૭૦, ૭૭, ૧૨૮, ૨૬૬,

૩૧૯, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૦,

૩૩૧, ૩૩૫, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૪૦,

૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૪, ૩૫૧, ૩૫૪,

૩૫૬, ૩૬૩, ૪૧૬. જુઓ ‘શિષ્ટ’

સત્ (સહભાવ) ૪, ૫૬, ૪૦૯, ૪૩૨,

૪૩૩, ૪૩૪

સત્વગુણ ૧૮૩, ૧૮૯, ૧૯૦, ૩૪૮,

૩૮૪, ૩૮૫, ૪૩૮

સત્ય ૧૦, ૩૩, ૩૬, ૩૭, ૩૯, ૪૧,

૪૮, ૪૯, ૫૪, ૫૬, ૫૮, ૫૯,

૬૦, ૬૪, ૬૫, ૬૭, ૬૮, ૬૯,

૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫,

૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧,

૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૭, ૮૮, ૯૧,

૯૩, ૯૮, ૧૦૧, ૧૦૩, ૧૦૪,

૧૦૫, ૧૦૬, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૨૭,

૧૨૭, ૧૩૫, ૧૩૩, ૧૩૮, ૧૩૯,

૧૪૦, ૧૪૩, ૧૪૯, ૧૭૪, ૧૮૮,

૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૬, ૨૦૨,

૨૦૫, ૨૩૨, ૨૩૬, ૨૬૭, ૨૬૯,

૨૭૧, ૩૦૫, ૩૦૭, ૩૧૧, ૩૨૫,

૩૨૯, ૩૩૧, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૪૦,

૩૮૬, ૩૪૭, ૩૪૯, ૩૫૧, ૩૫૨,

૩૬૧, ૩૬૭, ૩૬૮, ૩૭૪, ૩૭૫,

૩૭૭, ૩૮૫, ૩૯૩, ૩૯૬, ૪૦૯,

૪૨૪, ૪૨૭, ૪૩૦, ૪૩૪, ૪૩૮

સત્યદર્શી ૧૧૯

‘સત્યનો અનર્થ’ ૪૨૦

સત્યયુગ ૨૦, ૧૧૯

સત્યરથ, જનક ૧૬૮

સત્યવતી ૧૫

સત્યવાન ૩૩૭, ૩૩૩, ૩૩૮, ૩૩૫,

૩૩૭, ૩૩૮

સત્યસંકેપ ૯૯, ૩૧૭

સત્યાગ્રહ ૪૯, ૮૪, ૯૦, ૨૯૧, ૩૦૬

સત્કુમાર ૧૫૭, ૧૯૧, ૧૯૨, ૪૪૯

સત્સંગીત, ઋષિ ૭, ૧૦૭, ૧૩૮,

૧૪૫, ૧૪૭

સત્કાજ, જનક ૧૬૮

સનાતન ધર્મ ૫, ૩૯, ૫૧, ૬૧, ૭૫,

૧૨૭, ૨૨૦, ૩૫૧

‘સપ્તશતીપાઠ’ ૩

‘સભાપર્વ’ ૪૭, ૧૯૯, ૨૭૧, ૨૭૩,

૨૮૫, ૩૪૪, ૩૫૨, ૪૩૭

‘समिपमुन’ ८८

सम { ६७, १०३ १०४, ११०,
समना { १११, ११६, १२०, १६३,
समभार { १७६, २५१, २६४, २७०,
३३६, ४०४, ४३८

समन (अमन) १११, ११८

समन्वयुद्धि २०४, २०५, ३४७,

समन्व योग ५७८

समदर्शी 'त्व ११६, १२२, १४७,
१७६, १८०, १८२, १६०, १६६,
२०२, ३३०

समभार २८, १८१, ४०८

‘समय’ ३

समर्थ, जनक १६८

समर्थ आमी रामदास १७६

‘समनायाग सन’ ५६ ४४३, ८४४

समविद्या १२८

समतपस्यक ४

‘समाधिभार्ग’, ४४६

समापना १६६

समिति १११, २८६

सम्यग्ज्ञान, त्याग शास्त्र १६६, १६६
१६७

सद्व्यती १

सर्पसन ४

सर्वधर्म ६७, ६८

‘सर्वधर्मसमभार’ १०४

सर्वभूतहितेन ११६, १८५, १८६

सर्वभूतानुग्रहा ३१६

‘सर्वार्थसिद्धि’ ४५२

सद्व्य, वेदितृ ४३८

सद्व्ये ५, ३५, ५७, १५४, २६६

सद्व्ये भागधरे १३७

सद्व्युद्ध १६४

सद्व्यार देवतोक्त ४४४

सद्व्यारुर्न २४८

सं-प्राप्ति ४४१

‘सगीति पत्रियाय मुन’ ८६

‘समद्वी’ गिनयद्रिया ३८०

सध-सगुलि २६०

सजय, राजनी २, २२४, ५१७

सजय सार ६, ६, ४१, ४२, ४६,
२००, २३६, २५६, २७५, २७६,
२८१, २८२, २८३, ३२८, ३४७,
३६०, ४०५, ४०६

सतमान्त्र २७२, ४४२

सतो २८६, २८७, २८८

सन्ध्यामात्रम { २६, ८५, ८६, १००,
सन्ध्यास { १०३, १०६, ११८,
सन्ध्यामी { १२३ १२८, १२८,
सन्ध्यामिनी { १३२ १३६, १८०,

१४६ १४७, १६० १६३, १७०,
३६६ ३८२, ३८६, ३८८, ५०२,
५०८ ४०५ ४०६, ५०७, ४१४,
४१५, ५१८, ४००, ५२५

सधूर्ण स्वातंत्र्य २६५

सध अक्षर ५४०

सधुद्ध ३५, ३६

सधुद्धा ३५, १५७

सधम ४४, ५०, ७६, १७४, १७५,
१७८, १६२, २४५, २४६, २४७,
२६६, ३११, ३२७, ३२८, ३३३,
३३८, ३४६, ३४७, ३५०, ३५७,
३५८, ३६०, ३६४, ३६७, ३६८,
३७५, ३६२, ३६३, ३६४, ४१५

૪૧૬, ૪૩૭
 સયમમાર્ગ ૧૯૯
 'સયુત' પદ
 'સયુત નિમય' ૧૬૩
 સવત્સરચક્ર ૨૬૫
 સવર ૨૪૬
 સવર્ત, સ્મૃતિકાર ૪૪૧
 સસાગચક્ર ૨૬૨
 મસારશુદ્ધિનાદ ૪૮૯
 સસ્કૃતિ ૨૯૬
 'સસ્કૃતિ' ૩૮૮, ૪૧૯
 સાત્ત્વિક બુદ્ધિ ૪૧
 સાત્ત્વિકી બ્રહ્મા ૫૩, ૨૦૦, ૩૭૭
 સાત્ત્વિકી ૨૯૯, ૩૦૨, ૪૩૭
 સાત્ત્વત ૧૩૦
 સાત્ત્વત સમ્રદાય ૧૨૮
 સામગાન ૧૨૩, ૩૦૭
 સામયોગ ૧૮૮, ૩૬૮
 સારથિ ૨૮૧, ૩૫૬
 સારસ્વત ૧૦૯, ૩૧૨
 સાવિત્રી (દેવી) ૩૩૨
 'સાવિત્રી' (કથામૂળ) ૪૨૪
 સાવિત્રી મંત્ર ૪૩૮
 સાવિત્રી (સતી) ૨૧૭, ૩૩૨, ૩૩૩,
 ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૮,
 ૩૫૧, ૪૩૮
 (સાવિત્રી) ત્રિરાત્રત ૩૩૪
 'સાવિત્રીતોષાખ્યાન' ૪૨૪
 'સાવિત્રીપાખ્યાન' ૩૩૨, ૩૩૬,
 ૩૩૮, ૩૫૧
 'સાહિત્યર્પણ' ૨૦
 સાખ્ય ૨૪, ૨૭, ૬૬, ૬૭, ૧૨૪,

૧૩૨, ૧૩૬, ૧૫૮, ૧૬૭, ૧૬૮,
 ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૮૨, ૧૮૯, ૧૯૫,
 ૨૨૮, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૪૮, ૪૦૨,
 ૪૦૩, ૪૦૯
 'સાખ્યકારિત્ર' ૪૩૯
 'સાખ્યપ્રત્યયનમાખ્ય' ૧૫૭
 સાખ્યશાસ્ત્રી ૧૧૯
 સાહેસરા, ડૉ બોગીનાથ જી ૧૧૧,
 ૧૬૪, ૪૪૩, ૪૪૯
 સામ્રદાયિક દષ્ટિ (નો નિષેધ) ૩૮૬
 સિદ્ધરાજ ૨૨૪
 સિદ્ધિ ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૪૦, ૨૪૧,
 ૨૪૬, ૨૪૭, ૩૫૦, ૩૭૬, ૩૭૭,
 ૪૦૪, ૪૩૫, ૪૪૦
 'સિન્દુર પ્રકર' ૩૪૪, ૪૦૭
 સિમિ રાગ ૧૮૫, ૧૮૬
 સિમિ રાષ્ટ્ર ૧૮૫
 સિરિમા ગણિકા ૩૬૨
 'સિરી સિરિવાનમ્હા' ૧૬
 સિંધુરાજ ૨, ૪૧૬
 સીના ૬૮, ૬૯, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૧,
 ૨૬૪, ૨૮૦, ૨૮૮
 સીરધ્વજ, જનક ૧૬૮
 'સીતીમસ જનક' ૧૫૭, ૧૬૬
 ૨૨૮
 સુકેતુ, જનક ૧૬૭
 સુકેશ ભારદ્વાજ ૬૬
 સુકેતુ ૧૭૧
 મુખ, મુખાર્થી 'દુઃખ ૪૧, ૫૭,
 ૭૩, ૭૭, ૯૮, ૧૦૦, ૧૧૯,
 ૧૪૩, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૬૫, ૧૭૧,
 ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૦, ૧૯૧,

१६७, १६८, १६९, १७०, २१८,
 २३१, २४०, २८५, २५७, २५८,
 २६५ २७७, २७८, २७९ २८२,
 २८३, २८४, २८५, २८६, २८७
 २८८, २८९, ३०२ ३०८, ३०९,
 ३१०, ३२८, ३२९, ३८१, ३४८
 ३५४, ३५६, ३६५, ३६६, ३६७,
 ३८०, ३८१, ३८२, ३८५, ३८०,
 ३८२, ४०६, ४२६, ४२८, ४३१,
 ४३२, ४३८ शुभो 'अयम'
 शुभकथुकर, डो २२
 शुभनान्त, पण्डित १२, २४६, ४४२,
 ४५०
 शुभुभ १०१
 शुभना ३११
 'शुभनिधान' ५८, ८६, ११४, १४७
 १८५, १८४, ३८६, ३८७
 'शुभपिण्ड' ११२, ६३
 शुभद्विष्य, क्षमोक्त ४३७
 शुभेष्टा २०४, २१५
 शुभन्वा, आगिरस ६५
 'शुभर्षु' पुराण ४४०
 शुभार्थक ७५२ १६८
 शुभान्त, ७५२ १६८
 शुभान्त ३३६
 शुभन देवता २६१
 शुभतु ३१६, ४२१
 शुभोधन ३८८ शुभो 'दुयोधन'
 शुभलि १८०
 'शुभलि आभ्यास' १८१
 शुभना, लिमुनी १०८, १७०, ४०१,
 ४०२, ४०३, ४०४, ४०७, ४११,

४१५
 सुविन २०५
 सुदृष्टाव (अर्वा प्राणी प्रत्ये) ३३१,
 ३३५
 सुतेन ३६७
 'सुदृष्टाव' २८० २८८
 'सुविनोम सुत' ५६
 सुत, पुराणी ४, ५
 'सुतकृताव' ८८, ४४२, ४४८
 सुतस ३८१
 सुत ५२, १२६, १३१, २१४, २६३,
 ३३१
 सुत (क्षत्रियो) २३८
 सेतान ३६४, ३६०
 सेनजित १५६, १५७, ३८०, ४२५
 सेनजित २५०, ४२८, ४२६
 सेनास ६४ शुभो 'सौदास'
 सेना ४८
 सेना न ४७ ४५७
 सेनावा १६६
 सेनाथी वलक १२४
 सेनासन, डो सेना १६
 सौदास ६४
 'सौमित्रपर्व' १८१, २७६, ३१८,
 ४३७
 सेवीर २, ४१७
 'सेनापुराण' ३६६, ४२३, ४४०
 'सेनासेन' २६६
 श्री २३, २४, ६७, ६८, १०८, १०९,
 १२६, १३०, १३३, १३६, १४१,
 १७१, २१५, २१६, २१७, २१८,
 २२२, २२३, २७०, २७२, २६६,

૩૧૬, ૩૨૪, ૩૬૮, ૮૦૩, ૪૦૪,
 ૪૦૬, ૪૦૭, ૪૧૦, ૪૧૧, ૪૧૩,
 ૪૧૪, ૪૧૭, ૪૨૩, ૪૪૧
 'સ્ત્રીપર્વ' ૧૭૬, ૨૫૯, ૨૬૦, ૩૦૧,
 ૪૩૭
 'સ્થવિરાવલિ ચરિત' ૨૬૦
 'સ્થાનાંગ સૂત્ર' ૪૬, ૪૪૨
 'સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ' ૪૬
 સ્થિતપ્રજ્ઞ ૧૧, ૧૧૯, ૨૦૨, ૨૯૪,
 ૩૨૫, ૩૪૭, ૩૬૭
 'સ્થિતપ્રજ્ઞશાન' ૧૩૨
 'સ્થિતપ્રજ્ઞલક્ષણુ' ૪૩૭
 સ્નાન ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૯૪
 સ્નેહલક્ષ ૨૧૩
 સ્મૃતિ ૩૦, ૪૦, ૬૦, ૭૪, ૨૦૦,
 ૨૧૨, ૨૩૪, ૪૪૧, ૪૪૨
 સ્મૃતિકાર ૪૪૧, ૪૪૨
 સ્મૃત્સંસ્મિ ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૧૦
 સોનાપત્ર ૨૯૧
 સ્વકર્મ ૨૩, ૨૪, ૨૮૦, ૨૪૪, ૨૫૬,
 ૨૭૭
 સ્વધર્મ ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૪૨,
 ૪૩, ૫૮, ૧૦૦, ૧૦૬, ૧૩૫,
 ૨૨૨, ૨૪૦, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૭૭,
 ૨૯૨, ૩૦૨, ૩૩૩, ૩૫૮, ૩૬૯,
 ૪૧૪, ૪૩૨
 સ્વધર્મપાલનયોગ ૨૪૮
 સ્વયંજી ૧૨, ૫૧, ૫૨
 સ્વયંસંજીવ ૧૬૪, ૩૯૨
 સ્વર્ગ ૫૨, ૭૦, ૮૨, ૧૧૭, ૧૫૧,
 ૧૯૧, ૨૧૮, ૨૫૯, ૨૭૦, ૩૧૬,
 ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૨, ૪૧૫, ૪૧૬

'સ્વર્ગાગિહલ્પર્વ' ૪૩૭
 સ્વજીવિમા, જનક ૧૬૮
 સ્વાગતના ઉપચાર, અદાર ૪૪૬
 સ્વાધ્યાય ૨૩, ૨૪, ૭૮, ૧૦૩, ૧૦૪,
 ૩૧૨, ૩૯૦, ૪૧૬
 સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ ૭૮
 સ્વરત મહામ્મદ પેશાવર ૧૮૬
 સુમાન ૨૮૮
 સુગ્રીવ, વિદેહ ૪૩૮ -
 સુરિ ૧૬૨,
 સુરિકેશ બક્ષ, મુનિ ૩૭૪
 'સુરિજન' ૨૯૬
 'સુરિજનબધુ' ૮૫
 સુરિભદ્રસુરિ ૩૨૧, ૪૫૦ -
 'સુરિપંશ' ૯૮, ૧૦૧, ૧૪૮, ૨૯૧,
 ૩૮૧
 સુર્મન ગુપ્તે ૩૩૬
 સુર્મપ્ત, જનક ૧૬૮
 સુર્મ અને લાવના સ્થાન ૪૨૩,
 હરિતનાપુર ૪૨, ૪૭, ૫૦, ૨૦૯, ૨૩૫,
 ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૯૭, ૨૯૮
 'હંસ-સાધ્ય સંવાદ' ૫૬
 હારિત, સ્મૃતિકાર ૪૪૧
 'હિતોપદેશ' ૨૦, ૩૬, ૪૫, ૬૪, ૭૨,
 ૨૨૫, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૩૧, ૨૭૦,
 ૩૮૩, ૩૯૩, ૩૯૪, ૩૯૬, ૪૨૩
 હિમવાન { ૧૮, ૧૬૪, ૧૮૨,
 હિમાચલ { ૧૮૪, ૩૧૦
 હિરણ્યનાભ ૬૬
 હિરણ્યશ્ઠીવી પક્ષી ૩૯૮
 હિંદુ 'ધર્મ', 'સમાજ' ૧૩, ૩૧,
 ૩૩, ૩૪, ૫૩, ૭૨, ૮૯, ૧૩૧,

- ૧૩૪, ૧૮૮, ૩૫૫, ૪૩૨, ૪૩૩
જુઓ 'વૈદિકધર્મ'
- હિંદુ, ૫૨૫રા ૩
- હિંદુસ્તાન } ૩૬, ૧૦૯, ૩૬૬, ૪૦૪,
હિંદ } ૪૦૨ જુઓ 'ભારત'
- હેમચન્દ્રાચાર્ય ૨૦૭, ૨૬૦
- હોતા અર્ચન ૧૬૯
- હોપક્રીસ્ટ, ગ્રે ૧૭૪
- હોર્ટ્ઝમન ૩૩૬
- દ્વસ્વગેમા, જનક ૧૬૮
- A History of Indian Literature
46, 59, 336, 337
- An Index to the Names in
the Mahābhārata 16
- Barlaam & Joasaph 260
- Brahmanische Legenden 336
- Catholic Vesper 46
- Das Mahābhārata 336
- Dialogues of Plato 429
- Die deutschen Volkslieder 46
- Griechische und Albanesishe
Märchen 46
- Harjan 295
- Hindu Dharma 27, 31, 32,
34, 79, 89
- How to Stop Worrying &
Start Living 282
- How to Win Friends &
Influence People 166, 187
- Idylls from the Sanskrit 336
- Illustrated Weekly 165
- Indian Inheritance 16
- Introduction to the Pāncaratra
And Ahirbudhnya Samhitā
2
- Monier Williams Buddhism
165
- Non-violence in Peace & War
24, 87, 89, 91, 296
- Passover Hagada 46
- Prolegomena, (of Mbh) 22
- Relcams Universal bibliothek
336
- Revue Celtique 46
- Sanskrit-English Dictionary
(Monier Williams) 52, 131,
168, 183 439, 440 442,
443 445
- Shri Aurobindo Came to me
198
- Some Problems of Indian
Literature 158, 261
- The Great Epic of India
106, 174
- Zeitschrift für die Geschichte
der Juden in Deutschland
46

शुद्धिपत्रक

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२	२६	अनुष्टुपछन्दो-	अनुष्टुपछन्दो-
७	१६	निवत्तहा	निवत्तहा
८	३१	क्लैश्य	क्लैश्य
९	१८	छंदमर्थाश्च	छंदमर्थाश्च
९	२३	अनुभय	अनुभय
११	३१	भाष्यार्थ उप	भाष्यार्थ उप २
१२	६	पुरुषार्थी	पुरुषार्थी
१२	१९	(२)	आ अ ३ १६ ६२वे।
१८	२७	२ = ई १८-५ ९५	२ = ई वि १८ ५ ९५
१९	२७	तिस्रोविह	तिस्रोविह
२७	२०	३ अ = १२ १६-११	१ अ = १२-१६-१६
३०	२०	'अक्षमि २।'	'अक्षविधा
४०	२१	देवमृता	देहमृता
३३	२३	एव	एव
३४	२७	ईर्ष्यासमुत्थित	ईर्ष्यासमुत्थित
४९	७	छ	छ ३
४९	९	पुत्राय पञ्चमति	पुत्राय पञ्चमति'
४९	२२	deutschen	deutschen
४९	२४	fur	fur
४९	२७	vnd	vnd
४९	२७	Marchen	Marchen
५४	२	प्रितज्ञा	प्रतिज्ञा
५९	२४	आनशस्य	आनशस्य
५७	१३	कृष्णने	कृष्णने
५६	९	सर्वेषा	सर्वेषा
५६	२३	अष्टावडोपाध्याय	अष्टावडोपाध्याय
६४	७	शाङ्गमधर पद्धति	शाङ्गमधर पद्धति
६४	३०	पैथ	पौथ

१६	१२	द्यौध	द्यौध
७०	१८	मानप्रदस्थानां	मानप्रदस्थाना
७१	११	धोअभुत्त	धोअभुत्त
७१	१३	धोअनिष्टा	धोअनिष्टा
७५	१३	‘विहृरमति’	‘विहृरनीति’
८६	२५	अनुभवसिद्धि	अनुभवसिद्ध
८६	२५	शाशाओ	शाशाओ
८६	३१	शोपाई	शोपाई
६२	६	थो २२-२-३५	थो. २२ २-३५
६४	३	१२-२४३-४१	१२-२४३-४
६६	५	थि १३-१४३-५२	थि १३-१४३-५०
६४	१७	थि १३ ४३-५२	थि १३-१४३ ५२
६५	२६	भाक्षलु	भाक्षलु
६६	७	पाराशर	पाराशर
६६	१६	तमह बूमि माहण	तमह बूमि माहण
११८	२८	६ ३५-२७ (भीता १३-२७)	६-३५ २८ (भीता १३-२८)
१२०	६	प्रमुप्तातिलाकार्य	प्रमुप्तातिलकार्य
१२१	२८	शुद्ध	शुद्ध
१२४	२३	नाम्नौ	नाम्नौ
१३६	२३	प्रकृतिजैगुणे	प्रकृतिजैगुणे
१३७	२०	निराशीबन्धना	निराशीबन्धना
१४१	२६	पुष्कानि	पुष्कानि
१४२	२४	पचिनन्त	पचिनन्त
१४७	२६	यदेतद्दृश्य	यदेतद्दृश्य
१४८	२६	इन्त	इन्त
१५८	११	India	Indian
१६१	२४	पा ही ३३	पा ही ३६
१६५	२२	कदाचन	कचन
१६८	१८	शम	नाम
१७३	८	त्रैलोक्याधिपति	त्रैलोक्याधिपति
१७३	१२	सत्यमकोष	सत्यमकोष
१७३	१८	द्रष्ट	द्रष्ट
१७४	२३	बुद्धस्य	बुद्धस्य

૧૮૬	૨૪	ઇ પ્રીતિ કા	ઇ પ્રીતિ કા, 'માતી'
			૨૨-૩૬
૨૧૮	૧૫	આહ્વનીય	આહ્વનીય
૨૨૫	૫	નિર્વાયમરિનન્દનમ	નિર્વાયમરિનન્દનમ
૨૪૧	૧૩	'ગૌતમી-દુષ્ક-	'ગૌતમી-દુષ્ક-૦પાલ
૨૪૬	૪	અર્થા	અર્થા
૨૫૪	૧૧	ભાષ્ય	ભાષ્ય
૨૬૩	૬	મૃત્યુનો	મૃત્યુનો
૨૭૫	૨૧	વાક્યાકૃષ્ણ	વાક્યાકૃષ્ણ
૨૭૬	૨૪	કચિન્ન	કચિન્ન
૨૮૪	૧૩ ૧૪	અકોષ, મોહ, લોભ	અકોષમોહલોભ
૨૯૨	૨	તે	તે
૩૦૨	૩૦	અતુરી	અતુરી
૩૧૫	૨૬	જાણાહ	જાણાહ
૩૧૬	૧૦	દાદિત્રેની	દાદિત્રેની
૩૪૭	૩૦	પ્રાસાદાચ્છુતવાનેતદ-	પ્રાસાદાચ્છુતવાનેતદ-
૩૮૫	૧૬	નિવેદ . સત્ય	નિવેદ .. સત્ય
૩૮૦	૧૮	'સામસૂત્ર'	'સામસૂત્ર'
૩૯૦	૧૮	ઉચ્ચરપ્રાણિધાન	ઉચ્ચરપ્રાણિધાન
૩૯૩	૩૦	પથેન્દ્રિયજલા	પથેન્દ્રિયજલા
૩૯૬	-૩	દાનેવાને	દાનેવાને
૪૦૨	૨૫	સામશા	સામશા
૪૦૬	૨૬	'સામશ્રેય'	'સામશ્રેય'
૪૧૫	૨૪	અક્ષાની	અક્ષાની
૪૨૫	૨૦	સૈનનિત્	સૈનનિત્
૪૩૭	૬	કૃતવર્મા	કૃતવર્મા,
૪૪૩	૩૨	'નીરીય ભાષ્ય'	નિરીય ભાષ્ય'
૪૪૪	૨૩	નટ મો	૧૮ મો
૪૬૭	૧૨	અગ્નિ, આહ્વનીય	અગ્નિ આહ્વનીય

પૃ ૬૬, ૭૧, ૭૩, ૭૫, ૭૭ અને ૭૯ ના મથાળે પ્રકરણનું નામ 'સત્ય'ના બદલે 'ધર્મ' લખાયું છે તે સુધારવું

સ્થાકોની પ્રતીક સુચિઓના સીક્રમાં 'પ્રતીક'ના બદલે 'પ્રતિષ્ઠા' લખાયું છે તે સુધારવું